

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ნოდარ ჭყონია

ლექციები ენათმეცნიერებაში (ნაწილი პირველი)

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი, 2016

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტი

ვ უ ძ ვ ნ ი
ჩემი მასწავლებლის ბატონ
დიმიტრი ჭანტურიშვილის
ნათელ ხსოვნას

“ენათმეცნიერების შესავალი (სალექციო კურსი)” გამოიცა სტუდენტების თხოვნით. ბევრჯერ მოუმართავთ ახალგაზრდებს, ესარგებლათ ჩემი სალექციო ჩანაწერებით, მაგრამ ამ თხოვნას ყოველთვის ვერ ვუსრულებდი, რადგან რასაც ვკითხულობდი, ხელთ არ მქონდა სრული სახით. შევეცადე, ამეკინძა ყველაფერი. რამდენად შეძელი ეს, მკითხველისათვის მიმინდვია. თუ ყოველი მკითხველი ამ წიგნის ერთი საკითხით მაინც დაინტერესდება, გულდასმით წაიკითხავს და გამოადგება, ავტორი ამითაც კმაყოფილი დარჩება.

სალექციო კურსი “ენათმეცნიერების შესავალი” განკუთვნილია ფილოლოგიის სპეციალობის სტუდენტებისათვის როგორც სახელმძღვანელო და ყველა იმათთვის, ვინც დაინტერესებულია ენათმეცნიერების საკითხებით. იგი გარკვეულ დახმარებას გაუწევს მთარგმნელებს, მაგისტერებსა და დოქტორანტებსაც.

რედაქტორი: ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი მამია ფაღავა
რეცენზენტები: ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატი
ომარ მემიშიში
ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატი,
ასოც. პროფესორი მერაბ ახვლედიანი

კომპიუტერული უზრუნველყოფა:
ასისტ. პროფესორი ცირა ჭყონია
ასისტ. პროფესორი ლიანა ჭყონია

ნ. ჭყონია, 2016
გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2016

თბილისი, 0179, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 19, &: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge
ISBN 978-9941-17-904-4

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

„რა ენა წახდეს,
ერიც დაეცეს...“
წაეცხოს ჩირქი ტაძარსა წმინდას!..“
(გრიგოლ ორბელიანი)

ადამისა და ევას გაჩენის დღიდან ენა ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა. თაობები მიდიოდნენ და მოდიოდნენ, მაგრამ ენა კი რჩებოდა. იგი მუდმივი თანამგზავრი იყო ჩვენი წინაპრებისა, ასევე მუდმივი თანამგზავრი იქნება ყოველი მომდევნო თაობისა. ამდენად, ენა “უზუცესთა უზუცესია”, დედამიწაზე იგი რთულზე რთული მოვლენაა თავისი მრავალფეროვნებით.

ბავშვი მეტყველებს თავის მშობლიურ ენაზე, რომელიც მას მშობლებმა ასწავლეს. რა ხდება? როგორ ითვისებს 2-3 წლის არსება ენის მრავალფეროვნებას? ჩვენ ხომ მათ გრამატიკულ წესებს არ ვასწავლით? როგორ ეუფლება ბავშვი ენას, რომელსაც მრავალი თაობა გამოუვლია და ჩვენამდე მოუღწევია? ამდენად, ენა და ადამიანის გონი მეტად უნიკალური მოვლენებია, დიდი საკვირველებაა, ამასთან - რთულზე რთული საოცრება.

როგორია ენის არსი და ბუნება, როგორია მისი სტრუქტურა, განვითარება, ცვალებადობა და წარმომავლობა, . . . ეს და მრავალი სხვა პრობლემა თუ საკითხი ადამიანური ენის შესახებ გაშუქებულია წინამდებარე ნაშრომში.

ტერმინი “ენათმეცნიერება” ფართო ცნებაა. ჩვენ კი საქმე გვაქვს “ენათმეცნიერების შესავალთან”, რომელიც ეკითხება უმაღლესი სასწავლებლის ბაკალავრიატის პირველი კურსის სტუდენტებს. “ენათმეცნიერების შესავალში” არ შუქდება მხოლოდ ერთი ენის საკითხები, არამედ აქ განიხილება მშობლიური ენის მასალა სხვა ენებთან მიმართებაში, ზოგჯერ ხდება ერთი ენის ფორმების ახსნა სხვა ენის კანონზომიერების მომველიებით. ყოველ მშობლიურ ენაზე წაკითხული

“ენათმეცნიერების შესავალი” ითვლება როგორც “კერძო ენათმეცნიერება”. იგი ყოველთვის “საზრდოობს” უფრო რთული თეორიული კურსიდან, რომელსაც “ზოგადი ენათმეცნიერება” ეწოდება. ამგვარად, ენათმეცნიერება მოიცავს ორ ძირითად კურსს – “ენათმეცნიერების შესავალს” და “ზოგად ენათმეცნიერებას”, რომლებიც ეკითხება ბაკალავრებს როგორც საუნივერსიტეტო, სავალდებულო კურსები.

სალექციო კურსის შედგენისას ვცდილობდი, რაც შეიძლება მარტივად გამეშუქებინა ყოველი საკითხი, რათა ხელმისაწვდომი ყოფილიყო თითოეული სტუდენტისათვის მათი სწავლების პირველ ეტაპზე. რამდენად შევძელი ეს, ამას ჩემი აღსაზრდელები განსჯიან და მომითხრობენ კიდევ...

დიდ მადლობას ვუხდი წიგნის რედაქტორს, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორს ბატონ მამია ფაღვას იმ საქმიანი შენიშვნებისათვის, რომელთა საფუძველზე სახელმძღვანელო უფრო დაიხვეწა და სტილისტურად გასწორდა;

ასევე მადლობას ვუხდი ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატს ბატონ ომარ მემიშიშს და ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატს, ასოცირებულ პროფესორს ბატონ მერაბ ახვლედიანს, რომლებმაც გამოთქვეს სურვილი წიგნის რეცენზირებაზე;

მადლობა ყველას, განსაკუთრებით ჩემს სტუდენტებს, რომლებმაც მომცეს სტიმული სახელმძღვანელოს შექმნაზე.

მკითხველის ყოველი საქმიანი შენიშვნა მთელი გულისყურით იქნება მოსმენილი, განხილული და გათვალისწინებული წიგნის მორიგ გამოცემაში.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

“ენათმეცნიერების შესავალი” შესავალი

§ 1. ენათმეცნიერების საგანი, მიზანი და ამოცანები

არსებობს მეცნიერების მრავალი დარგი (ფილოსოფია, ისტორია, მათემატიკა, ბიოლოგია ...), რომლებიც მოიცავენ ადამიანთა მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროს. ყოველი მათგანის მიზანია შესასწავლი ობიექტის (საგნის) დაზუსტება, მისი განსაზღვრულ ჩარჩოებში მოქცევა, შემდეგ კი – შესწავლა-გაშუქება, ცოდნის სისტემატიზაცია და შესაბამისი კანონების ჩამოყალიბება მოცემული საგნის შესახებ.

საზოგადოების გარეშე არ არსებობს არც ერთი მეცნიერება. ყველა მათგანი უშუალოდ დაკავშირებულია საზოგადოების ამა თუ იმ ფენასთან (ჯგუფთან) და მის შესაბამის სფეროსთან. ადამიანი ძირითადად ეუფლება ერთ-ერთ რომელიმე სპეციალობას, რომელსაც იგი იყენებს ცხოვრებაში თავისი მიზნების განსახორციელებლად.

ასხვავებენ მეცნიერების შესასწავლ ობიექტსა და მის საგანს. მეცნიერული შესწავლის ობიექტი შეიძლება იყოს სინამდვილის ესა თუ ის ფაქტი, მოვლენა როგორც მთელი. თავისი არსებითი ბუნებით ამა თუ იმ მეცნიერების შესასწავლი ობიექტი შეიძლება აღმოჩნდეს საკმაოდ რთული. ასე, მაგალითად, დედამიწა თავისი მრავალფეროვანი ბუნებით იმ მეცნიერებათა შესწავლის ობიექტია, როგორიცაა გეოგრაფია, გეოლოგია, გეოდეზია, გეოფიზიკა და ა. შ., რომელთა შესასწავლი მასალა და პრობლემები არც თუ ისე მარტივია სხვა მეცნიერებებთან შედარებით.

რაა ენათმეცნიერების შესწავლის ობიექტი? ამ კითხვაზე ამომწურავი პასუხი რთულზე რთულია, რადგან არსებობს ცნებები ”ენა”, ”მეტყველება”, ”სამეტყველო ქმედება” და ა. შ. ამ მიმართებით ენათმეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობაა:

ნაწილი მეცნიერებისა თვლის, რომ ენათმეცნიერების შესწავლის ობიექტია მეტყველება, როგორც ადამიანის

მოღვაწეობის სპეციფიკური ფორმა, რომელიც უშუალოდ დაკავშირებულია აზროვნებასთან და სხვა ფსიქიკურ მოვლენებთან. მეტყველებას სხვა მეცნიერებაც სწავლობს (ფსიქოლოგია, ფიზიოლოგია, ლოგოპედია და ა. შ.) (Перетрухин, 1972:3); მეორე ნაწილი ლინგვისტიკისა ენათმეცნიერების შესწავლის ობიექტად მიიჩნევს ენას ფართო მნიშვნელობით, რადგან იგი შედგება მეტად რთული და მრავალფეროვანი დარგებისაგან, რომ ჩვენ გვაქვს „რამდენიმე „ველი“ მეცნიერების დაყოფისა ენის შესახებ“ (Березин, 1979:3); არსებობს კიდევ **მესამე აზრი**, რომლის მიხედვით ენათმეცნიერების შესწავლის ობიექტია **სამეტყველო ქმედება**, რომელიც გულისხმობს როგორც ენას, ისე მეტყველებასაც (სოსიური: დაწვრ. იხ. ქვემოთ).

ენათმეცნიერებას აქვს პრეტენზია იარსებოს როგორც დამოუკიდებელი მეცნიერება, იმიტომ რომ მეტყველების მოღვაწეობის ერთიან ობიექტში იგი გამოყოფს საკუთარ საგანს – ენას როგორც ასეთს. ამგვარად, **ობიექტისა და საგნის გამიჯვნა მოითხოვს ენისა და მეტყველების გამიჯვნას**, რომელიც დადებითად გადაჭრეს ენათმეცნიერების თეორეტიკოსმა, გერმანელმა ფილოსოფოსმა და სახელმწიფო მოღვაწემ **ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა** (1767-1835 წ.წ.) და შვეიცარიელმა ლინგვისტმა **ფერდინანდ დე სოსიურმა** (1857-1913 წ.წ.).

“ენათმეცნიერება” განსაკუთრებული და მეტად საინტერესო მეცნიერებაა. მას სხვაგვარად **“ლინგვისტიკას”** უწოდებენ. ტერმინი “ლინგვისტიკა” ფრანგული ენიდან (linguistique) მომდინარეობს, რომელიც თავის მხრივ დაკავშირებულია ლათინურის lingua-სთან, რაც ნიშნავს “ენას”. ამგვარად, **ენათმეცნიერება არის მეცნიერება ენის შესახებ, ე. ი. ენათმეცნიერების შესასწავლი ობიექტი (საგანი) ყოფილა ენა** ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **სამეტყველო ქმედება**, რომელშიც ასხვავებენ, ერთი მხრივ, **ენას** და მეორე მხრივ, – **მეტყველებას**. ეს უკვე ძალიან რთული მოვლენაა, რთული მეცნიერებაა (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:18-19). ამიტომ იგი მოითხოვს აღნიშნული საგნის საფუძვლიან შესწავლას, ყოველი საკითხის

უფრო მეტი ყურადღებითა და დაკვირვებით აღქმას. რა და როგორ რთულ ფენომენტთან გვაქვს საქმე, ეს იქიდან ჩანს, რომ თვით ტერმინი “ლინგვისტიკა” სხვადასხვა ენაზე სტილისტურად განსხვავებულ ცნებებს იძლევა. ასე, მაგალითად, მას, - “ენათმეცნიერებას”, ანუ ენების მეცნიერებას ვუწოდებთ ქართულ ენაზე, რუსულად ჰქვია “языкознание”, იგივეა, რაც “языковедение” (სიტყვასიტყვით: “ენის ცოდნა”, “ენისმცოდნეობა”), ასევეა თურქულ ენაზე “dilbilim”, სადაც “დილ” ნიშნავს “ენას” და “ბილ-მე” – “ცოდნას”. გერმანულ ენაზე “ლინგვისტიკას” უწოდებენ “Sprachwissenschaft”-ს, რომელიც შედგება სამი კომპონენტისაგან: “შპრახე” – “ენა”, “ვისსენ” – “ცოდნა” და “შაქჟენ” – “შექმნა”, “შემოქმედება”. უკრაინულ ენაზე ტერმინის “ლინგვისტიკა” სინონიმად გვევლინება «мовознавство», სადაც სიტყვა «мова» ნიშნავს, როგორც “ენას” (შდრ.: говорити російською мовою “რუსულ ენაზე ლაპარაკი”), ასევე (კიდევ მეტწილად) – “მეტყველებასაც” (შდრ. частини мови “მეტყველების ნაწილები”). ამიტომ უკრაინულ ენაზე ტერმინი “მოვოზნავსტო” შეიძლება გავიგოთ, როგორც “ენისმცოდნეობა”, ასევე – “მეტყველების-მცოდნეობაც”, უფრო ზუსტად, როგორც ფერდინანდ დე სოსიური გვასწავლის, – “სამეტყველო ქმედება”, რომელშიც ლინგვისტი გულისხმობს ენასაც და მეტყველებასაც.

ბერძნულში “ლინგვისტიკის” ნაცვლად იყენებენ ორ ტერმინ-ცნებას glotologia – “მომღვრება ენის შესახებ” და glottika – “მეცნიერება ენის შესახებ” (შდრ. glōtta “ენა”).

“ლინგვისტიკის” ასეთი გაგება სხვადასხვა ენაზე გვარწმუნებს, რომ ენა თავისი ბუნებით ურთულესი მოვლენაა, მას მთელი სიცოცხლის მანძილზე ვსწავლობთ, მაგრამ მისი ბოლომდე შესწავლა მაინც შეუძლებელია. კერძოდ, რას ნიშნავს ენის ცოდნა? ამ კითხვაზე კარგი პასუხი გასცა დიდმა ქართველმა მგოსანმა ვაჟა-ფშაველამ, რომელიც ყოველთვის იმის მომხრე იყო, ვინც ენის სიმდიდრეს გამოაჩენდა: „რას ჰქვია ენის ცოდნა. რასაკვირელია, არა კმარა მხოლოდ სიტყვები ვიცოდეთ, უნდა ისიც გვესმოდეს, თუ როგორ

შევუთანხმოთ ეს სიტყვები ერთი მეორეს და წინადადება როგორ ავაშენოთ. ამისთვის საჭიროა ენის სულისა და გულის შეგნება“. ამ შეგნებისათვის საჭიროა ის ღირსება და მადლი, რომ თვით მწერალს უცემდეს ქართულად გული და მაჯა (ვაჟა, 1985:662; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

რას სწავლობს ენათმეცნიერება?

პირველ ყოვლისა, იგი ენის რაობას არკვევს, – რა არის ენა? – შემდეგ – ენის ფუნქციებსა და სტრუქტურას (ენის აგებულებას) სწავლობს. გარდა ამისა, ენათმეცნიერება ენის წარმოშობას იკვლევს, ენებს შორის ნათესაობას აზუსტებს, მათი ერთი ფუძეენიდან წარმომავლობას ადგენს და ამ ენების შემდგომ განვითარებას ადევნებს თვალყურს.

ამგვარად, ენათმეცნიერება (ლინგვისტიკა), როგორც ჰუმანიტარული (ან კიდევ: საზოგადოებრივ მეცნიერებათა) აუცილებელი დისციპლინა, არის მეცნიერება ენის რაობის, ენის ფუნქციებისა და სტრუქტურის (მისი შემადგენელი ნაწილების აგებულებისა და ურთიერთმიმართების), ენის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ.

როგორც განმარტებიდან ჩანს, ტერმინი “ენათმეცნიერება” მეტად ფართო ცნებაა. ამ მიმართებით იგი შეიძლება შევადაროთ ტერმინს “მაკროლინგვისტიკა” (ბერძნ. makros “დიდი” > ინგლ. makrolinguistics – 1. კომპლექსური, ერთიანი მეცნიერება, რომელიც შედგება მიკროლინგვისტიკებისაგან (ბერძნ. mikros “პატარა”). 2. ენის შესწავლა ფართო მნიშვნელობით).

“რა არის ენათმეცნიერების ერთიანი და კონკრეტული საგანი?” – სვამს კითხვას შვეიცარიელი ლინგვისტი ფერდინანდ დე სოსიური (1857-1913) და აღნიშნავს, რომ “ეს განსაკუთრებით რთული კითხვაა” (სოსიური, 2002:20). ამ კითხვაზე თავად ასე პასუხობს: “ენათმეცნიერების საგანი, უპირველეს ყოვლისა, ადამიანის სამეტყველო ქმედების მანიფესტაციაა (გამოვლინება, – ნ. ჭ.), იქნება იგი პირველყოფილი თუ ცივილიზებული ხალხების ენა, არქაული, კლასიკური თუ

დეკადენსის ეპოქისა...” (სოსიური, 2002:18; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ენათმეცნიერებაში გვხვდება მსოფლიოში აღიარებულ მეცნიერთა თეორიები და კონცეფციები ენის შესახებ. გარდა ამისა, სხვადასხვა ქვეყანაში არსებული ლინგვისტური სკოლები, მიმართულებანი და სხვ., რომლებიც აშუქებდნენ და აშუქებენ ენათმეცნიერების საკითხებს განსხვავებული თვალსაზრისით, რაც მეტად ართულებს შესასწავლი ობიექტის (საგნის) ჩარჩოებს, მის განსაზღვრასა და ინტერპრეტაციას (ლათ. interpretatio ”ახსნა”, ”განმარტება”), ენათმეცნიერების ადგილს სხვა მეცნიერებათა შორის.

ენათმეცნიერების მიზანია შევისწავლოთ ენა სისტემურ-რობაში, დეტალურად აღვწეროთ მისი ცალკეული დარგები, სიღრმისეულად ჩავწედეთ მის სტრუქტურასა და არსში, მოვახდინოთ მონათესავე (ერთი ოჯახიდან, ერთი ფუძეენიდან წარმოშობილი ენები) და არამონათესავე (ენათა სხვადასხვა ოჯახებიდან არსებული ენები) ენების **შედარებითი და ტიპოლოგიური** (ენებს შორის მსგვსი და განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები) კვლევა-ძიება.

რაიმე მიზნის მისაღწევად საჭიროა ამოცანის შედგენა და შემდეგ მისი ამოხსნა. **რას გულისხმობს ენათმეცნიერების ამოცანა?** იგი გულისხმობს, რა მეთოდებითა და ხერხებით შევისწავლოთ ენათმეცნიერების წინაშე დასმული პრობლემები, ე. ი. ენის ესა თუ ის საკითხები რომელი მეთოდებითა და ხერხებით ვიკვლიოთ და გადავჭრათ. ენათმეცნიერებას აქვს თავისი საკუთარი ხერხები და მეთოდები. თუ ენის შესწავლისას ერთ შემთხვევაში რომელიმე მეთოდს მივანიჭებთ უპირატესობას, მეორე შემთხვევაში შეიძლება იგივე მეთოდი თუ ხერხი სრულებით არ გამოგვადგეს. ამიტომ მიზნის მისაღწევად დიდი მნიშვნელობა აქვს შესაბამისი მეთოდისა თუ ხერხის შერჩევასა და გამოყენებას.

მეცნიერებაში ამა თუ იმ თემის შერჩევისას მთავარია პრობლემის სწორად დასმა. ეს კი ნიშნავს თითქმის საკითხის 20-30 %-ით გადაჭრას. ამის შემდეგ ვიწყებთ სწორი

მეთოდებისა და ხერხების შერჩევას, რომლებიც დაგვეხმარება პრობლემის იოლად მოგვარებაში.

დედამიწის ზურგზე ათასობით ენა არსებობს (ბოლო მონაცემებით ექვსიათასამდე ენას ითვლიან), რომელზედაც მეტყველებენ სხვადასხვა ერის, ეროვნების, ტომისა თუ ცალკეული დაჯგუფებების ადამიანები. ჩვენ შეიძლება ვიმსჯელოთ როგორც სხვადასხვა ენების, ასევე კონკრეტული ენის შესახებ, შევამჩნიოთ ენებს შორის განსხვავებებიც და მსგავსებანიც. აქედან გამომდინარეობს შესაბამისი ტერმინები – **”კერძო ენათმეცნიერება”** და **”ზოგადი ენათმეცნიერება”**.

”კერძო ენათმეცნიერება” სწავლობს ერთ რომელიმე კონკრეტულ ენას ან მონათესავე ენათა ჯგუფს (მაგ., კონკრეტულს: ქართულს, აფხაზურს, რუსულს, სომხურს; ენათა ჯგუფს - ქართველურ ენებს: ქართულს, სვანურს, მეგრულ-ჭანურს და ა. შ.), არკვევს ამ ენისა თუ ენათა ჯგუფის ადგილს სხვა ენებთან მიმართებაში, დეტალურად აშუქებს კონკრეტული ენის პრობლემებს შედარებით-ისტორიული თუ ტიპოლოგიური ენათმეცნიერების საფუძველზე და ა. შ.

”ზოგადი ენათმეცნიერება” კი სწავლობს ენათა ზოგად თავისებურებებს, მათს არსსა და ბუნებას, არკვევს ენის წარმოშობის პრობლემას, ადგენს ენათა განვითარებისა და ფუნქციონირების ზოგად კანონებს, სწავლობს ენებს შორის არსებულ უნივერსალურ, ზოგად (რაც საერთოა ყველა ან რამდენიმე ენისათვის) და სპეციფიკურ ნიშან-თვისებებს.

ზემოთ განხილული საკითხებიდან გამომდინარე მაინც ვსვამთ კონკრეტულ კითხვას: რატომ უნდა ისწავლოს ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტმა **„ენათმეცნიერების შესავალი“** როგორც **სავალდებულო კურსი**?

პასუხი მარტივია: ფილოლოგს საქმე აქვს უშუალოდ ენის კანონებთან. მან უნდა იცოდეს, მაგალითად, რატომ ვამბობთ ქართული ენის დასავლურ კილოზე ფორმას „მეიტანე“, „მეიცადე“, ხოლო აღმოსავლურ კილოზე - „მაიტა“, „მაიცადე“ ან ერთისა და იმავე ფონემის [გ]-ს ნაცვლად სიტყვაში **გწერს** წარმოვთქვამთ „კწერს“, ხოლო მეორე

სიტყვაში **მაგთი** წარმოვთქვამთ „მა-ქ-თი?“, ან კიდევ: სიტყვაში **ვაშენებ** ფონემის [ბ]-ს ნაცვლად გვესმის ქართული ბგერა „ფ“, ხოლო სიტყვაში **ვსთქვი** პირველი ვ-ს ნაცვლად წარმოვთქვამთ რუსულის მსგავს „ფ“-ს?, ან როგორ ეუფლება 2-3 წლის ასაკის ბავშვი მშობლიურ ენას? ა. შ., და ა. შ. ფილოლოგმა ენის ეს და სხვა საკითხები კარგად რომ იცოდეს, გულდასმით უნდა შეისწავლოს „ენათმეცნიერების შესავალი“, რომელიც გააცნობს მას ენის კანონებს, მის არსსა და ბუნებას.

§ 2. პოლიგლოტი და ენათმეცნიერი

არიან ადამიანები, რომლებიც მეტყველებენ არა მარტო თავიანთ მშობლიურ ენაზე, არამედ რამდენიმე ენაზე. ასე, მაგალითად, დიდი ქართველოლოგი ნიკო მარი 30-მდე ენას ფლობდა, ცნობილი რუსი მეცნიერი ბოდუენ დე კურტენე შვიდ ენაზე წერდა თავის ნაშრომებს, ამერიკელმა ენათმეცნიერმა და ეთნოლოგმა (ბერძნ. **ethnos** - "ხალხი" და **logos** "მოძღვრება") ედუარდ სეპირმა ძალიან კარგად იცოდა ამერიკის ინდიელთა ენები და ა. შ.

ბევრი ენის მცოდნეს **პოლიგლოტს** (ბერძნ. **poly** "ბევრი" და **glōtta** "ენა") უწოდებენ.

ენის ცოდნა შეიძლება ორგვარად გავიგოთ: ერთია, როცა ადამიანი უბრალოდ ფლობს ენებს და თავისუფლად მეტყველებს ამ ენებზე, შეუძლია მსჯელობა და აზრის გადმოცემა, მაგრამ მას არ შეუძლია დეტალურად გაერკვეს ენების სტრუქტურაში, არ შეუძლია ისაუბროს მათ გრამატიკულ კატეგორიებზე და ა. შ. ასეთ ადამიანზე იტყვიან, რომ იგი პოლიგლოტია, ბევრ ენაზე მეტყველებს, საუბრობს.

მაგრამ, გარდა პოლიგლოტებისა, არიან პიროვნებები, რომლებსაც შეუძლიათ მოცემულ ენაზე იმსჯელონ მეცნიერულად, ანუ თავისუფლად მოახდინონ ენის სტრუქტურული აღწერა, ისაუბრონ ენისა და მეტყველების, ენისა და აზროვნების, ენისა და საზოგადოების, ენისა და დიალექტების, მეტყველების ნაწილების, სინტაქსური ერთეულებისა და ა. შ.

შესახებ სხვა ენებთან მიმართებაში. ასეთ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს არა პოლიგლოტთან, არამედ ენათმეცნიერთან, ანუ ლინგვისტთან. სასურველია (თუმცა – აუცილებელიც), რომ ენათმეცნიერმა რამდენიმე ენა იცოდეს, რის საფუძველზე მას შეეძლება ამ ენების შედარებითი ანალიზი და შესაბამისი დასკვნების გაკეთება. რამდენად მეტ ენას ფლობს ენათმეცნიერი, იმდენად მეტად შეუძლია მას საფუძვლიანი მსჯელობა ენისა და ენების შესახებ. ამიტომ პოლიგლოტობა უპირველესი საფუძველია დიდ სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლისა და აღიარებისათვის.

სამყაროს შევიცნობთ ენის მეშვეობით. რამდენადაც უკეთ ვფლობთ ენას, იმდენად საინტერესოა ჩვენ მიერ შეცნობილი სამყარო. ამიტომ ენათმეცნიერს მოეთხოვება თვალყური ადევნოს ენის მოვლენებს, მის განვითარებასა და ცვლილებებს, იკვლიოს ენა სინქრონიულადაც და დიაქრონიულადაც, რათა დღითიდღე გაიუმჯობესოს ენის მეცნიერული ცოდნა. ხოლო პოლიგლოტს კი მოეთხოვება ამა თუ იმ ენაზე სწორად გადმოსცეს თავისი აზრები, მისი მეტყველება იყოს გამართული სრული.

ამგვარად, პოლიგლოტი ლინგვისტი არ არის, მაგრამ იგი შეიძლება გახდეს დიდი ლინგვისტი, თუ ერთ-ერთ ენას (ან რამდენიმეს) საფუძვლიანად შეისწავლის და მოახდენს ენების მეცნიერულ ანალიზს. სხვაგვარად ყოველ პოლიგლოტს გზა ხსნილი აქვს ენათმეცნიერებისაკენ. აქედან გამომდინარე, “პოლიგლოტი” და “ლინგვისტი”, მიუხედავად იმისა, რომ სხვადასხვა ცნებებია, ისინი მაინც უშუალო კავშირშია ერთმანეთთან. “ენათმეცნიერმა, – ამბობს ფ. დე სოსიური, – რაც შეიძლება მეტი ენა უნდა იცოდეს, რათა მათზე დაკვირვებისა და მათი შედარების გზით გამოყოს მათგან ის, რაც უნივერსალურია მათში” (სოსიური, 2002:34).

§ 3. რა არის ენა?

ამ კითხვაზე მრავალი პასუხი არსებობს, თუმცა ვერც ერთი მათგანი ვერ განსაზღვრავს ენის რაობას სრულყოფილად და ამომწურავად. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში სიტყვა “ენა” ამგვარადაა ახსნილი: 1. პირის ღრუში მოთავსებული მოქნილი და მოძრავი კუნთოვანი ორგანო, რომელიც გემოს გამგები და სამეტყველო ბგერათა საწარმოებელი ორგანოა. 2. აზრის ჩამოყალიბებისა და გაგებინების საშუალება საზოგადოებაში. 3. მეტყველების უნარი; მეტყველება; ლაპარაკი. 4. მეტყველების ნაირსახეობა; გადმოცემის თავისებურება, სტილი და ა. შ. “ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში (ერთტომეული)” სულ ნაჩვენებია 6 მნიშვნელობა (იქვე, 1985:219).

ჩამოთვლილთაგან ჩვენთვის საყურადღებოდ მაინც ორი ძირითადი მნიშვნელობა უნდა გამოიყოს: 1. ენა როგორც ბიოლოგიური ორგანო, გემოს გამგები ორგანო და 2. ენა როგორც სამეტყველო ორგანო. არის ენები, რომლებშიც სიტყვის “ენა” ორი მნიშვნელობა სხვადასხვა ბგერითი მასალითაა გადმოცემული, მაგალითად, გერმანულში “ენა”, როგორც ბიოლოგიურად გემოს გამგები ორგანო, აღინიშნება სიტყვით **Zunge** (“ცუნგე”), ხოლო “ენა”, როგორც სამეტყველო ორგანო – სიტყვით **Sprache** (“შპრახე”): Das Wort liegt mir auf der Zunge შესაბამისად: “ეს სიტყვა ენაზე მადგას”; მაგრამ: Alte (tote) Sprachen – “ძველი (მკვდარი) ენები”. ასევე გვაქვს შესაბამისად ინგლისურ ენაში (შდრ.: **tongue** და **language**). ენათა უმრავლესობაში კი სიტყვა “ენა”, როგორც ბიოლოგიური ორგანო და როგორც სამეტყველო ორგანო, აღინიშნება ერთი და იმავე ბგერითი შედგენილობით: ქართულად “ენა”, რუსულად “язык”, უკრაინულად “язик“, ბულგარულად “език“, თურქულად “dil“, ბერძნულად **glōtta**, ლათინურად **lingua**, ფრანგულად **langue** და **langage**, იტალიურად **lingua** და **linguaggio**, მაგრამ ლიტვურად **kalba** (ფიზიოლოგიური ორგანო) და **liežuvis** (სამეტყველო ორგანო) და ა. შ.

როცა ჩვენ ენის საკითხებს ვსწავლობთ, ვაშუქებთ და მათზე ვსაუბრობთ, მხედველობაში გვაქვს სამეტყველო ენა, რომელიც კოლექტივის ყოველი წევრის ცნობიერებაში არსებობს, როგორც “მეტყველების პრაქტიკით დაგროვილი განძი” და როგორც “პოტენციურად (ფარულად, – ნ.ჭ.) არსებული გრამატიკული სისტემა” (სოსიური, 2002:25, ხაზი ჩვენი, – ნ.ჭ.). ენა, რომელიც თაობიდან თაობას გადაეცემა, არის ადამიანთა ურთიერთობისა და აზრის გამომხატველი საშუალება, ადამიანის მუდმივი თანამგზავრი.

შეიძლება დაგვებადოს კითხვა: მაინც რა სახით არსებობს ენა ჩვენში, გინდ იყოს იგი მშობლიური ენა, გინდ რომელიმე უცხო ენა?

ადამიანური ენა, რომელსაც აგრეთვე ბუნებრივ ენას უწოდებენ, კაცობრიობის ყველაზე უფრო უნიკალური ქმნილებაა. ვერც ერთი ხელსაწყო (კომპიუტერიც კი) ვერ ასრულებს იმ ფასეულობათა ღირებულებებს, რომლებსაც ახორციელებს ენა და რომლებიც ეკისრება ენას. სწორედ, ენაში ვლინდება ცალკეული კოლექტივების, მთელი ხალხის ეროვნული სული, კულტურა და სიამაყე.

ადამიანის გონი საოცარი რამაა. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ჩვეულებრივი ადამიანის გონი (ტვინი) თავისი შესაძლებლობის 6 თუ 7% იყენებს, მაშინ როცა მსოფლიოში კომპოზიტორების (ბეთჰოვენის, მოცარტის, ზაქარია ფალიაშვილის...), გამოჩენილი ადამიანებისა და მეცნიერების (აინშტაინის, მენდელეევის, ლომონოსოვის, არისტოტელეს, კანტის...), მხატვრების (ლეონარდო და ვინჩი...) და ა. შ. ტვინი კი მუშაობდა მთელი შესაძლებლობის 12-14%. ამდენად, ადამიანის ტვინის რესურსები ამოუწურავია. რემდენადაც განვითარებულია ადამიანის ტვინი და მისი ენა, იმდენად მეტად ფლობს და შეიცნობს სამყაროს და იმდენად საინტერესო ხდება მის ირგვლივ არსებული საგნები, მოვლენები თუ მიმდინარე პროცესები.

გერმანელი ლუდვიგ ბეთჰოვენი (1770-1827 წ.წ.) იყო უდიდესი კომპოზიტორი მსოფლიოს კომპოზიტორთა შორის.

როგორც ცნობილია, 30 წლის ასაკიდან ბეთჰოვენს ყურთასმენა აკლდებოდა და 50 წლის ასაკში მთლიანად დაყრუვდა იგი. მიუხედავად ამისა, ბეთჰოვენმა დაყრუვების წლებში შეინარჩუნა თავისი კომპოზიტორული ნიჭი და თვისებები და ამ პერიოდისათვის შექმნა ისეთი ნაწარმოებები, რომლებიც გაცილებით მაღლა იდგა ადრინდელბთან შედარებით. სიცოცხლის ბოლო წლებში შექმნილი ნაწარმოებები კომპოზიტორის უდიდეს შედეგებად ითვლება! (დაწვრ. იხ. Майкл, 2002:248-250).

ეს და სხვა მრავალი ინტერპრეტაცია ადამიანის გონისა და მისი ენის შესახებ ვერ ამოწურავს იმ კომბინაციათა ქმედებებს, რომლებსაც ახორციელებს ენა. სწორად შენიშნა ვ. შახინგერმა, რომელმაც დაგვისაბუთა, რომ “ყოველ წამში ჩვენი ნერვული სისტემა სიგნალთა უფრო მეტ კომბინაციას ახდენს, ვიდრე იგი ატომის სამყაროში არსებობს” (Шахингер, 1998:23). ამიტომ ენის არსსა და ბუნებაში საფუძვლიანად რომ ჩავწვდეთ, საჭიროა, კიდევ ბევრი რამ ვიცოდეთ ენის შესახებ, მისი ყოველმხრივი გაშუქება და შესწავლა საჭირო.

ადამიანი ენას მთელი სიცოცხლის განმავლობაში სწავლობს (“სწავლა სიბერემდე”!). მიუხედავად ამისა, ვერც ერთი ინდივიდი ენას ბოლომდე ვერ წვდება. ენის სრულად დაუფლება და მისი ცოდნა ერთი ინდივიდის მიერ შეუძლებელია. იგი მთლიანად განფენილია მთელს კოლექტივში, რადგან ენა ყველაფერზე მეტად გამოირჩევა თავისი სირთულით, სიმდიდრითა და მრავალფეროვნებით.

რა არის ენა? პასუხი ღიად რჩება, რადგან ენის გარშემო არსებობს მრავალი გამოკვლევა, მიმართულება, სკოლა, თეორია, ლინგვისტების კონცეფციები და ა. შ. ენის შესახებ სრული წარმოდგენა ბაკალავრიატის სტუდენტებს ექნებათ მაშინ, როცა ისინი საფუძვლიანად გაივლიან მათთვის სავალდებულო კურსებს “ენათმეცნიერების შესავალს” და “ზოგად ენათმეცნიერებას”. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ენა სოციალური მოვლენაა, იგი ადამიანის მუდმივი თანამგზავრია და ადამიანი ადამიანია მხოლოდ ენის წყალობით. დანარჩენ

ინფორმაციას ენის შესახებ ყოველი თემის გაშუქებისას მივაწვდით ჩვენს საყვარელ მკითხველს.

§ 4. ენა ბუნებრივი და ენა ხელოვნური

წარმოშობისა და განვითარების მიხედვით არჩევენ ბუნებრივ და ხელოვნურ ენებს. საზოგადოებრივი კოლექტივების მიერ შექმნილ ენას (მშობლიურ ენას) **ბუნებრივ ენას უწოდებენ**, ხოლო ცალკეული ინდივიდების მიერ შემოთავაზებულ ენას – **ხელოვნურ ენას**.

ბუნებრივი ენა (ქართული, ინგლისური, გერმანული, თურქული, ჩინური...) ხალხების მიერ კოლექტიური შეთანხმების საფუძველზე წარმოქმნილი ეროვნული ენებია. ასეთი ენები შესაბამისი კოლექტივების მუდმივი თანამგზავრია და ცოცხლობენ მანამ, სანამ ამა თუ იმ ენის მატარებლები ცოცხლობენ და არსებობენ.

ყოველი ბუნებრივი ენა იქმნებოდა ადამიანის გაჩენის დღიდან, მრავალი საუკუნის მანძილზე, კოლექტიური შემოქმედების საფუძველზე. ერთხელ და სამუდამოდ დაფუძნებულ კოლექტივში ბუნებრივი ენა, მაგ., ჩვენი მშობლიური ქართული, თაობიდან თაობებს გადაეცემოდა და ამიტომაც ჩვენამდე მოაღწია თავისი უმნიშვნელო თუ მნიშვნელოვანი ცვლილებებით. მშობლიურმა ქართულმა ძირითადად შეინარჩუნა თავისი ადრინდელი გრამატიკული წყობა და ლექსიკური შემადგენლობა. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ სხვადასხვა ენაში ფონეტიკური, გრამატიკული და ლექსიკური ცვლილებები თანაბრად მიმდინარეობდეს. ყოველი ენა განვითარებადია, მაგრამ ზოგში მეტწილად მიმდინარეობს ფონეტიკური პროცესები (მაგ., სლავური ენები), ზოგში ხდება ლექსიკური ცვლილებები (თურქული ენა), ზოგში კი – გრამატიკული ტრანსფორმაციები (ლათ. transformation “გარდაქმნა”, “სახეცვლილება”), მაგ., დღევანდელმა ბულგარულმა ენამ მთლიანად დაკარგა ბრუნებათა რთული სისტემა, სახელი ამ ენაში აღარ იბრუნება.

მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარებასთან ერთად, ენათა კონტაქტების საფუძველზე ენაში ჩნდება ახალი სიტყვები, რის შედეგად იცვლება მისი ლექსიკური შედგენილობა, რომელიც ფონეტიკურ პროცესებსა და გრამატიკულ წყობასთან მიმართებით სწრაფად ცვალებადია.

დიდი ხნის განმავლობაში ენათმეცნიერები ბუნებრივ ენას მიიჩნევდნენ ცოცხალ ორგანიზმად (შლაიხერი), რომელსაც თითქოსდა ცხოველებისა და მცენარეების მსგავსად განვითარების ერთნაირი კანონები აქვს, რომ ყოველი ცოცხალი ორგანიზმი და მათ შორის ენაც იზადება, იზრდება, ბერდება და კვდება. ეს აზრი განსაკუთრებით გავრცელებული იყო XIX საუკუნის შუა წლებში, როცა ბუნებისმეცნიერების დიდ სარბიელზე გამოჩნდა ინგლისელი ბუნებისმეტყველი **ჩარლზ დარვინი** (1809–1882 წ. წ.) და მისი თეორია.

ბუნებრივი ენის ორგანიზმად მიჩნევა მცდარი შეხედულებაა, რადგან ენა ცოცხლობს მანამ, სანამ ამ ენაზე მოლაპარაკე საზოგადოება, კოლექტიური ჯგუფი, ტომი, ერი თუ ბერი (თუგინდ რამდენიმე ინდივიდი) ცხოვრობენ და არსებობენ. მართალია, ენა განვითარებადია, მაგრამ იგი არასოდეს “ბერდება”. თუ ბუნებრივ ენას მოეპოვება დამწერლობა და, შესაბამისად, წერილობითი ძეგლებიც, ასეთი ენა შემოინახავს თავის ისტორიას იმ შემთხვევაშიც, თუ ამ ენაზე მოსაუბრე ტომი გადაშენდება. ამგვარ საფუძველზე ჩვენ საქმე გვექნება მხოლოდ “მკვდარ ენასთან”, როგორიცაა, მაგალითად, **ძველი ბერძნული, ლათინური, სანსკრიტი** (ძველი ინდური სალიტერატურო ენა), **ძველი სლავური** და ა. შ. როცა სამწერლობო ძეგლების მიხედვით მკვდარ ენას ვსწავლობთ, ის ჩვენთვის წარმოგვიდგება როგორც ცოცხალი ენა, თუმცა ამ დროს მასზე მოსაუბრე ინდივიდებთან ვერ ვამყარებთ კავშირს. ამდენად, ბუნებრივი ენა არ შეიძლება შევადაროთ ცოცხალ ორგანიზმს, ასე რომ, **ცხოველის ან მცენარის სიცოცხლე სხვაა და ენის სიცოცხლე სხვა**, რომ ტერმინი “მკვდარი ენა” პირობითია.

საერთაშორისო ენის (ხელოვნური ენის) შექმნის იდეა დიდი ხანია იპყრობდა მეცნიერთა ყურადღებას. რაციონალური ხელოვნური ენის შექმნის პირველი მომხრეები, რომლებიც ბუნებრივ ენას თვლიდნენ “აზროვნების არასაკმარის იარაღად”, იყვნენ ფრანგი ფილოსოფოსი და მეცნიერი **რენე დეკარტი** (1596-1650) და გერმანელი ფილოსოფოსი **გოტფრიდ ვილჰელმ ლაიბნიცი** (1646-1716).

რ. დეკარტს სპეციალური ნაშრომი ენის შესახებ არ შეუქმნია, მაგრამ მან წამოაყენა ფილოსოფიური ენის, ანუ საყოველთაო ხელოვნური ენის ზოგადი სქემის იდეა, რომელიც გამომდინარეობდა მის მიერვე შემოთავაზებული მათემატიკური მეთოდის არსიდან. რ. დეკარტის აზრით, პირველ რიგში უნდა დადგინდეს (აზროვნების გზით) საწყისი დებულება, ჭეშმარიტება და შემდეგ მასზე “დაშენდეს ყველა დანარჩენი დებულება” (ჭრელაშვილი, 1990:70). გ. ლაიბნიციც რ. დეკარტის კვალდაკვალ, მათემატიკური მეთოდის თეორიას იზიარებდა, რომლის არსი მდგომარეობდა იმაში, რომ იგი ადგენდა ერთ გარკვეულ საწყის დებულებას, რომელიც თავისთავად ცხადი და ნათელი უნდა ყოფილიყო. თუ საწყისი დებულება სწორი და ჭეშმარიტი აღმოჩნდებოდა, მაშინ ყველა დანარჩენი დებულებები სწორი იქნებოდა (ჭრელაშვილი, 1990:68-73).

ხელოვნური ენის შექმნის ძირითადი მიმართულებანი XVII–XVIII ს.ს. იყო **ლოგიკური** და **ემპირიული** ხასიათის. ლოგიკური მიმართულება ეყრდნობოდა რაციონალისტურ (გონივრულ) ფილოსოფიას, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო ბუნებრივი ენის კრიტიკა. ამ მიმართულების წარმომადგენლები ეყრდნობოდნენ ცნებების ლოგიკურ კლასიფიკაციას, რომლითაც შეიძლებოდა გამოგვეხატა ნებისმიერი – მეცნიერული, ენობრივი თუ ფილოსოფიური – აზრი: რადგან ლოგიკა ერთია, გრამატიკაც და მისთანებიც უნდა ყოფილიყო ერთი და იგივე. მათი აზრით, ცნებასა და სიტყვას შორის არსებობდა პირდაპირი კავშირი.

ემპირიული მიმართულების წარმომადგენლები ეყრდნობოდნენ ბუნებრივი ენების მონაცემებს. ისინი მოითხოვდნენ ერთი რომელიმე არსებული ბუნებრივი ენის გამარტივებას. ასეთ ენად ემპირიული მიმართულების მომხრეები თვლიდნენ გამარტივებულ ლათინურ ენას (ფ. ლაზე), ფრანგულს (ი. შიპფერი), საერთოსლავურ ენას (ი. კრიჟანიჩი) და სხვა (Вендина, 2001:63).

ხელოვნური ენის შექმნის ვერც **ლოგიკურმა** და ვერც **ემპირიულმა** იდეამ ფეხი ვერ მოიკიდა მეცნიერებაში. ასეთი ენები ადამიანთა ურთიერთობისათვის არასრულ ენებად იქნა მიჩნეული. ამიტომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩნდება ახალი იდეა ისეთი საერთაშორისო ბგერითი ენის შექმნისა, რომელიც ამა თუ იმ ცოცხალი ბუნებრივი ენის საფუძველზე წარმოიშობოდა და ადამიანთა ურთიერთობის უფრო სრული, თუმცა დამხმარე ენა იქნებოდა. პირველი ასეთი ენა იყო გერმანელი კათოლიკე მღვდლის ი. შლაიერის მიერ შექმნილი "მსოფლიო ენა" – "ვოლაპიუკი" (volapük). გრამატიკული თვალსაზრისით ეს ენა საკმაოდ რთული გამოდგა. იგი შეიქმნა ბუნებრივი ენების – გერმანულის, ინგლისურის, ფრანგულის, ლათინურისა და სხვა ენების გამარტივების საფუძველზე.

საერთაშორისო ენის, Volapük-ის შექმნის შემდეგ ევროპაში იქმნება კიდევ სხვა ხელოვნური ენებიც. ერთ-ერთ ასეთ ენად აღიარებული იყო ესპერანტო (ფრანგ. esperer "იმედის ქონა", esperanto «მოიმედე»). ხელოვნური ენა (შდრ. ინგლ. artificial language), ე. ი. ნებისმიერი დამხმარე ენა ბუნებრივ ანუ საკუთრივ ენისაგან განსხვავებით, როგორიცაა ესპერანტო, შეიქმნა ლათინურ ანბანზე დაყრდნობით 1887 წელს რომანული, გერმანული და სლავური ენების ლექსიკის საფუძველზე. **იგი შექმნა პოლონელმა მეცნიერმა ლუდვიკ ზამენჰოფმა** (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:12-16).

ხელოვნურ ენებს განეკუთვნება აგრეთვე, ე.წ. ალგორითმული ენები, რომლებიც ავტომატური დაპროგრამების საშუალებას იძლევა და შეიცავს სიმბოლოების (ანუ ენის ანბანის) ერთობლიობას (დაწვრ. იხ. ქართ. ენც., ტ. 1, გვ. 285).

XX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში ხელოვნური ენის სტატუსით სარგებლობდა ჰოლანდიელი მათემატიკოსის **გ. ფრეიდენტალის** მიერ შექმნილი "ლინკოს"-ი (კოსმოსის ლინგვისტიკა), რომლის შექმნის მიზანი იყო დედამიწის მცხოვრებთა დაკავშირება უცხოპლანეტელებთან (დაწვრ. იხ. Вендина, 2001:64-65).

ზოგიერთი ლინგვისტი ხელოვნურ ენად მიიჩნევს ლიტერატურულ ენებს. ფრანგი მეცნიერი **ანტუან მეიე (სოსიურის იდეების მატარებელი) ლიტერატურულ ენებს თვლიდა ხელოვნურ ენებად ბუნებრივ, სალაპარაკო ენასთან მიმართებაში:** "ყოველი ლიტერატურული ენა თავისი არსებობის მხარეს აცილებს ბუნებრივ მხარესთან, სასაუბრო ენის მხარესთან" (დაწვრ. იხ. Якунинский, 1986:74).

ხელოვნური ენის შესახებ საუბრობს ფ. დე სოსიურიც: "ნებისმიერი ხელოვნური ენა, სანამ ის საერთო ხმარებაში გადავიდოდეს, ავტორის საკუთრებას წარმოადგენს. მაგრამ როგორც კი თავისი დანიშნულების შესრულებას შეუდგება და საერთო მონაპოვრად იქცევა, მასზე კონტროლი ქრება" (სოსიური, 2002:83).

ხელოვნური ენის შესახებ საუბრობდა აგრეთვე რუსი ლინგვისტი ბოდუენ დე კურტენეც, რომელიც ამ მიმართებით თავის თავს თვლიდა "მოაზროვნე ადამიანების ნაწილად" (Куртене, 1963:147). იგი საერთაშორისო ხელოვნური ენის შექმნის წინააღმდეგი იყო, რომელიც ფიქრობდა, რომ ფრანგული, გერმანული, ინგლისური და სხვათა ენების გამართივების შედეგად შეიქმნებოდა კი საერთაშორისო „ახალი“, „შესწორებული“ თუ „შეუსწორებელი ენები“? ენა ადამიანის განუყოფელი და მუდმივი თანამგზავრია, უნდა დავეუფლოთ მას და დავიქვემდებაროთ იგი მეტი სიზუსტით, ვიდრე ფსიქო-სოციალური ან საზოგადოებრივ-სულიერი ცხოვრების სხვა მხარეები (დაწვრ. იხ. იქვე, 147-151).

ბუნებრივ ენას ახასიათებს განვითარების უწყვეტობა, ხოლო ხელოვნურ ენას – გამოყენების გარკვეული პერიოდები, ზოგჯერ აღმავლობა, ზოგჯერ ჩავარდნები და მივიწყებაც კი.

ამგვარად, ბუნებრივ ენას ხელოვნურ ენასთან შედარებით გარკვეული უპირატესობა აქვს, რადგან იგი კუთვნილებაა იმ ხალხისა ... , რომელსაც გააჩნია ეროვნული სული და კულტურა, საკუთარი ტერიტორია, ფსიქიკური ნირი და საკუთრივ ენა; ხოლო ხელოვნური ენა ყველაფერ ამას მოკლებულია, იგი საზოგადოებაზე, კოლექტივზე თავს მოხვეული ენაა.

§ 5. ენის გადმოცემის სხვადასხვა საშუალებანი

ბუნებრივი ენა შეიძლება გადმოვცეთ **ზეპირი მეტყველებითაც** და **წერილობითაც**. მაგრამ იგი სხვა საშუალებებითაც გადმოიცემა. ასეთია, მაგალითად, **კინეტიკური ენა** (ბერძნ. kinetikos “მამოძრავებელი”), რომელსაც ყრუ-მუნჯთა ენას უწოდებენ, სხვაგვარად კი – **ჟესტიკულაციისა და მიმიკის ენას**. კინეტიკური ენა ყრუ-მუნჯთათვის საკომუნიკაციო ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების ერთადერთი საშუალებაა. იგი ემყარება ბგერით ენას: ყოველ ბგერას შეესაბამება ხელისა თუ მიმიკის სხვადასხვაგვარი მოძრაობა. კინეტიკურ ენას ზოგჯერ ჩვეულებრივი ადამიანებიც იყენებენ.

ბუნებრივი ენა, ანუ ზეპირი მეტყველება შეიძლება გადმოვცეთ წერილობით. ჩვენ ვსაუბრობთ და ვწერთ იმისათვის, რომ სხვებს გადავცეთ ჩვენი აზრები, ხოლო როცა ვისმენთ და ვკითხულობთ რასმეს, მაშინ ვიგებთ სხვათა აზრებს. ეს არის ბუნებრივი ენის **ზეპირი და წერიტი ურთიერთობის ფორმები, ორი ფორმა, ორი გამოვლინება ერთი და იმავე ენისა**. სამეტყველო ქმედების ორი ფორმა კიდევაც ჰგავს ერთმანეთს და კიდევაც განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ისინი შინაარსით ერთნაირია, იმიტომ რომ, რასაც ზეპირად გადავცემთ ადამიანებს, იგივე შინაარსი შეგვიძლია გადავცეთ წერილობითაც. ეს ორი ფორმა, როგორც მოლაპარაკის, ასევე მოსაუბრის აზრებსა და სურვილებს გამოხატავს.

მაგრამ წერიტი მეტყველება აზრის გამოხატვისა და აღქმის თვალსაზრისით განსხვავდება ზეპირი მეტყველებისაგან. ეს უკანასკნელი ბგერითია და მოითხოვს მოსმენას.

წერითი მეტყველება მხედველობის საშუალებით ქაღალდზე თუ სხვა მასალაზე დაწერილის აღქმას გულისხმობს.

§ 6. ენა, აზროვნება და მეტყველება (ზოგადი მიმოხილვა)

ენის, აზროვნებისა და მეტყველების ურთიერთმიმართების საკითხი ოდითანგვე იყო პრობლემური ენათმეცნიერებისათვის, საპრობლემო იყო იგი ლოგიკისა და ფსიქოლოგიისთვისაც, რადგანაც სამივე კატეგორიას სწავლობს ზემოაღნიშნული დისციპლინები სხვადასხვა თვალსაზრისით და მიდგომით.

ლოგიკა, როგორც ნორმატიული მეცნიერება, იკვლევს და ადგენს სწორი აზროვნების წესებს. მისი მიზანია ჭეშმარიტი აზროვნების მოდელის შექმნა.

ფსიქოლოგია კი შეისწავლის აზროვნების რეალურ პროცესს, თვით აზროვნების ფაქტს, ადამიანის მოქმედებას გააზრებული შინაარსის გათვალისწინების გარეშე, მაგ., მსჯელობის პროცესი შეადგენს ფსიქოლოგიის საგანს მაშინაც, როცა ეს მსჯელობა მცდარია.

აზროვნება ისეთი შემეცნებითი პროცესია, რომელიც აღქმისაგან განსხვავებით, სცილდება თვალსაჩინო, გრძნობადი, სენსორული (ლათ. *sensus* “გრძნობა”, “შეგრძნება”) ასახვის ფარგლებსა და სინამდვილის უფრო ღრმა შემეცნებისაკენ მიისწრაფვის. აზროვნების პროცესში ხდება აღქმის მონაცემთა გონებრივი გადამუშავება, არსებითის გამოყოფა არაარსებითისაგან, საგანთა შორის მიმართებათა და დამოკიდებულებათა წვდომა, მნიშვნელობის გაგება და ა. შ. შემეცნება აღქმიდან აზროვნებაზე გადადის. აზროვნება შემეცნების უფრო მაღალი, გაშუალებული ფორმაა.

აღქმისაგან განსხვავებით აზროვნება სწვდება თვალსაჩინო თვისებებსა და არათვალსაჩინო მიმართებებს საგანთა (მოვლენათა) შორის, ე. ი. ისეთ თვისებებსა და ისეთ დამოკიდებულებებს მათ შორის, რომლებიც არ არის აღქმადი, არ არის მისაწვდომი შეგრძნების ორგანოებით. მაგ., ჩვენ

აღვიქვამთ სითბოსაც და თოვლის დნობასაც, მაგრამ მათ შორის მიზეზ-შედეგობრივი დამოკიდებულების აღქმა შეუძლებელია, რომ სითბო დნობის მიზეზია, თოვლის დნობა სითბოს შედეგია.

აზროვნების მეტად მნიშვნელოვანი თვისებაა სინამდვილის განზოგადოებული ასახვა; აღქმისაგან განსხვავებით, აზროვნება მოვლენათა შედარების შედეგად სწვდება ზოგადს და მას კონკრეტულის გარეშე იყენებს სააზროვნო ოპერაციებში. ზოგადი კანონზომიერების წვდომა კი სინამდვილის უფრო ღრმა გაგებაა და ენერგიისა და დროის უდიდეს ეკონომიას იძლევა. კულტურული, ზრდადამთავრებული ადამიანისათვის დამახასიათებელია ლოგიკური, ანუ ვერბალური, ანუ ცნებითი აზროვნება. ლოგიკურს მას იმიტომ უწოდებენ, რომ აზროვნების ეს ფორმა ლოგიკის საგანიცაა, ვერბალურს ანუ “სიტყვიერ აზროვნებას” – იმიტომ, რომ იგი აუცილებლად და არსებითად დაკავშირებულია მეტყველებასთან, ხოლო ცნებითს იმიტომ, რომ მისი ძირითადი თავისებურება ცნებებით ოპერირებაა (დაწვრ. იხ. ქართ. ენც., ტ. 1, გვ. 220). “ვერბალური აზროვნება” (ზედმიწევნით – ჩვენი ენა) აღქმის შედეგად მიღებულ წარმოდგენებს (ფ. დე სოსიურის ტერმინოლოგიით, “აკუსტიკურ ხატებს”) ანაწევრებს, ე. ი. კონკრეტულს აქცევს აბსტრაქციად, განყენებას - კონკრეტულისაგან. სიტყვის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა განყენებული (აბსტრაქტული) ცნებებით აზროვნება. ყველაფერ ამას კი ახერხებს ვერბალური ენა.

ძველ ანტიკურ სამყაროში ისეთი მეცნიერებები, როგორიცაა ენათმეცნიერება, ლოგიკა, ფსიქოლოგია, არ წარმოადგენდა დამოუკიდებელ მეცნიერებებს და ისინი განიხილებოდა ფილოსოფიაში.

ენა, აზროვნება და მეტყველება ერთმანეთთან უშუალოდ დაკავშირებული ცნებებია. ანტიკურ ფილოსოფიაში ენისა და აზროვნების, ენისა და მეტყველების ურთიერთობის საკითხები არ იყო გარკვეული. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში აზროვნება “უხმო მეტყველებად”, ანუ “შინაგან

მეტყველებად” იყო მიჩნეული (იხ. პლატონის ფილოსოფია ან ბერძნული ფილოსოფია). ასეთ ვითარებაში, რა თქმა უნდა, ენისა და აზროვნების, ენისა და მეტყველების ურთიერთობის საკითხი შეუძლებელი ხდებოდა ქცეულიყო მსჯელობის საგნად. პრობლემა გადაუჭრელი რჩებოდა საუკუნეთა განმავლობაში.

ახლა კი განვიხილოთ, რას წარმოადგენს კონკრეტულად ენა და მეტყველება, ენა და აზროვნება, მათი ურთიერთმიმართება, ვაჩვენოთ რამდენად გადაჭრილია ეს პრობლემა ენათმეცნიერებაში. აქვე შევნიშნავთ, რომ ეს და სხვა საკითხები კონკრეტული განხილვებით ვერ გადაიჭრება სრულად. ისინი განხილვის საგნებად რჩებიან გამოჩენილი ლინგვისტების კონცეფციებში, სხვადასხვა ლინგვისტურ სკოლებსა და მიმდინარეობებში.

§ 7. ენა და მეტყველება

ენის არსში ღრმად რომ ჩავწვდეთ, უპირველეს ყოვლისა, უნდა გავმიჯნოთ ერთმანეთისაგან ენა და მეტყველება. თავდაპირველად ენისა და მეტყველების ურთიერთობის საკითხი პრობლემას წარმოადგენდა. ენა დაჰყავდათ ინდივიდის სამეტყველო ქმედებამდე. სხვაგვარად ენა და მეტყველება გაიგივებული იყო.

ტერმინი “მეტყველება” ზოგჯერ იხმარება “ენის” სინონიმად, როცა ვამბობთ: “ქართული მეტყველება”, “მეტყველების წარმოშობა”, “ბგერითი მეტყველება”, “წერილობითი მეტყველება”, სინამდვილეში ვგულისხმობთ ენას და არა უშუალოდ – მეტყველებას. ენა და მეტყველება მთლიანობაში ქმნის ბუნებრივი ენის ერთიან ფენომენს, თუმცა ისინი მაინც ერთსა და იმავე ცნებას არ წარმოადგენენ. ამ ორი ცნების გამიჯვნის შესახებ საუბრობდა ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი: **“ენა, როგორც თავისი წარმონაქმნების ერთობლიობა, განსხვავდება სამეტყველო ქმედების ცალკეული აქტებისაგან”** (Гумбольдт, 1984:82; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჯ.). ენის სახით ჰუმბოლდტს ესმის არა მარტო წმინდა ფსიქიკური რამ, არამედ

სულის მთელი მოღვაწეობა მეტყველებასთან ერთად. “ენის სახით ჩვენ გვესმის მხოლოდ სამეტყველო მოღვაწეობის აქტების ერთობლიობა” (Гумбольдт, 1984:70; ხაზი ჩვენია, – ნ.ჟ.).

შვეიცარიელმა ლინგვისტმა ფერდინანდ დე სოსიურმა დეტალურად განიხილა ენისა და მეტყველების საკითხები და საბოლოოდ გამოიყენა ისინი ერთმანეთისაგან. “რას წარმოადგენს ენა?” – კითხულობს სოსიური, – და თვითონვე პასუხობს: “ჩვენი აზრით, იგი არ ემთხვევა სამეტყველო ქმედებას საერთოდ. იგი (ენა, – ნ. ჟ.) მისი განსაზღვრული, თუმცა უმნიშვნელოვანესი ნაწილია. ამავე დროს, ენა სოციალური პროდუქტი და იმ აუცილებელ პირობითობათა ერთობლიობაა, რომლებიც მიღებულია საზოგადოებრივი ორგანიზმის მიერ ცალკეულ ინდივიდებში განსახორციელებლად. მთლიანობაში აღებული, სამეტყველო ქმედება მრავალფეროვანი და მრავალსახოვანია. მიმდინარეობს რა ერთდროულად სხვადასხვა სფეროში – ფიზიკურს, ფიზიოლოგიურსა და ფსიქიკურში – იგი ამასთანავე ინდივიდუალურ და სოციალურ სფეროებსაც ეკუთვნის” (სოსიური, 2002: 21).

ამგვარად, სოსიურმა “სამეტყველო ქმედებაში” (ფრანგ. language) გამოყო, ერთი მხრივ, ენა (ფრანგ. langue) და, მეორე მხრივ, მეტყველება (ფრანგ. parole). როგორც ვხედავთ, მკლევარმა სამეტყველო ქმედებაში ორი ცნება გააერთიანა: ენა და მეტყველება (სოსიური, 2002:25-26). ამიტომ იგი ენათმეცნიერების საგნად თვლიდა სამეტყველო ქმედების (ენას მეტყველებასთან ერთად) მანიფესტაციას (იქვე, 2002:18).

სოსიურის მსჯელობიდან გამომდინარე ენისა და მეტყველების ურთიერთდაპირისპირება ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ე ნ ა

1. სოციალური მოვლენაა.
2. სრული სახით კოლექტივშია განფენილი.
3. სასრული სისტემაა.
4. არ არის უშუალო

მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა

1. ინდივიდუალური მოვლენაა.
2. ცალკეული ინდივიდებისთვისაა დამახასიათებელი.
3. უსასრულო სისტემაა.
4. არის უშუალო დაკვირვების

- დაკვირვების ობიექტი.
5. ექვემდებარება გარკვეულ კლასიფიკაციას.
 6. ენის კანონები ყველა ინდივიდისათვის ერთნაირია (ჰომოგენურია).
 7. წმინდა ფსიქიკურია.
 8. გამოისახება ფორმულით:
 $1 + 1 + 1 \dots$ კოლექტიური ნიმუში.

- ობიექტი.
5. არ ექვემდებარება გარკვეულ კლასიფიკაციას.
 6. მეტყველება სხვადასხვაგვარია (ჰეტეროგენურია).
 7. ფსიქო-ფიზიკურია.
 8. $1 + 1 + 1 + 1 + n \dots$
 (n რაოდენობისაა, – ნ. ჭ.).

სოსიური ”ზოგადი ენათმეცნიერების კურსში” საუბრობს აგრეთვე ენისა და მეტყველების ურთიერთმიმართებისა და მნიშვნელობის შესახებ: ”ენა უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია, როგორც ინდივიდთა, ისე მთელი საზოგადოების ცხოვრებაში” (სოსიური, 2002:19). უნდა აღინიშნოს, რომ ენა ნებისმიერ შემთხვევაში ჩვენთვის შეიძლება სოციალურ ფაქტს არ წარმოადგენდეს. როცა უცხო ენას ვისმენთ, მაგრამ სრულებით ვერ ვგებულობთ, ამ შემთხვევაში, სოსიურის აზრით, ”სოციალური ფაქტის მიღმა ვრჩებით” (იქვე, 25). ამიტომ ”ენა არსებობს მხოლოდ კოლექტივის წევრების შეთანხმების საფუძველზე” (იქვე, 26).

მეტყველებისაგან განსხვავებით ენა ისეთი ობიექტია, რომელიც შეიძლება შევისწავლოთ დამოუკიდებლად. არსებობს **ცოცხალი და მკვდარი ენები**. მკვდარი ენა იმით განსხვავდება ცოცხალი ენისაგან, რომ მასზე არავინ მეტყველებს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ შეგვიძლია მკვდარი ენებიც შევისწავლოთ. ხოლო რაც შეეხება ცოცხალ ენებს, ისინი მოცემულია ცალკეულ კოლექტივებში, ”როგორც ერთობლიობა იმ ანაბეჭდებისა, რომელიც თითოეულ ადამიანს აქვს თავში” (იქვე, 30). ცოცხალი **”ენა ერთდროულად საზოგადოებასა და დროში არსებობს, მასში ვერავინ ვერაფერს შეცვლის”** (სოსიური, 2002:82; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ენა და მეტყველება ერთობლივი რამაა, მაგრამ სოსიური ენას მეტყველებასთან მიმართებაში **პირველ ადგილს** ანიჭებს, ხოლო მეტყველებას – მეორეს, თუმცა, მისივე აზრით, ენა და

მეტყველება ერთმანეთის არსებობას გულისხმობენ, რომ ენა მეტყველების გარეშე არ არსებობს: **”ენა აუცილებელია იმისათვის, რომ მეტყველება გასაგები და ეფექტური იყოს. მეტყველება კი აუცილებელია ენის ჩამოსაყალიბებლად. ისტორიულად მეტყველება მუდამ წინ უსწრებს ენას”** ... **”მხოლოდ უთვალავი ცდის შედეგად დაილექება იგი (ენა) ჩვენს გონებაში”** (სოსიური, 2002:29-30; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ენისა და მეტყველების ურთიერთობის შესახებ საუბრობდა ცნობილი რუსი ლინგვისტი **ლ. ვ. შჩერბაც**. იგი თავის სტატიაში «О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании», სადაც ავტორი სოსიურისგან განსხვავებით გამოყოფს ბუნებრივი ენის არა ორ ასპექტს, არამედ – **სამს**. ესენია:

1. სამეტყველო ქმედება, ანუ ლაპარაკისა და გაგებინების პროცესი; 2. ენობრივი სისტემა, ე. ი. ენის გრამატიკა და მისი ლექსიკონი და 3. ენობრივი მასალა ანუ ტექსტები (მხატვრული ლიტერატურა, სახელმწიფო დოკუმენტები და მისთ.) (Щерба, 1983; იხ. აგრეთვე: Колесов, 1987:49-54 და შმდ.).

ენისა და მეტყველების გამოიჯნისას შეიძლება კიდევ გამოვყოთ სხვა განმასხვავებელი ნიშნები. მაგ., ენისათვის დამახასიათებელია სტრუქტურული დარგების განსაზღვრული დონეები, ხოლო მეტყველებისათვის კი – ხაზოვანი ორგანიზებულობა, ე. ი. მეტყველება წარმოადგენს სიტყვათა თანმიმდევრობას წინადადებაში, ენას კი ამ თანმიმდევრობაში შეაქვს იერარქიული (ბერძნ. *hierarchia* “დაქვემდებარება”, იგივეა, რაც “იერარქიული კიბე”) მიმართებები. გარდა ამისა, ენა სტაბილური და პასიურია, მეტყველება – უფრო აქტიური და დინამიკური.

ამგვარად, ენა და მეტყველება შეიძლება გავიგოთ როგორც **ზოგადი და კერძო. ზოგადია ენა**, მთელი კოლექტივისათვის ერთიანი სისტემა, – ზეინდივიდუალური მოვლენა, რომელიც გამოიხატება **კერძოთი** ანუ **მეტყველებით**. თუ ენა ურთიერთობისა და აზრის გამომხატველი ორგანოა “მყუდროებაში”, მეტყველების დროს კი ხდება ამ

ურთიერთობისა და აზრის გამოხატვა “მოქმედებაში” (Вендина, 2001:28).

ამგვარად, ენა ყოველი საზოგადოების კოლექტივში არსებობს, იგი კოლექტიურია, “როგორც ერთობლიობა იმ ანაბეჭდებისა, რომელიც თითოეულ ადამიანს აქვს თავში . . . , – ყველასათვის საერთო და მფლობელის ნებელობის მიღმა მყოფი”. მეტყველებაში კი არაფერია კოლექტიური, ყოველი მისი გამოვლენა ინდივიდუალურია და მომენტალური, რომ “მეტყველება არის ჯამი ყველაფრისა, რასაც ხალხი ამბობს” (სოსიური, 2002:30).

§ 8. ენა და აზროვნება

ენისა და აზროვნების ურთიერთობა ერთ-ერთი ურთულესი და სადავო პრობლემაა თეორიული ენათმეცნიერებისათვის. მათი ურთიერთობის გარკვევას აძნელებდა ის, რომ აზროვნება წინათ სხვადასხვაგვარად იყო გაგებული. ძველ ბერძნულ ფილოსოფიაში (იხ. პლატონის ნაშრომები) აზროვნება გაიგივებული იყო მეტყველებასთან, რადგან ბერძენ ფილოსოფოსებს იგი მიაჩნდათ “უხმო მეტყველებად”, ანუ როგორც “შინაგან მეტყველებად”. ამიტომ ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხი ზოგადად არ ისმებოდა და არც იხილებოდა. გარდა ამისა, ამ ორი ცნების ურთიერთობის პრობლემის შესახებ განსხვავებულად მსჯელობდნენ ლოგიკური და ფსიქოლოგის ტური მიმართულებების წარმომადგენლები.

ლოგიკური მიმართულების წარმომადგენლები ენასა და აზროვნებას აიგივებდნენ კატეგორიებთან, რომ ისინი უნდა შეესაბამებოდნენ უნივერსალურ ენობრივ კატეგორიებს ანუ მეტყველების ნაწილებს – სიტყვათა კლასებს.

ფსიქოლოგისტური მიმართულების წარმომადგენლები კი ცდილობდნენ ამ ორი ცნების პრობლემა განეხილათ იერარქიულ დონეზე: **ბგერა > ფონემა > მორფემა > სიტყვა > წინადადება > ტექსტი**. აღნიშნულ სქემაში ბგერა ექვემდებარება ფონემას, ფონემა – მორფემას და ა. შ.

ფსიქოლოგისტები ენისა და აზროვნების ურთიერთობაში უპირატესობას ანიჭებდნენ ხან აზროვნებას ენის მიმართ, ხან კი ენას აზროვნების მიმართ.

ამერიკული სტრუქტურალიზმის (ენის სტრუქტურული შესწავლა) წარმომადგენლები ვარაუდობდნენ, რომ ენის სტრუქტურა (წყობა, აგებულება, ტიპი) განსაზღვრავს აზროვნების სტრუქტურასა და გარე სამყაროს შემეცნების ხერხს.

მიუხედავად ლოგიკური, ფსიქოლოგიური თუ სტრუქტურალისტური მიმართულებების აზრთა სხვადასხვაობისა, ყველა მიმართულება ერთხმად აღნიშნავდა ენისა და აზროვნების ერთმანეთთან პირდაპირ კავშირს, რომ აზროვნება უშუალოდ დაკავშირებულია ვერბალურ (სიტყვიერ) ენასთან. ზოგიერთი მკვლევარი კი ვარაუდობს, რომ აზროვნების მექანიზმი არაა დაკავშირებული ვერბალურ (სიტყვიერ) კოდთან და რომ აზროვნება წარმოებს ენისაგან დამოუკიდებლად. იგი ადამიანში მიმდინარეობს მხოლოდ უნივერსალურ საგნობრივ კოდზე დაყრდნობით. მკვლევართა მეორე ნაწილი კი თვლის, რომ **აზროვნების მექანიზმი უშუალოდ დაკავშირებულია ენასთან, რომ ენის გარეშე არ არსებობს აზროვნება.** მეცნიერთა ეს მეორე თვალსაზრისი თანამედროვე ლინგვისტიკაში ითვლება მართებულ დებულებად და იგი დღეისათვის აღიარებული თვალსაზრისია.

დაბოლოს, არიან ლინგვისტები, რომლებსაც შუალედური პოზიცია უჭირავთ, რომლის მიხედვით აზროვნება შეიძლება იყოს აგებული როგორც ვერბალურ, ასევე არავერბალურ კოდზე (ანუ გრძნობებსა და სახეებზე). არავერბალურ კოდზე აგებულ აზროვნებას ზოგჯერ უწოდებენ “პრაქტიკულ აზროვნებას”. როცა მაიმუნი ახერხებს ყუთის მეშვეობით მიწვდეს მაღლა ჩამოკიდებულ ბანანს, ამას “ვერბალური აზროვნება” არ სჭირდება. მის განხორციელებას ესაჭიროება მხოლოდ „პრაქტიკული აზროვნება“.

ფილოსოფიური გაგებით აზროვნება არის ობიექტური რეალობის ასახვის პროცესი, რომელიც შეადგენს ადამიანური შემეცნების უმაღლეს საფეხურს (Философская энциклопедия, ტ.

3, გვ. 514). ადამიანის აზროვნება არ არსებობს საზოგადოებისა და ენის გარეშე. ყოველი ადამიანი წარმოადგენს აზროვნების სუბიექტს იმ შემთხვევაში, თუ იგი ეუფლება ენას.

აზროვნება, როგორც სინამდვილის ასახვის უმაღლესი ფორმა, ენა, როგორც მისი მატერიალური გამოსახულება, ყოველთვის წინ უსწრებს აზროვნებას.

აზროვნების გამოსახვის სხვა საშუალებებიც არსებობს. ესაა აზრის გადმოცემა მიმიკით, სხვადასხვა ჟესტიკულაციებითა და ქცევებით, მუსიკალური ბგერებით, სურათებით, სხვადასხვა საღებავებითა და ა. შ. მაგრამ აზროვნების გამოსახვის უნივერსალურ საშუალებას მაინც ენა წარმოადგენს.

გამოჩენილი გერმანელი ფილოსოფოსი, ენათმეცნიერი, სახელმწიფო მოღვაწე, ბერლინის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებელი **ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი** (1767-1835) თავის ნაშრომში “კავი ენის შესახებ კუნძულ იავაზე” ფილოსოფიურად განიხილავდა ადამიანისა და მისი ენის წარმოშობის საკითხებს, აგრეთვე საუბრობდა ენისა და აზროვნების ურთიერთკავშირის შესახებ (დაწვრ. იხ. ჰუმბოლდტი, 2008:49-67).

ჩვენ აღვიქვამთ და შევიცნობთ საგნებს, შემეცნება კი აღქმიდან გადადის აზროვნებაზე. **საგანი რომ წარმოვიდგინოთ, იგი წინასწარ აღქმული უნდა გვქონდეს.** წარმოდგენის ასეთ მსგავსებას საგანთან **იკონურობის პრინციპს** უწოდებენ (ბერძნ. *eikōn* “სახე”, “გამოსახულება”).

წარმოდგენა არის საგნის მატერიალური ანუ გარეგანი სახე. წარმოდგენა და ცნება **მენტალური** (ლათ. *mens*, ნათ. *mentis* “გონება”, “გონი”) მოვლენებია. ადამიანი ცნებებით აზროვნებს ანუ უცხოურად – კონცეპტებით (ლათ. *conceptus* “აზრი”, “ცნება”). ცნება მოკლებულია თვალსაჩინოებას, მას აზროვნების “არათვალსაჩინო ელემენტს” უწოდებენ (ქართ. ენც., ტ. 1, გვ. 220).

ცნებების არსებობისა და გამოხატვის ერთადერთი საშუალებაა ენობრივი ნიშანი, ანუ სიტყვა, მეტყველება. **“ენა არის აზრის წარმომქნელი ორგანო”** (ჰუმბოლდტი: “*die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken*”); “ენა არის აზროვნების

აუცილებელი წინაპირობა” (Гумбольдт, 1984:75; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

დიდმა რუსმა ფიზიოლოგმა ი. პ. პავლოვმა ადამიანში აღქმის ორი სასიგნალო სისტემა გამოყო: პირველი თავის ტვინს აწვდის ინფორმაციას გარე სამყაროდან გრძნობითი ორგანოების მეშვეობით (მხედველობითი, სმენითი, ყნოსვითი, გემოს და შეგრძნებითი). ცხოველის მიერ საკვების ძებნა - კვებითი მოქმედება, საფრთხისაგან განშორება, თავდაცვითი მოქმედება, მათ ჩვეულებრივ ინსტინქტებს, მიდრეკილებებსა და სხვა, ფსიქოლოგები უწოდებენ „ემოციებს“, ჩვენ კი მათ აღვნიშნავთ ფიზიოლოგიური ტერმინით „ურთულესი უპირობო რეფლექსები“. „ისინი არსებობენ დაბადების დღიდან“ (პავლოვი, 1961:198). ელემენტარულ კონკრეტულ აზროვნებას ზოგჯერ უწოდებენ „ვიზუალურ აზროვნებასაც“ (ლათ. vizualis „მხედველობითი“), რომელსაც განაგებს პირველი სასიგნალო სისტემა. „ეს აზროვნება, - ამბობს ი. პავლოვი, - განაპირობებს ორგანიზმის სრულყოფილ შეგუებას, უფრო ნატიფ გაწონასწორებას გარემომცველ პირობებთან“ (პავლოვი, 1961:200). პირველი სასიგნალო სისტემა საერთოა ცხოველების, ფრინველებისა და ადამიანისათვის.

რაც შეეხება მეორე სასიგნალო სისტემას, მისი მფლობელია მხოლოდ ადამიანი. მეორე სასიგნალო სისტემა ახორციელებს აზროვნებას ენის საშუალებით. ამიტომ მას უწოდებენ „ვერბალურ“ (სიტყვიერ) აზროვნებას (პავლოვი, 1961:200 და შმდ.).

ამგვარად, აზროვნება, მეტყველება და სხვადასხვა გრძნობითი ორგანოები უშუალოდ დაკავშირებულია ენასთან. ამ ურთიერთობას ვ. ფონ ჰუმბოლდტი ასე გვიხსნის: “აზროვნების, მეტყველებისა და სმენითი ორგანოების ურღვევი კავშირი ენასთან თავისი არსებით შეპირობებულია ადამიანური ბუნების პირველადი და აუცილებელი მოწყობით” (Гумбольдт, 1984:75; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

§ 9. საერთო-სახალხო ენა, სალიტერატურო ენა, საზოგადოება და დიალექტი.

ბუნებრივი ენა თავისი მრავალფეროვნებით მოიცავს ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა “საერთო-სახალხო ენა”, “სალიტერატურო ენა”, “დიალექტი”, “ჟარგონი” და ა. შ. თავისი მოცულობითა და შინაარსით ტერმინი “საერთო-სახალხო ენა” ყველაზე ფართო დატვირთვისაა. იგი მოიცავს ყველაფერს, რაც კი ენაში არსებობს (დაწვრ. იხ. ქვემოთ).

ენასა და საზოგადოებას შორის ურთიერთკავშირის შესახებ არსებობს აზრი, რომლის მიხედვით “ენა საზოგადოების გარეშე არ არსებობს და საზოგადოება – ენის გარეშე”: ენა ადამიანის მუდმივი თანამგზავრია, ენამ შექმნა ადამიანი. მიუხედავად ასეთი არგუმენტებისა, ენასა და საზოგადოებას შორის კავშირი მაინც საპრობლემოა თეორიული ენათმეცნიერებისათვის. ამ მიმართებით არსებობს სხვადასხვა თვალსაზრისი. ზოგი ამ კავშირს უარყოფს, ზოგი ენასთან მიმართებაში საზოგადოებას ანიჭებს უპირატესობას, ზოგიც, პირიქით, ენას თვლის ადამიანის სულიერი კულტურის გამოვლინებად. (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:48-51).

საერთო-სახალხო ენის სიმდიდრე მრავალფეროვანია. მას აქვს ზრდილობიანი ფორმები, ანდაზები და თქმები, მყარი გამონათქვამები, რედუქციური ფორმები (ჭყონია და სხვ., 2015), რომლებიც ენის მშვენიერებას წარმოადგენენ. მშვენიერი სიმდიდრის გვერდით ენას აქვს აგრეთვე უხამსი სიტყვებიც, ჟარგონები, არასახარბიელო დიალექტური ფორმები, – ისინი ენას ამახინჯებენ და ანაგვიანებენ. საზოგადოების არჩევანზეა, კერძოდ, ცალკეულ ინდივიდებზეა დამოკიდებული ენის რომელ ფორმებს გამოიყენებენ ისინი თავიანთ მეტყველებაში: **რომელსაც აირჩევენ, ისეთი ადგილი ექნებათ მათ საზოგადოებაში** (“გველსა ხვრელით გამოიყვანს, ენა ტკბილი მოუბარი”, თუ: ”ჩემმა ენამ ტიკტიკამო, ერთი თავში კი მტიკაო”). შეარჩიე შენი ადგილი საზოგადოებაში მშობლიური ენის მეშვეობით!

უნდა აღინიშნოს, რომ ენასა და საზოგადოებას შორის კავშირი მაინც ორმხრივია, რადგან ენა მეტყველების გარეშე არ არსებობს და მეტყველება – ენის გარეშე. მეტყველება ინდივიდუალურია, ენა კი საერთო და ზოგადია ყველასათვის. ამიტომ იგი ზეინდივიდუალური მოვლენაა, რადგან ბატონობს ყოველ ინდივიდზე. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ინდივიდები სრულებით ვერ ახდენენ ზეგავლენას ენაზე. არა, ეს ასე არ ხდება. სწორედ, საზოგადოების წყალობით ვითარდება ენა, დროთა განმავლობაში იცვლება მისი ფორმები, ე. წ. არქაიზმები ბარდება ისტორიას, მის ნაცვლად კი ენაში ჩნდება ნეოლოგიზმები და ა. შ. ამიტომ ენასა და საზოგადოებას შორის არსებობს პირდაპირი და უშუალო კავშირი. სწორედ ენამ გამოყო საზოგადოება ცხოველთა სამყაროსაგან. ენა და საზოგადოება ერთიანია.

მაგრამ ენა (ზედმიწევნით: მეტყველება), მასთან კავშირში მყოფი საზოგადოება, ტერიტორიულად გავრცელებულ არეალში მაინც არ არის ერთიანი თავისი სტრუქტურითა და წყობით. აქედან გამომდინარეობს ტერმინები **”ენა”** და **”დიალექტი”**.

ენის გავრცელების არეალში ხშირად ვაწყდებით განსხვავებულ **თავისებურებებს, რომლებსაც დიალექტებს უწოდებენ**. როცა ამა თუ იმ დიალექტზე ვსაუბრობთ, მასში ვგულისხმობთ დიალექტურ ნაირსახეობათა ერთობლიობას, რომელიც უნდა ქმნიდეს, როგორც ენა, მოწესრიგებულ სისტემას, რომ დიალექტური ნაირსახეობანი **”მიზეზ-შედეგობრივი პრინციპის საფუძველზე უნდა იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებული”** (ჯორბენაძე, 1989:8).

ამგვარად, **დიალექტი** (ბერძნ. **dialektos** **”მეტყველება, წარმოთქმა, გამოთქმა, საუბარი, სამეტყველო მანერა, სტილი”**) ეწოდება ერთი ენის ფარგლებში ენობრივი თავისებურებების (ლექსიკურის, გრამატიკულის, ფონეტიკურის...) ისეთ ერთობლიობას, რომელიც განსხვავდება სალიტერატურო ენისაგან და რომელსაც მისგან განსხვავებით აქვს განსაზღვრული, შეზღუდული ტერიტორია.

ტერმინი "დიალექტი" ზოგჯერ "ენის" ბადლად გამოიყენებოდა იმ თვალსაზრისით, რომ ორივე აღნიშნავს უფრო არსებულ ენობრივ ნიშან-თვისებებს, როგორიცაა: ლექსიკური, გრამატიკული, ფონეტიკური თვისებები (Русская диалектология 1972:6-7). დიალექტი განიხილებოდა ენის დონეზე როგორც დამოუკიდებელი ენა. მაგრამ ეს ასე არ არის. ამ მიმართებით დამაჯერებელი ინტერპრეტაცია მოგვცა ბ. ჯორბენაძემ: "განვიხილოთ დიალექტი როგორც დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემა, – ამბობს იგი, – ნიშნავს დიალექტი დავაყენოთ ენის დონეზე, გავუთანაბროთ იგი ენას. მართალია, დიალექტი შეიძლება გადაიქცეს ენად, ანუ: ჩამოყალიბდეს დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად, მაგრამ ამ დროს იგი თვისობრივად იცვლება – რაოდენობრივი სხვაობანი თვისობრივ სხვაობებად იქცევა. ყოველი დიალექტის სისტემა კი სინამდვილეში იმ ენითაა შეპირობებული, რომლის ნაირსახეობასაც წარმოადგენს იგი" (ჯორბენაძე, 1989:9-10; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

რა განსხვავება და მსგავსებაა სალიტერატურო ენასა და დიალექტს შორის?

სალიტერატურო ენა შეიძლება დავუპირისპიროთ დიალექტს ძირითადად ოთხი ნიშან-თვისებით:

1. სალიტერატურო ენას დიალექტისაგან განსხვავებით ორი ფორმა აქვს – ზეპირი და წერილობითი, დიალექტს კი მხოლოდ – ზეპირი;

2. სალიტერატურო ენას გააჩნია სპეციალურად დამუშავებული და კოდიფიცირებული ენობრივი ნორმები; დიალექტს ასეთი რამ არ გააჩნია;

3. სალიტერატურო ენა თავისი გავრცელების მთელ ტერიტორიაზეა მოცული, ხოლო დიალექტს უჭირავს ამ ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი;

4. სალიტერატურო ენა და დიალექტი უპირისპირდებიან ერთმანეთს მათი გამოყენების სფეროსა და ფუნქციის მიხედვით. სალიტერატურო ენა მიმართულია მოემსახუროს საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს თანაბრად, მათ

შორის ნათლად იკვეთება სტილური თავისებურებებიც და მეცნიერებათა მეტაენური სიმბოლოებიც, მაშინ როცა დიალექტს შეზღუდული ტერიტორია აქვს და იგი ამ ტერიტორიაზე სრულიად თანაბრად ემსახურება ინდივიდებს. ენა საერთოა, ყველასათვის ზოგადი, დიალექტი კი – კერძო ერთეულია, ისე როგორც ენა და მეტყველება.

რას ნიშნავს სალიტერატურო ენა, რომელიც განსხვავდება, როგორც დიალექტისაგან, ისე საერთო-სახალხო ენისაგან? მაქსიმ გორკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, სალიტერატურო ენა ეს არის ”ოსტატების მიერ დამუშავებული ენა” (შდრ. Язык, «обработанный мастерами») (Горький, 1953:328). **სალიტერატურო (იგივე: ლიტერატურული) ენა (ინგლ. literary language)** არის ამა თუ იმ სახელმწიფოში შექმნილი სპეციალური კომისიის მიერ საყოველთაოდ დამუშავებული, სტანდარტიზებული, დახვეწილი და ნორმირებული ენა.

ტერმინი “საერთო-სახალხო ენა” ანუ სხვაგვარად – ”ეროვნული ენა”, ფართო ცნებაა, მასში შედის ამ ენაზე არსებული ყველა სახის დიალექტი, მხატვრულ და პუბლიცისტურ ლიტერატურაში არსებული სტილისტური თავისებურებანი (стилистические особенности). საერთო-სახალხო ენა ყოველი ერის სულიერი გამოვლინებაა, იგი ერის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია. დიდი რუსი პედაგოგი კ. უშინსკი ამბობდა: ”სანამ ხალხს შერჩენია მისი ენა ცოცხლად, მანამდე ცოცხლობს თვით ხალხი” (ქართ. ენც., ტ. 4, გვ. 141).

საკუთვრივ ეროვნული ენის განსაზღვრა სირთულეებთან არის დაკავშირებული, რადგან მისი დეფინიცია სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვაგვარადაა მოცემული, რომ ყოველი ეროვნული ენა იმავე დროს თითქოსდა ლიტერატურულიც იყოს. ამ აზრს სამართლიანად ეწინააღმდეგება ბ. ჯორბენაძე: ”თუ ეს ასეა, მაშინ უმწერლობო ენა ეროვნული ვერ იქნებაო” (დაწვრ. იხ. ჯორბენაძე, 1989:150). ეროვნული ენა ამა თუ იმ ერისათვის ერთიანია, რომელშიც გაერთიანებულია ყველა ენობრივი ელემენტი, ხოლო სალიტერატურო ენის შემთხვევაში ენის მწერლობითი

ფიქსირება ხდება. მართალია, იგი ეროვნული ენის საერთო მონაცემებს ეფუძნება, მაგრამ ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით სალიტერატურო ენა ნორმირებულ და დახვეწილ სახეს ღებულობს (იქვე, 1989:150).

სალიტერატურო ქართული ენა განსხვავდება როგორც საერთო-სახალხო ენისაგან, ასევე მისი დიალექტებისაგანაც. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა არის ჩვენი ეროვნული სულის უმაღლესი გამოვლინება, რომელიც ისტორიულად იქმნებოდა და ყალიბდებოდა, როგორც დახვეწილი, ნორმირებული და აუცილებელი ფორმა ქართულ ენაზე ყველა მოლაპარაკისათვის.

სალიტერატურო ენის ფორმირებაში მონაწილეობას ღებულობენ ხელოვნებისა და მეცნიერების მუშაკები (მწერლები, პოეტები, გამომგონებლები, ლინგვისტები ...), ერთი სიტყვით, ყველა განათლებული ადამიანი, დიდი და პატარა, რომლებსაც უშუალო შეხება აქვთ ენასთან. სალიტერატურო ენას უნდა ჰქონდეს დახვეწილი ნორმები, – გრაფიკის, ორთოგრაფიის, ორთოეპიის, ლექსიკისა და გრამატიკის დონეზე და მის საფუძვლებზე აგებული ერთიანი კანონები. სალიტერატურო ენა საერთო-სახალხო ენის ერთი ან მეტი დიალექტის საფუძველზე იქმნება, მაგრამ იგი შემდგომში მდიდრდება და ვითარდება ამ ენაში არსებული ყველა დიალექტის ხარჯზე (დაწვრ. იხ. Партенадзе, 2002)

ქართული სალიტერატურო ენა ძირითადად შეიქმნა ქართული ენის ორი დიალექტის (ქართლურისა და კახურის) საფუძველზე. ერთი და იგივე გრამატიკული მნიშვნელობა საერთო-სახალხო ენის დიალექტებში შეიძლება სხვადასხვა ფორმით გამოიხატოს. ასე, მაგალითად, მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელის მრავლობითობის აღნიშვნის წესი ქართული ენის დიალექტებში აისახება სხვადასხვაგვარად:

- ა-ქვ-თ (მათ (მეგობრებს) ის) – ქართლური;
- ა-ქვ-ენ (მათ ის) – გურული;
- ა-ქვ-ან (მათ ის) – აჭარული;

ა-ქვ-ის (მათ ის) – ხევსურული;

ა-ქვ-ს-ყენ) (მათ ის) – რაჭული, ქვემოიმერული და სხვა.

ზემოაღნიშნულ ფორმებში გამოყენებულია ორი პრინციპი: 1) მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის აღნიშვნა ხდება ქართლურ, გურულ და აჭარულ დიალექტებში; 2) მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა არ აღინიშნება ხევსურულ, რაჭულ და ქვემოიმერულ დიალექტებში.

მეორე პრინციპი (მრავლობითობის აღუნიშვნელობა) ისტორიულად (დიაქრონიულად) ძველი ქართულისათვის ნიშანდობლივი მოვლენა იყო და იგი განუხრელად მოქმედებდა მთლიანად ენაში. ხოლო სინქრონიულად განსხვავებული დიალექტური ფორმებიც სწორედ ქართული ენის ბუნებითაა შეპირობებული.

საილუსტრაციოდ შევადაროთ სალიტერატურო ენის ფორმები ორი დიალექტის – ქართლურისა და იმერულის ფორმებს:

სალიტერატურო ენა	ქართლური	იმერული
ჩვენ	და-ვ-ი-მალ-ე-თ	და-ვ-ი-მალ-ენ-ი-თ
თქვენ	და-ი-მალ-ე-თ	და-ი-მალ-ენ-ი-თ
ისინი	და-ი-მალ-ნენ	და-ი-მალ-ენ

ენობრივი სისტემის თვალსაზრისით ქართლურისა **-ნ-ენ** და იმერულისა **-ენ** სრულიად გამართლებულია, ხოლო სალიტერატურო ენის ფორმანტი **-ნენ** დაკანონებულია, მაგრამ ენობრივი თვალსაზრისით – გაუმართლებელი (დაწვრ. იხ. ჯორბენაძე, 1989 : 12-15).

ამგვარად, სალიტერატურო ენა გულისხმობს მხოლოდ ნორმირებულ, "მართებულ და დახვეწილ" მეტყველებას, რომელსაც იყენებს სახელმწიფოში მცხოვრები ყოველი ადამიანი, – იქნება იგი მწერალი თუ პოეტი, მეცნიერი თუ არამეცნიერი, უბრალო მოსაუბრე თუ თანამოსაუბრე, – ყველა მათგანი მას იყენებს განსაზღვრულ ჩარჩოებში. ეს კი არ

ნიშნავს, რომ მწერალმა თუ უბრალო მოსაუბრემ თავის მეტყველებაში არ უნდა გამოიყენოს სახალხო ენის სხვა მონაპოვარი, პირიქით, ისინი, ერთი მხრივ, ანიჭებენ ესთეტიკურ სილამაზეს ყოველგვარ გამონათქვამს და, მეორე მხრივ, ამდიდრებენ კიდევ სალიტერატურო ენას.

დიალექტებს დიდი მნიშვნელობა აქვს, ამის შესახებ კარგად წერს ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორი მაქს მიულერი: „დიალექტები, რომელთაც არაოდეს შეუქმნიათ ლიტერატურული ნაწარმოები, ველურ ტომთა ჟარგონები, ჰოტენტოტების (აფრიკის ერთ-ერთი ტომი, - ნ. ჭ.) ტკაცუნა მეტყველება და ხმოვანთა გარდასვლანი ინდო-ჩინელებთან ისევე მნიშვნელოვანია, ხოლო გარკვეულ პრობლემათა თვალსაზრისით, უფრო მნიშვნელოვანიცაა, ვინემ ჰომეროსის პოეზია ანდა ციცერონის პროზა“ (ჩიქობავა, 1983:48).

რაც შეეხება დიალექტების სტატუსს ენაში, ისინი დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემას კი არ ქმნიან, არამედ საერთო-სახალხო ენის შემადგენელი ნაწილია (დაწვრ. იხ. ჯორბენაძე, 1989:16-17) ანუ ეროვნული ენის ნაირსახეობას წარმოადგენენ. როცა ვსაუბრობთ საერთო-სახალხო ენაზე, იგულისხმება ამ ენის დიალექტების ნაირსახეობათა ერთობლიობა სალიტერატურო ენის ჩათვლით, რადგან ეს უკანასკნელიც ეროვნული ენის ნაირსახეობას წარმოადგენს (იქვე, 1989:16). საერთო-სახალხო ენის მთელი მონაპოვარი, რომელიც სინქრონიულად არსებობს, მოთავსებულია, ე. წ. ჰორიზონტალურ ღერძზე (იხ. ქვემოთ).

§ 10. ქართული ენის დიალექტები, მათი კლასიფიკაცია და გავრცელების არეალები

„ქართული ენციკლოპედიის“ მიხედვით ქართული ენის დიალექტები შეიძლება ასე დავახასიათოთ:

1) **აჭარული დიალექტი** – გავრცელებულია ხულოს, შუახევის, ქედის, ხელვაჩაურისა და ქობულეთის რაიონებში, აგრეთვე ოზურგეთისა და ჩოხატაურის რამდენიმე სოფელში. აჭარული დიალექტი გავრცელებულია საქართველოს სხვა

რაიონებში და თურქეთის რესპუბლიკის სხვადასხვა პროვინციაში ეკომიგრანტებისა და აჭარულ მუჰაჯირთა შთამომავლების მეტყველების სახით. აჭარულ დიალექტს ყოფენ სამ კილოკავად: **ზემოაჭარული** (მოიცავს ხულოს, შუახევის, ქედისა და ნაწილობრივ ხელვაჩაურის რაიონებსაც) და **ქვემოაჭარული** (ხელვაჩაურის რაიონი) და **ქობულეთური** (ქობულეთის რაიონი). აჭარული დიალექტი ახლოს დგას შავშურთან, კლარჯულთან და ტაოურთან. აჭარულ დიალექტს ბევრი საზიარო აქვს აგრეთვე გურულ, მესხურ და ჯავახურ დიალექტებთანაც.

აჭარული დიალექტის ლექსიკა მდიდარია თურქული და თურქული ენიდან შემოსული არაბულ-სპარსული სიტყვებით, აგრეთვე მასში უხვად მოიპოვება არქაიზმები (იხ. ნიჟარაძე, 1971).

2) **გურული დიალექტი** შედარებით მცირე ტერიტორიაზე გავრცელებული და მოიცავს ოზურგეთის, ლანჩხუთისა და ჩოხატაურის რაიონებს. აჭარულსა და გურულ დიალექტებს ბევრი საერთო აქვთ ერთმანეთთან, როგორც მომიჯნავე ქვესისტემებს.

3) **თუშური დიალექტი**, მას ჩაღმათუშურსაც უწოდებენ. იგი გავრცელებულია ახმეტის რაიონში და შედის “მთის კილოების” ჯგუფში, ხეცურულთან და მოხეურთან ქმნის ვიწრო ჯგუფს, რომელიც ცნობილია “ფხოურის” სახელით.

4) **იმერული დიალექტი** – ტერიტორიის მოცულობით (ქართლურის შემდეგ) ყველაზე მსხვილი დიალექტური ერთეულია, რომელიც აერთიანებს საჩხერის, თერჯოლის, ზესტაფონის, ვანის, სამტრედიის, ბაღდადის, ხონის, ქუთაისის, ტყიბულის, ჭიათურის, წყალტუბოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის გროზნოს რაიონებს. იმერლები ფართოდ სახლობენ საქართველოს სხვადასხვა ტერიტორიაზე. იმერული დიალექტი ახლოსაა ქართლურ, რაჭულ, ლეჩხუმურ, მესხურ, გურულ, აჭარულ და მეგრულ კილოკავებთან.

იმერული დიალექტი ორ განსხვავებულ კილოკავებად იყოფა – ზემოიმერულ და ქვემოიმერულ კილოკავებად.

5) **შავშური დიალექტი** გავრცელებულია ისტორიული შავშეთის პროვინციაში, მდ. იმერხევის ხეობის 20-მდე სოფელში, ასევე მაჭახელში. მექართულე შავშური სოფლები გვხდება თანამედროვე თურქეთის სხვადასხვა პროვინციებში.

6) **ინგილოური დიალექტი** მდებარეობს კახეთის აღმოსავლეთით ალაზნის მარცხენა მხარეს და ამჟამად იგი შედის აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში.

7) **კახური დიალექტი** – ერთ-ერთი მსხვილი დიალექტია და მოიცავს საგარეჯოს, გურჯაანის, თელავის, ახმეტის, ყვარლის, სიღნაღის, ლაგოდეხის, წითელწყაროს რაიონებს.

8) **ლეჩხუმური დიალექტი** ძირითადად ცაგერის რაიონშია გავრცელებული და ნაწილობრივ წყალტუბოსა და ამბროლაურის რაიონებსაც მოიცავს.

9) **მესხური დიალექტი** არის მტკვრის აუზის მეტყველება, რომელიც გვხდება ახალციხის, ასპინძისა და ადიგენის რაიონებში.

10) **მთიულურ-გუდამაყრული დიალექტიდან** საკუთრივ მთიულური გავრცელებულია მდინარე მთიულეთის არაგვის აუზში (საქართველოს სამხედრო გზაზე), ფასანაურისა და ქვეშეთის მიდამოებში, ხოლო საკუთრივ გუდამაყრული კი – გუდამაყრის ქედიდან გამომდინარე მდინარე გუდამაყრის არაგვის ხეობაში.

11) **მოხეური დიალექტი** ანუ ხევის მეტყველება გვაქვს ყაზბეგის რაიონში მდინარე თერგის ორივე მხარეზე გაშენებულ სოფლებში. იგი გვხდება აგრეთვე თერგის მარჯვენა შენაკადის სნოსწყლის ანუ ღუდუშაურის არაგვის ხეობაში.

12) **რაჭული დიალექტი** გავრცელებულია ონისა და ამბროლაურის რაიონებში.

13) **ფერეიდნული დიალექტი** გავრცელებულია დღევანდელი ირანის ცენტრალურ რაიონებში.

1614-1617 წლებში ირანის შაჰმა აბას I 200 ათასი ქართველი გადაასახლა დღევანდელ ცენტრალურ ირანში, დიდი ნაწილი ჩაასახლა ფერეიდნის ერთ-ერთ უბანში. ფერეიდნელმა ქართველებმა, მართალია, ქრისტიანული

სარწმუნოება იძულებით შეიცვალეს და მიიღეს მაჰმადიანური, მაგრამ მათ ქართული სული და ქართული ენა დღემდე შეინარჩუნეს.

ფერეიდნული დიალექტი დიდ ზეგავლენას განიცდის სპარსული ენისაგან.

14) **ფშაური დიალექტი** გავრცელებულია დუშეთის, ახმეტის, წითელწყაროს, საგარეჯოს, თელავისა და ყვარლის რაიონებში.

15) **ქართლური დიალექტი** არის უმსხვილესი ერთეული ქართული ენის დიალექტებს შორის. იგი გავრცელებულია ბოლნისის, ბორჯომის, გარდაბნის, გორის, დმანისის, დუშეთის, თეთრი წყაროს, კასპის, მარნეულის, მცხეთის, ქარელის, წალკისა და ხაშურის რაიონებში.

ქართლური და ნაწილობრივ კახური დიალექტები ქართული სალიტერატურო ენის ფუძედიალექტებია.

16) **ყიზლარ-მოზდოკური** გავრცელებულია ჩრდილოეთ კავკასიის ქალაქებში მოზდოკსა და ყიზლარში. ამ რაიონებში ქართველები ჩასახლებულან XVIII საუკუნეში.

17) **ხევსურული დიალექტი** ძირითადად გვხვდება ხევსურეთში, მაგრამ იგი მოიცავს აგრეთვე დუშეთის, ყაზბეგის, თიანეთის, ახმეტის, მცხეთის, თელავის, საგარეჯოს, წითელწყაროს, გარდაბნის და სხვა რაიონებს.

18) **ჯავახური დიალექტი** გვხვდება ახალქალაქის რაიონში (ქართ. ენც., ტ. 10, გვ. 478-480).

არსებობს ქართული ენის დიალექტების ასეთი დაყოფაც:

ზოგჯერ ქართული ენის დიალექტებს ორ დიდ ჯგუფად ყოფენ: აღმოსავლური და დასავლური დიალექტი.

არსებობს ქართული ენის დიალექტების სხვაგვარი დაყოფაც. ამ კლასიფიკაციის თვალსაზრისით დიალექტები ასე ნაწილდება: აღმოსავლური მთის დიალექტები (თუშური, მთიულური, მოხეური, ფშაური და ხევსურული); აღმოსავლური ბარის დიალექტები (ქართლური, კახური, ინგილოური, ფერეიდნული); სამხრეთ-დასავლური დიალექტი (მესხური ანუ მესხურ-ჯავახური); და დასავლური დიალექ-

ტები, რომლებიც იყოფა ზონებად: ზედა, შუა და ქვედა ზონებად.

1. ზედა ზონა წარმოდგენილია რაჭული დიალექტით;

2. შუაზონის დიალექტებია: იმერული და ლეჩხუმური;

3. ქვედა ზონის დიალექტებია; გურული, აჭარული და იმერხეული (დაწვრ. იხ. ჯორბენაძე, 1989:216-588).

ქართულ ენათმეცნიერებაში არის ცდა აჭარული, შავშური, კლარჯული და ტაოური ცალკე ჯგუფად გამოიყოს და ეწოდოს ქართული ენის სამხრული დიალექტები (დაწვრ. იხ. ფაღავა, 2015:123).

19) კლარჯული დიალექტი გავრცელებულია ისტორიულ კლარჯეთში, რომელიც მოიცავს ჭოროხის ხეობის ქვემო წელს, - დღევანდელი თურქეთის რესპუბლიკის ართვინის იელის (გუბერნია), ბორჩხის, მურღულის, არტანუჯის და ართვინის ილჩეებს (რაიონებს). სამი კლარჯული სოფელი - მირვეთი, კირნათი და მარადიდი საქართველოს შემადგენლობაშია. კლარჯული კილო გვხდება თურქეთის შიდა პროვინციებში კლარჯ მუჰაჯირების მეტყველების სახით (დაწვრ. იხ. ფაღავა, 2016:117-119).

20) ტაოური დიალექტი - ისტორიული ტაოს მკვიდრთა მეტყველებაა. ტაოურად დღეს მეტყველებს ტაოს რამდენიმე სოფლის მოსახლეობა: ჭილათი, ელიასხევი, ბალხი, სევსკი, ცუცეკარი, ქვაბათკარი (ფაღავა, 2016:119).

დიალექტის ყველაზე უმცირეს ერთეულს ეწოდება იდიოლექტი (ინგლ. **idiolect** “ინდივიდუალური თქმა”). იდიოლექტზე შეიძლება საუბრობდეს ოჯახის ერთი წევრი ან წევრები, ან ერთი სოფლის პატარა კუთხეც კი და ა. შ.

დიალექტის უფრო მსხვილ ერთეულს (იდიოლექტთან შედარებით) ეწოდება **თქმა** (მდრ. რუსული **говор**), თქმაზე უფრო მსხვილ ერთეულს კილოკავი წარმოადგენს (რუსულად: **полудиалект**). იდიოლექტი, თქმა და კილოკავი, – ყველა ერთ ტერმინში ერთიანდებიან, რომელსაც ეწოდება „დიალექტი“, რუსულად დიალექტს უწოდებენ დიალექტსაც (**диалект**) და “ნარეჩიესაც” (**наречие**).

ამგვარად, დიალექტი (ენის შემდეგ) ყველაზე მსხვილი ერთეულია.

ზოგჯერ ძნელია განვასხვავოთ ენა დიალექტისაგან. მაგალითად: დღევანდელი მოლდავური ენა არაფრით განსხვავდება რუმინული ენისაგან. ფაქტიურად აქ ერთ ენასთან გვაქვს საქმე, მაგრამ მათი გაერთიანება შეუძლებელია, ამაში ხელს უშლის გეოგრაფიული ფაქტორი – ორი სახელმწიფოს არსებობა. დღევანდელი მეგრული იმდენად ახლოს დგას ლაზურთან (ჭანურთან), რომ მათი ერთ ენად გაერთიანების ერთი ტერმინიც კი არსებობს, რომ მეგრულსა და ლაზურს ორივეს ერთად უწოდებენ აგრეთვე ზანურ ენას ან მეგრულ-ჭანურს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ორი დამოუკიდებელი ენის არსებობა შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ ამ ენებზე მოლაპარაკე სუბიექტები მეტყველების დროს ვერ აგებინებენ ერთმანეთს, ე. ი. ორი ენის არსებობის საფუძვლად უნდა ჩაითვალოს “ურთიერთგაგებინების პრინციპი”. სხვა ყველა შემთხვევაში საქმე გვექნება ერთი ენის ორ დიალექტთან. ზოგჯერ ერთი დიალექტის გახლეჩა ხდება გეოგრაფიული მდებარეობისა და ისტორიული პროცესების გამო.

ოდითგანვე მეგრელებსაც და ლაზებსაც ერთიანი ტერიტორია ჰქონდათ, – ეს იყო დიდი კოლხეთის დაბლობი. მაგრამ ისტორიულად ტერიტორიულმა დაქუცმაცებულობამ და სხვა პროცესებმა გამოიწვია ამ ორ დიალექტში ფონეტიკური, მორფოლოგიური და ლექსიკური ცვლილებები და განსხვავებანი. მეორე მხრივ, დეტალურად უნდა იქნას შესწავლილი ამ ორი ენის ან ორი დიალექტის სტრუქტურული აგებულება და შემდეგ მათი განმასხვავებელი ნიშან-თვისებების გამოყოფა, რომლებიც საფუძველს მოგვცემს ვისაუბროთ ორი ენის შესახებ ან ერთი ენის ორ დიალექტზე.

§ 11. დიალექტების წარმოშობის საკითხისათვის

დიალექტური თავისებურებანი ახასიათებდა ქართული სამწერლობო ენის ყველა პერიოდს, V საუკუნიდან მოყოლებული XXI საუკუნის ჩათვლით. დიალექტიზმები სალიტერატურო ენის გამდიდრების ერთ-ერთი წყაროა.

ქართული და რუსული ენების დიალექტიზმებთან დაკავშირებული პრობლემური საკითხები მნიშვნელოვნად და საყურადღებოდ განიხილა პროფესორმა მ. ფარტენაძემ თავის სადოქტორო ნაშრომში «О статусе диалектной лексики в толковом словаре литературного языка (на материале русского и грузинского языков)», სადაც ავტორი იხილავს ქართული და რუსული ენების დიალექტების ურთიერთმიმართების საკითხებს და ამასთანავე აზუსტებს ტერმინების “კუთხური სიტყვა” («областное слово»), “დიალექტური სიტყვა” («диалектное слово») და “დიალექტიზმები” («диалектизмы») გამიჯვნისა და მათი ცნებების სტატუსს ლინგვისტიკაში (დაწვრ. იხ. Партенадзе, 2002).

საზოგადოების ჩამოყალიბების პირველ ეტაპზე (პირველყოფილი თემური წყობილება) ენა და დიალექტი პრაქტიკულად არ განსხვავდებოდა. ტომობრივი ენა აწარმოებდა საზოგადოებრივ ფუნქციას მხოლოდ როგორც დიალექტი ერთი რომელიმე ტომისა. ამასთან, რა თქმა უნდა, არ იქნებოდა ზეპირი და წერითი მეტყველების განსხვავებაც, რადგან იმ პერიოდისათვის არ არსებობდა იგი. დროთა ვითარებაში ჩნდება, ე. წ. პიქტოგრაფიული, იდეოგრაფიული და ბოლოს – ანბანური დამწერლობის განსხვავებული სახეები (დაწვრ. იხ. ქვემოთ “დამწერლობა და მისი არსი”).

დიალექტური განსხვავებანი შეიძლება შევისწავლოთ და განვიხილოთ ისტორიულ ასპექტში, როგორც ისტორიული დიალექტოლოგიის დონეზე, რადგან დიალექტური თავისებურებანი ზოგჯერ ისტორიულადაა განპირობებული. ამდენად ენის ისტორია და დიალექტოლოგია მჭიდროდ დაკავშირებული დისციპლინებია, ასე რომ, დიალექტური დიფერენცირება ახასიათებდა V–XX საუკუნეების ქართულს.

დიალექტიზმების გამოვლენა ძველი ქართული ენის ტექსტებში მეტად საყურადღებოა ენათმეცნიერებისათვის. აქ შეიძლება განვიხილოთ სალიტერატურო ენისა და ისტორიული დიალექტების ურთიერთმიმართებანი. ქართულ ენათმეცნიერებაში ამ თვალსაზრისით საინტერესო ცდაა მ. ცინცაძისა და მ. ფალავას მონოგრაფია „სამხრული დიალექტები და ქართული სამწერლობო ენა V-XVIII ს.ს.“ (ბათუმი, 1998). დიდი მნიშვნელობა აქვს სალიტერატურო ენაში დიალექტიზმების გავრცელების პერიოდებისა და მათი შემოსვლის მიზეზების დადგენას, რომელ ნაწარმოებშია ყოველივე ეს ასახული და რომელში არა და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ჯორბენაძე, 1989:21-40).

დიალექტიზმები მკაცრად გამიჯნულია სამწერლობო ენის ფორმებისაგან სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში (ორბელიანი, 1991 და 1993).

როგორც ცნობილია, დიდმა ქართველოლოგმა და ორიენტალისტმა (აღმოსავლეთმცოდნემ), არქეოლოგმა, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა (1912 წ.) ნიკოლოზ (ნიკო) იაკობის ძე მარმა (1865-1934 წ. წ.) 1902 წელს იერუსალიმში მიაკვლია გიორგი მერჩულეს “გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას”, რომელიც თარგმნა რუსულ ენაზე. ამის შემდეგ ქართველ მკვლევარს აღედგრა სურვილი მოენახულებინა გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებული ეკლესია-მონასტრები, რისთვისაც 1904 წლის ზაფხულში ნიკო მარმა იმოგზაურა შავშეთსა და კლარჯეთში (თურქეთის რესპუბლიკა).

უცხო ქვეყანაში “დატვირთული” შთაბეჭდილებები ნიკო მარმა გადმოსცა რუსულად ნაშრომში “შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები”, რომელიც ავტორმა დაურთო “გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას”. ნიკო მარის ეს ნაშრომი დიდი ხანია იშვიათობას წარმოადგენდა ქართული ენათმეცნიერებისათვის. ახლახან, 2012 წელს, აღნიშნული ნაშრომი ქართულ ენაზე თარგმნა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა რ. დიასამიძემ, ხოლო ვრცელი გამოკვლევითა და საერთო რედაქციით გამოსცა შოთა რუსთაველის სახელმწიფო

უნივერსიტეტის პროფესორმა მ. ფაღავამ. ქართულ ენაზე გამოცემული ნიკო მარის ნაშრომი “შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები” კარგი საჩუქარია ქართველოლოგთათვის (ნიკო მარი, 2012).

§ 12. ენათმეცნიერების სტრუქტურული დარგები. ენა როგორც სისტემა

ერთი მეცნიერება თავისი შესასწავლი ობიექტით უპირისპირდება ყველა დანარჩენს, ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყოველ მეცნიერებას აქვს თავისი სტრუქტურული დარგები, განსხვავებული განვითარება და ისტორია.

რას ნიშნავს სტრუქტურა? სტრუქტურა (ლათ. **structura** “აგებულება”, “წყობა”, “აღნაგობა”) ნიშნავს რომელიმე მეცნიერების შემადგენელი ნაწილების ურთიერთმიმართებას, ანუ **სტრუქტურა არის სხვადასხვაგვარი ელემენტების ერთიანობა მთელის ფარგლებში**. სტრუქტურა გააჩნია აგრეთვე ნებისმიერ დაწესებულებას – უმაღლეს სასწავლებლებს, სკოლებს, საავადმყოფოებს, ქარხნებს, ფაბრიკებსა და ა შ.

როგორც სხვა მეცნიერებას, ასევე ენათმეცნიერებასაც თავისი სტრუქტურული დარგები აქვს. ისინი ქმნიან ურთიერთმიმართების ერთიან სისტემას. მაგრამ ცალკე აღებული ენათმეცნიერების ყოველი სტრუქტურული დარგი ასევე ქმნის თავის სისტემას (ბერძნ. **systema** “დაჯგუფება”, “კლასიფიკაცია”), ზედმიწევნით, – ქვესისტემას ენის ერთიანი სისტემის მიმართ. **სისტემა ნიშნავს ერთგვაროვან ურთიერთგანპირობებულ ელემენტთა ერთიანობას**.

რადგან ენა ერთიანი სისტემაა, ენათმეცნიერების დარგებს პირობითად ვუწოდოთ ქვესისტემები. ეს ქვესისტემებია:

1. გ რ ა ფ ი კ ა სწავლობს ასოთა მოხაზულობას, სასვენი ნიშნების გამოყენებას, აგრეთვე ასოთა მიმართებებს ბგერებთან (ფონემებთან);

2. ო რ თ ო გ რ ა ფ ი ა სწავლობს მართლწერის საკითხებს, როგორ უნდა დაიწეროს ესა თუ ის სიტყვა

სწორად, მაგ., სწორი დაწერილობის ნიმუშებია: დაბოლოს, არც ერთი, ას ოცდაათი, რასაკვირველია, ასოცდამეთე და სხვა. ;

3. ფ ო ნ ე ტ ი კ ა ენათმეცნიერების დარგია, რომელიც შეისწავლის ენის ბგერით შედგენილობას, ბგერათცვალებადობას ...;

4. ფ ო ნ ო ლ ო გ ი ა – მოძღვრება ენის ბგერების (ანუ სხვაგვარად: ფონემების) შესახებ;

განსხვავება ფონეტიკასა და ფონოლოგიას შორის ისაა, რომ სამეტყველო ბგერები, რომლებიც ფონეტიკაში შეისწავლება, უსასრულოა, ხოლო ენის ბგერები ანუ ფონემები განსაზღვრული რაოდენობისაა და ისინი ყველა ენაში ქმნიან განსხვავებულ სისტემებს;

5. ო რ თ ო ე პ ი ა ენათმეცნიერების დარგია, რომელიც სწავლობს სიტყვების სწორ წარმოთქმას, მაგ., რუსულში სიტყვები вода, чир წარმოითქმება როგორც “ვადა”, “ზბორ”; ქართულში სიტყვები მათი, გწერს, მისდევს წარმოითქმება როგორც “მაქთი”, “კწერს”, “მიზდევს” და ა. შ., გერმანულში sagt “ამბობს”, sind “არიან” – წარმოითქმება “ზაქთ”, “ზინთ” და ა. შ. ;

6. ლ ე ქ ს ი კ ო ლ ო გ ი ა ენის სიტყვობრივ მარაგს სწავლობს. იგი შეისწავლის ენის ლექსიკის მრავალფეროვნებას და მათ მნიშვნელობებს ადგენს. მისი მიზანია, შეისწავლოს ამა თუ იმ ენის ლექსიკური შედგენილობა როგორც სისტემა;

7. ლ ე ქ ს ი კ ო გ რ ა ფ ი ა – ენათმეცნიერების დარგი, რომელიც ლექსიკონთა შედგენის საკითხებსა და პრობლემებს იხილავს, თუ რა სახის ლექსიკონები არსებობს და რით განსხვავდება ისინი ერთმანეთისაგან;

8. ფ რ ა ზ ე ო ლ ო გ ი ა სწავლობს ენაში მყარ გამონათქვამებს, რომლებიც ოდესღაც გამზადებული სახით დამკვიდრდნენ და ყოველი ინდივიდი იყენებს მათ თავის მეტყველებაში (მაგ., “ყურებზე ხახვი არ დამაჭრა”) ;

9. ს ე მ ა ს ი ო ლ ო გ ი ა (სემანტიკა) სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელობებს ადგენს;

10. ს ე მ ი ო ტ ი კ ა – მოძღვრება ენობრივი ნიშნებისა და ნიშანთა თეორიის შესახებ. ენა ნიშანთა სისტემაა (სიტყვათა ერთობლიობა);

11. ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა სწავლობს ენაში სიტყვათა აგებულების, წარმოქმნის ხერხებსა და საშუალებებს, როგორ ვაწარმოთ ერთი სიტყვიდან სხვა მნიშვნელობის სიტყვები (კაცი : კაცური, მამაკაცი, დედაკაცი, არაკაცი, კაცთ-მოყვარე და ა. შ.);

12. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა გრამატიკის დარგია, რომელიც სწავლობს სიტყვაფორმათა ცვალებადობას (სახელთა ბრუნება, ზმნათა უღლება და ა. შ.), მეტყველების ნაწილებს, მათ კატეგორიებს და სხვა.;

13. ს ი ნ ტ ა ქ ს ი გრამატიკის დარგია, რომელიც სწავლობს სიტყვათა ერთმანეთთან დაკავშირების წესებს, წინადადების წევრებს, წინადადებათა აგებულებასა და სტრუქტურას;

14. ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა იხილავს სიტყვათა წარმოშობის საკითხებს, სწავლობს და ადგენს ფუძემენის ფორმებს.

ენათმეცნიერების ყოველი დარგი შედგება როგორც ერთიანი სისტემისაგან, ასევე ქვესისტემებისაგან, რომლებიც ურთიერთმიმართებებს ამყარებენ ენათმეცნიერების სხვა დარგებთან. ცალკე აღებული ენათმეცნიერების ყოველი დარგი გარკვეულ სისტემას ქმნის, თუ მას წარმოვიდგენთ პირობით ცალმხრივად. მაგრამ ენასთან მიმართებაში ენათმეცნიერების ყოველი დარგი წარმოადგენს როგორც ქვესისტემას. არ შეიძლება სისტემიდან ან ქვესისტემიდან რაიმე ნიშნის ამოღება, რადგან ამ შემთხვევაში, როგორც ასეთი, სისტემა დაირღვეოდა. მაგალითად: ქართული ენის გრაფიკა, რომელიც 33 ასო-ნიშანს მოიცავს, ერთ-ერთი მათგანის (ვთქვათ, ა-ასო-ნიშნის) ამოღებით ირღვევა როგორც ენათმეცნიერების დარგის (როგორც “გრაფიკა”) ქვესისტემა, ასევე ენის ერთიანი სისტემა. ამიტომ **ენა სისტემათა ერთიან სისტემას ქმნის** და იგი შედგება სწორედ იმ ქვესისტემებისაგან (გრაფიკა, ფონეტიკა,

სემიოტიკა, გრამატიკა და ა. შ.), რომლებსაც ენათმეცნიერების სტრუქტურულ დარგებს ვუწოდებთ.

ენობრივ ერთეულთა სიმრავლე უბრალო ჩამონათვალი (ნომენკლატურა) კი არაა, არამედ **ენა** ამ სიმრავლის ერთად **მოწესრიგებული სისტემაა**. ენა, როგორც ბუნებრივი ფენომენი, ქვესისტემების გამაერთიანებელი ძალაა.

ენათმეცნიერების (და არა უშუალოდ კონკრეტული ენის) სხვა დარგებიც არსებობს, რადგან ტერმინი “ლინგვისტიკა” (ენათმეცნიერება) ფართო ცნებაა. იგი მოიცავს აგრეთვე ისეთ დარგებს, როგორიცაა ფსიქოლინგვისტიკა, სოციოლინგვისტიკა, ნეიროლინგვისტიკა, ეთნოლინგვისტიკა და ა. შ.

ამგვარად, ენაში ყველა ერთეული ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია, სადაც არა გვაქვს ქაოსი; ენა მოწესრიგებულზე მოწესრიგებული ერთიანი სისტემაა. ყოველ სისტემას თუ ქვესისტემას თავისი „სტრუქტურის დონე“ აქვს. „სტრუქტურის დონე (ანუ, მოკლედ, სტრუქტურა), - ამბობს ი. სტეპანოვი, - ეს არის ენა, რომელიც განიხილება უდიდესი აბსტრაქციით. ცნება „სტრუქტურული დონე“ გულისხმობს მხოლოდ ნორმის დონის იმ მოვლენებს, რომლებიც აუცილებელია ენის გაგებისათვის, როგორც ენის ურთიერთობის საშუალება“ (Степанов, 1966:5). მაგალითად: გამოთქმა „რა ბლეზი კაცია!“ - არ წარმოადგენს ქართული სალიტერატურო ენის სტრუქტურის დონეს, მის ნაცვლად ლიტერატურულ ნორმად ითვლება „რა ბრაზიანი კაცია!“ და ა. შ. ცნება „ნორმა“ კი „აერთიანებს მხოლოდ ინდივიდუალური მეტყველების იმ მოვლენებს, რომლებიც მიღებულია ადამიანურ კოლექტივში როგორც არსებული ნიმუშების გამეორება“ (იქვე, 5).

ენის სტრუქტურას ქმნის მისი ფონემები, მორფემები და კონსტრუქციები და მათი ურთიერთმიმართებები. ყოველი ენის სტრუქტურა ეს არის მისი ფარული საფუძველი. იგი შეისწავლება ენის არსებული სინამდვილიდან დიდი აბსტრაქციით (იქვე, 8).

§ 13. სინქრონია და დიაქრონია

დამწერლობის მქონე ენები შეიძლება განვიხილოთ ორი – სინქრონიული და დიაქრონიული თვალსაზრისით.

სინქრონია (ბერძნ. **syn** “თან” და **chronos** “დრო”, “თანადროულობა”) ენის სტრუქტურულ აგებულებას სწავლობს დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში. მას სხვაგვარად **სტატიკურ (აღწერიტ)** ლინგვისტიკასაც უწოდებენ.

ენის სინქრონიული ანალიზი ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ იგი თითქოსდა ითვალისწინებდეს მხოლოდ და მხოლოდ მკლევრის თანადროული ენის სისტემის ანალიზს, მისი ცხოვრების თანამგზავრი ენის ანალიზს, არამედ სინქრონიულად ენა შეიძლება განვიხილოთ აგრეთვე მისი ისტორიული პერიოდის გარკვეული მონაკვეთის მიხედვითაც. ასე, მაგალითად, სინქრონიული თვალსაზრისით შეგვიძლია შევისწავლოთ V საუკუნის ქართული ლიტერატურის ენა ან XII საუკუნის შოთა რუსთაველის ეპოქის ენა, ასევე თანამედროვე, XXI საუკუნის ენა.

დიაქრონია (ბერძნ. **dia** “გავლით”, **chronos** “დრო”, ე. ი. თანმიმდევრობა დროში) გულისხმობს ენის შესწავლას გარკვეული დროის პერიოდში მისი ცვალებადობის გათვალისწინებით. ენის დიაქრონიულ შესწავლას სხვაგვარად უწოდებენ ენის ისტორიულ ასპექტში შესწავლას. (Ось одновременности), სიტყვასიტყვით: “თანადროულობის ღერძი”), ხოლო დიაქრონიას – ვერტიკალური ღერძის არსებობა (Ось последовательности, სიტყვასიტყვით: “თანმიმდევრობის ღერძი”). ყოველივე ეს შეიძლება ასეთი სქემით გამოვსახოთ:

სინქრონია	ა	IX საუკუნე
-----	ო	
სინქრონია	ნ	
-----	ო	VII საუკუნე
	რ	
სინქრონია	ქ	
-----	ა	VI საუკუნე

სქემა 1.

სინქრონიული და დიაქრონიული ლინგვისტიკის საკითხები ფართოდ გააშუქა ფ. დე სოსიურმა. იგი ლინგვისტიკას ორ ნაწილად ყოფდა: სინქრონიული ლინგვისტიკა და დიაქრონიული ლინგვისტიკა. თითოეულ მათგანს აქვს თავისი შესასწავლი ობიექტი.

”სინქრონიულმა ლინგვისტიკამ, – ამბობს სოსიური, – უნდა შეისწავლოს ლოგიკური და ფსიქოლოგიური მიმართებები, რომლებიც თანაარსებულ ელემენტებს აკავშირებს, ქმნის სისტემას და მას იმ სახით შეისწავლის, როგორადაც ისინი აღიქმება ერთი და იმავე კოლექტიური ცნობიერების მიერ.

დიაქრონიულმა ლინგვისტიკამ, პირიქით, უნდა შეისწავლოს ურთიერთმომდევნო ელემენტების დამაკავშირებელი მიმართებები, ელემენტები, რომლებიც არ აღიქმება ერთი და იმავე კოლექტიური ცნობიერებით და რომლებიც თანმიმდევრულად ცვლიან ერთმანეთს ისე, რომ თავისი ერთობლიობით სისტემას ვერ ქმნიან” (სოსიური, 2002:106; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ამგვარად, სოსიურის შეხედულების მიხედვით, სინქრონიის დროს ენა ქმნის სისტემას და ამ სისტემის ყველა ელემენტი განლაგებულია ჰორიზონტალურ ღერძზე. ამიტომ სინქრონიას მხოლოდ ერთი პერსპექტივა ახასიათებს – მოლაპარაკე სუბიექტის პერსპექტივა დროის გარკვეულ მონაკვეთში.

როდესაც დროის მონაკვეთზე ვსაუბრობთ სინქრონიის თვალსაზრისით, ეს მონაკვეთი, სოსიურის აზრით, შეიძლება მოიცავდეს ”ათ წელს, ერთ თაობას, საუკუნეს და უფრო მეტსაც”, რადგან ენათა განვითარების ისტორიიდან ცნობილია, რომ ორი ენიდან ერთმა შეიძლება განიცადოს ”დიდი

ცვლილებები, მეორე კი თითქმის უცვლელი დარჩეს” (სოსიური, 2002:107). იმ ენაში, სადაც გარკვეული ცვლილებები მოხდა, დიაქრონიულ შესწავლას ექვემდებარება, ხოლო იქ, სადაც არავითარი ცვლილებები არ შეიმჩნევა, ამ პერიოდის შესწავლას სინქრონიული ხასიათი უნდა ჰქონდეს.

სინქრონია ენის არსებული მდგომარეობის ასახვაა. იგი არაა იმპერატიული (ბრძანებითი), არამედ ინდივიდების კოლექტიური ჩვევით თავსმოხვეული სისტემაა. **დიაქრონია** კი გულისხმობს ენის დინამიკურ (ძალისმიერ) ფაქტორს, რომელსაც განსაზღვრულ შედეგებამდე მივყავართ და რომელიც ”წარმოქმნის გარკვეულ ქმედებას” (სოსიური, 2002:99).

დიაქრონიული მოვლენები ენაში, სოსიურის აზრით, შემთხვევითი და კერძო ხასიათისაა. ამიტომ იგი შეისწავლის ამა თუ იმ ენაში სიტყვათა შორის ისეთ ურთიერთმომდევნო მიმართებებს, რომლებიც ერთმანეთს ჩაენაცვლებიან. მაგ., ძველ ზემოგერმანულში არსებით სახელს **Gast** ”სტუმარი” მრავლობითი რიცხვის თავდაპირველი ფორმა ჰქონდა **Gasti**. შემდგომში ასიმილაციის შედეგად ფუძისეული ხმოვნის ”ა“-ს შევიწროება მოხდა და იგი შეიცვალა უძლავტიანი ”ა“-თი, ე. ი. / e / ხმოვან ფონემად, რის შედეგად ბოლოკიდურა ხმოვანმა ”ი“-მაც განიცადა ცვლილება და საბოლოოდ მივიღეთ მრავლობითი რიცხვის ფორმა **Gäste** (წარმოითქმება ”გესტე”). ამგვარად, ცვლილება შეეხო ენაში არა მოწესრიგებულ მთლიანობას, არამედ მის ზოგიერთ ელემენტს, კერძოდ, მრავლობით რიცხვს, სადაც ფორმა **Gäste** ჩაენაცვლა თავის პირვანდელ ფორმას **Gasti**-ს. სინამდვილეში სისტემა **Gast – Gäste** იგივე დარჩა ენაში, ე. ი. შეიცვალა არა სისტემა, არამედ მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმა. **Gast – Gasti** და **Gast – Gäste** ფორმების მიმართება, სოსიურის აზრით, შეიძლება ორმხრივად გამოვსახოთ, – სინქრონიულად და დიაქრონიულად. სინქრონიულია:

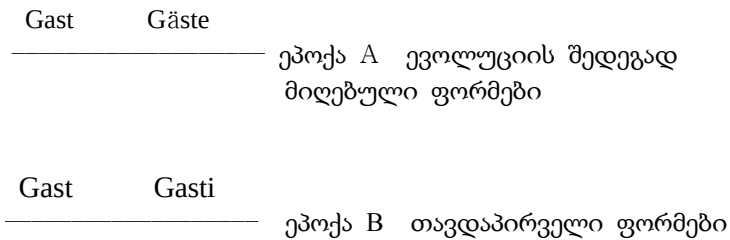
Gast – Gäste

სქემა 2.

მოცემულ სქემაზე გვაქვს ორ სხვადასხვა ეპოქასთან საქმე, რომლებიც ერთმანეთთან არ არის დაკავშირებული. ამიტომ ორივე შემთხვევა სინქრონიულ განხილვას ექვემდებარება.

დიაქრონიული გამოსახვისას კი გვექნება სხვაგვარი სქემა:

სქემა 3.

თუ სინქრონიის დროს ეპოქებს შორის გვაქვს წყვეტილი კავშირი, რომლისთვისაც სულერთია, რა გვექონდა წარსულში; დიაქრონიის დროს კი ერთი ეპოქა გადადის უშუალოდ მეორეში და აღინიშნება მათ შორის ევოლუციის შედეგები (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:89-93).

კიდევ უფრო ნათელი რომ გახდეს სინქრონიული და დიაქრონიული პროცესების გამიჯვნის საკითხები, ეს ორი ცნება შევადაროთ ჭადრაკის ან შაშის თამაშს. თამაშის ამ ორივე ხელოვნებას თავისი წესები და კანონები გააჩნია. როცა ორი მოწინააღმდეგე მიუჯდება სათამაშო დაფას, პირველ ყოვლისა, მათ უნდა დაიცვან თამაშის წესები. შუა თამაშში მოსულ მაყურებელს აინტერესებს დაფაზე მხოლოდ შექმნილი

პოზიცია და მეტი არაფერი: იგი არ კითხულობს და არც აინტერესებს მანამდე არსებული პოზიციები. მოწინააღმდეგის ყოველი სვლა ცვლის პოზიციას, რომელსაც თვალყურს ადევნებს ახლადმოსული.

ჭადრაკის თუ შაშის დაფებზე შექმნილი ყოველი პოზიცია შეიძლება შევადაროთ ენაში სინქრონიულ მდგომარეობას, ხოლო ერთი პოზიციიდან გადასვლა მეორე პოზიციაში და ა. შ. წააგავს ენის დიაქრონიულ პროცესებს.

დიაქრონიული მოვლენები ენობრივი სისტემის შეცვლას არ გულისხმობენ და არც ცდილობენ, რომ იგი სხვა სისტემით შეიცვალოს, რადგან ევოლუციური ცვლილებები ენაში ეხება მხოლოდ ცალკეულ ელემენტებს. ყოველი დიაქრონიული ცვლილება უნდა ჩაითვალოს, როგორც “შემთხვევითი მდგომარეობა”, რადგან ყოველი ახალი დაპირისპირება უკეთ ვერ გამოხატავს იმას, რაც ადრე გვექონდა (სოსიური, 2002:91).

სინქრონიისა და დიაქრონიის გამიჯვნისას კიდევ უნდა ვიცოდეთ, ერთნაირია თუ არა თავისი ბუნებით სინქრონიული და დიაქრონიული რიგის ფაქტები?

ყველა ენაში, სადაც ცვალებადი ფორმები არსებობს, გვაქვს, ე. წ. კატეგორიები, რომლებიც იქმნებიან ამ ფორმების დაპირისპირებათა საფუძველზე, მაგ., ფორმა “სახლები” მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელია იმიტომ, რომ მის საპირისპიროდ გვაქვს მხოლოდითი რიცხვის ფორმა “სახლი”. ასევე, რუსულ ენაში ფორმა *столи* (“მაგიდეები”), თურქულში – **masalar**, გერმანულში **Tische** მრავლობითი რიცხვის ფორმებია, იმიტომ რომ ამ ენებში შესაბამისად გვაქვს მხოლოდითი რიცხვის ფორმები: *стол*, **masa**, **Tisch** და ა. შ.

ენაში გრამატიკული კატეგორიები იქმნება სიტყვათა კორელაციური (ლათ. **correlatio** “ურთიერთდამოკიდებულება”, “შეფარდება”) ფორმების დაპირისპირების საფუძველზე. ენაში არ გვექნებოდა პირველი პირის ნაცვალსახელი “მე”, თუ არ გვექნებოდა მეორე პირის ფორმა “შენ”. სწორედ, ასეთმა დაპირისპირებებმა ენაში მოგვცა რიცხვის, პირის, სქესის, გვარისა და ა. შ. კატეგორიები.

ის ფაქტები, რომლებიც გულისხმობენ ენაში ერთდროულად ორ ან მეტ საპირისპირო ფორმას და რომლებიც ყოველთვის აღჭურვილია გარკვეული ლექსიკური თუ გრამატიკული მნიშვნელობებით, სინქრონიული რიგის ფაქტებს განეკუთვნება.

ამგვარად, ენის სინქრონიული (სტატიკური) აღწერა მოცემულ მომენტში გულისხმობს მთელი ენობრივი ფაქტების ერთობლივ აღწერას, რომელიც განლაგებულია, ე. წ. ჰორიზონტალურ ღერძზე, ე. ი. **ჰორიზონტალურ ღერძზე მოცემულია ენის ყველაფერი.**

რაც შეეხება დიაქრონიული რიგის ფაქტებს, ისინი ენაში წინასწარ განზრახვის გარეშე ხდებიან. დიაქრონია ენის მთლიან სისტემას კი არ ცვლის, არამედ მიმართების ერთ რომელიმე ერთეულს, რომლის შედეგად ხდება ძველი ფორმის მივიწყება და ახლის დამკვიდრება, სოსიურის სიტყვებით რომ ვთქვათ, “გონება ასულიერებს უკვე არსებულ მატერიას და თითქოს, სიცოცხლეს შთაბერავს მას” (სოსიური, 2002:91).

თუ **სინქრონია** მოიცავს ენის შესწავლის ერთ პერსპექტივას, – მოლაპარაკე სუბიექტის პერსპექტივას, **დიაქრონიას** ორი პერსპექტივა გააჩნია – **პროსპექტული** (ლათ. **prospectus**, სადაც **pro** ნიშნავს “წინ” და **spectare** – “ხედვა”, “სანახაობა”, “მიმოხილვა”) და **რეტროსპექტული** (ლათ. **retro** “უკან” და **spectro** “ვუყურებ”).

პროსპექტული დიაქრონიული კვლევა ითვალისწინებს ენის საკითხებზე დაკვირვებას დროის მოძრაობის მიმართულებით, მაგ., ქართულ ენაში სამწერლობო ძეგლები მოგვეპოვება V საუკუნიდან. ამიტომ დიაქრონიული, კერძოდ, **პროსპექტული** კვლევის დროს ამა თუ იმ საკითხის შესწავლას ვიწყებთ V საუკუნიდან და მივყვებით მის ისტორიულ ცვლილებას XXI საუკუნის ჩათვლით, ე. ი. დასაწყისიდან დღემდე როგორ იცვლება ფორმები. ხოლო რეტროსპექტული კვლევის დროს საკითხის შესწავლას ვიწყებთ იმ საუკუნიდან, რომელ საუკუნეშიც ვცხოვრობთ და მივდივართ უკან, დროის საპირისპირო მოძრაობით.

შეიძლება დაგვებადოს კითხვა, თუ არა გვაქვს დამწერლობა და წერილობითი ძეგლები, მაშინ როგორ ვახდენთ დიაქრონიულ კვლევას? ასეთ შემთხვევაში შეიძლება მოვიშველიოთ დიალექტები, რომელმა დიალექტმა შეინარჩუნა უფრო ძველი ფორმა და რომელია ახალი წარმონაქმნი. მაგრამ ეს არ იქნება კვლევის ისეთი ხარისხი, როგორიც გვექნება დამწერლობის შემთხვევაში.

დიაქრონიული ენათმეცნიერების შესწავლის უშუალო საფუძველს წარმოადგენს ენის თანმიმდევრული სინქრონიული კვლევა, რომელიც გვამძლევს საშუალებას წინ გადადგმული ყოველი ნაბიჯი ენის საკითხების განხილვისას დიაქრონიულ მოვლენებსაც დავაკვირდეთ. სოსიური მეტწილად მხარს უჭერს ენის სინქრონიულ შესწავლას, რადგან “დიაქრონიული მოვლენების შესწავლით არ შეისწავლება სინქრონიული მდგომარეობა” (სოსიური, 2002:95). მაგრამ სოსიური არ გამორიცხავს ენის დიაქრონიულ კვლევასაც, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ენაში სწრაფად მიმდინარეობს ევოლუციური ცვლილებები.

§ 14. ენის ძირითადი ფუნქციის შესახებ

რა არის **ფუნქცია**? ფუნქცია (ლათ. **functio** “შესრულება”) ენათმეცნიერებაში ნიშნავს საწარმოებელ მუშაობას, მის დანიშნულებას, როლს. რა “მუშაობას” ასრულებს ენა? რა დანიშნულება, როლი აქვს მას? რა შეუძლია გამოხატოს ენამ? დადებითი პასუხი ამ კითხვებისა უნდა ვეძიოთ ენის ფუნქციებში.

ენის ფუნქცია მრავალსახოვანი და მრავალფეროვანია. ამ შემთხვევაში შეიძლება გამოვყოთ ენის კერძო და ზოგადი, საერთო ფუნქციები.

ენის კერძო ფუნქციები დაკავშირებულია მეტწილად ყოველი ენის წინადადებათა აგებულების თავისებურებებთან. მაგ., თუ ქართული ენა კითხვით წინადადებებს გამოხატავს როგორც კითხვითი სიტყვების მეშვეობით, ასევე ამ სიტყვების გარეშე (შდრ. რა მოხდა? და ეს ასე მოხდება?), ხოლო

თურქულ ან ბულგარულ ენაში კითხვითი წინადადებები შედგება მხოლოდ კითხვითი სიტყვების მეშვეობით.

ენაში წინადადებამ შეიძლება მოახდინოს ფაქტის უბრალოდ კონსტატირება, ანუ ფაქტის დადასტურება, რასაც ზოგჯერ უწოდებენ “ნეიტრალურ” შეტყობინებას ფაქტის შესახებ. მაგალითად: გასულ წელს სუსხიანი ზამთარი იყო. წელს კარგი მოსავალი იქნება და ა. შ. ასეთ წინადადებებს სინტაქსში უწოდებენ თხრობით წინადადებებს. ისინი ჩვენ მოგვითხრობენ რეალური ფაქტების შესახებ, გვატყობინებენ რაიმე ამბავს და ა. შ.

ენას შეუძლია გამოხატოს შეკითხვა ფაქტის შესახებ. ამ ფუნქციას ასრულებს კითხვითი წინადადებები კითხვითი სიტყვების ჩართვით ან მის გარეშე ინტონაციურად: რა მოხდა? ვინ მოვიდა? მობრძანდებით ვახშამზე? და ა. შ.

ავითარებდა რა გერმანელი ენათმეცნიერის ე. ჰუსერლის იდეებს, ავსტრალიური ფსიქოლოგი, ფილოსოფოსი და ლინგვისტი კარლ ბიულერი თავის ნაშრომში “ენის თეორია” გამოყოფდა ენის ერთ-ერთ ფუნქციას, რომელიც ძახილის წინადადებებთან და ბრძანებითი კილოს ფორმებთან არის დაკავშირებული. ეს არის მიმართვის ანუ ძახილის ფუნქცია (Appelfunktion) (იხ. ჭყონია, 2008:122).

მაგრამ ენას შეუძლია თავისი კერძო ფუნქციების ერთად შეასრულოს მთავარი დანიშნულება. გ. ახვლედიანის აზრით, ჩვენი “ბგერითი მეტყველება მდგომარეობს არა მხოლოდ წარმოთქმაში, არამედ - გაგონება-გაგებაშიც. ბგერით მეტყველებას იმიტომ აქვს სოციალური ფუნქცია, რომ მას – წარმოთქმულს – გაიგონებენ და გაიგებენ. მარტო გაგონება რომ ვერ მიაწიქებს მას სოციალურ ფუნქციას, ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ უცნობი (უცხოური) ენა მოკლებულია ჩვენთვის ასეთ ფუნქციას იმის გამო, რომ მას კი გავიგონებთ, მაგრამ გაგონებულს ვერ გავიგებთ (ახვლედიანი, 1999:4).

აქედან გამომდინარე, შეიძლება შევჩერდეთ ენის ორ ძირითად ფუნქციაზე. ესენია: საკომუნიკაციო და ექსპრესიული. საკომუნიკაციო (**communicatio** “ურთიერთობა”, “შეტყობინება”)

ფუნქცია გულისხმობს რომ ენა ადამიანთა ურთიერთობის საშუალებაა.

ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი (1767-1835 წ.წ.) ამბობდა, რომ “ენა აზრის შემოქმედი (წარმომქნელი) ორგანოა” (“Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken”) (Гумбольдт, 1984:75).

ენის ძირითადი ფუნქციის შესახებ ლინგვისტებს დღემდე სხვადასხვა აზრი აქვთ. ზოგი თვლის, რომ ენის ძირითადი ფუნქციაა საკომუნიკაციო, ზოგი კი მხარს უჭერს ექსპრესიულ ფუნქციას (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:51-59).

მეტყველებაში ჩვენ ვიყენებთ ენობრივ ნიშნებს. როგორც ცნობილია, ენობრივი ნიშანი ითვლება ნიშნად მაშინ, თუ მას სემასიოლოგიური დატვირთვა აქვს, ე. ი. ყოველმა ნიშანმა ხაზოვან განზომილებაში რაღაც მნიშვნელობა უნდა გამოხატოს; წინააღმდეგ შემთხვევაში ადამიანთა შორის ურთიერთობა ვერ დამყარდებოდა. ამიტომ **ენის ძირითად ფუნქციად უნდა ჩაითვალოს საკომუნიკაციო-ექსპრესიული ფუნქცია, როგორც ერთიანი ფუნქცია** (ჭყონია, 2008:59).

ზოგიერთი მკვლევარი ენის ერთ-ერთ ფუნქციად კიდევ მიიჩნევს საარტიკულაციო ფუნქციას (ლათ. **articulare** “ვანაწევრებ”), რომ ენის მეშვეობით ხდება ბგერების დანაწევრება, რაშიც სადავო არაფერია, რადგან ადამიანს სწორედ შესწევს უნარი ბგერების დანაწევრებისა ცხოველებისაგან განსხვავებით. ჰუმბოლდტის აზრით, ეს ენის ფუნქცია კი არაა, არამედ “ენის პრინციპია” (ჭყონია, 2005:55).

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში სადავოდ რჩება მხოლოდ ორი ძირითადი ფუნქცია (საკომუნიკაციო და ექსპრესიული), რომელიც, ჩვენი აზრით, უნდა განვიხილოთ ერთ მთლიანობაში და ვაღიაროთ ენის ძირითად ფუნქციად მხოლოდ და მხოლოდ **საკომუნიკაციო-ექსპრესიული ფუნქცია** როგორც რთული ფენომენი.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე ენის ძირითადი არსი და ბუნება

§ 15. I. ენა როგორც ნიშანთა სისტემა

ზოგიერთის აზრით ენაში საგანთა დასახელება თითქმისდა უბრალო ჩამონათვალს (ანუ სოსიურის ტერმინოლოგიით “ნომენკლატურას”) წარმოადგენს. არა, ეს ასე არ არის. ყოველ სიტყვას თავისი ლინგვისტური ღირებულება და ადგილი გააჩნია, ამიტომ ენა მთლიანად “წმინდა ღირებულებათა სისტემაა” (სოსიური, 2002:118), რადგან იგი ნიშანთა სისტემაა. ენის ეს ღირებულება გაირკვევა მაშინ, თუ ჩვენ ნათლად წარმოვიდგენთ ორი ელემენტის – ცნებისა და ბგერების – ურთიერთდაკავშირებას.

ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით ადამიანის აზროვნება გონში (მენტალში) ბგერების გამოხატვის გარეშე წარმოადგენს რაღაც “ამორფულ (ბერძნ. **amorphos** “უფორმო”, – ნ. ჭ.) და დაუნაწევრებელ მასას” (სოსიური, 2002:118).

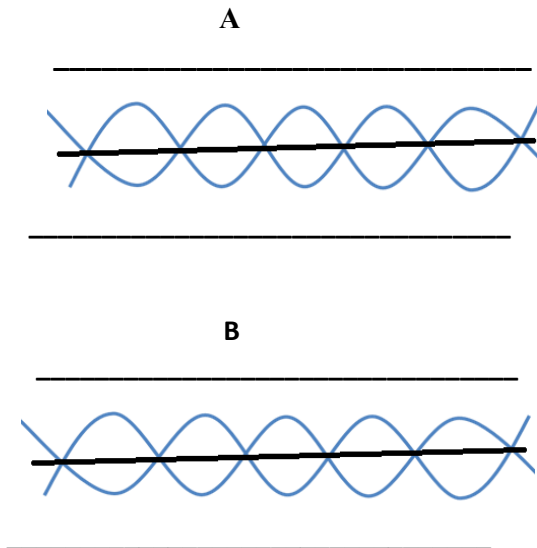
ენის არსი და ბუნება რომ გვესმოდეს, კარგად უნდა ვიცოდეთ, რას ნიშნავს ტერმინები “წარმოადგენა”, “ცნება”, “დაუნაწევრებელი ბგერები”, “დანაწევრებული ბგერები” და მათი ურთიერთობანი.

ენა, როგორც სოციალური ფაქტი, “წმინდა ღირებულებათა სისტემაა”. ამის ჭეშმარიტებაში რომ დავრწმუნდეთ, საკმარისია განვიხილოთ ჯერ ორი ელემენტი: ცნებები და ბგერები. “ბგერა – აზრი” ორი განუყოფელი ელემენტია, ისევე როგორც ენა და მეტყველება, ენა და საზოგადოება. წარმოვიდგინოთ მორის გახერხვა. მორის წინა ნაწილს ისე ვერ გახერხავ, უკანა ნაწილიც რომ არ გაიხერხოს. ასეა ბგერა და აზრიც. აზრი მორის “წინა ნაწილია”, ბგერა კი – მისი “უკანა ნაწილი”. არ შეიძლება ბგერა ჩამოვაცილოთ აზრს. ყოველი ენობრივი ერთეული წარმოადგენს იმ პატარა ნაწილს, იმ რაციონალურ მარცვალს, რომელშიაც აზრი ყალიბდება ბგერით,

რომლის შედეგად ბგერა ცნების ნიშნად გადაიქცევა (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:119).

ენა მოწესრიგებულ ნიშანთა სისტემაა, რომლის გარეშე მკაფიოდ ვერ გავმიჯნავდით ზემოთ ხსენებულ ორ ცნებას, რადგან ადამიანის გონში არ არის წინასწარ დადგენილი იდეები, გამოკვეთილი აზრები, არც ბგერებია განსაზღვრული. აზრი ბურუსით მოცული რამაა, იგი ფქვილისაგან მოზელილ ცომს ან რაღაც პლასტიკურ მასას წააგავს, მასში "არაფერია განსაზღვრული ენის გამოჩენამდე"..., ხოლო "ბგერითი სუბსტანცია არც უფრო განსაზღვრულია და არც უფრო მყარი, ვიდრე აზროვნება" (სოსიური, 2002:118).

ბურუსით მოცული აზროვნება და ბგერები ჩვენს გონში შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 4.

მოცემულ ნახაზზე A გამოსახავს განუსაზღვრელ, ბურუსით მოცულ აზროვნებას, ხოლო B – განუსაზღვრელ ბგერებს.

რა როლი ეკისრება ამ შემთხვევაში ენას? ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ენას თითქოსდა ეკისრებოდეს მხოლოდ მატერიალური ბგერითი ელემენტების დაკავშირება აზროვნებასთან და ამ მიმართებით – ცნებების შექმნისა და გამოხატვის მოვალეობა. არა, ეს ასე არ არის. ენის როლი უფრო დიდია! – ბგერებისა და აზროვნების კავშირს ენის მეშვეობით საბოლოოდ მივყავართ ერთეულთა ურთიერთდანაწევრებამდე (წინადადება დანაწევრებული სიტყვებისაგან შედგება, რომელსაც ახორციელებს ენა), რომ იგი, ამგვარად მამუალებელი რგოლია აზრსა და ბგერას შორის.

“აზრი – ბგერა” ჩვენს გონში მოცემულია ბურუსის სახით. ამიტომ იგი გარკვეულ დანაწევრებას მოითხოვს. ენა გამოიმუშავებს რა თავის ერთეულებს (სიტყვებს), მთლიანად ყალიბდება “ამ ორი ამორფული მასის ურთიერთქმედებაში” (იქვე, 119). უნდა აღინიშნოს, რომ გონში ეს კომბინაციები ხორციელდება ელვისებურად, წამის მეასედებში. ენა ეწევა შემოქმედებით მუშაობას, სწორედ, მას გამოაქვს გონიდან აზრები მეტყველების საშუალებით.

სამყაროში ჩვენ მიერ საგნების აღქმა, როგორც ცნობილია, ხუთი გრძნობითი ორგანოს მეშვეობით ხდება. აღქმის პროცესში ჩვენ ვღებულობთ ამა თუ იმ საგნის შესახებ (მისი ფორმის, სიდიდის, წონის, ფერის და მისთ.) ფიზიკურ ინფორმაციას, რომელიც გარდაიქმნება ნერვულ იმპულსებად ანუ ფიზიოლოგიურ ინფორმაციად (გონებაში საგნის ბგერებად გამოსახვა). როდესაც ფიზიოლოგიური ინფორმაცია მიაღწევს ცენტრალურ ნერვულ სისტემამდე, იგი გარდაიქმნება ფსიქიკურ ინფორმაციად. ერთი საგნის აღქმისას ფიზიკური, ფიზიოლოგიური და ფსიქიკური პროცესები მიმდინარეობს არა ხანგრძლივად, არამედ ელვისებურად, წამის რაღაც მეასედებში.

საგნის ან მოვლენის აღქმის შედეგად ჩვენს ცნობიერებაში ჩნდება ანაბეჭდი ანუ წარმოდგენა ამ საგანზე ან მოვლენაზე ხატის სახით (მსგავსების სახით). წარმოდგენის ასეთ მსგავსებას იკონურობის პრინციპს უწოდებენ (ბერძნ. **eikon** - “სახე”, “გამოსახულება”). ყოველი წარმოდგენა იქნება

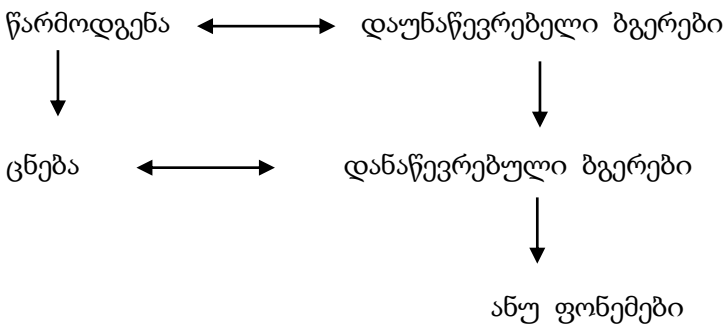
იკონური (გამოსახულებითი, კონკრეტული), რომელიც ასე თუ ისე წააგავს წარსულში აღქმულ საგანს.

საგნის ამსახველი ხატები ჩვენს ცნობიერებაში შეიძლება წარმოსახვითაც გაჩნდეს, როდესაც ობიექტურ სინამდვილესთან არა გვაქვს შეხება მაგ., “კუდიანი დედაბერი”, “ცხრათავიანი დევი”, “მფრინავი თევზები”, “ემშაკი” და მისთ., თუმცა ასეთი საგნები შეიძლება ბავშვს კინო-სურათებში ჰქონდეს ნახული და აღქმული. ამიტომ წარმოდგენა ასე თუ ისე მაინც უნდა ეყრდნობოდეს კონკრეტულ საგანს. ჩვენ შეგვიძლია კონკრეტულად წარმოვიდგინოთ, მაგ., მეზობლის სახლი, ან ჩვენი რომელიმე წიგნი, მაგიდა, სასაუზმე და ა. შ. და არა სახლი, წიგნი, მაგიდა, სასაუზმე ზოგადად, საერთოდ, რომლებიც ჩვენს ცნობიერებაში ცნებების სახით არსებობენ.

ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით საგანი ჩვენს ცნობიერებაში წარმოდგენილია დაუნაწევრებელი ბგერების სახით. ასეთი ტიპის წარმოდგენას პირობითად უწოდებენ “ვიზუალურ (ლათ. visualis – “მხედველობითი”) აზროვნებას”, რომელიც ცხოველებისა და ფრინველებისთვისაცაა დამახასიათებელი და ადამიანისთვისაც. მაგრამ ცხოველებსა და ფრინველებში იგი უფრო ძლიერადაა განვითარებული, ვიდრე ადამიანებში, მაგ., მოახლოებულ მიწისძვრას ცხოველები უფრო ადრე გრძნობენ, ვიდრე ადამიანები; არწივი რამდენიმე კილომეტრის სიმაღლიდან ხედავს მიწაზე არსებულ ნადავლს, რომელსაც ადამიანის თვალი ვერ მიწვდება; ჩიტს, რომელიც ფანჯრის რაფაზე შემოსკუპდება, რამდენი “მორალიც” არ უნდა ვუკითხოთ, იგი არ გაფრინდება, მაგრამ თუ თოფს ისვრი ჰაერში ან მიხვალ ფანჯარასთან, დაენახვები და ხელს დაუქნევ, ჩიტი აუცილებლად გაფრინდება, იმიტომ რომ მას ვიზუალური აზროვნება აქვს. ვიზუალური აზროვნება მოიცავს პირველ სასიგნალო სისტემას და იგი გრძნობითი ორგანოების მეშვეობით აღიქმება.

ადამიანი ცხოველისაგან განსხვავებით კიდევ ფლობს მეორე სასიგნალო სისტემას,

რომელიც დაკავშირებულია ცნებით აზროვნებასთან ანუ უცხოურად კონცეპტუალურ (ლათ. **conceptus** “ცნება”) აზროვნებასთან. ასეთ დროს ადამიანის თავის ტვინში ხდება წარმოდგენის ასოცირება ცნებასთან ანუ დაუნაწევრებელი ბგერების გარდაქმნა დანაწევრებულ ბგერებად. ორივე სასიგნალო სისტემის არსებობის შედეგად ვლდებულობთ, ე. წ. ბინომის ფორმულას (ლათ. **bis** “ორჯერ” და ბერძნ. **nomos** “ნაწილი”, “წევრი” – ორწევრა ელემენტი), რომელიც შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 5.

სწორედ კონცეპტუალური აზროვნებით ადამიანი გამოეყო ცხოველთა სამყაროს. **ენამ გამოყო ადამიანი ცხოველთა სამყაროსაგან, ენამ შექმნა ადამიანი.**

წარმოდგენა კონკრეტულია, ცნება – აბსტრაქტული. წარმოდგენის დროს ენის ჩარევა არ ხდება, იგი, ე. წ. “უენო აზროვნებაა”, ხოლო ცნება დაკავშირებულია უშუალოდ ენასთან, ენის გარეშე კონცეპტუალური ანუ ვერბალური (სიტყვიერი) აზროვნება საერთოდ არ არსებობს. როდესაც ცნებაზე ვლაპარაკობთ, ამ დროს საგნის კონკრეტულობა გამორიცხულია. თუ წარმოდგენა იკონურია (დაკავშირებულია კონკრეტულ საგანთან), ცნება არ შეიძლება იყოს იკონური, იგი შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ იდეის სახით. მაგალითად: სიტყვა “სუფრა” წარმოდგენის დროს იქნება მხოლოდ

კონკრეტული იმ შემთხვევაში, როცა საუბარი გვაქვს კონკრეტულ სუფრაზე, რომელთანაც ჩვენ ვისხედით ოდესღაც და დროს ვატარებდით. ხოლო “სუფრა” როგორც ცნება, გაგებულია აბსტრაქტულად “სუფრა” საერთოდ, ზოგადად როგორც ნიშნის ღირებულება.

რატომღა რომ, ვთქვათ, სიტყვა “წიგნი” ყველასათვის “წიგნია”, “სკოლა” – “სკოლაა”, “ზღვა” – “ზღვაა”? ამ კითხვაზე პასუხს ვპოულობთ ნიშნის თეორიაში. რა არის ენობრივი ნიშანი და როდის ჩაითვალოს იგი ნიშნად? ჯერ განვიხილოთ, რა არის ნიშანი ენაში:

1. ენაში ყოველ არსებულ სიტყვას ეწოდება ნიშანი: “წიგნი”, “ზღვა”, “სკოლა” და ა. შ. ქართული ენის ნიშნებია. შესაბამისად გერმანულში გვექნება: “Buch”, “Meer”, “Schule”; თურქულში: “kitap”, “deniz”, “okul”. როგორც ვხედავთ, ერთი და იგივე ნიშნები სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ბგერითი შედგენილობით გამოისახება.

2. ყოველ ნიშანს ენაში უნდა შეესაბამებოდეს ბგერითი გამოსახულება და იგი გრძნობითი ორგანოებით უნდა იყოს აღქმადი.

3. ნიშანს დამოუკიდებლად არ აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ იგი მიმართულია მნიშვნელობაზე და სწორედ ამისთვის არსებობს. ამიტომ ნიშანი მეორე სასიგნალო სისტემის ერთეულია.

4. ნიშნის შინაარსი არ ემთხვევა მის მატერიალურ მხარეს, მაშინ როცა საგნის შინაარსი ამოიწურება მისი მატერიალური დახასიათებით.

5. ნიშნის შინაარსი განისაზღვრება მისი განმასხვავებელი ნიშნებით, რომლებიც დადგენილია ენაში.

6. ნიშანი თავისი შინაარსით განისაზღვრება მისი ადგილითა და როლით მოცემულ სისტემაში მოწესრიგებული წყობით.

უფრო ნათლად რომ წარმოვიდგინოთ ენობრივი ნიშანის არსი, შევადაროთ იგი მელნის ნაღვენთს (ლაქას), ან მელნის ნაღვენთი – ქართული ანბანის რომელიმე ასოს (ვთქვათ, დ-

ასოს). ორივე ნიშანი – ასოც და მელნის ნაღვენთიც ერთნაირად აღიქმება, რადგან ორივეს მატერიალური (ფიზიკური) ბუნება აქვს.

მელნის ნაღვენთის დახასიათებისას ყველა მისი მატერიალური თვისება (სიდიდე, ფორმა, ფერი და ა. შ.) ერთიანად მნიშვნელოვანია. ხოლო “დ” ასოს მთავარი განმასხვავებელი თვისება ისაა, რომ იგი განსხვავდება ქართული ანბანის ყველა დანარჩენი ასოსაგან. რაც შეეხება ამ ასოს სიდიდესა და ფერს, ეს მისთვის მეორეხარისხოვანია, რადგან მისი ზომისა თუ ფერის მიუხედავად, საქმე გვექნება ყველა შემთხვევაში “დ”-ასოსთან.

ამგვარად, მელნის ნაღვენთი არაფერს ნიშნავს იმ თვალსაზრისით, რომ იგი ვერ ქმნის სისტემას, ხოლო ასო “დ” კი ღირებულია თავისი მნიშვნელობით, რადგან იგი ჩართულია ქართული ანბანის სისტემაში. როგორც ვხედავთ, ასო ან ნებისმიერი სიტყვა ენისა ამა თუ იმ სისტემის ერთეულია, ნაღვენთი კი სისტემის ერთეულად ვერ ჩაითვლება.

ნიშნის არსი მდგომარეობს იმაში, რომ იგი უნდა იყოს განმასხვავებელი თვისების მატარებელი მოცემულ სისტემაში ან როგორც მთელი თავისი ფორმითა და აგებულებით, ან კიდევ რომელიღაც დიაკრიტიკული (ბერძნ. diakritikos – “განმასხვავებელი”), ანუ დამატებითი ნიშნის გამომხატველი, მაგ., ასო “ჰ” განსხვავდება დამატებითი ნიშნით “ა” ასოსაგან იმით, რომ თვით “ა” ასოს ზემოდან დაეშენება კიდევ ერთი “ა” – დიაკრიტიკული ნიშნის სახით, ხოლო თუ “ჰ” ასოს შევადარებთ “ჰ” ასოსთან, მაშინ მასზე კიდევ ერთი დიაკრიტიკული ნიშანი “ა” დაშენდება. ნაღვენთს კი ასეთი განმასხვავებელი დიაკრიტიკული ნიშნები არ გააჩნია, რადგან იგი არ არის ჩართული რაიმე სისტემაში.

ენობრივი ნიშნის შესახებ საუბრობდა თ. თ. ფორტუნა-ტოვი, რომელიც ნაშრომში “შედარებითი ენათმეცნიერება” აღნიშნავდა, რომ “ენა გამოიყენება ... მეტწილად აზრის

გამოხატვისთვის ... და აგრეთვე გრძნობების გამოხატვისთვისაც” (Фортунатов, 1957:111).

ენობრივი ნიშნის თეორიის შესახებ ფართოდ საუბრობდნენ დანიელი ლინგვისტი ლ. ელმსლევი, გერმანელი ლოგიკოსი ე. გუსერლი და სხვ., რომლებიც აღნიშნავდნენ, რომ ენა პირველ ყოვლისა “ნიშანთა სისტემაა” (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:22-25).

ენობრივი ნიშნის ბუნების შესახებ ფართოდ გვესაუბრება შვეიცარიელი ლინგვისტი ფ. დე სოსიური. “ნიშანს” იგი უწოდებს **“ცნებისა და აკუსტიკური ხატის შეერთებას ... ჩვეულებრივ ხმარებაში ეს ტერმინი, ძირითადად, მხოლოდ აკუსტიკურ ხატს აღნიშნავს, ...”** (სოსიური, 2002:74; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

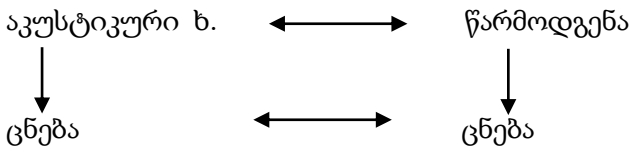
სოსიურის აზრით, “ნიშნის გრძნობადი მხარე გულისხმობს ნიშანს, როგორც მთელს” (სოსიური, 2002:75), ამიტომ ტერმინი “ნიშანი”, როგორც ასეთი, შენარჩუნებულია ლინგვისტიკაში. ხოლო ტერმინები “ცნება”, “აკუსტიკური ხატი” სოსიურს შეცვლილი აქვს ტერმინებით “აღსანიშნი”, “აღმნიშვნელი”; **ცნებას** შეესაბამება ტერმინი “აღსანიშნი” და **აკუსტიკურ ხატს** კი – “აღმნიშვნელი”.

ამგვარად, ნიშანს **ორი მხარე** აქვს: **“აღსანიშნი”** ანუ “ცნება” და **“აღმნიშვნელი”** – ცნების გამომხატველი მატერიალური მხარე ანუ აღსანიშნის ბგერითი გამოსახულება. მაგალითად, სიტყვა (ნიშანი) “სახლი”, როგორც ცნება საერთოდ, როგორც აბსტრაქტული სახელი ქართულად გამოვსახეთ ხუთი ასოს მეშვეობით (ს-ა-ხ-ლ-ი), რუსულად – სამი ასოთი «дом», გერმანულად – ოთხი ასოთი “Hauz”, თურქულში – ორი ასოთი “ev” და ა. შ. როგორც ვხედავთ, ერთი და იგივე აღსანიშნი სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ბგერითი რაოდენობით გამოისახება, რომელიც **მრავალენიანობის საფუძველია**. რადგან “აღსანიშნი” გადმოსცემს ცნებას, ამიტომ მას სხვაგვარად **შინაარსის პლანსაც** უწოდებენ (план содержания), ხოლო “აღმნიშვნელს” – **გამოსახულების პლანს** (план выражения).

სოსიურის აზრით, აკუსტიკური ხატი “მატერიალურ ბეგრას, წმინდა ფიზიკურ რასმეს კი არ წარმოადგენს, არამედ ამ ბეგრის ფსიქიკური ანაბეჭდია, ჩვენივე შეგრძნებების საშუალებით მიღებული შთაბეჭდილებაა” (იქვე, 73-74). რადგან აკუსტიკური ხატი შეგრძნებადია, ამიტომ მას “მატერიალურადაც” მოვიხსენიებთ, თუმცა იგი კონკრეტული საგნის ფსიქიკური ანაბეჭდია, რომლის ასოცირება ხდება ცნებასთან, ეს უკანასკნელი კი უფრო აბსტრაქტული რამაა.

აკუსტიკური ხატების (წარმოდგენის, ცნების) მენტალურობას კარგად ვხედავთ, როცა ვაკვირდებით საკუთარ მეტყველებას ან უფრო მეტად როცა ენის მოძრაობის გარეშე ვსაუბრობთ საკუთარ თავთან, ჩვენთვის, გონებაში (ამიტომ არსებობს ფრაზეოლოგიური გამოთქმა “გულში თქვა”, “გულში გაიფიქრა”). გონებაში წარმოთქმული სიტყვები სწორედ აკუსტიკური ხატებია და ასეთ დროს “ფონემებზე” არ უნდა ვილაპარაკოთ (იქვე, 74).

ამგვარად, ენობრივი ნიშანი გულისხმობს ცნებისა და აკუსტიკური ხატის შეერთებას და იგი შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 6.

§ 16. II. ენა პირობით ნიშანთა სისტემაა

როგორია კავშირი ცნებასა და აკუსტიკურ ხატს შორის ანუ აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის, ანუ საგანსა და სახელს შორის? ეს საკითხი ოდითგანვე სადავო და საპრობლემო იყო. მასთან დაკავშირებით იქმნებოდა სხვადასხვა თეორიები, სკოლები, მიმართულებები და სხვა.

ანტიკურ ფილოსოფიაში კავშირი საგანსა და სახელს შორის ორი თეორიით – თესეისა და ფუსეის თეორიებით –

გამოიკვეთა. **თესეის** (ბერძნ. thesei) თეორიის მიხედვით კავშირი საგანსა და სახელს შორის პირობითია, რომ ენა წარმოიშვა საზოგადოებრივი კოლექტივის გონებრივი "დადგენილებითა" და "შეთანხმებით".

რაც შეეხება **ფუსეის თეორიას** (ბერძნ. physei), იგი წარმოიშვა თესეის თეორიის საწინააღმდეგოდ, რომლის მიხედვით ენა შეიქმნა ბუნებრივი გზით, ანუ "ბუნებრივად", რომ სახელი საგანს არგუნა თვით ბუნებამ. თესეის თეორიის პირველი მომხრე იყო ბერძენი ფილოსოფოსი დემოკრიტე, ხოლო ფუსეის თეორიისაა – ჰერაკლიტე (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:27-30).

ენობრივი ნიშნის ბგერითი და ფსიქიკური ბუნება რეალურად აღწერა და მარტივად გადმოსცა ფერდინანდ დე სოსიურმა. ენობრივი სისტემის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან მახასიათებლად იგი მიიჩნევდა **კავშირს საგანსა და სახელს შორის, ანუ აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის**. როგორი კავშირია საგანსა და სახელს შორის, სოსიურმა რამდენიმე დებულებით ამოხსნა.

პირველი და ძირითადი დებულება მდგომარეობს იმაში, რომ საგანსა და სახელს შორის ანუ **აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირი პირობითია**. ეს არის პირველი და მნიშვნელოვანი პრინციპი ენობრივი ნიშნის შესახებ. სოსიურის აზრი მარტივად რომ გამოვხატოთ, ესაა: **"ენობრივი ნიშანი პირობითია"** (სოსიური, 2002:75; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

როგორ გავიგოთ, კავშირი აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის პირობითია? ეს მარტივად აიხსნება: რატომ ჰქვია, ვთქვათ, სახლს სახლი, წიგნს – წიგნი, ქვას – ქვა და ა. შ., თანამედროვე ენები ამაზე პასუხს ვერ იძლევიან, იმიტომ რომ აღმნიშვნელის ბგერითი გამოსახულება, მისი ფორმა ვერ განსაზღვრავს იმ საგნისა თუ მოვლენის თვისებას, მის ბუნებით მხარეს, რომელზედაც იგი მიუთითებს. ამიტომ სიტყვები "სახლი", "წიგნი", "ქვა" და ა. შ. შეიძლება ნებისმიერი ბგერათმეხამებით წარმოგვედგინა, ისე როგორც ისინი სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვაგვარად ჟღერენ, ანუ

სრულიად სხვადასხვა ბგერითი მასალით გამოიხატებიან. სწორედ ნიშნის პირობითობამ განაპირობა მსოფლიოში მრავალი ენის შექმნა, რომ "ენათაშორისი განსხვავებები და თვით სხვადასხვა ენების არსებობა" გამოწვეულია **"პირობითობის საბუთით"**-ო, – გვეუბნება ფ. დე სოსიური (სოსიური, 2002: 75).

შევადაროთ ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი საგნების დასახელებიდან ერთ-ერთი მათგანი სხვა ენებთან: ქართულის "სახლი" რუსულად იქნება "дом", გერმანულად – "Haus", თურქულად – "ev", ბულგარულად – "къща", უკრაინულად – "дім" და ა. შ., – ეს ყველაფერი ოდითგანვე (სიტყვის გაჩენის დღიდან) პირობითად შერქმეული სახელებია. ენაში ახალი ცნება (თუ საგანი) რომ ჩნდება, ვიღაცა მას პირობითად არქმევს რაიმე სახელს. თუ პიროვნების მიერ შემოთავაზებული სახელი აღიქვა კოლექტივმა ერთიანად, მაშინ ეს საგანი, ხელსაწყო თუ ცნება დამკვიდრდება ენაში იმავე ბგერითი შემადგენლობით, რომელი ბგერითი შემადგენლობითაც იყო იგი შემოთავაზებული ამ პიროვნების მიერ. მაგალითად, ბგერის სიმაღლის საზომი ერთეულია "ჰერცი". ჰერცი გერმანელი ფიზიკოსის გვარია, რომელმაც ეს ერთეული შემოიღო. ასე იქცა მსოფლიოს მრავალ ენაზე საკუთარი სახელი ზოგად სახელად ანუ ენობრივ ნიშნად.

ნიშნის პირობითობის პრინციპი, სოსიურის აზრით, ვინმესთვის არ უნდა იყოს სადავო, მაგრამ, ზოგჯერ, ჭეშმარიტების აღმოჩენა უფრო ადვილი საქმეა, ვიდრე მისთვის სათანადო ადგილის მიჩენა (სოსიური, 2002:75). ზოგჯერ ჭირს დავიცვათ ეს პრინციპი, რადგან, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ენაში გვაქვს ხმაბამდვითი სიტყვები (ჭიკჭიკი, ჩუხჩუხი, მიაუმიაუ . . .), რომ ისინი გადმოსცემენ ზუსტად იმ შინაარსს, რომელიც ბუნებით ახასიათებთ მათ, ასე რომ, აქ თითქოსდა ირღვეოდეს ნიშნის პირობითობა. სინამდვილეში ასეთ შემთხვევაშიც შეიძლება პირობითობა იმ გაგებით, რომ ხმაბამდვითი სიტყვების ბგერითი გამოსახულება სხვადასხვა ენაში მაინცდამაინც არ ემთხვევა ერთმანეთს, მაგ., ქართულ სიტყვას "გუგუ-

ლი” რუსულში შეესაბამება «кукушка», გერმანულში – Kuckuck, თურქულში – guguk (kuşu), ბულგარულში – кукувица, ინგლისურში – cuckoo / kúku /, ხოლო უკრაინულად იგი ჟღერს როგორც козýля. ამგვარად, ენებში ჩვენ რაღაც მსგავსებასთან შეიძლება გვეკონდეს საქმე საგნის ბუნებიდან გამომდინარე, მაგრამ არც ამ შემთხვევაში გვაქვს სრული დამთხვევა. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ აღსანიშნა და აღმნიშვნელს შორის პირობითობის პრინციპი დაირღვევოდა. მეორე მხრივ, ხმაბადებითი სიტყვები ენის ძირითად ლექსიკას არ წარმოადგენენ, ისინი მის პერიფერიულ ლექსიკას განეკუთვნებიან (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:33-36).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე **ენა პირობით ნიშანთა სისტემაა**. ეს არის ენობრივი ნიშნის პირველი და ძირითადი პრინციპი.

§ 17. III. ენა პირობით ბგერით ნიშანთა სისტემაა

როგორც ზემოთ ითქვა, ენობრივ ნიშანს აქვს ორი მხარე: აღსანიშნი და აღმნიშვნელი. აღსანიშნთა ერთობლიობა შინაარსის პლანს ქმნის, ხოლო აღმნიშვნელთა ერთობლიობა – გამოხატულების პლანს. ყოველ ენაში ამა თუ იმ ცნების გამომსახველი აღმნიშვნელი სმენითი ორგანოების მიერ აღიქმება. ისინი არსებობენ მხოლოდ დროში და მათ დროისაგან მიღებული თვისებები გააჩნიათ: ა) თითოეული აღმნიშვნელი მეტ-ნაკლებად განფენადია სიგრძეში; ბ) ამ განფენადობას ერთადერთი ხაზოვანი ბუნება აქვს, მას ხაზოვანი განზომილება აქვს (სოსიური, 2002:77).

”ეს აშკარა პრინციპია, – ამბობს დე სოსიური, – მაგრამ მას სრულიად არ ახსენებენ, რადგან მეტად მარტივად მიიჩნევენ ხოლმე. ეს კი არსებითი პრინციპია და უთვალავი შედეგიც ახლავს. მისი მნიშვნელობა პირველი კანონის მნიშვნელობას (ენა პირობით ნიშანთა სისტემაა, – ნ. ჭ.) უტოლდება” (იქვე, 77).

აღსანიშნის ბგერითი გამოსახულება განსხვავდება სხვა ხილვადი ნიშნებისაგან, როგორიცაა საზღვაო ნიშნები, საგზაო

მაჩვენებლები და ა. შ. ამ უკანასკნელებს შეუძლიათ რამდენიმე განზომილებაში კომბინირება, სმენით აღმნიშვნელებს კი მხოლოდ დროითი ხაზი აქვთ. ისინი ერთმანეთს მისდევენ და ერთდაგვარ ჯაჭვს ქმნიან. როგორც კი აღმნიშვნელების ბგერით მხარეს გრაფიკული ნიშნებით გამოვსახავთ, ისინი სივრცითი რიგით შეიცვლებიან და მეტი არაფრით, რადგან ჩვენს ენას წერითი საშუალებებითაც გამოვსახავთ.

ერთი და იგივე აღსანიშნი, როგორც მისი პირველადი მნიშვნელობა (ენის ფუნქცია), სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვა ბგერითი შედგენლობით გადმოიცემა, ე. ი. ყოველ აღსანიშნს სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვა ბგერითი მასალა გააჩნია. ეს ნიშნავს, რომ **ენა ბგერით პირობით ნიშანთა სისტემაა**. ფ. დე სოსიური მას ენობრივი ნიშნის მეორე პრინციპად თვლის, რომელიც გატოლებული აქვს პირველ პრინციპთან, რადგან **აღსანიშნი არ არსებობს აღმნიშვნელის გარეშე**, რომელზედაც დამოკიდებულია ენის მთელი მექანიზმი (სოსიური, 2002:77).

ყოველივე ზემოთ თქმული რომ კარგად გავითავისოთ, განვიხილოთ კიდევ, რას წარმოდგენენ ადამიანის თავის ტვინში არსებული ენობრივი ნიშნის მეორე პრინციპზე აგებული, ეგრეთ წოდებული, სინტაგმატური და ასოციაციური მიმართებები.

§ 18. სინტაგმატური და ასოციაციური მიმართებები

ადამიანის თავის ტვინის ნახევარსფეროებში ენის არსებობისთვის თავს იყრიან განსხვავებულ ღირებულებათა მიმართებანი, რომლებიც ქმნიან ორ რიგს. ესენია: სინტაგმატური და ასოციაციური მიმართებანი.

ერთი რიგის მიმართებებში სიტყვები უკავშირდებიან რა ერთმანეთს, ისინი ერთი მეორეს მოსდევენ, ე. ი. მათ ხაზოვანი ბუნება და განფენილობა ახასიათებთ. ასეთ მიმართებებს ფ. დე სოსიურმა უწოდა **სინტაგმატური მიმართებანი** (ბერძნ. **syntagma** ”ორი წევრის შეერთება”). სინტაგმის ყოველი წევრი ლინგვისტურ ღირებულებას იძენს ან წინამავალ, ან მომდევნო წევრთან, ან კიდევ როგორც წინამავალ, ასევე მომდევნო

წევრთანაც "შეპირისპირების ძალით". "სინტაგმა ყოველთვის ორი ან მეტი ურთიერთმომდევნო ერთეულისაგან შედგება" (სოსიური, 2002:129), მაგ., "დიდი სახლი ააშენა ვანომ". ეს წინადადება ასეთ სინტაგმებად დაიყოფა: 1. ააშენა ვანომ, 2. ააშენა სახლი, 3. დიდი სახლი. ყველა ეს სქემატურად ასე გამოიხატება:

დიდი > სახლი < ააშენა > ვანომ, სადაც ენობრივი ნიშანი "ააშენა" ორივე წევრთან (წინამავალ და მომდევნო) ახდენს მიმართებას, ხოლო მსაზღვრელი "დიდი" – მხოლოდ მომდევნო წევრთან, საზღვრულთან – "სახლი".

სინტაგმატური მიმართებები შეიძლება იყოს სიტყვათა ნებისმიერი სიგრძის შეხამებები, მათ შორის, რთული სიტყვები (მიწისძვრა, კარ-მიდამო, რთულპროფილიანი), წინადადების წევრები ან მთლიანი წინადადება (მეზობელმა დიდი ორსართულიანი სახლი ააშენა სოფელში).

"აქ შეიძლება შეგვედავონ, – ამბობს ფ. დე სოსიური: წინადადება ხომ სინტაგმის ტიპური გამოვლენაა, მაგრამ იგი მეტყველებას მიეკუთვნება და არა ენას. აქედან ხომ არ გამომდინარეობს ის, რომ სინტაგმაც მეტყველების სფეროს განეკუთვნება? ჩვენი აზრით, – განმარტავს დე სოსიური, – ასე არაა. მეტყველების დამახასიათებელი თვისებაა კომბინირების თავისუფლება. წამოიჭრება საკითხი: არის კი ყველა სინტაგმა ერთნაირად თავისუფალი?" (სოსიური, 2002:130).

რას გულისხმობს სოსიური "კომბინირების თავისუფლებაში"? რატომაც მეტყველებისათვის დამახასიათებელი თვისება კომბინირების თავისუფლება?

საქმე იმაშია, რომ ყოველი სინტაგმა, რომელიც ენას მიეკუთვნება, მზამზარეული სახით გვხდება ყველა ენაში, რომლის საფუძველზე ჩვენ გვეძლევა უფლება ვთქვათ: დიდი სახლი, ერთი წიგნი, ჩვენი ფანჯარა, ვიციდე ორი წიგნი, ხუთი რვეული და ა. შ. ამ შემთხვევაში ენა არ უშვებს სხვაგვარ შეხამებებს. ყოველი სინტაგმა "დამტკიცებულია" ანუ "ბეჭედდამსულია" ენის შინაგანი კანონებით. ამის სიმართლეში უფრო დავრწმუნდებით, თუ ზემომოყვანილ ყველა გამოთქმას

სხვა ენაზე შესატყვისებს მოვუნახავთ, მაგ., რუსულ ენაზე: Большой дом, одна книга, наше окно, я купил две книги, пять тетрадей.

როგორც ვხედავთ, რუსულ ენას ქართულისაგან განსხვავებით სინტაგმათა შეხამებების თავისებური კანონები გააჩნია. ჩვენ ვერ ვიტყვით, “ბალშოი დომ”-ის ნაცვლად “ბალშაია დომ”, ამის “უფლებას” არ გვაძლევს რუსული ენა. ამიტომაც, რომ ყოველი სინტაგმა ენის საკუთრებას წარმოადგენს და არა მეტყველებისა.

მაშინ, რას გულისხმობს ფ. დე სოსიური, როცა საუბრობს იგი სინტაგმათა კომბინირებულ თავისუფლებაზე? (იგივეა, რაც ლათ. *combinio* “შეკერებ”, “შევახამებ”, “რისამე ურთიერთშეფარდება”).

სინტაგმათა კომბინირებული თავისუფლება აძლევს ინდივიდს საშუალებას შეცვალოს სინტაგმა “დიდი სახლი” ფორმალურად მსგავსი სინტაგმებით: ლამაზი სახლი, მაღალი სახლი, დაბალი სახლი, ორსართულიანი სახლი და ა. შ. ამ შემთხვევაში არჩევანის უფლება სინტაქსის საქმეა და არა ენისა. ენა იძლევა განუსაზღვრელი რაოდენობის სინტაგმათა სიმრავლეს, ინდივიდი კი მეტყველების დროს თავისი ნება-სურვილისდა მიხედვით ირჩევს ერთ-ერთ მათგანს.

ყოველი ტიპის სინტაგმა, რომელიც აგებულია გარკვეული წესების მიხედვით, მიეკუთვნება ენას და არა მეტყველებას. ყველა ისინი მოთავსებულია ინდივიდების თავის ტვინის ერთ-ერთ სფეროში და წარმოადგენს ენის საკუთრებას. ფ. დე სოსიურის აზრით, “ეს ტიპები იმ შემთხვევაში იარსებებენ, თუ ენაში საკმაო რაოდენობით იქნებიან რეგისტრირებულნი” (სოსიური, 2002:131). ყოველი ახალი წარმოქმნილი სიტყვა თუ სიტყვათშეხამება ენაში ემორჩილება ამავე ენაში არსებულ სინტაგმათა აგების წესებსა და კანონებს.

მეტყველების მიღმა ენაში კიდევ გვაქვს სიტყვების ისეთი ჯგუფები, რომლებიც რაღაცით არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული და ისინი თავს იყრიან ტვინის სხვა სფეროში,

ვიდრე ხაზოვანი ბუნების სიტყვათშეხამებები. ამიტომ, სოსიურის აზრით, **”ისინი არ ემყარებიან განფენილობას, მათი ლოკალიზაცია ხდება ტვინში და ყოველი ინდივიდის გონებაში დაფლულ იმ განმს წარმოადგენს, რომელსაც ენა ეწოდება. ჩვენ მათ, – ამბობს სოსიური, – ასოციაციურ მიმართებებს ვუწოდებთ”** (სოსიური, 2002:129; ხაზი ჩვენია, – ნ. ქ.).

თუ სინტაგმატური მიმართებანი მეტყველებაში ყოველთვის წარმოდგენილია სახეზე და თითოეული მიმართება ემყარება ორ ან რამდენიმე წევრს, ასოციაციური მიმართებანი გაერთიანებული არიან ვირტუალურ (ლათ. virtualis ”რაც შეიძლება გამოვლინდეს საჭირო პირობებში”) რიგებში. ასეთი ჯგუფები შეიძლება იმყოფებოდეს გონებაში ქვეცნობიერად და თუ დაგვჭირდება რომელიმე სიტყვა, იგი შეგვიძლია ცნობიერებაში შემოვიყვანოთ. სოსიურის აზრით, **”ნებისმიერ სიტყვას შეუძლია გაგახსენოს ის, რაც ასე თუ ისე ასოცირდება მასთან”** (სოსიური, 2002:132).

სოსიურმა რეალური ზღვარი გაავლო სინტაგმატურ და ასოციაციურ მიმართებებს შორის, რომლის საფუძველზე კიდევ ერთხელ გამოიჩნა ენა მეტყველებისაგან. აი, რას ამბობს იგი ამ მიმართებით. ნებისმიერი სინტაგმატური მიმართება ენაში **”მზამზარეული სახით გვხდება”** და მისი შეცვლა ინდივიდს არ შეუძლია. ზემოთ მოტანილ წინადადებაში (**”დიდი სახლი ააშენა ვანომ”**) ინდივიდს არ შეუძლია, მაგ., სინტაგმის **”დიდი სახლი”** ნაცვლად გამოიყენოს სხვა ბრუნვის ფორმა, – ან **”დიდმა სახლმა”**, ან **”დიდ სახლს”** და ა. შ. ამდენად, **ყოველი სინტაგმა განეკუთვნება ენას და არა მეტყველებას**, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ერთი სინტაგმა არ შეიძლება შევცვალოთ მსგავსი სინტაგმებით. მაგ., ნაცვლად **”დიდი სახლი”**-სა, ხომ შეგვიძლია ვთქვათ: **”ვებერთელა სახლი”**, **”ლამაზი სახლი”**, **”ორსართულიანი სახლი”** და ა. შ. (და არა **”დიდმა სახლმა”** ან **”ლამაზმა სახლმა”**).

ასოციაციური მიმართებები ორი რიგის თვისებებად შეგვიძლია დავყოთ: ერთია, – თანმიმდევრობის განუსაზღვრე-

ლობა. მართალია, ყოველი ენის გრამატიკულ სისტემაში ბრუნვათა რიგი განსაზღვრულია, მაგრამ მათი თანმიმდევრობა მეხსიერებაში არაა დაფიქსირებული და "დაჯგუფება (ბრუნვათა თანმიმდევრობა, ზმნის უღლებათა თანმიმდევრობა – ნ. ჭ.) გრამატიკის ნება-სურვილზეა დამოკიდებული" (სოსიური, 2002: 133); მეორეა, – **რაოდენობის განუსაზღვრელობა**, იგი ადამიანის გონში არ არის განსაზღვრული. ქართველი ბავშვი, რომელსაც ჯერ კიდევ არ უსწავლია ქართული ენის გრამატიკა სკოლაში, იგი ვერ ჩამოთვლის, რამდენი სერია და რამდენი მწკრივი მოეპოვება ზმნას ქართულში, ან გერმანელი ბავშვი ვერ გვეტყვის, რამდენი სქესი და რამდენი ბრუნვაა გერმანულ ენაში, თუმცა ზმნისა თუ სახელის ყველა ფორმას თავისუფლად იყენებენ ისინი მეტყველებებაში და ა. შ.

§ 19. ასოციაციური მიმართებები

რაც შეეხება ასოციაციურ მიმართებებს, ისინი ადამიანის თავის ტვინის სხვა სფეროში იყრიან თავს. ასეთი ჯგუფები ასოცირდებიან მეხსიერებაში და კმნიან ისეთ ჯგუფებს, რომლებშიც სხვადასხვაგვარი მიმართებები იჩენენ თავს. ასე, მაგ., სიტყვა "მუშაობა" ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა შრომა, სწავლა, კითხვა, შენება, ხატვა, დგომა, ჯდომა, ხტომა და ა. შ. აქ ჩამოთვლილი სიტყვები და მასთან ერთად სიტყვაც "მუშაობა" ერთმანეთთან რაღაც საერთო ნიშნით არიან დაკავშირებული. ეს **საერთო ნიშანი არის გრამატიკული მნიშვნელობა** და ყველა მათგანი სახელზმნით მოიხსენებიან (უფრო ზუსტად – საწყისით), რომლებსაც სახელისა და ზმნის კატეგორიები გააჩნიათ; მეორე ჯგუფი სიტყვებისა, როგორიცაა: დღეს, ხვალ, ზეგ, მაზეგ, გუშინ, გუშინწინ, შარშან, წელს, დილით და მისთანები, დროის გარკვეული მონაკვეთის მიხედვით ერთიანდება; მესამე ჯგუფის სიტყვები – სახლი, სახლმა, სახლს...; ვაშენებ, აშენებ, აშენებს... გამოიყენება სინტაგმების ასაგებად როგორც პარადიგმული სისტემების ნიმუშები.

ასოციაციური მიმართებები სინტაგმატური მიმართებები-საგან განსხვავებით არ ემყარებიან განფენილობას, მათი ლოკალიზაცია (ლათ. localis "ადგილობრივი") ხდება ინდივიდების გონებაში უამრავი განმეორების გზით და იმ "დაფლულ განძს" წარმოადგენს, რომელსაც ენას ვეძახით (სოსიური, 2002:129).

ასოციაციური მიმართებები ენაში ქმნიან სხვადასხვა ჯგუფებს. ყოველი ჯგუფი იმდენ ასოციაციურ რიგს ქმნის, რამდენიც არსებობს ენაში. ასოციაციური მიმართებების ყოველი წევრი დაკავშირებულია ერთმანეთთან რაღაც საერთო ელემენტით. მაგ., კონტაქტ-ი, კონტაქტ-მა, კონტაქტ-ს, კონტაქტ-ის და ა. შ. სიტყვის ეს ფორმები დაკავშირებულია ერთმანეთთან საერთო ლექსიკური მნიშვნელობით, რომელსაც სიტყვის ძირი ჰქვია. მაგრამ იგივე სიტყვა "კონტაქტი" შეიძლება მოხვდეს სრულიად სხვა რიგში, ვთქვათ, თუ მას სუფიქსს **-ურ** დავურთავთ: კონტაქტური, კომპლექტური, კოლექტიური, კომპაქტური და ა. შ. შეიძლება იგივე სიტყვა – "კონტაქტი" – თავსართ-ბოლოსართის დართვით კიდევ სხვა ჯგუფის სიტყვებში მოხვდეს: სა-კონტაქტ-ო, სა-კონსულ-ო, სა-კონსტიტუცი-ო, სა-კონდიტრ-ო, სა-კონცერტ-ო და სხვა მრავალი.

სინტაგმატური მიმართებანი კიდევ იმით განსხვავდებიან ასოციაციური მიმართებებისაგან, რომ ყოველი სინტაგმა უმაღლ იწვევს წარმოდგენას ერთმანეთის მონაცვლე ელემენტების თანმიმდევრობასა და განსაზღვრულ რაოდენობაზე, ასოციაციური მიმართებების ჯგუფთა შემადგენელი ერთეულები კი არ წარმოადგენენ ჩვენს ცნობიერებაში განსაზღვრულ რაოდენობას და არც განსაზღვრული თანმიმდევრობის რიგს, ე. ი. ჩვენ არ შეგვიძლია ვთქვათ, თუ რამდენ სიტყვას და რა თანმიმდევრობით მოგვაწვდის მეხსიერება. ასოციაციური მიმართებების ამა თუ იმ ჯგუფის ნებისმიერი წევრი შეგვიძლია განვიხილოთ პირობით როგორც ამოსავალი ერთგვარი ცენტრალური წერტილი და დანარჩენები კი ამ ჯგუფის წევრები, რადგან რაოდენობა განუსაზღვრელია

(დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:132). ამ ჭეშმარიტებაში კარგად რომ დავრწმუნდეთ, შეიძლება ასეთი გამოკვლევის ჩატარება: ორიზოლირებულად მოზარდ ერთი და იმავე ასაკის ბავშვს დავუსვათ ერთი და იგივე კითხვა: რამდენ იმის მსგავს სიტყვას, როგორიცაა "ხვალ", რომელიც აღნიშნავს დროის მონაკვეთს, დაასახელებს თითოეული მათგანი. მალე დავრწმუნდებით, რომ პასუხი სხვადასხვა იქნება, – მათ პასუხებში სიტყვათა არც თანმიმდევრობა დაემთხვევა და არც რაოდენობა.

ასოციაციური მიმართებების დროს თანმიმდევრობის განუსაზღვრელობა ყოველთვის გვაქვს. რაც შეეხება რაოდენობის განუსაზღვრელობას, ეს შეიძლება არ გვქონდეს ისეთ ტიპში, როგორიცაა სახელთა ბრუნება, მათი რაოდენობა შეიძლება განვსაზღვროთ, მაგრამ თავის ტვინში იგი არაა დაფიქსირებული. ბრუნვათა და უღლებათა თანმიმდევრობას, განსაზღვრულ რიგს ან ენაში უკვე არსებულ რაოდენობას აზუსტებენ და ადგენენ გრამატიკოსები, მეთოდისტები, ლინგვისტები.

როგორც ენობრივი ნიშნის მეორე პრინციპმა გვიჩვენა, ყოველი აღსანიშნი ენაში გადმოიცემა გარკვეული ბგერითი შედგენლობით. სხვა საკომუნიკაციო სისტემათა ნიშნები (კინეტიკური ენა, სატრანსპორტო შეუქნიშნები, სასიგნალო დროშები, დოლის დაკვრა, სალამურის სტვენა და მისთ.) არ განეკუთვნება საკუთრივ ენას. სწორად შენიშნავენ "თეორიული ენათმეცნიერების" წარმომადგენლები, რომ "ჩვენ ენას ამ შემთხვევაში ვუწოდებთ ისეთ ნიშანთა სისტემებს, რომლებიც ბგერითი სუბსტანციისაგან შედგება და წარმოიქმნება ადამიანის სამეტყველო ორგანოებით" (გამყრელიძე და სხვ., 2003:26).

ამგვარად, ენა პირობით ნიშანთა სისტემაა. "ენობრივი ნიშანი საგანსა და სახელს კი არ აკავშირებს ერთმანეთთან, არამედ ცნებასა და აკუსტიკურ ხატს. ეს უკანასკნელი მატერიალურ ბგერას, წმინდა ფსიქიკურ რამეს კი არ წარმოადგენს, არამედ ფსიქიკური ანაბეჭდია, ჩვენივე

შეგრძნებების საშუალებით მიღებული შთაბეჭდილებაა” (სოსიური, 2002:73-74).

§ 20. IV. ენობრივი ნიშნის სამი ასპექტი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ენობრივ ნიშანს ორი მხარე აქვს – აღსანიშნი და აღმნიშვნელი. აღსანიშნი საგნისა თუ მოვლენის ამსახველი ცნებებია, რომლებიც გამოისახება ბგერითი სუბსანციებით. მატერიალურად აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირი გარკვეული მიმართებების საფუძველზე მყარდება, რომლებიც ქმნიან ნიშანთა ღირებულებებს, ნიშანთა მნიშვნელობებს. ამიტომ ენა ნიშანთა სისტემაა.

ენობრივი ნიშანი განიხილება სამ ასპექტში: **სინტაქტიკის, სემანტიკისა და პრაგმატიკის** ასპექტებში. ყველა ასპექტი განისაზღვრება ნიშნის ბუნებით.

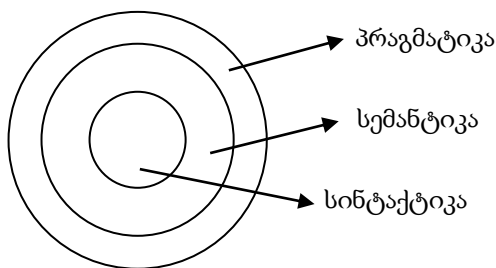
სინტაქტიკა (ბერძნ. syntaxsis ”შედგენა”, ”აგებულება”, ”თანწყობა”), რომელიც შეისწავლის ნიშანთა შორის წრფივ მიმართებებს, ნიშანთა განაწილებას მიმდევრობაში (გამყრელიძე და სხვ., 2003:30).

სინტაქტიკის მოვალეობაა შეახამოს წინადადებაში ნიშნები ერთმანეთთან. სინტაგმატური შეხამებები ენაში მოცემულია გამზადებული სახით და ინდივიდი ემორჩილება მათ.

სინტაქტიკა ნიშნის ღირებულებას არ არკვევს და არც იკვლევს ნიშანში აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის რაიმე მიმართებას. მის ფუნქციაში შედის, როგორ დააკავშიროს აღმნიშვნელები ერთმანეთთან. სინტაქტიკისათვის სულ ერთია ფრაზები ”ვანომ დიდი სახლი ააშენა” და ”ჩახრულმა კილთანამ კვინით მოხნატა ხვინტია” (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:121-122), სადაც პირველ წინადადებაში სინტაგმებიც გვაქვს და აზრიცაა ჩადებული, მეორეში კი მხოლოდ სინტაგმები გვაქვს, აზრი - არა, მაგრამ სინტაქსისათვის ორივე წინადადებას ერთნაირი ღირებულება აქვს, რადგან ორივეში სიტყვათა შეხამებები სწორადაა გაფორმებული.

ნიშანთა სისტემის შესწავლის მეორე საფეხურია **სემანტიკა** (ბერძნ. *sēmantikós* ”მნიშვნელობის მქონე”) ანუ სემანტიკური ასპექტი, რომელიც სწავლობს აღსანიშნებსა და აღმნიშვნელებს შორის ურთიერთმიმართებებს, ადგენს ენაში ნიშანთა მონოსემიურ, პოლისემიურ და ომონიმურ მნიშვნელობებს. სემანტიკის ასპექტი არ ითვალისწინებს მომხმარებლის შეხედულებას, ნიშნის რა ღირებულებაა დაფიქსირებული ამა თუ იმ ენის განმარტებით ლექსიკონში, სწორედ იმას ემორჩილება ინდივიდი.

ნიშანთა სისტემის მესამე და უმაღლესი საფეხურია **პრაგმატიკა** (ბერძნ. *prágma* ”საქმე”), რომელიც შეისწავლის ნიშნის მომხმარებლის დამოკიდებულებას იმის მიმართ, რაც დაფიქსირებულია ლექსიკონებში ნიშნის შესახებ. მომხმარებელს შეუძლია იმავე ნიშანს მისცეს დამატებითი ღირებულება თავისი შეხედულების მიხედვით. ამიტომ პრაგმატიკა განიხილავს ”პიროვნულ ფაქტორებს და შეძლებისდაგვარად სრულად ახასიათებს ნიშანთა სისტემაში რეალურად არსებულ მიმართებებს” (გამყრელიძე და სხვ. , 2003:30). ენობრივი ნიშნის სამივე ასპექტი შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 7.

როგორც სქემიდან ჩანს, სინტაქტიკა ენობრივი ნიშნის ყველაზე ვიწრო ასპექტია, რომელშიც შეგვიძლია შევექმნათ სინტაგმათა ისეთი სისტემები, რომლებიც მოკლებული იქნებიან მნიშვნელობებს და ნიშანთა სისტემა შეგვიძლია გან-

ვიზილოთ მხოლოდ პირობითად ყოველგვარი მნიშვნელობის გარეშე. ამიტომ სინტაქტიკის დონე ნიშანთა სისტემას ვერ ქმნის, რადგან მას ნიშნის მნიშვნელობასთან არ აქვს საქმე. ნიშანთა სისტემა რომ შეიქმნას, საჭიროა კიდევ მეორე ასპექტის მოშველიება. ეს არის სემანტიკური ასპექტი, რომელიც ამყარებს აღსანიშნებსა და აღმნიშვნელებს შორის მიმართებებს. სემანტიკის დონეს კიდევ უფრო ამდიდრებს პრაგმატიკის მხარე (ასპექტი). არც ერთი და არც მეორე არ არსებობს სინტაქტიკური ასპექტის გარეშე. პრაგმატიკული ასპექტი, ამგვარად, მოიცავს როგორც სინტაქტიკურს, ასევე სემანტიკურ ასპექტსაც. ამიტომ პრაგმატიკული ასპექტი ყველაზე უფრო ფართო ასპექტია. ”არ არსებობს სისტემა სინტაქტიკური წესების გარეშე – ელემენტთა სიმრავლე სისტემად იქცევა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მასში მყარდება გარკვეული მიმართებები ელემენტთა შორის, შემოდის ელემენტთა დალაგების წესები” (გამყრელიძე და სხვა., 2003:31).

შეგვიძლია თუ არა მოვახდინოთ ნიშნის პირობითობის ცვლილება? ამ კითხვაზე ამომწურავ პასუხს იძლევა სოსიური. ენობრივ ნიშანს ახასიათებს უცვლელობაც და დროთა ვითარებაში ცვალებადობაც. რაში მდგომარეობს ნიშნის უცვლელობა, სოსიური გვეუბნება, რომ არც ”ცალკეულ ინდივიდს” და არც ”თვით კოლექტივსაც არ აქვს უფლებამოსილება” შეცვალოს ”ენის მიერ გაკეთებული არჩევანი”, ენას იღებს იგი ”ისეთი სახით, როგორიც არის” (სოსიური, 2002:78). თუ რა მოსაზრებები უშლის ხელს ნიშნის უცვლელობას, სოსიურს ამ მიმართებით ოთხი მოსაზრება მოჰყავს:

1. **ნიშნის პირობითი ბუნება.** სწორედ ეს იცავს ენას ”შეგნებულად შეცვლის ყოველგვარი მცდელობისაგან”. თვით ნიშნის პირობითობა არ საჭიროებს, ვთქვათ, სიტყვა ”სახლი” შევცვალოთ სხვა რომელიმე ნიშნით (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:79-80);

2. **ენაში ნიშანთა სიმრავლე** უშლის ხელს შევცვალოთ ერთი ნიშანი მეორეთი. ენობრივი ნიშნის წარამარა შეცვლა გამოიწვევდა ენაში დიდ ქაოსს: შეიძლება ”ოციდან ორმოცამდე

ასოსაგან შემდგარი დამწერლობის სისტემა საჭიროების შემთხვევაში სხვა სისტემით შეიცვალოს”, მაგრამ ”ენის ნიშანთა რიცხვი უსასრულოა” (სოსიური, 2002:80), ამიტომ ნიშანთა სისტემის მთლიანად შეცვლა შეუძლებელია;

3. **ენა სისტემას წარმოადგენს:** ენა სისტემათა სისტემაა და ნიშანთა სისტემაა, ეს კი უკვე რთული სისტემაა, რომ ენა ამ მხრივ პირობითი არაა და ”მასში შედარებითი გონივრულობა ბატონობს”,... ”ენის გარდაქმნა შეიძლებოდა წარმოგვედგინა მხოლოდ სპეციალისტების, გრამატიკოსების, ლოგიკოსებისა და სხვათა ჩარევით, მაგრამ გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ დღემდე ასეთ მცდელობას წარმატება არ მოჰყოლია” (სოსიური, 2002:80);

4. **კოლექტიური ჩამორჩენილობის წინააღმდეგობა** ნებისმიერი ენობრივი სიახლისადმი. ენა საზოგადოებრივი ცხოვრების განუყოფელი ნაწილია, კოლექტივის მუდმივი თანამგზავრი, ”ენაში რევოლუცია შეუძლებელია”, ... „წარსულთან კავშირი ერთთავად აბრკოლებს არჩევანის თავისუფლებას” (სოსიური, 2002:80; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.). თითოეული ინდივიდი ენას იყენებს ყოველ წუთში, ყოველდღე, როგორც წარსულის ტრადიციას, როგორც ნიშნის პირობითობას. ”სწორედ იმის გამო, – ამბობს სოსიური, – რომ ნიშანი პირობითია, ის არ იცნობს არავითარ კანონს ტრადიციის გარდა და პირიქით, იგი შეიძლება პირობითი იყოს მხოლოდ იმიტომ, რომ ტრადიციას ემყარება” (სოსიური, 2002:81; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ახლა განვიხილოთ, როგორია ენის განვითარება და ცვალებადობა ზოგადად?

§ 21. V. ენის განვითარება

ენის განვითარება რთული წარმოსადგენია, რადგან ნიშნის პირობითობის მიხედვით ენა განსხვავდება ნებისმიერი საზოგადოებრივი თუ პოლიტიკური ორგანიზაციისაგან. რუსი ლინგვისტი ბოდუენ დე კურტენე თავის დროზე აღნიშნავდა ენის უწყვეტობას დროში (იხ. კოდუხოვი, 1982:86).

როგორც ცნობილია, საზოგადოება იყოფა ფორმაციებად: პირველყოფილი თემური წყობილება, მონათმფლობელური წყობილება, ფეოდალური წყობილება, კაპიტალისტური წყობილება, სოციალისტური წყობილება და ისევ კაპიტალისტური წყოვილება. ერთი ფორმაცია იცვლებოდა მეორეთი, მეორე – მესამეთი და ა. შ. ამასთან იცვლებოდა თითოეული ფორმაციის ბაზისი (ბერძნ. *bazis* “საფუძველი” – საზოგადოების ეკონომიკური წყობა) და ზედნაშენიც (შესაბამისი ფორმაციის ეკონომიკური წყობილების საფუძველზე წარმოშობილი ამ საზოგადოების პოლიტიკური, უფლებრივი, რელიგიური, მხატვრული, ფილოსოფიური შეხედულებანი და მათი შესაბამისი დაწესებულებანი), მაგრამ ენა, როგორც ასეთი, თაობიდან თაობას გადაეცემოდა “უცვლელად”. ენის “უცვლელობა” ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ ენის ფორმები საერთოდ არ იცვლებოდეს. ენა განვითარებადია, მაგრამ – უწყვეტი ყოველგვარი რევოლუციის გარეშე. სოსიურის აზრით, ენის უწყვეტობას დრო განაპირობებს, თუმცა დროის უწყვეტობა მთლიანად ხელს ვერ უშლის საწინააღმდეგო პროცესების განხორციელებაში, მაგ., თუ V საუკუნეში წარმოვთქვამდით: დროშაჲ, წყაროჲ, ხეჲ და ა. შ. ახლა - გვაქვს დროშა, წყარო, ხე. სიტყვის ძირითადი შინაარსი შენარჩუნებულია, მაგრამ მათ ფორმა იცვალეს.

ამგვარად, დრო “მეტ-ნაკლები სიჩქარით ცვლის ენობრივ ნიშნებს”, ამიტომ “გარკვეული აზრით შეიძლება ლაპარაკი ერთდროულად ენობრივი ნიშნის უცვლელობასა და ცვალებადობაზე” (სოსიური, 2002:81). მაგრამ კარგად უნდა გვესმოდეს, რომ მოცემული ენა გარდაიქმნება მხოლოდ ამ ენაზე მოლაპარაკე ინდივიდთა ჩარევის გარეშე. ა. სეშესა და შ. ბალის სიტყვებით რომ ვთქვათ, “იგი ხელშეუხებელია, მაგრამ არა უცვლელი” (იხ. სოსიური, 2002:81, სქოლიო). ენა და ენობრივი ნიშანი უნდა იცვლებოდეს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობის შედეგად, ფართოვდებოდეს მისი პოლისემიური მნიშვნელობა, იმიტომ რომ ენობრივი ნიშნის “არსებობა უწყვეტია” (სოსიური, 2002:81).

რუსული სიტყვის *гость* “სტუმარი” ნაცვლად საერთოსლავურ ენაში გვექონდა ფორმა **gostъ*. მოცემულმა სიტყვამ განიცადა რა დროთა ვითარებაში სახეცვლილება, მისი ლექსიკური მნიშვნელობა მაინც უცვლელი დარჩა. ამ შემთხვევაში მოხდა მხოლოდ აღმნიშვნელსა და აღსანიშნს შორის საზღვრების გადაწევა. სწორად შენიშნავს სოსიური, რომ “ენას არ ძალუძს თავი დაიცვას იმ ფაქტორებისაგან, რომლებიც მუდმივად ცვლიან მიმართებას აღმნიშვნელსა და აღსანიშნს შორის. ეს ნიშნის პირობითობისაგან მომდინარე ერთ-ერთი შედეგია” (სოსიური, 2002:82).

ის ენა, რომელიც წარმოქმნის ახალ ცნებას, მას არაფერი ზღუდავს იმის არჩევაში, თუ რამდენი და რომელი ბგერებით გამოხატოს იგი. სოსიურს ვერ წარმოუდგენია, თუ რამ შეიძლება შეუშალოს ხელი ნებისმიერი ცნების ასოციაციას ბგერათა ნებისმიერ თანმიმდევრობასთან” (სოსიური, 2002:82). სხვა საზოგადოებრივი წარმონაქმნების დროს, როგორიცაა ადათ-წესები, კანონები და ა. შ., ინდივიდების დამოკიდებულება თავისუფალია, მათ სურვილებზეა დამოკიდებული. მაგ., გოგონა, რომელიც მაღაზიაში კაბას ყიდულობს, არ იყიდის ან დიდი ან პატარა ზომის კაბას, არამედ შეიძენს ისეთ კაბას, რომელიც მას მოსწონს და ტანს მოერგება.

ყოველი ნიშანი (სიტყვა), რომელიც გაჩნდება ენაში სრულიად ახალი აკუსტიკური ხატის საფუძველზე, თავდაპირველად უნდა იყოს მონოსემიური (ერთმნიშვნელობიანი). ასეთ შემთხვევაში ამბობენ: **ფუნქციის ერთგვარობა სტრუქტურის ერთგვარობას ვერ განსაზღვრავსო**, ეს ნიშნავს, რომ ენის ფუნქცია სხვაა და მისი სტრუქტურა - სხვა. ისინი სხვადასხვა მიმართებებს გულისხმობენ.

ენის ფუნქცია (ლათ. *functio* „შესრულება“, „მნიშვნელობა“, „როლი“) არის **ნიშნის (სიტყვის) პირველადი მნიშვნელობა**, ანუ აღსანიშნის მიმართება აღმნიშვნელთან როგორც პირველადი ხასიათის მიმართება. „ფუნქციურ კატეგორიათა მიხედვით, - ამბობს არნ. ჩიქობავა, - ენები

ყველაზე მეტად უახლოვდებიან ერთმანეთს (თუმცა სავსებით ერთნაირი არ არის)“ (ჩიქობავა, 2010:252, ტ. I).

ენობრივი ნიშანი ხასითდება დროის უწყვეტობით, ამიტომ დროთა ვითარებაში იგი შეიძლება გახდეს პოლისემიური. ამასთან დაკავშირებით გვაქვს უფრო ფართო მნიშვნელობის ტერმინი „სტრუქტურა“, ვიდრე ტერმინი „ენის ფუნქცია“. სტრუქტურა (ლათ. structura „აგებულება“, „აღნაგობა“, „წყობა“) გამოხატავს ერთი ენობრივი ნიშნის მიმართებას მიმართებათა შორის. პოლისემიური თვალსაზრისით, ერთსა და იმავე ნიშანს სხვადასხვა ენაში შეიძლება ჰქონდეს სრულიად განსხვავებული მნიშვნელობები, რომლითაც ენები კი არ უახლოვდებიან ერთმანეთს, არამედ, პირიქით, უფრო შორდებიან ისინი თავისი აგებულებითა და წყობით (დაწვრ. იხ. ჩიქობავა, 2010:252-254, ტ. I).

ამგვარად, ენა განვითარებადია. იგი შეუმჩნევლად იცვლება და ვითარდება, ყოველთვის ჩნდება ენაში ახალი სიტყვები და გამოთქმები, ხოლო ზოგიერთი სიტყვა „ძველდება“, მივიწყებას ეძლევა, გამოდის ხმარებიდან, ბოდუენ დე კურტენეს სიტყვებით რომ ვთქვათ: „ენაში არ არის უძრაობა, ისე როგორც საერთოდ ბუნებაში, ყველაფერი ცოცხლობს, ყველაფერი იცვლება. სიწყნარე, შეჩერება ერთ წერტილზე გაყინვა - მოჩვენებითი მოვლენაა; ეს არის მინიმალურ ცვლილებათა პირობებში მოძრაობის კერძო შემთხვევა“ (Куртене, 1963:349).

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე გრაფიკა და ორთოგრაფია

§ 22. გრაფიკისა და ანბანის რაობა

დედამიწაზე ექვსიათასამდე ენას ითვლიან, აქედან ექვსასამდე ენას აქვს დამწერლობა, მაგრამ სამასამდე ენა რეალურად სარგებლობს წერითი კომუნიკაციებით (დაწვრ. იხ. Мечковская, 2001:13). წერითი კომუნიკაციების საშუალებებს ენაში ქმნის ენათმეცნიერების დარგი გრაფიკა.

გრაფიკა (ბერძნ. graphikē “ხაზვა”, “ხატვა”) სწავლობს ხელნაწერი და ნაბეჭდი ნიშნების (ასოთა) მოხაზულობას, ანუ ცოცხალი მეტყველების (ჩვენი ბგერითი ენის) გამოხატვას წერითი ნიშნებით (ასოებით). ამიტომ გრაფემებით (ინგლ. grapheme - წერითი მეტყველების უმცირესი სტრუქტურული ელემენტი; აგრეთვე ბერძნ. graphō “ვწერ”) გამოხატული ყოველი დამწერლობა თავისი თვისებით ბგერითია.

გრაფიკის, როგორც ენათმეცნიერების დარგის, **უპირველესი მოვალეობაა** ყოველი ასო-ნიშანი (გრაფემა) მაქსიმალურად შეუსაბამოს მოცემულ ენაში არსებულ ფონემათა რიცხვს (ფონემის შესახებ იხ. ქვემოთ, თავი ფონოლოგია). **გარდა ამისა**, გრაფიკის მოვალეობაში შედის ისიც, რომ ანბანის შემდგენელმა მაქსიმალურად უნდა შეეცადოს შეუქმნას თავის ენას ზედმიწევნით მოხდენილი და დახვეწილი ანბანი, ასო-ნიშნები (გრაფემები). ყოველ ენას ფონემათა განსაზღვრული რაოდენობა გააჩნია, მაშინ როცა ბგერითი რაოდენობა უსასრულოა და განუსაზღვრელი. ამიტომ ითვალისწინებს რა ფონემათა განსაზღვრულ რაოდენობას ენაში, ალფაბეტის შემდგენელი ცდილობს ყოველ ფონემას (და არა ბგერას ზოგადად!) თავისი ასო მიუჩინოს.

ახერხებს კი ამა თუ იმ ენის ანბანის შემდგენელი ზემოთ ჩამოთვლილ ყველა მოთხოვნებს? რა თქმა უნდა, ვერა. მაგ., გერმანულ ენაში ფონემა [f] ორი ასო-ნიშნით გამოისახება – [f]-თი და [v]-თი: fliegen “ფრენა”, das Volk “ხალხი”; ფონემა

[v] ასევე ორი ასო-ნიშნით გამოისახება: უცხო ენიდან შემოსული სიტყვები გადმოიცემა ასოთი [v], ხოლო გერმანული ენის წარმოშობის სიტყვებში კი ვიყენებთ ასო-ნიშანს [w]: die **Villa** “ვილა”, “აგარაკი”; **wir** “ჩვენ”, **wohnen** “ცხოვრება” და ა. შ. რუსულ ენაში კი გვაქვს, პირიქით, ერთი ასო-გრაფემით გამოიხატება ორი ფონემა – “მაგარი” და “რბილი”, მაგალითად: нить “ცემა” და нить “ყოფნა”, სადაც პირველი სიტყვის (ბ) რბილად წარმოითქმის, ხოლო მეორე სიტყვაში (ზ) – მაგარი ფონემაა. ამიტომ გასაკვირი არაა, რომ სხვადასხვა ენის ალფაბეტები ჩვეულებრივად თავისებურ, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ანბანთა სისტემებს ქმნიან. რამდენ ენას აქვს დამწერლობა, იმდენი ანბანური სისტემაც გვექნება. ასე, მაგალითად, გერმანული, ინგლისური, ფრანგული, ესპანური, თურქული და სხვ. ენების ალფაბეტები შექმნილია ლათინური ანბანის საფუძველზე, მაგრამ თითოეული მათგანის ანბანური სისტემა ძალიან განსხვავდება ლათინური ენის ანბანის სისტემისაგან. მსგავსება ზოგადად გრაფემების (ასოთა ნიშნების) მოხაზულობაშია, განსხვავება კი ფონემათა არსში ძევს, რომ ყოველ ენას საკუთარი ფონემათა განსაზღვრული რაოდენობა აქვს.

ბერას წარმოვთქვამთ და გვესმის, ხოლო ასო-ნიშანს ვწერთ (ან ვბეჭდავთ), ვხედავთ და აღვიქვამთ. ისე როგორც საგანსა და სახელს შორის კავშირი პირობითია, ასევე გრაფემებსა და ბერებს შორის კავშირი პირობითია.

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში სულ 33 ასო-ნიშანი (ამასთანავე – 33 ფონემა) გვაქვს, ე. ი. ცალკე წარმოთქმულ ყოველ ფონემას ქართულ ენაში საკუთარი ასო-ნიშანი (გრაფემა) შეესაბამება და ყოველ გრაფემას – ერთი ბერა-ფონემა. ეს ქართული ანბანის იდეალური სახეა. იგი გრაფემებისა და ფონემათა ურთიერთშეფარდების თვალსაზრისით ძველი ბერძნული და ლათინური ენების ანბანთა სისტემებს უტოლდება.

ფონემათა განსაზღვრული რაოდენობა ენაში განაპირობებს ასოთა სხვადასხვა რაოდენობას, მაგრამ ეს შესაბამისობა

ხშირად ირღვევა, რადგან ფონემების გამოხატვის სხვადასხვა საშუალებები არსებობს ენებში. ასე, მაგალითად: რუსულ ენაში 42 ფონემის გამოსახატავად საკმარისი აღმოჩნდა 33 ასო-ნიშნის შემოღება: ყოველ **ბ, ვ, გ, დ, რ, ლ, მ, ნ, კ, პ, ს** და ა. შ. ასო-ნიშანს ორ-ორი ფონემა შეესაბამება – მაგარი **Б** და რბილი **б** – შდრ.: **быть** (“ყოფნა”) და **нить** (“ცემა”) და ა. შ. ამგვარად, რუსულმა ენამ 37 თანხმოვანი ფონემისა და 5 ხმოვანი ფონემის გამოსახატავად გამოიყენა 33 ასო-ნიშანი. ეს რუსული ენისათვის ერთ-ერთი მოხერხებული და წარმატებული ანბანია. როგორ მოხერხდა ეს? სულ მარტივად: ამ ენის თანხმოვნები შემდეგი ხმოვნების (**а, о, ы, э, у**), აგრეთვე მაგარი ნიშნის (**ѣ**) წინ წარმოითქმება როგორც მაგარი ფონემები და იგივე თანხმოვნები ასოების: **я, е, ё, ю, и, ъ** წინ – რბილად, როგორც რბილი ფონემები. ასე რომ, 11 პირობითმა ასო-ნიშანმა რუსულ ენაში გამოხატა 37 თანხმოვანი ფონემა. ასევე გვაქვს თანამედროვე უკრაინულ, ბელორუსულ, ჩეხურ, პოლონურ, გერმანულ, ინგლისურ, ფრანგულ და სხვა ენებში, სადაც ასოთა რაოდენობა უფრო ნაკლებია, ვიდრე ფონემეთა რაოდენობა. **ხოლო ძველ ბერძნულ, ლათინურ, ქართულ ენებში იმდენი ასო-გრაფემა გვაქვს, რამდენი ფონემაც არსებობს ამ ენებში.**

ქართულ ანბანში, ასევე სხვადასხვა ენის ალფაბეტებში, ყოველ გრაფემას თავისი რიგი, ადგილი და სახელი აქვს, რომლის მიხედვით ვადგენთ სხვადასხვა ტიპის ლექსიკონებს, საარჩევნო სიებს და მისთ. ამიტომ ანბანი ყველა ჩვენთაგანმა უნდა ვიცოდეთ როგორც “ორჯერ ორი”. . .

ქართული ტერმინი “**ანბანი**” წარმოიშვა პირველი (“ან”) და მეორე (“ბან”) ასოების სახელწოდებათა შეერთებით, ისევე როგორც ტერმინი “**ალფაბეტი**” (ბერძნ. alpha და beta-საგან), რუსული “**აზბუკა**” – პირველი ორი ასოს “აზ”-ისა და “ზუკი”-ს (ძველი სლავური ენის ასოთა სახელებია) – შეერთებით. რაც შეეხება სლავურ ენებში და მათ შორის რუსულ ენაშიც, ანბანის მეორე სახელწოდებაა “**ალფავიტ**”-ი. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების ბერძნულში მეორე ასოს სახელწოდება იყო არა “ბეტა”, არამედ “ვიტა” (სლავებმა დამწერლობა მიიღეს

სწორედ IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან). ამიტომ თანამედროვე სლავურ ენებში იყენებენ ტერმინს “alfavit»-ს, ერთი მხრივ, და მეტწილად ტერმინს “აზბუკა”-ს, მეორე მხრივ (შდრ. უკრაინულად: азбука (პარალელურად – азбетка, ბულგარულად азбука და ა.შ.). მართალია, თანამედროვე რუსულ ანბანში აღარ გამოიყენება, ე. წ. “კირილიცას” ასოთა სახელწოდებები (“აზ”, ”ზუკი”, “ვედი”, „გლაგოლ“, “დობრო” და ა. შ.), მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ შემორჩნენ ანდაზებსა და ფრაზეოლოგიურ გამოთქმებში, მაგ., რუსულად ამბობენ: Начи- нать с азов “ანბანით დაწყება”, Он аза не энает в глаза “არა- ფერი გაეგება”, От аза до ижицы “თავიდან ბოლომდე”, Вы женщина на ять “ძალიან ლამაზი ქალი ხართ!”, Выучить на ять “ძალიან კარგად დასწავლა”, Ходить мыслете “ბარბაცით სიარული” (ამბობენ ლოთ ადამიანზე) და მისთანები.

არაბულ ენაში “ანბანს” უწოდებენ “**ალიფბა**”-ს – პირვე- ლი ორი ასოსაგან შემდგარი სიტყვაა: “ალიფ” + “ბა”, თურქუ- ლში ეწოდება **alfabe**, გერმანულში ორი დასახელება გვაქვს – ერთია ბერძნულიდან შემოსული “**Alphabet**” და მეორე – გერ- მანულ ენაზე წარმოქმნილი ფორმა აბრევიატურის სახით – **Abc**, რომელიც სამი ასოს ნაკრებია A+Be+Ce. ხოლო რაც შეე- ხება სხვა ინდოევროპულ ენებს, გამოიყენება ტერმინი “ალფა- ბეტი” (შდრ. ინგლ. alphabet, ფრანგ. alphabet, ესპ. alfabeto და სხვ.).

ამგვარად, ანბანი (ალფაბეტი) ეწოდება ამა თუ იმ ენაში პირობითად გამოსახულ და კანონიერად დამკვიდრებულ გარკვეული თანმიმდევრობით ასოთა განლაგებას. ეს არის გრაფიკული ნიშნების ერთობლიობა (სისტემა), რომელიც გადმოსცემს ენაში არსებულ ფონემებს ან ფონემათა ჯგუფს.

შედარებისათვის მოგვყავს ზოგიერთი ენის ანბანთა სისტემები:

ქართული ანბანი			ლათინური ანბანი			თურქული ანბანი		
1	ა	ან	1	Aa	a	1	Aa	ა
2	ბ	ბან	2	Bb	be	2	Bb	ბე
3	გ	გან	3	Cc	ce	3	Cc	ჯე

4	დ	დონ	4	Dd	de	4	Çç	ჩე
5	ე	ენ	5	Ee	e	5	Dd	დე
6	ვ	ვინ	6	Ff	ef	6	Ee	ე
7	ზ	ზენ	7	Gg	ge	7	Ff	ფე
8	თ	თან	8	Hh	ha	8	Gg	გე
9	ი	ინ	9	Ii	i	9	Ğğ	ღე
10	კ	კალ	10	Jj	iota	10	Hh	ჰე
11	ლ	ლას	11	Kk	ka	11	İı	ყ
12	მ	მან	12	Ll	el	12	İi	ო
13	ნ	ნარ	13	Mm	em	13	Jj	ქე
14	ო	ონ	14	Nn	en	14	Kk	ქე
15	პ	პარ	15	Oo	o	15	Ll	ლე
16	ჟ	ჟან	16	Pp	pe	16	Mm	მე
17	რ	რაე	17	Qq	ku	17	Nn	ნე
18	ს	სან	18	Rr	er	18	Oo	ო
19	ტ	ტარ	19	Ss	es	19	Öö	ფე
20	უ	უნ	20	Tt	te	20	Pp	ფე
21	ფ	ფარ	21	Uu	u	21	Rr	რე
22	ქ	ქან	22	Vv	ve	22	Ss	სე
23	ღ	ღარ	23	Xx	ix	23	Şş	შე
24	ყ	ყარ	24	Yy	ypsilon	24	Tt	თე
25	შ	შინ	25	Zz	zeta	25	Uu	უ
26	ჩ	ჩინ				26	Üü	ყ
27	ც	ცან				27	Vv	ვე
28	ძ	ძილ				28	Yy	ყე
29	წ	წილ				29	Zz	ზე
30	ჭ	ჭარ						
31	ხ	ხან						
32	ჯ	ჯან						
33	ჰ	ჰაე						

როგორც სხვადასხვა ენის ანბანთა სისტემები გვიჩვენებს, ქართულში 33 ასო-გრაფემა გვაქვს, ლათინურში – 25, თურქულში – 29. ზოგ შემთხვევაში ასოთა რაოდენობა ენებში შეიძლება უბრალოდ დაემთხვას (მაგ., რუსულსა და ქართულ

ენებში 33-33 ასო გვაქვს), მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ამ ენების ალფაბეტები მსგავსია: ყველა ენას თავისი და ამასთან ერთად განსხვავებული ანბანთა სისტემა აქვს, რადგან თითოეულ ენას განსაზღვრული ფონემათა რაოდენობა, საკუთარი ფონემათა სისტემა და განსხვავებული ბგერადობა გააჩნია.

დამწერლობის შესწავლა უნდა დავიწყოთ სწორედ გრაფიკიდან. ქართულის ან სხვა რომელიმე ენის წერა-კითხვა რომ შევისწავლოთ, უნდა ვიცოდეთ ამ ენის გრაფიკაში არსებული ასო-ნიშნები, მისი დანიშნულება და პრინციპები.

სხვადასხვა ენის ანბანთა სისტემები შეიქმნა ბერძნული, ლათინური, სლავური და სხვა ენების გრაფემების საფუძველზე. მაგრამ ალფაბეტების (კერძოდ ასოთა მოხაზულობა) მსგავსება სრულებით არ ნიშნავს ამ ენების გრაფიკის მსგავსებას. მაგ., ასო “B” გვაქვს რუსულში, გერმანულში, ინგლისურში, ფრანგულში, თურქულში და სხვა ენებში, თუმცა ამ ენების გრაფიკა ძალიან განსხვავდება ერთმანეთისაგან, მით უმეტეს – ფონემებისაგან.

ზოგიერთ ენაში ასოებსა და ბგერებს შორის მიმართებები ძალიან რთულია. ასე, მაგ., ინგლისურ, ფრანგულ, პოლონურ, რუსულ და მისთ., სადაც ერთი და იგივე ასო სხვადასხვა პოზიციაში შეიძლება გამოხატავდეს სხვადასხვა ბგერა-ფონემას. ამ მიმართებით ასხვავებენ ამა თუ იმ ასოს ძირითად და არაძირითად მნიშვნელობებს. ასოს ძირითადი მნიშვნელობა გვექნება იმ შემთხვევაში, როცა ამ ასოს შესაბამისი ბგერის ჩანაცვლება გამოიწვევდა სიტყვის მნიშვნელობის შეცვლას, მაგ., ბარი, დარი, ხარი, თარი და ა. შ. როგორც ვხედავთ, აქ სიტყვების დაპირისპირება გამოიწვია ერთი ბგერა-ფონემის ჩანაცვლებამ მეორეთი: /ბ/-ს ჩაენაცვლა /დ/, /ხ/, /თ/ ფონემები. ხოლო ამა თუ იმ ასოს არაძირითადი მნიშვნელობა გვექნება, თუ მოცემული ბგერის გამოსახატავად სხვა ასოს დაწერით სიტყვაში, მაგრამ ამით სიტყვის მნიშვნელობა არ შეიცვლება. მაგალითად, რუსული ენაში სიტყვა вода (“წყალი”) წარმოითქმება როგორც “ვადა”, ამიტომ

ფონეტიკური ტრანსკრიფციით ასეც იწერება – /вада/. მიუხედავად ამისა, ამით სიტყვის მნიშვნელობა არ იცვლება. ამგვარად, სიტყვაში “ვადა” პირველი “ა” /ო/ ფონემის არამირითადი ბგერაა. ახლომონათესავე ენებში – რუსულში, ბელორუსულსა და უკრაინულში – სიტყვა “ვოდა”-ს სხვადასხვაგვარად წერენ და წარმოთქვამენ: რუსულში წერენ “вода”, მაგრამ წარმოთქვამენ როგორც “вада, ბელორუსულში წარმოთქვამენ და წერენ “ва́да”, ხოლო უკრაინულში წერენ და წარმოთქვამენ როგორც “водá”; სამივე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვის სხვადასხვა ფორმა აღნიშნავს ერთსა და იმავე ლექსიკურ მნიშვნელობას – “წყალი”. სიტყვაში “вода” ბგერა-ფონემა /ო/ ასო ო-ს ძირითადი ბგერა იქნება, ხოლო “ა” ბგერა (შდრ. вада) /ო/ ფონემის ნაცვლად – არამირითადი.

იგივე შეიძლება ვთქვათ ქართული ენის შესახებ: თუ გაუნათლებელი ადამიანი დაგვიწერს ქართულ სიტყვებს ფონეტიკური ტრანსკრიფციით, ე. ი. ამგვარად: “ბახში”, “მაქთი”, “ვამზოფ”, ჩვენთვის მაინც გასაგები იქნება, რომელ სიტყვებზეა საუბარი. ასეთ შემთხვევაში აღნიშნულ სიტყვებში ბგერები “ხ”, “ქ” და “ფ” შესაბამისად ფონემების /ღ/, /გ/ და /ზ/ (შდრ.: ბაღში, მაგთი, ვამზობ) არამირითადი ბგერები იქნება, ხოლო ბგერები “ლ”, “გ” და “ზ” იმავე ფონემების – ძირითადი ბგერები (ფონემის შესახებ დაწვრილებით იხ. თავი “ფონოლოგია”).

§ 23. გრაფიკის პრინციპები

გრაფიკას აქვს თავისი პრინციპები. ზოგჯერ ამ დარგის პრინციპები ეშლებათ ორთოგრაფიის პრინციპებში, რაც ყოვლად დაუშვებელია. გრაფიკის პრინციპები სხვაა და ორთოგრაფიის პრინციპები – სხვა.

გრაფიკის პრინციპი სულ ორია: **სილაბური** და **ბგერითი**.

სილაბური (ბერძნ. *syllabē* “მარცვალი”), ანუ მარცვლოვანი პრინციპი, მდგომარეობს იმაში, რომ კითხვისა და წერის ერთეულად ითვლება და მოქმედებს მარცვალი, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, თანხმოვნების შეხამება ხმოვნებთან, რომ წინამდებარე ბგერის წარმოთქმის თვისება დამოკიდებულია

მომდევნო ბგერის თვისებაზე, არსზე. სილაბურ პრინციპზეა აგებული, მაგ., სლავური ენების გრაფიკა. თუ რუსულ ენაში დავსვამთ “Д...” თანხმოვნის შემდეგ მრავალწერტილს, ჩვენ არ გვეცოდინება, როგორ უნდა წარმოვთქვათ ეს ფონემა – როგორც მაგარი თანხმოვანი ფონემა, თუ რბილი თანხმოვანი ფონემა? მაგრამ როცა ვხედავთ და ვკითხულობთ დაწერილ სიტყვებს доска (“დაფა”), дядя (“ზიძია”), უკვე ვიცით, რომ პირველ სიტყვაში / д / უნდა წარმოვთქვათ როგორც მაგარი თანხმოვანი ფონემა და მეორე სიტყვაში – როგორც რბილი. სილაბურმა პრინციპმა განსაზღვრა ფონემის ადგილი და არსი სიტყვაში.

თანამედროვე თურქულ ენაში რბილი თანხმოვნების /g’/, /k’/, /l’/ აღსანიშნავად თურქულ ლექსიკაში არსებობს საკმაოდ მრავალი ნასესხები სიტყვა არაბული (იშვიათად სპარსული) ენიდან, რომლებშიც ზემომოცემული თანხმოვნები წარმოითქმებიან „რბილად“ ხმოვნების /û/, /â/, /î/ წინ: sükût (არაბ.) „სიჩუმე“, rüzgâr (სპარ.) „ქარი“, lâklâk (არაბ.) „ყარყატი“ და მისთანები (Конов, 1956:34). შევადაროთ ერთმანეთს, მაგ., მაგარი და რბილი /g/: deniz garı (საზღვაო ვოგზალი) და gâvur mahallesi (არამუსულმანური კვარტალი). სიტყვათა პირველ შეხამებაში თურქული /g/ მაგარი თანხმოვანი ფონემაა, ხოლო – მეორეში კი – რბილი /g’/. სწორედ ამიტომაც, რომ რუსულ ენაში თურქულ /â/-ს შეესაბამება ხმოვანი ასო я და არა ასო а. შდრ., gâvur - “гяур” (“გიაური”, არამუსულმანი). ასევე შევადაროთ ორი წინადადება, სადაც პირველი წინადადების სიტყვაში / იქნება როგორც მაგარი ფონემა /k/ და მეორეში – /kâr/, გვექნება რბილი ფონემა /k’/ : Kar bu yıl erken düştü “წელს ადრე მოთოვა” და bunda benim hiçbir kârım yok “ამაში არავითარი მოგება არა მაქვს” (შდრ. აჭარულ დიალექტთან: „ამაში ქიარი არაფერი მაქვს”, სადაც ფონემა [j] შერბილებულად წარმოითქმება).

ამგვარად, იმ ენებში, სადაც მაგარი და რბილი თანხმოვანი ფონემები ერთმანეთისაგან განირჩევიან, გამოიყენება სილაბური პრინციპი, რომლის მიხედვით წინა რიგის

ხმოვნების წინ (и, е, ё, я. იო და ა. შ.) თანხმოვნები პალატალური არიან (და არა პალატალიზებული!), ხოლო უკანა რიგის თანხმოვნების წინ (а, о, у, ы და ა. შ.) – არაპალატალური.

რაც შეეხება გრაფიკის მეორე პრინციპს, როგორიცაა **ბგერითი პრინციპი**, აქ წინა ბგერის წარმოთქმის ხარისხი არ არის დამოკიდებული მომდევნო ბგერის თვისებაზე. ამ პრინციპზეა აგებული ლათინური, ძველი ბერძნული, ქართული და სხვა ენების გრაფიკა, სადაც წარმოთქმა უნდა ემთხვეოდეს დაწერილობას. მაგრამ აბსოლუტური დამთხვევა წარმოთქმასა და დაწერილობას შორის არც ერთ ენაში არ არსებობს, ასე რომ, არც ერთ ენაში სრული სახით ვერ იქნება დაცული გრაფიკის ბგერითი პრინციპი ენის შინაგანი ბუნებიდან გამომდინარე (შდრ. ქართულში ასიმილაციის შემთხვევები: გწერს, კაცად, დასდევს, კბილი და ა. შ. – წარმოითქმება როგორც “კწერს”, “კაცათ”, “დაზდექს”, “კბილი” და ა. შ.). ასეთივე სურათი გვაქვს ლათინურსა და სხვა ენებშიც, რომლებიც იყენებენ გრაფიკის ბგერით პრინციპს, მაგრამ რეალურად უნდა ითქვას, რომ ამ ენებში სიტყვათა უმრავლესობა მაინც ემორჩილება აღნიშნულ პრინციპს. ასე, მაგალითად, ქართულში წარმოვთქვამთ: **სახლი, წიგნი, წყალი, დარი, ზღვა** და ა. შ. და ვწერთ ისევე, როგორც წარმოითქმება. ასევე ლათინურ ენაში, წარმოვთქვამთ და ვწერთ: **arbor** “ხე”, **bonus** “კეთილი”, **dea** “ქალღმერთი”, **donum** “საჩუქარი”, **herba** “ბალახი” და ა. შ. ორივე ენის დასახელებულ მაგალითებში ბგერათმეხამეები რაიმე მნიშვნელოვან ცვლილებებს არ იწვევენ, ასე რომ, ყოველ ასო-გრაფემას თავისი ფონემა შეესაბამება.

ერთი ენის ალფაბეტი (თუ მოცემულ ენას აქვს დამწერლობა) ქმნის სისტემას, რომელიც განსხვავდება სხვა ენის ალფაბეტის სისტემისაგან. ყოველ ალფაბეტში გრაფემებსა და ბგერა-ფონემებს შორის კავშირი პირობითია. ამიტომ კითხვაზე: რომელ ბგერა-ფონემას გამოხატავს, მაგ., ასო B? კითხვას კითხვით უნდა ვუპასუხოთ და შემდეგ გავარკვიოთ,

როგორ წარმოითქმება მოცემული ასო ანბანის ამა თუ იმ სისტემაში. ეს კითხვაა: ანბანის რომელი სისტემიდან გვეკითხებიან? რუსულ ანბანში იგი წარმოითქმება როგორც “ვ-ბგერა”, ხოლო გერმანულ ან თურქულ ანბანში გვესმის როგორც “ზ-ბგერა” და ა. შ.

§ 24. ანბანთა სპონტანური განვითარების საკითხები¹

დამწერლობა და ანბანი ყველა ენას ახალ სიცოცხლეს აძლევს, რომელიც თაობებისაგან განსხვავებით მარადიულია, იმიტომ რომ მილიონი წელიც და მეტიც რომ გავიდეს, ენა მაინც შეინარჩუნებს ოდესღაც შექმნილ წერილობით ძეგლებს. ასე მოაღწია ჩვენამდე, მაგ., ჩვენს წელთაღრიცხვამდე XV საუკუნეში შექმნილმა ძველმა ინდურმა რელიგიურ-ფილოსოფიური ხასიათის სამწერლობო ძეგლებმა, VII-VI საუკუნეებიდან – ბერძნულმა, ახალი წელთაღრიცხვის V საუკუნიდან – ქართულმა, სომხურმა სამწერლობო ძეგლებმა ან ცალკეულმა წარწერებმა თუ ხელნაწერებმა. ანბანის შემოღებით, სწორედ, იწყება ის ხანა, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ ისტორიულ პერიოდს, ხოლო დამწერლობამდე – ისტორიამდელს. ამიტომ ანბანის შექმნას კაცობრიობისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ზოგიერთი მას თავისი მნიშვნელობით სამართლიანად ცეცხლის მოპოვებას უტოლებს (ნებიერიძე, 1991:120).

ანბანთა სისტემები დროთა განმავლობაში განიცდიან სპონტანურ (ლათ. spontaneus “თვითნებური”, “შინაგანი მიზეზებით წარმოქმნილი ცვლილებები”) ცვლილებებს. ამ მიმართებით განვიხილოთ ზოგიერთი ენის ანბანთა სისტემაში გარკვეული ცვლილებები.

თანამედროვე რუსული ენის ანბანი, რომელშიც 33 ასონიშანი გვაქვს, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში სპონტანურად იცვლებოდა და იხვეწებოდა. ძველი სლავური ენის

¹ სტატია დაწერილია ლიანა ჭყონიას თანაავტორობით, იხ.: “საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია “ტბელობა” 2009 წლის ოქტომბერ-ნოემბერი (მასალები), გვ. 297-301.

ანბანი ორ სისტემას არჩევდა – “გლაგოლიცა” და “კირილიცა”. როგორც ცნობილია, ბერძნული ღვთაებრივი ტექსტები სლავურ ენაზე ამ ორი ანბანით ითარგმნებოდა. თავდაპირველად ტექსტები “გლაგოლიცათი” იწერებოდა, შემდგომინდელი კი – უფრო დახვეწილი ანბანით – “კირილიცათი”. ძველი სლავური გლაგოლიცური დამწერლობა 36 ასო-ნიშანს შეიცავდა, რადგან “რიცხვ-ნიშანთა სრული სისტემის ჩამოყალიბების მიზნით ნიშანთა რაოდენობა არ უნდა ყოფილიყო $9 \times 4 = 36$ სიმბოლოზე ნაკლები, . . .” (გამყრელიძე, 1989:113) და იგი მნიშვნელოვნად აღმატებოდა ბერძნულ ანბანს, სადაც წარმოდგენილი იყო $9 \times 3 = 27$ ასო-ნიშანი (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე, 1989:112-117).

მეორე ანბანი “კირილიცა”, რომელიც კონსტანტინე-კირილეს მოწაფეებმა შეადგინეს, სპონტანურად იქნა გამარტივებული და შეცვლილი და რომელიც უფრო ხელმისაწვდომი და ცხოვრებისეული გამოდგა სლავებისათვის, ვიდრე “გლაგოლიცა”. “კირილიცაზე” დაყრდნობით შემდგომში შეიქმნა თანამედროვე რუსული, უკრაინული, ბელორუსული, სერბული, ბულგარული და მაკედონური ანბანთა სისტემები (დაწვრ. იხ. Горшков, 1963:36-67).

სლავური ანბანი ძველი რუსული ენის მთელი ფონეტიკური სისტემის ცვლილებებთან დაკავშირებით იცვლიდა თავის პირვანდელ სახეს. ყოველივე ეს გამოწვეული იყო ენის შინაგანი ბუნებით, რომელიც მდგომარეობდა, ე. წ. რედუცირებული ბგერების დაკარგვაში, ნახევრად რბილი თანხმოვნების სრულ დარბილებაში და ა. შ. (დაწვრ. იხ. Иванов, 1983:152-188 და შმდ.), რომლებმაც გამოიწვიეს, ერთი მხრივ, ზოგიერთი ფონემის დაკარგვა, და, მეორე მხრივ, ახალ ფონემათა წარმოშობა. ფონეტიკურ ცვლილებებს კი შემდგომში მოჰყვა პეტრე I და 1917-1918 წლების გრაფიკულ-ორთოგრაფიული რეფორმები (დაწვრ. იხ. Иванова, 1976:258-272). ამჟამად თანამედროვე რუსულ ენაში გვაქვს 42 ფონემა, მაგრამ ისინი 33 ასო-ნიშნით გადმოიცემა და ეს მოხდენილ და უფრო დახვეწილ ანბანად ითვლება. ასოთა მოხაზულობითაც

რუსული ანბანი უფრო ეკონომიურია და დახვეწილი (დაწვრ. იხ. Современный русский язык, 1981:120).

ახლა კი ვნახოთ, როგორ გამოიყურება სხვა ენების ანბანთა სისტემები. ამ მიმართებით შევადაროთ ცალკეულ მათგანში გამოხატული შიშინა ბგერები ერთმანეთს:

ფონემა	ქართ.	ლიტვ.	თურქ.	ჩეხ.	ინგლ.	გერმ.	პოლონ.
ž	ჟ	ž	j	ž	s, zh, z, ge	j	ž, rz
š	შ	š	ş	š	sh	sch	sz, rz
č	ჩ	č	ç	č	ch	tsch	cz
šč	“შჩ”	–	–	–	–	–	–

მარტივი შედარება გვიჩვენებს, რომ ასოთა მოხაზულობის სირთულის მიხედვით ყველაზე უფრო მძიმედ გამოიყურება ინგლისურ, გერმანულ და პოლონურ ანბანთა სისტემები, რომლებსაც არ განუცდია სპონტანური ცვლილებების პერიოდები სხვა ანბანთა სისტემებთან შედარებით. ის ენები, რომლებშიც ერთი ფონემა (ბგერა) ოთხი ან სამი ასოთი გადმოიცემა (შდრ. გერმ. ფონემა /ჩ/ პოლონურ “შჩ”-სთან და ა. შ.), ჩვენი აზრით, მოხდენილ და დახვეწილ ანბანთა სისტემებად არ უნდა ჩაითვალოს. ლათინურ ანბანზე დაყრდნობით პოლონელებთან შედარებით “უფრო რადიკალურად” და უფრო სწორად მოიქცნენ ჩეხები. ა. რეფორმატსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ჩეხებმა მიიღეს “სისინა და შიშინა ბგერების კანონიერი რიგები” – ž - š - č, z - s - c (შესაბამისად ქართულში: ჟ–შ–ჩ, ზ–ს–ც).

რაც შეეხება ინგლისურ ენას, იგი დღეისათვის დიდი პოპულარობით სარგებლობს მთელს მსოფლიოში, არადა ინგლისური ენის ზეპირი მეტყველება ისე დაშორდა წერით მეტყველებას, რომ მისი შესწავლა უცხოელთათვის მთელ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ამიტომ ხალხში არსებობს ასეთი ანდაზა: “ინგლისურად წარმოვთქვამთ რიო-დე-ჟანეიროს და ვწერთ ლივერპულსო”. ინგლისური ენის, აგრეთვე გერმანული და პოლონური ენების, ანბანური სისტემები, ჩვენი აზრით, დასახვეწია: გრაფემების გამარტივება ხელს შეუწყობს ქაღალდის

ეკონომიურად გახარჯვაში და ხელით დამწერს გაუკეთებს დროის ეკონომიას.

თანამედროვე თურქული ენის ანბანი, რომელიც თავისი დახვეწილობითა და მოქნილობით გამოირჩევა ყველა ზემოხსენებული ანბანური სისტემებისაგან, შეიქმნა თურქეთის რესპუბლიკის განვითარების ეპოქაში. XX საუკუნის 20-იან წლებამდე თურქები იყენებდნენ არაბულ დამწერლობას, რომელიც მარჯვნიდან მარცხნივ იწერება, რაც ართულებს წერის მანერასა და მოქნილობას.

თურქულმა სალიტერატურო ენამ თავისი განვითარების სამი საფეხური განვლო: 1) ძველი ანატოლიური თურქული (XV საუკუნემდე); 2) ოსმალური (XV ს.-დან XX საუკუნემდე); 3) თურქეთის თურქული (XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან).

ოსმალეთის იმპერიის დამხობის შემდეგ თურქეთის რესპუბლიკის კონსტიტუციაში (1927 წ.) ოფიციალურ ენად თურქული ენა გამოცხადდა, მაგრამ თურქული ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მრავლად მოიპოვებოდა არაბული და სპარსული ნასესხობანი, რომელთა საფუძველს, უპირველეს ყოვლისა, უნდა წარმოადგენდეს რელიგია. ამის გარდა, სკოლა-მედრესეებში სწავლება არაბულ ენაზე მიმდინარეობდა, რადგან დამწერლობა არაბული იყო, ხოლო სპარსული ენა ფეხს იკიდებდა უმთავრესად ლიტერატურული წყაროების გზით.

ცივილიზაციის ხანაში თურქულ სალიტერატურო ენაში ევროპულმა ლექსიკამაც შეაღწია, რის გამოც თურქული ენის ლექსიკის ასეთმა გადატვირთვამ არაერთხელ დააფიქრა თურქეთის საზოგადო მოღვაწეები და მწერლები. XV საუკუნიდან მოყოლებული იწყება ბრძოლა თურქული ენის “გაწმენდისა” და “სუფთა ენის” შესაქმნელად.

1928 წლამდე თურქები სარგებლობდნენ არაბული დამწერლობით, რომელიც ვერ აკმაყოფილებდა ცოცხალი თურქული მეტყველების არსს, კერძოდ, არაბული ენის ანბანური სისტემა უკვე აღარ შეეფერებოდა თურქული ენის ფონემათა (ბგერათა) სისტემას. მრავალჯერ იყო მცდელობა არაბული გრაფიკის თურქული ანბანით შეცვლისა, მაგრამ ყოველი ცდა

უშედეგოდ მთავრდებოდა, რადგან სასულიერო პირები უწევდნენ წინააღმდეგობას. ხელისუფლებაში ქემალ ათათურქის მოსვლისთანავე თურქული ანბანის შექმნისადმი მისწრაფების სურვილი ისევ განახლდა. დაისვა საკითხი, რომელი ანბანი უნდა ყოფილიყო ახალი ანბანის შექმნის საფუძველი. არჩევანი ლათინურ ანბანზე შეჩერდა. 1928 წლის 9 აგვისტოს თურქეთის რესპუბლიკის პირველმა პრეზიდენტმა ქემალ ათათურქმა ქალაქ სტამბოლში გამოაცხადა არაბული ანბანის ლათინურით შეცვლის შესახებ და ეს გადაწყვეტილება კანონის სახით გამოქვეყნდა იმავე წლის პირველ ნოემბერს (დაწვრ. იხ. : Кононов, 1956:16-19).

თურქული ანბანი შეიქმნა იმ პერიოდში, როდესაც, ერთი მხრივ, მსოფლიოში არსებობდა მრავალი ანბანური სისტემა და, მეორე მხრივ, დასავლურმა ცივილიზაციამ გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა ანბანის შექმნის პროცესზე. ყოველივე ამან განაპირობა, რომ თურქული ანბანი სხვა ანბანთან შედარებით უფრო უკეთ დახვეწილიყო, მიუხედავად იმისა, რომ მას სპონტანური ცვლილებები ჯერ არ განეცადა. თურქული ანბანის შემქმნელებმა დიდი ოსტატობით შეადგინეს საკუთარი ანბანი, სადაც ბრწყინვალედ არის შეხამებული შიშინა და სისინა წყვილები: ჟ-შ, ჯ-ჩ, ზ-ს და სადაც გრაფემები /ჩ/ და /შ/ ხელის ერთი მოსმით იწერება, რასაც ვერ ვიტყვით ჩეხურ და ლიტვურ შესატყვისებზე.

§ 25. ქართული ანბანის ღირსების შესახებ

ანბანთა სისტემების განვითარების საქმეში სულ სხვა ბედი ეწია ქართულ ანბანს. იგი ახალი წელთაღრიცხვის მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული განიცდიდა სპონტანურ ცვლილებებს. თავდაპირველად ქართულ ანბანს **ასომთავრულს** უწოდებდნენ, რომელსაც ასოთა ნახევარზე მომრგვალო ნაწილები აქვს, რის გამოც მას მეორე სახელი დაერქვა – “მრგლოვანი”. ასომთავრული ანბანის ასოები ორ პარალელურ ხაზს შორის თავსდებოდა და თითოეული ასო პერპენდიკულარულად იწერებოდა. **IX საუკუნიდან** მრგლოვანისაგან ანბანის ახალი სახე განვითარდა: ასოების წერა იწყეს ოდნავ დახრილად მარჯვნიდან მარცხნივ, მომრგვალებული ასოების

ნაცვლად გამოიყვანეს კუთხოვანი ასოები; ორი პარალელური ხაზის ნაცვლად საჭირო გახდა ოთხი პარალელური ხაზი, რადგან ზოგი ასო ზევით გაგრძელებას მოითხოვდა და ზოგიც – ქვემოთ. სულ ოთხი ჯგუფის ასოები შეიქმნა (გამყრელიძე, 1989:17), რომელსაც ეწოდა **კუთხოვანი ანუ ნუსხური**, – მრგლოვანი პირვანდელი ანბანია, ნუსხური – მასზე სპონტანურად დაფუძნებული და აღმოცენებული. ქართული ანბანის ამ ძველ წერას – **მრგლოვანსა და ნუსხურს შემდგომში დაერქვა ხუცური**, რადგან მას ხუცები იყენებდნენ ეკლესიის საჭიროებისათვის. ნუსხა-ხუცურითაა თითქმის ყოველგვარი საეკლესიო წიგნი დაწერილი, მათ შორის ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები. ასომთავრული მხოლოდ სხვადასვა წარწერებში გამოიყენებოდა XVIII საუკუნის ბოლომდე (გამყრელიძე, 1989:18).

XI საუკუნიდან ქართულმა ანბანმა ისევ ცვლილება განიცადა, რომლის შედეგად ასოთა კუთხოვანი ნაწილები ისევ მომრგვალდა და გასწორდა, მაგრამ მას ოთხ ჯგუფად დაყოფილი საფუძველი ნუსხურიდან გადმოჰყვა. ამ ახალ ანბანს საერო საქმეებისათვის იყენებდნენ, მას **მხედრული** დაერქვა, **რომელიც დღევანდელი ქართულის ნიმუშს წარმოადგენს**. “კულტურული ცხოვრება მოითხოვდა სწრაფ წერას და წერის ეკონომიურობას, რასაც მხედრული წერა უფრო შეეფერებოდა” (ქართ. ენც., ტ. 10, გვ. 473).

როგორც ცნობილია, ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას საფუძველი ჩაეყარა XII საუკუნიდან საერო პოეზიაში (შ. რუსთაველი, მეხოტბეები). XVIII საუკუნეში მისი ჩამოყალიბება უკვე დამთავრებული იყო (სულხან-საბა ორბელიანი და დ. გურამიშვილი). მაგრამ სალიტერატურო ქართულის შემდგომინდელი განვითარება საკმაოდ შეაფერხა ანტონ I სამი სტილის თეორიამ, თუმცა ეს პროცესი ვერ შეაჩერა ვერავითარმა ძალამ, როცა სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდნენ ქართველი მწერლები – ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, ალექსანდრე ყაზბეგი და სხვები. ანბანთან დაკავშირებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ილია ჭავჭავაძე სალიტერატურო

ენის საფუძვლად აცხადებდა ხალხის მეტყველებას, ე. ი. ანტონ I მიხედვით მესამე სტილს, თვითნებურად არ იყენებდა ქართული ენის ანბანში იმ ზედმეტ ასოებს, რომლებსაც დღეისათვის აღარ ვიყენებთ. ილია ჭავჭავაძე პრინციპულად მოითხოვდა და უარსაც აცხადებდა აღნიშნული ასოების ხმარებაზე, რის შედეგად ისინი დროთა ვითარებაში ამოვარდნენ ანბანური სისტემიდან (ქეგლ, 1950:023-024).

ქართული ანბანური სისტემა საუკუნეების მანძილზე იხვეწებოდა, ლამაზდებოდა, მშვენიერდებოდა და დღეისათვის გვაქვს იდეალური ანბანი. ქართული ენის ანბანის დახვეწის პროცესში მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია ხელნაწერებში განვითარებულმა ტენდენციებმა, რაც სხვა ენების ანბანთა სისტემისათვის, რგორც წესი, არ იყო დამახასიათებელი.

ქართული ანბანის ღირსებაზე უცხოელი მკვლევრებიც საუბრობდნენ – ფრანგი ორიენტალისტი და დიდი ქართველოლოგი მარი ბროსე, რუსი მეცნიერი, მთის კავკასიურ ენათა მკვლევარი პეტრე უსლარი, რომელმაც ერთ-ერთმა პირველმა (1864 წ.) გამოთქვა მოსაზრება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის შესახებ (იხ. ქართ. ენც.), – და ქართველი კლასიკოსებიც – ილია ჭავჭავაძე და იაკობ გოგებაშვილი.

ქართული ანბანის იდეალურობაზე სამართლიანად საუბრობს ა. შანიძე: “თვითეულ ცალკე ბგერას დღევანდელ ქართულ წერაში თავისი ნიშანი მოეპოვება, რომელსაც ასოს ვემახით, და, პირიქით, თვითეულ ცალკე ასოს თავისი გამოთქმა აქვს, საკუთარი ბგერა შეეფერება. ეს დიდი ღირსებაა ჩვენი ანბანისა და ამ მხრივ იგი მრავალ უცხო ანბანზე მაღლა დგას” (შანიძე, 1973:8).

XIX საუკუნის 60-იან წლებში ი. ჭავჭავაძის თაოსნობით ჩატარდა ქართული ორთოგრაფიის რეფორმა. მხედრული ანბანიდან ამოიღეს 5 ასო (წ, ძ, ჴ, ჶ, ჭ), რომლებსაც ენაში არ მოეპოვებოდა ბგერითი შესატყვისები (დაწვრ. იხ. ქართ. ენც., ტ. 10, გვ. 473-474).

ანბანის სკონტანურად შეცვლის ერთ-ერთ საფუძველს წარმოადგენს ხელნაწერი ასოების მიმართება ნაბეჭდ ასოებთან.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, თავდაპირველად ასომთავრული პერპენდიკულარულად ორ პარალელურ ხაზს შორის იწერებოდა, რაც ზღუდავდა ასოთა თავისუფალ წერას. მიუხედავად ამისა, ადამიანებმა მაინც ოდნავ დახრილად იწყეს წერა, მერე კუთხოვანი ასოები გამოიყვანეს, ბოლოს ამასაც ვერ შეეგუენ, ისევ მოამრგვალეს ასე შემდეგ და ასე შემდეგ.

§ 26. ორთოგრაფიის რაობა

ტერმინი “ორთოგრაფია” ბერძნული ენიდან შემოვიდა და ორი სიტყვისაგან შედგება: **orthos** “სწორი” და **graphō** “ვწერ”, ეს არის ენათმეცნიერების დარგი, რომელიც სწავლობს ენაში არსებული სიტყვების მართლწერას ანუ უფრო ზუსტად: ორთოგრაფია არის იმ წესების სისტემა, რომელიც შეისწავლის და არეგულირებს ენაში არსებული სიტყვების გაბმული (ერთიანი), ნახევრად გაბმული (ანუ დეფისით შეერთებული), სიტყვათა განცალკევებული და დიფერენცირებული დაწერილობის მართლწერის საკითხებს, აგრეთვე სიტყვათა სწორად გადატანის წესებს.

თუ რომელიმე ენაში გამოიყენება მთავრული და ნუსხური ასოები, ესეც ორთოგრაფიის მოვალეობაში შედის, ე. ი. ორთოგრაფია არკვევს ასომთავრული (прописные) და ნუსხური (строчные) ასოების მართლწერის საკითხებსაც.

კონკრეტულად რომ წარმოვიდგინოთ ორთოგრაფიის არსი, უნდა ვიცოდეთ ენაში წერისა და წარმოთქმის ურთიერთობის საკითხები, რადგან სწორედ ორთოგრაფია ადგენს სიტყვის რომელი დაწერილობა უნდა იქნას მიჩნეული მართებულად და რომელი – არა. წერის საკითხებით დაინტერესებულია გრაფიკაც. კონკრეტულად მაინც რა განსხვავებაა გრაფიკასა და ორთოგრაფიას შორის? ამ კითხვაზე ამომწურავი პასუხი გასცა რუსმა ლინგვისტმა ა. ნ. გვოზდევმა: თუ გრაფიკა განსაზღვრავს, როგორ გადმოხცეს ამა თუ იმ ენის დამწერლობის სახე, ორთოგრაფიას - საქმე აქვს სიტყვის მნიშვნელობის აღნიშვნასთან, როგორც მნიშვნელობათა მატარებლებთან; გრაფიკის მოვალეობაა მიაწოდოს ენას ისეთი ასო-ნიშნები,

რომლებიც იოლად უნდა იკითხებოდეს, ხოლო ორთოგრაფია კი იყენებს გრაფიკის მიერ მიწოდებულ შესაძლებლობებს (Гвоздев, 1954:47).

ორთოგრაფია, ამგვარად, ადგენს წერის ნორმების ერთ-გვარობას, სადავო ფორმებიდან რომელია გამართლებული ფორმა, რომელი უნდა ვწეროთ ასე და არა ისე, – დეფისით, თუ უდეფისოდ, შეკუმშული თუ უკუმშველი, შეკვეცილი თუ უკვეცილი ფორმების სახით. მაგალითად, რომელია ქართულ ენაში ჩამოთვლილთაგან მართებულიად დაწერილი: დაიჭერს თუ დაიჭირავს, დანაყილი თუ დანაყული, დანაძლევდებიან თუ დანიძლავდებიან, დაუხატავს თუ დაუხატია, ბაკქანალია თუ ვაკხანალია, ვაგონი თუ რონოდა, მკლევრები თუ მკლევარები, თავმდაბალი თუ თავდაბალი, თესავს თუ თესს, ურმის თვლები თუ ურმის თვალები, მცხოვანი თუ მცხოვანი, ოკეანისგაღმელი თუ ოკეანისმიღმელი, ორნაწილიანი თუ ორნაწილიანი, ორ-ნახევარი თუ ორნახევარი, პეპლის თუ პეპელის, ზლის (ხილი) თუ ბალის ნაყოფი, საჰილზე თუ საგილზე, რასაკვირველია თუ რა საკვირველია, დაბოლოს (დასასრულს) თუ და ბოლოს, უსასოობა თუ უსასოება, ქვიშისფერი თუ ქვიშის ფერი, შენდა თავად თუ შენდათავად¹ ა. შ. და ა. შ.

ორთოგრაფია სწავლობს და არეგულირებს ენაში აგრეთვე სიტყვათა პარალელური ფორმების დაწერილობას, ასე, მაგ., რამდენჯერმე და რამდენიმეჯერ, ააგზნებს და ალაგზნებს, მომწამვლელი და მომწამლავი, მოსაქარგავი და მოსაქარგი, მოსარეკი და მოსარეკავი, საექსპლოატაციო და საექსპლუატაციო, სუყველგან და სულყველგან, უხვობა და სიუხვე, ქვიქვირჩამოგდებული და ჩიჩვირჩამოგდებული, შეუყენებლად და შეუყენებლივ, შრომა-ჯაფა და შრომა და ჯაფა, გაუხეთქია და გაუხეთქავს და ა. შ.

ორთოგრაფიის მოვალეობაა დაადგინოს აგრეთვე ასომთავრული და ნუსხური ასოების ხმარების წესები. თანა-

¹ სიტყვათა წყვილებში მხოლოდ პირველი ფორმები არის მართებული.

მედროვე ქართული ენა არ არჩევს ასომთავრულ და ნუსხურ ასოებს, ყველა სიტყვა თუ წინადადება იწერება მხოლოდ ნუსხური ასოებით. ასომთავრული და ნუსხური ასოები დამახასიათებელია სლავური ენებისათვის. ყოველი ახალი წინადადება, მაგ., რუსულ ენაში (წერტილის, კითხვითი თუ ძახილის ნიშნის შემდეგ, სტროფის ყოველი აბზაცი, საკუთარი და გეოგრაფიული სახელები და ა. შ.) იწერება, ე. წ. ასომთავრული ასოებით. გერმანულ ენაში ყოველი არსებითი სახელი (საკუთარი თუ საზოგადო) ნებისმიერ შემთხვევაში იწერება ასომთავრული ასოებით, ხოლო ინგლისურში – ნუსხურით, თუმცა ამ უკანასკნელში, აგრეთვე ფრანგულშიც და სხვა ინდოევროპულ ენებში ჩვეულებრივად იყენებენ როგორც ასომთავრულს, ასევე ნუსხურ ასოებს.

§ 27. ორთოგრაფიის პრინციპები

ორთოგრაფიას, ისევე როგორც გრაფიკას, აქვს თავისი პრინციპები. სხვადასხვა ენაში **სამ ძირითად პრინციპს** გამოყოფენ: ფონეტიკურს, მორფოლოგიურსა და ისტორიულს.

სამეტყველო ბგერა-ფონემების შესაბამისად დაწერილობის დროს დამწერს არ უძნელდება გადმოსცეს სიტყვები ენაში წერილობით. სიტყვა ისე იწერება, როგორც წარმოითქმის, ე. ი. ყოველი დაწერილობა ემთხვევა წარმოთქმას. ასე, მაგალითად: **ქართულში** სიტყვები სახლი, წიგნი, მაგიდა, ხე, ზღვა, ქარი, ჰაერი და ა. შ. იწერება ისე, როგორც წარმოითქმის, **რუსულში** – дом, стол, там, тот..., **გერმანულში** – Tisch (“მაგიდა”), Schule (“სკოლა”), Buch (“წიგნი”), Bar (“ბარი”, “რესტორანი”) ..., **ბულგარულში** – нава (“ბეზია”), крыша (“მსხალი”), майка (“დედა”), писмо (“წერილი”)..., **თურქულში** – masa (“მაგიდა”), haber (“ამბავი”), evler (“სახლები”), gitmek (“წასვლა”), gelmek (“მოსვლა”) და ა. შ., – ყველა სიტყვას ვწერთ ისე, როგორც გვესმის. სწორედ ამაში მდგომარეობს ორთოგრაფიის **ფონეტიკური პრინციპი**. ზემოთ ჩამოთვლილი ენებიდან მოყვანილი მაგალითები იმას არ გულისხმობს, რომ ამ ენების ორთოგრაფიის პრინციპია მხოლოდ ფონეტიკური, არამედ ამ მაგა-

ლითების საფუძველზე ჩვენ ავხსენით ფონეტიკური პრინციპის ძირითადი არსი, რომ ენაში როგორც წარმოვთქვამთ, იმგვარად ვწერთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ არ არსებობს ენა, რომელიც სარგებლობდეს ორთოგრაფიის მხოლოდ ერთადერთი პრინციპით. თუ ერთ შემთხვევაში სიტყვის დაწერილობა ფონეტიკური პრინციპით განისაზღვრება, მეორე შემთხვევაში ეს პრინციპი არ გამოდგება. ასე, მაგალითად, რუსულ ენაში ფონემა [з] თავსართებში **раз-, без-, из-, через- (чрез-)** და სხვა იწერება ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით, ე. ი. ყრუ თანხმოვნების წინ “ზ”-ს ნაცვლად ამ თავსართებში ასიმილაციის საფუძველზე წარმოითქმება და იწერება თანხმოვანი “ს”, ხოლო ხმოვნებისა და მჟღერი თანხმოვნების წინ იმავე თავსართებში წარმოითქმება და იწერება თანხმოვანი “ზ”, მაგალითად: **разделить** (“გაყოფა”), მაგრამ **раскидать** (“მოყრა - მოყრა”), **безыдейный** (“უიდეო”), მაგრამ **бесполезный** (“უსარგებლო”), **издать** (“გამოცემა”), მაგრამ **исказать** (“დამახინჯება”), **воздушный** (“საჰაერო”), მაგრამ **воспитать** (“აღზრდა”), **чересчур** (“მეტისმეტად”), მაგრამ **чрезмерный** (“მეტისმეტეტი”) და ა.შ. აღნიშნულ სიტყვებში [ზ]/[ს] თანხმოვან-ზე დამთავრებული თავსართები ფონეტიკურ პრინციპს ექვემდებარება, როგორც გვესმის, ისე ვწერთ. ხოლო სხვა შემთხვევაში, მაგ., ფონეტიკურად წარმოვთქვამთ /з/ног, тра/ф/ка, /ад/белка, მაგრამ ვწერთ სხვა პრინციპის მიხედვით: **снор** “შეკრება”, **травка** “ბალახი”, **отбелка** “გათეთრება” და ა. შ.

თანამედროვე ბელორუსული ენის ორთოგრაფიის საფუძველს წარმოადგენს ფონეტიკური პრინციპი, ამიტომ ბელორუსულად წარმოთქვამენ და წერენ: **вада** (“წყალი”), **дамы** (“სახლები”), **гарады** (“ქალაქები”), **зямя** (“მიწა”), **дзень** (“დღე”) და სხვ. (Кондрашов, 1962:112-113). **ფონეტიკურ პრინციპზეა აგებული ძველი ბერძნული და ლათინური ენებიც.**

ფონოლოგიის თვალსაზრისით ფონეტიკურ პრინციპს ზოგჯერ **ფონოლოგიურ პრინციპსაც** უწოდებენ, მაგრამ ეს პრინციპები მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან,

რადგან კონკრეტული ბგერა არასოდეს არ არის ფონემის ტოლი, ფონემა და ბგერა არ ემთხვევა ერთმანეთს, თუმცა ფონემები ენაში, ასე თუ ისე, ბგერების საფუძველზე გამოიყვანება; ამიტომ ხდება ფონეტიკურისა და ფონოლოგიური პრინციპების აღრევა. თუ ქართულ ენაში სიტყვებს: დასდევს, მაგთი, კბილი, ბაღში, გწერს და ა. შ. დავწერთ, როგორც “დაზდევს”, “მაქთი”, “კპილი”, “ზახში”, “კწერს”, ასეთი დაწერილობა იქნება ფონეტიკურ პრინციპზე აგებული, იმიტომ რომ, როგორც წარმოვთქვით, ისე ვწერეთ. რაც შეეხება პირველ ჩანაწერს (დასდევს და მისთ.), აქ ფონოლოგიურ პრინციპს ეძლევა უპირატესობა.

ძალიან მოხდენილად გაავლო განმასხვავებელი ზღვარი ფონეტიკურ და ფონოლოგიურ პრინციპებს შორის ა. კონონოვმა: “თურქული ენის ორთოგრაფია, ე. ი. სიტყვათა დაწერილობის წესების სისტემა, – ამბობს იგი, – ეყრდნობა **ფონეტიკურ**, ანუ, უფრო ზუსტად, **ფონემატურ** პრინციპს: არჩევანი ერთ-ერთი შესაძლებელი მოხაზულობისა განისაზღვრება მოცემული ენის ფონემური შემადგენლობით. ასო აღნიშნავს ფონემას და არა მის ფონეტიკურ ვარიანტებს” (КОНОНОВ, 1956:18). მაგრამ ისიც უნდა გვახსოვდეს, ყოველი ასო სხვადასხვა ენაში ფონემას ვერ გამოხატავს. მაგალითად, რუსულ ენაში გვაქვს მაგარი და რბილი ნიშნები (ѣ, ъ) და კიდევ სხვა, რომლებიც ფონემებს არ წარმოადგენენ.

ის აზრი, რომელიც გამოთქვა ა. კონონოვმა თურქული ენის მიმართ, შეიძლება გავრცელდეს ქართული ენის მიმართაც, რადგან ამ ენაში გვაქვს 33 ასო და 33 ფონემა, ასე რომ, ყოველი ასო ქართულ ენაში გამოხატავს რეალურ ფონემას და არა ფონემის იერ-სახეებს. ამიტომ თანამედროვე ქართული ანბანი “მკაცრ” ფონოლოგიურ პრინციპს ეყრდნობა, რადგან ყოველ ფონემას თავისი გრაფემა შეესატყვისება – 5 ხმოვანსა და 28 თანხმოვანს შეიცავს, – 33 ასო-გრაფემა და 33 ფონემა – იდეალურია.

ორთოგრაფიის მეორე პრინციპია **მორფოლოგიური**. იგი გულისხმობს მონათესავე სიტყვებში ერთიანი ფორმის (სხვა-

გვარად – მორფემის) მორფემული (ბერძნ. *morphē* “ფორმა”) შედგენილობის დაწერილობას (იქნება ეს სიტყვის ძირი, პრეფიქსი, სუფიქსი თუ დაბოლოება). მაგ., სიტყვებში ბაღ-ი, მე-ბაღ-ე, ბაღ-ში მორფემა “ბაღ-“ ერთნაირად იწერება მორფოლოგიური პრინციპის მიხედვით, თუმცა ისინი ერთნაირად არ წარმოითქმებიან (შდრ. ბა/ხ/ში). ამიტომ ასეთ შემთხვევაში ფონეტიკური პრინციპის გამოყენება არ გამოგვადგება. ასევე რუსულ ენაში მონათესავე სიტყვებში: вода (“წყალი”), водяной (“წყლისა”), подводный (“წყალქვეშა”), наводнение (“წყალდიდობა”) სიტყვის ძირი «вод» სხვადასხვაგვარად წარმოითქმება, მაგრამ ყველა სიტყვაში დაცულია მორფემა “ვოდ”, რაც მორფოლოგიური პრინციპის შედეგია.

ახლა მოვიყვანოთ მაგალითები თავსართ მორფემებზე ისევ რუსული ენიდან: отдых (“დასვენება”), отдать (მიცემა”), оттепель “ლელმის დაკვრა”), отобедать (“სადილობა”) და ა. შ., სადაც თავსართი “от-“ მოცემულ სიტყვებში სხვადასხვანაირად წარმოითქმება: პირველ შემთხვევაში გვესმის, როგორც “ოდ-“, მეორეში – “ად-“, მესამეში – “ატ-“, დაბოლოს, მეოთხეში – “ოტ-“, მიუხედავად ამისა, ყველა შემთხვევაში ვწერთ თავსართს (ანუ – პრეფიქსს) -ოდ-სა და -ოტ-ს, ე. ი. ერთსა და იმავე მორფემას ვწერთ მორფოლოგიური პრინციპის მიხედვით; ქართულ ენაში მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი სუფიქსი -ებ – სახლები, სახლებს გვესმის სხვადასხვანაირად, პირველ შემთხვევაში როგორც -ებ, ხოლო მეორე შემთხვევაში – -ეფ (ყრუ თანხმოვნის წინ ბ-ს ნაცვლად გვესმის ფშვინვიერი /ფ/), მაგრამ ორივე შემთხვევაში მორფოლოგიური პრინციპის თანახმად ვწერთ -ებ მორფემას; ასევე სიტყვის ფორმებში ვამბობ, ვთქვი – პირველი პირის სუბიექტური ნიშანი – ვ-სხვადასხვაგვარად წარმოითქმება (შესაბამისად: ვ, ფ); გერმანულში Er sagt (“ის ამბობს”) მორფემა sag (სიტყვის ძირი) წარმოითქმება როგორც “sak”, რადგან “თ”-ს წინ ფონემა /ʰგ/ ყრუვდება; რუსულ სიტყვაში динороги დაბოლოება /-оро/ წარმოითქმება როგორც “-ავა”, მაგრამ იწერება მორფემა /-оро/

და ა. შ. - მოყვანილი მაგალითების ყველა შემთხვევაში მკაცრად დაცულია მორფოლოგიური პრინციპი.

ნაცვლად მორფოლოგიური პრინციპისა ლ. შჩერბა იყენებს ტერმინს “**ეტიმოლოგიური პრინციპი**”, ანუ “სიტყვათ-წარმოების პრინციპი”, რომლის არსი მდგომარეობს იმაში, რომ ერთი და იგივე მორფემა, რომელიც სხვადასხვა სიტყვებში გაგებულია “როგორც იგივეობა, იწერება ერთნაირად, მიუხედავად მათი სხვადასხვა წარმოთქმისა. ტყუილუბრალოდ მას არ უწოდებენ აგრეთვე მორფოლოგიურს, დაბოლოს, ანალოგიურსაც” (Щерба, 1983:101). ეტიმოლოგიური პრინციპი, შჩერბას აზრით, დომინირებს აგრეთვე გერმანულ მართლწერაში (იქვე, 101).

ლ. შჩერბა ორთოგრაფიის **იეროგლიფურ პრინციპზეც** საუბრობს თავის ნაშრომში და აღნიშნავს, რომ ყაზანის ლინგვისტური სკოლის წარმომადგენელი ბოგოროდიცკი მას “დიფერენციაციის (ლათ. differentia “განსხვავება”) პრინციპს” უწოდებდაო. იეროგლიფური პრინციპი გულისხმობს იმას, რომ ორი სიტყვა განსხვავდება ერთმანეთისაგან მხოლოდ დაწერილობით და არა ბგერითი შედგენილობით. ასე იწერბოდა ძველ რუსულში ორი სხვადასხვა სიტყვა мир “მშვიდობა” და мир “მსოფლიო”, რომელთა წარმოთქმა სრულიად ემთხვეოდა ერთმანეთს. თანამედროვე რუსულ ენაში, ე. წ. რედუცირებული ხმოვნების (ѣ, ѥ) დაკარგვამ და ორი ხმოვნის (и, i) ნაცვლად ერთი ხმოვნის შემოღებამ, აღნიშნული სიტყვები ერთნაირად დაგვიწერა, რომლის შედეგად მივიღეთ ომონიმები. ავტორს ასევე მოყვანილი აქვს კიდევ ერთი საინტერესო მაგალითი თანამედროვე რუსული ენიდან: кампáния (საარჩევნო კომპანია) და компáния (საწარმოო კომპანია), რომელთა წარმოთქმა სრულიად ემთხვევა ერთმანეთს (იქვე, 107).

იეროგლიფურ პრინციპს რუსულ ენაში, ლ. შჩერბას აზრით, მაინცდამაინც დიდი მნიშვნელობა არ აქვს, სამაგიეროდ იგი დიდი პოპულარულობით სარგებლობს ფრანგულ და ინგლისურ ენებში (იქვე, 107). ძველ ქართულში

იეროგლიფური პრინციპით იწერებოდა ორი სიტყვა: ხელი, რომელიც ნიშნავდა “გიჟს” და „ველი“, რომელიც აღნიშნავდა “ხელს”. ასო ჯ ქართული ანბანის სისტემიდან დიდი ხანია ამოვარდა, რომლის შედეგად მივიღეთ ომონიმები - ხელი¹ და ხელი².

ენები, როგორც ცნობილია, განიცდიან **დიაქრონიულ (ისტორიულ)** ცვლილებებს. მაგ., თანამედროვე ინგლისური ენა სიტყვებს “სახლი”, “თავი” წერს შესაბამისად როგორც hoise, mouse, თანამედროვე გერმანული ენა კი იმავე სიტყვებს გამოხატავს სხვაგვარად (Haus, Maus). როგორც ვხედავთ, ახლომონათესავე ენები (გერმანული და ინგლისური) ორთოგრაფიის სხვადასხვა პრინციპს იყენებენ. აღნიშნულ შემთხვევაში ინგლისური დაწერილობის ისტორიულ პრინციპს იყენებს, გერმანული უფრო მეტად – მორფოლოგიურს, თუმცა წარმოთქმით ინგლისურისა და გერმანულის ეს ფორმები წააგავს ერთმანეთს. ამიტომ ისტორიული კვალი ორივე შემთხვევაში (ინგლისურსა და გერმანულში) ზემოაღნიშნულ სიტყვებს კარგად ამჩნევია.

ისტორიულ პრინციპს ზოგჯერ უწოდებენ **ტრადიციულ-საც.** ტრადიციული პრინციპის არსი იმაში მდგომარეობს, რომ თანამედროვე ენა დაწერილობის დროს ინარჩუნებს წარსულის კვალს (ტრადიციას) და სიტყვებს წერს ისე, როგორც ისტორიამ შემოგვინახა. ასე, მაგ., რუსულსა და ბელორუსულ ენებში თანხმოვნები /ж/, /ш/ წარმოითქმება როგორც მაგარი ფონემები. მათი წარმოშობის ეპოქაში და განვითარების გარკვეულ პერიოდში ისინი წარმოადგენდნენ რბილ ფონემებს. ამიტომ ამ თანხმოვნების შემდეგ პრინციპულად შეუძლებელი იყო /ы/ ასოს ხმარება და წარმოთქმა, ე. ი. წინათ წერდნენ ბგერათშეხამებებს жи, ши და არა жы, шы. მაგრამ XIV საუკუნიდან მოყოლებული ძველ რუსულსა და სხვა სლავურ ენებში პალატალიზებულმა თანხმოვნებმა ж, ш-მ განიცადეს დეპალატალიზაცია ანუ ისინი ამ ენებში დღემდე წარმოითქმებიან როგორც მაგარი თანხმოვნები. სწორედ ამან განაპირობა რუსულ და ბელორუსულ ენებში ერთი და იგივე

სიტყვები ორთოგრაფიის სხვადასხვა პრინციპით რომ იწერება. რუსული ენა იყენებს ტრადიციულ პრინციპს ანუ როგორც წარსულში წერდნენ, ისე წერენ დღესაც (შდრ.: жизнь „ცხოვრება“, шило „სადგისი“), თუმცა წარმოითქმება როგორც /“жызнѣ”, “шыла”/, ხოლო ბელორუსული ენა დაწერილობის დროს იყენებს ფონეტიკურ პრინციპს, ამიტომ ზემოაღნიშნული სიტყვები ამ ენაში ისე იწერება, როგორც წარმოითქმება: жызнѣ, шыла. როგორც დავინახეთ, რუსულმა ენამ ძველი ტრადიცია სიტყვის დაწერილობაში არ დაარღვია, ხოლო ბელორუსულმა, პირიქით, ძველი ტრადიცია აქ დარღვეულია.

ისტორიულ პრინციპს ზოგჯერ ეტიმოლოგიურსაც უწოდებენ იმ გაგებით, რომ მასში ნაწილობრივ შემორჩენილია სიტყვის წარმოშობის კვალი.

თანამედროვე ქართულ ენაში იწერება სიტყვა “აღვნიშნე”, თუმცა ზეპირ მეტყველებაში მის ნაცვლად გაისმის ფორმა “ავღნიშნე”, სადაც დარღვეულია ძველი ტრადიცია.

რამდენადაც ამა თუ იმ ენის ანბანი იდეალური იქნება, იმდენად ენა ორთოგრაფიის ერთ-ერთ პრინციპს გამოიყენებს. ასე, მაგ., ლათინური, ქართული, თურქული, ბელორუსული ენები იყენებენ ძირითადად ფონეტიკურ-ფონემატიკურ პრინციპს. ამ ენებში სიტყვები მეტწილად იწერება ისე, როგორც წარმოითქმება. ეს არ ნიშნავს, რომ იგივე ენები საერთოდ არ სარგებლობდნენ ორთოგრაფიის სხვა პრინციპებით.

ქართულ ენაში არა გვაქვს ორთოგრამის (ბერძნ. orthos “სწორი” და gramma “ასო”, “ხაზი”, “ჩანაწერი”) ვარიანტები, ე. ი. დამწერს ენა არ “უტოვებს” არჩევანის უფლებას, თუ რომელი ასო უნდა დაიწეროს ამა თუ იმ სიტყვაში, რადგან წარმოთქმა უმეტეს შემთხვევაში ემთხვევა დაწერილობას. ჯერ კიდევ ს. ჟღენტის 1952 წელს თავის სტატიაში “**ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ძირითადი თავისებურებანი**” აღნიშნავდა, რომ “ქართულში წაკითხვის წესები გაადვილებულია იმის გამო, როგორც იწერება თითქმის ისე, როგორც წარმოითქმის ან, პირიქით, როგორც წარმოითქმის თითქმის ისე იწერება. ქართული მართლწერისა და მართლწარმოთქმის

ასეთი სიახლოვე ქართული ანბანის მაღალი ღირსების მაჩვენებელია და ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას იგი ტრადიციულად ყოველთვის ახასიათებდა” (ქლენტი, 1965:108).

ქართული ენა სხვა ენებთან შედარებით გამოირჩევა თავისი სიმარტივით, რადგან “დროთა ვითარებაში ქართული ენა ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილია, ვიდრე ბევრი სხვა ენა (მაგ., რუსული, გერმანული, ფრანგული, ინგლისური და ზოგი სხვაც)” (ახვლედიანი, 1999:174).

რაც ითქვა ქართულის მისამართით, იგივე შეიძლება ვთქვათ ლათინური, ძველი ბერძნული და განსაკუთრებით თურქული ენის შესახებაც.

თურქული ენის ახალი ანბანი, როგორც ცნობილია, 1928 წელს ლათინური ანბანის საფუძველზე შეიქმნა, სადაც ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით 29 ასო-ნიშანი გვაქვს. თურქული ენის ორთოგრაფიის ძირითადი პრინციპია ფონეტიკურ-ფონემატური, რომ აქაც, ისევე როგორც ქართულ, ლათინურ და ძველ ბერძნულ ენებში ყოველი ცალკეული ასო აღნიშნავს ბგერა-ფონემას და არა მის ფონეტიკურ ვარიანტებს (КОНОНОВ, 1956:16-19). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ თურქულ ენაში ქართულთან შედარებით უფრო ნათლადაა გამოყენებული ფონეტიკურ-ფონოლოგიური პრინციპი, რადგან პირველი ხასიათდება, ე. წ. “სრულხმოვანობით”, რომლის მიხედვით დაუშვებელია ჩვეულებრივად როგორც ორი ხმოვნის, ასევე ორი თანხმოვნის შეერთება. გამონაკლისები ეხება ნასესხებ სიტყვებს და ზოგიერთ თურქულ სიტყვებსაც (დაწვრ. იხ.: КОНОНОВ, 1956:40-43). გარდა ამისა, თურქული ენისათვის დამახასიათებელია თანხმოვანთა კომბინატორული ცვლილებები, რომლებიც გამორიცხავენ არასწორ წარმოთქმას, რომ სიტყვის ბოლოს გვხდება ყრუ თანხმოვნები **ç, p, t, k** (ჩ, ფ, თ, ქ) და ხმოვნის წინ ისინი მჟღერდებიან, ე. ი. გადადიან **c-ში, b-ში, d-ში, g (ğ)-ში**, მაგ., ağaç “ხე”, მაგრამ ağacı “მისი ხე”, kitap “წიგნი”, მაგრამ kitabı “მისი წიგნი”, git “წადი!”, მაგრამ ben gidiyorum “მე მივდივარ”, kulak “ყური”, მაგრამ kulağı “მისი ყური” (დაწვრ. იხ.: КОНОНОВ, 1956:47-49).

ამა თუ იმ ენაში ენობრივ ნიშანთა სისტემა ხელს გვიშლის გამოვიყენოთ მოცემულ ენაში ორთოგრაფიის ერთადერთი პრინციპი. მართებულად ამბობს გ. ახვლედიანი: **“არც ერთი ენის ორთოგრაფიას არ უძევს საფუძვლად მხოლოდ ერთი ამ პრინციპთაგანი, მაგრამ ერთ-ერთი მათგანი უპირატესია** ამა თუ იმ ენის ორთოგრაფიაში. მაგ., ქართულში, როგორც ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილ ენაში, ჭარბობს ფონეტიკური პრინციპი (ფონეტიკურ-ფონოლოგიური – ნ. ჭ.), ხოლო რუსულში – მორფოლოგიური, ინგლისურში – ისტორიული; თითოეულ მათგანში არის სიტყვები, რომლებიც იწერება არა იმ პრინციპით, რომელიც მასში გაბატონებულია” (ახვლედიანი, 1999:174; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

ამგვარად, ყოველი ენა ძირითადად ეყრდნობა ერთ რომელიმე პრინციპს ან ფონეტიკურ-ფონოლოგიურს, ან მორფოლოგიურს, ან კიდევ ისტორიულს (ტრადიციულს), მაგრამ ამასთან ერთად ენაში შიგადაშიგ გამოიყენება სხვა პრინციპებიც.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე ფ ო ნ ე ტ ი კ ა

§ 28. ფონეტიკის შესასწავლი ობიექტი

ფონეტიკა (ბერძნ. *phōnētikós* “ბგერითი”, “მზგერი”, “მჟღერი”; *phōnē* “ბგერა”) ენათმეცნიერების უძველესი დარგია, რომელიც შეისწავლის ბგერებს მეტყველების ნაკადში, მათ შეხამებებსა და პოზიციურ ცვლილებებს.

სამეტყველო ნაკადი არის ბგერათა უწყვეტი, ხაზოვანი თანმიმდევრობა. ბგერა წარმოადგენს სამეტყველო ნაკადის არანიშნად ერთეულს. ცალკე აღებულ ბგერას არ აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა, თუმცა იგი მიმართულია მნიშვნელობაზე, რადგან ბგერა, სწორედ, გამოიყენება ნიშნადი – მორფემებისა თუ სიტყვების ასაგებად სამეტყველო ნაკადში.

ენათმეცნიერებაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა ფონეტიკის შესასწავლი ობიექტის მიმართ: ზოგი ფონეტიკის

საგნად თვლის მხოლოდ ენის ნიშნადი ერთეულების გამოსახვის ხერხებს ბგერების მეშვეობით (Р. И. Аванесов, А. А. Реформатский), ზოგი ფონეტიკაში აერთიანებს ენის ინტონაციურ საშუალებებსაც (Л. Л. Буланин, А. Н. Гвоздев, М. В. Панов), დაბოლოს, ფონეტიკის საგნად ზოგიც მიიჩნევს გრაფიკისა და ორთოგრაფიის საკითხების ერთიანობას (Л. В. Щерба) დაწვრი. იხ.: Русский язык. Энциклопедия, 1979:374-376).

სამეტყველო ბგერების აღწერისა და მათზე დაკვირვების ნაირსახეობის მიხედვით ასხვავებენ ფონეტიკის სხვადასხვა ასპექტებს:

1. **სტატიკური, ანუ აღწერითი ფონეტიკა**, რომლის საფუძვლია როგორც სამეტყველო ბგერების აკუსტიკური, ასევე მათი საარტიკულაციო დახასიათება. ფონეტიკა, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, თავდაპირველად ახდენდა სამეტყველო ბგერების ფიზიოლოგიურ დახასიათებას, შემდგომში კი ბგერადობის თავისებურებებს სწავლობდა, ბგერათა აღქმას აკვირდებოდა სმენითი ორგანოების მეშვეობით (ბგერის სიმაღლე, ბგერის ძალა, ტემბრი და ხანგრძლივობა). ჩვენამდე მოღწეულ პირველ გრამატიკულ სისტემებში (პანინის, დიონისე თრაკიელის, ვარონის და სხვა) ნათლადაა აღწერილი ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემები, მათი წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა და ა. შ.

2. **ინსტრუმენტული, ანუ ექსპერიმენტული** (инструментальная и экспериментальная фонетика) ფონეტიკა სწავლობს ბგერათა ერთეულების თვისებებს სპეციალური მეთოდებით. ტერმინი “ექსპერიმენტული” უშუალოდ დაკავშირებულია, რა თქმა უნდა, ექსპერიმენტთან, ცდასთან მაგრამ ისე არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ფონეტიკის საკითხები ვარკვიოთ მხოლოდ და მხოლოდ ექსპერიმენტული მეთოდით ან სხვადასხვა მანქანებით თუ ხელსაწყოებით.

სამეტყველო ბგერების გამოცნობა შეიძლება მოვახდინოთ თვითდაკვირვებით, როგორც სამეტყველო ორგანოების მუსკულატურაზე (ბაგეების, ენის, რბილი სასისა და მისთ. აქტიური მოძრაობით) და სახმო სიმების ვიბრირებაზე, ასევე

სმენით ორგანოებზე დაკვირვებით (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:225-242).

3. დიაქრონიული (ისტორიული) ფონეტიკა, რომელიც აკვირდება სამეტყველო ბგერების ცვლილებებს დროის თანმიმდევრობით, რომელი ბგერები როგორ ცვლილებას განიცდიან დროთა ვითარებაში. მაგ., თუ ძველ ქართულ ანბანში თავდაპირველად ორმოცამდე ასო-ბგერას ასხვავებდნენ, დღეისათვის ხმარებიდან ამოვარდა ისეთი ასოები, როგორიცაა: ჴ (სახელად ეი), ჵ (სახელად იე ანუ “იოტა”), ჶ (ვიე), ჷ (სახელად ხარი, ძველად კარი), ჸ (ძველად ერქვა ოჰ, ახლა - ჰოე), ჹ (რუსული “ეფი” (ф), ან ევროპ. ენების f) და ლ (უმარცვლო უ, ანუ “უბრჯგუ”) (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:17-19).

ზოგადი ფონეტიკა, რომელიც იკვლევს სხვადასხვა ტიპის ენებში ბგერათა კანონზომიერებებს (იხ. ნაშრომი: ახვლედიანი, 1999).

ჩამოთვლილთაგან უმნიშვნელო ასპექტს წარმოადგენს სტატიკური ფონეტიკა, რომელიც უშუალო კავშირშია ენათმეცნიერების მეორე და მნიშვნელოვან დარგთან – ფონოლოგიასთან (დაწვრ. იხ. Русский язык. Энциклопедия, 1979:374-378).

§ 29. ბგერის განხილვის სამი ასპექტი

ბგერა თავისი ბუნებითა და თვისებით ურთულესი აგებულებისაა. იგი ბუნებაში ორი სახისაა: **ფიზიკური** და **სამეტყველო ბგერები**. ფიზიკური ბგერები ერთიმეორეზე მიყოლებული **დაუნაწევრებელი ბგერებია**, რომლებსაც გამოსცემენ როგორც უსულო საგნები (ქვის დარტყმა ერთმანეთზე, ქარის ზუზუნი, თვითმფრინავის გრუხუნი, თოფის ხმა და მისთ.), ასევე ცხოველებისა და ფრინველების მიერ გამოცემული ბგერები. მაგრამ განსხვავება მათ შორის ისაა, რომ უსულო საგნების მიერ გამოცემულ ბგერებს შეიძლება ვუწოდოთ ფიზიკური ბგერები, ხოლო ცოცხალი ორგანიზმის მიერ გამოცემულ ბგერებს – ბიოლოგიური ბგერები, რომლებსაც გამოსცემენ ცხოველები და ფრინველები. ორივე შემთხვევაში ჩვენ გვექნება მხოლოდ დაუნაწევრებელი ბგერები. მსგა-

ესი დაუნაწევრებელი ბგერების გამოცემა შეუძლია ადამიანებსაც, როგორცაა კაცის ან ქალის გაბმული ყვირილი, სტვენა, სიმღერა, კვნესა, ტირილი და ა. შ.

საზოგადოების უმაღლეს არსებას, ადამიანს, შესწევს უნარი ცხოველებისაგან განსხვავებით წარმოთქვას დანაწევრებული ბგერები, რომლებსაც სოციალური ღირებულება ეძლევა და მათ სამეტყველო ბგერებს უწოდებენ. თვით სამეტყველო ბგერას არ აქვს ენობრივი მნიშვნელობა, მაგრამ იგი ირიბად დაკავშირებულია მნიშვნელობასთან. ბგერებისაგან შედგება ნიშნადი ერთეულები, რომლებიც შეიძლება იყოს ერთბგერიანი სიტყვა, მაგალითად, ბულგარულ ენაში მეშველი ზმნის ფორმა е “არის” შედგება ერთადერთი ბგერისაგან: Това е книга “ეს არის წიგნი”; ერთბგერიანი ნიშნადი ერთეული შეიძლება იყოს რომელიღაც აფიქსი (სუფიქსი, პრეფიქსი, ძირი ...): ვ-ა-შენებ-თ, გა-ა-ღ-ო, გა-უ-ღ-ი-ა (აქ ღ სიტყვის ძირია); რუსულში: С-пиш-и! „გადაწერე!” და ა. შ. გარდა ამისა, ნიშნადი ერთეულები (მორფემები თუ სიტყვები) შეიძლება შედგებოდეს ორი, სამი და მეტი ბგერისაგან (შდრ. მე, ის, ხე, შენ, მზე, მთვარე, წიგნი, მაგიდა, ყვითელნისკარტიანი ...).

აღწერითი ფონეტიკის თვალსაზრისით სამეტყველო ბგერა შეიძლება შევისწავლოთ სამ ასპექტში: **აკუსტიკურ, ფიზიოლოგიურ-ანატომიურ და სოციალურ, ანუ ლინგვისტურ ასპექტებში.**

აკუსტიკური ასპექტი იხილავს სამეტყველო ბგერების ფიზიკურ თვისებას, მათი სმენადობის ხარისხს აზუსტებს. ფიზიოლოგიურ-ანატომიური ასპექტი სამეტყველო ორგანოების აგებულებას სწავლობს, ხოლო სოციალური ასპექტი კი ამა თუ იმ ენის ფონემათა კლასიფიკაციას ახდენს. განვიხილოთ თითოეული მათგანი დაწვრილებით.

§ 30. ბგერის აკუსტიკური ასპექტი

აკუსტიკა (ბერძნ. akustikos “სმენისა”) ფიზიკის დარგია, რომელიც სწავლობს ბგერის ფიზიკურ თვისებას, მის სმენით ეფექტს, ელფერსა და ბუნებას. რამდენადაც ადამიანის მეტყ-

ველება ბგერითია, სამეტყველო ბგერებს, ისევე როგორც ბგერით სხვა მოვლენებსაც, აქვს ფიზიკური თვისება და ბუნება. ამიტომ სამეტყველო ბგერა, ისევე როგორც ნებისმიერი ფიზიკური ბგერა, შეიძლება განვიხილოთ აკუსტიკური თვალსაზრისით ანუ რას წარმოადგენს ბგერა აკუსტიკურ ასპექტში.

ნებისმიერი ბგერა (ფიზიკური თუ სამეტყველო) წარმოადგენს ჩვენი სმენითი ორგანოების მიერ აღქმულ ფიზიკურ მოვლენას, რომელიც ხორციელდება ჰაერის ნაკადის ნაწილაკთა ან სხვა გარემოს რხევითი მოძრაობით.

ბგერის აკუსტიკურ ასპექტში განხილვა ნიშნავს დავადგინოთ, როგორია ბგერის სმენითი ეფექტი, ე. ი. როგორ დამოკიდებულებაშია ფიზიკური თუ სამეტყველო ბგერის წარმოთქმა დრეკადი სხეულის რხევით მოძრაობასთან.

აკუსტიკური თვალსაზრისით სამეტყველო ბგერის თვისობრივ (**качественный признак**) და რაოდენობრივ (**количественный признак**) ნიშნებს წარმოადგენს: 1) ბგერის სიმაღლე; 2) ბგერის ძალა; 3) ბგერის ტემბრი (თვისობრივი ნიშნები) და 4) ბგერის ხანგრძლივობა (რაოდენობრივი ნიშანი).

1. ბ გ ე რ ი ს ს ი მ ა ლ ლ ე. ნებისმიერ სხეულს აქვს ისეთი თვისება, რომელიც დარტყმის შედეგად აწარმოებს რხევით მოძრაობას მარჯვნიდან მარცხნივ და მარცხნიდან მარჯვნივ, რის შედეგად იგი წარმოშობს ჰაერნაკადის ტალღებს, რომლებიც ვრცელდება ყველა მიმართულებით. მაგ., ჩონგურის სიმის რხევითი მოძრაობა ხდება მარჯვნიდან მარცხნივ და მარცხნიდან მარჯვნივ, რომლის შედეგად იგი ახდენს ერთ სრულ მოძრაობას, რომელსაც სხვაგვარად უწოდებენ პერიოდს.

დრეკადი სხეულის რხევითი მოძრაობა გამოისახება ბგერის ერთეულით “ჰერცი წამებში”, რომელიც უკავშირდება გერმანელი ფიზიკოსის ჰერცის სახელს და ნიშნავს, რამდენ სრულ რხევით მოძრაობას (ანუ პერიოდს) ასრულებს სხეული ერთი წამის განმავლობაში. მაგ., თუ ჩონგურის სიმი ერთი წამის განმავლობაში ასრულებს 150 სრულ რხევით მოძრაობას (ანუ 150 პერიოდს), მაშინ სიმის ბგერის სიმაღლე ედრება 150

ჰერცს, თუ – 500 სრულ რხევას (პერიოდს), გვექნება 500 ჰერცი და ა. შ. რამდენადაც მეტი ჰერცი გვექნება წამში, იმდენად მაღალი (ანუ წვრილი) ხმა (ბგერა) გამოიცემა და, პირიქით, რაც უფრო ნაკლებია ბგერის რხევითი მოძრაობა წამში, იმდენად დაბალი იქნება ბგერის სიმაღლე. ასეთ შემთხვევაში ვღებულობთ ბოხ ხმას.

ადამიანისა და ცხოველის ყური ერთნაირად ვერ აღიქვამს ბგერის სიმაღლეთა რაოდენობას. თუ ბგერის სიმაღლე 16 ჰერცზე დაბალია ან 20000 ჰერცზე მაღალი, ასეთ ბგერებს ადამიანის ყური ვერ აღიქვამს. ხოლო ცხოველები, განსაკუთრებით ძელები და დელფინები, თევზები, 16 ჰერცზე დაბალ და 20000 ჰერცზე მაღალ ბგერებს ჩვეულებრივად აღიქვამენ. ამიტომ ცხოველები მოახლოებულ მიწისძვრას ადამიანებზე უფრო ადრე გრძნობენ და ამიტომ ისინი იწყებენ წინასწარ მოძრაობასა და წრიალს.

16 ჰერცზე დაბალ ბგერებს უწოდებენ **ინფრაბგერებს** (ლათ. infra “ქვე”, “დაბალი”), ხოლო 20000 ჰერცზე მაღალ ბგერებს – **ულტრაბგერებს** (ლათ. ultra “ზევით”, “ზომაზე მეტი”, “იქით”, “გადაღმა”).

უნდა აღინიშნოს, რომ ადამიანის სმენითი ორგანოები ისე ვერ აღიქვამს სხეულის რხევითი სიხშირის რაოდენობის ცვალებადობას, როგორც ამას ახდენს სპეციალური ხელსაწყო – **სპექტოგრამა** (ლათ. spectrum – სხვადასხვა ზოლის ფერი, რომელიც მიიღება პრიზმაში ან სხვა გარდამტეხ გარემოში სინათლის სხივის გავლის დროს და ბერძნ. gramma “ჩაწერა”). მაგ., თუ რხევითი სხეულის გამოსათვლელი ერთეული 10000 ჰც-ი იქნება, ამ შემთხვევაში ადამიანის ყური აღიქვამს დაახლოებით 3-ჯერ ნაკლებ ჰც-ს და ა. შ. საზომი აპარატი კი ზუსტად აღრიცხავს ნებისმიერი ბგერის რხევით სიხშირეს.

ახლა კი განვიხილოთ, რასთანაა დაკავშირებული სამეტყველო ბგერის რხევითი სიხშირე? როგორც ცნობილია, ადამიანის ხორხში მოთავსებულია **სახმო სიმები**, რომლებსაც შეუძლია ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადის ზემოქმედებით ვიბრირება (ლათ. **vibratio** “რხევა”, “თრთოლა”), რის

საფუძველზე წარმიქმნება მჟღერი სამეტყველო ბგერები. ადამიანის სახმო სიმებს შეუძლია აწარმოოს 40-დან 1700 ჰც-მდე რხევითი მოძრაობა, თუმცა ბგერის საშუალო სიმაღლე, მაგ., სიმღერის დროს შეიძლება შეადგენდეს 80 ჰც-დან (ბასის ყველაზე დაბალი ხმა) 1300 ჰც-მდე (ყველაზე მაღალი ტონი, რომელსაც სოპრანოს უწოდებენ).

ადამიანის ბგერის სიმაღლეზე გავლენას ახდენს სახმო სიმების აგებულება (მისი სიგრძე-სიდიდე, მოქნილობა, დაჭიმულობა ...), მაგ., მოზრდილი ადამიანის სახმო სიმები უფრო გრძელი, მსხვილი და მკრივია, ვიდრე მოზარდისა. გარდა ამისა, ქალის სახმო სიმები მამაკაცებზე უფრო მოკლე და მოქნილია. ამიტომ ქალის ხმა შედარებით უფრო მაღალი და წვრილია, ვიდრე მამაკაცებისა. მამაკაცების ხმის საშუალო დიაპაზონი უდრის 80-დან 200 ჰც-მდე, ხოლო ქალებისა – 160-დან 340 ჰც-მდე. უმოძრაობის მდგომარეობაში მამაკაცების სახმო სიმების სიგრძე უდრის 1,5 სმ-ს, ხოლო ქალებისა – 1,2 სმ-ს, მაგრამ დაჭიმულობის შემთხვევაში მამაკაცების სახმო სიმების სიგრძე აღწევს 1,8 სმ-მდე, ქალებისა კი – 1,3 სმ-მდე. სახმო სიმების მოქნილობის გამო ქალებს უფრო მაღალი (წვრილი) ხმა აქვთ, ვიდრე მამაკაცებს.

2. ბ გ ე რ ი ს ძ ა ლ ა. ბგერის ძალა ანუ როგორც სხვაგვარად ამბობენ, ბგერის ინტენსივობა, დამოკიდებულია დრეკადი სხეულის გაქანებაზე, მის მანძილზე ანუ **ამპლიტუდაზე** (ლათ. **amplitudo** “სიდიდე”, “სიფართოვე”, “სივრცელე”). რამდენადაც დიდია ამპლიტუდა, იმდენად ძალისმიერია ბგერა.

ბგერის ძალის წნევა, ისევე როგორც ნებისმიერი წნევა, იზომება იმ ძალით, რომელიც მოქმედებს ფართობის გარკვეულ ერთეულზე. ბგერის ძალა მოწმდება სმენადობით როგორც ბგერის ხმამაღლობა. ბგერითი წნევის გაზრდა იწვევს ხმამაღლობის გაზრდას, ხოლო შემცირება მისი ხმამაღლობის დასუსტებას.

ამპლიტუდა და ბგერის ინტენსივობა (ძალა) ერთმანეთთან პირდაპირ პროპორციულ დამოკიდებულებაშია, ეს კი ნიშ-

ნავს: ინტენსივობა უდრის ამპლიტუდა აყვანილი კვადრატ-ში, მაგ., თუ ბგერის ამპლიტუდას გავადიდებთ ოთხჯერ, მაშინ ბგერის ძალა გაიზრდება 4 აყვანილი კვადრატში, რომელიც უდრის 16 დბ-ს (დეციბელს). ამგვარად, ბგერის ძალა (ინტენსივობა) პირდაპირ პროპორციულია ამპლიტუდის კვადრატისა.

ბგერის ძალის საზომ ერთეულად მიღებულია **დეციბელი** (დბ.). ეს არის იმ ენერგიის რაოდენობა, რომელსაც გაივლის დრეკადი სხეული ფართობის 1 სმ კვადრატზე ერთი წამის განმავლობაში. ეს ფართობი ტალღისადმი პერპენდიკულარულ მიმართებაშია.

სამეტყველო ბგერის ძალა დამოკიდებულია სახმო სიმების ამპლიტუდაზე. ხმის სამეტყველო ძალა გამოიყენება დინამიკური მახვილის მქონე ენებში, მეტი სიმღიერით წარმოითქმება ხოლმე მახვილიანი ხმოვნები.

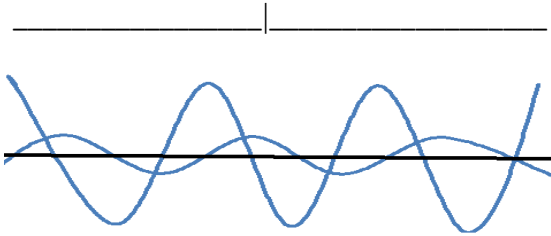
სამეტყველო ბგერის ძალა არ უნდა შეგვეშალოს ბგერის ხმამაღლობასთან (громкость звука). ბგერის ხმამაღლობა გულისხმობს ადამიანის სმენითი ორგანოების მიერ ბგერის ინტენსივობის აღქმას. ბგერის ინტენსივობასა და ბგერის ხმამაღლობას შორის დამოკიდებულებას განსაზღვრავენ ბგერის სიმაღლის მეშვეობით. მაგ., ერთნაირი ძალის ბგერებს ადამიანი სხვადასხვა ხმამაღლობით აღიქვამს, თუ თითოეული ბგერის რხევითი სიხშირე სხვადასხვანაირი იქნება.

3. ბ გ ე რ ი ს ტ ე მ ბ რ ი. თუ ორი დრეკადი სხეულის ან ორი ადამიანის ბგერითი სიმაღლეც და ძალაც ტოლია, ეს ხმები მაინც განსხვავებული აღმოჩნდება. ეგ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, საჭიროა კიდევ ვიცოდეთ, რა არის ბგერის ტემბრი?

ბგერის ტემბრი (ფრანგ. timbre “ბგერის თვისება”, “ბგერის ელფერი”) ბგერის ისეთი თვისებაა, რომლის მიხედვით ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მუსიკალური საკრავები, ადამიანის ხმები და ა. შ. ეს იმიტომ ხდება, რომ ბგერის წარმოთქმის წყაროები ქმნის რთულ რხევით სისტემას. ასე, მაგ., ჩოგურის სიმი აჟღერებს დროს ირხევა მთლიანად ანუ ერთბაშად, რომელიც ქმნის სიმის ძირითად ტონს. გარდა

ამისა, სიმი ირხევა აგრეთვე ნაწილებად. იგი შეიძლება ორ, სამ და ა. შ. ნაწილებადაც ირხეოდეს.

თუ ჩონგურის სიმი იწყებს რხევას მთლიანად და აგრეთვე ნაწილებადაც (დავუშვათ იგი ირხევა ორ ნაწილად), ყოველივე ეს სქემატურად შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 8.

ჩონგურის სიმის მთლიან რხევას ძირითად ტონს უწოდებენ, ხოლო მისი ნაწილებად რხევით მოძრაობას დამატებით, ნაწილობრივ ტონებს, ანუ უცხოურად ობერტონებს (გერმ. Oberton “მაღალი ტონი”) უწოდებენ. ობერტონი თავისი რხევითი სიხშირით ერთი იმდენად აღემატება ძირითადი ტონის რხევით სიხშირეს იმ შემთხვევაში, თუ სიმი ორ ნაწილად ირხევა. დავუშვათ ჩონგურის სიმის ძირითადი ტონის რხევითი სიხშირე უდრის 150 ჰც-ს, მაშინ თითოეული ობერტონის რხევითი სიხშირე ედრება 300-300 ჰც-ს. ხოლო ძირითადი ტონის ერთი მესამედი 450 ჰც-ს და ა. შ. (Буланин, 1970:17).

ბგერის ძირითადი ტონი თავისი ობერტონების ერთად, რომელიც მის თვისობრიობას განსაზღვრავს, ყველაზე უფრო მაღალია. ცალკეული ობერტონები ძირითად ტონს სხვადასხვა ელფერს აძლევენ, სხვადასხვა ჟღერადობას უქმნიან. ბგერის ძირითადი ტონისა და ობერტონების ასეთ თანაფარდობას ბგერის ჰარმონიას უწოდებენ. იგი ქმნის ბგერის ჰარმონიულ

სტრუქტურას, რომელსაც სწორედ ბგერის ტემბრი განსაზღვრავს.

ბგერის ტემბრის არსი კარგად რომ გავიგოთ, კიდევ უნდა ვიცოდეთ, რა არის **რეზონატორი** და **რეზონანსი**?

ყოველ მბგერ სხეულს ახასიათებს თავისებური ტონი ანუ მისი ”საკუთარი” ტონი, რომელიც მარტივი ტონებისაგან შემდგარ რთულ ტონს წარმოადგენს. ამა თუ იმ დრეკად სხეულს შეგვიძლია გამოვაცემინოთ ხმა ისე, რომ თვით იგი კი არ მოვიყვანოთ საბგერო რხევაში, არამედ მის მეზობლად მყოფი სხეულით გამოვიწვიოთ მისი აჟღერება. ეს შეიძლება იმ შემთხვევაში, თუ ამ ორივე სხეულს აღმოაჩნდება საერთო ერთი ან რამდენიმე შემადგენელი ტონი, როგორც სხვაგვარად უწოდებენ, პარციალური ტონები (ლათ. *partialis* “ნაწილობრივი”). სხეულის ამ მოვლენის თანარხევას და თანაბგერობას უწოდებენ **რეზონანსს** (ფრანგ. *résonance* “თანაბგერობა”), ხოლო თანამრხევ და თანამბგერ სხეულს კი – **რეზონატორს**. რეზონატორის როლში შეიძლება გამოდიოდეს, მაგ., ჩონგურის, ფანდურის, ვიოლინოს, როიალისა და ა. შ. ბუდეები, სადაც ხდება თანაბგერობა.

სამეტყველო ბგერის წარმოთქმაში რეზონატორის როლს ასრულებენ ხორხის ზესადგამი მილები, როგორიცაა **ხახის, პირისა და ცხვირის ღრუები**. ორი ინდივიდის ზესადგამი მილების აგებულება არასოდეს ერთნაირი არ იქნება, ამიტომ ერთი ადამიანის ხმა ყოველთვის განსხვავდება მეორისაგან ზესადგამი მილების განსხვავებული აგებულებისა და აგრეთვე სახმო სიმების სიდიდისა თუ მოქნილობის გამო. სწორედ, ამიტომ შეუძლებელია ორი ადამიანის ხმა ზუსტად დაემთხვას ერთმანეთს. რამდენადაც ნაკლები განსხვავება იქნება ორი ადამიანის სამეტყველო ორგანოებს შორის, იმდენად მათი ხმები ერთმანეთის მსგავსი იქნება.

ტონი შეიძლება იყოს **მარტივი და რთული**. მარტივი ტონი იშვიათი მოვლენაა. მას ტემბრი არ აქვს. ასეთებია, მაგ., კამერტონი, ფლეიტა, ადამიანის სტვენა და მისთ., რომლებსაც გააჩნიათ მხოლოდ ძირითადი ტონი. რთული ტონი კი გვაქვს

მუსიკალურ საკრავებში, სიმღერაში, სამეტყველო ბგერებში და ა. შ.

პარციალური ტონების რიცხვი სხვადასხვა მუსიკალურ ინსტრუმენტებს სხვადასხვა აქვს, მაგ., ვიოლინოს – 16, ფორტეპიანოს 6 და ა. შ. ამიტომ ვიოლინოსთან შედარებით ფორტეპიანოს ხმა უფრო ”რბილი” ბგერის შთაბეჭდილებას სტოვებს, ვიდრე ვიოლინოსი, რომელსაც უფრო მწივანა ხმა აქვს, რადგან პარციალური ტონების ხმა ბევრი აქვს (დაწვრ. იხ. : ახვლედიანი, 1999:55).

ამგვარად, ფიზიკური თუ სამეტყველო ბგერა წარმოადგენს რხევითი სხეულის ვიბრაციის შედეგს და იგი რთულზე რთულია ბუნებასა და სამეტყველო არეალში.

§ 31. სამეტყველო ბგერის ფიზიოლოგიურ-ანატომიური ასპექტი და საარტიკულაციო ბაზისი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ადამიანის მეტყველება შედგება დანაწევრებული ბგერებისაგან. ისინი მახვილთან ერთად შეერთების შედეგად ქმნიან გრამატიკულ სიტყვებსა და ფორმებს, რომლებიც გამოხატავენ ცნება-იდეას და ა. შ. სამეტყველო ბგერა რომ წარმოვთქვათ, ადამიანის ფიზიოლოგიურ-ანატომიურმა ორგანოებმა გარკვეული მოძრაობა უნდა შეასრულონ. სამეტყველო ბგერის წარმოთქმაში უშუალო მონაწილეობას ღებულობენ ფილტვები, ხორხი, ხორხის ზედა ღრუები (ხახის, პირისა და ცხვირის), ენა, რბილი სასა ნაქითურთ, ტუჩები, კბილები და ნუნები.

ცალკე უნდა გამოიყოს **სახმო სიმები**, რომლებიც მოთავსებულია ადამიანის ხორხში. ეს არის **სამეტყველო ბგერების ძირითადი წარმომშობი ორგანო**. მისი დაზიანების შემთხვევაში ადამიანი კარგავს ხმას და იწყებს ჩურჩულით ლაპარაკს. ამიტომ სახმო სიმების ძირითად ფუნქციად უნდა ჩაითვალოს ხმის წარმოქმნა.

ჩამოთვლილთაგან არც ერთი ორგანო (გარდა სახმო სიმებისა) არ წარმოადგენს მხოლოდ ბგერისათვის განკუთვნილ

ორგანოს. მათი ძირითადი ფუნქცია სხვაა, რომელიც ადამიანის არსებობის წყაროს წარმოადგენს. მაგ., ფილტვების ძირითადი ფუნქცია სუნთქვაა. თუ ადამიანს სუნთქვა შეუწყდება, მისი სიცოცხლეს დამთავრდება; ენის ძირითად ფუნქციას წარმოადგენს გემოს შეგრძნება, ცხვირისა – სუნის შეგრძნება, კბილებისა – საჭმლის დალეჭვა და ა. შ.

სოსიურის აზრით, ჯერ კიდევ “დამტკიცებული არაა, რომ სამეტყველო ქმედება არის ფუნქცია ლაპარაკის მომენტში, ე. ი. რომ ჩვენი სამეტყველო ორგანოები ისევეა წინასწარ გამიზნული სასაუბროდ, როგორც ფეხები გადასადგილებლად. ენათმეცნიერები ამ საკითხზე ვერ შეთანხმებულან” (სოსიური, 2002:22). აქვე სოსიურს მოჰყავს ამერიკელი მეცნიერის უიტნის სიტყვათა პარაფრაზირება, რომლის მიხედვით ადამიანები სამეტყველო ორგანოებს უბრალოდ, მოხერხებულო-ბის გამო იყენებენ მეტყველების ინსტრუმენტად, რომ მათ ასეთივე წარმატებით შეეძლოთ გამოეყენებინათ ჟესტიკულა-ციის ენა და აკუსტიკური ხატების ნაცვლად – ვიზუალური ხატები, რომ ჩვენი სამეტყველო ორგანოების არჩევანი შემთხვევითიაო ამ მიმართებით (იქვე, 22).

სამეტყველო ბგერის წარმოთქმისას ადამიანის ტვინის ქერქში თავს იყრის მამოძრავებელი ჯგუფი ნერვებისა ანუ როგორც სხვაგვარად ამბობენ **ცენტრიდანული ნერვები**, რომლებიც ბგერების წარმოთქმის მომენტში მიემართებიან მეტყველების ორგანოებისაკენ (მაგ., ბაგეებისაკენ, ენისაკენ, სახმო ხვრელებისაკენ და ა. შ.) და რომლებიც მზად არიან შეასრულონ გარკვეული მოძრაობა, რის შედეგად უკვე წარმოიქმნება შესაბამისი ბგერები. **მსმენელზე კი მოქმედებს, ე.წ. სენსორული, ცენტრისკენული ჯგუფი ნერვებისა**, რომელიც აღიქმება სმენითი ორგანოების მეშვეობით და გადაეცემა იგი ცენტრალურ აპარატს, თავის ტვინის ქერქს (დაწვრ. იხ.: (Матусеевич, 1976:16-17).

ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით ადამიანის სამეტყველო აპარატი არ იცვლება ინდივიდიდან ინდივიდზე, ე. ი. ყველა ადამიანს თითქმის ერთნაირი სამეტყველო აპარატი

აქვს. იმიტომ გვაქვს ასეთი ერთიანი აპარატი, რომ ადამიანის ორგანიზმში არ არსებობს სპეციალური ორგანოები, რომლებსაც დაკისრებული ექნებოდა მხოლოდ და მხოლოდ სამეტყველო ბგერების წარმოთქმის ფუნქცია. ამ ფუნქციას დამატებით ასრულებს ის ორგანოები, რომელთა დანიშნულება სხვაა ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით. ხანგრძლივი ევოლუციის შედეგად ადამიანმა გამოიყენა ანატომიური ორგანოები სამეტყველო ბგერების წარმოსათქმელად (დაწვრ. იხ.: ახვლედიანი, 1999:12 და შმდ.). ასე შეიქმნა და დროთა ვითარებაში ჩამოყალიბდა ადამიანის სამეტყველო აპარატი, რომელსაც ცხოველებისაგან განსხვავებით შეუძლია წარმოქმნას დანაწევრებული ბგერები, ე. ი. მოახდინოს ბგერათა თავისუფალი არტიკულაცია (ლათ. articulare “დანაწევრებულად წარმოვთქვამ”).

ისმება კითხვა: რა დებულებებით მტკიცდება, რომ სამეტყველო ორგანოების ფუნქცია არ არის უშუალოდ მისი საკუთრივ ფუნქცია, ე. ი. მეტყველება არ არის ამ ორგანოების ძირითადი და პირველადი ფუნქცია?

ამ კითხვაზე პასუხი მარტივია და ორი დებულებით აიხსნება: 1. ახლადშობილი ვერ წარმოთქვამს დანაწევრებულ ბგერებს, მათი შეძენა დროთავითარებაში ხდება. 2. ისტორიულად, სანამ ენა ჩამოყალიბდებოდა, ადამიანები ჟესტიკულაციის მეშვეობით “საუბრობდნენ”, ისინი ჯერ კიდევ ვერ წარმოთქვამდნენ დანაწევრებულ ბგერათა იერსახეებს.

თუ ეს ასეა, მაშინ რა უნდა იყოს სამეტყველო ორგანოების, ვთქვათ, ენის, ცხვირის, ფილტვების და ა. შ. ძირითადი დანიშნულება ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით?

ენის, როგორც ფიზიოლოგიურ-ანატომიური ორგანოს, ძირითადი დანიშნულებაა გემოს შეგრძნება. ბავშვი ენის ამოდგამდევ საჭმლის გემოს ძალიან კარგად ასხვავებს. ასევე ცხვირის ძირითადი ფუნქციაა სუნის შეგრძნება, ფილტვების – სასიცოცხლო სუნთქვა და ა. შ. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ სამეტყველო ორგანოებს შორის მხოლოდ სახმო სიმების ძირითად ფუნქციას წარმოადგენს სამეტყველო ბგერის წარმო-

თქმა. სახმო სიმები, სწორედ, ხმის წარმომქნელი ორგანოა და სხვა არაფერი.

მშობლიური ენის მატარებელ კოლექტივს ჩამოყალიბებული აქვს თავის ენაში არსებული ბგერა-ფონემების შესაბამისი საწარმოთქმო უნარ-ჩვევები. ასე, მაგ., ქართველისათვის იოლი წარმოსათქმელია ისეთი ბგერები, როგორიცაა ყ, წ, ჭ, პ, ტ. რუსი, გერმანელი თუ ინგლისელი აღნიშნულ ბგერებს ძალიან ძნელად წარმოთქვამენ ან სულ ვერ წარმოთქვამენ, ხოლო ქართველი ძნელად წარმოთქვამს რუსული ენის რბილ და მაგარ თანხმოვნებს. ყოველი ადამიანის სამეტყველო აპარატი არის ჩამოყალიბებული და მორგებული მხოლოდ მშობლიური ენის ბგერების წარმოსათქმელად. მრავალი ვარჯიშის შედეგად მას შეუძლია წარმოთქვას სხვადასხვა ენის განსხვავებული ბგერებიც.

საწარმოთქმო ჩვევების იმ ერთობლიობას, რომელიც ამა თუ იმ ენისთვისაა დამახასიათებელი, საარტიკულაციო ბაზისი ეწოდება. ამგვარად, ქართველს ქართული ენის საარტიკულაციო ბაზისი აქვს, გერმანელს – თავისი და ა. შ.

მშობლიური ენის საარტიკულაციო ბაზისი ქმნის ერთდაგვარ ბარიერებს უცხოური ენის ათვისების საქმეში. ამასთან დაკავშირებით ხმარობენ ტერმინს “აქცენტი” (ლათ. **accentus** “თავისებური წარმოთქმა”), რაც ნიშნავს ამა თუ იმ ენის ბგერების უნებურ დამახინჯებას იმ პიროვნების მიერ, ვისთვისაც ეს ენა არ არის მშობლიური.

შეუძლია თუ არა ადამიანს უცხოურ ენაზე უაქცენტოდ ლაპარაკი? რა თქმა უნდა, შეუძლია. მაგრამ ამას სჭირდება ხანგრძლივი ვარჯიში და, როგორც ცნობილია, იგი უფრო შედეგიანი უნდა იყოს ახალგაზრდულ ასაკში.

§ 32. ადამიანის საწარმოთქმო აპარატის დახასიათება

ადამიანის საწარმოთქმო (სამეტყველო) აპარატი პირობით შეიძლება დაიყოს სამ მნიშვნელოვან ნაწილად: 1). **სასუნთქი ორგანოები**; 2). **ხორხი**; 3). **ხორხისზედა ღრუები** (ხახის, პირისა და ცხვირის). განვიხილოთ თითოეული მათგანი:

I. სასუნთქ ორგანოებს მიეკუთვნება ფილტვები, რომელთა კედლების შიგნითა ზედაპირი უჯრედოვანი აგებულების წყვილი პარკია და რომლებსაც შეუძლია სუნთქვითი ფუნქციის შესრულება მათი შეკუმშვისა და გაფართოების გზით. გარდა ფილტვებისა, სასუნთქ ორგანოებს განეკუთვნება ბრონქები და ტრაქეა.

ფილტვები გარედან დაფარულია პლევრით (ბერძნ. **pleura** “ნეკნი”, “ფერდი”), რომელიც წარმოადგენს გულმკერდის შიდა ზედაპირს. იგი ფილტვების მფარავი სერიოზული გარსია. გამოყოფენ პლევრის კედლის ამჟოლ (პარიეტალურ) და ფილტვების მფარავ (ვისცელარულ) ფურცლებს, რომლებიც ფილტვის ფესვთან განუწყვეტლივ გადადიან ერთი მეორეში და ფილტვების ირგვლივ ქმნიან დახშულ ერთმანეთისაგან იზოლირებულ მარჯვენა და მარცხენა პლევრის ღრუს. პლევრის ღრუ შეიცავს მცირე რაოდენობის მნიშვნელოვან სითხეს (1-2 მილიგრამამდე), რომელიც ასველებს ერთმანეთისაკენ მიქცეულ პლევრის ზედაპირებს და სუნთქვის დროს ამცირებს ხახუნს, რაც სუნთქვას აადვილებს. პლევრის ანთების შემთხვევაში ადამიანს სუნთქვა მეტად უჭირს ...

ჰაერი ფილტვებში შედის სასუნთქი გამტარი გზებით, ამიტომ სუნთქვით ორგანოებს კიდევ განეკუთვნება ბრონქები და ტრაქეა.

ადამიანს აქვს მთავარი მეორეული ბრონქები. ორივე მათგანი ფილტვების ფარგლებს გარეთ გამოდის და ქმნის საჰაერო პარკებს, რომლებიც უზრუნველყოფენ ფილტვის ორმაგ ვენტილაციას.

ადამიანის ფილტვები გულმკერდის ღრუს მოზრდილი, არასწორი კონუსის ფორმის მქონე სასუნთქი ორგანოა, რომელსაც ოდნავ შედრეკილი ფუძე და მომრგვალებული მწვერვალი აქვს. იგი წინიდან 3-4 სანტიმეტრით მაღლაა წამოწეული პირველ ნეკნზე, ხოლო უკან კისრის მეშვიდე მალას აღწევს. ფილტვების მწვერვალი ნაკლებად მოძრავი ნაწილია. მამაკაცის ფილტვების მასა დაახლოებით 1300 გრამს იწონის, ქალებისა კი ოდნავ ნაკლებია.

ფილტვებს აქვს კარი, საიდანაც შედის მთავარი ბრონქები – ფილტვის არტერია, ნერვები და ფილტვების კვებისათვის განკუთვნილი არტერიები. ფილტვებიდან კი გამოდის ბრონქული ვენები და ლიმფური სადინარები.

ფილტვები ტრაქეის (ბერძნ. *trachein arteria* “სასულე”) საშუალებით უერთდება ხორხს. სასულე მილის სიგრძე შეადგენს 11-13 სმ-ს და იგი მოთავსებულია ბრონქებსა და ხორხს შორის. ტრაქეა შედგება 16-20-მდე ხრტილოვანი არამთლიანი რგოლისაგან.

ტრაქეა (სასულე) მიერთებულია ხორხთან, რომელიც გაყოფილია წინა და უკანა ნაწილებად. ხორხის წინა ნაწილი უკავშირდება ხახას, ხოლო უკანა ნაწილი – სასულეს.

II. ადამიანის სასუნთქი მილის ზედა გაფართოებულ ნაწილს ეწოდება **ლარინქსი** (ბერძნ. *larynx* (*laringos*) “ხორხი”), ანუ ქართულად **ხორხი**. ხორხი არის ადამიანისა და აგრეთვე ხმელეთის ხერხემალიანთა ცხოველების ტრაქეის საწყისი განყოფილება. ხორხის (ლარინქსის) შიგნით მოთავსებულია ხმის წარმომქნელი მთავარი ორგანო, ხმის აპარატი, რომელსაც ეწოდება მბგერი იოგები, ანუ **სახმო სიმები** (*голосовые связки*) .

ხორხის ღრუ გაყოფილია წინა და უკანა ნაწილებად. წინა ნაწილი უკავშირდება ხახას, უკანა კი – სასულეს. ამფიბიების უმრავლესობას, ქვეწარმავლებს და ფრინველებს ხორხში აქვთ ციცხვისებრი და ბეჭდისებრი ხრტილები (ხრტილი შემაერთებელი ქსოვილის ერთ-ერთი სახეობაა, საკმაოდ მოქნილი და მკრივი). ძუძუმწოვრებს განვითარებული აქვთ ახალი ხრტილები – ფარისებრი, ხორხსარქველი და სხვა დამატებითი ხრტილები. მრავალ ძუძუმწოვარს (ვეშაპისნაირების გარდა) აქვს მბგერი იოგები (იოგი ბოჭკოვანი ქსოვილია, იგი აერთებს ჩონჩხის ცალკეულ ნაწილებს, სხეულის ცალკეულ ორგანოებს), რომლებიც გაჭიმულია ციცხვისებრ და ფარისებრ ხრტილებს შორის. ფრინველებს კი ხორხში არ გააჩნიათ მბგერი იოგები და ამ ფუნქციას ასრულებენ, ე. წ. ქვედა ხორხის (ბერძნ. *syrinx*) მბგერი აპკები.

რაც შეეხება **ადამიანის ხორხს** (ლარინქს), იგი სასუნთქი აპარატის ხმის წარმომქმნელი ღრუ ორგანოა. ხორხის დანიშნულებაა გაატაროს ჰაერი სასულეში და ხელი შეუშალოს საკვები ნაწილაკების ან წყლის წვეთების მოხვედრას საჰაერო გზებში. ხორხი მდებარეობს კისრის წინა მიდამოში, კისრის IV-VI მალეების დონეზე.

ადამიანის **ხორხი შედგება** 3 კენტი (ფარისებრი, ბექდისებრი, ხორხსარქველის) და წყვილი ციცხვისებრი ხრტილები-საგან. ყველა ესენი დაკავშირებულია ერთმანეთთან თავისი სახსრებითა და იოგებით. მათ აქვთ საგანგებო მუსკულატურა და მოქნილობა.

ხორხის ღრუ დაფარულია ლორწოვანი გარსით. მასში გამოყოფენ შესავალ ნაწილს, რომელსაც **კარიბჭეს** უწოდებენ. ხორხის ღრუ კიდევ შედგება შუა ანუ პარკუჭისა და ქვემო ნაწილებისაგან. ზემო და შუა ნაწილების საზღვარზე გაჭიმულია პარკუჭის ანუ ცრუ მბგერი იოგები, **შუა და ქვემო ნაწილის საზღვარზე კი ნამდვილი მბგერი იოგები**. მარჯვენა და მარცხენა მბგერ იოგებს შორის რჩება სივრცე, რომელსაც ყიას უწოდებენ.

ფარისებრი ხრტილი წარმოადგენს ორ ოთხკუთხა ერთმანეთთან წინა კიდურებით შეერთებულ საკმაოდ ფართო ფირფიტას. მათი შეერთების კუთხე (მამაკაცებისა) შეადგენს 90 გრადუსს, ხოლო დედაკაცებისა კი – 120 გრადუსს. **ფირფიტების** შეერთების კუთხე წაშვერილია წინისაკენ და მას უწოდებენ **ხვანჩს** (ხვანჩი), ანუ ხორხის მაღლობს. სასაუბრო მეტყველებაში ხორხის მაღლობს მოიხსენიებენ როგორც “ადამის ვაშლს”. ფარისებრი ხრტილის უკანა ნაწილს აქვს ორ-ორი ზედა და ქვედა რქისებრი მორჩები, რომლებიც ეყრდნობა ბექდისებრ ხრტილს.

ხორხს განეკუთვნება აგრეთვე ხორხსარქველი. თავისუფალი სუნთქვის დროს ხორხსარქველი ვერტიკალურად დგას, ე. ი. ამ დროს ტრაქეის კარი ღიაა, საიდანაც ხდება ფილტვებში ჰაერნაკადის ჩასუნთქვა და ამოსუნთქვა. ხოლო ჭამის ან წყლის დალევის დროს ხორხსარქველი გადაეფარება სასულეს,

რადგან მასში არ მოხვდეს საჭმლის ნაწილაკები, რის შედეგად დაღეჭილი საჭმელი გადაეშვება საყლაპავ მილში.

ხორხში მოთავსებულია ყველაზე უფრო კარგი მუსკულატურითა და ელასტიურობით ხმის წარმომქნელი კუნთოვანი აპკისაგან შემდგარი ფარდის ცენტრალური კიდურების ორგანო, რომელსაც (როგორც ზემოთ აღინიშნა) **ეწოდება სახმო სიმები**.

სახმო სიმებს შეუძლიათ შეიკუმშონ და გაფართოვდნენ, იმოდროს თავისუფლად, მისი ნაწილები შეიძლება დაიჭიმოს ან მოიშვას. სახმო სიმებს შორის არსებობს სივრცე, რომელსაც უწოდებენ იოგებშორისო ხვრელს. გარდა ამისა, სახმო სიმები კიდევ ქმნიან ხრტილთაშორისო ხვრელსაც. ორივე ეს ხვრელი ერთობლივად ქმნის სახმო ხვრელს, რომელსაც შეუძლია გაიხსნას მთელ სიგრძეზე ან ნაწილობრივ.

ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადმა ტრაქეის გავლით უნდა გაიაროს **სახმო სიმების ხვრელებში** – ერთია ბექდისებრი ხვრელი და მეორე – სახმო ხვრელი. ამასთან დაკავშირებით ხორხში იქმნება სხვადასხვა სახის სუნთქვითი მდგომარეობა:

1. ორივე ხვრელი ფართოდაა გაღებული. ამ შემთხვევაში წარმოებს **თავისუფალი სუნთქვა**, რომელსაც **რესპირაცია** (ლათ. respiratio “სუნთქვა”) ეწოდება. **რესპირაცია შედგება ორი** თითქმის თანასწორი ხანგრძლივობის **მოდრობისაგან** – ესაა: **შესუნთქვა**, ანუ **ინსპირაცია** (ინგლ. inspiration “შესუნთქვა”) და **ამოსუნთქვა**, ანუ **ექსპირაცია** (ლათ. expiratio “ამოსუნთქვა”). უნდა აღინიშნოს, რომ ინსპირაცია ექსპირაციისაგან ცოტათი მაინც განსხვავდება, კერძოდ, ჩასუნთქვის (ინსპირაციის) დროს ხვრელი უფრო ფართოდაა გაღებული, ვიდრე ექსპირაციის დროს. სახმო სიმების ასეთი მდგომარეობით, გარდა თავისუფალი სუნთქვისა, კიდევ შეიძლება წარმოვთქვათ ჩვეულებრივ ყრუ თანხმოვნებიც. მაგრამ მაინც ცალკე გამოყოფენ სამეტყველო სუნთქვას, რომელიც საკმაოდ განსხვავდება თავისუფალი სუნთქვისაგან.

სამეტყველო სუნთქვას უწოდებენ **ფონაციას** (ინგლ. **phonation** “ბგერათწარმოთქმა”, შდრ. აგრეთვე: ფრანგ. **phonation**, გერმ. **Stimmbildung**), რომელიც იმავე ორ მოძრაობას გულისხმობს (ინსპირაციას და ექსპირაციას), მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ თავისუფალი სუნთქვა (რესპირაცია) ავტომატურია (უნებური) ხოლო ფონაცია (სამეტყველო სუნთქვა) – ნებისმიერი. რესპირაციის დროს შესუნთქვისა და ამოსუნთქვის ხანგრძლივობა თითქმის თანატოლია, ხოლო ფონაციის დროს შესუნთქვა ხდება ძალიან სწრაფად, ამოსუნთქვა კი უფრო ხანგრძლივია, ბგერების წარმოთქმა ხდება თანდათანობით, დაყოვნებით, რაც უფრო მეტ დროს მოითხოვს, ვიდრე ინსპირაცია. დაბოლოს, რესპირაცია (თავისუფალი სუნთქვა) ხდება მეტწილად ცხვირით, ხოლო ფონაცია – პირით (დაწვრ. იხ.: ახვლედიანი, 1999:25 და შემდ.).

სამეტყველო ბგერები სხვადასხვა ენაში მეტწილად ექსპირაციულია, მაგრამ ბგერა შეიძლება წარმოითქვას შესუნთქვითაც, ინსპირაციულად, თუმცა ისინი სოციალურად ღირებული ბგერები არ არიან (ახვლედიანი, 1999:26-27).

არის ენები (იბერიულ-კავკასიური და სხვ.), სადაც სამეტყველო ბგერები შეიძლება წარმოვთქვათ ჰაერის იმ მარაგით, რომელიც პირის ღრუშია მოთავსებული. ამიტომ ასეთი ბგერების (როგორიცაა: **პ, ტ, კ, ჭ, წ, ყ**) წარმოთქმისას “ყია და ხრტილებს შუა ნაპრალი დაკეტილია, რის გამოც შეწყვეტილია ჰაერნაკადის ამომდინარეობა; შესაძლოა ყია და ხრტილებშუა ნაპრალი ღია იყოს, მაგრამ ჰაერის მოძრაობა ხორხიდან არ ხდებოდეს...” ასეთი ბგერები დამახასიათებელია ზოგიერთ სამხრეთ აფრიკის ენაში და მას “წლაპუნა” ან “შეწოვნილ ბგერებსაც” უწოდებენ (ახვლედიანი, 1999:27-28);

2. ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადმა რომ გაიაროს სახმო სიმების ხვრელები, ორივე ხვრელი (ბეჭდისებრი და სახმო) მსუბუქად იშლება, ჰაერნაკადი კი გაეხახუნება პირამიდული ხრტილის კედლებს და წარმოქმნის ხორხის (ლარინგალურ) ფშვინვიერ ნაპრალოვან ბგერას – **ჰ-ს** (**ჰ**). ხოლო

მეტყველების გარეშე ამ მდგომარეობას შეიძლება დავაკვირდეთ, როცა ადამიანი ქოშინობს და მძიმედ სუნთქავს;

3. ორივე ხერელი დაჭიმული და მოკუმულია. ჰაერ-ნაკადმა ძალისმიერად უნდა გადალახოს ეს წინააღმდეგობა და გადავიდეს ხახის რეზონატორში. ამის განსახორციელებლად ჰაერნაკადი თავისი დაწოლით ხორხში წარმოშობს ვიწრო ხერელს, რის შედეგად ვლუბულობთ, ე. წ. მსკდომ ბგერას (სხვაგვარად ხორხის სკდომას უწოდებენ). ასეთ დროს წარმოითქმება, მაგ., გერმანულ და ინგლისურ ენებში ხორხისმიერი ყრუ ბგერა, რომელსაც **კნაკლაუტს** (გერმ. **Knacklaut** “ტკაცუნა”) უწოდებენ: Haus “სახლი”, ინგლ. hoise “სახლი”, აგრეთვე ჩეხურში hrad “ქალაქი”, უკრაინულში глибо “თავი” (წარმოითქმება “ჰოლოვა”), ქართულში: ჰაერი, ჰკითხა და ა.შ. ;

4. იოგებს შორის ხერელი დაკეტილია, ხოლო ხრტილ-თაშორისო ხერელი ოდნავ გაღებული, რის შედეგად ხორხში წარმოიშობა ჩურჩულის მსგავსი რამ. ამიტომ დაავადების ნებისმიერი ანთება ან დამბლა სახმო სიმებს ვიბრირების უნარს უკარგავს, მაგ., გერმანულში სიტყვა Apfel “ვაშლი” წარმოითქმა კნაკლაუტის გარეშე ხდება;

5. ხრტილებს შორის ხერელი დაკეტილია, ხოლო იოგებს შუა ხერელი კი ოდნავ ღიაა. მისი ზედა ნაწილი ირხევა ჰაერნაკადის მეშვეობით, რომლის შედეგად წარმოიშობა ძლიერ მაღალი ბგერები. ესაა მუსიკალური **ფალცეტი** ანუ ტონის მიხედვით ყველაზე მაღალი მუსიკალური ბგერა, რომელიც წარმოიქმნება სახმო სიმების ზედა ნაწილის რხევის შედეგად ხრტილებს შორის ხერელის ჩაკეტვისა და იოგებს შუა ხერელის გაღების დროს;

6. ხრტილებს შუა ხერელი დაკეტილია, ხოლო იოგებს შორის ხერელი მსუბუქად ოდნავ გაღებული, მაგრამ, მე-3 პუნქტში მოცემული მდგომარეობისაგან განსხვავებით, სახმო სიმები დაჭიმულია და იოგებს შორის ხერელში გამავალი ჰაერნაკადის შრიალი კი არ გვესმის, არამედ სახმო სიმები ვიბრირებენ, რის შედეგად ვლუბულობთ მჟღერ ბგერებს, ანუ

ხმოვნებსა და მჟღერ თანხმოვნებს (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:159-162).

III. სამეტყველო ორგანოებს განეკუთვნება აგრეთვე ხორხისზედა ორგანოები – **ხახის ღრუ, პირის ღრუ და ცხვირის ღრუ**. დავახასიათოთ თითოეული მათგანი:

1. ხახის ღრუ (ბერძნ. pharinx “ხახა”) მოთავსებულია პირის ღრუსა და საყლაპავ მილს შორის. იგი წარმოადგენს აპკისებრ-კუნთოვან მილს, რომელიც გაჭიმულია თავის ქალას ფუმიდან კისრის VII მალამდე. მასში გადაჯვარედინებულია სასუნთქი და საჭმლის მომნელებელი გზები. ხახა რიგრიგობით ატარებს შესაბამის ორგანოთა სისტემებში ხან გამთბარ, დატენიანებულ და გასუფთავებულ ჰაერს, ხან კი დაღეჭილ და გაღორწოვანებულ საჭმლის გუნდას. ხახის ზემო ნაწილი (ცხვირ-ხახა) ცხვირის ღრუს უკან მდებარეობს და მას წვრილი ხვრელებით უკავშირდება ხახის შუა ნაწილი ანუ პირ-ხახა.

ხახის ღრუს კედლები ძალიან ელასტიკურია (ლათ. elasticus “დრეკადი”, “მოქნილი”), რომლებსაც შეუძლია შეიკუმშოს და გაიშალოს. ხახის ღრუში გამოყოფენ ხახის კედლებს, რომლებიც დაფარულია შუა – კუნთოვანი და შიგნითა – ლორწოვანი გარსებით. კუნთოვანი გარსი წარმოადგენს განივზოლიან კუნთოვან ქსოვილს, რომელსაც შესწევს უნარი ხახის ზემო, შუა და ქვემო მომჭერი კუნთები წარმოქმნას. ხახის შიგნითა შრეს გასწვრივი მიმართულება აქვს.

ხახის ღრუ სამეტყველო ბგერების წარმოთქმაში ორმაგ ფუნქციას ასრულებს. მას შეუძლია წარმოქმნას ზოგიერთი ბგერა, მაგ., ქართული /ყ/. გარდა ამისა, ხახის ღრუ ხმოვნების წარმოთქმაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს, მას რეზონატორის როლი აკისრია და ხმოვნების ტემბრსაც ქმნის.

2. პირის ღრუ საჭმლის მომნელებელი ტრაქტის წინა ნაწილია, რომელიც იწყება პირის ხვრელით და გადადის ხახაში ან საყლაპავში. იგი პირობით ორ ნაწილად იყოფა – **პირის კარიბჭედ და საკუთრივ პირის ღრუდ**. პირის კარიბჭეს უწოდებენ ვერტიკალურად მდებარე იმ სივრცეს, რომელიც ტუჩებს, ლოყებს, კბილებსა და ღრძილებს შორის არსებობს.

პირის კარიბჭე პირისავე ნაპრალით უკავშირდება გარემოს, ხოლო კბილებს შორის დარჩენილი სივრცით – საკუთრივ პირის ღრუს. პირის ღრუ მოსაზღვრულია სახის ნაწილებით, წინიდან და გვერდებიდან – კბილებითა და ღრძილებით, ქვემოდან – პირის ძირით; უკან იგი ხახის პირის საშუალებით ხახაში გრძელდება. ახალშობილის პირის ღრუ ძალიან პატარაა, უკბილო და მოუქნელი. 17-18 წლისათვის პირის ღრუს ფორმა საბოლოოდ უკვე ჩამოყალიბებულია (იხ. აგრეთვე: ქართ. ენც., ტ. 8, გვ. 81).

სამეტყველო ბგერების წარმოთქმისას პირის ღრუს შეუძლია გაფართოება-შევიწროება. ეს კი ხდება ქვედა მოძრავი ყბის მეშვეობით, რომელიც თავისი აწევ-დაწევით ავიწროებს და აფართოებს პირის ღრუს.

სამეტყველო ბგერების წარმოთქმაში პირის ღრუ განსაკუთრებულ როლს თამაშობს, იმიტომ რომ მასში მოთავსებულია მოძრავი ორგანოები – ენა, რბილი სასა ნაქითურთ და თუ ჩავთვლით, – ბაგეებიც.

პირის ღრუში ყველაზე აქტიური და მოძრავი ორგანოა ენა. იგი პირობით იყოფა ენის წინა, შუა და უკანა ზურგებად. გამოყოფენ აგრეთვე ენის წვერს, ენის ძირსა და ენის გვერდებს, რომლებიც ამა თუ იმ ბგერის წარმოთქმაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობენ. პირის ღრუ შემოფარგლულია ზედა და ქვედა ტუჩებით, ზედა და ქვედა ყბებით, რომლებზედაც განლაგებულია კბილები. კბილები ჩამჯდარია ნუნებში და მას უცხოურად ალვეოლებს (ფრანგ. alveoles "ნუნები"), ანუ ნუნებს უწოდებენ. ნუნების შემდეგ უკანა კბილების გასწვრივ საზღვრამდე მოთავსებულია მაგარი სასა (ლათ. palatum "სასა"). ხოლო მაგარი სასის შემდეგ იწყება რბილი სასა (ლათ. velum palatum), რომელიც ბოლოვდება ნაქით. თუ ნაქი აწეულია, ჰაერნაკადი გამოტარდება პირის ღრუდან, ხოლო თუ ნაქი დაშვებულია ენის მიმართულებით, ჰაერნაკადი გამოდის ცხვირის ღრუდან.

როგორც ხახის ღრუს, ასევე პირის ღრუს დანიშნულება ორგვარია. ამ უკანასკნელში მოთავსებული მოძრავი

ორგანოების მეშვეობით თანხმოვნების დროს წარმოიქმნება სხვადასხვაგვარი წინააღმდეგობანი, რომლებიც ჩქამს წარმოშობენ და ეს ჩქამი თანხმოვნებს განსხვავებულ ელფერს აძლევს. გარდა ამისა, იმავე მოძრავი ორგანოების წყალობით იცვლება პირის ღრუს რეზონატორიც, რომელიც ხმოვნების სხვადასხვა ტემბრს იძლევა.

3. ცხვირის ღრუ (ფრანგ. nazal “ცხვირისა”) წარმოადგენს ხახისა და პირის ღრუებისაგან განსხვავებით უცვლელ რეზონატორს. მას შეუძლია მიიღოს ან არ მიიღოს მონაწილეობა ბგერის წარმოქმნაში. ნაზალიზებული, ანუ ცხირისმიერი ბგერების რაოდენობა ყველა ენაში შეზღუდულია, მაგ., ქართულში, რუსულში, გერმანულში და ა. შ. გვაქვს ორ-ორი ნაზალიზებული თანხმოვანი /მ/, /ნ/. არის ისეთი ენებიც, სადაც გამოყოფენ ცხვირისმიერ ხმოვნებსაც. მაგ., ძველ სლავურ ენაში ასხვავებდნენ წინა და უკანა რიგის ცხვირისმიერ ხმოვნებს, რომლებსაც “იუსებს” უწოდებდნენ: “იუს მცირე” (შდრ. რუს. юс малый და “იუს დიდი” (რუსულად: юс большой). თანამედროვე პოლონურ ენაში ნაზალიზებული ხმოვნები დღემდე შენარჩუნებულია.

ქართულს არა აქვს სოციალურად ღირებული ხმოვანთა ნაზალიზაცია. ფიზიოლოგიურად კი, ცოცხალი მეტყველების პროცესში, ქართულსაც მოეპოვება ხმოვანთა ნაზალიზებული წარმოთქმა, მაგ., სიტყვებში სამი, კანი /ა/ ოდნავ ნაზალიზებულია (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:72-73).

ევროპულ ენათა შორის ხმოვანთა ნაზალიზაცია ყველაზე მეტად გავრცელებულია ფრანგულ ენაში, უფრო ნაკლებად კი – პოლონურში (იქვე, 73).

დაბოლოს, სამეტყველო ორგანოები თავისი მოძრაობის, მოქნილობის შესაბამისად იყოფა **აქტიურ** და **პასიურ** ორგანოებად. **აქტიურია** ისეთი ორგანო, რომელსაც შესწევს უნარი დამოუკიდებლად შეასრულოს განსაზღვრული მოძრაობა. ასეთ ორგანოებს მიეკუთვნება: ენა, ტუჩები (განსაკუთრებით ქვედა ტუჩი), რბილი სასა ნაქითურთ, ხახის კედლები და სახმო სიმები (ზოგიერთის აზრით, ფილტვებიც ბრონქები-

თურთ). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ფილტვებსა და ბრონქებში ბგერები არ წარმოიქმნება. **პასიურ ორგანოებს** განეკუთვნება: მაგარი სასა, ნუნები, კბილები და ცხვირის ღრუ.

§ 33. ფონეტიკა და სამეტყველო ბგერების აკუსტიკური დახასიათება

ფონეტიკა, როგორც ზემოთ ითქვა, ენათმეცნიერების უძველესი დარგია. როცა რომელიმე ენის ფონეტიკის საკითხებს ვიხილავთ, პირველ ყოვლისა, წინ წარმოგვიდგება სხვადასხვაგვარი ბგერები, მათი ბუნება და თვისება.

ლინგვისტების ერთი ნაწილი ფონეტიკის შესასწავლ ობიექტად თვლის ენის ნიშნადი ერთეულების (მორფემების, სიტყვების) ბგერითი შედგენილობის ხერხებს, მეორე ნაწილს ლინგვისტებისა ფონეტიკის საკუთრებად მიაჩნია მხოლოდ ენის ინტონაციური საშუალებები, დაბოლოს, მესამე თვალსაზრისი ფონეტიკაში აერთიანებს გრაფიკისა და ორთოგრაფიის საკითხებსაც, ე. ი. ფონეტიკა - ფართო მნიშვნელობით (დაწვრ. იხ.: Русский язык. Энциклопедия, 1979:374).

შინაარსის მიხედვით ასხვავებენ ფონეტიკის სხვადასხვა სახეებს. ესენია: **ექსპერიმენტული ფონეტიკა** (სამეტყველო ქმედების სხვადასხვა სახის ბგერითი გამოვლინება, რომელიც დგინდება ექსპერიმენტით), **აღწერითი ფონეტიკა** (სხვადასხვა სამეტყველო ბგერითი ერთეულების აკუსტიკური და საარტიკულაციო დახასიათება, მათი კანონზომიერებების დადგენა), **ისტორიული ფონეტიკა** (ბგერითი მასალის განხილვა დიაქრონიულ ასპექტში), **ზოგადი ფონეტიკა** (ბგერით კანონზომიერებათა განზოგადოება) (იქვე, 374-376). როგორც ვხედავთ, ყველა შემთხვევაში ფონეტიკას საქმე აქვს სამეტყველო ბგერებთან.

ენათმეცნიერების ახალი დარგის – ფონოლოგიის – დამკვიდრებამდე სამეტყველო ბგერები იხილებოდა მხოლოდ ფონეტიკაში. მაგრამ შემდგომში სამეტყველო ბგერები და სოციალური ღირებულების ბგერები (ზედმიწევნით: ფონემები) გაიმიჯნა ერთმანეთისაგან. ამიტომ ისმება კითხვა: **რა მხრივ**

უნდა განიხილოს აკუსტიკურმა ფონეტიკამ სამეტყველო ბგერები?

აკუსტიკური (სმენადობის) თვალსაზრისით სამეტყველო ბგერები შეიძლება დავყოთ ჩქამის, ტონისა და ჟღერადობის თვალსაზრისით.

ჩქამი ესაა ერთდაგვარი ხმაური, რომელიც გვესმის თანხმოვნების წარმოთქმისას. იგი მცენარის ფოთლების შრიალს ან ქარის ნელ ზუზუნს წააგავს.

თანხმოვნების წარმოთქმის ადგილას ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადის გამოტარების დროს იქმნება ერთდაგვარი წინააღმდეგობა, სადაც ხდება მისი (ჰაერნაკადის) ხახუნი სამეტყველო ორგანოების კედლებთან, რის შედეგად წარმოიშობა **ჩქამი** (ხმაური). ხოლო სახმო სიმების ერთმანეთთან მიახლოებისას ხდება მათი დაჭიმვა და ვიბრირება, ე. ი. წარმოებს სახმო სიმების რხევითი მოძრაობა, რომლის შედეგად ვლელულობთ **ხმას (ტონს)**. თუ სახმო სიმები არაა მიახლოებული ერთმანეთთან, ე. ი. ისინი არ არიან დაჭიმული და არ ირხევიან, ხმა არ წარმოიშობა. აქედან გამომდინარე თანხმოვნები იყოფა ჩქამიერებად და სონორებად (ლათ. **sonorus** "ხმის გამომცემი").

ხმისა და ჩქამის თანაფარდობა დამოკიდებულია ჰაერნაკადის ძალაზე, აგრეთვე მისი გადალახვის თვისებაზე და სამეტყველო ორგანოების კუნთოვან დაჭიმულობაზე. თავისთავად ცხადია, რომ თუ სუსტი იქნება ჰაერნაკადი, მით უფრო ძლიერი იქნება ბგერის ხმა და მით უფრო სუსტი იქნება ამგვარი გზით მიღებული ჩქამი. და პირიქით, რაც უფრო ძლიერი იქნება ჰაერნაკადი, მით უფრო ძლიერი იქნება ჩქამი და უფრო სუსტი იქნება ბგერის ხმა.

ამგვარად, ჩქამი წარმოიშობა თანხმოვნების წარმოთქმის დროს მათი წინააღმდეგობის გადალახვის წერტილში. მას აქვს მეტ-ნაკლები სიძლიერეც (შდრ. ქუხილის გრგვინვა, ხის ფოთლების შრიალი, ჩანჩქერის ჩუხჩუხი, ქარის ბზუილი და ა. შ.) და მეტ-ნაკლები სიმაღლეც (შდრ. ურმის ჭრიალი, ჯაჭვის ჩხარუნი და ა. შ.) მაგრამ სამეტყველო ბგერის ტონი

გამოწვეულია სახმო სიმების პერიოდული რხევით. მას მეტნაკლები ჩქამი ახასიათებს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე სამეტყველო ბგერები, პირველ ყოვლისა, იყოფა ორ განსხვავებულ ჯგუფად – **ხმოვნებად** და **თანხმოვნებად**. არ არსებობს დედამიწის ზურგზე (და არც არსებობდა!) რომელიმე ენა ამ ორი ერთეულის გარეშე. ისმება კითხვა: რა დაემართებოდა ენას და მის ბგერებს, მარტო ხმოვნები რომ გვქონოდა? პასუხი ერთია: სიტყვების წარმოთქმისას პირს გავაღებდით და ვეღარ დავხურავდით. ან, პირიქით, მარტო თანხმოვნების არსებობისას ენაში არ მოგვეცემოდა საშუალება წარმოგვეთქვა სიტყვები პირგაღებული. ამდენად ”ხმოვანი” და ”თანხმოვანი” ყველა ენაში გვაქვს, მასთან ერთად გვაქვს შესაბამისი ტერმინები. ხმოვნები და თანხმოვნები ფონოლოგიის საკლასიფიკაციო უნივერსალური ერთეულებია (ზდრ. ლათ. vocalis – consonans, გერმ. Vokal – Konsonant, ინგლ. vocalis – consonant, თურქ. *üns* – *ünsüz*, რუს. гласный – согласный, უკრ. голосний – приголосний და ა. შ.).

უნდა აღინიშნოს, რომ ბერძნებმა, სხვა გრამატიკოსები-საგან განსხვავებით, დამატებით შემოიღეს ტერმინი “ნახევარ-ხმოვანი” (ლათ. semi-vocalis). ისინი ნახევარხმოვნებად თვლიდნენ შემდეგ თანხმოვნებს: r, l, m, n, z, s და სხვ.

ხმოვნები თანხმოვნებს უპირისპირდებიან შემდეგი თვისებებით:

1. ხმოვნების წარმოთქმისას ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადი არავითარ წინააღმდეგობას არ ხვდება, ხოლო თანხმოვნების წარმოთქმისას კი იგი გარკვეულ წინააღმდეგობას ხვდება;

2. ხმოვნების წარმოთქმისას სამეტყველო მუსკულატურა დაჭიმულია თანაბრად, თანხმოვნების წარმოთქმისას – არათანაბრად;

3. ხმოვნების წარმოთქმისას ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადის ძალა უფრო სუსტია, ვიდრე თანხმოვნებისას. ამაში ადვილად დავრწმუნდებით, თუ ხელის გულს მივიტანთ

პირთან და რიგრიგობით წარმოვთქვამთ ჯერ ხმოვანს, მერე თანხმოვანს ან პირიქით. შევიგრძნობთ, რომ ხმოვნების წარმოთქმისას ჰაერნაკადის „დარტყმა“ ხელის გულზე უფრო სუსტია, ვიდრე თანხმოვნებისას;

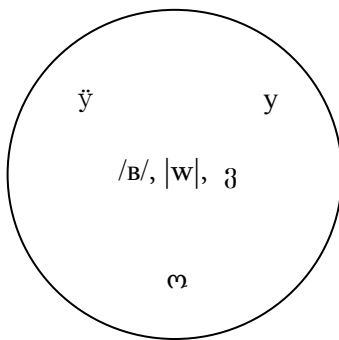
4. ხმოვნების წარმოთქმისას სახმო სიმები ჟღერენ პერიოდულად, რის საფუძველზე ისინი დიდი ტონალობით ხასიათდებიან (თითოეულის ხმა შორ მანძილზე გვესმის), ხოლო თანხმოვნებს უფრო დაბალი ტონალობა ახასიათებს (და ამასთან ერთად სხვადასხვაგვარი).

ტონალობის თვალსაზრისით თანხმოვნები ყველა ენაში იყოფა **ჩქამიერებად** (შდრ. ქართულში: ბ, ვ, გ, დ, ჟ, ზ, ძ, ჯ, ღ, კ, პ, ს, ტ, ფ, ხ, ც, ჩ, შ, თ, ქ, წ, ყ, ჭ, ჰ) და **სონორებად** (რ, ლ, მ, ნ, ჯ). ჩქამიერი თანხმოვნების დროს ჩქამი სჭარბობს ხმაზე, ხოლო სონორული თანხმოვნების წარმოთქმისას, პირიქით, ხმა სჭარბობს ჩქამზე, ჩქამი ძალიან ნაკლები დოზითაა, ასე რომ, სონორები თითქმის (განსაკუთრებით რ, ლ) ხმოვნებს უტოლდებიან. სწორედ ამიტომ ბერძნებმა ამ თანხმოვნების აღსანიშნავად იხმარეს ტერმინი ”ნახევარხმოვანი”. უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოინდოევროპულ ფუძეენაში სონორულ თანხმოვნებს **რ, ლ, მ, ნ**-ს ორი ფუნქცია ეკისრებოდა: ერთი მხრივ, ისინი ჩვეულებრივი თანხმოვნების როლში გამოდიოდნენ, მეორე მხრივ, – ქმნიდნენ მარცვალს, როგორც ხმოვნები. მარცვლის ფუნქციას აღნიშნული თანხმოვნები იმ შემთხვევაში ასრულებდნენ, თუ ისინი ბგერათშეხამებაში თანხმოვნებს შორის მოექცეოდნენ.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სონორ თანხმოვნებს შორის მეტი ტონალობით ხასიათდებიან **რ, ლ**, მათში ჩქამი მინიმალური დოზით გვხვდება. ამიტომ ზოგიერთ დღევანდელ სლავურ ენაში მათ ფუნქციის ორმაგობა შეინარჩუნეს. მაგ., თანამედროვე ჩეხური ენის სიტყვებში: vlk ”მგელი”, vlna ”შალი”, prst ”თითი”, Brno (ქალაქის სახელწოდება) და სხვ. **ლ, რ** თანხმოვნები ქმნიან მარცვლს (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962: 136-137).

სონორ თანხმოვანთა რიგს შეიძლება მივაკუთვნოთ თანხმოვანი ვ-ც იმ თვალსაზრისით, რომ სხვადასხვა ენაში იგი ერთიანდება ხმოვანთა (უფრო სწორად ნახევარხმოვანთა) რიგებში, მაგ., რუსული ენის დიალექტებში /ვ/ თანხმოვნის ნაცვლად (თუ იგი ბგერათშეხამებაში თანხმოვნის წინ იდგება ან სიტყვის ბოლოში მოექცევა, გვესმის არამარცვლოვანი /ყ/: травка “ბალახი”, წარმოითქმება როგორც траўка, кровь “სისხლი” - крoў. ხოლო თუ /ვ/ თანხმოვანი აღმოჩნდება სიტყვის წინ, რომელიც აგრეთვე თანხმოვნით იწყება, მის ნაცვლად რუსულ დიალექტებში მოგვესმის მარცვლოვანი /უ/: Я иду в город “მე მივდივარ ქალაქში”, იტყვიან: «Я иду у город».

ქართულ ენაში სახელთა ბრუნებისას ზოგჯერ ო-ს ჩაენაცვლება ვ-თანხმოვანი: ნიორი – ნივრის, ნიგოზი – ნიგვზის და მისთ. ასე რომ, სხვადასხვა ტიპის ენებში ვ-თანხმოვანი (სლავურ ენებში - |B|, გერმანიკულ ენებში - |w| განსაზღვრულ პოზიციებში ხდება ხმოვანთა სისტემაში, რომელიც შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 9.

გარდა ამისა, სხვადასხვა ენაში ყრუ წყვილი თანხმოვნები არ მჟღერდებიან როგორც სონორული თანხმოვნების წინ, ასევე არ მჟღერდებიან ისინი /ვ/ თანხმოვნის წინ (შდრ. ქართულთან: სროლა, კლება, კნეინა, სვაკი, სადაც ს და კ ინარჩუნებენ თავის სიყრუეს. |ქ| სხვა სონორებისაგან იმით

განსხვავდება, რომ იგი ყრუ თანხმოვნების წინ და სიტყვის ბოლოს ყრუვდება და გადადის /f/-ში, მაგ., ვხატავ, წარმოითქმება როგორც “f ხატა f”).

აკუსტიკური თვალსაზრისით ყველა ენაში ბგერები იყოფა **მჟღერ** და **ყრუ** ბგერებად. ხმოვნები ყველა მჟღერია, თანხმოვნები – მჟღერი და ყრუ. თანხმოვნებიდან სონორები (r, l, m, n, j, v), – ყველა მჟღერია, ჩქამიერებიდან ზოგი მჟღერია, ზოგი – ყრუ.

დღევანდელ ქართულში 18 მჟღერი ბგერაა, აქედან 13 თანხმოვანია და 5 ხმოვანი. ესენია: ა, ე, ო, ი, უ; ბ, ვ, გ, დ, ჟ, ზ, რ, ლ, მ, ნ, ძ, ჯ, ღ. ყრუ თანხმოვნები ქართულში **თხუთმეტი**ა: კ, პ, ს, ტ, ფ, ხ, ც, ჩ, შ, თ, ქ, წ, ყ, ჭ, ჰ. ფონემათა რაოდენობა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაა.

მჟღერია ბგერა, რომელიც წარმოითქმება სახმო სიმების დაჭიმულობითა და რხევითი მოძრაობით, რომლის დროს გამოიცემა ხმა, ხოლო **ყრუ** ბგერების (თანხმოვნების) დროს სახმო სიმები არ ირხევა და ხმაც არ გამოიცემა. ჩურჩულით წარმოთქმული ყველა ბგერა ყრუა. ისმება კითხვა: თუ ყრუ თანხმოვნები მართლაც ყრუა, მაშინ ხმამაღლა წარმოთქმული როგორ გვესმის ისინი? საქმე იმაშია, რომ ყოველი თანხმოვნის წარმოთქმისას (იქნება ის მჟღერი თუ ყრუ) თან ვაყოლებთ /მ/ ბგერას, რომელიც იწვევს მჟღერადობას: /tm/, /km/, /sm/, /fm/ და ა. შ.

პრაქტიკულად მჟღერი და ყრუ თანხმოვნები შეიძლება გამოვიცნოთ შემდეგნაირად: ხელის გულებით დავიცოთ ორივე ყური და შესაბამისად წარმოვთქვათ მჟღერი და ყრუ თანხმოვნები: მჟღერი თანხმოვნის დროს მოგვესმის ერთდაგვარი ბზუილი, ხოლო ყრუ თანხმოვნებისას – შუილი.

სხვადასხვა ენაში მჟღერი და ყრუ ბგერების (ხმოვნებისა და თანხმოვნების) რაოდენობა არ ემთხვევა.

ამგვარად, ფონეტიკის შესასწავლ ობიექტს წარმოადგენს სამეტყველო ბგერის განხილვა **აკუსტიკურ ასპექტში**, სადაც დგინდება ბგერის **სმენადობის ეფექტი**, ბგერის **თვისება** და **ბუნება**, ჩქამი და ტონი, ბგერის მჟღერადობის ხარისხი.

ბგერა აკუსტიკურ ასპექტში შეიძლება განვიხილოთ კიდევ **რაოდენობრივი თვალსაზრისით**, ე. ი. დავადგინოთ ენაში ბგერის ხანგრძლივობა. **ბგერის ხანგრძლივობა არის დროის ის მონაკვეთი, რომელშიც გვესმის ბგერა.**

ბგერის ხანგრძლივობა ენაში გამოწვეულია სხვადასხვა მიზეზებით. იგი შეიძლება გამოწვეული იყოს მეტყველების ტემპით. რაც უფრო ჩქარი ტემპით ვმეტყველებთ, მით უფრო მოკლეა ბგერის ხანგრძლივობა და, პირიქით, რაც უფრო ნელი ტემპით ვკითხულობთ ტექსტს, მით უფრო ხანგრძლივია ბგერები. ბგერის ასეთ ხანგრძლივობას უწოდებენ აბსოლუტურ ხანგრძლივობას. მას ლინგვისტიკისათვის არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს. სამაგიეროდ ენაში გვაქვს ბგერის შეფარდებითი ხანგრძლივობა, რომელსაც სოციალური ღირებულება გააჩნია და რომელიც ამა თუ იმ ენის საკუთრებას წარმოადგენს. ასეთ შემთხვევაში არჩევენ გრძელ და მოკლე ხმოვან ფონემებს, რომლებსაც ოპოზიციურად განლაგებულ სიტყვებში განმასხვავებელი ფუნქციის როლი აკისრია, მაგ., გერმანულ ენაში: Staat “სახელმწიფო”, მაგრამ: statt “ნაცვლად”: statt dessen “ნაცვლად ამისა”, სადაც პირველ სიტყვაში გვაქვს გრძელი ხმოვანი ფონემა /a/, მეორეში – მოკლე ფონემა /ǣ/ (დაწვრილებით იხილეთ ქვემოთ: თავი ფონოლოგია).

როცა მბგერი სხეული რხევით მოძრაობაში მოგვყავს, ამ სხეულის რხევა თანდათან კი არ სუსტდება და ნელდება, არამედ იგი ერთბაშად წყდება. ასე, მაგ., როცა მანქანის ძრავა მუშაობს და უცებ გაჩერდება, ხმაც წამსვე შეწყდება ან ზარს რომ შემოვკრავთ და გავჩერდებით, გაჩერებისთანავე ხმაც წყდება და ა. შ. ყოველი დრეკადი სხეულის ბგერითი ხმა წყდება ერთბაშად და არა თანდათანობით.

აკუსტიკურ პრინციპს ექვემდებარება სამეტყველო ბგერების წარმოთქმაც. ხმული ბგერები ქართულ ენაში, ისევე როგორც სხვა ენებში, როგორიცაა **ბ-ფ-პ, დ-თ-ტ, გ-ქ-კ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ**, წარმოთქმისთანავე მათი ხმა წყდება ერთბაშად, თუმცა ხანგრძლივობის მიხედვით ეს თანხმოვნებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაგ., დ-ს ხანგრძლივობა უდრის წამის 0,18-ს,

ტ-ს – 0,16-ს, ჯ-ს – 0,3 და ა. შ. ასეთი მცირე განსხვავებანი ხანგრძლივობის მიხედვით ვერ არღვევენ ხშული თანხმოვნების, ე. წ. მეყსეულობას (სწრაფად წარმოთქმას), რადგან არც ერთი მათგანის გაგრძელებით წარმოთქმა შეუძლებელია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ამ თანხმოვნების გაორმაგებულ წარმოთქმას (შდრ. მათთან, ადიდდა, გგონია და ა. შ.) (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:53).

მეყსეულ ბგერებისაგან განსხვავებით ენაში გვაქვს მყოვარი (ხანგრძლივი) ბგერებიც, რომელთა წარმოთქმა შეიძლება გაგრძელებით, უწყვეტლივ მოხდეს. მყოვარ ბგერებს შევიგრძნობთ, თითქოსდა რაიმე სხეულის ხეხვით ან დაჭიმვით. მუსიკალური ინსტრუმენტებიდან უწყვეტლივ ბგერებს გამოსცემენ ვიოლინო, სასულე ორკესტრი, გუნდური სიმღერა და სხვა.

მყოვარი თანხმოვნების გაგრძელება ყოველთვის შესაძლებელია (შდრ. სსს, შშშ, რრრ და ა. შ.).

თუ მეყსეული თანხმოვნების გამოცნობა შესაძლებელია მხოლოდ წარმოთქმის ბოლო მომენტში, ბგერის გათავებაში (ექსპლოზიაში), მყოვარი თანხმოვნების გამოცნობა შესაძლებელია წარმოთქმის ყველა მომენტში (ექსკურსიის, დაყოვნებისა და რეკურსიის დროს ანუ დასაწყისში, შუაში და დასასრულშიც).

სამეტყველო ბგერების ხანგრძლივობა დამახასიათებელია სხვა ენებისთვისაც, მაგ., რუსულ და სხვა სლავურ ენებში მახვილიანი ხმოვნები უფრო ხანგრძლივები არიან, ვიდრე უმახვილო. სხვა მდგომარეობა გვაქვს ინდოევროპულ ენებში (გერმანული, ინგლისური, ესპანური, ფრანგული, ლიტვური და სხვ.), სადაც ხმოვანთა ხანგრძლივობა დამოკიდებულია მათ პოზიციაზე სიტყვაში და ამიტომაც ისინი ფონოლოგიურ ტიპებს ქმნიან.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

სამეტყველო ბგერების ლინგვისტური (სოციალური) ასპექტი და ფ ო ნ ო ლ ო გ ი ა

§ 34. ბგერა და ფონემა

როგორც პრაქტიკამ დაგვანახა, ბგერისა და ფონემის გამიჯვნის საკითხი პრობლემურია ერთი ენის სპეციალისტებისათვის, რომლებსაც, ასე თუ ისე, არ აქვთ პირდაპირი შეხება ენათმეცნიერების ახალ დარგთან – **ფონოლოგიასთან** და ისინი სწავლებისათვის მეტწილად იყენებენ ფონეტიკის და არა ფონოლოგიის საკითხებს. ამიტომ ზოგჯერ გაიგონებ აბსურდულ ფრაზას, რომ “ბგერა და ფონემა ერთი და იგივეა”, რომ “ქართულ ენაში 33 ბგერაა” და ა. შ.

ფონეტიკა, როგორც ცნობილია, ენათმეცნიერის უძველესი დარგია. პირველი მსჯელობა სამეტყველო ბგერების შესახებ, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, გვხდება ინდოელი ფილოსოფოსის **პანინის გრამატიკაში** (ძვ. წელთაღრიცხვის V-IV ს.ს.), რომელშიც განხილულია ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემები. აქვე მოცემულია ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური, ბგერათა წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა, მახვილი, ინტონაცია და ა. შ.

სამეტყველო ბგერების განხილვა აკუსტიკური და ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით საკმარისი არ არის, რამდენადაც ბგერის ბუნება დიდ სირთულეებთან გვაკავშირებს. ამიტომ ენათმეცნიერებაში შეიქმნა აუცილებლობა ბგერათა ბუნების დეტალური დახასიათებისათვის, უნდა გამოყოფილიყო მესამე ასპექტი. სწორედ, აქედან გამომდინარეობს ბგერათა დახასიათების **ლინგვისტური** ანუ სოციალური (ფუნქციონალური) ასპექტი და ენათმეცნიერების შესაბამისი დარგის, – **ფონოლოგიის**, მასთან ერთად ტერმინის „**ფონემა**“ შემოღება. ამიტომ **საჭიროა გაიმიჯნოს ერთმანეთისაგან ბგერა და ფონემა**. ეს ორი ცნება სრულიად სხვადასხვაა, თუმცა მათ შორის არსებობს უშუალო კავშირიც, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

როცა ბგერისა და ფონემის გამოიყენაზე ვსაუბრობთ, პირველ ყოვლისა, უნდა გვესმოდეს, რას წარმოადგენს ენათმეცნიერების ორი დარგი – **ფონეტიკა** და **ფონოლოგია**. ეგებ, ამ ორი დარგის აღრევა იმიტომ ხდება, რომ მათ შორის “საერთო ხიდი” **ბგერა** (შდრ. ბერძნ. *phōnē* “ბგერა”? მაგრამ **ფონეტიკასა და ფონოლოგიას შორის დიდი განსხვავებაა**.

ფონეტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი, სამეტყველო ბგერების წარმოთქმასა და მათ აკუსტიკურ თვისებებს, ანუ სამეტყველო ბგერების ფიზიოლოგიურ და აკუსტიკურ მხარეებს (ბგერის სიმაღლე, ბგერის ძალა, ბგერის ტემბრი და მისთ.) სწავლობს.

ფონოლოგია ენათმეცნიერების დარგია, რომელსაც XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან ჩაეყარა საფუძველი, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ფონემაზე საუბარი ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო.

ფონოლოგიის აღორძინების პერიოდი დაიწყო XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან. (დაწვრ. იხ. Трубцевой, 2000, აგრეთვე: Реформатский, 1970).

რის საფუძველზე აღმოცენდა ფონოლოგია?

როცა ენა და მეტყველება თავდაპირველად არ იყო ერთმანეთისაგან გამოიჯნული, მეტყველება გაიგივებული იყო ენასთან, ენა გაგებული იყო როგორც “ფარული მეტყველება”, ბგერითი სისტემა მთლიანად ეფუძნებოდა ფონეტიკას. მაგრამ **ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა** (1767-1835 წ.წ.) და **ფერდინანდ დე სოსიურმა** (1857-1913 წ.წ.) რეალურად გამოიჯნეს ენა მეტყველები-საგან, უკვე XX საუკუნის დასაწყისშივე დადებითად იყო გადაჭრილი ეს პრობლემა, რომლის საფუძველზე რუსმა ლინგვისტმა ნიკოლოზ ტრუბეცკოიმ შექმნა ნაშრომი “ფონოლოგიის საფუძველები” (1939 წ.).

ლ. კასატკინი თავის სტატიაში «Николай Сергеевич Трубцевой и его книга» აღნიშნავს, რომ “ზოდუნ დე კურტენესა და ფ. დე სოსიურის იდეების განვითარებამ მიიყვანა ნ. ს. ტრუბეცკოი მკაფიო გამოიჯნამდე ფონეტიკისა, როგორც მეცნიერებისა სამეტყველო ბგერების შესახებ, როგორც მათ

ფიზიკურ განსახიერებაში და ფონოლოგიისა, როგორც მეცნიერებისა ენის ბგერების და ბგერითი მოვლენების ფუნქციონალური მხარის შესახებ” (იხ. Трубецкой, 2000:5).

ნ. ტრუბეცკოის აზრით, ფონოლოგია უშუალოდ არ სწავლობს სამეტყველო ბგერებს როგორც ფიზიკურ, ფიზიოლოგიურ და ფსიქოფიზიოლოგიურ მოვლენებს, არამედ იგი სწავლობს ფონემებს, რომლებიც რეალიზდებიან ენის ბგერებში, ე.ი. ფონემები ენაში გამოიყენება როგორც აზრის განმასხვავებელი ერთეულები (Трубецкой, 2000:37-41 და შმდ.)

სამეტყველო აქტში, სოსიურისაგან განსხვავებით, ნ. ტრუბეცკოი გამოყოფს სამ ერთეულს: გამგზავნს (отправитель), მიმღებს (получатель) და საგანს (предмет), რომელზედაც მიმდინარეობს საუბარი (Трубецкой, 2000:9).

აკუსტიკური თვალსაზრისით, მეტყველებაში გვაქვს უსასრულო ბგერები, რომლებიც ბგერადობის საერთო ელფერის მიხედვით სხვადასხვა ენები შეიძლება გავაერთიანოთ. ბგერათა ასეთი გაერთიანების შედეგად სრული დამთხვევა, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია, მაგრამ მათი მიახლოებითი მსგავსება მაინც იკვეთება. მაგალითად: გერმანული და ესპანური ენების [ა:] გრძელი და [ა] მოკლე ბგერები შეიძლება მივამსგავსოთ რუსულის [а], [я]-ს, თურქულის – [а]-სა და [â]-ს, ქართულის [ა]-ს და ა. შ. როცა ასეთ მსგავს ბგერებს უცხო ყური ისმენს, ამ შემთხვევაში თითქოსდა გვესმის ერთი საერთო ბგერა (ა) და არა საერთო ფონემა [а] ! .

როგორც ვხედავთ, აკუსტიკურად მსგავსი ბგერების გაერთიანების საფუძველზე სხვადასხვა ენების დაახლოება ხდება, მაშინ როცა ფონოლოგიურად ენები შორდებიან ერთმანეთს, რადგან ერთი ენის ფონემათა სისტემა უპირისპირდება მეორე ენის ფონემათა სისტემას, ისინი ფუნქციურად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. არ არსებობს ორი სრულიად ერთნაირი ენა ფონოლოგიური თვალსაზრისით. ამ მხრივ მონათესავე ენები უფრო ახლოს დგანან ერთმანეთთან, ვიდრე არამონათესავე ენები.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ენისა და მეტყველების გამიჯვნის შედეგად წარმოიშვა ფონოლოგია, რომელიც სათავეს ღებულობს ფონეტიკიდან, ამიტომ ფონემის განსაზღვრისას უნდა ამოვიდეთ სამეტყველო ბგერიდან. **სამეტყველო ბგერა, სწორედ, არის ფონემის ამოსავალი წერტილი.** მაგრამ აქ ძალიან დიდი სიფრთხილე გვმართებს, უნდა გვახსოვდეს, რომ **ყოველი ბგერა ფონემა არ არის, ხოლო ყოველი ფონემა გარკვეულ ბგერას შეიცავს.** ამიტომ სამეტყველო ბგერაში ჩვენ ფონემის რაღაც იერსახეს მაინც ვხედავთ. მაგალითად: სიტყვებში ბარი, ბერი, ბირთვი, ბოძი, ბურთი, ბზარი, კბილი, ბრაზი, ვამბობ, ხეებს (ბოლო ორ სიტყვაში ბ-ს ნაცვლად გვესმის ფ, ხოლო სიტყვაში “კბილი” ბ-ს ნაცვლად გვესმის პ-ბგერა და ა. შ.).

ამგვარად, ზემოაღნიშნულ სიტყვებში [ბ] ფონემის ვარიანტებია წარმოდგენილი, როგორც სხვაგვარად უწოდებენ ფონემის “იერსახეებს”, ანუ უბრალოდ – “ფონებს”. ამიტომ [ბ] ფონემის ეს იერსახეები პირობითად შეიძლება ასე გამოვსახოთ: ბ¹, ბ², ბ³... ბ-ი-ი, რადგან ყოველ სიტყვაში ბ-ბგერის აკუსტიკური ელფერი (ბგერის სიმაღლე, ბგერის ძალა, ბგერის ტემბრი და ა. შ.) სხვადასხვაა. ისმება კითხვა: რატომაა სხვადასხვა? ჯერ ერთი, ზემოჩამოთვლილ სიტყვებში (ბ) ბგერა მოქცეულია განსხვავებულ პოზიციებში, მეორე მხრივ, ერთი ინდივიდის მიერ მრავალჯერ წარმოთქმული ერთი და იგივე სიტყვა აკუსტიკურად არ ემთხვევა ერთმანეთს, მით უმეტეს, სხვადასხვა ინდივიდების მიერ წარმოთქმული სიტყვაც და მასში მყოფი ყოველი ბგერა, აკუსტიკური თვალსაზრისით, განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ამიტომ **მეტყველებაში, რომელიც ფონეტიკის უშუალო ობიექტია, ბგერები უსასრულოა, ფონოლოგიაში კი ფონემები განსაზღვრული რაოდენობისაა.** სერგი ჟღენტის სიტყვებით რომ ვთქვათ, “ყოველი ფონემა ბგერაა, მაგრამ ყოველი ბგეროვნობა არაა ფონემა” (ჟღენტი, 1965:132; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ისმება კითხვა: **რომელ ბგერაშია ფონემა [ბ]?** – ბ-პირველში, ბ-მეორეში, ბ-მესამეში, ბ-მეათეში, თუ ბ-მეასეში და

ა. შ.? პასუხი მარტივზე მარტივია, – არც ერთ მათგანში არ “იმყოფება” აღნიშნული ფონემა. ფონემა [ზ] გვაქვს ყველა (ბ)-ბგერის იერსახეში, მათი ერთობლიობა ქმნის აღნიშნულ ფონემას, რომელსაც გააჩნია მოცემულ ენაში ყველა არსებული ფონემებისაგან როგორც სპეციფიკური (განმასხვავებული) ნიშან-თვისება (ნიშან-თვისებები), ასევე მათთან მსგავსი საერთო ნიშან-თვისებებიც. ეს ნიშან-თვისებებია: ბილაბიალობა, მჟღერობა და ხშულობა. ქართულ ენაში არ არსებობს სხვა რომელიმე ფონემა, რომელსაც ახასიათებდეს ზემოთ ჩამოთვლილი [ზ] ფონემის ყველა ნიშან-თვისება. ერთ-ერთი მათგანი იქნება ამ ფონემის საკუთარი ნიშან-თვისება. ზოგი ფონემა [ზ] ფონემას შეიძლება დაუპირისპირდეს სამივე ნიშან-თვისებით, მაგ., [ბ] და [ს] ფონემები, – პირველი ხასიათდება როგორც ბილაბიალური, ხშული, მჟღერი, მეორე კი როგორც კბილისმიერი, ნაპრალოვანი, ყრუ. საერთო მსგავსება ამ ორ ფონემას შორის ის არის, რომ ორივე მათგანი თანხმოვანია, დანარჩენი ნიშან-თვისებები კი მათ განსხვავებული აქვთ; ორი ფონემის დაპირისპირებისას მათ შორის მსგავსება შეიძლება ორი ნიშან-თვისებით გამოიხატოს. მაგ., [ბ] და [დ] ფონემათა შედარებისას საერთო ნიშნები იქნება ხშულობა და მჟღერობა, ხოლო განმასხვავებელი კი – ბილაბიალობა და კბილისმიერობა, ე. ი. ეს ორი ფონემა ერთმანეთისაგან განსხვავდება მხოლოდ წარმოთქმის ადგილის მიხედვით, მაგრამ რაგვარობის მიხედვით ისინი მსგავსი ფონემებია; [ზ] და [ფ] ფონემები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ ერთადერთი ნიშან-თვისებით – სიყრუე-მჟღერადობის მიხედვით და ა. შ. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ფონოლოგიის ერთ-ერთი პრინციპული დებულების თანახმად, პოზიციურად მონა-ცვლე ბგერების გაერთიანება უნდა მოხდეს ერთ ფუნქციო-ნალურ ერთეულში, რომელსაც ფონემა ჰქვია (Фонетика. Фонология. Грамматика, 1971:7).

ფონემათა ურთიერთდაპირისპირება ქმნის თავისებურ ოპოზიციებს. ოპოზიცია ენის სტრუქტურის ძირითადი ცნებაა. ბგერითი ერთეულები, რომლებიც ასხვავებენ სიტყვებს,

ეწოდება ფონოლოგიური ოპოზიციები. ხოლო ბგერათა ისეთი ოპოზიციები, რომლებიც ვერ ასხვავებენ სიტყვებს, ეწოდება არარსებული (ანუ არარელევანტური) ოპოზიციები. ამიტომ „ფონემა თავისი ბგერადობით სიტყვის განმასხვავებელი უმცირესი ერთეულია“ (Степанов, 1966:9).

ი. სტეპანოვი ფონემებში, გარდა განმასხვავებელი აზრობრივი ფუნქციისა, კიდევ გამოყოფს ორ მნიშვნელოვან ფუნქციას: 1) ისინი უჩვენებენ სიტყვათა, სიტყვათა ნაწილებისა და სიტყვათა შეხამებების საზღვრებს, რომ ფონემას აკისრია სიტყვათა გამმიჯნავი ფუნქცია; 2) ერთეულთა როგორი რაოდენობაა ნაჩვენები გამონათქვამში, ანუ რამდენ სიტყვათა და სიტყვათა შეხამებებს შეიცავს ყოველი გამონათქვამი (დაწვრ. იხ. Степанов, 1966:15-16).

ცნებები „სამეტყველო ბგერა“ და „ფონემა“ არ ემთხვევა ერთმანეთს იმდენად, რამდენადაც ფონემები შეიძლება შედგებოდეს მხოლოდ ერთი ბგერისაგან (მაგ., ბარი, - ოთხი ფონემა ოთხი ბგერით გადმოიცემა) ან - ორი ბგერისაგან (შდრ. გერმანულის, ინგლისურის და სხვ. დიფთონგები, - იხ. ქვემოთ), ან ორი ფონემის ნაცვლად გვესმის ერთი ბგერა (მაგ., სიტყვაში сшить „შეკერვა“, სადაც /с/ და /ш/ ფონემების შერწყმით გვესმის ერთი ბგერა „შ-გრძელი“. ზოგ შემთხვევაში ფონემის ბგერადობა შეიძლება ნულამდე დაეცეს (მაგ., სიტყვებში честный, солнце არ წარმოითქმება ფონემები /т/ და /л/ (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:210-211). თვით ა. რეფორმატსკი ფონემას განმარტავს ამდაგვარად: „ფონემები ენის ბგერითი წყობის მინიმალური (ანუ განუყოფელი) ერთეულებია, რომლებიც გამოიყენება ენის ნიშნადი ერთეულების (მორფემების, სიტყვების) აგებისა და განსხვავებისათვის“ (იქვე, 211). ისინი ენაში უპირისპირდებიან ერთმანეთს და ქმნიან ოპოზიციებს.

ფონემები ამა თუ იმ ენაში ისტორიული წარმონაქმნებია. ისინი ენის მეშვეობით სინქრონიულად იქმნებიან და შემდგომში ენასთან ერთად განიცდიან დიაქრონიულ ცვლილებებს. ფონემების წარმოქმნა განაპირობებს ენაში ლექსიკურ-

გრამატიკული კლასებისა და მათი ფორმების ჩამოყალიბებასა და დამკვიდრებას.

ამგვარად, ფონემა არის ისტორიულად ჩამოყალიბებული ისეთი უმცირესი და დაუშლელი ერთეული ენისა, რომელიც გამოიყენება სიტყვებისა და მათი ფორმების ასაგებად, ამასთანავე იგი უპირისპირდება ამავე ენაში ყველა დანარჩენ ფონემებს მინიმუმ ერთი ნიშან-თვისებით.

ცნებები “ფონემა” და “ფონოლოგია” ლინგვისტიკის გარკვეულ პრობლემას წარმოადგენს. ამ პრობლემის გარშემო მრავალი შრომა დაიწერა, როგორც საზღვარგარეთ, ასევე საქართველოშიც. საქართველოში ცნობილია პროფ. სერგი ჯღენტის ნაშრომი, რომელშიც განხილულია ფონემის საკითხები და მისი ისტორია (დაწვრ. იხ. ჯღენტი, 1965:132-150), (იხ. ასევე: ი. ქობალავა, ფონემის ცნება ენათმეცნიერებაში, თბ., 1976 წ.).

§ 35. ფონოლოგიის ისტორიისათვის.

ფონემის ვარიაციები და ვარიანტები

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მეცნიერებმა მიაქციეს ყურადღება იმ შეხედულებას, რომლის მიხედვით ბგერები ენაში არსებობენ და ვითარდებიან თავისთვის და მნიშვნელობებიც თავისთვის, რომ კავშირი ბგერებსა და მნიშვნელობებს შორის მექანიკურია, რომ მათ შორის ასოცირება (ლათ. associatio “შეერთება”) პირობითია. ასეთმა აზრთა სხვადასხვაობამ ენის ერთიანობა, როგორც მთელისა, დაშალა, რის საფუძველზე ფონეტიკა მიაკუთვნეს ბუნებრივ მეცნიერებას და სამეტყველო ბგერების განხილვა ხდებოდა მხოლოდ აკუსტიკური და ანატომიურ-ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით. ამიტომ სამეტყველო ბგერები გატოლებული იყო სხვადასხვა ბუნებრივ ბგერებთან, რაც ამახინჯებდა ენის გაგებას, მის ბუნებასა და არსს. არადა სამეტყველო ბგერების ფიზიკურად გამოსახულების გარეშე (მატერიალური ბგერებით გამოხატვა) ენას არ შეუძლია არსებობა. გარდა ამისა, XIX საუკუნის მეორე ნახევარშივე პრაქტიკოსი ენათმეცნიერები ამჩნევდნენ ენაში იმ მრავალრიცხოვან გაგონილ ბგერებს შორის განსაზღვრული

რაოდენობის ისეთ ერთეულებსაც, რომლებსაც შემდგომში **ფონემები** ეწოდა.

არისტოტელე თავის “პოეტიკაში” მეტყველების ნაწილთა შორის გამოყოფს ერთ-ერთ მეტყველების ნაწილს, რომელსაც “ელემენტს” (ანუ “განუყოფელ ბგერებს”) უწოდებს. მისი აზრით, “ელემენტი” არ უნდა იყოს ნებისმიერი ბგერა, არამედ ისეთი, რომლისგანაც შეიძლება შევადგინოთ “გონიერი სიტყვა”. ცხოველებიც ხომ წარმოთქვამენ განუყოფელ ბგერებს, მაგრამ არისტოტელე არც ერთ მათგანს არ უწოდებს ელემენტს. “ეს ბრძნული სიტყვები, – ამბობს ა. რეფორმატსკი, – დიდი ხნით იყო მივიწყებული ფილოლოგებისა და ენათმეცნიერების მხრიდან” (Реформатский, 1967:208).

ენის ერთიანობა რომ არ დარღვეულიყო და ენა შესწავლილიყო “თავის თავში”, საჭირო გახდა მეტყველების ბგერების შესწავლა არა როგორც ფიზიკური მოვლენისა, არამედ როგორც საზოგადოებრივი მოვლენისა. სამეტყველო ბგერების ასეთმა გაგებამ მიგვიყვანა, სწორედ, ენათმეცნიერების ახალ დარგთან – **ფონოლოგიასთან** და, მეორე მხრივ, – **ფონემებთან**, რომლებიც ყველა ენაში განსაზღვრული რაოდენობისაა (იქვე, 208).

ამგვარად, ბგერები ენაში უსასრულო რაოდენობისაა, ხოლო ფონემები – განსაზღვრული რაოდენობის. ცნებები “**ფონემა**” და “**სამეტყველო ბგერა**” ერთმანეთს არასოდეს ემთხვევა (Реформатский, 1967:210).

ორმა დიდმა რუსმა მეცნიერმა – ნიკოლოზ ტრუბეცკოიმ და ალექსანდრე რეფორმატსკიმ ფონოლოგიის საკითხებს მიუძღვნეს უმნიშვნელოვანესი კაპიტალური ნაშრომები. პირველმა – “Основы фонологии” (“ფონოლოგიის საფუძვლები”) და მეორემ – “Из истории отечественной фонологии” (“სამამულო ფონოლოგიის ისტორიიდან”).

XIX საუკუნის 70-იან წლებში რუსი მკვლევარი პ. უსლა-რი, სწავლობდა რა ჩრდილო კავკასიის მთის ენებს, რომ ამ ენებისათვის შეექმნა დამწერლობა, მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ენებში არსებობს ბგერათა ორი სახე, ესენია: “თვისობრივი

ბგერები” და “რაოდენობრივი ბგერები”. თვისობრივი ბგერები ასხვავებენ აზრს და, შესაბამისად, სიტყვებს, ხოლო რაოდენობრივი ბგერები თუმცა წარმოითქმებიან, მაგრამ სიტყვებს ერთმანეთისაგან ვერ ასხვავებენო. სამწუხაროდ, პ. უსლარმა თეორია ფონემის შესახებ ვერ განავითარა (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:209-210).

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან ლინგვისტიკაში უკვე ჩნდება ტერმინი ფონემა და თეორია ფონემის შესახებ. ამ უმნიშვნელოვანეს საქმეში დიდი როლი შეასრულეს რუსმა ლინგვისტებმა ბ. დე კურტენემ, ლ. ვ. შჩერბამ, ნ. ტრუბეცკომ, ა. რეფორმატსკიმ, ნ. კრუშევსკიმ, რ. იაკობსონმა და სხვებმა. ბგერათა წარმოთქმის მრავალფეროვნება და მათი განუსაზღვრელი რაოდენობა ჯგუფდებიან ყოველი ფონემის გარშემო როგორც მათი **ვარიაციები ან ვარიანტები**. ბგერები ერთიანდებიან ფონემაში არა აკუსტიკური და არტიკულაციური მსგავსების საფუძველზე, არამედ მათი “ფუნქციონალური ერთობის მიხედვით” – ბგერები წარმოითქმებიან სხვადასხვა-ნაირად, მაგრამ ისინი ასრულებენ ერთნაირ ფუნქციას, ე. ი. ქმნიან სიტყვის ერთსა და იმავე გრამატიკულ ელემენტს (ძირს, პრეფიქსს, სუფიქსს და ა. შ.) (Реформатский, 1967:210-211).

ნ. ტრუბეცკოს “ფონოლოგიის საფუძვლები” გამოვიდა ავტორის სიკვდილის (იგი გარდაიცვალა 1938 წელს) შემდეგ – 1939 წელს, ხოლო ა. რეფორმატსკის ნაშრომი კი – 1970 წელს. ორივე ლინგვისტი აღიზარდა რუსი მეცნიერის, ყაზანის უნივერსიტეტის პროფესორის ბოდუენ დე კურტენეს კონცეფციებზე.

ა. რეფორმატსკი თავის ნაშრომში აღნიშნავს, რომ **ტერმინი “ფონემა” ბ. დე კურტენემ აიღო ფერდინანდ დე სოსიურისაგან**, თუმცა ამ ტერმინს მანამდეც იყენებდნენ მკვლევრები, მაგრამ მათ თეორია ფონემისა და ფონოლოგიის შესახებ ვერ შექმნეს (Реформатский, 1970:9).

ჰყავდა თუ არა ბოდუენ დე კურტენეს წინამორბედები, რომლებიც ეხებოდნენ ფონემის საკითხებს? რუსეთში ბ. დე კურტენეს ჰყავდა წინამორბედები: პ. უსლარი, ვ. ვერბიცი და

სხვ., ხოლო რუსეთს გარეთ – ი. ვინტელერი. ა. რეფორმატსკი აღნიშნავს, რომ “დიახ, იყვნენ..., თუმცა მათ ბევრიც “გამოიცნეს”, მაგრამ აქედან თეორია არ მიგვიღიაო” (იქვე, 1970:9).

ნ. ტრუბეცკოი, გარდა ვინტელერისა, კიდევ ასახელებს ცნობილ ინგლისელ ფონეტიკს სუიტს და მის მოწაფეს ოტო იესპერსენს, მაგრამ ისინი (სუიტი და იესპერსენი) ურთიერთსაწინააღმდეგო ბგერებს იხილავდნენ ერთნაირად, – არიან თუ არა ისინი სიტყვათა განმასხვავებელი ერთეულები? (Трубецкой, 2000:12). ნ. ტრუბეცკოიმ თავისი თეორია ფონემის შესახებ ააგო ფერდინანდ დე სოსიურის მიერ შემუშავებულ ენისა და მეტყველების გამიჯვნის საფუძველზე. იგი შენიშნავს, რომ “ფერდინანდ დე სოსიურმა გაიგო და ნათლად წარმოგვიდგინა ენისა და მეტყველების განსხვავების დიდი მნიშვნელობა” (Трубецкой, 2000:12). რაც შეეხება ვინტელერს, ტრუბეცკოის აზრით, ეტყობა, იყო პირველი, რომელმაც “უპირობოდ აღიარა, რომ არის ბგერათა ისეთი დაპირისპირებანი, რომლებიც მოცემულ ენაში გამოიყენებიან სიტყვათა მნიშვნელობების დიფერენციალისათვის და ისეთებიც, რომლებიც არ შეიძლება გამოყენებული იქნას ამ მიზნისათვის” (იქვე, 2000:11).

ფონოლოგიის მამამთავრად მაინც უნდა ჩაითვალოს რუსი მეცნიერი, ყაზანის უნივერსიტეტის პროფესორი ბოდუენ დე კურტენე. ჯერ კიდევ 1870 წელს იგი წერდა, რომ “ბგერათა როლი ენის მექანიზმში ... ყოველთვის არ ემთხვევა ბგერათა შესაბამის კატეგორიებს მათი ფიზიკური თვისების მიხედვით და ეს განპირობებულია, ერთი მხრივ, ფიზიოლოგიური ბუნებით, მეორე მხრივ, წარმოშობით, ბგერათა ისტორიით; ეს არის ბგერათა გარჩევა მორფოლოგიური, სიტყვათწარმოშობითი თვალსაზრისით” (Куртене, 1963:66).

თავდაპირველად ფონემის განმარტება ემყარებოდა ფსიქოლოგიურ ცნებებს. ბოდუენ დე კურტენემ ფონემა განმარტა როგორც „სამეტყველო ბგერის ფსიქიკური ეკვივალენტი“. ასეთი განმარტება აღმოჩნდა მიუღებელი ლინგვისტების მხრიდან, რადგან ერთი და იგივე ფონემა შეიძლება შედგებოდეს რამდენიმე ბგერისაგან, როგორც მისი

ვარიანტები და ამასთან, ცნობილია, რომ ყოველ ბგერას შეესაბამება საკუთრივ „ფსიქიკური ეკვივალენტი“, კერძოდ, შესაბამისი აკუსტიკური და მოტორული წარმოდგენები.

ბოდუენ დე კურტენეს ფსიქოლოგიზმს მხარს უჭერდა ლ. ვ. შჩერბა. იგი ფონემას ასე განმარტავდა: „ფონემა ეწოდება მოცემული ენის უმცირეს ზოგად ფონეტიკურ წარმოდგენას, რომელსაც აქვს უნარი, მოახდინოს ასოცირება აზრობრივ წარმოდგენებთან და სიტყვის დიფერენცირება, და რომელსაც შეუძლია გამოყოს მეტყველებაში სიტყვის ფონეტიკური შედგენილობა დამახინჯების გარეშე“ (Щерба, 1912: 14). ფონემის ასეთი განმარტებიდან ჩანს, რომ ჯერ კიდევ შჩერბა იდგა ასოციური ფსიქოლოგიის პოზიციებზე, თუმცა შემდგომში იგი განთავისუფლდა ამ შეხედულებისაგან და ფონემის ცნებაში აღიარა მხოლოდ „აზრის განმასხვავებელი ფუნქცია“. ლ. შჩერბა ყოველთვის იდგა იმ პოზიციაზე, რომლის მიხედვით: „მეტყველების ბგერები ეს არის ენობრივი და არა ფიზიკური ერთეულები“ (იქვე, 15, ახალი გამოცემით - 1983).

ნ. იაკოვლევი ფონემის განმარტებაში გამორიცხავდა „ფსიქოლოგიზმის ელემენტებს“. „ფონემები ეს ისეთი ბგერებია, - ამბობდა იგი, - რომელთა მეშვეობით ხდება ენაში სიტყვათა განსხვავება. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ჩვენ უნდა მივიჩნიოთ ფონემებად ისეთი ბგერითი განსხვავებები, რომლებიც გამოიყოფა მეტყველებაში როგორც მისი უმცირესი ბგერითი მომენტები ენაში ნიშნადი ელემენტების განსხვავებისათვის“ (Яковлев, 1928:46).

ნ. ტრუბეცკოი აღნიშნავს, რომ „ენის ბგერა შეიძლება განვსაზღვროთ მხოლოდ ფონემასთან მიმართებაში“, რომ ამ შემთხვევაში „არ არის საჭირო მივმართოთ ფსიქოლოგიას, რადგან ფონემა არის ენობრივი და არა ფსიქოლოგიური ცნება“ (Трубецкой, 1939:44 და 45).

ა. რეფორმატსკის აზრით, ბოდუენ დე კურტენე ლინგვისტიკაში გამოყოფდა არა ბგერებს, რომლებიც რეალურად არსებობენ მეტყველებაში, არამედ რაღაც სხვას “ზოგადს”. აქედან მსჯელობა ფონემისა და ფონოლოგიის საკითხების

შესახებ, რომ ფონოლოგიის საგანია არა უბრალოდ “ბგერები”, როგორც “წამიერი ცვალებადი მოვლენები”, არამედ “რალაც მუდმივი, ცვალებადი” მოლაპარაკეთა ცნობიერებაში – და “მაინცდამაინც არა იგივეობა ბგერასთან მიმართებაში” (Реформатский, 1970:11).

ბოდუენ დე კურტენეს კარგად ესმოდა, რომ ფონემებს ან ნებისმიერ საწარმოთქმო-სმენით ელემენტებს არ აქვთ თავისთავადი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. ისინი ლინგვისტურ ღირებულებებად გარდაიქმნებიან **მხოლოდ მორფემებში**, რომლებიც “ასოცირდებიან **სემანტიკურ და მორფოლოგიურ წარმოდგენებთან**” (იქვე, 11-12; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჯ.).

ფონემის ასეთი ინტერპრეტაცია გამსჭვალულია “მორფემატიზმით”, რომელიც ზოგიერთმა ლინგვისტმა “მოწონებულია” არ ჩათვალა. სწორედ აქ ძვეს, ა. რეფორმატსკის აზრით, მოსკოვისა და ლენინგრადის (ახლანდელი სანკტპეტერბურგის) სკოლების “მთავარი გასაღები”. აქვე ავტორს მოჰყავს ს. ი. ბერნშტეინის რეცენზიიდან ფრაზა, რომელიც ეხება რ. ი. ავანესოვისა და ვ. ნ. სიდოროვის წიგნს “Очерк грамматики русского литературного языка” (იხ. ჟურნ. “რუსული ენა სკოლაში”, 1946, №3:4): ამ ორ სკოლას შორის ს. ბერნშტეინი განსხვავებას ხედავს “მოდифიკაციათა ფორმულირებაში” (ფრანგ. modification “სახეცვლილება”), რომ **მოსკოვის ლინგვისტურმა სკოლამ ფონემის სახეცვლილებას უწოდა “ფონემის ვარიაციები”, ხოლო ლენინგრადის ფონოლოგიურმა სკოლამ – “ფონემის ვარიანტები**”. ამიტომ ს. ბერნშტეინი ამ ორ სკოლას შორის განსხვავებას ხედავს მხოლოდ ტერმინოლოგიაში (Реформатский, 1970:12).

ა. რეფორმატსკი ძალიან გასაგებად იძლევა ს. ბერნშტეინის მიერ მოყვანილი აზრის ინტერპრეტაციას, რომლის მიხედვით მოსკოვისა და ლენინგრადის ფონოლოგიურ სკოლებს შორის განსხვავება არ მდგომარეობს მხოლოდ “ტერმინოლოგიაში”, რომ ეს განსხვავება “ონტოლოგიურია” (ბერძნ. on (ontos) “არსებული” და logos “მოდღვრება” ანუ ფილოსოფიური მოძღვრება ყოფიერების შესახებ), რომ “ამ ორ

მიმართულებაში საუბარია სხვადასხვა საგნებზე: ლენინგრადის სკოლა მორფემაში გამოყოფს სამეტყველო ქმედების რეალური ჟღერადობის ბგერით ტიპს, ხოლო მოსკოვის ფონოლოგიური სკოლა – მორფემათა მოძრავ ელემენტს, ერთეულს, რომელმაც მიიღო “ენობრივი ღირებულება”, როგორც ლინგვისტიკის განსახილველმა ერთეულმა” (Реформатский, 1970:12).

ამ ორი სკოლის პოზიციათა რეალური გამიჯვნისათვის ა. რეფორმატსკიმ ლინგვისტიკაში შემოიღო ორი ტერმინი: “პერცეფციული” («перцептивный») და “სიგნიფიკაციური” («сигнификативный»). ენის ბგერითი ნიშნები (ასევე გრაფიკული ნიშნებიც) ფლობენ ორ ფუნქციას, ესენია: პერცეფციული (ლათ. **perception** “აღქმა”), რომელიც გულისხმობს, რომ ბგერითი ნიშნები აღქმადია ანუ მხედველობითი ორგანოების მეშვეობით შეგვიძლია აღვიქვათ ნებისმიერი ბგერა, რომელსაც აქვს მატერიალური გამოსახულება (ბ, ვ, გ, დ, ზ და ა. შ.). ხოლო სიგნიფიკაციური (ლათ. **significare** “აღნიშვნა”) ფუნქცია კი გულისხმობს ნიშნადი ელემენტების განსხვავების მომენტს, რომ ენაში განირჩევა ერთმანეთისაგან ფონემები, მორფემები, სიტყვები, წინადადებები. ამგვარად, პერცეფციული ფუნქცია გულისხმობს ყველაფერ იმას, რაც ენაში გვაქვს და თვალით აღვიქვამთ, სიგნიფიკაციური კი აღქმულის ერთმანეთისაგან გამიჯვნას გულისხმობს. რაც შეეხება ასოთა განსხვავებებს (გრაფიკულ ნიშნებს) და ბგერებს (ფიზიკურ ანუ ფონეტიკურ ნიშნებს), მათ ენაში ფუნქციის როლი არ აკისრიათ, არამედ – მატერიალური დატვირთვა აქვთ და მათი ფუნქცია ერთი და იგივეა (Реформатский, 1967:29-30).

ენათმეცნიერებაში ეს სიახლე სხვადასხვაგვარად იქნა აღქმული, თუმცა ამ ცნებების გამიჯვნამ ბოლომდე მიიყვანა იმ საკითხის გარკვევამდე, რომელიც დაკავშირებული იყო ფონემის ვარიაციებსა და ვარიანტებთან. სინამდვილეში ა. რეფორმატსკიმ საფუძველი ჩაუყარა ფონემის ორი ტერმინის გამიჯვნის საქმეს. მისი აზრით, სიტყვაფორმაში “в науке” (“მეცნიერებაში”) ბგერა (н) ფონემის [н'] ვარიაციას წარმოადგენს, ხოლო სიტყვაფორმაში “наук” (მრ. რიცხვის ნათესაობი-

თი ფორმა) (**к**) ბგერა არის [**к**] ფონემის ვარიანტი. ასევე სიტყვაფორმაში «тревоге» ბგერა (**г**) [**г'**] ფონემის ვარიაციაა, ხოლო სიტყვაფორმაში «тревог» (წარმოითქმება როგორც «тревок») (**к**) ბგერა იმავე ფონემის ვარიანტია.

ფონემის ვარიაცია სახეზე გვექნება იმ შემთხვევაში, როცა ფონემა (მის რაღაც რეალიზაციის სახეში) განიცდის პოზიციის შეუმჩნეველ ზეგავლენას, ხოლო ფონემის ვარიანტის ცნება კი ორჭოფულია. ამ შემთხვევაში ხდება მოცემული ფონემის სხვა ფონემასთან დამთხვევა. საქმე იმაშია, რომ სიტყვაფორმებში лк («ხახვი») და лг («მდელი» – წარმოითქმება როგორც «лук»), ორივე შემთხვევაში (**к**) ბგერა ვერ ასხვავებს ორ სიტყვაფორმას (лук)-სა და (лг)-ს ერთმანეთისაგან. ამიტომ ასეთ პოზიციებში საქმე გვექნება ფონემების ვარიანტებთან და არა მათ ვარიაციებთან. მოვიყვანოთ ანალოგიური მაგალითი ქართულიდან: სიტყვაფორმაში „ვამბობ“ ბოლო [**ბ**] ფონემის ნაცვლად გვესმის (**ფ**) ბგერა, რომელიც ამ ფონემის ვარიანტია, მაგრამ სიტყვაფორმაში „ვამბობდი“ ორივე (**ბ**) ბგერა [**ბ**] ფონემის ვარიაციებია.

ზოგერთი ლინგვისტი ფონემის ვარიაციებსა და ვარიანტებს მიიჩნევს „თანაბრად როგორც ვარიანტებს“ (დაწვრ. იხ. Фонетика. Фонология. Грамматика, 1971:8 და შმდ.)

ფონემები არსებობენ ენაში როგორც მარცვლების, ტაქტების, ფრაზებისა და ა. შ. შემადგენლობაში მყოფნი. ფონემათა განაწილებას სხვადასხვა წარმოთქმითი პირობების მიხედვით უწოდებენ **დისტრიბუციას** (ლათ. **distributio** “განაწილება”), რომლის საფუძველზე ფონემები ხან არ იცვლიან თავიანთ ბგერადობას და ხან კიდევ იცვლიან მათ იერსახეებს. ფონემათა მდგომარეობას განსაზღვრულ პირობებში კი ეწოდება პოზიციები. **ასხვავებენ ძლიერ და სუსტ პოზიციებს**. ძლიერი პოზიცია ეს არის ფონემის ხელსაყრელი პოზიცია, როცა იგი რეალიზდება თავის არსებულ ფუნქციაში, ყველაზე ნათელი სახით არის წარმოდგენილი. სუსტი პოზიცია კი არის ფონემის არახელსაყრელი პოზიცია, როცა ფონემის ნამდვილი სახის ნაცვლად მისი ვარიაციები და ვარიანტებია წარმოდგე-

ნილი (ამის შესახებ იხ. ზემოთ). რადგან ფონემები ასრულებენ ორ-ორ ფუნქციას – პერცეპციულს და სიგნიფიკაციურს, საჭიროა მათი ძლიერი და სუსტი პოზიციების ჩვენებაც.

ფონემის პერცეფციული ფუნქციის ძლიერი პოზიცია ნიშნავს პოზიციისაგან დამოუკიდებლად მისი ძირითადი სახის გამოხატვას, ხოლო სუსტი პოზიცია, პირიქით, როცა ფონემა თავის ძირითად ბგერადობას იცვლის და ღებულობს სხვა ელფერს ვარიაციის სახით.

ფონემის სიგნიფიკაციური ფუნქციის ძლიერი პოზიცია მდგომარეობს იმაში, რომ იგი უპირისპირდება ამავე ენის ყველა დანარჩენ ფონემას ერთ-ერთი განმასხვავებელი ნიშანთვისებით, ე. ი. ფონემები ენაში კორელიაციურ მიმართებაში არიან ერთმანეთთან, ხოლო სუსტი პოზიციის შემთხვევაში ამ ფონემის დამთხვევა ხდება სხვა ფონემასთან. პირველ შემთხვევაში ფონემა განსაზღვრავს ენაში არსებულ ნიშნად ელემენტებს, მეორე შემთხვევაში კი ნიშნადი ელემენტების გამიჯვნა ვერ ხერხდება, რის საფუძველზე ხდება ორი ფონემის ნეიტრალიზაცია (გათანაბრება).

დაბოლოს, რ. ი. ავანესოვი და ვ. ნ. სიდოროვი ფონემის ვარიაციებს უწოდებენ „ბგერით სინონიმებს“ და ფონემის ვარიანტებს - „ბგერით ომონიმებს“ (Аванесов და სხვ., 1945:43).

§ 36. მოსკოვის, ლენინგრადისა და პრადის ფონოლოგიური სკოლების შესახებ

მოსკოვის ფონოლოგიურ სკოლას საფუძველი ჩაუყარეს რ. ი. ავანესოვმა, ვ. ნ. სიდოროვმა, ა. ა. რეფორმატსკიმ და სხვ., ლენინგრადის ფონოლოგიური სკოლის სათავეში კი ედგა აკად. ლ. ვ. შჩერბა და მისი მოწაფეები, ხოლო პრადის ფონოლოგიური სკოლის (ფუნქციური ლინგვისტიკა) დამაარსებლები იყვნენ რუსი ლინგვისტები ნიკოლოზ ტრუბეცკოი და რომან იაკობსონი. მიუხედავად ამისა, – სამართლიანად შენიშნავს ა. ა. რეფორმატსკი, – რომ რუსეთში ამ სკოლების “ამოსავალი პლაცდარმი” შექმნა ბოდუენ დე კურტენემ, რომელმაც დაგვი-

ტოვა ისეთი მემკვიდრეობა, რომელშიც “თვითონაც ცნობდა თავის თავს!” (Реформатский, 1970:17).

ბგერით ნიშნებს ბოდუენ დე კურტენემ უწოდა “ფსიქო-ფონეტიკური ალტერნატიები”, ანუ “კორელატიები” და მის კვალდაკვალ ლ. შჩერბამ – “ფონემები”. მაგრამ ა. რეფორმატსკი შენიშნავს, რომ ტერმინის “ფონემა” ლინგვისტიკაში შემოღება ეკუთვნის არა შჩერბას, არამედ – ბოდუენ დე კურტენეს (იქვე, 17).

რუსმა მეცნიერმა ნ. იაკოვლევმა გამოთქვა საფუძვლიანი აზრი ბოდუენ დე კურტენეს ლინგვისტური სკოლის მნიშვნელობის შესახებ ფონოლოგიაში: “ბოდუენის სკოლის ფონეტიკოსების უზარმაზარი დამსახურება იმაში მდგომარეობს, რომ მათ პირველად დაადგინეს, რომ ყოველი მოცემული ენისათვის მოლაპარაკეთა ცნობიერებაში ... არსებობს მხოლოდ ბგერითი ნიშნების განსაზღვრული რაოდენობა” (Яковлев, 1928:45-46).

ცნობილი ქართველი ენათმეცნიერის ს. ჟღენტის აზრით, XX საუკუნის 40-60-იან წლებში ბევრი შრომა დაიწერა ფონოლოგიაში. ამ მხრივ აღსანიშნავია სოსიურ-ტრუბეცკოის და ბოდუენ-შჩერბას საპირისპირო გაგება ფონემის შესახებ (ჟღენტი, 1965 : 132). ს. ჟღენტი აღნიშნავს, რომ ფონოლოგიის ცენტრალურ საკითხს წარმოადგენს ფონემის განსაზღვრება, ფონემისა და მისი ვარიანტების საკითხი ფონეტიკისა და ფონოლოგიის ურთიერთდამოკიდებულებისა და გამიჯვნის შესახებ (იქვე, 132).

ფონოლოგიის პრობლემათა შორის ყველაზე რთულია ფონემის განსაზღვრა და ფონეტიკისა და ფონოლოგიის გამიჯვნა. დიდი მნიშვნელობა აქვს, საიდან ამოვდივართ ფონემის განსაზღვრისას – სოსიურ-ტრუბეცკოის კონცეფციიდან თუ ბოდუენ-შჩერბას კონცეფციიდან?

ფერდინანდ დე სოსიურსა და მისი სკოლების წარმომადგენლებს ფონემა გაეგებათ როგორც არტიკულაციურ და აკუსტიკურ შთაბეჭდილებათა ჯამი, რომ ფონემა “სიტყვის განმასხვავებელი ერთეულია”.

ფონემა როგორც სიტყვის განმასხვავებელ ერთეულად შემდგომში აღიარეს სხვა სკოლის წარმომადგენლებმაც. მაგ., ვ. ადმონი (ლენინგრადის ფონოლოგიური სკოლის აღზრდილი) აცხადებს, რომ ფონემის გამოყოფისას “სემანტიკური მომენტი მეტისმეტად მნიშვნელოვანია, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ფონემა აზრის განმასხვავებელი ერთეულია” (Адмони, 1988:9; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჯ.).

ნიკოლოზ ტრუბეცკოიმ, რომლის შრომა “ფონოლოგიის საფუძვლები” პირველად გერმანულ ენაზე გამოვიდა ავტორის სიკვდილის შემდეგ, ოსტატურად გამიჯნა ფონეტიკა (როგორც მეცნიერება მეტყველების ბგერების შესახებ) ფონოლოგიისაგან (როგორც მეცნიერება ენის ბგერების შესახებ). მან ფონემის თეორია ააგო ფერდინანდ დე სოსიურის ორ ძირითად დებულებაზე: 1) საჭიროა ენისა და მეტყველების გამიჯვნა, რასაც მოჰყვება ფონეტიკისა და ფონოლოგიის გამიჯვნა; 2) “ენა წმინდა ღირებულებათა სისტემაა და მეტი არაფერი” (სოსიური, 2002:118). ეს მეორე დებულება მკლევართა აზრით, ფონოლოგიურ დაპირისპირებათა თეორიის საფუძველია (ჟლენტი, 1965:134).

ფონემის თეორიის შექმნაში დიდი როლი შეასრულეს რუსმა ლინგვისტებმა ბოდუენ დე კურტენემ და მისმა მოწაფემ ლევ ვლადიმირის ძე შჩერბამ. მათ ფონემის განმარტებაში ჩადეს ფსიქიკური არსი და ამით გამიჯნეს ანთროპოფონიკური ბგერები (ანუ სამეტყველო ბგერები) ფსიქოფონეტიკური ბგერებისაგან (ანუ ფონემებისაგან).

1881 წელს ბოდუენ დე კურტენე თავის ნაშრომში “Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков” წერდა, რომ გაბმული მეტყველება იყოფა წინადადებად, წინადადებები – სიტყვებად, სიტყვები – მორფემებად, მორფემები კი – ფონემებად (დაწვრ. იხ. ჟლენტი, 1965:134).

ლ. შჩერბა ფონემას განმარტავდა როგორც ფსიქიკური მოქმედების პროდუქტს (Щерба, 1912:14). მიუხედავად იმისა, რომ მას ფონემა გაგებული ჰქონდა როგორც უმცირესი ზოგადფონეტიკური წარმოდგენა, რომლის საშუალებითაც

ასოციაციური კავშირი მყარდება აზრობრივ წარმოდგენებთან. იგი თავის ნაშრომში მაინც გახაზავდა, რომ ფონემას შეუძლია სიტყვათა დიფერენციაცია მოახდინოს (იქვე, 14). მის ბოლო ნაშრომში შჩერბამ უარყო ფონემის ცნებაში ფსიქოლოგიზმი. სოსიურისაგან განსხვავებით ფონემის განმარტებაში მან გამოყო სამი ასპექტი:

- 1) ფიზიკური, ანუ აკუსტიკური;
- 2) ბიოლოგიური, ანუ ანატომიურ-ფიზიოლოგიური და
- 3) სოციალური, ანუ ლინგვისტური ასპექტი.

ბოდუენ დე კურტენე (ასევე ლევ შჩერბა) გამოყოფს ზოგად ფონემებს. მონათესავე ენების (ინდოევროპული ენების) საენათაშორისო ფონემებს ბოდუენ დე კურტენე უწოდებს კორესპონდენციებს. ამ მიმართებით არნოლდ ჩიქობავა შენიშნავს, რომ **“ბგერითი კანონები, როგორც ისტორიული კანონები, არ შეიძლება იყოს უნივერსალური”**, რომ მათ თავისი არსებობის ყველა პერიოდში არ შეიძლება სხვადასხვა ენაში ჰქონდეთ ერთნაირი მნიშვნელობა (Чикобава, 1952:170; ხაზი ავტორისაა, – ნ. ჯ.).

§ 37. ფონემების გამოყოფა და ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი

ყოველ ენაში ფონემათა განსაზღვრული რაოდენობა გამოიყოფა. ერთი ენის ფონემათა სისტემა არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება დაემთხვეს მეორე ენის ფონემათა სისტემას.

ფონემათა გვერდით გამოყოფენ მათ ვარიანტებს, რომლებსაც ფონებს (ბერძნ. **phōnē** “ბგერა”) უწოდებენ. ნაცვლად ტერმინისა “ფონი” ლინგვისტიკაში ფონემის ვარიანტებს უწოდებენ აგრეთვე ალოფონებს (ბერძნ. **allo** “სხვა” და **phōnē** “ბგერა”). გარდა ამისა, ენათმეცნიერებაში იყენებენ კიდევ ერთ ტერმინს **“ფონემის ვარიაცია”** (მდრ. ინგლ. **phoneme variative**) და ნიშნავს ზოგად დასახელებას იმ ალოფონებისათვის, რომელებიც განიხილებიან როგორც ფონემის დამხმარე ვარიანტები და უპირისპირდებიან მის ძირითად ვარიანტს.

აკუსტიკური თვალსაზრისით ალოფონები ორი სახისაა: ერთ-ერთი მათგანის არსებობა აიხსნება სამეტყველო აპარატის არასტაბილურობით იმ თვალსაზრისით, რომ ერთსა და იმავე ინდივიდს არ ძალუძს ერთი და იგივე სიტყვა წარმოთქვას ერთნაირი სიზუსტით, რამდენჯერაც არ უნდა იყოს იგი მის მიერ წარმოთქმული. ასეთ ალოფონებს ლინგვისტიკისათვის არ აქვს არსებითი მნიშვნელობა და მათ **შეუპირობებელ, ანუ ფაკულტატურ** (ლათ. *facultas, facultatis* “არასავალდებულო”) ალოფონებს უწოდებენ.

მეორე მხრივ, ალოფონების რიგი შეიძლება პოზიციურად იყოს განპირობებული, ასე, მაგალითად: თანამედროვე რუსულ სალიტერატურო ენაში გვაქვს პალატალიზებული და არაპალატალიზებული თანხმოვანი ფონემები, მაგრამ ორი თანხმოვანი ფონემის გამოსახატავად ხმარობენ თითო ასო-ნიშანს. ამიტომ რუსული ორთოგრაფიის წესების თანახმად, თუ თანხმოვნები ასოების: **я, е, ё, ю, и, ъ** წინა პოზიციაში მოექცევიან, მაშინ ისინი რბილად უნდა წარმოვთქვათ. მაგრამ თუ იგივე თანხმოვნები მოექცევიან ასო-ნიშნების: **а, о, у, ъ, э, ѳ** წინ, მაშინ მათ წარმოთქვამენ როგორც არაპალატალურ თანხმოვნებს. მაგალითად: **вить** “გრეხა” და **выть** “ღმუილი”; **бить** “ცემა” და **быть** “ყოფა”. ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ ხმოვნები თითქოსდა ჩაენაცვლებიან ერთმანეთს და ამიტომ ისინი სხვადასხვა ფონემებად უნდა მივიჩნიოთ. მაგრამ ეს ასე არ არის, სწორედ იმ თვალსაზრისით, რომ რუსულს არ გააჩნია ორი თანხმოვანი ფონემის (პალატალური და არაპალატალურის) გამოსახატავად ორ-ორი ასო-ნიშანი, რომ ზემოთ მოყვანილ მაგალითებში /**в**/ და /**н**/ ასო-ნიშნები სინამდვილეში გადმოსცემენ ოთხ ფონემას – ორს პალატალურსა და ორს არაპალატალურს. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ **и** და **ы**; **а** და **я**; **у** და **ю**; **е** (**ё**) და **э** ორ-ორ ფონემად უნდა მიგვეჩნია. “პალატალური” და “არაპალატალური” ხმოვნები რუსულ ენაში არსებობენ მხოლოდ პალატალური და არაპალატალური თანხმოვანი ფონემების გამოსახატავად. წერაში (უცნობ ტექსტში) თანხმოვნების სილბო-სიმაგრეს

სწორედ ამოვიცნობთ მათი პოზიციიდან გამომდინარე. ამიტომ თანხმოვანთა ისეთ განლაგებას, სადაც ორი ფონემის ვარიანტები ვლინდება, **შეპირობებულ პოზიციურ ალოფონებს უწოდებენ.**

რუსული ენისაგან განსხვავებით რბილ და მაგარ თანხმოვნებს სხვადასხვა ენაში გრაფიკულად სხვადასხვაგვარად გამოსახავენ. მაგ., დღევანდელ პოლონურში რბილ და მაგარ თანხმოვან ფონემებს გამოხატავენ ასო-ნიშნებზე სხვადასხვა დიაკრიტიკული ნიშნების დართვით (Кондрашов, 1962:123-124).

ენაში არსებული ბგერები ურთიერთზეგავლენას ახდენენ იმ შემთხვევაში, როცა ისინი სინტაგმატურ თანმიმდევრობაში იმყოფებიან. ამგვარ პოზიციასში ძნელია ამოვიცნოთ, სად იწყება ბგერა და სად მთავრდება იგი. ეს მოვლენა გასაგები გახდება, თუ გავითვალისწინებთ ბგერის არტიკულაციის სამ მომენტს: **შემართვას, დაყოვნებას და დამართვას.**

შემართვა, ანუ ექსკურსია (ლათ. **excursio** “სვლა”, “გამოვარდნა”, “გამოხტომა”) ბგერის წარმოთქმის ის მომენტია, როცა სამეტყველო ორგანოები “გამოდიან სამუშაოდ” ანუ გამოდიან ინდიფერენტული (ლათ. **indifferens (indifferentis)** “რაიმესადმი გულგრილი დამოკიდებულება”) ანუ საწყისი მდგომარეობიდან, ასე რომ, შემართვის დროს სამეტყველო ორგანოები განეწყობიან ამა თუ იმ ბგერის წარმოსათქმელად.

ბგერის წარმოთქმის მეორე მომენტია **დაყოვნება**. ეს ის მომენტია, როცა სამეტყველო ორგანოები უკვე განეწყო ამა თუ იმ ბგერის წარმოსათქმელად და ისინი ასრულებენ კიდევ მის წარმოთქმას.

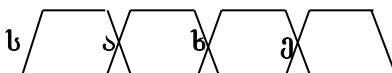
დაბოლოს, ბგერის წარმოთქმის უკანასკნელი (ბოლო) საფეხურია **დამართვა**, ანუ რეკურსია (ლათ. **recursus** “უკუშობრაობა”, “დაბრუნება”). რეკურსიის დროს სამეტყველო ორგანოები უბრუნდებიან იმ მდგომარეობას, რა მდგომარეობაშიც ისინი იმყოფებოდნენ შემართვამდე, ე. ი. სამეტყველო ორგანოები ღებულობენ თავდაპირველ მდგომარეობას.

როცა სამეტყველო ბგერა იზოლირებულად წარმოითქმება, ამ შემთხვევაში მისი სამივე მომენტი უფრო ნათლად იკვეთება, ვიდრე მას წარმოვთქვამთ სინტაგმატურ შეხამებებში. გაბმულ მეტყველებაში ერთი ბგერის დამართვა არც კი არის დამთავრებული, რომ მომდევნო ბგერის შემართვა იწყება, რაც ბგერებს შორის განსხვავების ზღვარს შლის. ნებისმიერი სამეტყველო ბგერის ცალკე წარმოთქმის სამივე მომენტი ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

სქემა 10

ბგერების სინტაგმატური თანმიმდევრობითი წარმოთქმა შეიძლება ასე გამოისახოს:

სქემა 11.

როგორც სქემა გვიჩვენებს, ს-ბგერის დამართვა დამთავრებულიც კი არაა, რომ სამეტყველო ორგანოები ა-ბგერის წარმოსათქმელად ემზადებიან, ა-ბგერის დამართვა არ არის დამთავრებული, რომ ხ-ბგერის შემართვა იწყება და ა. შ. გამოდის, რომ მეტყველებაში ბგერები ურთიერთზეგავლენას ახდენენ და ემსგავსებიან კიდეც ერთმანეთს.

ამგვარად, ფონემა რეალიზდება ბგერებით, ფაკულტა-ტური ან პოზიციური ალოფონებით, რომელთა რაოდენობა პრაქტიკულადაც და თეორიულადაც უსასრულოა. ამიტომ

ენათმეცნიერებაში დაისვა ბგერითი ვარიანტების იდენტიფიკაციის საკითხი (ლათ. identifico “ვაიგივებ”, “გაიგივება”, “გათანაბრება”), რომელიც ერთ ფონემად აერთიანებს ამ უსასრულო ალოფონებსა და ვარიანტებს.

ენათმეცნიერებაში შემუშავებულია ისეთი მეთოდი, რომლის საფუძველზე წარმოებს ფონემების გამოყოფა, რომელიც აჯგუფებს ბგერებს ფონემებად (დაწვრ. იხ. ნებიერიძე, 1999:80-85).

§ 38. ფონოლოგიური კლასიფიკაცია ქართულში. ფონემათა ორი ჯგუფის შესახებ

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სამეტყველო ბგერების განხილვა აკუსტიკური და ფიზიოლოგიური ასპექტების თვალსაზრისით საკმარისი არ არის, რადგან ჩვენ გვაქვს აგრეთვე ენის ბგერები, რომლებსაც ფონემებს ვუწოდებთ. ყოველ ენას თავისი საკუთარი, ამასთან განსაზღვრული რაოდენობის ფონემები გააჩნია, რომლებიც გამოიყენებიან ამ ენის სიტყვაფორმების ასაგებად. ამიტომ ერთი ენის ფონემათა ბუნება განსხვავდება სხვა ენის ფონემათა ბუნებისაგან, არ არს ბოზს ორი ენის ფონემათა სრული დამთხვევა.

ლინგვისტური თვალსაზრისით ნებისმიერ ენაში ფონემები იყოფა ორ დიდ ჯგუფად, რომელიც ფონოლოგიის უნივერსალურ ნიშან-თვისებას წარმოადგენს. ეს ჯგუფებია ხმოვნები და თანხმოვნები. **არ არსებობს და არც ოდესმეც არსებობდა ენა ხმოვნებისა და თანხმოვნების გარეშე.** ისმება კითხვა: რატომ არ არსებობს ენა ხმოვნებისა და თანხმოვნების გარეშე? სანამ ამ კითხვაზე პასუხს გავცემდეთ, საჭიროა ვიცოდეთ როგორც ხმოვნების, ასევე თანხმოვნების არსი. ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის არსებობს რამდენიმე განმასხვავებელი ნიშანი:

I. ხმოვანი ფონემები ეწოდება ენის ისეთ ერთეულებს, რომელთა წარმოთქმისას ფილტვებიდან ამონადენი ჰაერნაკადი არავითარ წინააღმდეგობას არ ხვდება თავის “გზაზე”, იგი თავისუფლად მომდინარეობს, ხოლო თანხმოვნების წარმოთ-

ქმისას, პირიქით, ჰაერნაკადი გარკვეულ წინააღმდეგობებს ეღობება;

II. ხმოვნები თანხმონებთან შედარებით უფრო დიდი ღიაობით ხასიათდებიან. მაქსიმალური ღიაობა (ე. ი. პირის დიდად გაღება) ახასიათებს დაბალი აწეულობის ხმოვნებს (ა გრძელი, ა მოკლე და ა. შ.). ვიწრო ხმოვნებია მაღალი აწეულობის ფონემები (ი, უ) და საშუალო ღიაობისანი არიან საშუალო აწეულობის ხმოვნები (ე, ო). ეს ყველაფერი თვალსაჩინოდ რომ დავინახოთ, დავდგეთ სარკის წინ და წარმოვთქვათ თანმიმდევრობით ხმოვნები ა, ე, ი ან ა, ო, უ. იოლად შევამჩნევთ, რომ ა-ს წარმოთქმისას პირი ფართოდ გაეღება, ე-ს წარმოთქმისას ოდნავ შევიწროვდება, ხოლო ი-ს წარმოთქმისას კი პირის არხი საკმაოდ შევიწროვდება. იგივე სურათი გვექნება შესაბამისად ა, ო-სა და უ-ს წარმოთქმისას. აქედან გამომდინარე ენებში გვაქვს ფართო, საშუალო და ვიწრო ხმოვნები.

თანხმოვნებიც ხასიათდებიან ღიაობის სხვადასხვა ხარისხებით. მთლიანად (ერთ სისტემაში) კი თანხმოვნებისა და ხმოვნების ღიაობის ხარისხი ასე შეიძლება გავანაწილოდ:

1. ხშულ თანხმოვნებს (ბ, დ, გ, ჰ, ტ, კ, ყ ...) ახასიათებს ნულოვანი ღიაობა. მათი წარმოთქმისას ჰაერნაკადის გამოსასვლელი ხვრელი დახშულია;

2. ღიაობის პირველი ხარისხის თანხმოვნებია ნაპრალოვნები, ანუ სპირანტები (ზ, ს, ჟ, შ ...);

3. ღიაობის მეორე ხარისხს ქმნის ცხვირისმიერი თანხმოვნები (მ, ნ ...);

4. ღიაობის მესამე ხარისხისაა ნარნარა თანხმოვნები (რ, ლ ...);

5. ღიაობის მეოთხე ხარისხს შეადგენს უკვე ვიწრო ხმოვნები (ი, უ, ...);

6. ღიაობის მეხუთე ხარისხს ქმნიან საშუალო აწეულობის ხმოვნები (ე, ო ...) და

7. ღიაობის მეექვსე, მაქსიმალური ხარისხისაა ფონემა ɰ (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002 : 52-57).

III. ხმოვნების წარმოთქმისას ჰაერნაკადის დარტყმის ძალა უფრო სუსტია, ვინემ თანხმოვნებისას. ეს რომ პრაქტიკულად შევამოწმოთ, ხელის გული უნდა მივიტანოთ პირთან და რიგ-რიგობით წარმოვთქვათ ჯერ ხმოვნები, შემდეგ კი – თანხმოვნები. დავრწმუნდებით, რომ ხმოვნების წარმოთქმისას ხელის გულზე ჰაერნაკადის დართემას თითქმის ვერ შევიგრძნობთ, თანხმოვნების წარმოთქმისას ასეთი “დარტყმები” იოლი შესამჩნევია, უფრო ძლიერია. ან კიდევ: სამშრალეხელი ქაღალდი ჩამოვიკიდოთ ცხვირის წინ და შესაბამისად წარმოვთქვათ ხან ხმოვანი, ხან თანხმოვანი. დავინახავთ, რომ ხმოვნის წარმოთქმისას ქაღალდი თითქმის არ შეირხევა, ხოლო თანხმოვნისას ეს შესამჩნევი იქნება;

IV. ხმოვნებს თანხმოვნებისაგან განსხვავებით მეტი სონორობა (ლათ. **sonorous** “ხმის გამომცემი”) ახასიათებს, ე. ი. ხმოვნები უფრო შორ მანძილზე გვესმის, ვინემ თანხმოვნები.

როგორ ვიმეტყველებდით, ენაში რომ მარტო ხმოვნები ან თანხმოვნები გვექნოდა? პასუხი ასეთია: ენაში მხოლოდ ხმოვნების არსებობა გამოიწვევდა პირდაღებულ მეტყველებას, საუბრისას პირს გავაღებდით და ველარ დავხურავდით. ხოლო მარტო თანხმოვნების არსებობის შემთხვევაში პირის გაღების საშუალება არ გვექნებოდა. ამიტომ ენისათვის ხმოვნებისა და თანხმოვნების არსებობა ისევე საჭირო და აუცილებელია, როგორც, მაგალითად, სულიერი არსების გამრავლებისათვის ორივე სქესის (მამრობითისა და მდედრობითის) არსებობა.

§ 39. ხმოვანი ფონემების კლასიფიკაციის საფუძვლები

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ბგერათა აკუსტიკური და ფიზიოლოგიურ-ანატომიური განხილვა ვერ იძლევა ხმოვანთა და თანხმოვანთა სრულ სახეს ამა თუ იმ ენაში. ბგერის ამ ორ ასპექტში განხილვა საფუძველს იძლევა განვიხილოთ ენის ბგერები ლინგვისტურ ასპექტში ანუ მოვახდინოთ ერთი რომელიმე ენის ფონემათა კლასიფიკაცია სხვა ენებთან მიმართებაში. ასეთ შემთხვევაში საყრდენი ენა უნდა იყოს ქართული, სხვა ენები კი – ქართულთან მიმართებაში.

ხმოვანთა კლასიფიკაციის განხილვისას უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი კრიტერიუმები: 1) ხმოვანთა წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა; 2) ხმოვანთა ლაბიალიზაცია; 3) ხმოვანთა დაჭიმულობა; 4) ხმოვანთა ნაზალიზაცია; 5) ხმოვანთა ხანგრძლივობა (სიგრძე-სიმოკლე). განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

ხმოვნები ენაში მეტ-ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით. ენებს შორის ტიპოლოგიური მსგავსება გამოწვეულია ადამიანის სამეტყველო ორგანოების მსგავსებათა იგივეობისაგან. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ყველა ენაში თანაბარი ფონემათა რაოდენობა უნდა გვქონდეს, პირიქით, ერთი ენის ფონემები (ხმოვნები თუ თანხმოვნები), მიუხედავად რაღაც მსგავსებისა, თავისი აკუსტიკური და ფიზიოლოგიური ერთობლიობით განსხვავდებიან მეორე ენის ფონემებისაგან. ფონემა ამა თუ იმ ენის საკუთრებაა, რომელსაც ენათმეცნიერების დარგი ფონოლოგია იხილავს, ხოლო ფიზიკური ბგერები აკუსტიკის საქმეა, რომელსაც კერძო და ზოგადი ფონეტიკა განაგებს.

ხმოვანთა წარმოთქმის ადგილი განისაზღვრება ენის ჰორიზონტალური მოძრაობით, ხოლო რაგვარობა – ენის ვერტიკალური მოძრაობით.

ხმოვნების წარმოთქმისას ენას შეუძლია ჰორიზონტალურად წინ წამოიწიოს ან უკან (ენის ძირისაკენ) გადაიწიოს, ხოლო ვერტიკალური მოძრაობისას გასათვალისწინებელია ენის წინა ზურგის ან ენის წვერის წამოწევა ზედა კბილების, ნუნების ან მაგარი სასის მიმართულებით, ან შუა ზურგის წამოწევა მაგარი სასის მიმართულებით, ან ენის უკანა ზურგის წამოწევა რბილი სასის მიმართულებით და ა. შ.

§ 40. ხმოვანთა წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა

ბგერა-ფონემის წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა, საერთოდ, ამა თუ იმ ენაში ფონემათა კლასიფიკაციის მთავარი კრიტერიუმი და საფუძველია. როცა ბგერის წარმოთქმის შესახებ ვსაუბრობთ, უნდა წარმოვიდგინოთ ამ ბგერის

წარმოთქმის ადგილი სამეტყველო ორგანოებთან მიმართებაში, ე. ი. ვსვამთ კითხვას: სად (სამეტყველო ორგანოების რომელ არეში) წარმოითქმება ესა თუ ის ხმოვანი (რა თქმა უნდა, – თანხმოვნებიც)?

ხმოვან ფონემათა მიმართებაში წარმოთქმის ადგილი, როგორც ზემოთ ითქვა, განისაზღვრება ენის ჰორიზონტალური მოძრაობით. ხმოვნების წარმოთქმისას ენა ახდენს, ე. წ. ჰორიზონტალურ მოძრაობას, ან წინა კბილების მიმართულებით, ან იგი მოძრაობს უკან (ენის ძირისაკენ), ან კიდევ იმყოფება ნეიტრალურ მდგომარეობაში (არც წინ მოძრაობს და არც უკან).

აქედან გამომდინარე ქართულ ენაში წარმოთქმის ადგილის მიხედვით გვაქვს: წინა რიგის – [ი] და [ე], უკანა რიგის [ო] და [უ] და შუა რიგის [ა] ხმოვანი ფონემები.

თუ ხმოვნის წარმოთქმისას ენა მოძრაობს წინა კბილების მიმართულებით, ვღებულობთ წინა რიგის ხმოვნებს. მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ [ე] ხმოვნის წარმოთქმისას ენა უფრო ნაკლებად წამოიწევა წინ, ვიდრე [ი]-ს წარმოთქმისას.

ასევე უკანა რიგის ხმოვნების წარმოთქმისას ენა ჰორიზონტალურად მოძრაობს, მაგრამ წინა რიგის ხმოვნებთან შედარებით იგი მოძრაობს საპირისპიროდ, უკან (ენის ძირისაკენ). ასეთ შემთხვევაში ვღებულობთ: [ო] და [უ] ხმოვან ფონემებს, მაგრამ [ე]-სა და [ი]-ს შესაბამისად (სიმეტრიულად) [ო]-ს წარმოთქმისას უფრო ნაკლებად გადაიწევა ენა უკან, ვიდრე [უ]-ს წარმოთქმისას.

ქართულ ენაში [ა] ხმოვნის წარმოთქმისას ენა ნეიტრალურ მდგომარეობაშია. იგი მთლიანად გაწოლილია ქვედა ყბაზე და არ მოძრაობს ჰორიზონტალურად (არც წინ და არც უკან). ამიტომ [ა] ხმოვანს შუა რიგის ხმოვანს უწოდებენ.

ხმოვანთა წარმოთქმის რაგვარობა დამოკიდებულია ენის ვერტიკალურ მოძრაობასთან – ენის ზურგის ცალკეული ნაწილების წამოწევისასთან მაგარი ან რბილი სასის მიმართულებით. ამ პროცესს უწოდებენ **ხმოვანთა აწეულობის საფეხურებს** (ახვლედიანი, 1999:70). მაგრამ სხვადასხვა ენის ხმოვანთა

ანალიზისას გასათვალისწინებელია ის მდგომარეობაც, რომ ხმოვნები ენებში განსხვავდებიან ენის ზურგის (წინა, შუა, უკანა ნაწილების) მეტ-ნაკლები აწეულობით. ამიტომ ზოგ ენაში შეიძლება გვექნდეს აწეულობის ორი საფეხური, რომელიც გამოიწვეულია ხმოვანთა ნაკლები რაოდენობით (მაგ., არაბულში, სადაც გვაქვს სამი ხმოვანი – ა, ი და უ), ზოგში – სამი (ქართული, რუსული ...), ზოგშიც – ოთხიც და ხუთიც კი (იხილეთ ქვემოთ).

ქართულში ხმოვანი ფონემის [ა] წარმოთქმისას ენის ზურგის არც ერთი ნაწილი არ წამოიწევა რომელიმე სასის მიმართულებით და, როგორც ზემოთ ითქვა, ენა მთლიანად გაწოლილია ქვედა ყბაზე. ამიტომ [ა] ფონემას ქართულში უწოდებენ დაბალი აწეულობის ფართო (პირი მაქსიმალურად არის გაღებული) ხმოვანს.

ზოგიერთ ენაში (ა) ხმოვნის წარმოთქმისას ენის ზურგი მეტ-ნაკლებად წამოიწევა სასისაკენ, მაგრამ მეორე საფეხურის დონეზე იგი მაინც ვერ აღწევს, რის საფუძველზე ა ხმოვანი შეიძლება ყველა ენაში დაბალი აწეულობის ხმოვნად დარჩეს.

ხმოვანი ფონემების [ი]-სა და [უ]-ს წარმოთქმისას ენის წინა და უკანა ზურგის ნაწილები მაქსიმალურად წამოიწევა ხან მაგარი, ხან რბილი სასის მიმართულებით: [ი]-ს დროს – ენის წინა ზურგი მაგარი სასისაკენ და [უ]-ს დროს – ენის უკანა ზურგი რბილი სასისაკენ. [ი] და [უ] ხმოვნები მაღალი აწეულობის ანუ ვიწრო (დახურული) ხმოვნებია ქართულ ენაში, რადგან მათი წარმოთქმისას ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი გამოტარდება ვიწრო “არხიდან” (პირი თითქმის დახურულია, კბილები შეიძლება მთლიანად დავაჭიროთ ერთმანეთს და ისე წარმოვთქვათ ისინი).

რამდენადაც ხმოვნის წარმოთქმისას მაღლა წამოიწევა ენის ზურგის რომელიმე ნაწილი სასისაკენ, იმდენად ვიწროვდება ჰაერნაკადის “არხი” და იმდენად უახლოვდება ხმოვანი ამა თუ იმ თანხმოვანს. მაგ., რუსული ბგერის й-ს (“ი მოკლე”: и кратко) წარმოთქმისას იმდენად ვიწროვდება ჰაერნაკადის “არხი”, რომ იგი ამ ენაში მარცვალს ვეღარ ქმნის და ამდენად

მას უწოდებენ “ნახევარხმოვანას” (შდრ. რუს. полугласный). ინდოევროპულ ენებში й-ს ნაცვლად იყენებენ თანხმოვანს j-ს (“იოტი”). გრაფემა (ბერძნ. graphō “ვწერ”, “წერითი მეტყველების ნიშნადი ერთეული”) “ი მოკლე” (й) გამოიყენება მხოლოდ რუსულ, უკრაინულ, ბელორუსულ და ბულგარულ ენებში.

რუსულ ენაში რთული ხმოვნები **я, е, ё, ю** შეიძლება პირობით გამოვსახოთ ამგვარად: **Я** = ja (ანუ йа), **Е** = jэ (йэ), **Ё** = jo (йо), **Ю** = jy (йу).

[ე] და [ო] ხმოვნების წარმოთქმისას ენის ზურგის ნაწილები წამოიწევა სასისაკენ, ვთქვათ, [ი]-სა და [ა]-ს შორის იმ მანძილზე, რომელსაც საშუალო პოზიცია ჰქვია. ამიტომ [ე] და [ო] ხმოვნებს საშუალო აწეულობის ხმოვნებს უწოდებენ, რადგან ისინი რაგვარობის მიხედვით აწეულობის საშუალო (მეორე) საფეხურზე დგანან.

ამგვარად, ქართულ ენაში ხუთი ხმოვანი ფონემა გვაქვს [ა], [ე], [ი], [ო], [უ], რომელთა თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ ყველა ხმოვანი, მიუხედავად სხვადასხვა პოზიციისა, წარმოითქმის სრულად და გამოკვეთილად, “სრული სტილით” (დაწვრ. იხ. ჟღენტი, 1965:108-109).

§ 41. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია

ხმოვანთა განმასხვავებელ ნიშან-თვისებას, გარდა ხმოვანთა წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობისა, წარმოადგენს ლაბიალიზაცია (ლათ. labialis “ბაგისმიერი”), ე. ი. ზოგიერთი ხმოვნის წარმოთქმისას მთავარ არტკულაციასთან ერთად ხდება ტუჩების (შდრ. ლათ. labium “ტუჩი”, labia “ტუჩები”) ერთგვარი მომრგვალება და წინ წამოწევა. ასეთ ხმოვნებს უწოდებენ ლაბიალურ ანუ ქართულად “ტუჩებმომრგვალებულ” ხმოვნებს.

ქართულ ენაში (ასევე მეტწილად სლავურ ენებშიც) გვაქვს მხოლოდ ორი ლაბიალური ხმოვანი. ესენია: [ო] და [უ]. ფონემა [უ] [ო]-სთან შედარებით უფრო მეტად ლაბიალურია, რადგან მისი წარმოთქმისას ტუჩები უფრო მომრგვალებული და წინ წამოწეულია. ეს რომ თვალსაჩინოდ დავინახოთ, უნდა

ჩავიხედოთ სარკეში, შესაბამისად წარმოვთქვათ ჯერ [უ] და მერე – [ო] და დავაკვირდეთ: დავინახავთ, რომ [უ]-ს წარმოთქმისას ტუჩები უფრო მკვეთრად მომრგვალდებიან და წინ წამოიწევიან, ვიდრე [ო]-ს წარმოთქმისას. ან კიდევ, თუ სარკე ხელთ არა გვაქვს, მაშინ საჩვენებელი თითი მივიტანოთ ტუჩებთან და რიგ-რიგობით წარმოვთქვათ ჯერ [ო], შემდეგ – [უ]. ნათლად ვიგრძნობთ, რომ [უ]-ს წარმოთქმისას ტუჩები საჩვენებელ თითს უფრო წინ გამოსწევენ, ვიდრე [ო]-ს შემთხვევაში.

სწორად შენიშნავს გ. ახვლედიანი, როცა იგი ტერმინს “ლაბიალიზებული” იყენებს ისეთი ხმოვნების აღსანიშნავად, რომლებიც გვხდება გერმანულ, ფრანგულ, თურქულ და სხვ. ენებში. მაგ., გერმანულში ისეთი ხმოვნები, როგორიცაა [ö], [ü]: Töchter “ქალიშვილები”, Brüder “ძმები”, რომლებიც ლაბიალიზებულია წინა რიგის ხმოვნების გავლენის შედეგად, რომ ლაბიალიზებული [ö] წარმოადგენს ლაბიალიზებულ ე-ს, ხოლო ლაბიალიზებული [ü] – ლაბიალიზებულ ი-ს. ამიტომ “საკმარისია წარმოთქვათ ხმაშეუწყვეტლივ [ე] და ტუჩები თანდათან მოვამრგვალოთ ო-სთვის, რომ მიიღოთ /ö/: ხოლო ი-ს ხმაშეუწყვეტლივ გაგრძელებით და ტუჩების უ-სათვის მომრგვალებით მიიღებთ /ü/-ს” (ახვლედიანი, 1999 : 74).

თუ ქართულსა და სლავურ ენებში გვაქვს ორ-ორი ლაბიალური ხმოვნები (ო, უ; о, у), სხვა ენებში ისინი უფრო მეტია, მაგ., თურქულ ენაში გვაქვს ორი ლაბიალური (o, u) და ორი ლაბიალიზებული (ö, ü) ხმოვანი, ხოლო გერმანულში ოთხი ლაბიალური (ო და უ მოკლე და ო და უ გრძელი) და ოთხი ლაბიალიზებული (ო და უ უმლაუტიანი მოკლე და ო და უ უმლაუტიანი გრძელი) ხმოვანი ფონემები.

ხმოვანთა კლასიფიკაცია წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით ქმნის, ე. წ. სამკუთხედს, რომელიც თავის დროზე შემოგვთავაზა რუსმა აკადემიკოსმა **ლევ ვლადიმირის ძე შჩერბამ**. ხმოვან ფონემებს [ა], [ე], [ი], [ო], [უ] წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა ისე სიმეტრიულად (ბერძნ.

symmetria “თანაზომიერება”, “პროპორციულობა”) ალაგებს, რომ თავისთავად იქმნება სამკუთხედი. აი, ეს სამკუთხედიც:

ხ მ ო ვ ა ნ თ ა ტ ა ბ უ ლ ა

წარმოთქმის ადგილი	არალაბიალური ადგილი		ლაბიალური ადგილი
	წინა რიგის	შუა რიგის	უკანა რიგის
წარმოთქმის რაგვარობა			
მაღალი აწეულობის	ი		უ
საშუალო აწეულობის	ე		ო
დაბალი აწეულობის		ა	

სქემა 12.

§ 42. ხმოვანთა დაჭიმულობა

ხმოვანთა წარმოთქმით ენები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, - სამეტყველო ორგანოთა კუნთების მეტ-ნაკლები დაჭიმულობით. მაგრამ ხმოვანთა ამ თვისებას არ შეუძლია განასხვავოს ერთმანეთისაგან ხმოვნები ერთი ენის ფარგლებში, ასე რომ, ეგ თვისება არ წარმოადგენს ფონემათა დაპირისპირების საფუძველს.

ხმოვანთა დაჭიმულობა ასხვავებს ერთ ენას მეორისაგან. მაგალითად, ცნობილია, რომ თანამედროვე ფრანგულ ენას ხმოვანთა წარმოთქმის უფრო ძლიერი დაჭიმულობა ახასიათებს, ვიდრე რუსული ენის ხმოვნებს. უმახვილო ხმოვნები რუსულში უფრო მოდუნებულად წარმოითქმება, ვიდრე ფრანგულის უმახვილო ხმოვნები (ახვლედიანი, 1999 :71).

ერთი ენის ფარგლებში ხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, თუ ისინი სხვადასხვა პოზიციაში მოხვდებიან. მაგ., რუსულ ენაში ხმოვანი ფონემების დახასიათებისას გამოყოფენ დიფერენციაციის (ლათ. **differentia** “განსხვავება”) ორ პოზიციას: 1. მაქსიმალური დიფერენციაციის პოზიცია, რომლის მიხედვით მხოლოდ მახვილიანი ფონემები უპირისპირდებიან ერთმანეთს და 2) მინიმალური დიფერენციაციის პოზიცია ანუ უმახვილო ფონემათა დაპირისპირება. ამგვარად, მახვილი რუსულ ენაში

ხმოვნების განსაზღვრისას, ქართულისაგან განსხვავებით, ძალიან დიდ როლს თამაშობს. მახვილიანი ხმოვნები რუსულ ენაში ძლიერ დაჭიმულია, ვიდრე უმახვილო. ძლიერი (მახვილიანი) ხმოვნები რუსულ ენაში სულ ხუთია: [a], [o], [e], [u], [y]. რაც შეეხება სუსტ (უმახვილო) ხმოვნებს, ისინი **ძლიერი ფონემების** შესაბამის **ვარიანტებს**, ანუ **ალოფონებს** წარმოადგენენ (Грамматика-80:17-18).

უფრო ნათლად რომ წარმოვიდგინოთ ბგერისა და ფონემის განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები, შევადაროთ ერთმანეთს ქართული [ა] რუსულ [a] ფონემას: ორივე აკუსტიკური და ნაწილობრივ ფიზიოლოგიური თვალსაზრისითაც მსგავსი ბგერებია, რადგან ორივე ზოგადად შუა რიგის და დაბალი აწეულობის ხმოვნებია, ენა საერთოდ არ მოძრაობს სასის მიმართულებით, ამიტომ მათი წარმოთქმისას გვესმის ერთი საერთო ბგერა (“ა”). მაგრამ როგორც ფონემები, ქართული [ა] განსხვავდება რუსული [a]-საგან იმით, რომ ქართული ფონემის [ა]-ს წარმოთქმისას ენა არ ასრულებს ჰორიზონტალურ მოძრაობას და აღნიშნული ფონემა რაიმე ვარიანტს არ ქმნის, რომ მახვილიანიც და უმახვილოც თითქმის თანაბრად წარმოითქმება. ხოლო რუსული [a] ფონემის წარმოთქმისას გვაქვს ვარიანტები, რომლებიც ენის ჰორიზონტალურ მოძრაობასთანაა დაკავშირებული; რბილი თანხმოვნის წინ ფონემა [a] უკანა რიგისაკენ იხრება და ფონოლოგიურ ტრანსკრიფციაში იგი გამოიხატება წერტილით, რომელიც დაისმის მის მარჯვენა ზემო კუთხეში [ა], ხოლო რბილ თანხმოვნებს შორის – წინა რიგისაკენ იხრება და გადმოიცემა თავზე ორი წერტილით [ä] ან ერთი [a] წერტილით (იქვე, 69-70). ქართული ენის ხმოვანი ფონემები (მახვილიანიც და უმახვილოც) უფრო დაჭიმულია, ვინემ რუსულის ან გერმანულის უმახვილო ხმოვნები, ხოლო მახვილიანი ხმოვნები რუსულ და გერმანულ ენებში უფრო დაჭიმულია, ვიდრე ქართული ენის ხმოვანი ფონემები. ამგვარად, ქართულ [ა] ფონემას ახასიათებს ძლიერი დაჭიმულობა, იგი ვარიანტებად არ რეალიზდება და ყველა

პოზიციაში შუა რიგის დაბალი აწეულობის ხმოვანია. ხოლო რუსული ენის [a] ფონემას, როგორც ზემოთ ითქვა, სხვადასხვა ვარიანტები გააჩნია. გარდა ამისა, რუსულ ენაში რამდენიმე უმახვილო ხმოვანი ფონემების ერთიან ვარიანტს ტერმინით “ჰიპერფონემა” (ბერძნ. **hyper** “ზე”, “ზევით”) აღნიშნავენ. მაგ., შევადაროთ ორი ფორმა вода “წყალი” და стакан “ჭიქა”, სადაც ამ სიტყვების პირველ მარცვალში [o] და [a] ფონემებს წარმოთქმის ერთი და იგივე ვარიანტი გააჩნია, რადგან ისინი უმახვილო პოზიციაში მოექცნენ და ორივე შემთხვევაში წარმოითქმებიან როგორც (“ა”): “ვ|ა|და” და “ს|ტ|ა|კ|ან”. ფონემათა ამ ერთიან ვარიანტებს **ჰიპერფონემას** უწოდებენ (დაწვრ. იხ. Современный русский язык, 1981 : 69-70).

თუ ქართულ და რუსულ (“ა”) ფონემას შევადარებთ გერმანული ენის (“ა”) ფონემასთან, აქაც დავრწმუნდებით, რომ აკუსტიკური თვალსაზრისით სამივე ენას რაღაც ზოგადი ბგერა (“ა”) აერთიანებს, მაგრამ ფონოლოგიური თვალსაზრისით ყოველი მათგანი კონკრეტული ენის საკუთრებას წარმოადგენენ, რადგან გერმანულ ენაში ქართული და რუსული ენებისაგან განსხვავებით ასხვავებენ ა-მოკლესა და ა-გრძელ ფონემებს, ე. ი. აქ რეალურად გვაქვს ორი “დამოუკიდებელი” ფონემა [a], ანუ ა-მოკლე და - [a:], ანუ ა-გრძელი, რომლებიც არ არის დამახასიათებელი არც ქართული და არც რუსული ენისათვის. სწორედ გერმანულ ენაში ხმოვანი ფონემების ერთ-ერთ ძირითად დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე. მაგრამ გერმანულ ორთოგრაფიაში გრძელსა და მოკლე ხმოვნებს არ აქვთ განსხვავებული საკუთარი გრაფიკული ასო-ნიშანები. მათი აღნიშვნა ბგერათმეხამებებში პოზიციურია (დაწვრ. იხ. შათირიშვილი, 1989:6-8). ამიტომაც, რომ გერმანულ (ასევე ინგლისურ, ფრანგულ, ესპანურ და სხვ.) ენაში ხუთი ხმოვანი ასო-ნიშნით გამოისახება სამჯერ მეტი ხმოვან ფონემათა რაოდენობა (დაწვრ. იხ. ქვემოთ). გარდა სიგრძე-სიმოკლისა, ხმოვანი ფონემები სხვადასხვა ენაში, როგორც ზემოთ ითქვა, უპირისპირდებიან ერთმანეთს თავისი დაჭიმულობის თვალსაზრისით.

ხმოვანთა დაჭიმულობაზე და ზოგადად ბგერის ელფერი-ზე საფუძვლიანად მსჯელობდა რუსი ლინგვისტი ლ. შჩერბაც. მისი აზრით, რამდენადაც უფრო დაჭიმულია ტუჩების, ენის, ლოყების, რბილი სასისა და ფარინგის (ბერძნ. **pharynx** “ზახა”) მუსკულატურა, მით უფრო მკაფიო და გარკვეულია ბგერის ელფერი. ხოლო რაც უფრო რბილია სამეტყველო ორგანოთა კედლები, ე. ი. ნაკლებადაა დაჭიმული მათი მუსკულატურა, მით ნაკლებია ბგერის ელფერი, ხმოვანი ბგერები ჟღერენ რაღაც ყრუდ (Щерба, 1953:25; იხ. აგრეთვე: ახვლედიანი, 1999:71-72).

ქართულ ხმოვნებს ოდითგანვე ახასიათებდა დაჭიმული წარმოთქმა. ყველა ხმოვანი (მახვილიანი თუ უმახვილო) სხვადასხვა პოზიციაში გვესმის საკმაოდ გარკვეულად. სწორედ ამან განაპირობა “ქართული ვოკალიზმის ისტორიული დაურღვევლობა” (ახვლედიანი, 1999:72; ხაზი ჩვენია, ნ. ჭ.).

§ 43. ხმოვანთა ნაზალიზაცია

ზოგიერთ ენაში ხმოვნები განსხვავდებიან იმის მიხედვით, თუ საიდან გამოტარდება ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი. ხმოვნები მეტწილად პირისეული ანუ ორალურია (ფრანგ. oral<ლათ. os (oris) “პირი”), ე. ი. ჰაერნაკადი ხმოვნების წარმოთქმისას გამოტარდება პირის ღრუდან. ეს ხდება იმ შემთხვევაში, როცა ნაქი აწეული და მიბჯენილია რბილი სასის კედლებზე, რაც ჰაერნაკადს არ აძლევს საშუალებას გამოტარდეს ცხვირის ღრუდან.

მაგრამ არსებობს ისეთი ენებიც, სადაც ზოგიერთი ხმოვნის წარმოთქმისას ნაქი დაშვებულია ენის მიმართულებით, ამიტომ ცხვირის ღრუს შესასვლელი გზა გახსნილია და ჰაერნაკადი გამოდის როგორც ცხვირიდან, ასევე პირიდანაც. ასეთ ხმოვნებს ცხვირისმიერ, ანუ უბრალოდ ნაზალურ (ლათ. nasus “ცხვირი”) ხმოვნებს უწოდებენ (ახვლედიანი, 1999:72).

როგორც ზემოთ ითქვა, ცხვირისმიერი თანხმოვნების წარმოთქმისას ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი გამოტარდება როგორც ცხვირის ღრუდან, ასევე პირის

ღრუდანაც, რომლის დროსაც იქმნება ბგერის თავისებური ტემბრი, რომელსაც ნაზალურ ტემბრს უწოდებენ.

თუ ენაში არა გვაქვს ნაზალური ხმოვნები, გარკვეულ პოზიციაში მოქცეული ხმოვანი შეიძლება გახდეს ნაზალიზებული, მაგ., მა-მა, იმ-თავითვე, ენ-ძელა და ა. შ. რომელიმე ხმოვნისათვის ნაზალური ტემბრის მინიჭებას ეწოდება ამ ხმოვნის ნაზალიზაცია (ფრანგ. **nasalization nazal** “ცხვირისმიერი”, “ცხვირისა”).

ქართულ ენაში ნაზალური ხმოვნები, როგორც ასეთი, არა გვაქვს, მაგრამ ცოცხალ მეტყველებაში ამ ენასაც მოეპოვება ნაზალიზებული ხმოვნები. ეს მაშინ ხდება, როდესაც ხმოვნები ცხვირისმიერი თანხმოვნების გარემოცვაში მოხვდებიან (იხ. ზემოთ მოყვანილი მაგალითები).

ნაზალიზებული ხმოვნები გვაქვს თანამედროვე ფრანგულში (ახვლედიანი, 1999:73). ისინი გვხვებიან აგრეთვე თანამედროვე პოლონურ ენაში, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ძველი სლავური ენისათვის. პოლონურ ენაში დღეისათვის გვაქვს ორი ნაზალური ხმოვანი [ɛ̃] წარმოითქმება როგორც “ენ” და [ɔ̃] წარმოითქმება როგორც “ონ”, ისევე როგორც ძველ სლავურში, ე. წ. “იუსები”: “იუს მცირე” – [A] და “იუს დიდი” – [Ѧ]. მოვიყვანოთ მაგალითები პოლონური ენიდან: mięso “ზორცი” (წარმოითქმება “მენსო”), mdka “ფქვილი” (წარმოითქმება “მონკა”) და ა. შ. (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962:123 და შემდ.). თანამედროვე ფრანგულ ენაში ხმოვანთა ნაზალიზაცია უფრო მეტადატა წარმოდგენილი, ვიდრე პოლონურ ენაში (Шишкова და სხვ., 1977:36).

§ 44. ხმოვანთა ხანგრძლივობა

ხმოვან ფონემათა კლასიფიკაციისათვის საჭიროა კიდევ გავითვალისწინოთ მათი ხანგრძლივობა. ზოგიერთ ინდოევროპულ ენაში (გერმანული, ფრანგული, ინგლისური, ესპანური ...) ხმოვნები უპირისპირდებიან ერთმანეთს ხანგრძლივობის მიხედვით. მაგ., გერმანულ ენაში, სადაც ხმოვანთა რაოდენობა სამჯერ უფრო მეტი გვაქვს, ვიდრე ქართულ ან რუსულ

ენებთან შედარებით, აიხსნება იმ გარემოებით, რომ პირველ მათგანში გვაქვს გრძელი და მოკლე ხმოვანი ფონემები.

გერმანულ ენაში ასხვავებენ 15 მარტივ ხმოვან ფონემას და სამი-დიფტონგური წარმოშობის რთულ ფონემას. 15 მარტივი ხმოვანი ფონემა ქმნის აწეულობის ხუთ საფეხურს.

აწეულობის პირველ საფეხურზე ყველაზე ფართო ხმოვანი ფონემები “ა” გრძელი და “ა” მოკლე, მეორეზე – “ე” მოკლე და “ო” მოკლე, მესამეზე – “ე” გრძელი და “ო” გრძელი, მეოთხეზე – “ი” მოკლე და “უ” მოკლე, ხოლო ბოლო მეხუთე საფეხურს ქმნიან ფონემები “ი” გრძელი და “უ” გრძელი. გრძელი ხმოვნები უფრო დახურულია და ვიწრო, ე. ი. ისინი ნაკლები ღიაობით ხასიათდებიან, ვიდრე მათი შესაბამისი მოკლე ხმოვნები. მოკლე ხმოვნები იჭერენ აწეულობის უფრო დაბალ საფეხურს, ვიდრე მათი შესაბამისი გრძელი ხმოვნები, თუმცა ზოგი სპეციალისტი გერმანულ ენაში არასწორად გამოყოფს ხმოვანთა აწეულობის სამ საფეხურს, რომლის მიხედვით გრძელი და მოკლე ხმოვნები თითქოსდა ერთ საფეხურს ქმნიდნენ (Шишкова და სხვ., 1977:20).

ფონემები “ო” მოკლე და “ო” გრძელი, “უ” მოკლე და “უ” გრძელი იწარმოებიან ენის უკანა ზურგის ნაწილში (არეში), ე. ი. უკანა რიგის ხმოვნებია, ხოლო “ე” გრძელი და “ე” მოკლე, “ი” გრძელი და “ი” მოკლე, აგრეთვე უმლაუტიანი ხმოვნები “ო” გრძელი და “ო” მოკლე, “უ” გრძელი და “უ” მოკლე წინა რიგის ხმოვნებად ითვლებიან. ქართული ენის მსგავსად ინდოევროპული ენები ხმოვანთა სისტემის სამკუთხედს ქმნიან. გერმანული ენის ხმოვანთა ტაბულა ასე გამოიყურება:

ხმოვანთა ტაბულა გერმანულ ენაში

აწეულობის V საფეხური	i: y: u:
აწეულობის IV საფეხური	i y u
აწეულობის III საფეხური	e: θ: o:
აწეულობის II საფეხური	E E: œ ე
აწეულობის I საფეხური	a a:

შენიშვნა: ტაბულაზე ტრანსკრიფციაში ხმოვანი ფონემები გამოისახება ამგვარად:

დაბალი აწეულობის პირველ საფეხურზე გვაქვს შუა რიგის ხმოვანი ფონემები: [a], ანუ ა-მოკლე და [a:], ანუ ა-გრძელი;

აწეულობის მეორე საფეხურზე განლაგებულია: წინა რიგის ხმოვანი ფონემები: [E], ანუ ე-მოკლე, [E:], ანუ უმლაუტიანი [ǣ], წარმოითქმება როგორც ე-მოკლე; [æ], ანუ ე-უმოკლესი და უკანა რიგის ხმოვანი [ɔ], ანუ ო-მოკლე;

აწეულობის მესამე საფეხურზეა: წინა რიგის ხმოვნები: [e:], ანუ ე-გრძელი, [θ], ანუ უმლაუტიანი ო-გრძელი და უკანა რიგის [o:], ანუ ო-გრძელი ხმოვანი ფონემა;

აწეულობის მეოთხე საფეხურზე მოთავსებულია: წინა რიგის ფონემები: [i], ანუ ი-მოკლე, [y:], ანუ უმლაუტიანი უ-მოკლე და უკანა რიგის ფონემა [u], ანუ უ-მოკლე;

დაბოლოს, აწეულობის ყველაზე მაღალ - მეხუთე საფეხურზე დგანან: წინა რიგის ფონემები: [i:], ანუ ი-გრძელი, [y:], ანუ უმლაუტიანი უ-გრძელი და უკანა რიგის ხმოვანი [u:], ანუ უ-გრძელი.

გერმანელი ენის ლინგვისტებისათვის დაბალი აწეულობის ხმოვანი ფონემების საკითხი - ა-მოკლე და ა-გრძელი, ცოტათი პრობლემურია. ზოგი ვარაუდობს, რომ ისინი შუა რიგის ფონემებია (იხ. Карпов და სხვ., 1962; აგრეთვე: Норм და სხვ., 1976), ზოგი კი მათ მიიჩნევს უკანა რიგის ფონემებად იმ მოსაზრებით, რომ ფონემა ა-მოკლე შეეხამება, ე. წ. მაგარ თანხმოვანს, რომელსაც უწოდებენ Ach-Laut-ს (შდრ. machen “კეთება”, სადაც ბგერა “ხ” ა-ხმოვნის შემდეგ წარმოითქმება როგორც მაგარი თანხმოვანი), მაშინ როცა წინა რიგის ხმოვნების შემდეგ იგივე ხ-თანხმოვანი წარმოითქმება როგორც რბილი ფონემა, რომელსაც Ich-Laut-ს უწოდებენ (დაწვრ. იხ. Шишкова და სხვ., 1976:21).

ამგვარად, ვოკალიზმი (ხმოვანთა სისტემა) ყველა ენისთვისაა დამახასიათებელი. ყველა ენის ვოკალიზმი ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავდება. მაგალითად, არაბულს, აფხაზურს სამხმოვნიანი ვოკალიზმი ახასიათებს, ქართულს და რუსულს – ხუთ-ხუთი, გერმანულს – 15, ინგლისურს – 21 და ა. შ. აკად. გიორგი ახვლედიანი თავის გენიალურ ნაშრომში “ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები” იძლევა ხმოვანთა ძირითად ტიპებს და მათ ნიშნებს, რომლებიც მსოფლიოს სხვადასხვა ენებისთვისაა დამახასიათებელი. ავტორს სულ მოჰყავს 21 ხმოვანი და აღნიშნავს, რომ “მსოფლიოს არც ერთ ენაში არ არსებობს ყველა ეს 21 ხმოვანი” (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:77-80).

მარტივი ხმოვანი ფონემების გარდა, სხვადასხვა ენაში კიდევ გვაქვს რთული ხმოვანი ფონემები, რომლებსაც დიფთონგებს ან ტრიფთონგებს უწოდებენ

§ 45. დიფთონგები და ტრიფთონგები

ხმოვანი ბგერები, როგორც ცნობილია, ენაში ქმნიან მარცვალს (შდრ. სახ-ლი, წიგ-ნი, მცე-ნა-რე და ა. შ.). ზოგჯერ ორი და კიდევ სამი ხმოვანი უშუალო მეზობლობაში იყრის თავს და ყველა ისინი თანაბარი სიდიდის ენობრივ ერთეულებად გვევლინებიან. ამგვარ პოზიციაში ყოველი ხმოვანი მარცვალს ქმნის. ასეა, მაგ., ქართულ ენაში: სჯა-ბა-ა-სი, გა-ა-ა-და-მი-ა-ნა, გა-უ-ა-რე-სე-ბა და სხვ. მოყვანილ სიტყვებში ყველა ხმოვანს თანაბარი დატვირთვა აქვს. მაგრამ ზოგ ენაში ერთი და იგივე ხმოვნის გაორმაგებული ხმარება ორ მარცვალს კი არ ქმნის, არამედ – ერთს. სწორედ ასეთ ენაში განასხვავებენ გრძელ და მოკლე ხმოვნებს. მაგალითად, გერმანულ ენაში გაორმაგებული ხმოვანი ორთოგრაფიულად გამოხატავს გრძელ ხმოვან ფონემას: (der) Schnee – “თოვლი”, (der) Staat – “სახელმწიფო”, (das) Moor – “ჭაობი” და ა. შ. აღნიშნულ სიტყვებში გაორმაგებული ხმოვნები ქმნიან თითო-თითო გრძელ ფონემას, შესაბამისად – ე-გრძელს, ა-გრძელს და ო-გრძელს. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგ შემთხვევაში

გაორმაგებული ხმოვანი იმავე გერმანულ ენაში ქმნის არა ერთ მარცვალს, არამედ – ორს. ეს მაშინ, როცა მორფემათა გასაყარში ორი ერთნაირი ხმოვანი იყრის თავს. მაგ., be-en-den “დამთავრება” (სამმარცვლიანი სიტყვა), be-er-di-gen “დასაფლავება” (აქ კი – ოთხმარცვლიანია) და ა. შ. ქართულმა ენამ მსგავსი შემთხვევები არ იცის, რადგან ამ ენაში არა გვაქვს გრძელი და მოკლე ხმოვნები.

გარდა მარტივი ხმოვანი ფონემებისა, ზოგიერთ ენაში გამოყოფენ რთულ ხმოვან ფონემებს, როცა ორი ბგერის ისეთი შერწყმა ხდება, რომ ნებისმიერ პოზიციაში ისინი ერთ მარცვალს ქმნიან. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს დიფთონგებთან.

დიფთონგი (ბერძნ. **diphthongos**: **di(s)** “ორმაგი” და **phthongos** “ბგერა”, ზედმიწევნით: “ორხმოვანა”) **ერთ მარცვლად შერწყმული ორი ხმოვანი ბგერის შეერთებაა**. ორი ხმოვნის ზედიზედ შეერთება ბგერათშეხამებაში, როგორც ზემოთ ითქვა, ზოგ ენაში ქმნის ჩვეულებრივად ორ მარცვალს (მაგ., ქართულში: გაიხარა, ხეივანი, აი ია), ზოგ ენაში კი – ერთ მარცვალს. ერთი მარცვლის წარმოქმნისას ხდება ორი ხმოვნიდან ერთ-ერთი ხმოვნის დასუსტება. **სუსტდება ვიწრო ხმოვნები** ანუ მაღალი აწეულობის ხმოვნები, რომლებიც უმარცვლო ხმოვნის როლში გამოდიან, ხოლო **დაბალი და საშუალო აწეულობის ხმოვნები მარცვლის ფუნქციას ასრულებენ**. ამიტომ ხმოვნები [a], [o], [e] დიფთონგებში მარცვლოვანია, ხოლო (i) და (u) – უმარცვლონი. ამასთან მარცვლოვანი ხმოვნები შეიძლება იდგეს უმარცვლო ხმოვნების წინ ან მათ შემდეგ. აქედან გამომდინარეობს ტერმინები **“დამავალი”** და **“აღმავალი”** დიფთონგები. დამავალია დიფთონგი, რომელიც ბოლოვდება უმარცვლო ხმოვნით (ai, ei, oi, au, eu, ou) (შდრ. რუსულში: чай, догони და სხვ.). დამავალი დიფთონგები დამახასიათებელი იყო ძველი ქართულისათვის: ხედ, დროშად, წამებად, დედოფლისად და ა. შ. ხოლო აღმავალი დიფთონგების წყობა პირიქითაა, მარცვლოვანი ხმოვანი მოსდევს უმარცვლო ხმოვანს (ia, ua და ა. შ.), მაგ., გერმანულში: ja

“დიახ”, რუსულში: йод, йот, район ფრანგულში: moi “მე” (წარმოითქმება როგორც “მუა”) და ა. შ.

ნამდვილ დიფთონგებად ითვლება დამავალი დიფთონგები, რადგან დიაქრონიულ ასპექტში მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადეს მხოლოდ დამავალმა დიფთონგებმა, რომლებიც სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესების გამო ამა თუ იმ ენაში გარდაიქმნენ მონოფთონგებად (ბერძნ. monos “ერთი” და phtongos “ზგერა”) ანუ საერთო ინდოევროპული ენის მთელი რიგი დიფთონგები სხვადასხვა ინდოევროპულ ენებში (განსაკუთრებით სლავურ ენებში) გამარტივდა, იქცა მარტივ ხმოვნებად (Meiße, 1951:46-65).

გერმანულ ენაში გვაქვს სამი დამავალი დიფთონგი. ორთოგრაფიულად: ei | äi | – წარმოითქმება როგორც ae |: mein “ჩემი”, sein “ყოფნა”; | au | წარმოითქმება როგორც | ao |: (der) Bauer “მშენებელი”, (die) Dauer “გაგრძელება”, kaufen “ყიდვა” და სხვ.; eu (äu) – წარმოითქმება როგორც | ɔ |: heute “დღეს”, (die) Bäume “ხეები” და სხვ.

ზოგ ენაში ტრიფთონგებსაც (ბერძნ. triphthongs “სამხმოვანა”) გამოყოფენ, მაგ., ინგლისურ ენაში გვაქვს ასეთი სიტყვები: diary, player, our, ours ... სიტყვა diary “დღიური” (წარმოითქმება როგორც [daiəry]), მეორე სიტყვა player “მოთამაშე” (წარმოითქმება როგორც [pleiə]), ხოლო მესამე სიტყვა our (ours) “ჩვენი” (წარმოითქმება როგორც [auə(r)]. აქ მოყვანილი მაგალითები შეიცავენ, ე. წ. ტრიფთონგებს [aiə], [eiə], [auə(r)].

§ 46. თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია

თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაციის დროს გასათვალისწინებელია რამდენიმე საკითხი, კერძოდ:

1. თანხმოვანთა აკუსტიკური დახასიათება: ა) მჟღერობა-სიყრუე; ბ) ჩქამი და ტონი.

2. თანხმოვანთა ფიზიოლოგიური დახასიათება: ა) წარმოთქმის ადგილი; ბ) წარმოთქმის რაგვარობა; გ) სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება; დ) ცალეულები, წყვილეულები და სამეულები; ე) პალატალიზაცია და ველარიზაცია.

როგორც აღინიშნა, ფონეტიკასაც და ფონოლოგიასაც საქმე აქვს სამეტყველო ბგერებთან, ენათმეცნიერების ეს ორივე დარგი ბგერებს იკვლევს სხვადასხვა თვალსაზრისით. ფონეტიკა ბგერებს აშუქებს არტიკულაციისა და აკუსტიკური თვალსაზრისით, ფონოლოგია კი ბგერებს სწავლობს ფუნქციონალური თვალსაზრისით, კერძოდ, რომელი ბგერები განასხვავებენ ამა თუ იმ ენაში სიტყვათა მნიშვნელობებს.

როცა ვამბობთ: ენა წარმოადგენს რთულ სისტემას, ეს ნიშნავს იმას, რომ ორი ბგერა ერთ ენაში შეიძლება ქმნიდეს სიტყვათგანმასხვავებელ ოპოზიციას (ლათ. **oppositiō** “დაპირისპირება”), მაგრამ სხვა ენაში ბგერათა იმავე წყვილმა შეიძლება ვერ განასხვავოს სიტყვები, რაც ერთი ფონემის ვარიანტებს (ალოფონებს) ქმნის. აქედან გამომდინარეობს ტერმინები: “ფონოლოგიური ოპოზიცია” და “არაფონოლოგიური ოპოზიცია”.

ბგერათა ისეთ ოპოზიციას, რომელიც მოცემულ ენაში ერთმანეთისაგან განასხვავებს მორფემებს ან სიტყვებს, ეწოდება ფონოლოგიური ოპოზიცია, ხოლო ბგერათა ისეთი ოპოზიცია, რომელიც მორფემებს ან სიტყვებს ვერ განასხვავებს ერთმანეთისაგან, ეწოდება არაფონოლოგიური ანუ ფონეტიკური ოპოზიცია.

ფონოლოგიური და ფონეტიკური ოპოზიციების დაპირისპირება კიდევ ერთი დამადასტურებელი ფაქტია ფონეტიკისა და ფონოლოგიის გამიჯვნისა. მაგალითად: თუ სიტყვაში ქორი ო-ს ჩავანაცვლებთ ა-ბგერით, მივიღებთ ორ განსხვავებულ სიტყვას (ქორი და ქარი), ე. ი. ქართულში [ო] და [ა] დაპირისპირებამ მოგვცა არა ფონეტიკური, არამედ ფონოლოგიური ოპოზიცია; „ვამბობ“ დაწერეთ თუ „ვამბოფ“, სიტყვის მნიშვნელობას ეს არ ცვლის; რუსულ ენაში სიტყვა вода “წყალი” წარმოითქმება როგორც “вада”, ხოლო იმავე სიტყვის მრავლობითის ფორმა воды “წყლები” (წარმოითქმება როგორც “воды”). აქ (ა) და (ო) ბგერების მეშვეობით ვერ მივიღეთ ფონოლოგიური ოპოზიცია, განსხვავება მხოლოდ ერთი და იმავე სიტყვის ორ ფორმასთან გვაქვს საქმე. ამიტომ (ა) ბგერა [ო] ფონემის ალოფონი, ანუ ვარიანტია და ამდენად ისინი ქმნიან ფონეტიკურ ოპოზიციას; უკრაინულ

ლიტერატურულ ენაში და აგრეთვე ჩრდილოველიკორუსულ დიალექტებში [გ] მსკდომი (ხშული) ფონემის ნაცვლად წარმოთქვამენ ბგერას (გ) ფშვინვიერს, თითქმის როგორც ქართულ (ღ)-ს, რომელიც ფონემის დონეზე ვერ ადის (შდრ. ნი/ღ/ რუსული ენის ნორმასთან ნიღ “ღმერთი”), ე. ი. აქაც ფონეტიკურ ოპოზიციასთან გვაქვს საქმე. ხოლო ქართულ სალიტერატურო ენაში, რუსული დიალექტებისა და უკრაინული სალიტერატურო ენისაგან განსხვავებით, გ და ღ ბგერები ფონოლოგიურ ოპოზიციას ქმნიან, მაგ., გერი და ღერი, გორი (ქალაქის სახელი) და ღორი და ა.შ.

§ 47. თანხმოვან ფონემათა წარმოთქმის ადგილი

განასხვავებენ როგორც ხმოვნებს, ისე თანხმოვნებს წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით. თანხმოვანთა წარმოთქმის ადგილი ეს ის წერტილია, სადაც ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი ხვდება ამა თუ იმ წინააღმდეგობას. წინააღმდეგობის წერტილი არის სწორედ ბგერის წარმოთქმის ადგილი. ვსვამთ კითხვას: სად წარმოითქმება მოცემული ბგერა? ასეთი წინააღმდეგობანი შეიძლება წარმოიქმნას ტუჩებთან, ენის წვეროსთან, ენის წინა, შუა და უკანა ზურგთან, ხახის ღრუში და ხორხში. ამის მიხედვით ამა თუ იმ ენაში გამოიყოფა შემდეგი სახის ფონემები:

1. **ბაგისმიერები ანუ ლაბიალურები** (ლათ. **labialis** “ბაგისმიერი”). ბაგისმიერებს შორის ასხვავებენ წყვილბაგისმიერებს, ანუ ბილაბიალურებს (ლათ. **bis** “ორჯერ” და **labialis** “ბაგისმიერი”) და კბილბაგისმიერებს ანუ დენტოლაბიალურებს (ლათ. **dentalis** < **dens** (**dentis**) “კბილი” ანუ “კბილისმიერი”).

ქართულ ენაში **ოთხი წყვილბაგისმიერი** და ერთი კბილბაგისმიერი თანხმოვანი ფონემა გვაქვს. ესენია: [ბ], [ფ], [პ], [მ]. წყვილბაგისმიერი თანხმოვნების წარმოთქმისას აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს ორივე ტუჩი (უფრო მეტად აქტიურია ქვედა ტუჩი), რომელთა მეშვეობით ხდება ჰაერნაკადის დახშვა.”

ბაგისმიერი თანხმოვნებიდან კიდევ გამოყოფენ კბილ-ბაგისმიერებს. ქართულში ერთადერთი კბილბაგისმიერი თანხმოვანი ფონემა [ვ] გვაქვს, რომელსაც არ გააჩნია შესაბამისი წყვილი თანხმოვანი. კბილბაგისმიერი თანხმოვნების წარმოთქმისას ქვედა ტუჩი მიუახლოვდება ზედა კბილებს ისე, რომ წარმოიქმნება წვრილი ნაპრალი, საიდანაც გამოედინება ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი.

ბაგისმიერი თანხმოვნები გვაქვს სხვა ენებშიც, ასე, მაგალითად: რუსულ ენაში ექვსი წყვილბაგისმიერი თანხმოვანი ფონემა გვაქვს, აქედან სამი მაგარი და სამი რბილი [ნ], [ნ'], [მ], [მ'] და ოთხი – კბილბაგისმიერი [ხ], [ხ'], [ფ], [ფ']; გერმანულში შესაბამისად გვაქვს: წყვილბაგისმიერები: [ბ], [პ], [ჰ], [მ], [ვ] და კბილბაგისმიერები: [ვ], [ფ]; ასევე თურქულშიც – წყვილბაგისმიერები: [ბ], [პ], [მ] და კბილ-ბაგისმიერები: [ვ], [ფ] და ა. შ.

როგორც ვხედავთ, ბაგისმიერი თანხმოვნები დამახასიათებელი უნდა იყოს ყველა ენისათვის. ისინი გვქონდა როგორც ინდოევროპულ ფუძეენაში, ასევე საერთოქართველურ ენაშიც. ენებში თანხმოვანთა ასეთი თანაარსებობა გამომდინარეობს სამეტყველო ორგანოების იგივეობიდან, ასე რომ, თანხმოვანთა ბაგისმიერობა უნივერსალური ნიშან-თვისებაა (გარდა ამისა, შეიმჩნევა, რომ ენებში თანხმოვანთა მეტი რაოდენობა იყრის თავს ზესადგამი მილის წინა არეში, ვიდრე შუა და უკანა არეებში.

2) წარმოთქმის ადგილის მიხედვით ყველაზე პროდუქტიული ჯგუფი ფონემებისა არის წინაენისმიერი თანხმოვნები, რომლებიც იყოფა შემდეგ ქვეჯგუფებად:

ა) კბილისმიერები, ანუ დენტალურები (ლათ. *dentalis dens (dentis)* “კბილი”, “კბილისმიერი”). კბილისმიერი (დ, თ, ტ) თანხმოვნების წარმოთქმის დროს ენის წვერი ებჯინება ზედა კბილებს და ჰარნაკადს უხშობს გზას. ამიტომაც ფონემები [დ], [თ], [ტ] არიან კბილისმიერნი და ამასთანავე ხშულებიც. ა. შანიძე კბილისმიერ თანხმოვნებად თვლის მხოლოდ ზემოთ დასახელებულ სამ თანხმოვანს (შანიძე, 1973 : 13). მაგრამ გ.

ახვლედიანი კი კბილისმიერ, ანუ დენტალურ ფონემებად თვლის შემდეგ ფონემებს [დ], [თ], [ტ], [ზ], [ს], [ძ], [ც], [წ], [ლ], [ნ] (ახვლედიანი, 1999 : 91; იხ. აგრეთვე: კვაჭაძე, 1981 : 64).

რამ გამოიწვია აზრთა სხვადასხვაობა წინაენისმიერი თანხმოვნების კბილისმიერ ან ნუნისმიერ თანხმოვნებად დაყოფის საქმეში? საიდუმლოება ძვეს აფრიკატ თანხმოვნებსა (ძ, ც, წ) და სისინა თანხმოვნებს (ზ, ს) შორის. საქმე იმაშია, რომ (ზ, ს) თანხმოვნების წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი მიახლოებულია კბილებსა და ნუნებს შორის არესთან, ხოლო აფრიკატები შედგებიან სწორედ ერთ-ერთი კბილისმიერი მათგანისაგან (დ, თ და ტ) და (ზ, ს) ბგერებისაგან: ძ = დ+ზ; ც = თ+ს; წ = ტ+ს. გარდა ამისა, აფრიკატებში ხშვა უფრო ძლიერია განხშვაზე, ე. ი. ხშვა შეუმჩნევლად გადადის განხშვაში. ამიტომ უფრო რეალური იქნება [ძ], [ც], [წ] ფონემები მივაკუთვნოთ კბილისმიერ თანხმოვნებს. რაც შეეხება [ზ], [ს], [ლ], [ნ], ისინიც გ. ახვლედიანის კლასიფიკაციის მიხედვით განეკუთვნებიან კბილისმიერ თანხმოვნებს (იქვე, 91). გარდა ამისა, აღნიშნული თანხმოვნები და მათთან ერთად [რ]-ც სხვა ენებში კბილისმიერ თანხმოვნებს განეკუთვნება (Реформатский, 1967:173), თუმცა გ. ახვლედიანი ქართულ [რ]-ს მიაკუთვნებს ნუნისმიერ ბგერებს (ახვლედიანი, 1999:91).

ამგვარად, კბილისმიერი თანხმოვნებია: [დ], [თ], [ტ], [ზ], [ს], [ძ], [ც] და [წ];

ბ) **უკანანუნისმიერი თანხმოვნებია:** [ჯ], [ჩ], [ჭ], [ყ], [შ], [რ]. პირველი სამეულის წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი ებჯინება ნუნების უკანა მხარეს, ხოლო [ზ], [ს] თანხმოვნების წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი ოდნავ აწეულია და მიახლოებულია ნუნების უკანა ნაწილთან, რომელთა შორის იქმნება ვიწრო მომრგვალო ნაპრალი, საიდანაც გამოედინება ჰაერნაკადი. ამ ბგერებს უწოდებენ უკანანუნისმიერ, ალვეოლარ (ფრანგ. *alvéoles* “ნუნები”) (შანიძე, 1973:15). წინაენისმიერი თანხმოვნების წარმოთქმისას აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს ენის წვერი და ენის წინა ზურგი, ერთი მხრივ, კბილებთან, და, მეორე მხრივ, ნუნებთან. ენის წვერი ძალიან

მოქნილი და მოძრავი ნაწილია, რომელსაც შეუძლია სხვადასხვა მდგომარეობა მიიღოს, შეუძლია მასსა და კბილებს ან ნუნებს შორის მანძილი შეამციროს ან გაადიდოს, ან პირდაპირ შეეხოს და განშორდეს მათ. სწორედ ამაზეა დამოკიდებული წინაენისმიერი ბგერების დაყოფა შემდეგ ქვეჯგუფებად სხვადასხვა ენაში:

ა) **დორსალურები** (ლათ. **dorsalis dorsum** “ზურგი”), იგივეა, რაც კბილისმიერები, ნუნისმიერები, მაგრამ უფრო ზუსტად: დორსალური ბგერების წარმოთქმისას ენის წვერი დაშვებულია ქვედა კბილებთან, ხოლო ენის წინა ზურგი მიახლოებულია ან მიბჯენილია ზედა კბილებთან ან ზედა ნუნებთან. რუსულში [д], [т] გერმანულში [d], [th], [t], თურქულში [d], [t] და ა. შ.

დორსალურ ფონემებად თვლიან აგრეთვე აკუსტიკურად უფრო “რბილ” თანხმოვნებს, მაგ., [ჟ] და [შ] ინგლისურ და ფრანგულ ენებში, აგრეთვე რუსულში გრძელი რბილი თანხმოვნები [ჟ] და [“შჩ”] სიტყვებში: во/жж/и “სადავეები”, /сч/итать “დათვლა” და მისთ. (Реформатский, 1967:174).

ბ) **აპიკალური თანხმოვნები** (ლათ. **apex** “წვერი”), მაგ., ინგლისურში [d], [t], რომლებიც განსხვავდებიან დორსალური ბგერებისაგან იმით, რომ აპიკალური თანხმოვნების წარმოთქმისას ენის წინა ზურგის ერთად წამოიწევა ენის წვერიც ზედა კბილებთან და ნუნებთან;

გ) **კაკუმინალურები** (ლათ. **cacumen** “წვერი”), რომელთა წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი ოდნავ შეზნექილია, ხოლო ენის წვერი კი ოდნავ წამოწეულია. ასეთია, მაგ., რუსული [р].

3) **შუაენისმიერები ანუ პალატალურები** (ლათ. **palatum** “სასა”). ამ თანხმოვნების წარმოთქმისას წინააღმდეგობა იქმნება ენის შუა ზურგის წამოწევით მაგარი სასის მიმართულებით. ძველ ქართულში გვქონდა ასო-ბგერა იოტი /**ღ**/ (პირობით: რუსული ი-მოკლე: **ѣ**), ასევე ინდოევროპულ ენებში – [j], გერმანულში ich-Laut – ანუ [ch]-რბილი ბგერა, რომელიც გვხვდება წინა რიგის ხმოვნების შემდეგ: mich, dich, sich

(წარმოითქმება როგორც: “მიჰ”, “დიჰ”, “ზიჰ” – ნაცვალსახელების: მე, შენ, ის მხ. რიცხვის ბრალდებითი ბრუნვა) და ა. შ.

4) უკანაენისმიერი ანუ ველარული (ლათ. **velaris** “უკანაენისმიერი”) თანხმოვნები, რომელთა წარმოთქმისას ენის უკანა ზურგი, როგორც აქტიური ორგანო, წამოიწევა რბილი სასის მიმართულებით. ასეთებია ქართულში: [გ], [ქ], [ც], [ღ], [ხ].

ზოგ ენაში უკანაენისმიერი თანხმოვნების წარმოებისას აქტიური ორგანოს როლში გამოდის არა ენის უკანა ზურგი, არამედ რბილი სასა ნაქითურთ, რომელიც დაეშვება ენის ზურგისაკენ. ასეთ თანხმოვნებს უწოდებენ უვულარულ (ლათ. **uvula** “ნაქი”) თანხმოვნებს. ეს თანხმოვანია, მაგ., გერმანულ ენაში ach-Laut-ი, ანუ არაპალატალური ფონემა [ch], რომელიც გვხვდება უკანა რიგის ხმოვნების შემდეგ: (das) Buch “წიგნი”, auch “აგრეთვე”, acht “რვა” და ა. შ.

5) ენის უკანა ძირი ებჯინება ხახის უკანა კედელს, რომლის შედეგად წარმოიქმნება ხახისმიერი ფონემა [ყ], უცხოურად – ფარინგალური (ბერძნ. **pharynx** (**pharyngos**) “ხახა”);

6) ყიის კედლების შევიწროებით წარმოიშობა წვრილი ნაპრალი, რომელშიც გამოტარდება ჰაერნაკადი. იგი ეხახუნება ამ შევიწროებულ კედლებს ისე, რომ სახმო სიმები არ ირხევია. ასეთ შემთხვევაში ვღებულობთ ხორხისმიერ ბგერას [ჰ]-ს. მას უცხოურად ჰქვია ლარინგალური ბგერა (ბერძნ. **larynx** (**laryngos**) “ხორხი”).

§ 48. თანხმოვან ფონემათა წარმოთქმის რაგვარობა

კონკრეტულ ენებში თანხმოვნის წარმოთქმის ადგილი შერწყმულია მის რაგვარობასთან, ე. ი. იმასთან დამოკიდებულებაში, თუ როგორ მდგომარეობას იკავებენ სამეტყველო ორგანოები, რომლებიც ქმნიან წარმოთქმის სხვადასხვა ადგილას ამა თუ იმ წინააღმდეგობას. უფრო მარტივად: რამდენი ხერხითაა შესაძლებელი სამეტყველო ორგანოების მიერ ამა თუ

იმ წერტილში შექმნილი წინააღმდეგობის გადალახვა, რომელსაც ხვდება ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი?

რაგვარობის მიხედვით თანხმოვნები შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ – **ჩქამიერებად** და **სონორებად**. ჩქამიერი თანხმოვნებისათვის წინააღმდეგობის გადალახვის ოთხი გზა არსებობს:

1. ყველა ენაში გვაქვს **ჯგუფი თანხმოვნებისა**, რომელთა წარმოთქმისას ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი ხვდება მაქსიმალურ წინააღმდეგობას, რომლის შედეგად გარეთ გამოსასვლელი “კარი” მთლიანად დახშულია, ე. ი. თუ ჩვენ ბოლომდე არ წარმოვთქვამთ ასეთ თანხმოვანს, შეგვიძლია ჰაერნაკადი უბრალოდ შევაჩეროთ იმ წერტილში, სადაც იქმნება წინააღმდეგობა. ჰაერნაკადის ამგვარ შეჩერებას უწოდებენ **ხშვას**, ჰაერნაკადის “კარი დახშულია”. მაგრამ თუ გვინდა ხშული თანხმოვნის წარმოთქმა, მაშინ იმავე ჰაერნაკადის მეშვეობით უნდა მოვახდინოთ განხშვა, **ხშვას ანუ იმპლოზიას** (ინგლ. **implosion** “ხშვა”) უნდა მოსდევდეს **განხშვა (სკდომა) ანუ ექსპლოზია** (ფრანგ. **explosion** “სკდომა”, “განხშვა”).

ხშული თანხმოვნების წარმოთქმისას ურთიერთმოქმედებენ აქტიური და პასიური სამეტყველო ორგანოები. მაგ., **დ, თ, ტ** თანხმოვნების წარმოთქმისას ენის წვერი და წინა ზურგი, როგორც აქტიური ორგანო, უკეტავს გზას ჰაერნაკადს ზედა კბილებთან (პასიურ ორგანოსთან) მიბჯენით, ხოლო **ბ, ფ, პ** თანხმოვნების წარმოთქმისას ტუჩები ეკვრიან ერთმანეთს და უკეტავენ ჰაერნაკადს გზას, ე. ი. ახორციელებენ ხშვას. აქედან ორივე ტუჩი აქტიურია, მაგრამ ზედა ტუჩის აქტიურობა უფრო ნაკლებია, ვიდრე ქვედა ტუჩისა. როგორც ითქვა, ყოველ ხშვას მოსდევს განხშვა, სამეტყველო ორგანოების მომენტალური გაღება ანუ “სკდომა” (შდრ. რუს. взрыв).

ბგერისათვის განხშვა შესაბამისია ხშვისა, ე. ი. რაც უფრო ძლიერია ხშვა, მით უფრო ძლიერია განხშვა, “სკდომა” და პირიქით, რაც უფრო სუსტია ხშვა, მით უფრო სუსტია

განხშვა. ქართველურ ენებში სხვა ენებისაგან განსხვავებით ხშული თანხმოვნების სამი ჯგუფი შეიძლება გამოვყოთ:

ა) უშუალო ხშულები (ზ, დ, გ);

ბ) ძლიერ ხშულები (პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ);

გ) ფშვინვიერი ხშულები (თ, ფ, ქ).

ხშულ-მსკდომებს ემახიან მეყსეულ თანხმოვნებს, რადგან მათი წარმოთქმა ხდება ერთბაშად (მყის) და არა დაყოვნებით. ხშულ-მსკდომი თანხმოვნების საერთო ნიშანია ხშვა-განხშვა. მათი წარმოთქმისას ნაქი აწეულია და ჰაერნაკადი გამოდის პირის ღრუდან.

ხშული თანხმოვნები გვაქვს სლავურ, გერმანულ, ინგლისურ, თურქულ, სემიტურ, ფინურ-უნგრულ და სხვა ენებში (**b, d, g, p, t, k**). ისმება კითხვა: რომელი ქართული ხშული თანხმოვნები შეესაბამება თავისი ბგერადობით სხვა ენების ხშულ თანხმოვნებს? მათ შორის დაახლოებით ასეთი შესაბამისობა არსებობს: **ზ, დ, გ, ფ, თ, ქ**. მჟღერი თანხმოვნების (**ზ, დ, გ, b, d, g**) ჩქამი უფრო ნაკლებად ისმის, ვიდრე შესაბამისი ყრუ თანხმოვნების (**პ, ტ, კ, ფ, თ, ქ**) წარმოთქმისას, ამასთან ამ უკანასკნელებს ერთდროულად ახასიათებს, ე. წ. ასპირაცია (ლათ. *aspiratio* “ქროლა”, “სუნთქვა”), ქართულად “ფშვინვა”, რომელთა წარმოთქმისას ხორხის ნაპრალი ღიაა, ჰაერნაკადი დიდი რაოდენობით ამოდის, რის შედეგადაც ისმის ფშვინვა (ანუ ასპირაცია). ამიტომ ამ თანხმოვნებს ასპირატებსაც უწოდებენ. ენებს შორის ასპირაციის ხარისხი სხვადასხვაა. მაგალითად: ქართულ **თ, ფ, ქ** ახასიათებს უფრო მაღალი ასპირაცია, ვიდრე, ვთქვათ, გერმანული და რუსული ენების შესაბამის თანხმოვნებს (**p, t, k**). მაგრამ რუსულ თანხმოვნებს (**п, т, к**) გერმანული თანხმოვნების (**p, t, k**) მიმართებით უფრო სუსტი (დაბალი) ასპირაცია ახასიათებს. ამიტომ აღნიშნული სამი ენის ფონემური შედარება ფშვინვიერობის თვალსაზრისით შეიძლება ასე გავანაწილოთ: ქართულს ახასიათებს მაღალი ფშვინვიერობა, გერმანულს – საშუალო და რუსულს – დაბალი.

ასპირაციის პროცესი ჩვეულებრივ ყრუა, მაგრამ ზოგ ენაში მჟღერი ასპირატებიც გვაქვს, მაგ., უკრაინულ ენაში სიტყვებს *наго* “სიკეთე”, *гопа* “მთა” წარმოთქვამენ როგორც “ბლალჰო” და “ლჰორა”. მჟღერი ჰ-ს წარმოებისას სახმო სიმების უკანა ნაწილი ღიაა, ხოლო წინა ნაწილი ჟღერს.

ფშვინვიერი თანხმოვნების მისამართით უნდა ითქვას, რომ საერთოინდოევროპულ ფუძეენაში ასხვავებდნენ არაფშვინვიერ და ფშვინვიერ ხშულ თანხმოვნებს. მათ თანამედროვე ლინგვისტიკაში გამოხატავენ ლათინური ასოებით. არაფშვინვიერები იყო: **b, p, d, t, g, k**, ხოლო ფშვინვიერებს პირობითად გამოსახავენ იმავე თანხმოვნებით ასო-ნიშნის “ჰ”-ს დართვით: **bh, ph, dh, th, gh, kh** (Meiße, 1951:19-23). რაც შეეხება უკანაენისმიერ თანხმოვნებს (გ, კ)-ს, მათ შორის კიდევ ასხვავებდნენ პალატალურ და ლაბიალურ უკანაენისმიერებს, ასე რომ საერთოინდოევროპული ენისათვის დამახასიათებელი იყო მეტად განვითარებული სისტემა ხშული თანხმოვნების (დაწვრ. იხ. Горшков, 1963:236-237).

ყოველი ბგერა, საერთოდ, უნდა იწარმოებდეს იმ ჰაერნაკადით, რომელიც მომდინარეობს ფილტვებიდან. ასეთ ბგერებს უწოდებენ **სუნთქვიერ ბგერით** წარმოებას. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ბგერითი წარმოება ისე ხდება, რომ სახმო სიმები დაკეტილია, ჰაერნაკადი ფილტვებიდან არ მომდინარეობს და ჰაერნაკადის ის მარაგი, რომელიც “მოთავსებულია” პირის ღრუში, საკმარისია ბგერის წარმოთქმისათვის. ასეთ ბგერებს **უსუნთქველ ბგერებს** უწოდებენ.

ქართულ ენაში 6 უსუნთქველი თანხმოვანი გვაქვს (**პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ**), რომელთა წარმოთქმისას ხორხი დაკეტილია და ჰაერნაკადი ფილტვებიდან არ ამოდის. ის ჰაერი, რომელიც პირის ღრუშია დაგუბებული, საკმარისია აღნიშნული თანხმოვნების წარმოთქმისათვის. ამიტომ მათ სხვაგვარად ყელხშულებს (*смычно-гортанные*) ანუ გლოტალიზებულ (ინგლ. *glottalic* “ყელხშული”) თანხმოვნებს უწოდებენ.

არსებობს კიდევ რამდენიმე ტერმინი თანხმოვნების **პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ**-ს აღსანიშნავად. ისინი სპეციფიკური თანხმოვნებია

სომხური და სხვა კავკასიური ენებისთვის. ამიტომ მათ “კავკასიურ ხშულებსაც” ემახიან (ახვლედიანი, 1999:80).

თავდაპირველად თანხმოვნებს (პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ) უსუნთქველ და მკვეთრ თანხმოვნებს უწოდებდნენ. ნ. იაკოვლევის მიერ კიდევ შემოღებული იქნა ახალი ტერმინი “ზორხზედა ექსპირაცია” (надгортанная экспирация), რომელიც, გ. ახვლედიანის აზრით, გამოიყენებული იქნა ავტორის მიერ გადატანითი მნიშვნელობით, რადგან ექსპირაცია შეიძლება ხორციელდებოდეს მხოლოდ ფილტვებიდანო (იქვე, 81).

გ. ახვლედიანი ყველა ჩამოთვლილ ტერმინებს შორის უპირატესობას ანიჭებს მის მიერ შემოღებულ ტერმინს “აბრუპტივი” (ლათ. **abruptio** “მოწყვეტა”, “მოგლეჯა”). “მართლაც, – ამბობს ავტორი, – საარტიკულაციო ორგანოები მ ო ს წ ყ დ ე ბ ი ა ნ ერთმანეთს. აკუსტიკურადაც მოწყვეტის შთაბეჭდილება გვაქვს” (იქვე, 81; ხაზი ავტორისაა, – ნ. ჭ.). გარდა ამისა, ტერმინს “აბრუპტივი” აქვს უპირატესობა იმ მიმართებითაც, რომ მისგან თავისუფლად იწარმოება სხვა ტერმინებიც – “აბრუპტივული”, “აბრუპტივიზაცია”, “დეზაბრუპტივიზაცია” და სხვა, ამასთან “მისი სხვა ენებზე თარგმნის საჭიროებაც არაა” (იქვე, 81).

პრაქტიკულად აბრუპტივების ამოცნობა შეიძლება, თუ ხელის გულს მივიდებთ მუცელზე და ისე წარმოვთქვამთ მათ. დავინახავთ, რომ ხელი აბსოლუტურად არ ინძრევს აბრუპტივების წარმოთქმისას, ხოლო თ, ფ, ქ-ს და მისთანების წარმოთქმის დროს ხელი მუცელთან ერთად შესამჩნევად მოძრაობს.

II. თანხმოვანთა წარმოთქმის რაგვარობის მეორე გზაა ნაპრალოვნობა. ასეთ შემთხვევაში სამეტყველო ორგანოები ისე მიუახლოვდებიან ერთმანეთს, რომ მათ შორის იქმნება ვიწრო ნაპრალი, რომელშიც ჰაერნაკადი გამოედინება ამ შევიწროებულ სამეტყველო ორგანოების კედლებზე ხეხვით, რის შედეგად გვესმის ერთდაგვარი ხმაური ანუ ჩქამი. ასეთ თანხმოვნებს ნაპრალოვან თანხმოვნებს უწოდებენ. ესენია: [ვ], [ზ], [ს], [ჟ], [შ], [ღ], [ხ], [ჭ], [ქ].

ნაპრალოვანი თანხმოვნები შეიძლება წარმოვთქვათ როგორც ერთბაშად, მეყსეულად, ასევე დაყოვნებითაც ანუ გაგრძელებით. სწორედ ამით განსხვავდებიან ისინი ხშული თანხმოვნებისაგან, რომლებიც წარმოითქმებიან ერთბაშად, დაყოვნების გარეშე. ამიტომ ხშულ თანხმოვნებს ეძახიან მეყსეულ თანხმოვნებს, ხოლო ნაპრალოვნებს – მყოვარ თანხმოვნებს (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:40).

ნაპრალოვან თანხმოვნებს უცხოურად უწოდებენ **ფრიკა-ტივებს** (ლათ. **frico** “ვხეხავ”), აგრეთვე **სპირანტებსაც** (ლათ. **spirantis** “მქროლავი”), ზოგჯერ **ასპირატებსაც** (ახვლედიანი, 1999:82-83).

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ტერმინი “ასპირაცია” მეტწილად დაკავშირებულია თანხმოვნის [ჰ]-ს არტიკულაციასთან, რომლის წარმოთქმისას სახმო სიმების ხვრელი შევიწროებულია და ისმის ფშვინვა (ჩქამი). სინამდვილეში თანხმოვანი [ჰ] ნაპრალოვანი თანხმოვანია, ანუ სპირანტი. თვით გ. ახვლედიანს მოჰყავს აკად. ლ. შქერბას აზრი, რომლის მიხედვით, “ამგვარი სპირანტები (მაგ., ქართული ჰ, გერმანული და ინგლისური **h** (აგრეთვე თურქული **h**, – ნ. ჯ. და სხვ.) იწარმოება ფარინგსში, ე. ი. ენის ძირისა და ფარინგსის კედელს შუა შექმნილი გასწვრივი ნაპრალით” (ახვლედიანი, 1999 : 82). მაგ., ქართული [ჰ] გვაქვს სიტყვებში: ჰაერი, ჰალვა, ჰამაკი და მისთ., გერმანულში: Haus “სახლი”, haben “ყოლა”, “ქონა”, ინგლისურში: hoise “სახლი”, half [ha:f] “ჯანმრთელი”, თურქულში: haber “ამბავი”, hacer “ქვა”, haciz იურ. “ქონებაზე ყადაღის დადება“, სეკვესტრი” და ა. შ. აღნიშნული სიტყვები თურქულში არაბული ენიდანაა შემოსული.

ნაპრალოვანი თანხმოვნები გვხდება სხვა ენებშიც (სლავურ, გერმანიკულ, რომანულ, ინდურ, ბერძნულ, ლათინურ, სომხურ, ბალტიკურ, თურქულ და სხვ.), ესენია: **v-f, z-s, ž-š, j, ch, h** და სხვ.

ნაპრალოვანი თანხმოვნების წარმოთქმისას მიღებული ნაპრალი შეიძლება იყოს ან ღარისებრ მომრგვალებული ან

გასწვრივი, რომელთა მეშვეობით ერთმანეთისაგან განსხვავდება სხვადასხვა ენის ფონემები. მაგალითად: ინგლისური ფონემა [w] იწარმოება ღარისებრ მომრგვალებული ნაპრალით სიტყვაში water “წყალი”, ასევე ფრანგულში moi “მე” (წარმოითქმება როგორც [mwa]). ორივე ენაში ეს თანხმოვანი ფონემა ბილაბიალური ბგერაა, რომელიც ქართულში არ არსებობს.

ნაპრалоვანი თანხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან არა მარტო მათი წარმოთქმის მომენტში მიღებული ღარისებრი ან გასწვრივი “ნაპრალის ფორმის” სხვადასხვაობით, რომელშიც გამოტარდება ჰაერნაკადი, არამედ – წარმოთქმის ადგილის, რაგვარობისა და მჟღერობა-სიყრუის მიხედვითაც (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:85-87).

III. თანხმოვანთა წარმოთქმის რაგვარობის **მესამე ხერხია ხშულ-ნაპრალოვნობა**. ისინი ორ-ორი შერწყმული ბგერებისაგან შედგებიან. ამიტომ მათ უწოდებენ **ხშულ-ნაპრალოვნებს** ანუ **შერწყმულ ბგერებს** (Современный русский язык, 1981:40-41), უცხოურად კი - **აფრიკატებს** (ლათ. affricare “ხეხვა”) ანუ “ნახევრადხშულები” (ასე უწოდებენ ამ უკანასკნელს მეტწილად ფრანგი ფონეტიკოსები) (ახვლედიანი, 1999:88).

აფრიკატების წარმოთქმისას სამეტყველო ორგანოები ჯერ აწარმოებან ხშვას, ჰაერნაკადისათვის “კარი დახშულია”, შემდეგ კი ეს დახშვა მსუბუქად გადადის ნაპრალში ისე, რომ შეუმჩნეველია მათი ორბგერადობიანი წარმოთქმა. თუ ხშვას გამოვხატავთ პირობითად პერპენდიკულარული ხაზით, ხოლო განხშვას – ჰორიზონტალური ხაზით, მაშინ აფრიკატების გამოსახვის ნიშანი იქნება “┘”, რაც ნიშნავს მათ შერწყმულ წარმოთქმას.

ქართულ ენაში, სხვა ენებისაგან განსხვავებით, გვაქვს 6 აფრიკატი, რომლებიც ქმნიან, ე. წ. სამეული ტიპის თანხმოვნებს (დაწვრილებით სამეულების შესახებ იხ. ქვემოთ). ეს აფრიკატებია: [ძ], [ც], [წ], [ჯ], [ჩ] და [ჭ]. მათი შემადგენლობა ასეთია: ძ = დ+ზ, ც = თ+ს, წ = ტ+ს, ჯ = დ+ჟ, ჩ = თ+შ, ჭ = ტ+შ. როგორც ვხედავთ, აფრიკატებიდან ორი მათგანი (ძ, ჯ) მჟღერია, ორი (ც, ჩ) – ხშულ-ნაპრალოვანი,

რომელთა პირველი შემადგენელი ბგერა (თ) ფშვინვიერი ბგერაა, ხოლო ბოლო, ორი წყვილეული (წ, ჭ) - აბრუპტივები, რადგან მათი პირველი შემადგენელი ელემენტი (ტ) აბრუპტივია.

რაც შეეხება სხვა ენის აფრიკატებს, მათი რაოდენობა შეზღუდულია. მაგ., რუსულ ენაში გვაქვს ორად ორი აფრიკატი, ესენია: /ц/, /ц/: ц = т + с, ц = т + ш. ისმება კითხვა: რომელი ბგერა შეესაბამება ქართულში რუსულ ბგერა т-ს? პასუხი ერთადერთია: არ შეიძლება რუსულ т-ს შევუსაბამოთ ქართული “ტ”, რადგან იგი აბრუპტივია, რომელიც არა გვაქვს რუსულ ენაში. გვრჩება ერთადერთი ფშვინვიერი ყრუ თანხმოვანი აფრიკატების შემადგენლობაში. ეს არის თ, რომელიც ემსგავსება სწორედ რუსულ т-ს. მაგრამ მათ შორის სხვაობაც არის ფონემის თვალსაზრისით. ამას ადვილად შევიგრძნობთ, თუ ხელის გულს მივიტანთ პირთან და წარმოვთქვამთ თ-ბგერას შესაბამისად ქართულ, ინგლისურ, გერმანულ და რუსულ ენებშიც შევამჩნევთ, რომ ქართული თ-სათვის დამახასიათებელია ჰაერნაკადის ძლიერი დარტყმა ხელის გულზე, ვიდრე ინგლისური და გერმანული ტ-სათვის, კიდევ უფრო სუსტი იქნება ჰაერნაკადის ძალა რუსული т-სათვის.

გერმანულ ენაში გვაქვს სამი აფრიკატი: **Tsch** = (t + sch) (das) Deutsch “გერმანული ენა”, **c** = (t + s): Celsius “ცელსიუსი”, **Pf** = (p + f): (der) Apfel “ვაშლი”; **თურქულში** – ორი: **ç** (წარმოითქმება როგორც ქართული “ჩ”) და **c** (წარმოითქმება როგორც ქართული “ჯ”), მაგ., çene “ყბა”, – (წარმოითქმება როგორც “ჩენე”); cafcac “ხარ-ხეიმი”, “ბაქიბუქი” (წარმოითქმება როგორც “ჯაფჯაფ”); **ინგლისურში** – ორი: **[J]** = (d + ჯ): job “შრომა” (წარმოითქმება როგორც “ჯობ”), gibe “დაცინვა”, – წარმოითქმება როგორც “ჯაიბ”; **ch** = (t + ლ): child “ბავშვი” – წარმოითქმება როგორც “ჩაილდ”; charge [tʃa:dʒ] “დატვირთვა” და ა. შ.

როგორც სურათიდან ჩანს ქართულ ენაში (საერთოდ კავკასიურ ენებში) აფრიკატთა რაოდენობა სხვა ენებთან

შედარებით ორჯერ და სამჯერ აღემატება, რაც გამოწვეულია ყრუ აბრუპტივების (წ, ჭ), ერთი მხრივ, და ფონემის [d], მეორის მხრივ, არსებობით. უნდა აღინიშნოს, რომ ფონემა [d] გვექონდა ძველ სლავურ ენაში და იგი აგრეთვე გვაქვს ზოგიერთ რუსულ დიალექტებში, რომელიც გამოიხატებოდა ასო-ნიშნების (дз) შეერთებით. დროთა ვითარებაში ეს ბგერა ამოვარდა სლავური ენების სისტემიდან (Хавыпраев, 1986 : 56).

IV. თანხმოვანთა წარმოთქმის მეოთხე ხერხია ნაპრალოვან-ხშულები. ეს ხერხი იშვიათია ენებისათვის და დაკავშირებულია რთული თანხმოვნების წარმოებასთან. რთული თანხმოვანი ფონემების პრობლემა თანამედროვე ლინგვისტიკაში სადავო პრობლემაა. ზოგიერთი (უფრო სწორად – უმრავლესობა) რთულ თანხმოვნებს არ გამოყოფს და აფრიკატებს მიიჩნევს რთულ თანხმოვნებად, რაც, ჩვენი აზრით, საფუძველს მოკლებულია. ამ პრობლემის არსი შემდეგშია.

აფრიკატები განსხვავდებიან რთული თანხმოვნებისაგან იმით, რომ, მართალია, რთული თანხმოვნების მსგავსად ისინიც ორ-ორი ბგერისაგან შედგებიან, მაგრამ აფრიკატის პირველი ელემენტი ხშული თანხმოვანია, მომდევნო კი – ნაპრალოვანი. ეს კი ნიშნავს, რომ წარმოთქმის დროს ხშულს ისე ერწყმის ნაპრალოვანი, რომ გვესმის ერთიანი ბგერა. ამიტომ ზოგი მკვლევარი აფრიკატებს ამ თვალსაზრისით “შერწყმულ ბგერებს” უწოდებს, ძნელია გაარჩიო მათში, სად იწყება ხშული ბგერა და სად ნაპრალოვანი. ისინი შერწყმულად, როგორც ერთი ბგერა, წარმოითქმებიან. ხოლო რაც შეეხება რთულ თანხმოვნებს, მათი პირველი შემადგენელი ელემენტია ნაპრალოვანი ბგერა, მომდევნო კი – ხშული. ამიტომ რთული თანხმოვნების წარმოთქმისას ჯერ ჩნდება ნაპრალო, შემდეგ წარმოებს ხშვა, დაბოლოს – განხშვა. მსგავსი რთული თანხმოვნები გვექონდა ძველ სლავურ ენაში. ისინი გამოიხატებოდა ორი თანხმოვნის შეერთებით – жд და шт. ამგვარად, რთული თანხმოვნების წარმოებისას სამეტყველო ორგანოები ჯერ ქმნიან ნაპრალოს, შემდეგ ხდება ხშვა, რომელსაც მოსდევს ძალიან მოკლე განხშვა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ხშვა გამოვსახეთ პერპენდიკულარული ხაზით, ხოლო გახშვა – ჰორიზონტალური ხაზით. შევადაროთ აფრიკატებისა და რთული თანხმოვნების გამოსახვა ამ ნიშნებით. აფრიკატები გამოისახება ნიშნით “┘”, ხოლო რთული თანხმოვნები – “+”. როგორც ვხედავთ, აფრიკატები ორი ნიშნით გამოისახება, ხოლო რთულები – სამით. რთული თანხმოვნები ერთი ნიშნით აღემატება აფრიკატებს. ამგვარად, აფრიკატები რთულ თანხმოვნებთან მიმართებაში არ წარმოადგენენ რთულ თანხმოვნებს.

რთული თანხმოვანი ფონემები [ჩდ], [აღ] გვაქვს თანამედროვე ბულგარულ ენაშიც (Горшлов, 1963:256-257). მაგ., суждение (წარმოითქმება როგორც “სუჟდენიე”, “მსჯელობა”, межда (წარმოითქმება როგორც “მეჟდა”), “საზღვარი”, общежитие (წარმოითქმება როგორც “ოზმეტეჟიტე”) “საერთო საცხოვრებელი” და ა. შ.

§ 49. სონორ თანხმოვნების დახასიათება

ჩქამიერი თანხმოვნების გარდა, ენაში გვაქვს კიდევ სონორი თანხმოვნები, რომლებიც უძველესი სახეა თანხმოვნებისა. ისინი არსებობდნენ როგორც საერთოქართველურ, ისე ინდოევროპულ ფუძეენებში.

ქართულ ენაში გვაქვს ოთხი სონორი თანხმოვანი ფონემა: [რ], [ლ], [მ], [ნ]. სონორი (ლათ. sonorus „ხმის გამომცემი“) თანხმოვნების წარმოთქმისას გამომცემი ხმა ყოველთვის სჭარბობს ჩქამზე, რომელიც მინიმალური დოზით არსებობს მათში.

ჩქამიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, სონორი თანხმოვნები თავისი ბუნებით უახლოვდებიან ხმოვნებს. [რ], [ლ] თანხმოვნები უფრო მეტად სონორები არიან, ვიდრე [მ], [ნ]. პირველ წყვილში თითქმის ჩქამი არ შეიმჩნევა, ვიდრე მეორეში. ამიტომ თუ საერთოინდოევროპულ ფუძეენაში ოთხივე სონორს შეიძლება ჰქონოდა მარცვლის ფუნქციის როლი (როცა ისინი ორ თანხმოვანს შორის მოქცეოდნენ), ზოგიერთ თანამედროვე სლავურ ენაში მხოლოდ [რ], [ლ]

სონორებმა შეინარჩუნეს მარცვლის ფუნქციის როლი. მაგ., ჩეხურ ენაში: **vrchni** “ზედა”, “ზემო”, **vlna** “მატყლი”, სადაც თანხმოვნები “**რ**” და “**ლ**” ასრულებენ მარცვლის ფუნქციას. ასევე მაკედონურ, სერბულ-ხორვატულ ენებში თანხმოვნებს [**რ**], [**ლ**] შეუძლია შეასრულოს მარცვლის როლი (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962 : 137; 166-167; 198-199).

თანხმოვანი ფონემა [**რ**] წარმოთქმის ადგილის მიხედვით არის წინანუნისმიერი, ენის წვერი მიუახლოვდება ზედა კბილების ნუნებს, ისევ დაშორდება ვიბრირების გზით, მიუახლოვდება, დაშორდება და ა. შ. ყოველივე ეს ისე წარმოებს, რომ თითქოსდა ენის წვერი რამდენიმე დარტყმას აკეთებს ნუნებზე ვიბრაციის (ლათ. **vibratio** “რხევა”, “თრთოლა”) შედეგად. ვიბრაციათა რიცხვი სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია, აგრეთვე ვიბრირების ხარისხი დამოკიდებულია, რომელი ბგერების გარემოცვაში ხდება სონორი თანხმოვანი. საერთოდ ვიბრაციათა რიცხვი წამში 20-35-ს აღწევს. მაგრამ რადგან რ-ს წარმოთქმას არ ესაჭიროება ერთი წამი, მისი წარმოთქმის ვიბრაცია იქნება 1-5-მდე.

ქართული რ-ს ვიბრაციათა რიცხვი არა უმეტეს 2-3-ია, უფრო დაბალია ჭანური ენის რ. ორივე რ-სთან შედარებით მეტად სუსტია ქედის რაიონის მცხოვრებთა რ, ზოგჯერ იგი მთლიანად იკარგება ზეპირ მეტყველებაში, მაგ., “ევაზიმ ეეთი მანქანა ტოოფი მოიტანა” (ნაცვლად: “რევაზმა ერთი მანქანა ტორფი მოიტანა”). ასევე “ზშირად იკარგვის ... ან იცვლება „-დ” ჭანური რ-ც (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:42).

არსებობს სხვადასხვაგვარი [რ] თავისი ვიბრირების თუ წარმოთქმის ადგილის მიხედვით. მაგ., რუსული ენის [p]-ს ვიბრირების ხარისხი უფრო მტკიცეა, ვიდრე ქართულისა. ვიბრაცია შეუძლია მოახდინოს არა მარტო ენის წვერმა, არამედ სხვა სამეტყველო ორგანოებმაც. მაგ., რუსულში წარმოითქმება ბგერა, რომელიც გადმოიცემა ასო-ნიშნებით ამგვარად: Тпру! (არის შორისდებული, როცა ცხენის გაჩერება გვინდა). ამ შემთხვევაში ვიბრაციას ახდენს ტუჩები. არის ისეთი რ-ც, რომლისთვისაც ენის წვერი კი არ თრთის ნუნების

მიმართ, არამედ სასის ფარდა (нённая занавеска) ახდენს ვიბრირებას. ასეთ შემთხვევაში ვლელულობო, ე. წ. ფრანგულ “მოქცეულ”, გრასირებულ (ფრანგ. **grasseyer** “გრასირება”) [r]-ს, რომლის დროსაც გვესმის “ღ”-სავით ღაღანი (რუსულად მას უწოდებენ картавое р-ს, - „ღაღანა რ“). ღაღანა რ-ს ზოგჯერ პარიზულ რ-საც უწოდებენ, მაგრამ ამ უკანასკნელის წარმოთქმისას არ ვიბრირებს არც ენის წვერი და არც ნაქი. ამიტომ პარიზულ რ-ს კიდეც “უვიბრაციო დორსალურ” რ-ს ეძახიან. აქ ჩამოთვლილი რ-ები სონორული თანხმოვნებია (კიდეც სხვა რ-ების შესახებ დაწვრ. იხ.: ახვლედიანი, 1999:42-44).

გრასირებული რ-ს წარმოთქმის დროს ენის წვერი დაშვებულია ქვედა კბილებთან, ენის უკანა ზურგი ოდნავ აწეულია, ნაქი გადახრილია წინისაკენ და ებჯინება ენის ზურგის უკანა წამოწეულ ნაწილს, სადაც ხდება ვიბრირება. ცხვირის ღრუ ამ შემთხვევაში დაკეტილია.

ვიბრანტი [რ] წარმოთქმის რაგვარობის მიხედვით შერეული რაგვარობის მყოვარი თანხმოვანია, მისი გაგრძელება ისევე არის შესაძლებელი, როგორც ყოველი ნაპრალოვანი ბგერისა. ამიტომ ვიბრანტი [რ] უახლოვდება ნაპრალოვნებს (იქვე, 1999:41).

ფონემა [რ], როგორც უკვე ვიცით, მჟღერია, მაგრამ შეიძლება განსაზღვრულ პირობებში მისი ოდნავ დაყრუვება, თუ იგი ყრუ თანხმოვნებს შორის მოექცევა, მაგ., თეთრს, ეტრფის, აფრთხოვს და მისო., სადაც ყრუ თანხმოვნებს შორის მოხვედრილი [რ] ოდნავ ყრუვდება, ფონემის იერ-სახე მას მაინც შენარჩუნებული აქვს.

ფონემა [ლ] ლატერალური (ლათ. **lateralis** “გვერდითი”) სონორი თანხმოვანი ფონემაა. ქართული [ლ]-ს წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი ებჯინება ზედა კბილებს, ენის ქვედა კიდე კი – ქვედა კბილებსაც, რომლის შედეგად ხდება ხშვა, მაგრამ ენის გვერდები დაშვებულია, საიდანაც ჰაერნაკადი გამოდის გარეთ. ამგვარად, თანხმოვანი [ლ]-ს წარმოთქმის დროს ხშვაც ხდება (წინაენისა ზედა კბილებთან) და იქმნება ნაპრალიც

(ენის გვერდებსა და ლოყებს შუა). ამიტომ უწოდებენ ლ-ს “შერეული რაგვარობის თანხმოვანს” (ახვლედიანი, 1999:44). წარმოთქმის ადგილის მიხედვით იგი ენაკბილისმიერი თანხმოვანია. უცხოურად მას დენტალურს უწოდებენ.

სხვადასხვა ენაში თანხმოვანი [ლ] განსხვავებულია როგორც ფონემა. ზოგ ენაში [ლ]-ს წარმოთქმისას ენის წვერი ებჯინება არა კბილებს, არამედ ნუნებს. ასეთ ლ-ს ნუნისმიერს, ანუ ალვეოლურ (ალვეოლარულ) (ფრანგ. alveoles „ალვეოლები“, „ნუნები“) ლ-ს უწოდებენ. ამგვარი [l] გვხვდება გერმანულ ენაში (მაგ., lernen “სწავლა”, lesen “კითხვა”), აგრეთვე ინგლისურში (მაგარი l-ს სახით), მაგ., all “ყველა”.

რუსულ ენაში გვაქვს ორი სახის [л]: მაგარი “ლ” და რბილი “ლ” (შდრ. стол, лампа, лысый “მელოტი”; [л']ето, [л']юди, [л']ю[л']ька “აკვანი”). მაგარ “ლ”-ს რუსულ ენაში უწოდებენ ველარიზებულს (ინგლ. **velarization** “გამაგრება”). წარმოთქმის ადგილის მიხედვით იგი წინაენისმიერი (переднеязычный) (ანუ ენაკბილისმიერი) თანხმოვანია, რადგან მისი წარმოთქმისას ენის წინა ზურგი ებჯინება წინა ზედა კბილებს და აკეთებს ხმვას, ხოლო ენის გვერდები დაშვებულია, რისთვისაც მას კიდევ ემახიან გვერდით ლ-ს (боковое л).

რბილი [л']-ს წარმოთქმისას ენის იგივე მოძრაობა ხდება, რაც მაგარი „ლ“-ს დროს, მაგრამ კიდევ სრულდება რბილი თანხმოვნებისათვის დამახასიათებელი დამატებითი არტიკულაცია, რაც გამოიხატება ენის შუა ზურგის წამოწევით რბილი სასისაკენ, რომლის შედეგად ვლბულობთ საერთოდ რბილ თანხმოვნებს, – “დარბილებულს”, „პალატალიზებულს“ (ინგლ. **palatalization** „დარბილება“). ამგვარად, რბილი თანხმოვნების წარმოთქმის დროს ხდება ბგერის ორმაგი არტიკულაცია, - ერთი ძირითადი და მეორე - დამატებითი. დამატებით არტიკულაციას სხვაგვარად უწოდებენ „იოტირებულ არტიკულაციას“ (Ахманова, 1966 : 308-309). რბილ თანხმოვანთაგან ერთადერთი რბილი თანხმოვანია - [j], რომელიც ასრულებს მხოლოდ ძირითად არტიკულაციას.

ლ-ბგერას როგორც რუსულში, ასევე ქართულშიც შეიძლება ვუწოდოთ **ხშულ-ნაპრალოვანი**. რუსული რბილი “ლ”-ს წარმოთქმისას ხდება, ქართული ლ-ს მსგავსად, წინაენის ზედა კბილებზე მიბჯენა, რომელიც ორივე ენაში იწვევს ხშვას, ენის გვერდები კი დაშვებულია, საიდანაც გამოედინება ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი. ხოლო ქართული ლ-საგან განსხვავებით რუსული რბილი „ლ“-ს დროს ენის შუა ზურგი წამოიწევა მაგარი სასის მიმართულებით ისე, რომ იგი ეხება კიდეც მაგარ სასას. რუსული მაგარი “ლ”-ს წარმოთქმისას კი წინაენა ებჯინება ზედა კბილებს ისევე, როგორც ქართული ლ-სთვის), ენის ზურგი კი ჩაზნექილია, ხოლო უკანაენა ამოზნექილია რბილი სასისაკენ.

დაბოლოს, “გვერდითობა” ნიშანდობლივია ყველა ენის ლ-სათვის.

ვიბრანტ რ-ს და ლატერალურ ლ-ს ზოგჯერ მოიხსენიებენ ძველი ტერმინით “ლიკვიდები” ანუ “მდინარნი” (ლათ. **liquidus** “მდინარი”), ზოგჯერ კი მათ “ნარნარა” თანხმოვნებსაც უწოდებენ (ახვლედიანი, 1999:45). კავკასიური ენებისათვის დამახასიათებელია, ე. წ. რთული თანხმოვნები ლატერალური თანხმოვნის ელფერით (დაწვრ. იხ. იქვე, 45).

როგორც თანხმოვანი [რ], ასევე [ლ]-ც გარკვეულ პოზიციაში შეუმჩნევლად ყრუვდება (შდრ. სახლში, მოსხლტება და მისთ.). სონორი თანხმოვნები [რ], [ლ] ნებისმიერ პოზიციაში ისე არ იცვლიან თავიანთ სახეს, მათი ალოფონები რაიმე სირთულეს რომ ქმნიდენ ფონემის თვალსაზრისით, როგორც ამას ვხედავთ ჩქამიერი თანხმოვნების დროს.

ქართულ ენაში ყველა ხმოვნისა და **თანხმოვნის (გარდა მ, ნ თანხმოვნებისა)** წარმოთქმისას რბილ სასაზე მოთავსებული ნაქი მიბჯენილია ხახის უკანა კედელზე ისე, რომ ცხვირის ღრუ დაკეტილია, ჰაერნაკადი გამოდის პირის ღრუდან. ასეთ ბგერებს **ორალურ** (ლათ. os, oris “პირი”, “პირისეული”) ბგერებს უწოდებენ (იქვე, 92).

თანხმოვნების [მ], [ნ] წარმოთქმისას ნაქი დაშვებულია და ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი მეტწილად ცხვირის

ღრუდან გამოდის. მაგრამ უფრო ზედმიწევნით: [მ] თანხმოვნის წარმოთქმისას ტუჩები ახდენენ ხშვას, ისეთსავე ხშვას, როგორც, მაგ., ბ-ს დროს, ენა პასიურადაა, სახმო სიმები ჟღერენ, ბგერის ექსკურსიის დროს ხდება ტუჩების განხშვა, რომლის შედეგად ჰაერნაკადი ნაწილობრივ გამომდინარეობს პირის ღრუდან. ამიტომ ზოგიერთი ლინგვისტი მას პირ-ცხვირისმიერ (შდრ. რუს. рто-носовые согласные) თანხმოვანს უწოდებს.

ხოლო [ნ] თანხმოვნის წარმოთქმისას პირის ღრუში ხდება ხშვა, ისევე როგორც დ-თანხმოვნის დროს: ენის წინა ზურგი ახდენს ხშვას ზედა კბილებსა და ნუნებს შორის, სახმო სიმები ჟღერენ, ნაქი დაშვებულია, რომლის შედეგად ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუსაკენ გზა ხსნილი აქვს. განხშვის შედეგად ჰაერნაკადი გამომდინარეობს როგორც პირის ღრუდან, ასევე ცხვირის ღრუდანაც.

მ-ნ თანხმოვნები თავისი ბუნებით უახლოვდებიან ნაპრალოვან თანხმოვნებს, ისე როგორც **რ-ლ**. სახმო სიმების მონაწილეობისდა მიხედვით **მ-ნ** თანხმოვნები მჟღერებია, მაგრამ ყრუ თანხმოვნებს შორის მათი ოდნავ დაყრუება ხდება (შდრ. იქმს) (ახვლედიანი, 1999:46).

მ-ნ თანხმოვნები ცხვირისმიერი თანხმოვნებია და ისინი ამ მიმართებით განსხვავდებიან ყველა დანარჩენი თანხმოვნებისაგან თავისი ხარისხით, ასევე წარმოთქმის ადგილის მიხედვითაც (იქვე, 46).

§ 50. j-ისა და უმარცვლო ღ-ს შედარებითი დახასიათება

ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი იყო (ღ), რომლის სახელწოდება იყო “იე”, ზოგჯერ მას “იოტი”-ს სახელითაც მოიხსენიებდნენ. იგი მარცვალს ვერ ქმნიდა, ყოველთვის ხმოვნის შემდეგ იხმარებოდა და წინამდებარე ხმოვანთან ერთად ქმნიდა დამავალ დიფთონგს. ამიტომ ბგერა **ღ-ს** უმარცვლო **ი-ს** უწოდებდნენ. მაგალითად: “რაღსა კელიწიფა ჩემ ზედა ცოლმან ჩემმან ესევითარისა საქმედ?” (იაკობ

ხუცესი “წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი”; დაწვრ. იხ. გიგინეიშვილი და სხვ., 1999:44).

უმარცვლო **ჟ**, ა. შანიძის აზრით, წარმოითქმებოდა “ენის შუა ზურგის მიახლოებით მაგარ სასასთან, თუ ეს მიახლოება ენისა სასასთან იმდენად დიდია, რომ გამომავალი ჰაერისთვის ერთგვარ დაბრკოლებას წარმოადგენს, მაშინ მას სპირანტული ხასიათი ექნება და თანხმოვანთა ჯგუფს განეკუთვნება. ასეთი თავისებურების გამო მას ზოგჯერ ნახევარხმოვანს ეძახიან. იგი სასისმიერი (პალატალი) ბგერაა” (შანიძე, 1973:18).

თანამედროვე ინდოევროპულ ენებში, მაგ., გერმანულ ენაში “იოტი” თანხმოვანთა სისტემას განეკუთვნება და იგი გამოიხატება სპეციალური ასო-ნიშნით “**j**”. გერმანულ ანბანში მას მეათე ადგილი უჭირავს: (die) Jugend “ახალგაზრდობა”, ja “დიახ”, (das) Jahr “წელიწადი” და ა. შ.

რუსულ ანბანში, როგორც ასეთი, ასო იოტის მოხაზულობა არ არსებობს. მისი შემცვლელია ასო-ნიშანი “**й**” (“и краткое” – “ი-მოკლე”), რომელსაც რუსულ ანბანში მეთერთმეტე ადგილი უჭირავს. იგი, სწორედ, აღნიშნავდა თანხმოვან ფონემას “**იოტს**” (**j**), რომელიც ბგერათშეხამებებში რეალიზდება სხვადასხვაგვარად: სიტყვის დასაწყისში და მარტივი ხმოვნების შემდეგ რთული ხმოვნები **я, е, ё, ю** შედგება ორი ფონემისაგან – სონანტისა [**j**] და მარტივი ხმოვნებისაგან. ასეთ შემთხვევაში თანხმოვანი “**j**” სონორ (**р, л, м, н**) თანხმოვანთა რიგს მიეკუთვნება. ამიტომ სიტყვები: яма “ორმო”, ёж “ზღარბი”, есть “არის”, юла “ზზრიალა”, моя, моё “ჩემი”, знаю “ვიცი”, поездка “გამგზავრება” და ა. შ. ფონემურად გამოსახება ამგვარად: [jama], [joʒ], [jɛst], [juɫa], [moja], [mojɔ], [znajɯ], [pojɛzdka].

პირველ სლავურ ალფაბეტებში (“გლაგოლიცა” და “კირილიცა”) “იოტის” სპეციალური აღმნიშვნელი ასო-ნიშანი არ არსებობდა. “იოტმა” საერთოსლავურ ენაში, როგორც ასობგერამ, დაკარგა დამოუკიდებლობა (დაწვრ. იხ. Чкония, 1997:49).

“იოტი” დამოუკიდებელი ასო-ნიშანი შემოღებული იქნა რუსეთის აკადემიის მიერ 1735 წლიდან. 1917/18 წლის რუსული

ანბანის რეფორმებამდე არ შედიოდა ასოთა რიგში და მას ეჭირა ადგილი მხოლოდ ხმოვნების შემდეგ. “იოტი” რუსული ანბანის სისტემაში შეტანილი იქნა “რუსული ენის განმარტებით ლექსიკონში” (დ. ნ. უშაკოვის რედაქციით 1934 წელი), ხოლო ასო “იოტის” მეორე დასახელება – “ი კრატკოე” (“и краткое»), გამოყენებული იქნა აკად. ი. კ. გროტის მიერ ვ. დალის “განმარტებით ლექსიკონში”, სადაც იგი გაერთიანდა ხმოვანთა სისტემაში (Русский язык. Энциклопедия, 1979:106).

ბგერა “იოტი” **(j)** საერთოინდოევროპულ ფუძეენაში წარმოადგენდა შუაენისმიერ პალატალურ თანხმოვან ფონემას, რომელიც ბგერათმეხამებებში მონაცვლეობდა უმარცვლო ისთან. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ **(j)** და “უმარცვლო ი” აკუსტიკური თვალსაზრისით არ განსხვავდებოდნენ იმ დროს ერთმანეთისაგან, ამიტომ საერთოსლავურ ენაში ისინი დაემთხვენენ ერთმანეთს.

ყველაზე მნიშვნელოვანი და მრავალფეროვანი ფონეტიკური ცვლილებები მოხდა სლავურ ენებში თანხმოვნების **j**-თან შეხამებისას. უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოსლავურ ენაში თანხმოვანი **(j)** შეიძლება მდგარიყო ნებისმიერი თანხმოვნის შემდეგ, ამასთან ყოველი თანხმოვანი იოტთან შეხამებაში არ იცვლიდა თავის იერ-სახეს. მაგრამ სლავურ ენებში, სხვა ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, თანხმოვანთა ჯგუფებმა, ერთი მხრივ, წინა რიგის ხმოვნებთან და, მეორე მხრივ, “იოტთან” შეხამებაში ისეთი ცვლილებები განიცადეს, რომ თანამედროვე სლავური ენების თანხმოვანთა სისტემა მნიშვნელოვნად განსხვავდება ინდოევროპული ენების თანხმოვანთა სისტემებისაგან (დაწვრ. იხ. Чкония, 1997:49-52).

ამგვარად, საერთოინდოევროპული ფუძეენის ასო-ბგერა “იოტი” (როგორც ფონემა) თავისი ბუნებით ახლოს დგას ძველი ქართული ენის “უმარცვლო ი”-სთან. აკუსტიკური თვალსაზრისით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ორივე ბგერა ერთი და იგივეა. მაგრამ ფონეტიკური ცვლილებების მიხედვით მათ შორის დიდი ზღვარია. თანამედროვე ქართულში ანბანთა სისტემიდან ამოვარდა “უმარცვლო ი”, ხოლო

j სლავურ და ინდოევროპულ ენებში “განაგრძობს” თავის არსებობას.

ფონემა **j** (იოტის) გამოხატვის კარგ წესებს თავისი შენიშვნებით იძლევა ლ. ვ. შჩერბა ნაშრომში “რუსული დამწერლობის თეორია” (Щерба, 1983:71-76), რომ მოცემული ფონემის გამოხატულება დამოკიდებულია “მის მდგომარეობაზე მარცვალში და იმაზეც, თუ რა დგას მის წინ”, რომ “იოტი” რუსულ ენაში შეიძლება იდგეს მარცვლის ბოლოს, რომელიც აღინიშნება “ი-მოკლეთი” (и-краткое) (მაგ., чай, сарай, трамвай), რომ იგი გვხვდება მარცვლის დასაწყისში ხმოვნის წინ (მაგ., яма = **ja**-ма “ორმო”, еда = **ja**-да “საჭმელი”, ёж = **jo**-ж “ზღარბი”, ювелир = **ju**-велир “ოქრომჭედელი”) და ა. შ. (იქვე, 71).

§ 51. წყვილელი, სამეული და ცალეული თანხმოვნები

თანხმოვნები სხვადასხვა ენაში წყვილდებიან წარმოთქმის ადგილისა და მჟღერადობა-სიყრუის მიხედვით. ამ მიმართებით ენებში გამოყოფენ წყვილეულებს, სამეულებს და ცალეულებს.

1. **წყვილელი თანხმოვნები.** წყვილელი თანხმოვნები ეწოდება ისეთ თანხმოვნებს, რომლებიც იწარმოებიან ერთნაირად, მაგრამ განსხვავდებიან სახმო სიმების მონაწილეობა-არმონაწილეობის მიხედვით. ეს კი ნიშნავს, რომ ყოველ წყვილ თანხმოვანში ერთი მჟღერია, მეორე კი – ყრუ.

თანამედროვე ქართულში მხოლოდ სამი წყვილი თანხმოვანი გვაქვს. ესენია: **ზ-ს**, **ჟ-შ** და **ღ-ხ** (სამივე წყვილი ნაპრალოვანი თანხმოვნებია). ძველ ქართულში იხმარებოდა რუსული ენის მსგავსი კბილბაგისმიერი ნაპრალოვანი ყრუ თანხმოვანი **[ფ]**, რომელიც შეესაბამებოდა კბილბაგისმიერ ქართულ მჟღერ **[ვ]** ფონემას და რომელთანაც ქმნიდა მეოთხე წყვილელულს (**v-f**). **(ფ)** თანხმოვანს წარმოვთქვამთ ხოლმე როგორც ქართულ დიალექტებში, ასევე სალიტერატურო ქართულში: თანხმოვანი **[ვ]** განსაზღვრულ პოზიციაში, კერძოდ, ყრუ თანხმოვნის წინ და სიტყვის ბოლოს წარმოითქმება როგორც **(ფ)**: **ფხატაფ**, იწერება “**ვხატავ**” (ახვლედიანი, 1999:92).

ქართულ და რუსულ წყვილულ ნაპრალოვან თანხმონთა ანალიზისას საინტერესო შედარება მოჰყავს გ. ახვლედიანს. აი, ეს შედარებაც:

ქართულის 5 წყვილული

1. ვ – –

2. ზ – ს

3. ჟ – შ

4. ღ – ხ

5. – – ჰ

რუსულის 4 წყვილული

1. в – ф

2. з – с

3. ж – ш

4. – – х

ქართულის ნაპრალოვანთა პირველი და მეხუთე წყვილული, როგორც ჩანს დეფექტიანია ანუ ნაკლოვანი: პირველს აკლია მჟღერი ვ-ს შესაბამისი ყრუ თანხმოვანი (ფ), იგივე რუსული (ф), ხოლო მეხუთე წყვილულს – ყრუ ჰ-ს აკლია შესაბამისი მჟღერი თანხმოვანი. რუსულის ნაპრალოვნებში ნაკლოვანია მხოლოდ მეოთხე წყვილი, რომელსაც აკლია შესაბამისი მჟღერი [ღ] ფონემა. როგორც ვხედავთ, არც [ფ] ფონემა არის ქართულში და არც [ღ] ფონემა რუსულში. მაგრამ “სიტყვებში ვსინჯავ, კარავში, ვტებ, ვჩივი გარკვევით გვესმის ფ: ფსინჯაფ, კარაფში, ფტებ, ფჩივი; რუსულ სიტყვებში: богат, богатый ასო г წარმოითქმის როგორც „ღ” (ახვლედიანი, 1999:85).

წყვილი თანხმოვნები სხვა ენებში უფრო მეტი რაოდენობისაა. მაგალითად: **გერმანულ ენაში** გვაქვს შემდეგი წყვილი თანხმოვნები: **b – p, v – f, d – t, z – s, g – k, (w – pf)** (Шишкова, 1977:37); **თურქულში: b – p, d – t, g – k, v – f, z – s, j – ʃ, ǵ – h** და სხვ. (დაწვრ. იხ. Кононов, 1956:27); **რუსულში: б – п, д – т, г – к, в – ф, з – с, ж – ш** და შესაბამისი რბილი თანხმოვნები (დაწვრ. იხ. Современный русский язык, 1981:41).

როგორც შედარება გვიჩვენებს, სხვა ენებში წყვილი თანხმოვნების რაოდენობა 2-3-ჯერ და მეტჯერაც აღემატება ქართული ენის წყვილი თანხმოვნების რაოდენობას (მაგ., რუსულ ენაში სულ 12 წყვილი თანხმოვანია). რით აიხსნება

ასეთი შეფარდება ქართული წყვილი თანხმოვნებისა სხვა ენების წყვილ თანხმოვნებთან?

საქმე იმაში მდგომარეობს, რომ ქართულ ენაში სხვა ენებისაგან განსხვავებით, გარდა წყვილულებისა, გვაქვს სამეული თანხმოვნებიც, სწორედ, სხვა ენაში წყვილულის თანხმოვნების რაოდენობა გაზრდილია სამეულების ხარჯზე.

II. სამეული თანხმოვნები ეწოდება ისეთ თანხმოვნებს, რომლებიც იწარმოებიან ერთნაირად (წარმოთქმის ადგილი ერთი და იგივეა), მაგრამ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ჟღერადობა-სიყრუისა და სუნთქვიერი-არასუნთქვიერი ნიშნის მიხედვით, ე. ი. ყოველ სამეულში ერთი მჟღერია, მეორე – ყრუ ფშვინვიერი, მესამე – ყრუ აბრუპტივი. ამგვარი შესაბამისობით ვიძლევიტ ქართულ ენაში არსებულ სამეულებს:

1. ბ – ფ – პ
2. დ – თ – ტ
3. ძ – ც – წ
4. ჯ – ჩ – ჭ
5. გ – ქ – კ

როგორც ვხედავთ, თანხმოვნები **ბ, დ, გ, ძ, ჯ**, მჟღერი თანხმოვნებია, მეორე ვერტიკალში (**ფ, თ, ც, ჩ, ქ**) მოცემულია ყრუ ფშვინვიერები, ხოლო მესამე ვერტიკალი (**პ, ტ, წ, ჭ, კ**) წარმოდგენილია აბრუპტივებით.

რაც შეეხება სამეულთა რიგებს, ისინი წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით ასე ხასიათდებიან: პირველ რიგში (**ბ, ფ, პ**) წარმოთქმის ადგილის მიხედვით წყვილბაგისმიერი თანხმოვნებია, ხოლო რაგვარობის მიხედვით კი – ხშულები, უფრო სწორად: **[ბ]** – ჩვეულებრივი მჟღერი ხშული თანხმოვანია (შდრ. რუს. ნ-ს და სხვ.). თანხმოვანი **[ფ]** ყრუ ხშულ-ფშვინვიერია. ხოლო მესამე თანხმოვანი **[პ]** – აბრუპტივი.

მეორე რიგის თანხმოვნები (**დ, თ, ტ**) წარმოთქმის ადგილის მიხედვით სამივე კბილბაგისმიერია, რაგვარობის

მიხედვით კი – სამივე ხშულები (შესაბამისად პირველი რიგისა); მესამე რიგის თანხმოვნები (გ, ქ, კ) წარმოთქმის ადგილისდა მიხედვით უკანაენისმიერებია, ხოლო რაგვარობის მიხედვით – ხშულები (პირველი და მეორე რიგის სამეულების შესაბამისად).

მეოთხე და მეხუთე რიგის სამეულები ქმნიან აფრიკატების ორ სამეულს. აქედან მეოთხე რიგის თანხმოვნები (ძ, ც, წ) წარმოთქმის ადგილის მიხედვით სამივე ენაკბილის-მიერებია, ხოლო რაგვარობის მიხედვით – აფრიკატები: პირველი თანხმოვანი [ძ] მჟღერია, მეორე - [ც] ჩვეულებრივი აფრიკატი (მიახლოებით ისეთივე, როგორც რუსული [ц], ხოლო მესამე თანხმოვანი [წ] აფრიკატ-აბრუპტივია.

დაბოლოს, მეხუთე რიგის თანხმოვნები (ჯ, ჩ, ჭ) წარმოთქმის ადგილის მიხედვით ენაუწისმიერებია, დანარჩენ შემთხვევაში ისინი უტოლდებიან მეოთხე რიგის თანხმოვნებს.

III. ცალეული თანხმოვნები. ცალეული თანხმოვნები არ შედიან არც წყვილეულთა რიგებში, არც სამეულებში. ისინი ცალკე მდგომი თანხმოვნებია, ამიტომ მათ უწოდებენ ცალეულ თანხმოვნებს. ქართულ ენაში ცალეულ თანხმოვნებს ქმნიან რ, ლ, მ, ნ, ვ, ჰ, ყ.

§ 52. პალატალური და ველარული თანხმოვნები

ცალკე წარმოთქმული ბგერა განსხვავდება სიტყვაში წარმოთქმული იმავე ბგერისაგან, რადგან ბგერათშეხამებისას ისინი გავლენას ახდენენ ერთმანეთზე. ბგერათშეხამების უამრავი სახესხვაობა არსებობს. ბგერით გარემოცვაში, ე. ი. ბგერათშეერთებისას ყოველი ბგერა იძენს ხოლმე დამატებით, ანუ მეორეულ არტიკულაციას და იგი კოარტიკულაციის (ლათ. co-articulatio “თანაარტიკულაცია”) საფუძველზე ხდება, რომელშიც მეტ-ნაკლები სიზუსტით ხორციელდება, საწარმოთქმო ინერვაცია (ლათ. ანატ. in – “ში” და nervus – “ნერვი”: ორგანიზმებისა და ქსოვილების კავშირი ნერვულ სისტემასთან ნერვული უჯრედების მეშვეობით). საწარმოთქმო ინერვაციის სრულიად ზუსტ რეალიზაციას ხელს უშლის სიტყვის შემად-

გენელ ბგერათა კონტაქტური ან დისტანციური მეზობლობა (ახვლედიანი, 1999:100).

კოარტიკულაციის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს თანხმოვანთა პალატალიზაცია და ველარიზაცია. ენის ზურგის შუა ნაწილის მაგარი სასის მიმართ არტიკულირების შედეგად მიღებულ ბგერას უწოდებენ პალატალურს (ლათ. palatum “სასისა”, „შუასასისმიერი“, „მაგარი სასისმიერი“; შდრ. რუს. нѣбный, средненѣбный, твёрдонѣбный; შდრ. აგრეთვე: ფრანგ. palatal “სასისა”). მაგ., ბგერა j (“იოტი”) პალატალური ბგერაა; მისი წარმოთქმისას ენის შუა ზურგი წამოიწევა მაგარი სასისაკენ. ამ ბგერას წარმოთქმის სხვა ხერხი არ გააჩნია. იგი უშუალოდ პალატალური ბგერაა.

გარდა საკუთრივ პალატალური ბგერისა, ენაში შეიძლება იყოს პალატალიზებული, ანუ გარბილებული ბგერები.

რაში მდგომარეობს თანხმოვნის “გაპალატალურება-გარბილება”?

ესა თუ ის ბგერა პალატალიზდება (რბილდება) მაშინ, როცა თანხმოვნის ძირითად არტიკულაციას ერთვის მეორეული არტიკულაცია, ე. ი. შუაენის წამოწევა მაგარი სასის მიმართულებით. მაგალითად, [ძ] რბილი ფონემის წარმოთქმისას მისი ძირითადი არტიკულაცია იქნება წინაენის მიბჯენა ზედა კბილებზე, მაგრამ მეორეული კოარტიკულაციის დროს **შუაენისმიერობა ხორციელდება დროზე ადრე, ვიდრე “დ” წარმოითქმებოდეს.** შუაენის ასეთ მოქმედებას იოტისებრი ანუ ი-სებრი არტიკულაცია ეწოდება. პალატალიზება შესაძლებელია მეტ-ნაკლებად ყველა თანხმოვნისა, გარდა პალატალური თანხმოვნებისა.

პალატალიზდება აგრეთვე ხმოვნებიც, მაგ., გერმანულში, ე. წ. უმლაუტის შედეგად: (die) Hand : (die) Hände. მოცემულ მაგალითში უმლაუტიანი “ა”-ს შევიწროება მოხდა და გადაიქცა წინა რიგის ხმოვნად (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:116-117). პალატალიზაციის შემთხვევაში თანხმოვანს ემატება შუაენის მოქმედება, როგორც მეორეული არტიკულაცია.

ენაში ფონემათა ურთიერთდაპირისპირება შეიძლება მოხდეს მათი საკონსტიტუციო (სიტყვაფორმაში პოზიციისაგან დამოუკიდებელი მუდმივი) ნიშნებით. ასეთი განმასხვავებელი ნიშნები შეიძლება იყოს ორი და მეტიც (იხ. ზემოთ). მაგრამ ზოგჯერ ფონემები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ და მხოლოდ ერთადერთი რომელიმე ნიშნით. ფონემათა ერთნიშნიანი დაპირისპირება ხდება მათი სიმაგრე-სირბილეს ანუ არაპალატალური და პალატალური ნიშნის მიხედვით ან კიდევ მჟღერადობა-სიყრუს მიხედვით (Грамматика-80:73-76).

რას ნიშნავს თანხმოვნის სიმაგრე-სირბილე?

თანხმოვნის სიმაგრე (გამაგრება) ანუ უცხოურად ველა-რიზაცია (ლათ. *velum palati* „ფარდა სასისა“) ნიშნავს მის ძირითად არტიკულაციაზე დამატებითი არტიკულაციის დართვას, რომელიც გამოიხატება ენის უკანა ზურგის რბილი სასის მიმართულებით წამოწევაში, რასაც უწოდებენ თანხმოვნის „გამაგრებას“ (отверждение согласного) (Реформатский, 1970:176). მაგ., სიტყვაში *дым* „კვამლი“ [д] თანხმოვნის ძირითადი არტიკულაცია არის კბილისმიერობა, მაგრამ ამასთან ერთად სამეტყველო ორგანოები ახდენენ დამატებით არტიკულაციას, რომლის დროსაც აღნიშნული თანხმოვანი წარმოითქმება როგორც მაგარი ფონემა.

რაც შეეხება თანხმოვნის „დარბილებას“, ანუ უცხოურად პალატალიზაციას (ლათ. *palatum* „სასა“ (მეტწილად „მაგარი სასა“), ეს არის, როცა თანხმოვნის ძირითად არტიკულაციას ერთვის დამატებითი არტიკულაცია, რომელიც გამოიხატება ენის შუა ზურგის წამოწევით მაგარი სასის მიმართულებით (ე. ი. ხდება იოტისებრი არტიკულაცია) და რომელიც უფრო ამაღლებს თანხმოვნის ტონსა და ჩქამს (მეტაფორულად ამას უწოდებენ „თანხმოვნის დარბილებას“ (იქვე, 176).

რუსულ ენაში 15 წყვილი ფონემა გვაქვს, რომლებიც ერთმანეთს უპირისპირდებიან მხოლოდ სიმაგრე-სილბოს მიხედვით, დანარჩენ შემთხვევაში ისინი არაფრით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. აი, ეს წყვილებიც: [б] : [ბ'], [п] : [პ'], [в] : [ბ'], [ф] : [ფ'], [д] : [დ'], [т] : [ტ'], [з] : [ზ'], [с] : [ც'], [р] : [რ'], [к] :

[k'], [x] : [x'], [p] : [p'], [l] : [l'], [m] : [m'], [n] : [n'] (იქვე, 76). აქვე რუსული აკადემიური გრამატიკა იძლევა 12 წყვილ ფონემას, რომლებიც ენაში უპირისპირდებიან მხოლოდ მჟღერადობა-სიყრუის მიხედვით (იქვე, 76).

ამგვარად, რუსულ ენაში, ქართულისაგან განსხვავებით, გამოყოფენ რბილ და მაგარ თანხმოვნებს. ყოველი მაგარი და რბილი თანხმოვნის გამოსახატავად არსებობს მხოლოდ თითო-თითო ასო-ნიშანი (გრაფემა). ამიტომ საჭირო გახდა ენაში ამ თანხმოვნების დიფერენცირება. ასეთი ხერხი რუსულ ენაში იოლად გამოინახა. ესაა ხმოვან ასოთა გამოყენება, რომ **а, о, ъ, у, э**, ხმოვნების, აგრეთვე მაგარი ნიშნის – **ѣ**, წინ თანხმოვნები წარმოითქმებიან როგორც მაგარი ფონემები, ხოლო ხმოვნების **и, я, е, ё, ю**, აგრეთვე რბილი ნიშნის – **ь**, წინ თანხმოვნები **რბილად წარმოითქმებიან** (და არა რბილდებიან!). მაგარი და რბილი თანხმოვნების წარმოთქმა განსაზღვრული გრაფემების წინ არის პირობითობა, ამიტომ ზოგჯერ **и, я, е, ё, ю** ხმოვნებს პირობითად “დამარბილებელ ხმოვნებს” (смягчающие согласные) უწოდებენ (თუმცა ისინი თანხმოვნებს არ არბილებენ!). ხოლო ის ხმოვნები, რომლებიც მიუთითებენ წინამდებარე თანხმოვნების სიმაგრეზე, პირობითად უწოდებენ “არადამარბილებელ ხმოვნებს” (несмягчающие согласные) (Иванова, 1976:78). ასეთი მოხერხებით 15 ასო-ნიშანმა (**б, в, г, д, з, р, л, м, н, к, п, с, т, ф, х**) რუსულ ენაში გამოხატა 30 თანხმოვანი ფონემა (იქვე, 79). ჩამოთვლილი თანხმოვნებიდან ნებისმიერი მათგანი, თუ მაგარი თანხმოვნები გვაქვს, შეეხამებიან მხოლოდ შემდეგ ხმოვნებს **ба, бо, бю, бы, бу, бю**, ხოლო რბილი თანხმოვნები – **би, бе, бя, бю, бѣ, бѣ** და ა. შ.

რუსულ ენაში თანხმოვანი ფონემების ასეთმა გამოსახვამ განაპირობა ამ ენაში სილაბური პრინციპის დამკვიდრება, რომ ყოველი წინამდებარე თანხმოვანი სიტყვაში წარმოითქმება მომდევნო ხმოვნის ჩვენებით.

რუსულ ენაში კითხვისა და წერის ერთეულად მიჩნეულია გრაფიკული მარცვალი. თანხმოვანთა და ხმოვანთა ასოების შეხამება წარმოადგენს მთლიან გრაფიკულ ელემენტს,

ასოთა შეხამებას, რომელთა ნაწილები ურთიერთგანპირობებულია: როგორც თანხმოვანი, ასევე ხმოვანი ასოები იწერება და იკითხება “მეზობელ” ასოთა გათვალისწინებით. მაგ., ხმოვნების **я, ю...** წარმოთქმა განპირობებულია, როცა ისინი დგანან ხმოვნის შემდეგ: **струя, струю, სადაც я, ю** იკითხება როგორც **йа, йю**. აქ ასოები **я** და **ю** აღნიშნავენ ბგერა **j**-ის შეხამებას **a, y** ხმოვნებთან (დაწვრ. იხ. Иванова, 1976:83-89).

აკად. ლ. ვ. შჩერბა თანხმოვნების ამგვარ გამოსახვას ხსნიდა თვით რუსული ენის წყობით, რომელშიც მაგარი და რბილი თანხმოვნები მეტად ხშირად მონაცვლეობენ სემანტიკურად ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმაში, მაგ., **стул “სკამი”, на стуле “სკამზე”; вода “წყალი”, на воде “წყალზე”** და ა. შ. (Щерба, 1957:169).

ქართულ ენაში თანხმოვნები არ იყოფა პალატალურ და ველარულ ფონემებად, მაგრამ წინა რიგის ხმოვნებთან თანხმოვნები ოდნავ პალატალიზებული ხდებიან, ვიდრე უკანა რიგის ხმოვნებთან (შდრ. დ-ს წარმოთქმა სიტყვებში დიდი და დადასტურება). მიუხედავად განსხვავებული დ-ს წარმოთქმისა, ფონემის დონეზე ვერც ერთი /დ/ ვერ ადის. ყველა შემთხვევაში გვაქვს ერთი ფონემა [დ]. სულ სხვა საქმეა თანამედროვე სლავურ ენებში თანხმოვანთა დაპირისპირების მხრივ. ამ ენებში ყველაზე სტაბილურობა შეიმჩნევა თანამედროვე რუსულ ენაში, სადაც ძლიერ პოზიციაში 15-15 მაგარი და რბილი ფონემა გვაქვს (Грамматика-80:76).

სხვა სლავურ ენებში მეტ-ნაკლები სტაბილურობა გვაქვს პალატალური და არაპალატალური თანხმოვნების მიმართების თვალსაზრისით (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962:99-199). თურქულ და სხვა ინდოევროპულ ენებში უფრო სუსტადაა გამოხატული ველარული თანხმოვნების დაპირისპირება პალატალიზებულ თანხმოვნებთან.

§ 53. თანხმოვანთა დეცესიური და აქცესიური კომპლექსები ქართულში

სხვადასხვა ენაში ბგერათშეერთების უამრავი დაჯგუფება არსებობს. უშუალო მეზობლობაში ზოგჯერ ორი თანხმოვნის არტიკულაცია ისე მიმდინარეობს, თითქოსდა ისინი წარმოთქმის ერთჯამიერობის წესს ექვემდებარებოდნენ, ხოლო სხვა შემთხვევაში ერთჯამიერობითი წარმოთქმა გამორიცხულია. მაგ., ბგერათშეხამებების **ბდ, ფხ, ტკ, დგ, ზღ** და მისთანების (პირველ ადგილზეა ზესადგამი მილის წინა არეში წარმოებული ბგერები, ხოლო მეორე ადგილას - ზესადგამი მილის უკანა არეში წარმოებულნი) წარმოითქმისას ხდება თითქოსდა ბგერათა შერწყმა, რადგან ასეთი შეხამებები არტიკულაციის ერთჯამიერობისაკენ მიისწრაფვიან, ე. ი. ისინი წარმოითქმებიან უწყვეტლივ (გამოცემული ხმა არ წყდება, ერთჯამიერია). მაგრამ თუ ბგერათშეხამებებში გვექნება ისეთი შეერთებანი, როგორიცაა **გდ, გზ, ხტ, ღრ, ლზ** და მისთ. (ანუ პირველ ადგილას გვაქვს ზესადგამი მილის უკანა არეში წარმოებული ბგერები, ხოლო მეორე ადგილას - წინა არეში წარმოებულნი), მაშინ ასეთი ბგერათშეხამებები არ ექვემდებარებიან ერთჯამიერობის წესს. რას ნიშნავს ყოველივე ეს? ბგერათშეხამების ერთჯამიერობის წესი შემდეგში მდგომარეობს:

ქართულ ენაში გვაქვს თანხმოვანთა ჯგუფები, რომელთა შორის პირველ ადგილზე მდგომი ბგერა იწარმოება ზესადგამი მილის უფრო წინა არეში, ვიდრე მისი მომდევნო ბგერა. მაგალითად, **ბგ** ბგერათშეხამებაში **ბ** ბგერა ბაგისმიერია (ე. ი. საწარმოთქმო ორგანოების წინა არეში იწარმოება), ხოლო **გ** ბგერა, რომელიც ბ-ბგერის შემდეგ დგას, უკანაენისმიერია (ე. ი. ზესადგამი მილის ანუ საწარმოთქმო ორგანოების უფრო უკანა არეში წარმოითქმება). სწორედ ასეთი ბგერათშეხამებები ქართულ ენაში ექვემდებარებიან არტიკულაციის ერთჯამიერობის წესს. ეს ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ თითქოსდა აღნიშნული თანხმოვნების წარმოთქმა სრულიად ერთჯამიერად მიმდინარეობდეს. ასე რომ იყოს, მაშინ ერთჯამიერი წარმოთქმა მათ ერთ თანხმოვნად აქცევდა. **ბგ** თანხმოვნების წარმოთქმი-

სას სინამდვილეში გვაქვს ასეთი არტიკულაცია: წინმდგომი თანხმოვანი **ბ** ადრე უნდა წარმოითქვას (ე. ი. ადრე უნდა განიხშოს, თუ რა თქმა უნდა, თანხმოვანი ხშულია, ხოლო თუ ნაპრალოვანი იქნება, მაშინ იგი ადრე უნდა გამოედინოს), ვიდრე მისი მომდევნო თანხმოვანი. მომდევნო თანხმოვნის ადრე განხშვა ან მისთვის ჰარნაკადის გამომდინარეობა ფიზიოლოგიურად შეუძლებელია. “მაშასადამე, – ამბობს **გ.** ახვლედიანი, – თანხმოვანთა ასეთი თანმიმდევრობისას გვაქვს მათი არტიკულაციის პირველ ნაწილში (ე. ი. ხშვისა და ნაპრალის წარმოების დროს) ერთჯამიერობა, ხოლო მეორე ნაწილში (განხშვისა და ჰაერნაკადის დენის დროს) – წინმდგომის ადრე წარმოთქმა” (ახვლედიანი, 1999:111).

ზემომსჯელობიდან გამომდინარე ქართულ ენაში გვაქვს, ე. წ. დეცესიურ და აქცესიურ თანხმოვანთა კომპლექსები.

დეცესიურ (ლათ. **decessio** “იქით წასვლა, დაშორება”) ანუ იქითურ თანხმოვანთა კომპლექსი ეწოდება ისეთ ზგერათშეხამებებს, რომლებშიც ყოველი წინმდგომი თანხმოვნის არტიკულაცია წარმოებს ზესადგამი მილის (ანუ სამეტყველო ორგანოების) უფრო წინა არეში, ხოლო მომდევნო თანხმოვნისა – უკანა არეში (**შდრ. ბგ, ძღ, ჩხ, ფხ** და მისთ.).

თანხმოვანთა ასეთი თანმიმდევრობანი ქართულ ენაში, სხვა კავკასიური ენებისაგან განსხვავებით, ქმნიან “**ს პ ე ც ი ფ ი კ უ რ** კომპლექსებს”, რომლებიც ორი სისტემით (A და B) არის წარმოდგენილი (იქვე, 112). ეს სისტემებია:

A = ს ი ს ტ ე მ ა

1. ბგ – ფქ – პკ : ბგერა, ფქვილი, აპკურებს ...
2. დგ – თქ – ტკ : დგომა, თქვენი, ტკაცუნი ...
3. ძგ – ცქ – წკ : ძგერა, ცქვიტი, წკრიალებს ...
4. ჯგ – ჩქ – ჰკ : ჯგუფხელი, ჩანჩქერი, დამჰკნარი ...

B = ს ი ს ტ ე მ ა

1. ბღ – ფხ – პყ : ბღავილი, ზაფხული, დაპყრობა ...
2. დღ – თხ – ტყ : დღიური, თხილამურები, ტყემალი ...

3. ძღ – ცხ – წყ : მძღოლი, ცხენი, წყენა ...

4. ჯღ – ჩხ – ჭყ : ჯღაზნის, ჩხავის, იჭყანება ...

როგორ უნდა დავიმახსოვროთ ეს სისტემები ადვილად? “ა” სისტემაში მოცემული გვაქვს პირველი ოთხი სამეული თანხმოვნები (ბ-ფ-ჰ; დ-თ-ტ; ძ-ც-წ; ჯ-ჩ-ჭ), ვლებულობთ მეხუთე სამეულს (გ-ქ-კ) და ვუხამებთ ყველა ოთხივე სამეულს ისე, რომ მჟღერი ბგერა მჟღერთან მოხვდეს, ფშვინვიერი – ფშვინვიერთან და აბრუპტივი – აბრუპტივთან.

“ზ” სისტემის ჯგუფებს ასე ვადგენთ: აქაც ვიღებთ იმავე პირველ ოთხივე სამეულს, ისე როგორც “ა” სისტემის დროს, პირობით ვადგენთ მეექვსე სამეულს – ღ – ხ – ყ და “ჩავაშენებთ” სამეულებში (ბ-ფ-ჰ; დ-თ-ტ; ძ-ც-წ; ჯ-ჩ-ჭ), ოღონდ იმავე წესით: მჟღერი – მჟღერთან, ფშვინვიერი – ფშვინვიერთან და აბრუპტივი – აბრუპტივთან.

როგორც ვხედავთ, “ა” და “ზ” ჯგუფების თანხმომავანთა კომპლექსები ქართულ ენაში ქმნიან ერთდაგვარ სისტემებს, რომლებსაც “ჰარმონიულ ჯგუფებს” უწოდებენ, რადგან ორივე კომპლექსში შემავალი თანხმოვნები “შეგუებულია ერთმანეთთან არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურად, არამედ აკუსტიკურადაც: კომპლექსის შემადგენელი ორივე თანხმომავანი ერთნაირი მჟღერა-სიყრუსაა” (ახვლედიანი, 1999:112). ყოველი ბგერათშეერთების კომპლექსი წარმოთქმის ადგილის მიხედვით ჰეტეროგენურია (ბერძნ. *heterogenēs* “სხვადასხვგვარი”) და ისინი ყველა არტიკულაციის ერთჟამიერობის საფუძველზეა აგებული (იქვე, 112).

რაც შეეხება თანხმომავანთა აქცესიურ (ლათ. *accession* “აქეთ მოსვლა”) კომპლექსებს, ისინი “ა” და “ზ” სისტემების ანუ თანხმომავანთა ჰარმონიული ჯგუფების შებრუნებული თანმიმდევრობის კომპლექსებია. მაგალითად:

დეცესიური წყობა: ბგ, ფქ, ჯღ, ძღ, თხ და მისთანები.

აქცესიური წყობა: გბ, ქფ, ღჯ, ღძ, ხთ და მისთანები.

აქცესიურ კომპლექსებში თანხმომავანთა ერთჟამიერობაზე საუბარიც კი შეუძლებელია, რადგან “წინმდგომი თანხმომავანი

გაუჩინარდება, თუ მას არ ექნება ცალკე ხშვა” ან გამოდინება (იქვე, 112). ხოლო “ყველა ჰარმონიული კომპლექსი დეცესიურია, ე. ი. მათი შემადგენელი თანხმოვნები ერთჟამიერშემართვიანია: ყოველ ჰარმონიულ კომპლექსს ერთი შემართვა აქვს და არა ორი, ე. ი. არა ცალ-ცალკე თითოეული შემადგენლისათვის” (იქვე, 112).

§ 54. ტრანსკრიფცია და მისი სახეები

არც ერთ სალიტერატურო ენის დამწერლობაში არ მოგვეპოვება იმდენი სამეტყველო ბგერა, რომელიც ზუსტად, “ზედმიწვენითი სიზუსტით” გამოხატავდნენ ენის სხვადასხვა ტექსტს. “დამწერლობისა და წარმოთქმის შეუთანხმებლობა მოწესრიგებულია ორთოგრაფიის წესებით” (ახვლედიანი, 1999:177), ანუ ენაში არსებული ორთოგრაფიის პრინციპების საშუალებებით.

სხვადასხვა ენაში ზეპირი მეტყველებისა და დაწერილობის მიმართებები ბგერითი სიზუსტით მეტ-ნაკლებად აღინიშნება, მაგ., ქართულში სიტყვათა უმრავლესობის ზეპირი წარმოთქმა ემთხვევა დაწერილობას, როგორც წარმოვთქვამთ, ისე ვწერთ. ასევე არის ლათინურში, თანამედროვე თურქულში, ასე იყო ძველ ბერძნულში, სადაც წარმოთქმა ძალიან ახლოს დგას დაწერილობის ნორმებთან. მაგრამ არის ენები, სადაც ზეპირი და წერითი ნორმები დაშორებულია ერთმანეთისაგან. ამ მხრივ სავალალო მდგომარეობაა ინგლისურ ენაში, რომელშიც მეტყველება ძალიან დაშორდა წერის ნორმებს. ამიტომ საჭირო გახდა შემოგვეღო საგანგებო ნიშნები, რასაც ტრანსკრიფციას ვუწოდებთ.

ტრანსკრიფცია (ლათ. **transcription** “გადაწერა”) არის ამა თუ იმ ენის ტექსტის ან ცალკეული სიტყვების გადაცემა პირობითი ასოებით და არა ამ ენის წერითი სისტემის მეშვეობით.

ტრანსკრიფციის მოვალეობაა, რომ თითოეულმა ასომ უნდა გამოხატოს მხოლოდ ერთი ბგერა და თითოეულ ბგერას უნდა ჰქონდეს თავისი საკუთარი ასო (ახვლედიანი, 1999:178).

ასეთი მოთხოვნილება შეუძლებელია, იყოს დაცული ერთი ენის ტრადიციულ ანბანში. არ არსებობს, მიუხედავად იმისა, რომ ძველი ბერძნული, ლათინური, ქართული, თურქული და მისთ. პრეტენზიას აცხადებენ ანბანის იდეალურობაზე, ამ ენებშიც გვაქვს ბგერათმონაცვლეობა ზეპირ მეტყველებაში (შდრ. ქართ. სიტყვები: გკითხა, ბაღში, ყბა და სხვა, რომლებიც წარმოითქმება როგორც “კკითხა”, “ბახში”, “ყპა”).

ამიტომ ტექსტის ზუსტად გადმოცემისათვის საჭირო გახდა ლინგვისტიკაში შემოგვეღო ახალი ასოები ან გამოგვეყენებინა არსებული ასოები დიაკრიტიკული (ბერძნ. **diakritikos** „განმასხვავებელი“) ნიშნებით. მაგ., ასე შეიქმნა პირველად ახალი საერთაშორისო ნიშანი [ɬ] ინგლისურის (ch) ბგერის, გერმანულის - (sch), ფრანგულის - (ch), ლიტვურის, ლატვიურისა და ჩეხურის - (š), თურქულის - (ş) და ა. შ., რომელიც გამოხატავს ყველა ჩამოთვლილი ენების “შ”-ს. ხოლო ამჟამად “შ” ასო-ბგერა გამოიხატება ლათინური წესით და თავზე დიაკრიტიკული ნიშნით როგორც (š). ასევე საერთაშორისო ასო-ნიშანი დიაკრიტიკული ნიშნით (ž), რომელსაც შეესაბამება სხვადასხვა ენის “ჟ” ფონემა და ა. შ.

საერთაშორისო ნიშნების გარდა, ტრანსკრიფციაში ხშირად იყენებენ ლათინურ ანბანს, მაგრამ ხშირია აგრეთვე ტრადიციული ანბანის გამოყენებაც.

ასხვავებენ **ტრანსკრიფციის სამ სახეს**: ფონეტიკურ, ფონოლოგიურსა და პრაქტიკულ ტრანსკრიფციებს.

I. ფონეტიკური ტრანსკრიფცია

ფონეტიკური ტრანსკრიფცია გულისხმობს ზეპირი მეტყველების ზუსტად გადმოცემის ხერხს მთელი თავისი ბგერითი თავისებურებებით. ამიტომ ფონეტიკური ტრანსკრიფციის დროს შეიძლება ისეთი ბგერების შემოღება, რომლებსაც არ აქვს, ე. წ. **დისტინქტური** (ინგლ. **distinctive**, გერმ. **relevant** “განმასხვავებელი”), ანუ **დიფერენციალური** (ლათ. **differentia** “განსხვავება”) მნიშვნელობა (მაგ., როგორც წარმოითქმება, ისე ვწერთ: “მაქითი”, “ლაშქროფს”, “საშჯელი”, “კწერს”, “ბახში”),

“ვაჟკაცი”, “მოხთა” და ა. შ. აღნიშნული სიტყვები ორთოგრაფიის პრინციპის მიხედვით უნდა დაიწეროს ამგვარად: მაგთი, ლაშქრობს, სასჯელი, გწერს, ბღში, ვაჟკაცი, მოხდა.

ასევე რუსულ ენაში, როგორც წარმოვთქვამთ, ისე ვწერთ ფონეტიკური ტრანსკრიფციის შესაბამისად შემდეგ სიტყვებს: «з/нор» “შეკრება”, «по/т/пись» “ხელწერილი”, «дру/к/» “მეგობა-რი”, «са/т/» “ბაღი”, «ду/п/» “მუხა”, «тра/ф/ка» “ბალახი”, (ორთო-გრაფიულად: сбор, подпись, друг, сад, дуб, травка).

მაგრამ თურქულ ენაში როგორც წარმოვთქვამთ, ისე ვწერთ: Kitap açmak kitaba bakmak სიტყვასიტყვით ნიშნავს: “წიგნის გადაშლა, წიგნით კითხაობა”; bilimsel kuramlar “მეცნიერული თეორიები”; nerede akşam, orada sabah “სადაც უღამდება, იქ უთენდება” და ა. შ. ამიტომ თურქულ ენაში ორთოგრაფიის ძირითადი პრინციპია ფონეტიკურ-ფონოლოგიური.

თანამედროვე ბელორუსული ლიტერატურული ენის მართლწერის საფუძველს წარმოადგენს ფონეტიკური პრინციპი. წარმოვთქვამთ; вада, зямля, горад, карова და ვწერთ ისევე: вада “წყალი”, зямля “მიწა”, горад “ქალაქი”, карова “ძროხა”, ე. ი. წარმოთქმა ემთხვევა დაწერილობას (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962 : 112-118). ამიტომ ბელორუსული ენაც იყენებს მეტწილად ორთოგრაფიის ძირითად პრინციპს - ფონეტიკურ პრინციპს.

II. ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია

ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია ფონეტიკური ტრანსკრიფციისაგან განსხვავებით გადმოსცემს არა ბგერითი მეტყველების ყველა თავისებურებებს, არამედ მის იმ მხარეებს, რომლებსაც ენიჭება სიტყვათა შორის განმასხვავებელი როლი ანუ ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია გადმოსცემს მხოლოდ და მხოლოდ ენის ფორმებს. მაგ., თუ ფონეტიკური ტრანსკრიფცია სიტყვას ბაღში გადმოსცემს ბგერებით “ბ-ა-ხ-შ-ი”, ფონოლოგიურმა ტრანსკრიფციამ კი უნდა გაითვალისწინოს სიტყვაში ყოველი ფონემა ანუ ანგარიში უნდა გაუწიოს ენის ფორმებს:

ფონეტიკური პრინციპით ვწერთ |ბახში|, ხოლო ფონოლოგიური პრინციპით - |ბაღში|.

ასევე რუსულ ენაში ფონეტიკური ტრანსკრიფციის მიხედვით დავწერეთ სიტყვები “ზბორ“, “სათ” და ა. შ. (იხ. ზემოთ). იგივე სიტყვები ფონოლოგიური ტრანსკრიფციის მიხედვით დაიწერება როგორც /цбор/, /сад/ და ა. შ., რადგან ბგერები (з, т) წარმოადგენენ /ц/ და /д/ ფონემების ვარიანტებს.

III. პრაქტიკული ტრანსკრიფცია

პრაქტიკული ტრანსკრიფცია გადმოსცემს მშობლიური ენის ანბანის საშუალებით სხვა ენიდან შემოსულ საკუთარ სახელებს, სხვადასხვა სახის ტერმინებს და ისეთ სიტყვებსაც, რომლებიც შეუძლებელია ითარგმნოს მშობლიურ ენაზე, მაგ., ქართულად ვამბობთ შლაიხერი (გერმანელი ენათმეცნიერის გვარი) ისე როგორც გერმანელები წარმოთქვამენ, მაგრამ ისინი წერენ Schleicher, ე. ი. ენათმეცნიერის გვარი ქართულად დავწერეთ ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში. მაგრამ რუსულ ენაში იგივე გვარი დაიწერა არა ფონეტიკური ტრანსკრიფციის მიხედვით, არამედ ფონოლოგიური ტრანსკრიფციის საფუძველზე, როგორც Шлейхер, სადაც გერმანული ენის დიფთონგს /ei/ რუსულში შეეფარდა დიფთონგი /ей/.

ასევე ამერიკელი მეცნიერის გვარი და სახელი რუსულად გაფორმდა როგორც Ноам Хомский, ხოლო ქართულად ნოამ ჩომსკი და ა. შ.

პრაქტიკულ ტრანსკრიფციას წააგავს ტრანსლიტერაცია (ინგლ. **transliteration**), რომელიც გულისხმობს ზოგადად უცხო ტექსტის ანუ ერთი ენის ტექსტის ანბანური სისტემის მეორე ენის ანბანური სისტემით გადაცემას, მაგ., ქალაქის სახელი ბათუმი რუსულად გადმოიცემა როგორც Батуми, მაგრამ გერმანულ, ინგლისურ, თურქულ ენებზე – ერთი და იმავე ასო-ნიშნების მეშვეობით (Batumi), რადგან სამივე ენის ანბანი წარმოიშვა ლათინური ანბანის საფუძველზე.

პრაქტიკული მუშაობისათვის აქტიურად იყენებენ ტრანსკრიფციის სამივე სახეს (ფონეტიკურ, ფონოლოგიურ და პრაქტიკულ ტრანსკრიფციებს).

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

ენის სუპრასეგმენტური ერთეულები: მარცვალი, მახვილი და ინტონაცია

§ 55. ენის სეგმენტური და სუპრასეგმენტური ერთეულების რაობა.

სამეტყველო ქმედების ბგერით ნაკადში გამოყოფენ ხაზობრივ (ბმულ), ანუ **სეგმენტურ** (ლათ. *segmentum* “მონაკვეთი”) და არახაზობრივ (არაბმულ), ანუ **სუპრასეგმენტურ** (ლათ. *supra* “ზემოთ”, “ზემოდან” და *segmentum* “მონაკვეთი”) ერთეულებს. **ხაზობრივი, სეგმენტური ერთეულები ეწოდება** ენის იმ ბგერებს ან ბგერათშეხამებებს, რომლებიც მეტყველების ნაკადში განლაგდებიან თანმიმდევრულად, ხაზობრივად, ერთმანეთის მიყოლებით. ბგერათა ასეთი თანმიმდევრობა ვლინდება ან ზეპირ მეტყველებაში, რომელთა ჩაწერა ხდება სხვადასხვა საშუალებებით, შემდეგ მათი წაკითხვა და დაკვირვება. სეგმენტურ ერთეულებს, ამგვარად, აქვს ხაზოვანი ბუნება (ურთიერთმიყოლებული ბგერები, მორფემები, სიტყვები, სიტყვათშეხამებები, წინადადებები და ა. შ.).

გარდა სეგმენტური ერთეულებისა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ენაში გვაქვს კიდევ **სუპრასეგმენტური ერთეულები**. ისინი, სეგმენტური ერთეულებისაგან განსხვავებით, თითქოსდა ზემოდან ედებიან ბგერებს თუ ფონემებს (გამყრელიძე და სხვ., 2003:88). მათ ვერტიკალური გამოსახულება აქვთ. თუ **ბ-ს** არსებობა ენაში გამოწვეულია **ა-ს** არსებობით, მაშინ **აბ** მთლიანი ერთეულია. ასეთ ერთეულს უწოდებენ სუპრასეგმენტურ ერთეულს. მაგ., სიტყვაში **სახ-ლი**, თუ პირველ მარცვალში **ა** იქნება მარცვლოვანი, მაშინ ამ მარცვლოვანი ბგერის ძალისხმევით **ს** და **ხ** ბგერები შესაბამისად უნდა იყოს არამარცვლოვანი

ბგერები. **მარცვლოვანი ბგერა ხასიათდება უფრო მეტი სონორობით**, ვიდრე იმავე მარცვლის სხვა ბგერები (Современный русский язык, 1981:51). რამდენადაც შორ მანძილზე გვესმის ბგერა, იმდენად მეტი ბგერათსავსეობა, სონორობა ახასიათებს მას.

სუპრასეგმენტურ, არახაზოვან ენობრივ ერთეულებს განეკუთვნებიან მარცვალი, მახვილი და მელოდიკა, ანუ ინტონაცია. ისინი განსხვავდებიან სეგმენტური ენობრივი ერთეულებისაგან აგრეთვე იმით, რომ სუპრასეგმენტურ ერთეულებს არ შეუძლიათ დამოუკიდებელი არსებობა, ისინი მიერთებული არიან სეგმენტურ ერთეულებთან ზემოდან ანუ ვერტიკალურად. გარდა ამისა, სეგმენტური ერთეულების განზოგადოება შეგვიძლია მოვახდინოთ, ე. ი. მათი ცალკე წარმოთქმა შესაძლებელია, ხოლო სუპრასეგმენტური ერთეულების დამოუკიდებელი არსებობა შეუძლებელია, მათი ცალკე წარმოთქმა შესაძლებელია მხოლოდ სეგმენტური ერთეულების მეშვეობით.

§ 56. მარცვალი, მისი ბუნება და რაობა.

წინადადებაში სიტყვები შეიძლება დავშალოთ ორი თვალსაზრისით: მორფოლოგიურ-სემანტიკური (ანუ სიტყვათა ფორმებისა და მნიშვნელობის მიხედვით) და ფონეტიკური, სიტყვების ბგერებად თუ მარცვლებად.

როცა უცხო ენას ვისმენთ, უფრო ძნელია ბმულად წარმოთქმულ მეტყველებაში გამოვიცნოთ სიტყვათა რაოდენობა, ვიდრე მარცვალთა რიცხვის რაოდენობა. ბავშვი ყოველ სიტყვას უფრო იოლად დამარცვლის, ვიდრე იმავე სიტყვას – ცალკეულ ბგერებად. ამდენად მარცვალი ენის **“უფრო ბუნებრივი შემადგენელი ელემენტია...”,** ვიდრე სიტყვა (მხედველობაში გვაქვს წარმოთქმა-გაგონების თვალსაზრისი და არა ფორმისა და მნიშვნელობის) (ახვლედიანი, 1999:147; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.).

ტერმინი “მარცვალი” და მასთან დაკავშირებული საკითხები ზოგადი ლინგვისტიკისათვის საკმაოდ რთულ

პრობლემას წარმოადგენს. საჭიროა სრული წარმოდგენა გვექონდეს მარცვლის შესახებ და ვიცოდეთ მასთან დაკავშირებული შემდეგი საკითხები:

1. რა ფონეტიკური ფაქტორი ქმნის მარცვალს;
2. როგორია მარცვლის შედგენილობა-აგებულება და
3. სად შეიძლება გავიდეს მარცვალთვასაყარი სიტყვაში (ახვლედიანი, 1999:147).

პირველი საკითხი (რა ფონეტიკური ფაქტორი ქმნის მარცვალს) ზოგადია, ე. ი. მარცვლის შემქმნელი ფაქტორი ერთნაირია ყველა ენისათვის. მომდევნო ორი – სპეციფიკურია, – განსხვავებული ენების მიხედვით (იქვე, 147-148).

მარცვალი სამეტყველო ნაკადის მინიმალური ერთეულია. არსებობს ამ ტერმინის სხვადასხვა ინტერპრეტაცია საარტიკულაციო და აკუსტიკური დახასიათების თვალსაზრისით:

“მარცვალი განისაზღვრება როგორც მინიმალური წარმოთქმითი ერთეული, ე. ი. სამეტყველო მოძრაობათა ისეთი თანმიმდევრობა, რომელიც წარმოითქმება ერთიანი სუნთქვითი ბიძგით” (Р. Стетсон), კუნთოვანი დაჭიმულობის ერთიანი იმპულსით (Л. В. Щерба), ან ერთი მართვადი “კომანდის” შედეგად (Л. А. Чистович) და სხვ.). აკუსტიკური მიდგომით მარცვალს განსაზღვრავენ როგორც მზარდ და სუსტ ბგერით ტალღას (О. Есперсен, Р. И. Аванесов) (Русский язык. Энциклопедия, 1979:311).

პირველი და მეორე მიდგომისას მარცვლის მწვერვალად ითვლება ხმოვანი, რომელიც წარმოადგენს მარცვლის წარმომქმნელ ელემენტს, თანხმოვნები კი ითვლება მათ პერიფერიულ ელემენტებად. თუ თანხმოვნები შექმნიან მარცვალს, ფონეტიკურ სისტემაში მას უწოდებენ “მარცვლოვან თანხმოვნებს” (слоговые согласные) (იქვე, 311).

მარცვლის შესწავლის სიძნელეები დაკავშირებულია იმასთან, რომ იგი არ შეეფარდება ფონემათა აგებულებას, რაღაც ნიშნად ელემენტებს, არამედ ვლინდება მხოლოდ ფონეტიკური ხასიათის საფუძვლის შედეგად. ამიტომ

მარცვლის ფონეტიკური დახასიათება დაუპირისპირდა მის ფონემურ დახასიათებას, რომ მარცვალი შეესაბამება ფონემათა შეხამებებს მოცემულ ენაში.

მარცვლის განსაზღვრისას საჭიროა დავადგინოთ, შედის თუ არა ერთი ან ორი მომდევნო ერთეული მარცვალში, ეს კი მოითხოვს ფონეტიკური წარმოდგენების გათვალისწინებას.

მარცვლის ცნება როგორც ხმოვნის შეხამება ერთ ან რამდენიმე თანხმოვანთან, ფართოდაა გავრცელებული ფონეტიკურ ლიტერატურაში, რაც გამოიხატება შემდეგ ტერმინებში: “ღია” და “დახურული”, “მიხურული” (прикрытый) და “არამიხურული” (неприкрытый) მარცვლები. ეს არის მხოლოდ მარცვალთა ფონემური დახასიათება. განვიხილოთ თითოეული მათგანი:

ღია მარცვალი, რომელიც ხმოვანზე მთავრდება (მა-ტა-რე-ბე-ლი, სი-ტყე-ბი; по-не-да, кни-га; გერმ. (die) Schule “სკოლა”, (die) Ge-ra-de “სწორი ხაზი”, თურქ. ki-ra-la-ma “გაქირავება”, ne-ve “შვილიშვილი” და ა. შ.).

დახურულია მარცვალი, რომელიც ბოლოვდება თანხმოვანზე (სტუმ-რის კერ-ძი, წიგ-ნის კურ-სი; რუს. стол, вок-зал, გერმ. (der) Tisch “მაგიდა”, (das) Fen-ster “ფანჯარა”; თურქ. mev-suk “უტყუარი”, kas-mak “დაპატიმრება” და ა.შ.).

ქართულ ენაში ტერმინებს “მიხურული” და “არამიხურული” იშვიათად იყენებენ. რუსული ენისათვის ეს ტერმინები ჩვეულებრივად მიღებულია. მიხურულია მარცვალი, თუ იგი იწყება თანხმოვნით, ხოლო ხმოვნით დაწყებულ მარცვალს უწოდებენ არამიხურულს, ასე რომ, დასაწყისიდან მარცვალი შეიძლება იყოს მიხურული ან არამიხურული, ხოლო ბოლოდან კი – დახურული ან ღია. მაგალითად: სიტყვაში ბურ-თი ორივე მარცვალი დასაწყისიდან არის მიხურული, ხოლო ბოლოდან პირველია დახურული, მეორე კი – ღია.

მიუხედავად მარცვლის ფონემური დახასიათებისა, ლინგვისტები არ გამორიცხავენ მის ფონეტიკურ რეალობას. ასეთი ფაქტები მეტად შესაძწევია მახვილიანი თუ უმახვილო მარცვალთა შეფარდების დროს, განსაკუთრებით ლექსთა

წყობის დროს, სადაც გათვალისწინებულია მარცვალთა ზუსტი რაოდენობა. ამასთან დაკავშირებით მინდა გავიხსენო ჩვენი სოფლის მცხოვრებთა სამამულო ომის დროინდელი (1941-45 წ.წ.) ბავშვობის პერიოდი, როცა ხშირად სოფლის ბავშვები ერთად ვთამაშობდით “ომობანას”. ყველა მოვეწყობოდით, როგორც პატარა ქვეითად მოსიარულე ჯარისკაცები, ერთ რიგად ჩამდგარი მწყობრში, დავდიოდით და თან ასე ვმღეროდით:

“რაზ, დვა, ტრი,
შემოტრიალდი,
თოფი ხელში დაიჭირე,
ომში წამოდი!”

აღნიშნულ ლექსთა წყობის პირველი სტრიქონი შეიცავს სამ მარცვალს, მეორე და მეოთხე – ხუთ-ხუთ მარცვალს, ხოლო მესამე სტრიქონი კი – რვა მარცვალს. ლექსი გართიმულია. ვერც ერთ სტრიქონს მარცვალს ვერ მოაკლებ, რადგან ლექსის რითმა დაირღვევა.

უნდა აღინიშნოს, რომ “პატარა ჯარისკაცები” ამ ლექსის მესამე სტრიქონის სიტყვას “დაიჭირე” დიალექტის ენაზე წარმოვთქვამდით როგორც: “დეჭირე”. მაგრამ ლექსთა წყობა რომ არ დარღვეულიყო, ჩვენ, ბავშვები თვითნებურად ენის ბუნებიდან გამომდინარე დიალექტურ ფორმას ვუმატებდით “და” კავშირს, რომლის შედეგად ლექსის რითმა აღარ ირღვეოდა. სიმღერას ვამბობდით ამგვარად:

“რაზ, დვა, ტრი,
შემოტრიალდი,
თოფი ხელში დეჭირე და
ომში წამოდი!”

მე, როგორც გრამატიკის უცოდინარს, მიკვირდა, რატომ ემატება ლექსის მესამე სტრიქონს კავშირი “და”, რომლის შედეგად ლექსთა წყობა დაცული და შენარჩუნებულია-მეთქი. ამოცანა ამოუხსნელი დამრჩა მეხუთე კლასამდე. მეხუთე კლასში კი ახალმა ქართული ენის მასწავლებელმა ქალბატონმა რ. ჭ. ჩვენი ლექსის საიდუმლოებას ახადა ფარადა და გვითხრა:

სიტყვაში “დაიჭირე” ოთხი მარცვალი არის, ხოლო დიალექტურ ფორმაში “დეფჩირე” კი – სამი, რადგან ბგერათშეხამებამ “ე” ამ შემთხვევაში შეადგინა, ე. წ. დიფთონგი, “ორხმოვანა”, რომელშიც ბგერა “ე” არის მარცვლოვანი და “ფ” კი – უმარცვლო, ე. ი. ფორმაში “დეფჩირე” სამი მარცვალი დაგვრჩა, ხოლო “დაიჭირე”-ში – ოთხია. ლექსთა წყობა რომ არ დარღვეულიყო, ამიტომ, თქვენ, ბავშვებმა, თვითნებურად დაამატეთ კავშირი “და”-ო.

დიფთონგების არსის შესახებ დაწვრილებით გავიგე მხოლოდ უმაღლეს სასწავლებელში, როცა “ენათმეცნიერების შესავალში” ლექციებს გვიკითხავდა ღრმად პატივცემული პროფესორი ბატონი დიმიტრი ჭანტურიშვილი, რომელმაც დაწვრილებით აგვიხსნა დიფთონგებისა და ტრიფთონგების არსი (დიფთონგების შესახებ იხ. ზემოთ – § 45).

ამგვარად, **მარცვალი არის ბგერა ან ბგერათა ჯგუფი, რომელიც ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით წარმოითქმის** (Грамматика-80:22). ასეთი ტალღები (ანუ ბიძგები) შეიძლება დავთვალოთ სიტყვაში, თუ დავდგებით ანთებული სანთლის წინ და წარმოვთქვამთ სიტყვას. რამდენჯერაც გადაიხრება სანთლის ალი, იმდენი მარცვალი იქნება სიტყვაში. ან კიდევ: მივიტანოთ ხელის გული პირთან და წარმოვთქვათ სიტყვა. ხელის გულზე შევიგრძნობთ იმდენ დარტყმას (ბიძგს), რამდენი მარცვალიც იქნება სიტყვაში. მარცვალი ენის ბუნებრივი ელემენტია, ისევე როგორც სიტყვა, წინადადება, ზოგადად – ნიშანთა სისტემა.

ზემომოყვანილი მაგალითი იმას გვაფრთხილებს, რომ იმ პოეტმა, რომელმაც გამოიყენა თავის პოეზიაში, ე. წ. დიფთონგები, აუცილებლად უნდა გაითვალისწინოს ეს ლექსთა წყობის დროს, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას დაერღვევა ლექსის რითმა.

მეოცე საუკუნის დიდმა მგოსანმა გალაკტიონ ტაბიძემ თავის პოეზიაში გაითვალისწინა დიფთონგების არსი, რომლითაც იგი არასოდეს არ არღვევდა ლექსის რითმას (დაწვრ. იხ. ჭყონია და სხვ., 2015:225-227).

§ 57. მარცვალთვასაყარი და მასთან დაკავშირებული კანონზომიერებანი

ლინგვისტიკისათვის მეტად რთულ პრობლემას წარმოადგენს, სად გავიდეს მეტყველების ჯაჭვში მარცვალთვასაყარი. მარცვალთვასაყარი ყოველი ენისათვის მეტ-ნაკლებად წარმოდგენს სპეციფიკურ მოვლენას, იმიტომ რომ ბგერათშეხამებათა რაოდენობა სხვადასხვა ენაში შეიძლება იყოს სხვადასხვაგვარი. ასე, მაგალითად, ქართული ენისათვის ბგერათშეხამების მაქსიმალური რაოდენობა 7 თანხმოვანს აღწევს, ე. ი. ერთ მარცვალში შეიძლება იყოს: ერთადერთი ხმოვანი (ა-ი ი-ა, ა-უ-ლი-ა), თანხმოვანი და ხმოვანი ან ერთი ხმოვანი და ერთი თანხმოვანი (მო-ვი-და, ას-ერ-თი, ორ-ბი), ორი თანხმოვანი და ერთი ხმოვანი ან ერთი ხმოვანი და ორი თანხმოვანი (დრო, ფრე, ა-გრო-ვებს, გრი-ა-ლი, არც კი, არც-თუ), 3–7 თანხმოვანი და ერთი ხმოვანი (გრძე-ლი, გრძნო-ბე-ბი, გრცხვე-ნი-ა, ბდღვნა, ცეცხლს, გვჩხვლეს, გბდღვნის, გვწვრთნის, გვბდღვნის) და სხვა.

რა მდგომარეობა გვაქვს ამ მიმართებით სხვა ენებში?

თანამედროვე სლავურ ენებში თანხმოვანთა მაქსიმალური ბგერათშეხამება ხუთს არ აღემატება, თუმცა რუსულ ენაში არის ერთადერთი სიტყვა, რომელშიც ექვსი თანხმოვანია დაფიქსირებული. ამ სიტყვას საიდუმლოდ ინახავდა ჩემი აღმზრდელი მასწავლებელი ბატონი დიმიტრი ჭანტურიშვილი, რომელმაც გამანდო იგი ჩემი საკანდიდატო დისერტაციის დაცვის შემდეგ. მეც ვინახავ ამ საიდუმლოებას...

ამგვარად, სლავურ ენებში დასაშვებია ერთიდან ხუთამდე თანხმოვანთა თავმოყრა მეტყველების ჯაჭვში. მაგალითად: შდრ. რუსულში – по-бе-да “გამარჯვება”, пре-фикс “თავსართი”, стра-на “ქვეყანა”, по-зд-но “გვიან”, аге-нт-ство “სააგენტო” და ა. შ.

თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული ენა ზეპირ მეტყველებაში ვერ ითავსებს სამ, ოთხ და ხუთ თანხმოვანს ბგერათშეხამებებში, მაგ., სიტყვებში со/л/нце, поз/д/но,

აგენ/ტ/ცთხო ფრჩხილებში აღნიშნული თანხმოვნები არ წარმოითქმება და მეტყველებაში ისინი იკარგებიან.

გერმანულ ენაში მეტყველების ჯაჭვში დასაშვებია ორი, სამი და ოთხი თანხმოვანთა ბგერათშეხამება, ისიც მხოლოდ მორფემათა საზღვრებზე, მაგ., ab-stim-men “ხმის მიცემა”, (das) Ab-strak-tum “აბსტრაქტული არსებითი სახელი”), **თურქულში** კი გვაქვს ორიდან სამ თანხმოვნამდე (a-bar-tma “გაზვიადება”, a-cep-len-mek “გაკვირვება”, an-tlaş-ma “ხელშეკრულება”). თურქული სინჰარმონიზმის გამო მეტყველების ჯაჭვში ხშირად გვაქვს ერთი ან ორი თანხმოვანი. მარცვალთგასაყარი გადის ჩვეულებრივ პირველ თანხმოვანზე (თუ ორი ან სამი თანხმოვანი გვაქვს), რომელიც მიეკედლება წინამდებარე მარცვალს, დანარჩენი კი – მომდევნო მარცვალს (შდრ. cum-bul-tu “ზუყბუყი”, ci-ve-len-mek “კეკლუცობა”, fren-kleş-mek “გაევროპელება” და ა. შ.). თურქული ენის ნასესხებ სიტყვებში შეიძლება იყოს (თუმცა იშვიათად) ოთხთანხმოვნიანი ბგერათშეხამება (შდრ. a-bstr-a-ksy-on “აბსტრაქცია”, a-bstr-e “აბსრაქტული”, “განყენებული”).

ყოველივე ზემოდან გამომდინარე ნათლად “გვეკითხება”, რომ აღნიშნულ ბგერათშეხამებებში სად უნდა გატარდეს მარცვალთგასაყარი? ამ კითხვაზე ამომწურავი პასუხი მოითხოვს რამდენიმე ფაქტის გათვალისწინებას:

აკად. გ. ახვლედიანი მოიშველიებს აკად. ლ. შჩერბას მარცვალთგასაყარის თეორიას, რომ თითოეულ თანხმოვანს სიტყვაში შეიძლება ჰქონდეს სამი ფორმა:

1. ძლიერდამართვიანი, როცა თანხმოვნის წარმოთქმის ბოლო მომენტი (რეკურსია, დამართვა) უფრო ძლიერია შემართვაზე (იხ. ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი – § 34), მაგ., პირველი თანხმოვანი სიტყვაში соН “ძილი” ძლიერდამართვიანია. ასეთი თანხმოვნები სიტყვაში ქმნიან მარცვლის დასაწყისს;

2. ძლიერშემართვიანი, როცა თანხმოვნის დასაწყისი წარმოითქმება (ანუ ექსკურსია, შემართვა) უფრო ძლიერად

დამართვაზე, მაგ., ус “ულვაში”, уМ “ჭკუა” და ა. შ. ძლიერშემართვიანი თანხმოვნების ბოლოს იწყება მომდევნო მარცვალი;

3. ორმწვერვალიანი ანუ გაორმაგებული სიძლიერე, როცა თანხმოვნის დასაწყისიც და ბოლოც თანაბრად ძლიერია, ხოლო მისი შუა ნაწილი დასუსტებულია; ორმწვერვალიანები შეიძლება იმყოფებოდნენ მარცვალთგასაყარზე (ახვლედიანი, 1999:153).

ამ თეორიის თვალსაზრისით ენები სწორედ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ზოგ ენას ახასიათებს თანხმოვანთა ძლიერ-თუ სუსტშემართვიანი, ზოგს ძლიერ-თუ სუსტდამართვიანი ფორმები. თუ რუსულ სიტყვაში ста-кан “ჭიქა” კ-ბგერას სუსტი შემართვა აქვს, მაგრამ ძლიერი დამართვა, ამიტომ იგი იწყებს მომდევნო მარცვალს და არ მიეკუთვნება წინმდგომ მარცვალს, ე. ი. К-ს ნელი შემართვა ჰქმნის წინმდგომი მარცვლის ღიაობას, რომელზედაც გადის მარცვალთგასაყარი. ასეთივეა, მაგ., სიტყვა о-кра-сить “შელევა”, სადაც იმავე К-ს ნელი შემართვა ხდება, რომლის შედეგად იგი მიეკედლება მომდევნო მარცვალს (იქვე, 153).

ქართულ ენაში, როგორც ცნობილია, ყველა თანხმოვანს აქვს ნელი შემართვა-დამართვა, გარდა აბრუპტივებისა, რომლებსაც ახასიათებს ნელი შემართვა და ძლიერი დამართვა. ამიტომ ქართულში “მხოლოდ აბრუპტივი მიისწრაფვის მიეკედლოს მომდევნო მარცვალს; დანარჩენი თანხმოვნები ნეიტრალურია მიკედლების მხრივ: შეუძლიათ მიეკედლონ როგორც წინმდგომ, ისე მომდევნო მარცვალს” (იქვე, 153-154).

ჩვენს მშობლიურ ენაში მარცვალთგასაყარის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს თანხმოვანთა დეცესიური კომპლექსების არსებობა, რომ ამ ტიპის თანხმოვნები დაუშლელად მიეკედლებიან მომდევნო მარცვალს, მაგ., ზა-ფხუ-ლი, სე-ტყვა, სი-ცხა-დე და ა. შ. ხოლო თუ სიტყვის შიგნით აქცესიურ თანხმოვანთა კომპლექსები გვექნება, მაშინ პირველი მათგანი მიეკედლება წინმდგომ მარცვალს, ხოლო მეორე კი – მომდევნო მარცვალს, მაგ., ოქ-ტომ-ბე-რი, ბელ-ლე-თი (სოფლის სახელია), გაგ-დე-ბა და მისთ.

სლავურ ენებში მარცვალთგასაყარი შემთხვევების დროს უნდა იქნას გათვალისწინებული, ე. წ. “ღია მარცვლის კანონი”, რომელიც მოქმედებდა საერთოსლავური ენის განვითარების გვიანდელი პერიოდიდან. იგი ითვალისწინებს მარცვალში ბგერათა ისეთ განლაგებას, რომლებიც მზარდი მჟღერადობის (ანუ სონორობის) მიხედვით ხდებოდა, ე. ი. ყოველი მომდევნო ბგერა თავისი მჟღერადობით უნდა ყოფილიყო უფრო მაღალი მჟღერადობით მის წინმდგომ ბგერაზე (Слог строился по степени возрастающей звучности) (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2013 : 279-280).

მაინც რა ქმნის მარცვალს? ეს საკითხიც გარკვეულ პრობლემებთანაა დაკავშირებული: “ნებისმიერ მეტყველების ჯაჭვში ყურით შესაძლებელია გავარჩიოთ დამარცვლა, ხოლო ყოველ მომენტში – შემავალი სონანტი” (ლათ. **sonans (sonantis)** “მბგერი” ანუ თანხმოვანი ან ხმოვანი, რომელიც ქმნის მარცვალს, – ნ. ჭ.). “ეს ფაქტები ცნობილია, – ამბობს ფ. დე სოსიური, – მაგრამ საინტერესოა, რა გონიერი საფუძველი აქვთ მათ?” (სოსიური, 2002:67). ამ მიმართებით ცნობილ ლინგვისტს მოჰყავს ორი თვალსაზრისი:

პირველი თვალსაზრისის მიხედვით, ფონეტიკოსები ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ ხმოვანთა მაღალი სონორობა თანხმოვნებთან მიმართებაში, რომ სწორედ ეს მომენტი ქმნის მარცვალსო.

მეორე თვალსაზრისი, სოსიურის აზრით, ეკუთვნის გერმანელ ფონეტიკოსს ედუარდ ზივერს (1850-1932 წ. წ.), რომელმაც “პირველმა დაადგინა, რომ ხმოვნად მიჩნეული ბგერა შეიძლება ხმოვნის შთაბეჭდილებას ტოვებდეს ..., მაგრამ კითხვაზე – საიდან წარმოიქმნება ეს ორგვარი ფუნქცია ან ორგვარი აკუსტიკური ეფექტი. პასუხობენ, რომ ბგერის ფუნქცია დამოკიდებულია იმაზე, აქვს თუ არა მას “მარცვლის მახვილი” (სოსიური, 2002:67).

ეს ორივე თვალსაზრისი, სოსიურის შეხედულებით, მიუღებელია, რადგან ხმოვნის ფუნქციას, ჯერ ერთი, თანხმოვნებიც ასრულებენ, და მეორე, ყველა მარცვალი სიტყვაში არ შეიძლება იყოს მახვილიანი, რომ “ისინი იღებენ

ცალკეულ ფონოლოგიურ ტიპებს და ცდილობენ მათი საშუალებით განსაზღვრონ მარცვალთგასაყარისა და სონანტთა ადგილი. მაგრამ, თუ მოცემული გვაქვს ფონემათა რაიმე ჯაჭვი, მას ჩვეულებრივ, ერთი გარკვეული არტიკულაციის მისთვის უფრო ბუნებრივი წესი მოეპოვება” (იქვე, 67-68; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჯ.).

რომელ ბუნებრივ წესზე საუბრობს ფ. დე სოსიური? მეტყველების ჯაჭვში, მეცნიერის აზრით, ერთ-ერთ ურთულეს პრობლემას წარმოადგენს იმპლოზიისა (ფრანგ. **implosion**, აგრეთვე ინგლ. **implosion** “დახშვა” ანუ “ხშვის გაუხსნელად ბგერის წარმოქმნა”) და ექსპლოზიის (ფრანგ. **explosion**, აგრეთვე ინგლ. **explosion** “განხშვა”, ე. ი. ხშული თანხმოვნების არტიკულაციის მესამე ფაზა – რეკურსია, დამართვა) ანუ განხშვის საკითხების გარკვევა (იქვე, 60-72). ეს არის ის წესი, რომელიც ქმნის მეტყველების ჯაჭვში “ვოკალურ წერტილებს”, რომელზედაც უნდა გავიდეს მარცვალთგასაყარი სიტყვაში (იქვე, 66). მარცვალთგასაყართან, სოსიურის აზრით, იმპლოზია-ექსპლოზიის საფუძველზე სწორედ იქმნება “ვოკალური წერტილები” ანუ დუმილის მდგომარეობიდან იმ პირველ იმპლოზიაზე გადასვლისას, ანდა ექსპლოზიიდან იმპლოზიაზე გადასვლისას იქმნება ვოკალური ეფექტი, რომელიც იძლევა საშუალებას მარცვალთგასაყარისა, რომ გამღებ და ჩამკეტ ბგერებს შორის “განვსაზღვრეთ მარცვალთგასაყარის ადგილი და ვოკალური წერტილი” (იქვე, 67).

მარცვალთგასაყარი (სოსიურის ტერმინოლოგიით “ვოკალური წერტილები”) ზოგადი ლინგვისტიკისათვის მეტად რთულ პრობლემას წარმოადგენს. ჩვენი ნაშრომის მეორე ნაწილში შევეცადეთ “მოგვეხსნა” ეს პრობლემა (დაწვრ. იხ. ჟყონია, 2013:274-281) შემდეგნაირად:.

მეტყველების ჯაჭვში ბგერათა ღიაობის 7 კატეგორიას გამოყოფენ: ოთხს – თანხმოვნებისთვის და სამს ხმოვნებისთვის:

1. ღიაობის პირველი ხარისხის თანხმოვნებია ნაპრალოვნები (v, f, z, s, ჯ, ზ j, ch, h);

2. მეორე ხარისხის ღიაობა (ე. ი. ნაპრალოვნებზე უფრო მეტი ღიაობა) აქვთ ცხვირისმიერ (ნაზალურ) თანხმოვნებს (m, n);

3. მესამე ხარისხის ღიაობა აქვთ სონორ თანხმოვნებს (r, l);

4. ღიაობის მეოთხე ხარისხისაა მაღალი აწეულობის ხმოვნები (i, ɪ, u, ʊ);

5. ღიაობის მეხუთე ხარისხის მატარებლები არიან საშუალო აწეულობის ხმოვნები (e, o, ɐ);

6. ბოლო, მეექვსე მაქსიმალური ღიაობის ხარისხი აქვს /ა/ ხმოვანს, რომლის დროს პირი ყველაზე ფართოდაა გაღებული, ვიდრე სხვა რომელიმე ბგერის (ხმოვნისა თუ თანხმოვნის) წარმოთქმისას.

რაც შეეხება ხშულ თანხმოვნებს (**b, p, d, t, g, k ...**) და ქართული ენის აბრუპტივებს (**პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ**), ისინი ხასიათდებიან ღიაობის ნულოვანი ხარისხით.

სონორობის (ხმამაღლობის) ტალღისადმი ურთიერთშეფარდება ეფუძნება იმას, რომ ყველა ბგერა-ფონემა ენაში ხასიათდება თავისი საკუთარი ხმამაღლობით: ბგერებს შორის ხმოვნები ხასიათდებიან უფრო მაღალი ბგერათსავსეობით ანუ სონორობით, ვიდრე თანხმოვნები. მაგრამ ყველა ენაში მაქსიმალური სონორობა ახასიათებს (ა) ხმოვან ბგერას. ცოტა ნაკლები სონორობით ა-სთან შედარებით გამოირჩევიან საშუალო აწეულობის ხმოვნები, კიდევ უფრო ნაკლები სონორობით ხასიათდებიან მაღალი აწეულობის ხმოვნები, ვიდრე დაბალი და საშუალო აწეულობისა. ხმოვნების შემდეგ ბგერათსავსეობით (მეტი სონორობით) გამოირჩევიან ვიზრანტები (**რ, ლ**), მეხუთე ადგილს ბგერათა ხმამაღლობის მიხედვით შესაბამის ადგილს იჭერენ ნაზალები (**მ, ნ**), შემდეგ – მჟღერი ნაპრალოვანი ბგერები (**ვ, ზ, ჟ, ღ**) და მჟღერი ხშულები (**ზ, დ, გ**). დაბოლოს, თავისი სონორობის ხარისხით მომდინარეობენ ყრუ ნაპრალოვნები (**ს, შ, ხ, ჰ**) და ყრუ ხშულები (**ფ, თ, ქ, ც, ჩ...**) (Русский язык. Энциклопедия, 1979:311-312).

როცა მარცვალთგასაყარის საკითხებს ვიხილავთ, მარტო იმპლოზია-ექსპლოზიის საფუძველზე ამ რთული პრობლემის გადაჭრა, სამწუხაროდ, შეუძლებელია. ეს პრობლემა დადებითად გადაიჭრება იმ შემთხვევაში, თუ მარცვალთგასაყარის დასადგენად იმპლოზია-ექსპლოზიასთან ერთად გათვალისწინებული იქნება გ. ახვლედიანის მიერ შემოთავაზებული თანხმოვანთა დეცესიურ-აქცესიური კომპლექსების მდგომარეობა და აგრეთვე საერთოსლავური ენის განვითარების გვიანდელ პერიოდში მოქმედი “ღია მარცვლის კანონი”, რომელმაც გარკვეული კვალი დაამჩნია თანამედროვე სლავური ენების სიტყვათა ფონეტიკურ-ფონოლოგიურ აგებულებაზე.

იმპლოზია-ექსპლოზიის, თანხმოვანთა დეცესიურ-აქცესიური კომპლექსებისა და “ღია მარცვლის კანონის” ერთიანი შეჯერების გათვალისწინებით სხვადასხვა ენებში დგინდება სწორედ მარცვალთგასაყარის ვოკალური წერტილები (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:274-281).

§ 58. მახვილი და მისი ლინგვისტური მნიშვნელობა

მახვილი, ისევე როგორც მარცვალი, სუპრასეგმენტური ფონეტიკური ერთეულია. იგი ქმნის ბგერის პროსოდიულ (ბერძნ. *prosōdia* “მახვილი”, “მისამღერი”) ნიშნებს.

როცა ამა თუ იმ ენის მახვილზე ვსაუბრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ ბგერის ისეთი მახასიათებელი ნიშნები, როგორიცაა **ბგერათა ხანგრძლივობა**, **ბგერის სიძლიერე**, **ბგერის სიმაღლე** და სხვა.

ბგერათა შეფარდებით ხანგრძლივობას **ბგერათრაოდენობას**, ანუ ბგერათა სიგრძე-სიმოკლეს უწოდებენ. ასხვაგვებენ ბგერათა აბსოლუტურ ხანგრძლივობას და ბგერათა ლინგვისტურ ხანგრძლივობას.

ბგერათა აბსოლიტური ხანგრძლივობა დამოკიდებულია მეტყველების ტემპზე. ინდივიდს შეუძლია იმეტყველოს სწრაფად ან ნელა. სწრაფი მეტყველების დროს ბგერებს მოკლედ წარმოვთქვამთ, ვიდრე ნელი მეტყველების დროს.

ლინგვისტიკისათვის ასეთ წარმოთქმულ ბგერებს არავითარი ღირებულება არ აქვს.

სამეტყველო ქმედების დროს საჭიროების მიხედვით შეგვიძლია ზოგჯერ გამოვყოთ როგორც ცალკეული ბგერები ან მარცვლები, ასევე მორფემები, სიტყვები და შესიტყვებები. ეს შესაძლებლობანი შეგვიძლია გამოვხატოთ ამ ელემენტების გაძლიერებული ან ხმამაღლებული წარმოთქმით. აქედან გამომდინარეობს ტერმინი “მახვილი”.

მახვილი ეწოდება სიტყვაში ერთ-ერთი მარცვლის გამოყოფა-გამოჩინებას, რომელიც წარმოებს ფონეტიკური საშუალებებით (ბგერის ძალა, ბგერის სიმაღლე, ბგერადობის სიგრძე-სიმოკლე და ა. შ.). ამ მხრივ მახვილი შეიძლება იყოს:

1. ძალისმიერი, ანუ **დინამიკური** (ბერძნ. *prosōdia* “ძალის-მიერი”) მახვილი. დინამიკური მახვილის დროს წარმოებს მახვილიანი მარცვლის გაძლიერება, გაგრძელება. დინამიკური მახვილის მატარებელი ენებია, მაგ, რუსული, უკრაინული, ბელორუსული, ჩეხური, სომხური, აზერბაიჯანული, უზბეკური, ყაზახური, ქართული, გერმანული, ინგლისური, თურქული და სხვა. დინამიკური მახვილი გვქონდა აგრეთვე ლათინურ ენაში (Чикобава, 1952:159);

2. ტონური, ანუ მუსიკალური მახვილი, რომლის დროს მახვილიანი მარცვალი წარმოითქმის ტონის ამაღლებით, სხვადასხვა ინტონაციით. ტონური მახვილი გვაქვს, მაგ., ჩინურ, იაპონურ, სერბულ და სხვა ენებში. ტონური მახვილი დამახასიათებელი იყო აგრეთვე ძველინდური და ძველბერძნული ენებისათვის (იქვე, 159). მუსიკალური მახვილი შეიძლება იყოს მრავალტონური (პოლიტონური), რადგან მახვილიან მარცვალს შეიძლება ჰქონდეს სხვადასხვა ინტონაცია – აღმა-ვალი ან დამავალი. მაგ., თანამედროვე ლიტვურ ენაში სიტყვას *aušti* (წარმოითქმის როგორც “აუშტი”), სხვადასხვა ინტონაციით წარმოთქმულს, აქვს სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობა: *aušti* “განათება” და *áušti* “გაყინვა”. იაპონურში სხვადასხვა ტონით წარმოთქმული სიტყვა ცვლის თავის მნიშვნელობას, მაგ., *hana* პირველი მარცვლის დაბალი ტონით წარმოთქმა

ნიშნავს “ცხვირს”, ხოლო იმავე მარცვლის მაღალი ტონით წარმოთქმა (hóna) კი – “დაწყებას” და ა. შ.

ტონური მახვილი აღმავალი იქნება, თუ მახვილიანი მარცვალი თანდათანობით იქნება გამამდიერებელი (/), დამავალი კი - უფრო დასუსტებული (\). ტონური მახვილი შეიძლება იყოს: აღმავალ-დამავალი, რომელიც დასაწყისში ძლიერდება, შემდეგ კი სუსტდება (^), დამავალ-აღმავალი, რომლის დროს ტონი დასაწყისში სუსტია და შემდგომ კი ძლიერდება (v) (იქვე, 160-161).

3) სიგრძითი (долготное ударение), ანუ რაოდენობრივი მახვილი, როდესაც ხდება მახვილიანი მარცვლის არა გაძლიერება, არამედ მისი გაგრძელება. ამგვარ ენაში ასხვავებენ გრძელ და მოკლე ფონემებს. ეს არის **ფონემათა რაოდენობრივი განსხვავება** (количественное различие фонем). გრძელი და მოკლე ხმოვანი ფონემები გვაქვს თანამედროვე გერმანულ, ინგლისურ, ესპანურ, ბერძნულ და სხვა ენებში.

შედარებით-ისტორიული გამოკვლევები ენათმეცნიერებაში გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ საერთოინდოევროპულ ფუძეენაში მახვილი ტონიდან განვითარდა, რომ თავდაპირველად გვექონდა ტონური მახვილი, რომლიდანაც შემდეგ მივიღეთ დინამიკური მახვილი (Вендина, 2001:81).

რუსულ ენაში ექსპერიმენტული ფონეტიკის საფუძველზე დადგინდა, რომ მახვილიანი მარცვლის ძალა დაკავშირებულია რამდენიმე ფაქტორთან: 1) ხმოვნის სიგრძე-სიმოკლესთან; 2) ხმოვნის პოზიციასთან სიტყვაში, მაგ., რამდენადაც ახლოს დგას ხმოვანი სიტყვის საწყისი მიმართულებით, იმდენად მეტია მისი სონორობა, ხმამაღლობა, ვიდრე მომდევნო მახვილიანი ხმოვნისა: *сѣна*, *оборотносѣнность* “თავდაცვის-უნარიანობა”.

გარდა ფონეტიკური მახვილისა, ენებში განასხვავებენ მახვილის სტრუქტურულ ტიპებს. ამ მხრივ, მახვილი შეიძლება იყოს თავისუფალი, ანუ **არაფიქსირებული** და შეკრული, ანუ **ფიქსირებული**.

არაფიქსირებული, ანუ თავისუფალი მახვილი ნიშნავს, რომ იგი სიტყვის ნებისმიერ მარცვალზე შეიძლება მოდიოდეს. მაგ., რუსულ, უკრაინულ, ბელორუსულ და მსგავს ენებში მახვილი შეიძლება ჰქონდეს სიტყვის პირველ, მეორე, მესამე... და ბოლო მარცვალზე (შდრ. რუს. город “ქალაქი”, широкий “ფართო”, конференция “კონფერენცია”, страна “ქვეყანა” და ა.შ.).

ფიქსირებული მახვილი ენაში სიტყვის ერთ რომელიმე მარცვალზეა დაფიქსირებული, ასე, მაგალითად, გერმანულ და ჩეხურ ენებში მახვილი სიტყვის პირველ მარცვალზე მოუდის, ლეზგიურში – მეორე მარცვალზე, ფრანგულსა და თურქულში – სიტყვის ბოლო მარცვალზე, პოლონურში – ბოლოდან მეორე მარცვალზე ა. შ. და ა. შ.

ზოგიერთ ენაში გვაქვს **მოდრავი მახვილიც**: სიტყვის ფორმის შეცვლასთან დაკავშირებით მახვილი შეიძლება ერთი მარცვლიდან სხვა მარცვალზე გადავიდეს. ასეთი მოძრავი მახვილი გვაქვს, მაგ., რუსულ ენაში: дом “სახლი”, дома “სახლები”; паспорт “პასპორტი”, паспорта “პასპორტები”, поля “მინდვრის”, поля “მინდვრები” და ა. შ. როგორც ვხედავთ, მახვილის გადაადგილებამ არსებითი სახელის მხოლოდბითი რიცხვი შეცვალა მრავლობითით.

მახვილის გადაადგილებით რუსულ ენაში იცვლება სიტყვის მნიშვნელობაც: замок “გასაღები” და замо́к “ციხე-სიმაგრე”, стоит “ღირს” და сто́ит “დგას”, хлопок “ზამზა” და хлопóк “ტაში” და მისთ.

ენებში მახვილი ჩვეულებრივ სრულმნიშვნელოვან სიტყვებს მოუდის. ამიტომ დამხმარე სიტყვები (წინდებული, თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი, არტიკლი) განიცდიან პროკლიტიკისა და ენკლიტიკის პროცესებს.

პროკლიტიკა (ბერძნ. **proklinō** “წინისაკენ ვიხრები”), როცა უმახვილო სიტყვა წინიდან მიეკედლება სრულმნიშვნელოვან სიტყვას, მაგ., არ გიკვირს ეგ ამბავი? ამ წინადადებაში “არ” ნაწილაკი მიერთებულია ზმნასთან “გიკვირს”, მიერთება მოხდა მარცხნიდან მარჯვნივ.

ენკლიტიკა (ბერძნ. *enklino* “ვიხრები”) ისეთი ფონეტიკური პროცესია, როცა დამხმარე სიტყვა მიეკედლება სრულმნიშვნელოვან სიტყვას მარჯვნიდან მარცხნივ, მაგ., “ორ ზღვას შუა ძველისძველად ... “ შდრ. რუს. *Правда ли?* “**ნუთუ** სიმართლეა?” როგორც ბოლო მაგალითი გვიჩვენებს, რუსულში ენკლიტიკა გვაქვს, ხოლო მის შესაბამის ქართულ თარგმანში კი – პროკლიტიკა.

სიტყვიერ მახვილის ძირითადი ფუნქციაა სიტყვის ფონეტიკური გაერთიანება, მისი ინტონაციური ცენტრის გამოყოფა-გამოჩინება.

სიტყვიერ მახვილთან ერთად ლინგვისტიკაში გამოყოფენ აგრეთვე სინტაგმატურ და ფრაზულ მახვილსაც. სინტაგმატური მახვილი ორ სიტყვას აერთიანებს ერთ სინტაგმაში (ბერძნ., ინგლ. *syntagma* “ორი ან მეტი წევრის სინტაქსური შეერთება”, სადაც ერთი მსაზღვრელია, მეორე კი – საზღვრული). მაგ., ჩემმა ძმამ დიდი სახლი ააშენა. ეს წინადადება შეიძლება დავშალოთ შემდეგ სინტაგმებად: 1) ძმამ ააშენა, 2) ააშენა სახლი, 3) ჩემმა ძმამ, 4) დიდი სახლი.

სინტაგმატური მახვილი ესაა მახვილიანი მარცვლის უფრო ძლიერი გამოყოფა. ამ შემთხვევაში მახვილის გაძლიერება ხდება სინტაგმის ბოლო სიტყვაზე.

ფრაზული მახვილი კი აერთიანებს რამდენიმე სინტაგმას ერთ ფრაზაში, სადაც ხდება მახვილის წინ გადმოტანა, რაც **ლოგიკური ანუ აზრობრივი მახვილის** გაჩენას იწვევს. ლოგიკური მახვილის დროს ხდება იმ სიტყვის გამოყოფა-გამოჩინება, რომელი სიტყვაც აინტერესებს მოსაუბრე ინდივიდს. მაგალითად:

1. **დღეს** ჩემი მეგობარი მიემგზავრება თბილისში.

როდის მიემგზავრება ჩემი მეგობარი თბილისში? – დღეს.

2. ჩემი **მეგობარი** მიემგზავრება დღეს თბილისში.

ვინ მიემგზავრება დღეს თბილისში? – მეგობარი.

3. **თბილისში** მიემგზავრება დღეს ჩემი მეგობარი?

სად მიემგზავრება დღეს ჩემი მეგობარი? – თბილისში და ა. შ.

როგორც ვხედავთ, ლოგიკური მახვილის დროს ერთი და იგივე წინადადება შინაარსის სხვადასხვა ელფერს ღებულობს. სიტყვათა გადაადგილება წინადადებაში შეიძლება მაშინ, როცა ენაში გვაქვს სიტყვათა თავისუფალი წყობა.

ლოგიკური მახვილი, ანუ წინადადების მახვილი წარმოადგენს აზრისა და ემოციის გადმოცემის საშუალებას. ამიტომ ზოგიერთის აზრით, იგი უნდა განიხილებოდეს სტილისტიკაში. “იგივე შეიძლება ვთქვათ ინტონაციასა და მის ფუნქციაზე (Чикобава, 1952 : 163).

როგორია მახვილი ქართულ ენაში?

თანამედროვე ქართულ ენაში მახვილი დინამიკურია, ფიქსირებული, მაგრამ სუსტი. ძველ ქართულში იგი იყო ძლიერდინამიკური (არნ. ჩიქობავა).

ორ და სამმარცვლიან სიტყვებში მახვილი მოუდის სიტყვის დასაწყისიდან პირველ მარცვალზე: **სახლი**, **დარი**, **სახელი**, **ფრინველი** და ა. შ.

ოთხ და მეტმარცვლიან სიტყვებში ორი მახვილი გვაქვს, ერთი სიტყვის თავში და მეორე – ბოლოდან მეორე ან მესამე მარცვალზე: **მასწავლებელი**, **საქართველო**, **დამსახურება**, **თბილისელი**, **გულდაწყნარებული** და ა. შ.

ნიკო მარის მიხედვით, ორმარცვლიან სიტყვებს მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე მოდის, ხოლო სამ- და მეტმარცვლიანებში მახვილი ბოლოდან მეორე ან მესამე მარცვალზეა. ი. თევდორაძის აზრით, ექსპერიმენტულმა კვლევამ აჩვენა, რომ მახვილი ქართულში ყოველთვის სიტყვის დასაწყისშია, თუმცა ოთხ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში გვაქვს თანამახვილიცო (დაწვრ. იხ. ნებერიძე, 1991:106-107).

§ 59. ინტონაცია

მახვილზე უფრო რთული ერთეულია ინტონაცია, რომელიც წინადადების აუცილებელი თანამგზავრია. არ არსებობს წინადადება ინტონაციის გარეშე. **ინტონაცია** (იტალ.

intonation, ხოლო ეს კი – ლათინურიდან **intono**, რაც ნიშნავს “ზმამაღლა წარმოვთქვამ”) ეწოდება ზეპირი მეტყველების გადმოცემის საშუალებათა ერთობლიობას (Буланин, 1970:167). ამ საშუალებათა რიცხვს მიეკუთვნება: 1) **მელოდიკა** (ანუ ძირითადი ტონის მოძრაობა), 2) **პაუზა**, 3) ცალკეული **სიტყვის ბგერითი ძალა**, ანუ ინტენსივობა, 4) **მეტყველების ტემპი** და 5) **ტემბრი** (იქვე, 167 და შემდ.). ლ. ვ. ბონდარკო კი ინტონაციის კომპონენტებად თვლის შემდეგ საშუალებებს: **მელოდიკა** (ე. ი. ხმის ძირითადი ტონის სიხშირის ცვლილება), **ხანგრძლივობა** და **ინტენსივობა**. ამა თუ იმ სინტაგმის (იხ. ქვემოთ) განსაზღვრისას თითოეულ კომპონენტს აქვს თავისი დატვირთვა (Бондарко, 1977:162).

ინტონაციას სხვაგვარადაც განმარტავენ, როგორც რიტმულ-მელოდიურ წყობას, ხმის აწევ-დაწევას ამა თუ იმ წინადადების წარმოთქმისას; ინტონაცია არის ზეპირი მეტყველების აუცილებელი ნიშანი, ამიტომ მეტყველება ინტონაციის გარეშე არ არსებობს.

ინტონაციის მახასიათებლებად შეიძლება ჩაითვალოს დასრულებითი და უსრული ინტონაცია, კითხვითი ან გამოყოფითი ინტონაცია. მაგ., ინტონაცია დასრულებითი სინტაგმისა ხასიათდება ძირითადი ტონის სიხშირის ძლიერი დაწევით, დადაბლებით, რომ სინტაგმის ბოლო მახვილიანი მარცვალი წინამახვილიან მარცვლებთან შედარებით გამოირჩევა დაბალი ტონით. თუ სინტაგმის ბოლო მახვილიანი მარცვლის შემდეგ მოდის უმახვილო ხმოვნები, მაშინ ასევე გაგრძელდება მათზე დაბალი ტონალობა.

კითხვითი ინტონაციისათვის დამახასიათებელია ძირითადი ტონის ამაღლება სინტაგმის ბოლო მახვილიან მარცვალზე.

ინტონაცია შეიძლება იყოს წარმოთქმის მანერაც, რომელიც მთქმელის გრძნობას გამოხატავს. ასხვავებენ მუსიკალურ ინტონაციასაც, რომელიც გულისხმობს მუსიკის შესრულების სიზუსტეს, ბგერის სიწმინდეს სიმაღლის მიხედვით. ინტონაცია, ამგვარად, პროსოდიული (ბერძნ. *prosōdia* “მისამღერი”,

“მახვილი”) ელემენტია და იგი ფონეტიკური თვალსაზრისით ერთ მთლიან სტრუქტურად ქმნის წინადადებას, გამოხატავს რა მის სხვადასხვა მოდალობას. ტყუილუბრალოდ არ უწოდა ა. მ. პეშკოვსკიმ რთულ წინადადებას “რთული მთლიანობა” («Сложное целое») (Пешковский, 1956:455-461), რომ იგი შეკრულია ერთიანი რთული ინტონაციით.

ლინგვისტური თვალსაზრისით ინტონაცია შეიძლება იყოს **თხრობითი, კითხვითი და ბრძანებითი**.

თხრობითი ინტონაციის დროს ხდება ჯერ ტონის თანდათანობით ამაღლება, ხოლო ბოლოსაკენ კი – ტონის თანდათანობით დადაბლება. მაგალითად:

-
1. **იმ დღეს მშვენიერი დილა იდგა.**
2. **თუ კარგი ამინდი იქნება, სტუდენტები ექსკურზიაზე წავლენ.**

II. კითხვითი წინადადების ინტონაცია ორი სახისაა: კითხვითი წინადადება, რომელშიც კითხვითი ნაცვალსახელები და კითხვითი ზმნიზებებია, ასეთ შემთხვევაში ხმის ამაღლება ხდება სწორედ კითხვით სიტყვაზე და არა სხვა რომელიმე ერთეულზე. მაგალითად:

1. **ვინ** მოვიდა?
2. **რა** მოხდა გუშინ?
3. ეგ **კაცი საიდან** ჩამობრძანდა?
4. **როდის** დაიბადა აკაკი წერეთელი?
5. “**წუთუ** უკვე გასათხოვარი შეიქნა?” (უ. ფალავა, “სუსხი ავბედობისა”, გვ. 91).

კითხვითი წინადადების მეორე სახეა წინადადების ისეთი წყობა, სადაც არა გვაქვს კითხვითი ფორმები და ხმის ამაღლება ხდება ზმნა-შემასმენელზე. მაგალითად:

1. **მიდიხარ** დღეს უნივერსიტეტში?
2. “**მაშ** შენ თვითონ **გამოუტყდი** სიყვარულში?” (ი. ფალავა, 1962, “სუსხი ავბედობისა”, გვ. 93).

თუ კითხვით წინადადებაში კითხვითი სიტყვის გარეშე საჭირო ხდება ლოგიკური მახვილის გამოყოფა, მაშინ ხმის

ამაღლება ხდება ზმნა-შემასმენელზე ლოგიკური მახვილის ერთად. მაგალითად:

1. “გამდიდრებას აპირებდით, მაგრამ კოვზი ნაცარში **ჩაგივარდათ, არა?**” (ფალავა, 1962, “სუსხი ავბედობისა”, გვ. 61).

2. “თქვენი აზრით მხოლოდ **ხიხანში კვდება** ადამიანი?” (იქვე, 106).

როცა ვახდენთ მთლიანი ტექსტის ანალიზს, სადაც გვაქვს უკითხვითსიტყვო კითხვითი წინადადებები, ასევე – კითხვითსიტყვიანიც, ხმის ამაღლება ინტონაციურად ანალოგიურია მარტივი წინადადების მსგავსად. ზოგჯერ კითხვით წინადადებაში გამოტოვებულია ზმნა-შემასმენელი. ასეთ შემთხვევაში ხმის ამაღლება ხდება ჩვეულებრივ ნებისმიერ სხვა სახელზე. მაგალითად:

“– **ძია კაცო, ჰეი, ძია კაცო...** – ჯორს მათრახი გადაჰკრა და მისკენ გაემართა ლუკა.

ქართული სიტყვების გაგონებაზე მოხუცი შედგა და ცნობისმოყვარეობით მიაჩერდა.

– ეს რა უბედურებაა, **ვინ** ჩაიდინა ასეთი სისამაგლე?

– **მოსისხლე მტერმა, ბატონო,** – ორიოდ ნაბიჯი წამოინაცვლა მოხუცმა. – **მოგვსპო და მოგვთხარა.**

– **ხვარაზმელები დაგესხნენ?**

– **რის ხვარაზმელები,** ისინი ორი კვირაა აიყარნენ საქართველოდან.

– მაშ, **რომელმა** გარეწრებმა ჩაიდინეს ეს ბოროტება?

– **მონგოლმა** გადამთიელებმა, **ბატონო...** – დასძინა მოხუცმა.

– **მონგოლებმა?** – ტანში ჟრუანტელმა დაუარა ლუკას.

– **როდის** მოხდა ეს საშინელება?

– ამ დილით დაგვესხნენ თავს. მცხოვრებთა ერთმა ნაწილმა მოასწრო სოფლიდან გახიზვნა. ვინც ხელთ იგდეს, ყელები გამოლადრეს და ქონება დაიტაცეს. შემდეგ სახლ-კარიც გადაგვიწვეს და გაგვაუბედურეს“ (ფალავა, 1962:67-68).

(შენიშვნა: აქაც და შემდგომშიც ხმის ამაღლება ხდება შავი შრიფტით გამოყოფილ სიტყვებზე).

არსებობს ენები, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია მხოლოდ კითხვითსიტყვიანი წინადადებები. ასეთ ენებს მიეკუთვნება თანამედროვე ბულგარული ენა და თურქულ ენათა ოჯახის ენები. მაგალითად:

თურქ. Üniversiteye gidiyor **musun?** (შდრ. ქართ. უნივერსიტეტში **მიდიხარ?**)

ბულგ. Това книга **ли е?** (შდრ. ქართ. ეს **წიგნია?**).

ინდოევროპულ ენებში (გარდა ბულგარული ენისა) ორივე სახის კითხვითი წინადადებები გვხვდება.

III. ძახილის წინადადება. ძახილის წინადადება შინაარსის მიხედვით მრავალფეროვანია. იგი შეიძლება გამოხატავდეს ბრძანებას: დაიჩოქეთ! (შდრ. გერმ. *Hende hoch!*, რუს. **Руки вверх!**).

სხვადასხვა ენაში ძახილის წინადადება შეიძლება გამოხატავდეს გაკვირვებას, ნატვრას, თხოვნას, მუდარას, აღტაცებას, მრისხანებას და ა. შ. ინტონაციაც ასეთ შემთხვევაში თითქმის ყველა ენაში აქცენტირებულია ზმნა-შემასმენელზე.

სინტაქსური თვალსაზრისით გამონათქვამის მნიშვნელობა გამოიხატება იმ მინიმალური ერთეულით, რომელსაც წინადადებას ვეძახით. ხოლო წინადადების “უმარტივეს სინტაქსურ მთელს” კი ვუწოდებთ **სინტაგმას**, ანუ ტაქტს. რეალური განმარტება სინტაგმისა, როგორც სემანტიკურ-სინტაქსური ერთეულისა, პირველად მოგვცა აკად. ლ. ვ. შჩერბამ ნაშრომში “ფრანგული ენის ფონეტიკა”: “ფონეტიკური ერთიანობა, რომელიც მეტყველების პროცესში გამოხატავს ერთ აზრობრივ მთლიანობას”, ... ეწოდება სინტაგმა (Щерба, 1953:8). მაგ., მასწავლებელი მოსწავლეებს: “ამოიღეთ წიგნები, // გადაშალეთ ოცდამეათე გვერდი!” ეს წინადადება შედგება ორი სინტაგმისაგან. პირველია “ამოიღეთ წიგნები”, სადაც სიტყვა “ამოიღეთ” წარმოითქმება ჩვეულებრივი დაბალი ინტონაციით (მახვილით), ხოლო მეორე – “წიგნები” – უფრო მაღალი ტონით, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ **სინტაგმატური ტონი** (სინტაგმატური მახვილი); მეორე სინტაგმაა “გადაშალეთ ოცდამეათე გვერდი”, რომელშიც, ისევე როგორც პირველ სინტაგმაში, სუსტი მახვი-

ლით წარმოითქმება სიტყვა “გადაშაღეთ”, ხოლო სინტაგმატური ტონით წარმოითქმება სიტყვათშეხამება “ოცდამეათე გვერდი”.

ერთი წინადადების სინტაგმათაშორისი პაუზები იშვიათი მოვლენაა ენაში, რადგან ბმული მეტყველება, როგორც წესი, განუყოფელია, მაგრამ ლინგვისტები ამჩნევენ, რომ მსმენელს ხშირად “ესმის” სინტაგმებს შორის რაღაც პაუზა, რომელიც სინამდვილეში არ არსებობს (Бондарко, 1977:161).

კითხვითი ინტონაციისათვის დამახასიათებელია ძირითადი ტონის სიხშირის გაზრდა სინტაგმის ბოლო სიტყვის მახვილიან მარცვალზე (თუ კითხვითი წინადადება კითხვითი სიტყვის გარეშეა წარმოდგენილი), მაგ., ამ დილაადრიანად // სათევზაოდ მიდიხარ? ამ წინადადებაში ყველაზე მაღალი ტონით წარმოითქმება სინტაგმის ბოლო სიტყვის მახვილიანი მარცვალი მი- წინა მახვილიან მარცვლებთან შედარებით. ხოლო სიტყვის “მიდიხარ” უმახვილო მარცვლებზე (-დი-ხარ) ასევე ტონის დადაბლება ხდება მი- მახვილიან მარცვალთან მიმართებაში.

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი დ ე ორთოეპია და ფონეტიკური პროცესები ზეპირ მეტყველებაში

§ 60. ორთოეპიის რაობა

დიალექტებისაგან განსხვავებით სალიტერატურო ენის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს და არსებით ნიშან-თვისებას წარმოადგენს მასში დახვეწილი და დამუშავებული ნორმები. სალიტერატურო ენას, როგორც ცნობილია, გააჩნია ლექსიკური, გრამატიკული, ორთოგრაფიული და ფონეტიკური (სხვაგვარად წარმოთქმითი) ნორმები. ასე, მაგალითად:

თუ ჩვენს მეტყველებაში გამოვიყენებთ ისეთ სიტყვა-ფორმებს, როგორიცაა “გარგალი”, „ტადა“ (დედის ძმა), „კარიე“, „ბლაყვი“, „ჯო“, „გადენის“, „ქლივი“, „ჭაჭვი“, „ჭიტინა“, „ჭირ-

ჟიმა“ ნაცვლად შესაბამისი სიტყვებისა: ცეცხლის გუზგუზი, ბიძა, საქათმე, სულელი, ბიჭო, გარეკავს (ნახირს), ჩლიქი, პეშვი, ჭუჭრუტანა, პანტა, - ასეთ შემთხვევაში ვარღვევთ ქართული ლიტერატურული ენის ლექსიკურ ნორმებს;

თუ ვიტყვით: „მე მიალ“, „კაცმა მოვიდა“, „თვითმფრინავმა ჩამოარდა“, „ბევრი ენები“ და ა.შ. (ნაცვლად ლიტერატურული ნორმებისა: მე მივდივარ, კაცი მოვიდა, თვითმფრინავი ჩამოვარდა, ბევრი ენა), - ვარღვევთ ქართული ენის გრამატიკულ ნორმებს;

ხოლო თუ წარმოთქმის შესაბამისად დავწერთ: „მაქთი“, „კწერს“, „ზდექ!“, „ვაშკაცი“, „ბახში“, „სახში“, „ძმათ“ (ნაცვლად: მაგთი, გწერს, სდექ!, ვაჟკაცი, ბაღში, სახლში, ძმად), - ამ შემთხვევაში კი ირღვევა წერითი (ანუ ორთოგრაფიული) ნორმები და ა. შ.

გარდა ლექსიკური, გრამატიკული და ორთოგრაფიული ნორმებისა, ენაში გვაქვს კიდევ ორთოეპიული ნორმები. **ორთოეპია** (ბერძნ. **orthos** „სწორი“ და **epos** „წარმოთქმა“, „მეტყველება“) არის სალიტერატურო ენის ზეპირი მეტყველების წარმოთქმის წესების ერთობლიობა.

როგორც ცნობილია, ქართული ანბანი იდეალურ ანბანთა რიცხვს ეკუთვნის. ამიტომ ქართველოლოგები იშვიათად თუ იხილავენ ორთოეპიის საკითხებს.

ორთოეპიის შესწავლის ობიექტი სხვადასხვაგვარადაა გაგებული ლინგვისტიკაში. ამ მიმართებით შეიძლება ორი თვალსაზრისი გამოვყოთ: პირველი თვალსაზრისი გულისხმობს ორთოეპიას ვიწრო მნიშვნელობით, როცა ორთოეპია გაგებულია მხოლოდ წარმოთქმის სპეციფიკური ნორმების ერთობლიობა. მეორე თვალსაზრისი კი ორთოეპიას ფართო მნიშვნელობით იხილავს და მოიცავს ზეპირი წესების ნორმებსაც (მაგ., დამიხატავს და არა დამიხატია, მითქვამს და არა მითქმია, მიუხურავს და არა მიუხურია და მისთ.).

სალიტერატურო ენის გრამატიკული ნორმების დარღვევა გამოწვეულია ამავე ენის დიალექტების ზეგავლენით. მაგ., რუსულ ენაში სიტყვათშეხამება **Помог ему** „დავეხმარე მას“

დაახლოებით წარმოითქმება როგორც «памок йиму», მაგრამ თუ ამ ნორმის ნაცვლად წარმოთქვამენ „помок яму» ან «памок ёму» ან კიდევ: «Привиду внука» (приведу внука) „მოვიყვან შვილიშვილს“ - ნაცვლად ვიტყვით: Привяду унука, მაშინ ვარღვევთ ლიტერატურული ენის ორთოეპიულ ნორმებს (Аванесов, 1972:9).

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ რ. ი. ავანესოვის აზრს, რომლის მიხედვით მახვილი განეკუთვნება არა მარტო ზეპირი მეტყველების სფეროს, არამედ გრამატიკის სფეროსაც. როცა წარმოვთქვამთ სიტყვას Молоко „რძე“ (წარმოითქმება როგორც „мълакó“ ან „мóлоко“), რ. ი. ავანესოვის აზრით, მეორე შემთხვევაში (мóлоко) მეტყველი შეცდომას უშვებს სინამდვილეში არა სიტყვის წარმოთქმაში, არამედ – მახვილში, რომელიც დამახასიათებელია ამ სიტყვისათვის (იქვე, 11-12): საქმე იმაშია, რომ პირველ შემთხვევაში სიტყვა „молоко“ წარმოითქმება რუსული სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით, სადაც დაცულია მახვილიც და გრამატიკული ფორმაც, ხოლო მეორე შემთხვევაში, – ჩრდილოველიკორუსული დიალექტების კანონზომიერების თვალსაზრისით, სადაც ასევე დაცულია, როგორც პირველ შემთხვევაში, მახვილიც და გრამატიკული ფორმაც, რომლისთვისაც დამახასიათებელია სრული ოურობა (შდრ. რუს. полное оканье).

ზოგიერთი სპეციალისტი მოითხოვს, რომ ქართულში ყველა სიტყვა ისე უნდა წარმოითქვას, როგორც იწერება, რადგან ქართული ანბანი იდეალური ანბანიაო. ასეთი სპეციალისტების მისამართით უნდა ითქვას, რომ არ არსებობს მსოფლიოში ენა, რომლის ბგერითი გამოსახულება აბსოლუტურად შეესაბამებოდეს ფონემათა რაოდენობას.

ქართულ ენას, ისე როგორც ნებისმიერ სხვა ბუნებრივ ენას, ახასიათებს ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებიც გამოიხატება ასიმილაციის, დისიმილაციის, მეტათეზისის, სინჰარმონიზმის და მისთანების სახით. ეს პროცესები ერთ შემთხვევაში შეიძლება იყოს ზოგადი, მეორე შემთხვევაში - სპეციფიკური.

ენა ზეინდივიდუალური მოვლენაა და ამიტომ ყოველი ფონეტიკური ცვლილება კანონზომიერია ყველა ენისათვის, რომელსაც ნებისთინი უნებლიედ ემორჩილება ყველა ინდივიდი, თითოეული ენის მატარებელი.

**§ 61. ზეპირი მეტყველებისა და წერითი ნორმების
ურთიერთობის საკითხისათვის
(აღვნიშნე თუ ავღნიშნე-ს საფუძველზე)**

ენის ნორმალური ვითარება, წერითი და ზეპირი მეტყველების კულტურის ამოღება და მათი ურთიერთმიმართების საკითხი ერთ-ერთი პრობლემატაგანია თანამედროვე ენათმეცნიერებისათვის. წერითი მეტყველების ნორმები, რომლებიც ოდესღაც დაკანონებული იყო ამა თუ იმ ენისათვის, ე. წ. ორთოგრაფიული კომისიის წყალობით, ხშირად უგულვებელყოფილია შესაბამისი ბუნებრივი ენის ზეპირ მეტყველებაში და დროთა ვითარებაში სრულიად უკუგდებულია ამ ენის მატარებელთა მიერ.

ენა არის ადამიანთა ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების საშუალება. ჩვენ ვლაპარაკობთ და ვწერთ იმისათვის, რომ სხვას გადავცეთ და გავაგებინოთ ჩვენი აზრები. მაგრამ როცა რაიმეს ვისმენთ ან ვკითხულობთ, მაშინ აღვიქვამთ და ვგებულობთ სხვათა აზრებს.

ლიტერატურული ენა, როგორც სახალხო ენის ნაწილი, სრულყოფილად დამუშავებული და დახვეწილი ფორმაა, რომელსაც გააჩნია მეტ-ნაკლებად წერის დაფიქსირებული ფორმები, “ამიტომ ენა და დამწერლობა ნიშანთა ორი განსხვავებული სისტემაა” (სოსიური, 2002:34).

ფერდინანდ დე სოსიურმა ნათლად დაგვანახა ბუნებრივი ენისა და დამწერლობის ურთიერთობა და მათ შორისაც უპირატესობა, რომ ეს უკანასკნელი (დამწერლობა) ინდივიდთა უმრავლესობისათვის “ადვილი აღსაქმელია”, ...“მხედველობითი შთაბეჭდილება უფრო აშკარა და ხანგრძლივია”, რომ თითქოსდა სალიტერატურო ენა იყოს რაღაც კოდიფიცირებული რამ, რომ “ეს კოდი წარმოადგენს დაწერილი კანონების კრებულს,

რომელიც მკაცრ უზუსტ – ორთოგრაფიას ემორჩილება. ყოველივე ეს ანიჭებს დამწერლობას პირველხარისხოვან მნიშვნელობას. ბოლოს, ავიწყდებათ, რომ ჯერ ლაპარაკს სწავლობენ, შემდეგ კი წერას და ბუნებრივი ურთიერთმიმართება თავდაყირა დგება” (სოსიური, 2002 : 35-36). “ამრიგად, - ასკვნის სოსიური, - **დამწერლობა დაუმსახურებელ უპირატესობას ინარჩუნებს**” (იქვე, 36, ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

როგორც ცნობილია, ენობრივი მოვლენები (ფონეტიკური, ფონოლოგიური, გრამატიკული, ლექსიკური, ორთოგრაფიული, ორთოეპიური და მისთ.) მუდმივად იმყოფებიან ადამიანთა ზეგავლენის ქვეშ, რის შედეგად ირღვევა ზეპირი მეტყველებისა და წერითი ნორმების შესაბამისობა. დროა ლინგვისტებმა ჯეროვანი ყურადღება მიაქციონ ენაში ასეთ წარმოჩენილ შეუსაბამოებებს და გამოავლინონ მათი გამომწვევი მიზეზები და კრიტერიუმები. აქვე კიდევ მოვიშველიებ სოსიურის სიტყვებს: “**ენა მუდმივ განვითარებას განიცდის, დამწერლობა კი მიდრეკილია უძრაობისაკენ...** დამწერლობა, რომელიც გარკვეული ეპოქისათვის თანმიმდევრულია, ერთი საუკუნის შემდეგ შეიძლება აბსურდული აღმოჩნდეს” (სოსიური, 2002:37; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

დამწერლობამ ანგარიში რომ უნდა გაუწიოს ზეპირ მეტყველებას, ნათლად ჩანს დანიელი ენათმეცნიერის ო. იესპერსენის სიტყვებიდან: “... დამწერლობა მხოლოდ ზეპირი მეტყველების შემცვლელია. **დაწერილი სიტყვა მუმიის მსგავსია მანამ, სანამ ვიღაც არ გააცოცხლებს მას, აზრობრივად არ გარდაქმნის ზეპირი მეტყველების შესაბამის სიტყვად**” (Есперсен, 2202:15; ხაზი ჩვენია, ნ. ჭ.).

ზეპირი მეტყველებისა და წერითი ნორმების ურთიერთობის საკითხი ჩვენი მთავარი თემის გვერდით იმიტომ განვიხილეთ, რომ გვეჩვენებინა ამ ორი ფორმის ერთმანეთთან დაშორების მიზეზები. დამწერლობამ კვალდაკვალ უნდა მისდიოს ზეპირ მეტყველებას და ანგარიში გაუწიოს მას (გზადაგზა ცვალოს წესები და მოარგოს ზეპირ მეტყველებას შესაბამისი ნორმები), წინააღმდეგ შემთხვევაში მივიღებთ ისეთ

სურათს, როგორც გვაქვს დღევანდელ ინგლისურ ენაში, სადაც ზეპირი მეტყველება ძალიან დაშორდა წერით ნორმებს. იმის გამო, რომ კონსერვატიულმა ინგლისმა არ ისურვა წერითი ნორმების შეცვლა, რათა გზადაგზა მოეხდინა ზეპირ მეტყველებასა და დაწერილობას შორის დაახლოება, პირიქით, ადრეული ახალი ინგლისური სალიტერატურო ენის ნორმების დამკვიდრების შემდეგ (ჩოსერი, მე-14 საუკუნე) ინგლისურ ენაში არ მომხდარა ორთოგრაფიული წესების ცვლილება. რუსულ ენაში დამკვიდრდა ისეთი ანდაზა, რომელიც ნათლად გვაუწყებს დღევანდელ ინგლისურ ენაში ზეპირ მეტყველებასა და დაწერილობას შორის არსებულ მდგომარეობას. ანდაზა ასე ჟღერს: “По-английски произносим Рио-де-Жанейро, а пишем Ливерпуль” (“ინგლისურად წარმოვთქვამთ რიო-დე-ჟანეიროს, ხოლო ვწერთ ლივერპულს”).английски произносим Рио

|ვ|V|-ფონემა-ბგერასთან დაკავშირებული ფონეტიკური ცვლილებების შესახებ ვიუწყებოდით ჩვენ მიერ წარმოდგენილ სტატიებში, რომლებიც გამოქვეყნებულია საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის “ტბელობა” და “დიდაქარობა” მასალებში (2010, 2011 წლების კრებულები). ამჟამად საუბარი გვექნება არა ზმნის ისეთ ფორმებთან, როგორიცაა ხვნავ – ხვნა, ვკლავ – კვლა და მისთ., სადაც /V/-თანხმოვანი იწყებს “თავისებურ მოგზაურობას” სხვადასხვა ტიპის სიტყვებში რეგრესიული გზით, არამედ წინამდებარე სტატიის განხილვის თემას ექვემდებარება პირველი სუბიექტური პირის /V/ ნიშნის მიმართება ალ- ზმნისწინთან.

ალ- ზმნისწინის შესახებ “ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში” ვკითხულობთ შემდეგს: “უკვე ძველი ქართულის ადრინდელ ძეგლებში დასტურდება ალ- ზმნისწინის ა- ვარიანტი”, მაგრამ “სავარაუდოა, ეს ვარიანტი ჯერ კიდევ მწერლობამდელ ქართულში არსებულიყო” (ფენრიხი და სხვ., 2000:82).

ა. შანიძე თავის ნაშრომში “ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები” ფართოდ საუბრობს ძველი ზმნისწინების ალ-, გან-, წარ- ლიტერატურულ ძეგლებში გამოყენების “ახალი

გააზრების” შესახებ. ჩვენთვის საყურადღებოა ალ- ზმნისწინის გამოყენება ლიტერატურაში, სადაც გვხვდებოდა ამ ზმნისწინის ახალი გააზრება, “რის გამო პრეფიქსული ნაწილები (მაგ., პირის ნიშნები) წინ არის გადმოსული: “ღვთის წინაშე ვაღიარებ” (ქავ., “გლახის ნაამბობი”)” (შანიძე, 1973:250), რომლის შედეგად ზმნისწინისეული /ღ/ შეეზარდა ზმნის ფუძეს (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:249-250).

ჟ. ფეიქრიშვილი გვეუბნება, რომ “ისტორიულად და გრამატიკულად” გვექონდა ფორმები “აღვიარებ”, “აღვიარებ”, ხოლო “ვაღიარებ ფორმა კეთილხმოვანების საფუძველზე პირველმა გამოიყენა და მართებულად ჩათვალა ი. გოგებაშვილმა”-ო (შდრ. ახალი: ვაღიარებ მე მას, გაღიარებ მე შენ) (ფეიქრიშვილი. მორფოლოგია, 1992 : 152).

უნდა აღინიშნოს, რომ ზეპირი მეტყველებისა და წერითი ნორმების ურთიერთმიმართების შედეგად ალ- ზმნისწინში /ღ/ თანხმოვანს საკმაოდ მერყევი პოზიცია უჭირავს: ზოგ შემთხვევაში იგი სრულიად იკარგება ზმნის ფორმებში და ალ- ზმნისწინი უტოლდება ა- ზმნისწინს, ზოგჯერ გვაქვს პარალელური ფორმები, ზოგჯერ ზეპირი მეტყველებისა და წერითი ნორმების ფორმები არ ემთხვევა ერთმანეთს და სხვ.

ალ- ზმნისწინთან მიმართებაში ზმნის ფორმები შეიძლება ასეთ ჯგუფებად დავყოთ:

1. პარალელური ფორმები, რომლებიც თანამედროვე სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით თანაბრად გამოიყენება ენაში:

აღაგზნებს და ააგზნებს; აღაგზნებდა და ააგზნებდა; აღაგზნო და ააგზნო; აღუგზნია და აუგზნია; აღავსებს და აავსებს; აღავსებდა და აავსებდა; აღავსო და აავსო; აღუვსია და აუვსია; აღაპყრობს და ააპყრობს; აღუპყრია და აუპყრია; აღგზნება და აგზნება; აღგზნებადი და აგზნებადი; აღგზნებადობა და აგზნებადობა; აღგზნებული და აგზნებული; აღვწერ და ავწერ; აღმიწერია და ამიწერია; აღმეწეროს და ამეწეროს; აღიგზნება და აიგზნება; აღიგზნო და აიგზნო; აღიმართა და აიმართა; აღმართულა და ამართულა; აღინუსხება და აინუსხე-

ბა; აღნუსხულა და ანუსხულა; აღიტაცებს და აიტაცებს; აღუტაცებია და აუტაცებია; აღმართავს და ამართავს; აღუმართავს და აუმართავს და სხვა;

2. პარალელური ფორმები, რომელთა შორის ერთ-ერთი მათგანი უპირატესად მიიჩნევა, ხოლო მეორე დასაშვებია ენაში გამოყენების თვალსაზრისით. ასეთი დასაშვები ფორმები ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში მრგვალ ფრჩხილებშია მოთავსებული:

აღაშფოთებს, აღაშფოთებდა, აღაშფოთა, აღუშფოთებია (/ააშფოთებს, ააშფოთებდა, ააშფოთა, აუშფოთებია); აღეშფოთებინა (/აეშფოთებინა); აღმართული (/ამართული); აღშფოთდება (/აშფოთდება); აღშფოთდა (/აშფოთდა); აღშფოთებულა (/აშფოთებულა) და მისთანები.

როგორც მაგალითები გვიჩვენებს, გამოყენების თვალსაზრისით უპირატესობა ენაში ენიჭება აღ-ზმნისწინიან ფორმებს. რაც შეეხება ამ ზმნისწინის გარეშე მიღებულ ფორმებს, ეტყობა, ისინი ჯერ კიდევ მყარად არ არიან დამკვიდრებული და ადამიანის ყური მათ ისე ვერ აღიქვამს, როგორც აღ- ზმნისწინით გამოხატულ ფორმებს;

3. მეორე პუნქტში მოცემული პარალელური ფორმების საპირისპიროდ გვაქვს ისეთი პარალელური ფორმებიც, სადაც აღ-ზმნისწინიანი ფორმები ითვლება, როგორც მოძველებული, მივიწყებული, იშვიათი ან კუთხური გამონათქვამები. ისინი ორთოგრაფიულ ლექსიკონში აღინიშნებიან დამატებითი ნიშნით “ძვ.” (ძველი). ახალ ფორმებში ფაქტიურად დაკარგულია ძველი ზმნისწინის /ლ/ თანხმოვანი, რის შედეგად იგი გატოლებულია ა- ზმნისწინთან, მაგალითად:

აღასრულებინებს ძვ. და აასრულებინებს; აღასრულებს ძვ. და აასრულებს; აღაფრენს ძვ. და ააფრენს; აღვსება ძვ. და ავსება; აღვსებული ძვ. და ავსებული; აღივსება ძვ. და აივსება; აღვაზმავს ძვ. და ავაზმავს; აღკრძალავს ძვ. და აკრძალავს; აღმშენებელი ძვ. და ამშენებელი; აღპყრობა ძვ. და აპყრობა და სხვა;

4. შეიძლება ცალკე გამოვყოთ ალ-ზმნისწინიანი ფორმების მეოთხე ჯგუფი, რომლებსაც წიგნიერი სახე აქვს, რომელთა გვერდით არსებობს შესაბამისი პარალელები /ღ/ თანხმოვნის გარეშე:

აღამაღლებს წიგნ. და აამაღლებს; აღუმაღლებია წიგნ. და აუმაღლებია; აღმაღლდება წიგნ. და ამაღლდება; აღსრულდება წიგნ. და ასრულდება; აღსრულება წიგნ. და ასრულება; აღუსრულებია წიგნ. და აუსრულებია; აღსასრულებელი წიგნ. და ასასრულებელი და სხვ.

ქართული ენის წერითი ნორმების მიხედვით ალ-ზმნისწინს უნდა მოსდევდეს პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი ვ: აღვზრდი, აღვკვეთ, აღვნიშნავ, აღვძრავ (და არა ავღზრდი, ავღნიშნავ. . .) (თოფურია და სხვ., 1998:70).

ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ზეპირი მეტყველების ზეგავლენით სახეს იცვლიდა მთელი რიგი სიტყვები, ხდებოდა მათი ტრანსფორმაცია, რის შედეგად დამწერლობაში მკვიდრდებოდა სულ ახალ-ახალი წერითი ნორმები. თუ ძველად ვამბობდით: ათ+სამ+მეტი, ათ+შვიდ+მეტი, ათ+რვა+მეტი, აღვსება, აღვსებული, აღვიარებ, ხვნა, კლვა, ნომრავს ა. შ. და ა. შ., ახლა კი ვამბობთ: ცამეტი, ჩვიდმეტი, თვრამეტი, ავსება, ავსებული, ვაღიარებ, ხვნა, სვლა, ნომვრა. თუ ძველ ფორმებში გვქონდა, ე. წ. აქცესიურ თანხმოვანთა ჯგუფები (რვ, ღვ, ნვ, ლვ), რომლებსაც ქართული ენა მაინცდამაინც ვერ ეგუებოდა, ტრანსფორმაციის შედეგად მივიღეთ თანხმოვანთა დეცესიური ჯგუფები (ვრ, ვღ, ვნ, ვლ), რომლებიც უფრო დამახასიათებელი და მისაღებია ქართული ენისათვის.

ახლა კი განვიხილოთ, რამდენად შეესაბამება ალ-ზმნისწინიანი წერითი ფორმები ზეპირი მეტყველების ფორმებს. ორი წლის განმავლობაში ვაკვირდებოდი ზმნის ფორმას “აღვნიშნე” ტელე- და რადიოგადაცემებში, განათლებულ თუ გაუნათლებელ ადამიანთა მეტყველებაში და ამ ხნის მანძილზე ერთხელაც არ მსმენია არსად და ვინმესგან ზემოთ აღნიშნული ფორმა. ყველა რანგის ადამიანი (ქალი თუ კაცი) წარმოთქვამდა ფორმას “ავღნიშნე”. გარდა ამისა, ჩავატარე გამოკვლევა შოთა

რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და წმიდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტში ფილოლოგიის ფაკულტეტის პირველი კურსის სტუდენტებთან. სტუდენტთა 90 %-მა დამიწერა ფორმა “ავლნიშნე”, 10 %-მა – “აღვნიშნე”.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქართული ენის ზეპირმა მეტყველებამ მთლიანად დაკარგა ფორმა “ავლნიშნე” და აქ იგი უკვე აღარ გამოიყენება. რაც შეეხება წერით ნორმას, აქაც უპირატესობა ენიჭება ფორმას “ავლნიშნე” და არა - “აღვნიშნე”. კარგი იქნებოდა, რომ ქართულ ენაში ზეპირი მეტყველების შესაბამისად წერილობითაც (ორთოგრაფიულად) დამკვიდრდებოდა ფორმები „ავლნიშნე“, „ავლუსხე“, „ავლწერე“, „ავლრიცხე“ და მისთანები, რომლებიც, ერთი მხრივ, შეიცავენ ქართული ენისათვის დამახასიათებელ თანხმოვანთა დეცესიურ წყობას და, მეორე მხრივ, ზემოაღნიშნულ ფორმებში იოლად გამოიკვეთებოდა მარცვალთგასაყარი წერტილები (ავ-ლნიშნე, ავ-ლრიცხე და ა.შ.). სოსიურის სიტყვებით რომ ვთქვათ, “როცა ენასა და ორთოგრაფიას შორის განსხვავებაა, მათ შორის არსებული წინააღმდეგობის გადაჭრა მხოლოდ ენათმეცნიერებს შეუძლიათ” (სოსიური, 2002:36).

§ 62. ბგერათცვლილებები სამეტყველო აქტში (ზოგადი მიმოხილვა)

ყოველ ენაში სიტყვა წარმოადგენს ცოცხალი მეტყველების საფუძველს, რადგან იგი მნიშვნელობის მქონე ერთეულია, ხოლო სამეტყველო ბგერები, რომლებსაც განცალკევებულად წარმოვთქვამთ, მნიშვნელობის მქონე ელემენტები არ არიან. მაგრამ სამეტყველო ბგერა ენაში განიხილება მაინც როგორც იზოლირებულად, ასევე ურთიერთმეზობლობაშიც, ურთიერთ-ზეგავლენის საფუძველზე. მათი ცალმხრივად წარმოდგენა და ანალიზი ლინგვისტიკისათვის აუცილებელია ამა თუ იმ ენაში ფონემათა ნიშან-თვისებების დასადგენად, რომლის საფუძველზე გვეცოდინება, რა ნიშნებით უპირისპირდება მოცემული ფონემა ყველა დანარჩენს. მაგრამ ენები მაინცდამაინც ვერ იძლევიან ბგერების იზოლირებულ წარმოთქმა-გამოყენებას: ეს

იშვიათი მოვლენაა, რადგან გაბმულ მეტყველებაში ხშირია კლიტიკების (ენკლიტიკისა და პროკლიტიკის) შემთხვევები (გამყრელიძე, 2003:90). ასეთი რამ შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვა შედგება ერთადერთი ბგერისაგან.

მსგავსი ბგერა-სიტყვა შეიძლება მოინახოს, ალბათ, ყველა ენაში. მაგ.: ქართულში **ზოგიერთი შორისდებული** შედგება ერთი ბგერისგან (ა! ო!): “– აჰა, ა, შენც იწვი? (ი. გრიშ.) (ქეგლ, 1950:1); **რუსულში – წინდებულები** (в, у, к) – Жить в Грузии (საქართველოში ცხოვრება), Студент стоит у доски (სტუდენტი დგას დაფასთან); **კავშირები** (и, а) – День и ночь (დღე და ღამე) – “Поезд приходит через полчаса, а ты ещё не готов მატარებელი ნახევარ საათში მოვა, შენ კი ჯერ მზად არა ხარ”, “Лето, а холодно ზაფხულია, მაგრამ ცივა” (ტოროტაძე, 1969:19); **ნაწილაკი**: “Ваня, а Ваня!”: «А, так это вы были!»; «О Родина мать! О, если бы ты знал» (Ожегов, 1990:23), “Мальчик, а мальчик, иди сюда! ბიჭო, ჰე ბიჭო, მოდი აქ! ბიჭო, ბიჭო-მეთქი, მოდი აქ!” (ტოროტაძე, 1969:19); იგივე შორისდებულები, როგორც რუსულში, გვაქვს ასევე **გერმანულში** – შორი-სდებული О weh! „ვაი!“ (გერმანულ-რუსული ლექსიკონი, 1968:632), ბულგარულში - მაკავშირებელი სიტყვა е „არის“, Град Батуми е малък, но хубав град «ქალაქი ბათუმი პატარაა, მაგრამ ღამაში ქალაქია», (მდრ. აგრეთვე რუსულთან: Город Батуми маленький, но красивый город).

ლინგვისტიკისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს განსაკუთრებით ბგერათა ურთიერთზემოქმედების ანალიზს გაბმულ მეტყველებაში, რომლის საფუძველზე ვლინდება, ერთის მხრივ, ფონემათა ვარიანტულობა, რაც გვაძლევს შესაძლებლობას წარმოვიდგინოთ ესა თუ ის ფონემა ერთ მთლიანობაში და, მეორე მხრივ, დავადგინოთ ბგერათცვლილებების სახეები, მათი გამომწვევი მიზეზები თუ ამ ბგერათცვლილებათა ხელშემშლელი პირობები.

ენათმეცნიერების (და საერთოდ ყოველი მეცნიერების!) მოვალეობაა შესასწავლ ობიექტთან დაკავშირებული საკითხების გაშუქება მოახდინოს არა მარტო ფაქტებით, არამედ დეტალურად

გაანალიზოს ამ ფაქტების გამომწვევი მიზეზები და აღნიშნოს ენებში ამ მიმართებით არსებული სფეციფიკური განსხვავებანი.

მეტყველების უწყვეტ ნაკადში ბგერათა შეხამება ჰქმნის ფონეტიკური ერთეულების **სინტაგმატიკას** (ინგლ. **sintagmatics** - მოძღვრება ხაზოვანი (ერთდროული) ელემენტების (აქ: ბგერების) თანაფარდობის შესახებ) დიაქრონიული ცვლილებებისაგან განსხვავებით (აგრეთვე: მოძღვრება მეტყველების სინტაგმატად დაყოფის შესახებ).

ფონეტიკური ბგერათცვლილებები შეიძლება განვიხილოთ **ორ ასპექტში - სინქრონიულსა და დიაქრონიულში**. დიაქრონიის დროს ბგერათა ცვლილებები ხდება ენის განვითარების სხვადასხვა ეპოქაში, სადაც დროის ფაქტორს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან ყოველ მოცემულ პერიოდში ისინი განსაზღვრავენ ამ ენის ფონეტიკური სისტემის სპეციფიკას.

აღნიშნული პარაგრაფის ძირითად მასალას წარმოადგენს არამონათესავე და მონათესავე ენებში ფონეტიკური ბგერათცვლილებების შედარებითი ანალიზი სინქრონიული თვალსაზრისით. აქ იგულისხმება დროის ის მონაკვეთი, რომელიც კონკრეტულ შემთხვევაში შეიცავს მეტყველების აქტს, – სამეტყველო ქმედებას მთლიანად (Гумбольдт, 1984:82; სოსიური, 2002:21). ამასთან ერთად შევეცდებით მეტი ყურადღება გავამახვილოთ არა მოვლენის ფაქტებზე, არამედ – მათ წარმომშობ მიზეზებსა და საფუძვლებზე, გამოვავლინოთ სხვადასხვა ენაში ასეთი ცვლილებების ხელშემშლელი პირობები.

ამა თუ იმ ენის ხაზოვან სინტაგმატურ მეტყველებაში შეიძლება გამოვყოთ მოდიფიკაციის (ფრანგ. **modification** < ლათ. **modification** “სახეცვლილება”, შდრ. აგრეთვე რუსულთან: модификация, – “საგნის ან მოვლენის ისეთი სახეცვლილება, როდესაც არ იცვლება მისი არსი”) (ქეგლ, 1958:636) ორი სახე: კომბინატორული და პოზიციური, თუმცა ზოგიერთი სპეციალისტი კომბინატორულ ბგერათცვლილებებს აიგივებს პოზიციურ ბგერათცვლილებებთან (ნებიერიძე 1991:108). მაგრამ ორი ცნების ერთმანეთისგან გამოიჯვნა აუცილებელია იმ თვალსაზრისით, რომ კომბინატორული ბგერათცვლილებები შეიძლება „ზოგადი

ენათმეცნიერების“ ტერმინად ჩაითვალოს, ხოლო პოზიციური ბგერათცვლილებები კი – როგორც სპეციფიკური ანუ იგი „კერძო ენათმეცნიერების“ საქმეა. ყოველ ტერმინს უნდა ჰქონდეს მონოსემიური მნიშვნელობა, რომლის შესახებ სამართლიანად აღნიშნავს მ. ფარტენადე (Партенадзе, 1986:22-37).

კომბინატორული და პოზიციური ბგერათცვლილებები, მართალია, ისინი ერთმანეთთან უშუალო კავშირში არიან, რომ ორივე შემთხვევაში ფაქტიურად საქმე გვაქვს ბგერათცვლილებებთან, მაგრამ მათი გამიჯვნა მაინც აუცილებელია იმიტომ, რომ დავადგინოთ ენებში არა მარტო კერძო ასიმილაციური ბგერათცვლილებები, არამედ გამოვარკვიოთ ამ პრობლემის არსი, განვსაზღვროთ ასიმილაციური პროცესების საერთო წარმოშობის მიზეზები და ხელშემშლელი პირობები.

კომბინატორული (ლათ. **combinio** „შევაერთებ“, „შევახამებ“) ბგერათცვლილებები ისეთი ფონეტიკური მოვლენაა, რომლის დროს არტიკულაციის თვალსაზრისით მეტყველების ნაკადში ხდება ერთი ბგერის უშუალო ზემოქმედება მეორე ბგერაზე. მეტყველების ნაკადში ყოველი ბგერა იძენს, ე. წ. „დამატებითს, ანუ მეორეულ საწარმოთქმო მოძრაობა-მდგომარეობას“ (ახვლედიანი 1999:114), რომელიც ენის ბუნებიდან გამომდინარეობს, რადგან თითოეულ ენას ახასიათებს სიტყვათა შეერთების ხაზოვანი ბუნება. უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბგერები ურთიერთზეგავლენას ადენენ ერთმანეთზე, რადგან ისინი **კოარტიკულაციურ** (ლათ. **co(n)** „თან“ და **artikulation** „თანაარტიკულაცია“) მდგომარეობაში იმყოფებიან. საწარმოთქმო **ინერვაციის** (ლათ. **in** - ში, **nervus** - ნერვი, - ორგანოებისა და ქსოვილების კავშირი...) სრულ რეალიზაციას ხელს უშლის კონტაქტური და დისტანციური მეზობლობა (იქვე, 100).

ცოცხალ მეტყველებაში ესა თუ ის ბგერა შეერთებულია ან წინა ბგერასთან, ან მომდევნო ბგერასთან, ან ორივესთან ერთად, მაგ., სიტყვაში „აბა“ პირველი ა განსხვავდება მეორე ა-საგან, მიუხედავად იმისა, რომ ორივე მათგანი დაკავშირებულია ერთსა და იმაე ბგერასთან: პირველი (ა) წარმოითქმება „თავისუფლად“, ე. ი. ბგერის შემართვა (ექსკურსია) თავისუფალია, სრულია, ხოლო

მისი დამართვა - არასრული, რადგან იგი თავდება **ბ**-თი, ასე რომ, **ა**-ს დამართვა და **ბ**-ს შემართვა ნაწილობრივ სრულდება; რაც შეეხება მეორე (**ა**)-ს, იგი იწყება **ბ**-ს ზეგავლენით ანუ **ბ**-ს დამართვა არ არის დამთავრებული, რომ **ა**-ს შემართვა იწყება, ხოლო **ა**-ს დამართვა პირველ **ა**-სთან შედარებით „თავისუფალი“, სრულია. მასზე არანაირი ბგერა არ მოქმედებს (იქვე, 98-99).

სამეტყველო ბგერები ურთიერთზეგავლენას ახდენენ ერთმანეთზე არა მხოლოდ უშუალო მეზობლობაში, ე. ი. კონტაქტურად, არამედ მაშინაც, როცა ისინი ერთმანეთისაგან დაშორებული არიან დისტანციურად (*distantia* „მანძილი სტარტსა და ფინიშს შორის“), მაგ., ძველი ფორმიდან „ჭისკარი“ მივიღეთ ჭიშკარი, სადაც შიშინა **ჭ**-მ (შდრ. **ჭ** = **ტ+შ**) იმოქმედა სისინა **ს**-ზე და გადააქცია **შ**-დ, რომლის შედეგად მივიღეთ დისტანციური ასიმილაცია (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:99).

ისმება კითხვა: როდის გვესმის სიტყვათა ბგერათშეერთებაში განსხვავებული ბგერები? ამის საფუძველს წარმოადგენს ის, რომ ყოველ ორ შეერთებულ ბგერას შუა გვაქვს, ე. წ. მეტ-ნაკლები ხანგრძლივობის გარდამავლობა, რომლის დროსაც ჩვენ აღვიქვამთ ორ განსხვავებულ ბგერას. თუ ორ ბგერას შუა არ გვექნება ამგვარი გარდამავლობა, მაშინ ბგერებს ვერ განვასხვავებთ და ამ შემთხვევაში გვექნება: 1) გრძელი ხმოვანი (**ა** + **ა** = გრძელ **ა**-ს; **ი** + **ი** = გრძელ **ი**-ს და ა. შ.); 2) შერწყმული თანხმოვანი (**თ** + **ს** = **ც**-ს; **თ** + **შ** = **ჩ**-ს; **ტ** + **ს** = **წ**-ს და ა. შ.); 3) გაორმაგებული, გემინირებული თანხმოვანი (**მ** + **მ** = გაორმაგებულ **მ**-ს და ა. შ.). მაგრამ სიტყვაში „ბუ“ ვასხვავებთ ორივე ბგერას ერთმანეთისაგან იმიტომ, რომ მათ შორის შესამჩნევ საზღვარს ვგრძნობთ და ეს საზღვარი შეიძლება იყოს მხოლოდ ბგერათა დაყოვნებებს შორის, რადგან ბგერათშეერთებაში ბგერის წარმოთქმის მეორე საფეხური, რასაც „დაყოვნება“ ჰქვია, ყოველთვის არის სრული. ზემოაღნიშნულ სიტყვაში (ბუ) **ბ**-ს არტიკულაცია თანმიყოლებით იცვლება და თანდათან გადადის **უ**-ს არტიკულაციაში: **ბ**-ს ბგერობა (ამ შემთხვევაში ხმა) ანუ არტიკულაცია არ შეწყვეტილა, **ბ**-ს ბგერითი ეფექტი ჯერ კიდევ გვაქვს, მაგრამ უკვე აღარ არის **ბ** და ჯერ არ არის ბგერა **უ**. ამ გარდამავლობის მომენტში წარმოებულ ბგერას

უწოდებენ **გარდამავალ ბერას** (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:100-101).

სხვადასხვა ბერათა შორის გარდამავლობის ხანგრძლივობა სხვადასხვაა. მაგ., გარდამავლობის ხანგრძლივობა ბერათშეერთება **ოი**-ს შორის უფრო მეტია, ვიდრე **აი**-ს შორის, მაგრამ **აი**-ს შორის უფრო მეტია, ვიდრე **ეი**-ს შორის. ასევე თანხმობენ: გდ კომპლექსში გარდამავლობის ხანგრძლივობა უფრო მეტია, ვიდრე დგ-ს შორის და ა. შ.

მეტყველებაში გარდამავალ ბერას იმდენად არ აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც მას არ აქვს სოციალური ღირებულება, იგი ფონემას არ წარმოადგენს და დამწერლობაში მას ასო-ნიშანი არ მოეპოვება (იქვე, 101).

იმ ბერას, რომელიც მოცემულ ენაში მკაფიოდ გამოირჩევა ამავე ენის ყველა ბერისაგან და რომელსაც აქვს სოციალური დატვირთვა, **დამდგარ ბერას უწოდებენ** (დამდგარი ბერა ფონემის ტოლია).

თუ მოცემულ ენაში გარდამავალ ბერას არ ექნება სოციალური დატვირთვა, ე. ი. იგი არ წარმოადგენს ფონემას, სხვა ენაში ასეთი ღირებულების ენას შეიძლება ჰქონდეს ფონემის დატვირთვა. მაგ., ბერათა შეერთების „აი“ წარმოთქმისას ენამ უნდა შეასრულოს მოძრაობა ა-დან დაწყებული ი-მდე გათავებული ანუ ამ შემთხვევაში მან უნდა გაიაროს ე-ს (საშუალო ბერის) საზღვარიც. თუ ქართველი ადმიანი ნელა წარმოთქვამს ბერათშეერთებას „აი“, მას შეიძლება ამ ორ ბერას შორის მოესმას ერთი ე, რომელიც ქართულში ფონემას არ წარმოადგენს. მაგრამ გერმანელს, ან ფრანგს, ან ესპანელს აი-ს შორის მოესმის ორი ე, რადგან ამ ენებში არჩევენ გრძელ და მოკლე **ე-ფონემას**. ამიტომ ის ბერა, რომელიც ქართული ენისათვის გარდამავალია და იგი ფონემას არ წარმოადგენს, ზემოთ ჩამოთვლილ ენებში დამდგარი ბერაა, ანუ - ფონემა (იქვე, 101).

ამგვარად, ენა, როგორც ხაზოვანი ბუნების უნიკალური ქმნილება, მეტყველების ნაკადში წარმოქმნის სხვადასხვა ფონეტიკურ ბერათცვლილებებს, რომლებიც „ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის“ მეტად რთულ პრობლემას წარმოადგენს.

თანაარტიკულაციის საფუძველზე ბგერათშეერთებაში, სწორედ, ხდება ამა თუ იმ ბგერის მიერ მეორეული არტიკულაციის შეძენა. სიტყვაში ბგერათშეერთებანი და მასთან დაკავშირებული ფონეტიკური ცვლილებანი დამახასიათებელია ყველა ენისათვის. ჩვენი პოზიციის გასამყარებლად მოვიშველიებთ ფ. დე სოსიურის ციტატას: „უეჭველია, რომ მოცემულ ეპოქაში **ამა თუ იმ ხალხში არსებობს ფონეტიკურ ცვლილებათა ზოგადი მიმართულება**“ (სოსიური 2002:154; ხაზი ჩვენია, - ნ.ჭ.)

პოზიციური ბგერათცვლილებები, რომლებიც პრინციპულად განსხვავდებიან კომბინატორული ბგერათცვლილებებისგან, სხვადასხვა ენაში ისინი გამოირჩევიან მეტ-ნაკლები სპეციფიკურობით. ვ. გ. გაკი ადარებს რა რუსული და ფრანგული ენების ბგერათცვლილებებს ერთმანეთთან, აღნიშნავს, რომ რუსულისაგან განსხვავებით ფრანგულ ენაში სიტყვათა ფონეტიკური გაერთიანებისას ერთ-ერთი მათგანი კარგავს დამოუკიდებლობას და მასთან დაკავშირებული სიტყვები ჰქმნიან „ერთიან ფონეტიკურ სიტყვას – რითმულ ჯგუფს – ამ ჯგუფის ბოლოს ერთიანი მახვილით“ (Гак, 1986:157). ჰოლანდიელი მეცნიერი ვან-ვეიკი თავის ნაშრომში «История старославянского языка» დეტალურად განიხილავს „ღია მარცვლის კანონის“ მოქმედებას, თუ როგორი სპეციფიკური ცვლილებები გამოიწვია ამ კანონმა საერთო ენის მარცვლის აგებულების მთლიან სტრუქტურაში (Ван-Вейк, 1957:74 და შმდ.).

თანამედროვე რუსულ ენაში **a, o, y** ხმოვნების წინ შეიძლება შეგვხედეს ნებისმიერი თანხმოვანი (რბილიც და მაგარიც), მაგრამ **ы** ხმოვნის წინ გვხდება მხოლოდ მაგარი თანხმოვნები, ხოლო **и** თანხმოვნის წინ – რბილი (დაწვრილებით იხ. Шанский, 1971:115-121). დღევანდელ თურქულ ენაში სიტყვის ბოლოს არ გვხდება ჩვეულებისამებრ ისეთი თანხმოვნები, როგორიცაა: **b, d, g, c** (შდრ. ქართულს: ბ, დ, გ, ჯ). აღნიშნული თანხმოვნების ნაცვლად თურქულ ენაში წარმოითქმება და იწერება შესაბამისად ყრუ თანხმოვნები. მაგალითად:

Kitap “წიგნი”, მაგრამ kitabı “მისი წიგნი”;

Git! “წადი!”, მაგრამ o gidiyor “ის მიდის”;

Kulak “ყური”, მაგრამ kulağ “მისი ყური”;

Balık “თევზი”, მაგრამ balık “მისი თევზი” და ა. შ. (დაწვრ. იხ.: Кононов, 1956:46-48).

თანამედროვე ქართულ ენაში შეიმჩნევა, ე. წ. დეცესიურ თანხმოვანთა წყობისაკენ მისწრაფება (დაწვრ. იხ.: ახვლედიანი, 1999:111-113). სწორედ ამის მიზეზია, რომ “ყოველი ფეხის ნაბიჯზე” გვესმის “დამახინჯებული” (ლიტერატურული ენის თვალსაზრისით), თუმცა კანონზომიერი (დიალექტური თვალსაზრისით), სიტყვაფორმის “აღვნიშნავ” წარმოთქმა – “როგორც ავღნიშნავ”, “როგორც ზემოთ ავღნიშნე” და ა. შ. – ნაცვლად “აღვნიშნავ”, “აღვნიშნე”, სადაც თანხმოვანთა აქცესიური წყობა **(ღვ)** ზეპირ მეტყველებაში ყველგან და ყველასთან უკვე დაკანონებულია დეცესიური წყობით **ვღ**-თი. მეტათეზისის შემთხვევები ჩვენივე ქართულში სწორედ გამოწვეულია ქართული ენის დეცესიური წყობისაკენ მისწრაფებით (შდრ. ძველად გვქონდა: სღვა. ხნვა, კლვა და ა. შ., ახლა კი გვაქვს სვლა, ხვნა, კვლა).

ამგვარად, ზემოაღნიშნული ბგერათცვლილებები საერთოსლავურში, რუსულ, თურქულსა და ქართულ ენებში სპეციფიკურ ხასიათს ატარებენ და ყველა ისინი პოზიციურ ბგერათცვლილებებს განეკუთვნებიან.

ტერმინს “პოზიცია” უცხო სიტყვათა ლექსიკონის” მიხედვით მრავალი მნიშვნელობა აქვს (უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, 1989:395), მაგრამ ამ ტერმინის ძირითადი მნიშვნელობა მაინც ერთადერთია, ესაა: “ვისიმე ან რისამე მდგომარეობა, განლაგება” (იქვე, 395). ბგერათცვლილებებთან დაკავშირებით ტერმინი “პოზიცია” ძალიან ლაკონურად განმარტა ა. რეფორმატსკიმ: “საწარმოთქმო პირობებს ეწოდება პოზიციები” (Реформатский, 1967:215). ზემოდან გამომდინარე, **პოზიციური ბგერათცვლილებები** ისეთი ფონეტიკური ცვლილებებია, რომლებიც განპირობებულია ყოველ ენაში ბგერათა სპეციფიკური ცვლილებებითა და თავისებური თვისებებით.

ფონეტიკურ ცვლილებათა წარმომშობ მიზეზებზე ფართოდ საუბრობს ფერდინანდ დე სოსიური “ზოგადი

ენათმეცნიერების კურსში”, სადაც იგი იძლევა სავარაუდო თეორიებს. მოკლედ ვახდენთ ამ თეორიების ანალიზს:

I. სხვადასხვა რასის ადამიანები სხვადასხვაგვარად ახდენენ ფონეტიკურ ცვლილებათა მიმართებებს. ამ თეორიას სოსიური უარყოფს და აღნიშნავს, რომ “საფრანგეთში დაბადებული ზანგი ისევე კარგად ლაპარაკობს ფრანგულად, როგორც ადგილობრივი მოსახლეობა” (სოსიური, 2002:153);

II. ფონეტიკური ცვლილებები ენაში განიხილებოდა როგორც **ადაპტაცია** (ლათ. **adaptatio** “შეგუება”, “შეწყობა”) ნიადაგისა და კლიმატური პირობებისადმი, რომ თითქოსდა ჩრდილოური ენები თავს უყრის თანხმობენებს, სამხრეთული კი – ხმობენებს და “აქედან მოდის მათი ჰარმონიულობა” (იქვე, 154);

III. ენებში არსებობს “უმცირესი ძალისხმევის კანონი”, რომლის თანახმად რთული არტიკულაცია იცვლება მარტივი ფონეტიკური არტიკულაციით, – “უფრო მოხერხებულით” (იქვე, 154). ამ იდეას სოსიური აღიარებს, მაგრამ ამასთანავე შენიშნავს, რომ იგი “შემოწმებას საჭიროებს. მას შეუძლია შუქი მოჰფინოს მოვლენის მიზეზს, ან თუნდაც მიგვანიშნოს, საითკენ გავაგრძელოთ კვლევა” (იქვე, 154);

IV. ფონეტიკური ბგერათცვლილებები ამა თუ იმ ენაში შეიძლება გამოწვეული იყოს ბავშვობაში დაშვებული შეცდომების ნიადაგზე, რომ “ზოგიერთი შეუსწორებელი უზუსტობა ფებს იკიდებს ინდივიდში და მოზარდ თაობაში ფიქსირდება” (იქვე, 155-156). ეს იდეაც სოსიურის მიერ უარყოფილია, რადგან იგი პრობლემას რეალურად ვერ წყვეტს;

V. ფონეტიკური ცვლილებების ერთ-ერთ განმსაზღვრელ მიზეზად “ერის საერთო მდგომარეობას მიიჩნევენ”-ო, – ამბობს სოსიური, რომ ზოგი ენა მღელვარე ეპოქას გაივლის, ზოგი კი – არა. ეს თეორიაც არ არის მიღებული ავტორის მიერ (სოსიური, 2002: 156);

VI. ფონეტიკური ცვლილებები აიხსნებოდა აბორიგენი მოსახლეობის მდგომარეობით, რომელიც შთანთქა ახალმოსულმა ენამ. ენების ურთიერთზემოქმედება ანუ **სუბსტრატის**

(ინგლ. **substratum** ლათ. < **substratum** “საფუძველი”) ენათა შერევის შედეგად ხმარებიდან გამოსული ენა, რომელიც გამოდევნა მეორე ენამ, მაგრამ შერევის პროცესში მან გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა და კვალი დატოვა ამ უკანასკნელზე (მაგ., არაბული ენის კვალი თურქულ ენაზე), **ადსტრატისა** (ინგლ. **adstrat**): მოსული უცხო ხალხის ენა, რომელმაც ზეგავლენა მოახდინა აბორიგენტთა ადგილობრივ მკვიდრთა) ენაზე და დაიმკვიდრა მეზობელი ენის სახელი (იგივეა, რაც ორენოვნობა) (Ахманова, 1966:34). მაგალითად, ყოფილი საბჭოთა კავშირის დროს ხდებოდა რუსეთის მოქალაქეების ჩასახლება იმდროინდელ საბჭოთა რესპუბლიკებში, რის შედეგად საფუძველი ეყრებოდა ორენოვნობის დამკვიდრებას და **სუპერსტრატის** (ინგლ. **superstratum**): მოსული თუ დამპყრობელი ხალხის ენის კვალი ადგილობრივ მკვიდრთა ენის შემადგენლობაში, მაგ., ნორმანდიელთა დამპყრობლების ზეგავლენა ინგლისურ ენაზე; გერმანელი დამპყრობლების ზეგავლენა სერბულ-ლუჟიცურ ენაზე (Чедиа, 1990:456-470) **შემთხვევები** ჩვეულებრივი მოვლენებია, რასაც ვერ მივაწერთ ენის ბგერათცვლილებების სპეციფიკურობას.

VII. დაბოლოს, სოსიურის აზრით, ეს უკანასკნელი თეორია სახელსაც კი არ იმსახურებს, რადგან იგი “ჯერ არავის აუხსნია: ცნობილია მხოლოდ, რომ ისინი (მოდური ცვლილებები, – ნ. ჭ.) დამოკიდებული არიან მიბაძვის წესებზე, რომლებითაც არაერთი ფსიქოლოგი დაინტერესებულა” (დე სოსიური, 2002:157).

ფერდინანდ დე სოსიურის მიერ ჩამოთვლილი პუნქტიდან მნიშვნელოვანია მესამე და მეშვიდე პუნქტები. მესამე პუნქტში მოცემული თეორიის თანახმად, როგორც ზემოთ აღინიშნა, “უმცირესი ძალისხმევის კანონის” მიხედვით მეტყველების აქტში მოსაუბრე ყოველთვის ცდილობს, რაც შეიძლება მოკლე დროში მიაწოდოს თავისი ინფორმაცია თანამოსაუბრეს.

“უმცირესი ძალისხმევის კანონი” გულისხმობს სიტყვათა მისწრაფებას გამარტივებისაკენ და მასთან დაკავშირებულ ასიმილაციურ პროცესებს, მეორე კი დამოკიდებულია, ე. წ.

“მიბაძვის წესებზე”, რომელიც, სოსიურის აზრით, ფონეტიკური ცვლილებები ენაში “წმინდად ფსიქოლოგიური ხასიათისა უნდა იყოს”-ო (დე სოსიური, 2002:157). განვიხილოთ ორივე მათგანი:

“უმცირესი ძალისხმევის კანონი”, სოსიურის აზრით, “თითქოსდა ხსნის შემთხვევათა გარკვეულ რაოდენობას”, მაგ., ხშული თანხმოვნების სპირანტებში გადასვლა, სიტყვებში ბოლოკიდური მარცვლების დაკარგვა, დიფთონგთა მონოფთონგიზაცია, რომლებმაც გამოიწვიეს ასიმილაციური პროცესები (იქვე, 154). მაგრამ იქვე სოსიურს მოჰყავს ასიმილაციური ბგერათცვლილებების საპირისპირო შემთხვევებიც, მაგ., როცა გერმანულ ენაში მოკლე ხმოვნების ნაცვლად მივიღეთ გრძელი ხმოვნები ან დიფთონგები (შდრ. *fäter* > *Väter* “მამა”; *gēben* > *geben* “მიცემა”), ინდოევროპულ ფუძეენის მჟღერი თანხმოვნები (**b, d, g**) გერმანულ ენაში შესაბამისად გადაიქცა ყრუ თანხმოვნებად (**p, t, k**), რომ მჟღერი თანხმოვნები ადვილი წარმოსათქმელია ყრუ თანხმოვნებთან შედარებით და რომ ეს უკანასკნელი მეტ “ძალისხმევას მოითხოვს”-ო (დაწვრ. იხ. სოსიური, 2002:155).

თუ ინდოევროპული მჟღერი ხშული თანხმოვნების **/b/, /d/, /g/** გერმანულ ენაში შესაბამისი ყრუ ხშულების **/p/, /t/, /k/** წარმოქმნა ასიმილაციურ პროცესებს ექვემდებარება, იმავე ენის მჟღერი ფშვინვიერი თანხმოვნების (**bh, dh, gh**) ნაცვლად გერმანიკულ ენებში შესაბამისი ხშული მჟღერი თანხმოვნებისა და სპირანტების გაჩენა იძლევა საპირისპირო შედეგებს. ლ. ბლუმფილდის სიტყვებით რომ ვთქვათ, მკლევრებმა ასეთ ბგერათცვლილებებს “მეტად საშიში მეტაფორა – გრიმის “კანონი” უწოდეს, თუმცა გრიმის “კანონის” საპირისპიროდ გერმანიკულ ენებში გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა ინდოევროპულ ხშულ ყრუ თანხმოვნებს შესაბამემა იგივე ყრუ თანხმოვნები (დაწვრ. იხ. Блумфилд, 1968:379-386).

ამგვარად, ასიმილაციური ბგერათცვლილებების ძირითადი გამოძვევე მიზეზები საფუძვლიანად ვერ აისახა მკლევრების მიერ გამოხატულ ნააზრებებში. ამ მიმართებით სოსიური

აღნიშნავს, რომ “აქ ჩასატარებელი იქნება ფართომასშტაბიანი კვლევა, რომელმაც სრული სახის მისაღებად უნდა გაითვალისწინოს როგორც ფიზიოლოგიური (არტიკულაციის საკითხი), ასევე ფსიქოლოგიური (ყურადღების საკითხი) თვალსაზრისი” (სოსიური, 2002:155).

რაც შეეხება სოსიურის მიერ VII პუნქტში შემოთავაზებულ შეხედულებას, რომ თითქოსდა ფონეტიკური ცვლილებები “მოდურ ცვლილებებს” ემსგავსებოდეს, რომ ისინი დამოკიდებულია “მიბადვის წესებზე”, რომ “ფონეტიკური ცვლილებების პრინციპი წმინდად ფსიქოლოგიური ხასიათის უნდა იყოს”-ო (იქვე, 157). (შდრ. სატელევიზიო არხზე “იმედი” ჟურნალისტების მიერ ერთხანს აკვიატებული მიბადვითი დამახინჯებანი – “პოპულიარული”, “შამპანიური” და მისთ. დაგმოზილი იქნა კოლექტივის მიერ).

§ 63. ასიმილაცია, მისი სახეები და გამომწვევი მიზეზები

სამეტყველო აქტის ბგერათცვლილებებზე ზოგადი მიმოხილვა გავაკეთეთ წინამდებარე პარაგრაფში. იქვე შევხებით, ნაწილობრივ, ასიმილაციის საკითხებსაც, მაგრამ ამ უკანასკნელის გაშუქება არასაკმარისია. ახლა კი ეს საინტერესო ფონეტიკური მოვლენა განვიხილოთ დაწვრილებით.

ასიმილაცია (ლათ. **assimilation** “მიმსგავსება”, “გაიგივება”) ნიშნავს სამეტყველო აქტში ხმოვნის ხმოვანთან ან თანხმოვნის თანხმოვანთან მიმსგავსებას ანუ ბგერათა გაიგივებას რომელიღაც ნიშნით. ასიმილაციის შემთხვევაში ბგერები (ხმოვნები ხმოვნებს, თანხმოვნები თანხმოვნებს) შეიძლება დაემსგავსონ ერთმანეთს მთლიანად, სრული სახით ან ნაწილობრივ. აქედან გამომდინარე ასიმილაცია **შედეგის მიხედვით** შეიძლება იყოს **სრული ან უსრული**.

სრული ასიმილაცია ეწოდება ბგერათა ისეთ დამსგავსებას, როდესაც ორი განსხვავებული ხმოვნისაგან ან თანხმოვნისაგან ორ ერთნაირ ხმოვანს ან თანხმოვანს ვღებულობთ ანუ როცა ასიმილირებული ბგერა მთლიანად ემსგავსება ასიმილატორ ბგერას. მაგალითად: ლიტერატურული ფორმის “წავედი”-

ს ნაცვლად გურულ, აჭარულ და იმერულ დიალექტებში წარმოთქვამენ ფორმას “წევედი”, სადაც ე-ხმოვანმა დაიმსგავსა წინამდებარე ა-ხმოვანი, რომლის შედეგად ა გარდაიქცა ე-ხმოვანად სრული ასიმილაციის საფუძველზე. სრული ასიმილაციის მაგალითებია დიალექტური ფორმები, როგორიცაა: დუულაგებია, დუუწყევლია, დუუკიდია და მისთ., ნაცვლად ლიტერატურული ფორმებისა – დაულაგებია, დაუწყევლია, დაუკიდია.

გერმანულ ენაში შეიძლება მოხდეს, ისევე როგორც ქართულში, ხმოვანთა სრული ასიმილაცია, მაგ., (der) Balg - (die) Bälge “ტყავი” – “ტყავები”; (der) Band – (die) Bände “ტომი” – “ტომები”, (der) Kampf – (die) Kämpfe “ბრძოლა” – “ბრძოლები” და მისთ. (აქ უმლაუტიანი ფორმები მრავლობით რიცხვში წარმოითქმება როგორც “ბელგე”, “ბენდე”, “კემპფე”). თანხმოვანთა სრული ასიმილაცია გვაქვს რუსულშიც: отдых “დასვენება”, წარმოითქმება /оддых/; сшить “შეკერვა”, წარმოითქმება როგორც /шшыть/, сказать – рассказать “თქმა” – “მოყოლა” და სხვ. თურქულში სრული ასიმილაციის მაგალითს წარმოადგენს: ev – evde “სახლი” – “სახლში”, masa – masalar “მაგიდა” – “მაგიდები” და სხვ.

უსრული ასიმილაციის მაგალითებია: ‘დეიწყო’, “მეიტანა”, “მეიცადე”, „მაიცადე“, (ნაცვლად ლიტერატურული ნორმისა – დაიწყო, მოიტანა, მოიცადე), სიტყვები: ბაღში, გწერს, ერთგული, მისდევს წარმოითქმება როგორც “ბახში”, “კწერს”, “ერდგული”, “მიზდევს”, სადაც თანხმოვანთა ჯგუფები **ხშ, კწ, დგ, ზდ** ემსგავსებიან ერთმანეთს განსაზღვრული ნიშნის მიხედვით. ასევე რუსულში სიტყვები: сноп “შეკრება”, лодка “ნავი”, подпись “ხელწერა” – წარმოითქმებიან მიახლოებით როგორც “ზბორ”, “ლოტკა”, “პოტპის” და ა. შ.

მიმართულების მიხედვით გამოყოფენ პროგრესული და რეგრესული ასიმილაციის სახეებს. პროგრესულია (ლათ. **progressus** “წინ სვლა”) ასიმილაცია, თუ ასიმილატორი (“მიმსგავსებელი ბგერა”) წინ უსწრებს ასიმილირებულ ბგერას. **პროგრესული ასიმილაციის** მაგალითებს წარმოადგენს სიტყვებში:

თბილისი, კბილი, ყბა, ტბა, თბილი, ყდა და ა.შ. ბგერათშეხამებები თბ, კბ, ყბ, ტბ, ყდ რომლებიც წარმოითქმებიან მიახლოებით როგორც “თფ”, “ყპ”, “ტპ”, “ყტ”, რომლებშიც პირველი ბგერები (თ, კ, ყ, ტ) ასიმილატორებია, ხოლო (ფ, პ, ტ) – ასიმილირებული.

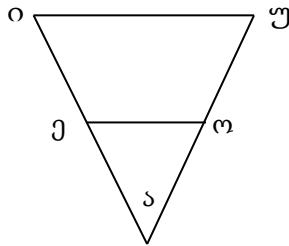
რეგრესულია (ლათ. **regressus** “უკან სვლა”) **ასიმილაცია**, რომლის დროსაც ასიმილატორი მომდევნო ბგერაა სიტყვაში და იგი იმსგავსებს მის წინ მდგომ ბგერას. რეგრესული ასიმილაციის მაგალითებია: ვაჟკაცი, ბაღში, გწერს, დასდევს, სთხოვს, მაგთი, ახარებს, რომლებიც წარმოითქმებიან როგორც: “ვაშკაცი”, “ბახში”, “კწერს”, “დაზდექს”, “სთხოქს”, “მაქთი”, “ახარეფს” და მისთ. მონიშნულ ბგერათშეხამებებში (შკ, ხშ, კწ, ზდ, ქს, ქთ, ფს) მეორე რიგში მდგომი ბგერები (კ, შ, წ, დ, ს თ) ასიმილატორებია, ხოლო პირველ რიგში კი – ასიმილირებული.

მანძილის მიხედვით ასიმილაცია შეიძლება იყოს **კონტაქტური** (ლათ. **contactus** “შეხება”) და **დისტანციური** (ლათ. **distantia** “მანძილი”). კონტაქტური ასიმილაციაა ყველა ის მაგალითები, რომლებშიც ასიმილატორი და ასიმილირებული ბგერები უშუალო მეზობლობაში არიან (იხ. ზემოთ “ვაშკაცი” და მისთ.), ხოლო დისტანციური ასიმილაციის დროს ასიმილატორსა და ასიმილირებულ ბგერებს შორის არსებობს სხვა ბგერებიც. დისტანციური ასიმილაციის მაგალითებია: ქართულში – დიალექტური ფორმები – “მევიტანე”, “მეიცადე” და მისთ.; გერმანულში – (das) Land – (die) Länder “ქვეყანა” – “ქვეყნები”; (der) Mantel – (die) Mäntel “პალტო” – “პალტოები”. მოყვანილ მაგალითებში მრავლობითი რიცხვის ფორმები წარმოითქმება როგორც “ლენდერ” და “მენტელ”, სადაც დისტანციური სრული ასიმილაცია სახეზეა.

ფონეტიკური ბგერათცვლილებების გამომწვევი მიზეზები ენაში, როგორც ხმოვნებსა და დიფთონგებში, ასევე თანხმოვნებშიც, შეიძლება იყოს **სხვადასხვაგვარი**. ფ. დე სოსიურის მიერ შემოთავაზებული “უმცირესი ძალისხმევის კანონი” და მეტყველების პროცესში ფსიქოლოგიური მომენტის

გათვალისწინება მისაღები და დასაფიქრებელია. თქმულის ფონზე განვიხილოთ, ერთი მხრივ, ლიტერატურული ფორმა “მოიტანა”, ხოლო, მეორე მხრივ, დიალექტური ფორმები “მეიტანა” და “მაიტანა”.

მოყვანილ ფორმებში ხმოვანთა შესაბამისობანი (ოი, ეი, აი) ასიმილაციური პროცესებითაა გამოწვეული. ეს რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, საჭიროა ვიცოდეთ ქართული ენის ხმოვანთა სამკუთხედი:

სქემა 14.

ლიტერატურული ფორმის “მოიტანა” წარმოთქმას დროის მეტი მონაკვეთი სჭირდება, ვიდრე დიალექტური ფორმებისა “მეიტანა” და “მაიტანა”, რადგან პირველში ბგერათშეხამებებისას, როგორცაა **ოი**, **ო**-დან **ი**-მდე საწარმოთქმო ორგანოებმა უნდა გაიაროს აწეულობის სამი საფეხური – $ო > ა > ე > ი$, რაც დროის მეტ მონაკვეთს მოითხოვს, ვიდრე ბგერათშეხამებები **ეი** ან **აი** დიალექტურ ფორმებში “მეიტანა” და “მაიტანა”. აღნიშნულ ბგერათშეხამებებიდან (**ოი**, **ეი**, **აი**) ყველაზე ნაკლები დრო იხარჯება **ეი**-ს წარმოთქმაში იმიტომ, რომ თუ **ო**-დან **ი**-მდე საწარმოთქმო ორგანოებს ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური აქვს გასავლელი, **აი**-ს – ორი, **ეი**-ს კი ექნება გასავლელი მხოლოდ ერთადერთი საფეხური. ამდენად მოსაუბრე სუბიექტი ცდილობს, რაც შეიძლება მოკლე დროში მიაწოდოს თანამოსაუბრეს მეტი ინფორმაცია. ამიტომ ზოგჯერ მეტყველებაში, ენის ბუნებრივი კანონიდან გამომდინარე, მოსაუბრესაც და თანამოსაუბრესაც ნებისით თუ უნებლიეთ წამოცდება ცოცხალი დიალექტების ფორმები “მეიტანა” და “მაიტანა”, მით

უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ ცნობილი ლინგვისტების ნააზრევს, რომ წერითი ნორმები “თავს მოხვეული” ნორმებია“. როგორც ფ. დე სოსიური შენიშნავს: “ენა მუდმივ განვითარებას განიცდის, დამწერლობა კი მიდრეკილია უძრაობისაკენ” (იქვე, 37); ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორი მაქს მიულერი მიიჩნევს, რომ “ცენტრალური აზიის, აფრიკის, ამერიკისა და პოლინეზიის მრავალრიცხოვან ტომებში ენა ცოცხლობს თავის ბუნებრივ ყოფაში და სწორედ იქ არის საჭირო წასვლა, თუ გვინდა მოვიპოვოთ სრული ცოდნა ადამიანის მეტყველების შესახებ, სანამ ეს ზრდა არ შეუჩერებია ლიტერატურის ჩარევას”-ო (იხ. ჩიქობავა, 1983:59).

“უმცირესობის ძალისხმევის კანონის” შესახებ საუბრობდა გიორგი ახვლედიანიც, მაგრამ სოსიურისაგან განსხვავებით ასიმილაციის ამ პროცესს მან უწოდა “არტიკულაციის უმოკლესი გზა” (ახვლედიანი, 1999:105). თუ ენაში დამავალი “ნამდვილი დიფთონგი”, მაგ., ეფ, აფ და მისთ. გვაქვს, ენის მოძრაობა ე-დან პირდაპირ გადადის ი-ს მდგომარეობაში, ე. ი. ენა მიდის წინ და ზევით (ახვლედიანი, 1999:105-106). ხოლო, “თუ ჩვენ ა-დან გადავალთ ხმაშეუწყვეტლივი თანდათანობით ი-ზე, შუა მომენტში ჩვენ ვიცნობთ (გავიგონებთ) მხოლოდ ერთ ე-ს” (იქვე, 76). მაგრამ თუ იმავე დიფთონგს (აფ) წარმოთქვამენ ინგლისელები, გერმანელები, ფრანგები თუ ესპანელები, მაშინ ა-სა და ი-ს შორის მოგვესმის არა ერთი ე, არამედ ორი სახის ე, რადგან ამ ენებში გამოყოფენ გრძელ და მოკლე ხმოვან ფონემებს. ქართულში კი ხმოვნები არ იყოფა გრძელ და მოკლე ფონემებად, ამიტომ აქ მხოლოდ ერთადერთი გარდამავალი ზგერა გვესმის.

ასიმილაციური ზგერათცვლილებები ენაში არ არის უშუალოდ დაკავშირებული დიფთონგების მონოფთონგიზაციასთან. იგი (მონოფთონგიზაცია) ზოგ ენაში შეიძლება სრულიად სხვა მიზეზით იყოს გამოწვეული. ასე, მაგ., საერთო-სლავური ენის განვითარების გვიანდელი პერიოდი ხასიათდება, ე. წ. “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებით, რის შედეგად, პირველ ყოვლისა, ცვლილებები განიცადეს დამავალ-

მა დიფთონგებმა, რომლებიც ჰქმნიდნენ დახურულ მარცვალს. დიფთონგების მონოფთონგიზაცია დამოკიდებული იყო სიტყვაში მათ პოზიციაზე. ყველა დამავალი დიფთონგი სიტყვის ბოლოს და თანხმოვნის წინ იქცა მონოფთონგად (შდრ. საერთოსლავური ენის ფორმებიდან *kojna, *vejdъ, *plodoj, *drugoj ძველ სლავურში მივიღეთ цѣна, “ფასი”, видъ “სახე”, плоды “ნაყოფი” (მრ. რიცხვის სახ. ბრუნვა), дружи “მეგობრები” და სხვ., თანამედროვე რუსულში შესაბამისად: цена, вид, плоды, друзья (Хабургаев, 1986:90-91).

რაც შეეხება დამავალი დიფთონგების მდგომარეობას ხმოვნის წინა პოზიციაში, ისინი პრინციპულად არ შეცვლილან “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედების გამო. სინამდვილეში აქ მოხდა მარცვალოვანობის ადგილების გადანაცვლება, – მარცვალოვანი ელემენტი მიუერთდა წინამდებარე მარცვალს, ხოლო არამარცვალოვანი ელემენტი – მომდევნო მარცვალს, რის შედეგად სიტყვაში მივიღეთ ღია მარცვლები. მაგ., საერთოსლავური ენის სიტყვა ok*ъati “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებამდე იყოფოდა ამგვარად: koъ-a-ti, სადაც პირველი მარცვალი სიტყვის დასაწყისიდან დახურული იყო, ხოლო “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებისა და დამავალი დიფთონგის გაყოფის შედეგად კი – ყველა მარცვალი პრაქტიკულად გახდა ღია: ko-ъa-ti (დაწვრ. იხ.: Горшков, 1963:234-237). შემდგომში დიფთონგების *oъ-სა და e*ъ-ს არამარცვალოვანი “უ”-ს ნაცვლად სლავურ ენებში გაჩნდა თანხმოვანი /ვ/. შდრ. ძვ. სლავ. ko-va-ti, რუს. ковать “კვერვა” (“ჭედვა”) (Фасмер, 1967; Шанский, 1971). რადგან ინდოევროპულ ფუძეენაში სპირანტი /v/ და არამარცვალოვანი /ъ/ აკუსტიკური თვალსაზრისით არ განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან და ამიტომ ეს ორი ბგერა დაემთხვა ერთ საერთო /v/-ს. სწორედ ამგვარად მივიღეთ მონათესავე სიტყვები რუსულსა და სხვა სლავურ ენებში новый და невеста, სადაც -ов და -ев მიღებულია დიფთონგებიდან *oъ და *eъ – უკანა რიგის ხმოვნების წინ გვაქვს ბგერათშეხამება -ов და წინა რიგის ხმოვნების წინ – -ев (Фасмер, 1971:54-55 და 78; Шанский, 1971). სიტყვა невеста

„პატარძალი“ ნოვ-თანაა დაკავშირებული, ისინი მონათესავე სიტყვებია, რადგან „ნევესტა“ ნიშნავს: «новая женщина в доме» - „ახალი ქალი სახლში“.

მართალია, დიფთონგების მონოფთონგიზაციისა და დიფთონგური შეხამებების ცვლილებებთან დაკავშირებით ინდოევროპულ ენებში ბგერათშეხამებისას მიმდინარეობდა კოარტიკულაციის პროცესები, რომლებიც თავისთავად ასიმილაციურ მოვლენებსაც მოიცავდა, მაგრამ ასიმილაციური ბგერათცვლილებების მთავარი გამომწვევი მიზეზები მაინც სხვაა, რაზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

როგორც ცნობილია, ინდოევროპულ ფუძეენაში გვექონდა ხშული და ნაპრალოვანი წყვილი თანხმოვნები (**b-p, d-t, g-k, bh-ph, dh-th, gh-kh, z-s** და ა.შ.). საერთოსლავური ენის განვითარების ადრინდელ პერიოდში, როცა “ღია მარცვლის კანონი” არ მოქმედებდა, ისეთი თანხმოვანთა შეხამებები, როგორიცაა **bt, dt, gt, tt, bs, sb** და ა. შ., ბგერათა გამჟღერება-დაყრუების ასიმილაციური და დისიმილაციური პროცესების ჩვეულებრივი შემთხვევები გვექონდა: **grebti, mogti, pekti, pletti, voldti** (შდრ. რუს. грести “ნიჩბის მოსმა”, мочь “შედღება”, печь «ცხობა», плести “წვნა”, владеть “ფლობა” (ფლობს) და ა. შ. (დაწვრ. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

საერთოსლავური ენის განვითარების გვიანდელი პერიოდი, ადრინდელ პერიოდთან შედარებით, გამოირჩეოდა “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებით, რომელიც ხასიათდებოდა ორი თავისებურებით. პირველი თავისებურება მდგომარეობდა იმაში, რომ ყოველი მარცვალ სიტყვაში უნდა ყოფილიყო ღია – იგი ან ხმოვანზე უნდა დამთავრებულიყო, ან კიდევ მარცვლოვან სონორულ თანხმოვნებზე (**ŕ ǫ**). შდრ. თანამედროვე ჩეხურ ენაში გვაქვს მარცვლოვანი (**რ, ლ**) თანხმოვნები იმ შემთხვევაში, თუ ისინი აღმოჩნდებიან სიტყვებში თანხმოვნებს შორის, მაგ., **prst** “თითი”, **vľna** “შალი”, **Břno, Polzen** (ქალაქის სახელებია), სადაც მოცემულ სიტყვებში თანხმოვნები **რ, ლ**, ხმოვნების ანალოგიურად, ჰქმნიან მარცვალს (Кондрашов, 1962:137).

“ღია მარცვლის კანონის” მეორე თავისებურება იყო ის, რომ მარცვალში ბგერათშეხამებისას ყოველი მომდევნო ბგერა უნდა ყოფილიყო უფრო ტონიერი წინამდებარე ბგერასთან შედარებით, ასე რომ, ნებისმიერ მარცვალში ბგერები განლაგდებოდნენ აღმავალი ბგერათსავსეობით, აღმავალი მჟღერადობით. გარდა ამისა, “ღია მარცვლის კანონის” თანახმად ერთ მარცვალში თავს იყრიდა ერთგვაროვანი არტიკულაციის ბგერები, – პალატალიზებულ თანხმოვნებს ეხამებოდა წინა რიგის ხმოვნები, ხოლო ველარულ თანხმოვნებს კი – უკანა რიგისა (დაწვრ. იხ.: Иванов, 1983:78).

“ღია მარცვლის კანონის” ძალისხმევით ზემოაღნიშნული ბგერათშეხამებებმა განიცადეს სხვადასხვა ფონეტიკური ცვლილებები. მაგალითად: ***dt** >, ***tt** > **st**; ***tt** > **st**; ***ts** >, ***ss** > **s**; ***bs** >, ***ps** > **s**; ***ds** >, ***ts** > **s**; ***bt** >, ***pt** > **t** და ა. შ.

როგორც სურათიდან ჩანს, აქ გვაქვს არა ერთი ფონეტიკური პროცესი, კერძოდ, “ღია მარცვლის კანონის” შესაბამისად ბგერათშეხამებებმა განიცადეს დისიმილაციის, ანალოგიის, ბგერის დაკარგვისა და სხვა ცვლილებები (დაწვრ. იხ.: Хандыраев, 1986 : 87-89).

რაც შეეხება წყვილი თანხმოვნების ასიმილაციურ მიმართებებს, ასეთი მიმართებები “ღია მარცვლის კანონის” ზემოქმედების გამო არ აღინიშნებოდა ძველი სლავურისა და ძველი რუსულის თავდაპირველ სამწერლობო ძეგლებში. მაგრამ ამ კანონს არ ექვემდებარებოდა ის პრეფიქსები, რომლებიც ბოლოვდებოდა -3 თანხმოვანზე შემდეგ პრეფიქსებში: *нез-*, *-из*, *раз-*, *чрез-* (*череz-*) და ა. შ. აღნიშნული პრეფიქსების მიერთება მომდევნო სიტყვებთან იწვევდა ნაწილობრივ ან სრულ ასიმილაციას, რაც გამოწვეული იყო ენაში წყვილი თანხმოვნების (ზ-ს) არსებობით (მაგალითების შესახებ დაწვრ. იხ.: Горшков, 1963:93-94) შდრ. თანამედროვე რუსულთან: *изне-жать* “თავიდან აცილება”, მაგრამ *исходить* “მოდის”, “მომდინარეობს”. ასიმილაციის თვალსაზრისით “ზზ” მჟღერი ბგერებია, ხოლო “სზ” – ყრუ.

თანამედროვე სლავური ენები აბსოლუტურად ჭრელ სურათს იძლევიან *в*-*ф* წყვილი თანხმოვნების ასიმილაციურ მიმართებებში. რუსული სალიტერატურო ენა თანხმოვანთა წყვილის ასიმილაციურ პროცესებს გამოხატავს ანალოგიურად, როგორც გვაქვს სხვა წყვილ თანხმოვნებთან, მაგ., травка, дров, Афганистан (წარმოითქმება როგორც тра/ф/ка, дро/ф/, А/в/ганистан), ხოლო რუსული ენის სამხრეთულ დიალექტებში, თანამედროვე ბელორუსულ და სლოვაკურ ენებში თანხმოვანი */в/* სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ წარმოითქმება როგორც არამარცვლოვანი */ყ/*, მაგ., რუსული ენის სამხრეთულ დიალექტებში სიტყვები травка “ბალახი”, кровь “სისხლი” (წარმოითქმება როგორც: /траყка/, /кроყ/, ბელორ. каровка “ძროხა”, гадов “წლების” (მრ. რ. ნათესაობითი ბრუნვა) (წარმოითქმის როგორც karoყka, gadoყ); სლოვაკ. ovca “ცხვარი”, päd oblokov “ხუთი ფანჯარა” (წარმოითქმება როგორც päť oblokoყ) და ა. შ.

თანამედროვე უკრაინული სალიტერატურო ენა უფრო მეტი სპეციფიკურობით გამოირჩევა, ვიდრე ბელორუსული და სლოვაკური ენები. უკრაინულში აქ ასეთი სურათი გვაქვს:

ა) არამარცვლოვანი *უ* გვესმის ჩვეულებრივი *უ* ხმოვნის ნაცვლად სიტყვის დასაწყისში, თუ მის წინ ხმოვნით დაბოლოებული სიტყვაა, მაგ., не вмою “არ ვიცი”, навчити “სწავლება” (შდრ. რუსულთან: не умею, научить) და ა. შ.;

ბ) არამარცვლოვანი *უ* გვაქვს აგრეთვე სიტყვის დასაწყისში *ვ*-ს ნაცვლად, თუ იგი დგას თანხმოვნით გათავებული სიტყვის შემდეგ, მაგ., як у воду впала – (წარმოითქმება როგორც **jak** ყ vodu ყpala „როგორ ჩავვარდი წყალში“);

გ) სიტყვის ბოლოს დახურულ მარცვალში *ვ*-ს ნაცვლად გვესმის არამარცვლოვანი *უ*: ров коров – (წარმოითქმება: roყ koroყ);

დ) დაბოლოს, მაგარი *ლ*-ს ნაცვლად წარსული დროის ფორმებში და რიგ შემთხვევაში სიტყვის შუაში თანხმოვნის წინ, მაგ., був “იყო”, дав “მივეცი”; волк, „მგელი“, полный “სრული” – (წარმოითქმება როგორც: buყ, daყ, voყk, poყnii).

რატომ გვაქვს $v - f$ თანხმობანთა წყვილულთან დაკავშირებული ასეთი სიჭრელე სლავურ ენებში? ყველაფერი ეს მომდინარეობს ამ წყვილულის ისტორიიდან. ინდოევროპულ ფუძეენასა და საერთოსლავურ ენებში არ არსებობდა ფონემა $/f/$, რა თქმა უნდა, არც შესაბამისი წყვილი ($b - \phi$) მოგვეპოვებოდა. სამაგიეროდ თანხმობანი $/b/$ ზემოხსენებულ ენებში შედიოდა კონტაქტში არამარცვლოვან უ-სთან, რომელიც მასთან ერთად ერთდაგვარ წყვილულს ჰქმნიდა, რადგან ($v - \mu$), აგრეთვე ($j - \dot{j}$) აკუსტიკური თვალსაზრისით არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, ხოლო არტიკულაციური თვალსაზრისით მათ შორის განსხვავება საკმაოდ შეიმჩნეოდა. როგორც ვარაუდობენ, ფონემა $/g/$ საერთოსლავურ ენაში, ისევე როგორც ინდოევროპულ ფუძეენაში უნდა ყოფილიყო ბილაბიალური ბგერა (დაწვრ. იხ.: Черных, 1962:148-150).

თუ რუსული სალიტერატურო ენა წყვილი თანხმოვნების ($\delta - \pi$, $d - t$, $b - \phi$, $z - c$, $ж - ш$, $г - к$) – სულ გვაქვს 12 წყვილი (მაგარი და შესაბამისი რბილი წყვილი თანხმოვნები), – ისინი ერთიან ასიმილაციურ პროცესებს მოიცავენ, ამ ენის დიალექტები ($b - \phi$ წყვილთან დაკავშირებით) სულ სხვა სურათს იძლევა, სადაც ისტორიულ წარსულთან გვაქვს საქმე. ძველ რუსულ ენაში ფონემა $/\phi/$ დამკვიდრდა, ე. წ. რედუცირებული ხმოვნების დაკარგვის შემდეგ (დაწვრ. იხ.: Букатеви́ч, 1974:57-59 და 106-107). რედუცირებული ბგერები (ψ , ϕ) სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ უნარჩუნებდნენ $/g/$ ფონემას თავის მჟღერადობას, ხოლო მათი დაკარგვის მომენტიდან $/b/$ ფონემის ნაცვლად აღნიშნულ პოზიციებში წარმოითქმებოდა როგორც ფონემა $/\phi/$.

სხვა თანამედროვე სლავური ენების წყვილი თანხმოვნები (გარდა $b - \phi$ წყვილისა) რუსული ენის მსგავსად ერთიან ასიმილაციურ სისტემებს ჰქმნიან, თუმცა ყოველ მათგანს ახასიათებს პოზიციური თავისებურებები (დაწვრ. იხ.: Кондрашов, 1962 : 101-102; 113-114; 124; 137-138; 150-151; 158-159; 167-168; 184; 188). მოვიყვანოთ სხვადასხვა ენის თანხმობანთა წყვილების ასიმილაციური შედარებები: **რუსული ენა:** дүн „მუხა“, ножка

კნინ. „ფეხი“, Афганистан (წარმოითქმება როგორც დუ/პ/, ნო/შ/კა, А/ვ/განიდან); **ბელორუსული ენა:** горад „ქალაქი“, п'яцігодка „ხუთწლედნი“, цень „დღე“, сядзець „ჯდომა“ (წარმოითქმება როგორც гора/ტ/, п'яціго/ტ/კა). ბელორუსულ ენას რბილი თანხმოვნების /ტ/-სა და /დ/-ს ნაცვლად ახასიათებს, ე. წ. „ცოურობა“ და „მოურობა“, ანუ „ც“-სა და „დზ“-ს წარმოთქმა; **ჩეხური ენა:** kdo (წარმოითქმება როგორც gdo „ვინ“), pod oknem (წარმოითქმება: pot oknem „ფანჯრის ქვეშ“); თანამედროვე **ბულგარულ ენაში**, ისე როგორც რუსულ ენაში, წყვილი მჟღერი თანხმოვნები სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ ყრუვდებიან: град „ქალაქი“, бряг „ნაპირი“, подпис „ხელწერა“ (შესაბამისად წარმოითქმება: гра/ტ/, бря/კ/, по/ტ/пис) და ა. შ. ბულგარულ ენაში, რუსულისაგან განსხვავებით, /з/ თანხმოვანზე გათავებული წინდებული არ ექვემდებარება ორთოგრაფიის ფონეტიკურ პრინციპს. იგი ყველა პოზიციაში, გარდა ყრუ თანხმოვნების წინ (წარმოითქმება ყრუდ, მიუხედავად იმისა, რომ იწერება „ზ“-თი), „ზ“-თი იწერება და „ზ“-თი წარმოითქმება. მაგალითად: развит (შდრ. რუს. развитой) „განვითარებული“, расписание (წარმოითქმება როგორც რუსულად: расписание „ცხრილი“, разъясня (რუს. разъяснить) „განმარტება“, разстояние (რუს. расстояние) „მანძილი“ და მისთ. **თანამედროვე უკრაინულ ენაში** ყრუ წყვილი თანხმოვნები მჟღერი თანხმოვნების წინ მჟღერდებიან, ხოლო მჟღერი წყვილი თანხმოვნები სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ არ ყრუვდებიან, ისინი ინარჩუნებენ თავიანთ მჟღერადობას, რუსულისაგან განსხვავებით: віз – воза „მარხილი“, ніж – ножа „დანა“, лежу – ліжку „საწოლი“, книжка „წიგნი“, рідко „იშვიათად“, казка „ზღაპარი“, розслабити (შეადარე რუსულთან – расслабить), розпустити (რუს. распустить) და მისთანები; **სერბულხორვატულში** მჟღერი წყვილი თანხმოვნები სიტყვის ბოლოს არ ყრუვდებიან, მაგალითად: лед „ყინული“, мед „თაფლი“, нож „დანა“, рог „რქა“ და ა. შ. ხოლო მჟღერი თანხმოვნები ყრუ თანხმოვნების წინ ისევე ყრუვდებიან, როგორც რუსულ ენაში (დაწვრ. იხ. Кондрашов, 1962:167).

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში, ისევე როგორც ინდოევროპულ ენებში, გვაქვს წყვილი თანხმოვნები (**ზ-ს, ჟ-შ, ღ-ხ**), რომლებიც პოზიციურად ასიმილაციურ ურთიერთობებს ამყარებენ ერთმანეთთან, რომ მჟღერი წყვილები (**ზ, ჟ, ღ**) სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ წარმოითქმებიან როგორც შესაბამისი ყრუ თანხმოვნები (**ს, შ, ხ**). აქ არჩევანი ერთადერთია: მეტყველების ნაკადში ხდება წყვილი თანხმოვნების პოზიციური ჩანაცვლება. მაგალითად: თევზს, მასზე, ვაზ-21, ვაჟკაცი, უშბა (მთის სახელი), ბაღში, ბაღ-ბოსტანი და ა.შ. (წარმოითქმება როგორც: “თევსს”, “მაზზე”, “ვას-21”, “ვაშკაცი”, “უჟბა”, “ზახში”, “ზახ-ბოსტანი” – ეს უკანასკნელი მხოლოდ ნელ წარმოთქმაში).

თანხმოვანი /ვ/, ქართულ ენაში, რუსულისა და სხვა ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, ცალეული თანხმოვანია, მას არ მოეპოვება შესაბამისი ყრუ მეწყვილე, მაგრამ იგი სიტყვის ბოლოს ან ყრუ თანხმოვნების წინ ანალოგიურია ინდოევროპული ენების (ვ) თანხმოვნისა: ვბარავ, ვსთქვი, ვხატავ და ა. შ (წარმოითქმება როგორც: vbaraf, fstqvi, fxataf), რაც იმის დასტურია, რომ ძველ ქართულში /ფ/ ფონემის შემოღება არც თუ ისე უსაფუძვლო იყო (შანიძე, 1973:17-19).

ქართულ ენაში, გარდა წყვილეული თანხმოვნებისა, გვაქვს სამეულებიც (**ზ-ფ-პ, დ-თ-ტ, გ-ქ-კ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ**) (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:90-94), რომელთა საფუძველზე ენაში წარმოებს ასიმილაციური ბგერათცვლილებები. სამეულებიდან მჟღერი თანხმოვნები (**ზ, დ, გ, ძ, ჯ**) სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვნების წინ ყრუვდებიან, მაგრამ წყვილეულებისაგან განსხვავებით ერთ მჟღერ თანხმოვანს ყრუ თანხმოვნების წინ შეიძლება შეესაბამებოდეს ორ-ორი ყრუ თანხმოვანი: **ზ-ს – ფ და პ, დ-ს – თ და ტ, გ-ს – ქ და კ, ძ-ს – ც და წ და ჯ-ს – ჩ და ჭ**. ხოლო სიტყვის ბოლოს მჟღერ თანხმოვნებს შეესაბამება მხოლოდ თითო-თითო ყრუ ფშვინვიერი თანხმოვანი: **ზ-ფ, დ-თ, გ-ქ, ძ-ც, ჯ-ჩ**.

თუ მჟღერი სამეულებიდან რომელიმე მოხვდება ნებისმიერი ყრუ თანხმოვნების წინ, გარდა აბრუპტივებისა (**პ, ტ, კ**,

წ, ჭ, ყ), ან ისინი აღმოჩნდებიან სიტყვის ბოლოს, მაშინ მჟღერი სამეულის ნაცვლად მოგვესმის შესაბამისი ყრუ ფშვინვიერი თანხმოვანი (ფ, თ, ქ, ც, ჩ): ჭრიჭინებს, დაიწმენდს, მაგთი, გსურს, ძალუმს, იგლეჯს; ვამბობ, კარგად, ეგ, ჯორჯ (მამაკაცის სახელი), მონძ-ფოჩი (“ტანსაცმელის დაშვებული კალთები”). აღნიშნულ სიტყვებში გამოყოფილი მჟღერი სამეულები წარმოითქმება ამგვარად: “ჭრიჭინეფს”, “დაიწმენთს”, “მაქთი”, “ქსურს”, “ძალუცს”, “იგლეჩს”, “ვამბოფ”, “კარგათ”, “ექ”, “ჯორჩ”, “მონც-ფოჩი” და ა. შ.

თუ ბგერათმეხამებებში მჟღერი სამეულებიდან რომელიმე აღმოჩნდება აბრუპტივების წინ, მაშინ მის ნაცვლად მოგვესმის სამეულის შესაბამისი აბრუპტივი, მაგალითად: ბჭობა, ბწვალი, კბილი, ტბა, გტანჯავს, გყოლია, გწამს, გწყურია, გჭრის (წარმოითქმება როგორც: “პჭობა”, “პწვალი”, “კპილი”, “ტპა”, “კტანჯავს”, “ყყოლია”, “კწამს”, “კწყურია”, “კჭრის”).

როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, მჟღერი სამეულები (ძ, ჯ, ლ) არ გვხდება აბრუპტივების წინ (იხ. ქეგლ, 1964).

ბგერათა ასიმილაციურ შეფარდებებს ექვემდებარება, ე. წ. სინჰარმონიზმის პროცესები, როცა სიტყვათცვალეა და სიტყვათწარმოება ხდება იმის გათვალისწინებით, თუ რომელი რიგის ხმოვნებია სიტყვის ფუძეში. აქედან არჩევენ ხმოვანთა და თანხმოვანთა ჰარმონიის კანონს, მაგ., ფრანგულში სიტყვა kamarad “მეგობარი” (შდრ. გერმანულთან Kamerad, სადაც დარღვეულია სინჰარმონიზმის კანონი). აქარულ დიალექტში თურქული სიტყვა Kardeş “ძმა” გამოიყენება როგორც “ყარდაშ”, სადაც დაცულია სრული სინჰარმონიზმი (სინჰარმონიზმის შესახებ იხ.: Кононов, 1956:35-40).

დაბოლოს, ასიმილაციური ბგერათცვლილებები ენაში შეიძლება იყოს გამოწვეული პალატალური შუაენისმიერი თანხმოვნის, j-ის ზეგავლენით, როგორც ხმოვნებთან, ასევე თანხმოვნებთან ურთიერთობაში, რის შესახებ სრულყოფილად ვსაუბრობდი სტატიაში “Роль звука j (йот) в образовании некоторых форм глагола” (Журнал «Русский язык в грузинской школе», 1981:101-105).

ამგვარად, ფონეტიკური ბგერათცვლილებები ენებში მეტწილად ასიმილაციური ხასიათისაა და მათი გამომწვევი მიზეზები სხვადასხვაგვარია. ენებისათვის დამახასიათებელია როგორც ხმოვნების, ასევე თანხმოვნების ასიმილაციური პროცესები. თუ ხმოვნებში ასიმილაციური პროცესები დაკავშირებულია ხმოვანთა და თანხმოვანთა ურთიერთზემოქმედებასთან (კოარტიკულაციასთან) და ხმოვანთა აწეულობის საფეხურებთან ურთიერთმიმართებაში, თანხმოვნებში კი ასიმილაციური ბგერათშეხამებების მთავარ წარმომშობ მიზეზად სხვადასხვა ენაში უნდა ჩაითვალოს წყვილუფი და სამეფული თანხმოვნების არსებობა და მათი ურთიერთშეფარდება მეტყველების ნაკადში.

§ 64. V-ბგერა-ფონემით გამოწვეული ფონეტიკური ცვლილებები სხვადასხვა ტიპის ენებში

V-ბგერა-ფონემა ტიპოლოგიური თვალსაზრისით მეტად საინტერესო სურათს იძლევა. მასთან დაკავშირებული ფონეტიკური პროცესები (მეტათეზისი, არამარცვლოვანი და მარცვლოვანი უ-ს ჩანაცვლება, დაყრუება-გამჟღერება და სხვ.) ენებში გამოწვეულია V-ბგერა-ფონემის თავისებური ბუნებით.

ინდოევროპული ფუძეენის თანხმოვანთა სისტემაში, როგორც ცნობილია, გაბატონებული ადგილი ეჭირა ხშულ თანხმოვნებს (**b-p, d-t, g-k; bh-ph, dh-th, gh-kh** და ა. შ.), რასაც ვერ ვიტყვით ნაპრალოვანი თანხმოვნების შესახებ. ჩვენი თემის ინტერესს წარმოადგენს არა ხშული, არამედ ნაპრალოვანი (ფრიკატივი, სპირანტი) თანხმოვნების ისტორია, კერძოდ, V-თანხმოვნის ბუნება და არსი.

არსებობს ვარაუდი, რომ საერთოინდოევროპულ ენაში ნაპრალოვანი თანხმოვნები W და ũ (წყვილბაგისმიერი ვ და არამარცვლოვანი უ), j და ĭ (იოტი და არამარცვლოვანი ი), მართალია, არტიკულაციურად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, მაგრამ აკუსტიკური თვალსაზრისით მათ შორის სხვაობა მაინცდამაინც არ იკვეთებოდა.

ჩვენთვის მნიშვნელოვან წყვილს წარმოადგენს თანხმობანთა წყვილი (**W-ჰ**). ა. მეიეს აზრით, საერთოსლავურში თანხმობიანი **|V|** ჯერ კიდევ წარმოითქმებოდა როგორც ინდოევროპული ბილაბიალური (წყვილბაგისმიერი) თანხმობიანი **|W|**.

ა. მეიე სამართლიანად შენიშნავს, რომ “**W** (თანხმობიანი **U**)¹ სლავურ დიალექტებში გადაიქცა კბილბაგისმიერ **|V|** სპირანტად. ეს გარდაქმნა, რომელიც ვლინდება აგრეთვე ბალტიკურ, რომანულ, გერმანულ და სომხურ ენებშიც, არ წარმოადგენს საერთოსლავურის მდგომარეობას” (Мейе, 195:32). თუმცა ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ბგერა-ფონემა **|V|**, როგორც ინდოევროპული ბილაბიალური **|W|**, სულ დაიკარგა სლავურ დიალექტებშიც, პირიქით, ამჟამინდელი სლავური ენების მრავალი დიალექტი რეალურად წარმოთქვამს **|W|**-ს, ოღონდ მის ნაცვლად სიტყვის გარკვეულ პოზიციაში გვეხმის შესაბამისი არამარცვლოვანი **|უ|**.

წყვილი თანხმობიანების (**ბ – п, д – т, г – к, з – с, ж – ш**) ასიმილაციური პროცესები (მათი გამჟღერება-დაყრუება) თანამედროვე რუსულ და ბელორუსულ ენებში ერთნაირადაა ასახული, ე. ი. მჟღერი თანხმობიანები (**ბ, д, г, ж, з**) სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმობიანების წინ ყრუვდებიან, ხოლო ყრუ წყვილი თანხმობიანები (**п, т, к, с, ш**) მჟღერი წყვილი თანხმობიანების წინ მჟღერდებიან. ამავე წესს ემორჩილება თანხმობანთა წყვილი (**в–ф**) თანამედროვე რუსულ სალიტერატურო ენაში (შდრ. травка, кровь, Афганистан – წარმოითქმება როგორც «трафка», «крофь», «Авганистан»).

თანამედროვე რუსული ენის დიალექტებისა და ბელორუსული ლიტერატურული ენის მიხედვით სულ სხვა სურათი გვაქვს თანხმობიანთა წყვილის – (**в–ф**)-ის – მიმართებაში. აქ **/в/** სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმობიანების წინ გადადის არამარცვლოვან **უ** (**ў**)-ში, (შდრ. травка, кровь – წარმოითქმება траўка, кроў; ბელორუსულ სალიტერატურო ენაში წარმოითქმება და იწერება кароўка, рукаў – ნაცვლად каровка, рукав-ისა)

¹ არამარცვლოვან **უ**-ს ა. მეიე ზოგჯერ უწოდებს **უ**-თანხმობიანს (А. Мейе, 1951:15).

(Кондрашов, 1962:113), ხოლო რუსული ენის ზოგიერთ დიალექტში /в/-ს ნაცვლად ზოგჯერ წარმოთქვამენ მარცვლოვან у-ს, თუ /в/ დგას სიტყვის წინ, რომელიც იწყება თანხმოვნით, მაგალითად, Я иду в город -ის ნაცვლად ამბობენ: “Я иду у город” (დაწვრ. (в)-ს შესახებ იხ.: Мещерский, 1972:65 - 68).

სერბულ ენაში, ე. წ. რედუცირებული თანხმოვნების (ь, ъ) დაკარგვის შედეგად /в/-ს ადგილას წარმოთქვამენ მარცვლოვან /у/-ს, მაგალითად, სიტყვა внук (შვილიშვილი) – თავდაპირველი ფორმა: вьнукъ – ამჟამად წარმოითქმება როგორც унук.

თანამედროვე ბულგარულ ენაში თანხმოვანი /в/ (წინდებულის როლში) ჰქმნის გარკვეულ პრობლემებს. მეტყველებაში მისი გამოყენება შემდეგ წესებს ემორჩილება:

1. წინდებული /в/ იწერება და წარმოითქმება როგორც /в/ მხოლოდ ჩქამიერი მჟღერი თანხმოვნების წინ: в България, в Грузия, в Дания და სხვ.;

2. წერაშიც და წარმოთქმაშიც ხდება в-ს გაორმაგება /в/ და /ф/ თანხმოვნების წინ: във Варна, във Вена, във Франция (წარმოითქმება: „въф-Варна“, „въф-Вена“, „въф-Франция“) და სხვა;

3. დანარჩენ შემთხვევაში იწერება |в|, მაგრამ წარმოითქმება /ф/: в Англия, в Одеса, в Ереван, в Созопол, в Полша, в Лондон, в Рига, в Йордания, в Югославия, в Япония (წარმოითქმება: „ф-Англия“, „ф-Одеса“, „ф-Ереван“, „ф-Созопол“, „ф-Полша“, „ф-Лондон“, „ф-Рига“, „ф-Йордания“, „ф-Югославия“, „ф-Япония“) (Гинина და სხვ., 1985:17-18; აგრეთვე: Кондрашов, 1963, გვერდები: 102, 113, 138, 151, 167).

უნდა აღინიშნოს, რომ კბილბაგისმიერი ნაპრალოვანი ყრუ თანხმოვანი [F] საერთოსლავური ენის მეტყველთათვის მიუღებელი ბგერა იყო. სლავები მას ძალიან ძნელად წარმოთქვამდნენ. ამ ბგერის წარმოსათქმელად ძველ სლავურ ანბანში (“კირილიცა”) ორი ასო (фьрт და фита) გამოიყენებოდა (შესაბამისად: ф და ѿ): Филипъ, ѿома (Хабургаев, 1986 : 41).

ა. მეიეს აზრით, თუ თანხმოვანი |f| შემდგომში შემოღებულ იქნა სლავური დიალექტების უმეტეს ტერიტორიაზე, ეს მოხდა იმიტომ, რომ ინდოევროპული ბილაბიალური თანხმოვანი |W| გადავიდა კბილბაგისმიერ თანხმოვანში, |V|-ში, რომლის დაყრუებამ მოგვცა ბგერა |F|. ეს იყო სლავური დიალექტების დაშლის პერიოდი (Meĭe, 1951:15). ხოლო რედუცირებული ბგერების (ѣ, ѥ) დაკარგვის შემდეგ ბგერა |F| სლავებისათვის გახდა როგორც თავისუფლად აღსაქმელი ბგერა, რის შედეგად ჯერ სლავურ დიალექტებში და შემდეგ რუსულ სალიტერატურო ენაში დამკვიდრდა კიდევ ერთი თანხმოვანთა წყვილი |V-F| ინდოევროპული ენებისა და სხვა ენათა ოჯახების მსგავსად (შდრ. თურქულ ენაში |V-F| (Кононов, 1956:27-28).

ამგვარად, თანამედროვე სლავური ენების დიალექტებში, ისევე როგორც ინდოევროპულ ენებში (ინგლისური, გერმანული და სხვ.), |W|-ბგერა-ფონემის ორი ვარიანტი გვაქვს: წყვილბაგისმიერი |W| და კბილბაგისმიერი |V|. ძველი სლავური ენის ტექსტებსა და თანამედროვე გერმანულ ენაში ასო |V| ხმოვნებს შორის იკითხება როგორც თანხმოვანი |ვ|, მაგალითად, евангелие (შდრ. რუს. евангелие, გერმ. November და მისთ.).

ახლა განვიხილოთ, რას წარმოადგენს ბგერა-ფონემა |з| საერთოქართველურ ენაში და როგორი შესატყვისები აქვს მას ქართველურ ენებში?

ანალიზისათვის შევადაროთ ზოგიერთი არქაული ფორმა ქართველური ენების ფორმებს:

*არუა – თანამედროვე ქართულში შესაბამისად გვაქვს რვა, მეგრულში - რუოზრუო, ლაზურში – ოვრო. ეს უკანასკნელი მომდინარეობს ორვო-საგან, სადაც მეორეული ფორმა “ოვრო” მიღებულია მეტათეზისის (ბგერათა გადასმის) შედეგად (ჩიქობავა, 1938:217).

სვანურში რიცხვით სახელს “რვა” შეესაბამება ფორმა “არა”. როგორც ვხედავთ, ამ ენაში დაიკარგა არამარცვლოვანი ჟუ და მისი ადგილი დაიკავა |ა| ხმოვანმა (ფენრიხი და სხვ., 2000:7). რაც შეეხება მეგრულ ფორმას “ზრუო”, არნ. ჩიქობავას

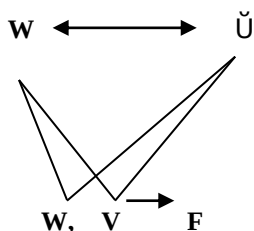
აზრით, თანხმომავნი | ზ | ფაკულტატურია და არ არის იგი აუცილებელი (ჩიქოზავა, 1938:217).

ქართული სიტყვა “სველი” მომდინარეობს *სუელი-საგან, რომელსაც სვანურში შეესაბამება შუელ-ი (ფენრიხი და სხვ., 2000 : 419). ასევე შეიძლება შევადაროთ არქაული ფორმები “თქუენ”, “ჩუენ” თანამედროვე ქართველური ენების ნაცვალსახელებს “თქვენ” და “ჩვენ” (იქვე, 243 და 569).

მოყვანილი მაგალითები გვარწმუნებს, რომ საერთოქართველურ ენაში თანხმომავნი | ვ |, ისევე როგორც საერთოინდოევროპულ ენაში, უნდა ყოფილიყო ბილაბიალური |W|, რომელმაც შემდეგ მოგვცა კბილბაგისმიერი თანხმომავნი |ვ|. საერთოქართველური ენის შეუმჩნეველი ბილაბიალურობა შემორჩენილი გვაქვს ისეთ ფორმებში, როგორიცაა: მინდორი – მინდერის, ნიორი – ნივრის, ნიგოზი – ნიგვზის, მაწონი – მაწვნის და ა. შ., სადაც | ვ | თანხმომავნი ენაცვლება ბილაბიალურ ბგერას |ო|. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საერთოქართველური ენის ბილაბიალური | W |-ს ნაცვლად ქართველურ ენებში სიტყვათა გარკვეულ პოზიციაში გაჩენილიყო ბილაბიალური ყრუ ფშვინვიერი თანხმომავნი | ფ |, მაგრამ ისიც არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ არსებობს, ე. წ. გლოტალური თეორია, რომლის მიხედვით თანხმომავნები |ბ|, |დ|, |გ|, |ქ|, |ტ|, |პ|, |ც| ურთიერთმიმართებაში არიან (ნებიერიძე 1991:299-316). ამიტომ ადვილი შესაძლებელია |ქ| თანხმომავნი მიგველო |ბ| თანხმომავნის დაყრუების შედეგად. ასე რომ, ყრუ ფშვინვიერი თანხმომავნი |ქ| საერთოქართველურ ენაში შეიძლება მომდინარეობდეს, ერთი მხრივ, ბილაბიალური | W |-საგან, მეორე მხრივ, – ბილაბიალური მჟღერი | B |-საგან (შდრ. ვამბოზ, თბილისი – წარმოითქმება “ვამბოფ”, “თფილისი”). რაც შეეხება | ვ | თანხმომავნის პოზიციას ყრუ თანხმომავნების წინ, აქ კი აშკარად გვესმის კბილბაგისმიერი ყრუ თანხმომავნი | f |, მაგალითად: ვსთქვი, ვხატე, ვთესე (წარმოითქმება: |ფ|სთქვი, |ფ|ხატე, |ფ|თესე). მაგრამ როგორც კბილბაგისმიერი ფონემა | f | ქართველურ ენებში არ დამკვიდრებულა, რის საფუძველზე ილია ჭავჭავაძემ სამართლიანად ამოიღო იგი ქართული ანბანური სისტემიდან.

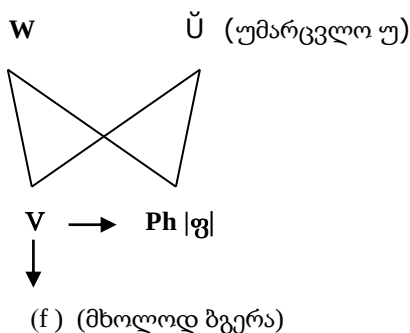
ამგვარად, საერთოინდოევროპულ და საერთოქართველურ ენებში ბილაბიალური $|\mathbf{W}|$ თანხმოვნის განვითარების შემდგომინდელი ისტორიული გზა ასეთი მოდელებით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

საერთოინდოევროპული ენა

მოდელი 1.

საერთოქართველური ენა

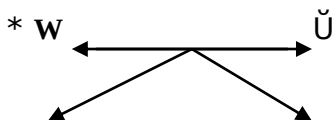
მოდელი 2.

სქემა 15.

როგორც მოდელები გვიჩვენებს, ბგერა-ფონემა $|\mathbf{W}|$ ინდოევროპულ ფუძეენასა და საერთოქართველურ ენაში თავისი ბუნებით ერთნაირია, მაგრამ მათი შემდგომი განვითარების გზა ცოტათი განსხვავებულად მიმდინარეობდა. თუ თანამედროვე ინდოევროპულმა ენებმა შეინარჩუნეს ბილაბიალური $|\mathbf{W}|$ და ამასთან ერთად განავითარეს კბილბაგისმიერი $|\mathbf{V}|$, რომლიდანაც შემდგომში განვითარდა ყრუ კბილბაგისმიერი ნაპრალოვანი ბგერა $|\mathbf{F}|$, საერთოქართველურმა ენამ ნაწილობრივ შეინარჩუნა $|\mathbf{W}|$ ბგერა-ფონემის თავდაპირველი სახე (იხ. ზემოთ მაგალითები მეგრულსა და სვანურში). შემდგომში კი, ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, ქართველურ ენებში, განსაკუთრებით ქართულ ენაში მივიღეთ კბილბაგისმიერი სონანტი $|\mathbf{3}|$ და წყვილბაგისმიერი ყრუ ფშვინვიერი ფონემა $|\mathbf{ფ}|$. რაც შეეხება კბილბაგისმიერ ყრუ

ფონემას | F | -ს, ქართველურ ენებში, როგორც ასეთი, არ დამკვიდრებულა.

ამგვარად, ბგერა-ფონემის |W|-ს ტიპოლოგიური შედარება და მისი წარმომავლობა გვაფიქრებინებს, რომ გენეტიკურად ინდოევროპული ფუძეენისა და საერთოქართველური ენის ამოსავალი წყარო შეიძლება ყოფილიყო ან საერთო, ან უბრალოდ ტიპოლოგიურ მსგავსებასთან გვაქვს საქმე. ყოველივე თქმული შეგვიძლია ასე გამოვსახოთ:

საერთოინდოევროპული ენა

საერთოქართველური ენა

* W $\longleftrightarrow$ შ

* W $\longleftrightarrow$ ჴ (უმარცვლო)

სქემა 16.

§ 65. მეტათეზისის კანონზომიერებანი ქართულში

მეტათეზისი (ბერძნ. *metathesis* “გადასმა”, “ბგერათგადასმა”) ბგერათა კომბინატორულ ცვლილებათა ერთ-ერთი სახეა, რომლის მიხედვით სიტყვაში ხდება ბგერათა გადასმა. მაგალითად, ძველად გვქონდა “ათ+რვა+მეტი”, ***კლვა**, ***ხნვა**, ახლა კი გვაქვს: თვრამეტი, კვლა, ხვნა და ა. შ.

მეტათეზისის საკითხები, როგორც ქართველოლოგთა ნაშრომებში, ასევე უცხო ლინგვისტებთანაც, ჩვენი აზრით, არ არის სრული სახით განხილული. გ. ახვლედიანი, სხვებთან შედარებით, უფრო ვრცლად ეხება მეტათეზისის მოვლენებს ქართულ და სხვა ენებში (რის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი), მაგრამ მაინც საჭიროდ მიგვაჩნია ამ მიმართებით დადგინდეს მეტათეზისის გამომწვევი მიზეზები და დადებითად გადაიჭრას მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრობლემა.

მეტათეზისის კანონზომიერებანი სხვადასხვა ენაში დამახასიათებელია როგორც დიაქრონიული ლინგვისტიკისათვის, ასევე სინქრონიული ლინგვისტიკისათვისაც.

სინქრონიულ ასპექტში მეტათეზისის შემთხვევები გამოწვეულია რამდენიმე მიზეზით და ისინი შეიძლება იყოს დამახასიათებელი ყველა ენისათვის. ეს მიზეზებია:

1. უცხო ენიდან ნასესხებ სიტყვებში ზოგჯერ ხდება ბგერათა გადასმა, მაგ., გერმანული ენიდან ქართულ და რუსულ ენებში შემოვიდა სიტყვა “ფუტლარი”, რუსულად – “футляр” (შდრ. გერმ. Futteral). უცხო სიტყვათა ლექსიკონის მიხედვით, სიტყვა “ფუტლარი” თითქოსდა გერმანულიდან ქართულში შემოვიდა რუსული ენის გავლით, მაგრამ ეს ვერსია საფუძველსმოკლებული უნდა იყოს, რადგან ქართული ენის დიალექტებში ლიტერატურული ნორმის ნაცვლად ხმარობენ ფორმას “ფუტლიარი” და არა “ფუტლარი”. რუსული ენის გავლით რომ შემოსულიყო ეგ სიტყვა, მაშინ დიალექტური ფორმა დამკვიდრდებოდა სალიტერატურო ენაში და არა ის, რაც სახეზე გვაქვს (“ფუტლარი” შდრ. Futteral-ს).

რუსული სიტყვა Тарелка ნასესხებია გერმანულიდან (der) Teller – “თეფში”, სადაც მოხდა “რ” ბგერის გადასმა “ლ”-ს წინ. ასევე რუსულმა ენამ ისესხა სიტყვა “Флор” ლათინური ენიდან (შდრ. flor, floris “ყვავილობა”, “ყვავილი” (შდრ. აგრეთვე გერმანულთან: (der) Flor, იგივე მნიშვნელობით;

2) მეტათეზისის შემთხვევები გვაქვს, როცა ლიტერატურულ სიტყვას იყენებს ამავე ენის ერთ-ერთი დიალექტის მატარებელი, მაგ., “წევრები”: “წევრებზე არ მომშალო!” (აჭარული დიალექტიდან), ნაცვლად ლიტერატურული ფორმისა “წერვები”. რუსულ ენაში: (Ведьмедь ნაცვლად Медведь-ისა – “დათვი”), (Палёк ნაცვლად Ларёк-ისა) – “ფარდული”) და ა. შ.;

3) მეტათეზისის შემთხვევები გვაქვს აგრეთვე ბავშვთა მეტყველებაში, როცა ისინი მშობლებისაგან სწავლობენ ენასა და მასში შემავალ სიტყვებს, მაგ., “ლევორველი” (ნაცვლად “რევოლვერი”-სა; “პილვერი” (ნაცვლად “პირველი”-სა); “ლეკრამა” (ნაცვლად “რეკლამა”-სი და ა. შ. ასევე რუსულ ენაში

ბავშვის მეტყველებაში: “Ласатка“ (ნაცვლად “Лошадка“ – “ცხენი”), “макейка” (камейка-დან ანუ “скамейка“ – “სკამი” და ა. შ. (Реформатский, 1967:207);

4) მეტათეზისის შემთხვევები ხშირია სიტყვათა დიაქრონიული ცვლილებისას, რაც სხვადასხვა სირთულესთან არის დაკავშირებული. ერთ-ერთ ასეთ სირთულეს წარმოადგენს “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედება, რომელიც დამახასიათებელი იყო საერთოსლავური ენის განვითარების გვიანდელი პერიოდისათვის (იხ. ქვემოთ). მეტათეზისის მეორე სირთულე კი დამახასიათებელი იყო და არის ქართველური ენებისათვის. ესაა “დეცესიურ თანხმოვნთა სისტემისაკენ” მისწრაფება მაგალითად, თუ წინათ გვქონდა “ხნვა”, “კლვა”, “აღვიარებ”, ახლა კი გვაქვს: ხვნა, კვლა, ვაღიარებ და ა. შ. ორივე შემთხვევაში მეტათეზისის მაგალითები ამ ალომორფულ (ბერძნ. *allos* “სხვა” და *morphē* “ფორმა”) ენებში საკმაოდ ბლომდაა.

საერთოსლავურ ენაში ინდოევროპული ფუძეებიდან დამკვიდრებული დიფთონგური შეხამებები, როგორიცაა *or, ol, er, el*, თანხმოვნებს შორის პოზიციაში დახურულ მარცვალს ჰქმნიდნენ. თუ ნებისმიერ თანხმოვანს აღვნიშნავთ ტ-ასოთი, წარმოდგენილი დიფთონგური შეხამებები ზემოხსენებულ პოზიციაში პირობით შეიძლება ასე გამოვსახოთ: **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*.

საერთოსლავური ენის განვითარების გვიანდელი პერიოდი აღინიშნა მეტად მნიშვნელოვანი ფონეტიკური მოვლენით, ე. წ. “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებით, რომლის მიხედვით ნებისმიერ სიტყვაში ყველა დახურული მარცვალი “მისწრაფოდა” ღია მარცვლისაკენ. აღნიშნულმა ფონეტიკურმა მოვლენამ ენის ფუნქციური და სტრუქტურული თვალსაზრისით სლავური ენების სამივე ქვეჯგუფი საკმაოდ დააშორა ერთმანეთს. ასე, მაგალითად, თუ საერთოსლავურში გვქონდა ერთადერთი ფორმა **gordъ* (“ქალაქი”), “ღია მარცვლის კანონის” საფუძველზე მივიღეთ: რუსულ ენაში – город, ძველ

სლავურ ენაში – градъ, ბულგარულში – град, ხოლო პოლონურში – grod (ყველა იმავე მნიშვნელობით).

დიფთონგურმა შეხამებებმა (**or, ol, er, el**) სლავური ენების ცალკეულ ქვეჯგუფებში (სამხრული, დასავლური და აღმოსავლური ქვეჯგუფები) განიცადეს სხვადასხვა ცვლილებები, კერძოდ: სამხრულ ქვეჯგუფში (ბულგარული, მაკედონური, სლოვენური, სერბული, ხორვატული და მკვდარი ენა – ძველი სლავური) და აგრეთვე დასავლური ქვეჯგუფიდან ჩეხურსა და სლოვაკურში მოცემული დიფთონგური შეხამებების საფუძველზე მივიღეთ ბგერითი და “ზმოვანთა სიგრძითი” მეტათეზისი (Русский язык. Энциклопедия, 1979:139-140). მოვიყვანოთ ამ მიმართებით საერთო მაგალითები არქაული ფორმების: - ***korva** (“ძროხა”), ***berza** (“არყის ხე”), ***bolto** (“ჭაობი”), ***melko** (“რძე”) - საფუძველზე სლავური ენების სამხრული ქვეჯგუფიდან და დასავლური ქვეჯგუფის ჩეხური და სლოვაკური ენებიდან მივიღეთ მეტათეზისის ასეთი სურათი:

ძვ. სლავური	ბულგარული	სერბული	სლოვენური	ჩეხური	სლოვაკური
кѣѡа	кѣѡа	kràѡа	kráva	kráva	krava
brѣѡа	brѣѡа	brěѡа	bréѡа	bříѡа	breza
blato	blato	blàto	bláto	bláto	blato
mlѣko	mlѣko	mléko	mlékø	mléko	mlieko

მეტათეზის შემთხვევები გვაქვს აგრეთვე ჩრდილო-დასავლურ სლავურ ენებში (პოლონური, ლუჟიცური, პოლაბური და კაშუბური), სადაც არ მომხდარა “ზმოვნის გაგრძელება”, როგორც ეს მოხდა სლავური ენების სამხრულ ქვეჯგუფში და დასავლური ქვეჯგუფის ჩეხურ და სლოვაკურ ენებში (იხ. ზემოთ), ამიტომ მეტათეზისის შემთხვევები აქ მხოლოდ ბგერათა გადასმაში აღინიშნა.

სლავური ენების აღმოსავლურ ქვეჯგუფში კი (რუსული, უკრაინული, ბელორუსული) მეტათეზისის შემთხვევებს ამ პოზიციაში (დიფთონგური შეხამებები თანხმოვნებს შორის) არ ჰქონია ადგილი. მოცემული ენების ქვეჯგუფში წარმოიშვა, ე. წ.

„სრულხმოვანება“, ე. ი. რა ხმოვანიც არსებობდა სონორული თანხმოვნის წინ, ისეთი ხმოვანი გაჩნდა მის შემდეგაც. გამონაკლისს შეადგენს დიფთონგური შეხამება **telt*, რომელიც დიფთონგური შეხამების **tolt*-ის მსგავსად შეიცვალა. ამგვარად, ორი დიფთონგური შეხამებიდან *tolt*, **telt* რუსულ, უკრაინულ და ბელორუსულ ენებში მივიღეთ ერთადერთი შეხამება “ოლო”, – **tolot*.

შევადაროთ ამ მიმართებით ერთმანეთს სლავურ ენათა ქვეჯგუფებიდან თითო-თითო ენა, კერძოდ: ძველი სლავური ენის, პოლონური ენისა და რუსული ენის მონაცემები:

არქაული ფორმები	ძველი სლავური	პოლონური	რუსული
<i>*st-or-na</i> „ქვეყანა“	ст- pa -на	st- ro -na	ст- opo -на
<i>*g-ol-va</i> „თავი“	Г- la -ва	g- to -wa	Г- оло -ва
<i>*d-er-vo</i> „ხე“	д- pb -во	d- rze -wo	д- epe -во
<i>*m-el-ko</i> „რძე“	м- lb -ко	m- le -ko	м- оло -ко

როგორც შედარებები გვიჩვენებს, მეტათეზისის პროცესები “ღია მარცვლის კანონის” ზეგავლენით წარმოიშვა სლავური ენების სამხრეთულსა და დასავლურ ქვეჯგუფებში, რის საფუძველზე მივიღეთ ასეთი ბგერათშეხამებები: “რა”, “ლა”, “რე”, “ლე”, “რო”, “ლო”, რომლებსაც პირობითად უწოდებენ “არასრულხმოვანებას” (შდრ. რუსულთან неполногласие), ხოლო ბგერათშეხამებებს: “ორო”, “ოლო” და “ერე”-ს (რუსულად: oro, olo, ere) კი – “სრულხმოვანებას” (полногласие) (Русский язык. Энциклопедия, 1979 : 139-140).

დიფთონგური შეხამებები or, ol პოზიციაში თანხმოვნის წინ სიტყვის დასაწყისში (ისინი პირობითად აღინიშნებიან როგორც **ort*, **olt*) ისევე, როგორც თანხმოვნებს შორის პოზიციაში, ექვემდებარებიან მეტათეზისის შემთხვევებს, მაგრამ მათი ცვლილებები დამოკიდებული იყო აღმავალ თუ დამავალ ინტონაციაზე, რომ აღმავალი ინტონაციის მიხედვით ყველა სლავურ ენაში **ort*, **olt* გადავიდა rat, lat-ში, სადაც მოხდა ბგერათა გადასმა, მასთან ერთად – “ო” ხმოვნის გაგრძელებაც,

რის შედეგად “ო გრძელის” ნაცვლად მივიღეთ ხმოვანი “ა”. მაგ., სიტყვა *ormo (“მხარი”, “მხარბეჭი”) სლავური ენების მიხედვით შეიცვალა ამგვარად: ძველ სლავურსა და ძველ რუსულში მივიღეთ ramo, სერბ. – pàme, ჩეხ. – ràme, პოლონ. – ramie; ხოლო სიტყვამ *ordlo (“სახნისი”) სახე იცვალა ასე: ძველ სლავურში – pallo, სერბულში – pàlo, რუსულში – pallo, ჩეხურში – rdlo, პოლონურში – radło და სხვ.

რაც შეეხება იმავე დიფთონგურ შეხამებებს დამავალ პოზიციაში, სლავური ენების სხვადასხვა ქვეჯგუფებში სხვადასხვაგვარად იცვალეს მათ სახე: სამხრულ ქვეჯგუფში იგივე შედეგები გვაქვს, რაც აღმავალი ინტონაციის შემთხვევაში; აღმოსავლურ და დასავლურ სლავთა ენების ქვეჯგუფებში ხმოვნის გაგრძელება არ მომხდარა, მაგრამ ბგერათა გადასმას აქაც ჰქონდა ადგილი. ამგვარად, სამხრულ ქვეჯგუფში *ort, *olt შეიცვალა rat, lat-ით, ხოლო დასავლურ და აღმოსავლურ ქვეჯგუფებში – rot, lot-ით. აღნიშნულ ქვეჯგუფებში გამონაკლისს წარმოადგენს ჩეხური ენა, სადაც დიფთონგური შეხამებები შეიცვალა სამხრული სლავების ანალოგიით (დაწვრ. იხ. Горшков, 1963:242-243).

როგორც თემის დასაწყისში აღინიშნა, ქართველოლოგებიდან მეტათეზისის საკითხებს უფრო სრულად შეეხო აკად. გიორგი ახვლედიანი, რომელიც ეხება თანხმოვანი ვ-ს გადასმის კანონზომიერებას:

“დადგენილია ქართულისათვის ვ-ს გადასმის კანონზომიერება გარკვეულ შემთხვევაში, სახელდობრ:

სონორი თანხმოვნების **რ-ლ-ნ-ს** მომდევნო ვ გადმოისმება რეგრესულად, როცა სონორულ თანხმოვნებს წინ უძღვის **ბაგისმიერი, წინანისმიერი ან უკანანისმიერი ჩქამიერი თანხმოვანი...**“ (ახვლედიანი 1999:210; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჯ.). ლინგვისტის მიერ მოყვანილი მაგალითები ადასტურებს მეტათეზისის ამ კანონზომიერებას (ხნავს – ხვნა; ჩაგრავს – ჩაგვრა და ა.შ. იხ. იქვე, 210).

აგ-იანი ზმნის ფორმების შესახებ საუბრობს ა. შანიძე. თუ ასეთი ზმნების “ფუძე თავდება (**ნ რ ლ**) ბგერებით, ვ

გადანაცვლებს და ფუძის შიგნით ამოჰყობს თავს. სხვა თემის ნიშნებთან ცვლილება არ ხდება” (შანიძე 1973:560). იგივეს აღნიშნავს ლ. კვაჭაძეც და ამასთანავე შენიშვნავს, რომ ავ-იანი ზმნის ფორმებში მეტათეზისის შემთხვევები “ზშირია” (კვაჭაძე 1981:73-74).

აღნიშნული ფონეტიკური პროცესის დაკვირვების ობიექტს წარმოადგენს, სწორედ, პირველი სერიის მწკრივთა ფორმების მიმართება საწყისის ფორმებთან, ანუ, როცა ავ-ფორმიანი ზმნების საწყისად გადაკეთებისას ხდება ბგერათგანაცვლება (შდრ. : ხნავს – ხვნა; კლავს – კვლა; მოკლავს – მოკვლა და ა. შ.). ამ და სხვა მაგალითების საფუძველზე გვინდა დავადგინოთ მეტათეზისის, ის კანონზომიერებანი, რომლებიც უშუალოდ ქართული ენის სპეციფიკურობას წარმოადგენს. აქვე აღვნიშნავ, რომ ავ-ფორმიანი ზმნებისათვის ზოგჯერ დამახასიათებელია მეტათეზისის შემთხვევები, ზოგჯერ კი – არა.

როდის შეიძლება გამოირიცხოს მეტათეზისის შემთხვევები ავ-იან ზმნებში?

პირველ ყოვლისა, ეს დამოკიდებულია თანხმოვანთა თავმოყრის რაოდენობაზე ფუძეში და, მეორე, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება თანხმოვანთა წყობას და მათ არტიკულაციურ თვისებებს, ე. ი. რამდენ და რომელ თანხმოვნებთან გადაისმება თანხმოვანი ფონემა [ვ].

ამგვარად:

1. ავ-იანი ზმნების საწყისთან მიმართებისას ბგერათგანაცვლა არ გვხდება, თუ ვ-ს წინ ფუძეში მხოლოდ ერთადერთი თანხმოვანი დგას (ჩქამიერი თუ სონორი), რის საფუძველზე ბგერათშეხამებაში თავს იყრის მხოლოდ ორი თანხმოვანი, რომელთა საფუძველზე ბგერათგანაცვლის აუცილებლობა არ იქმნება. მაგალითად:

ბარავს – ბარვა; ბოდავს – ბოდვა; ბოჭავს – ბოჭვა; დაზოგავს – დაზოგვა; დაზინავს – დაზინვა; თიბავს – თიბვა; მოთოკავს – მოთოკვა; დათოშავს – დათოშვა; დაკოდავს – დაკოდვა; დალუქავს – დალუქვა; ჟუჟავს – ჟუჟვა;

ლოცავს – ლოცვა; შესრუტავს – შესრუტვა; შეტოპავს – შეტოპვა; აკუწავს – აკუწვა; ჩამალავს – ჩამალვა და ა.შ.

მოყვანილ მაგალითებში, – ყველგან გვაქვს, ე. წ. თანხმომავნა აქცესიური წყობა (ლათ. accessio “აქეთ მოსვლა”). ქართული ენა უფრო მეტად ეგუება თანხმომავნა დეცესიურ წყობას (ლათ. decessio “იქით წასვლა, დამორება”, შდრ.: **ბგ, პტ, ფხ, დგ** და ა. შ.) (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1999:111-113). თუმცა “ქართულში საკმაოდ ხშირია მეტათეზისი, მაგრამ აქცესიური კომპლექსისათვის იგი გამოყენებული არაა; როგორც ჩანს, იშვიათად ჰქმნის უხერხულობას აქცესიური კომპლექსი ქართულში (მით უმეტეს ორთანხმოვნიანი კომპლექსის წარმოთქმა, – ნ. ჯ.) იმის გამო, რომ წარმოთქმა მკაფიოა, და, სადაც საჭიროა (მაგ., სიტყვის შიგნით: მაგ-და, რეკ-და, ბეგ-თაბეგი, აქტი და სხვა), მარცვალთგასაყარი იქმნება ან იკარგვის პირველი კომპონენტი” (იქვე, 337).

2. თუ **გ** თანხმომავნის ზმნის ფუძეში წინ უსწრებს მხოლოდ ჩქამიერ თანხმომავნა ჯგუფები, მეტათეზის არ ექნება ადგილი. მაგალითად:

ბეჭდავს – ბეჭდვა; გადათუთქავს – გადათუთქვა; დათათხავს – დათათხვა; დაკოქსავს – დაკოქსვა; შენილბავს – შენილბვა; შერაცხავს – შერაცხვა; შერისხავს – შერისხვა; შეტუქსავს – შეტუქსვა; შეფიფქავს – შეფიფქვა; დახშავს – დახშვა; დაშაშხავს – დაშაშხვა; დაჭიჭყავს – დაჭიჭყვა; ჩამორეცხავს – ჩამორეცხვა; ჩახშავს – ჩახშვა; ჭუჭყავს – ჭუჭყვა და ა. შ.

3. საწყისის ფორმებში ბგერათგადასმას არ ექნება ადგილი, თუ **ვ**-ს წინ დგას ერთი ან ერთზე მეტი ჩქამიერი თანხმომავნი და შემდეგ რომელიმე სონორი ბგერა. მაგალითად:

ბლანდავს – ბლანდვა; ბერტყავს – ბერტყვა; გაბურღავს – გაბურღვა; ხლართავს – ხლართვა; პარსავს – პარსვა; გაკვანძავს – გაკვანძვა; გალამბავს – გალამბვა; გალანძღავს – გალანძღვა; დათარსავს – დათარსვა; დაკემსავს – დაკემსვა; დაკენკავს – დაკენკვა; დანერწყავს – დანერწყვა; დაჟანგავს –

დაჟანგვა; დაპლომბავს – დაპლომბვა; წარმართავს – წარმართვა; წაბილწავს – წაბილწვა; ხარჯავს – ხარჯვა და ა. შ.

4. მეტათეზისი არ ხდება, თუ ვ-ს წინ უსწრებს ბილაბიალური სონორი თანხმოვანი მ, რომლის წინ დგას კიდეც ერთ-ერთი ჩქამიერი თანხმოვანი. ჩქამიერის წინ შეიძლება აგრეთვე იდგეს ნებისმიერი სონორი ბგერაც. მაგალითად:

დარაზმავს – დარაზმვა; კაზმავს – კაზმვა; შეკაზმავს – შეკაზმვა; ალაგმავს – ალაგმვა; რითმავს – რითმვა, გარითმავს – გარითმვა; დახაშმავს – დახაშმვა; შელურსმავს – შელურსმვა და ა. შ.

ზემომოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საწყისის ფუძეში თავი მოუყრია ისეთ თანხმოვანთა ჯგუფებს, როგორიცაა **ზმვ, გმვ, თმვ, შმვ, რსმვ** და ა. შ.), სადაც არ გახდა აუცილებელი ბგერათა გადასმა, იმიტომ რომ თანხმოვნები - **მ** და **ვ** ერწყმიან ერთმანეთს დეცესიური წყობით, რომ მარცვალთა გაყრა სიტყვებში სწორედ **მ** თანხმოვანზე მოდის: დარაზმვა, კაზ-მვა, ალაგ-მვა, გარით-მვა, დახაშ-მვა, შელურს-მვა და ა. შ.

ახლა განვიხილოთ ავ-იანი ზმნების მიმართება საწყის ფორმებთან, რომლებშიც უშუალოდ აღინიშნება მეტათეზისის შემთხვევები. აქვე დავემოწმებთ ლ. კვაჭაძეს, რომელიც შენიშნავს, რომ ავ-იანი ზმნის ფორმებში მეტათეზისის შემთხვევები ძალზედ “ხშირია”. ამიტომ შევეცადე, რაც შეიძლება სრული სახით წარმომედგინა ბგერათგადასმის ეს კანონზომიერება:

1. მეტათეზისის პირველ კანონზომიერებად უნდა ჩაითვალოს ის, რაც თავის დროზე შემოგვთავაზეს გ. ახვლედიანმა, ა. შანიძემ და სხვებმა. ეს კანონზომიერება მდგომარეობს იმაში, რომ სონორი თანხმოვნების - **რ-ლ-ნ-ს** მომდევნო **ვ** ავ-იანი ზმნებისა საწყისში გადმოისმება მათ წინ, თუ **რ-ლ-ნ-ს** წინ უძღვის ბაგისმიერი, წინაენისმიერი ან უკანაენისმიერი თანხმოვანი:

ბასრავს – ბასვრა; ბაწრავს – ბაწვრა; ბეგრავს – ბეგვრა; ბუქნავს – ბუქვნა; ხნავს – ხვნა; გადახრავს – გადახვრა; გადა-

ხიზნავს – გადახიზვნა; გაკრავს – გაკვრა; გალოპრავს – გალოპვრა; გამოკუპრავს – გამოკუპვრა; დადაფნავს – დადაფვნა; დანათლავს – დანათვლა; დანისლავს – დანისვლა; დანიშნავს – დანიშვნა; დანიხრავს – დანიხვრა; გამოწლავს – გამოწვლა; გასაპნავს – გასაპვნა; გავა (გახვალ) – გასვლა; გატიხრავს – გატიხვრა; გაფატრავს – გაფატვრა; გაძაგრავს – გაძაგვრა; გაწკეპლავს – გაწკეპვლა; გესლავს – გესვლა; დასუდრავს – დასუდვრა; დაფლავს – დაფვლა; დაქოჩრავს – დაქოჩვრა; დადაღრავს – დადაღვრა; დაშაქრავს – დაშაქვრა; დაჩაგრავს – დაჩაგვრა; დამრავს – დამვრა; დაწნავს – დაწვნა; დახიზნავს – დახიზვნა; დათესლავს – დათესვლა; დაკუპრავს – დაკუპვრა; ნათლავს – ნათვლა და ა. შ.

2. მეტათეზისი გვხვდება აგრეთვე იმ შემთხვევაში, თუ **რ-ლ-ნ-ს** წინ უსწრებს არა ერთი, არამედ ორი ჩქამიერი ან ჩქამიერი და მის წინ მდგომი ერთ-ერთი სონორი თანხმოვანი. მაგალითად:

დაჰკრავს – დაკვრა; დალაშქრავს – დალაშქვრა; გამარ-გლავს – გამარგვლა; გაბუმბლავს – გაბუმბვლა; დადანდლავს – დადანდვლა; დადორბლავს – დადორბვლა; დაორთქლავს – დაორთქვლა; გაჭვარტლავს – გაჭვარტვლა; გაწკუმპლავს – გაწკუმპვლა; დაფურცლავს – დაფურცვლა; დაყორღნავს – დაყორღვნა; დაჭინჭრავს – დაჭინჭვრა და სხვა მრავალი.

როგორც მაგალითები გვიჩვენებს, ვ-ს გადასმის შედეგად საწყისის ფორმებში თავს იყრის ოთხი და ზოგჯერ ხუთი თანხმოვანი: **შქვრ, რგვლ, მზვლ, ნდვლ, რზვლ, რთქვლ** და ა. შ. გამონაკლისია დაჰკრავს, ჩამოჰკრავს და მისთ., სადაც უნდა გვექნოდა ოთხი თანხმოვნის თავშეყრა, მაგრამ საწყისში ხორხისმიერი თანხმოვანი **ჰ** იკარგება: დაკვრა, ჩამოკვრა.

3. მეტათეზისს აქვს ადგილი იმ შემთხვევაშიც, როცა ვ-ს წინ ფუძეში დგას ორი სონორ თანხმოვანთა ჯგუფი: **მრ** და **მლ**, მაგალითად:

ნომრავს – ნომვრა; დანომრავს – დანომვრა; დაკვამლავს – დაკვამვლა; გაკვამლავს – გაკვამვლა; დაწამლავს – დაწამვლა და ა. შ.

თუ ჩქამიერ თანხმოვანს პირობითად აღვნიშნავთ ლათინური ასოთი **T**-თი, სონორულ **რ-ლ, ნ** თანხმოვნებს – **R**-თი, **მ** თანხმოვანს კი – **M** -თი, ხოლო **ვ** თანხმოვანს – **V**-თი, ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია მივიღოთ მეტათეზისის ქონა-არქონის **A** და **B** ჯგუფის ფორმულები.

A ჯგუფი, სადაც მეტათეზისი არ გვხდება შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

1. $T + V = TV$; $R + V = RV$.
2. $TT + V = TTV$.
3. $RT + V = RTV$; $RTT + V = RTTV$; $MT + V = MTV$.
4. $TM + V = TMV$; $RTM + V = RTMV$.

B ჯგუფი, სადაც მეტათეზისი გვხდება შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

1. $TR + V = TVR$.
2. $TTR + V = TTVR$; $RTR + V = RTVR$; $RTTR + V = RTTVR$; $MTR + V = MTVR$.
3. $MR + V = MVR$.

მეტათეზისის გამომწვევი მიზეზები, რომლებიც დამახასიათებელია ავ-იანი ზმნებისათვის, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს ქართული ენისათვის დამახასიათებელი სფეციფიკური თვისება. როგორც ცნობილია, ქართული ენა თავისი ბუნებით თანხმოვანთა დეცესიური წყობისაკენ მიისწრაფვის. ზემომოყვანილ მაგალითებში მეტათეზისის შემთხვევები (იხ. 1-ლი, მე-2 და მე-3 კანონზომიერებანი), სწორედ ამას გვიდასტურებენ (შდრ.: ვლ, ვრ, ვწ).

მეტათეზისის მეორე გამომწვევი მიზეზი, ჩვენი რწმენით, უნდა იყოს აგრეთვე თანხმოვანთა თავშეყრა ერთ მარცვალში. ბერათგადასმის შედეგად წარმოიქმნება მარცვალთგასაყარი ხელსაყრელი პირობები თანხმოვანთა ჯგუფისა. ამ შემთხვევაში არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ გ. ახვლედიანის მოსაზრებას. იგი, აღიარებს რა “სონორობის თეორიას”, ყოველ

სიტყვაში გამოყოფს იმდენ მარცვალს, რამდენიც სონორობის მწვერვალია, რომ მარცვალს სწორედ ჰქმნის “მოცემული ბგერათა ჯგუფის ყველაზე სონორი ბგერა, რომლის, როგორც ცენტრის ანუ მწვერვალის, გარშემო ჯგუფდება ბგერათა ამ ჯგუფის დანარჩენი ყველა ბგერა” (ახვლედიანი 1999 : 147).

აგ-იან ზმნებთან დაკავშირებული მეტათეზისის შემთხვევების დროს, რასაკვირველია, ვლუბულობთ ისეთ ბგერათშეხამებებს, სადაც ბგერათა მარცვალთგასაყარი პირობები იქმნება ბუნებრივი ენის შესაბამისად. შევადაროთ, ერთი მხვრივ, ხვნა, სვლა, ხვრა, მეორე მხრივ, გაწკუმპ-ვლა, დაყორღ-ვნა, დაჭინჭ-ვრა და ა.შ. ორ-, სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მარცვალთგაყრა, სწორედ, ხდება იქ, სადაც მოხდა ბგერათგადასმა. ხვნა, მაგრამ დახ-ვნა, სვლა, მაგრამ წას-ვლა, გა-დას-ვლა, და-დორბ-ვლა, და-კვამ-ვლა და ა.შ.

ამგვარად, მეტათეზისი (ბგერათგადასმა), როგორც ქართული ენისათვის დამახასიათებელი აქტიური ფონეტიკური პროცესი, თვით ამ ენის ბუნებიდან გამომდინარე კანონზომიერებაა.

§ 66. პალატალიზაცია, უმლაუტი და სინჰარმონიზმი

სხვადასხვა ენაში პალატალიზაციის, უმლაუტისა და სინჰარმონიზმის საკითხები უშუალოდ დაკავშირებულია ასიმილაციის საკითხებთან, რადგან ისინი ვითარდებიან ენაში ასიმილაციის შედეგად განვითარებული პროცესების მიხედვით.

პალატალიზაცია (ლათ. palatum “სასა”) ნიშნავს ენის შუა ზურგის წამოწევას (მიახლოებას) მაგარ სასასთან, რომლის შედეგად წარმოითქმება რბილი ფონემა, ანუ ბგერის პალატალიზაცია (დარბილება). ამგვარად, პალატალიზაციის დროს მაგარი ბგერა-ფონემა რბილ ბგერა-ფონემად გადაიქცევა.

წინა რიგის ხმოვნებთან თანხმოვნები ჩვეულებისამებრ წარმოითქმებიან როგორც პალატალური თანხმოვნები. ამიტომ წინა რიგის ხმოვნებს სხვაგვარად (მაგრამ პირობით) უწოდებენ “რბილ ხმოვნებს”, უკანა რიგის ხმოვნებს კი – “მაგარ ხმოვნებს”. ეს მოვლენა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ხარისხისა

და თვისებისაა, ე. ი. თანხმოვანთა შერბილება სხვადასხვა ენაში მეტ-ნაკლებად ხდება. ზოგ ენაში თანხმო-ვანთა სირბილე-სიმაგრე სხვადასხვა ფონემებს ქმნის, ზოგში კი – ფონემის ვარიანტებს.

ქართულ ენაში თანხმოვანი ფონემები არ იყოფა პალა-ტალურ და არაპალატალურ ზგერებად, რადგან წინა რიგის ხმოვნებთან ისინი სრულ სირბილეს ვერ იძენენ და ფონემის დონეზე ვერ ადიან, უფრო სწორად, ქართულში თანხმოვნები არ იყოფა მაგარ და რბილ ფონემებად. ეს კი არ ნიშნავს იმას, რომ წინა რიგის ხმოვნები საერთოდ არ მოქმედებენ თანხმოვანთა წარმოთქმის თვისებაზე. არა, თანხმოვნები წინა რიგის ხმოვნებთან შეხამებაში ზოგადად მიისწრაფვიან პალა-ტალურობისაკენ, ხოლო უკანა რიგის ხმოვნებთან შეხამებაში კი – არაპალატალურობისაკენ. ეს ყველა ენისათვის კანონზო-მიერია, მაგრამ მათ შორის განსხვავებებიც არსებობს.

თანხმოვანთა, როგორც ფონემების, სირბილე-სიმაგრე ყველაზე მეტად დამახასიათებელია სლავური ენებისათვის, ასე რომ, ყველა სლავურ ენაში მოგვეპოვება თანხმოვანთა წყვილები სირბილე-სიმაგრის მიხედვით. ამ მიმართებით განსაკუთრებით გამოირჩევა რუსული ენა, სადაც 19 რბილი თანხმოვანი ფონემა (პალატალური) გვაქვს და 18 – მაგარი (არაპალატალური). რუსულ ენაში, თუ ჩავთვლით თანხმოვანი ფონემების რაოდენობას 37-ს, მაშინ, ფონემა j-ის გარდა, გვექნება 18 პალატალური და 18 არაპალატალური თანხმოვანი ფონემები. ხოლო თუ რუსული ენის აკადემიური გრამატიკის მიხედვით ვიმსჯელებთ, მაშინ 69 თანხმოვანი ფონემიდან 34-34 (გარდა იოტისა) ფონემა გვექნება – პალატალური და არაპალა-ტალური (Грамматика-80:74-75).

გერმანული, თურქული და სხვა ენები ნაკლებად ასხვავებენ პალატალურ და არაპალატალურ თანხმოვნებს. მაგ., გერმანული ენა ამ მიმართებით გამოყოფს მხოლოდ “იხ-ლაუტს”, როგორც რბილ თანხმოვან ფონემას ch-ს და “ახ-ლაუტს”, იმავე მაგარ ფონემას (იხ. ზემოთ, თავი ფონოლოგია). ასევე თურქულ ენაში, როგორც ცნობილია, მხოლოდ სამი

პალატალური თანხმოვანი ფონემა (**g, k, l**) გამოიყოფა, დანარჩენი კი არაპალატალური თანხმოვნებია.

ფონეტიკური მოვლენა **უმლაუტი** (გერმ. Umlaut “გადაბერება”) ასიმილაციის საფუძველზე წარმოშობილი გადაბერებაა, იგივეა, რაც გადახმოვნება (შდრ. ინგლ. mutation მუტაცია – “გარდახმოვნება”), (შდრ. რუს. переносовка), იგივეა, რაც «ვოკალური ინფლექსია», ანუ ხმოვანთა მონაცვლეობა როგორც გრამატიკული ხერხი, ე.ი. გრამატიკული ფორმების წარმოქმნის საშუალება. უმლაუტის დროს ხდება ხმოვნის შევიწროება. ხმოვნის დავიწროების შემთხვევაში მივიღებთ პალატალიზაციას: არაპალატალური ხმოვნები (**a, o, u**) გადაიქცევა პალატალურ ხმოვნებად, ანუ უმლაუტიან **a, o, u**-დ. მაგალითად: (der) Gast - (die) Gäste “სტუმარი”–“სტუმრები”. ამ შემთხვევაში მოხდა ასეთი ასიმილაციური პროცესები: ზემოგერმანულ დიალექტში გვექონდა ფორმა Gasti “სტუმარი”, “ი” ბოლოკიდურა ხმოვანმა დაიმსგავსა ფართო ხმოვანი “ა” და დაავიწროვა იგი, ე. ი. აქცია უმლაუტიან **ä**-დ, რომელიც გერმანულ ენაში წარმოითქმება როგორც ხმოვანი “ე”, რის გამოც ბოლოკიდურა ი-ხმოვანი სრული ასიმილაციის შედეგად გადაიქცა “ე”-ხმოვნად (Gäste, წარმოითქმება როგორც “გესტე”). ასევე გერმანულ ენაში მრავლობითის ფორმები მხოლოდობითის ფორმებიდანაა მიღებული: (der) Bruder – (die) Brüder “მმა” – “მძეები”, (die) Tochter – (die) Töchter “ქალიშვილი”– “ქალიშვილები” და მისთ. (დაწვრ. იხ. ზემოთ, პარაგ. 52).

ხმოვანთა შევიწროვების შემთხვევები ანუ უმლაუტიანი ფორმები გვაქვს სვანურ ენაშიც (ნებიერიძე, 1991:112).

ასიმილაციის სახეს წარმოადგენს აგრეთვე **თურქული სინჰარმონიზმი**. სინჰარმონიზმი (ბერძნ. syn “თან” და harmonia - “თანაჟღერა”), რაც სიტყვაში აფიქსულ ხმოვანთა დამსგავსებას ნიშნავს მის ძირეულ ხმოვნებთან. ასე განიმარტება სინჰარმონიზმის ცნება ლინგვისტური ტერმინოლოგიის ლექსიკონებში. მაგრამ ა. ნ. კონონოვის აზრით, სინარმონიზმი ვლინდება ორ კანონში: 1) ხმოვანთა ჰარმონიის კანონში (ხმოვანთა პირდაპირი ასიმილაცია) და 2) თანხმოვანთა ჰარმონიის კანონში

(თანხმოვანთა პირდაპირი ასიმილაცია) (Кононов, 1956:35). სინჰარმონიზმი დამახასიათებელია თურქულ ენათა ოჯახისათვის, აგრეთვე იგი გვხდება ფინურ-უგრულ ენებში.

თურქულ ენათა სიტყვის მორფოლოგიურ სტრუქტურაში ბატონობს სუფიქსალური ტიპის აგლუტინაცია. სიტყვათწარმოება და სიტყვის ცვალებადობა ხდება, როგორც წესი, უცვლელ ძირზე მთელი რიგი პოსტპოზიციური აფიქსების მიერთებით. ყოველ აფიქსს აქვს ერთადერთი განსაზღვრული გრამატიკული მნიშვნელობა. ამიტომ ისინი თავისუფლად გამიჯნული არიან ერთმანეთისაგან და აცხადებენ პრეტენზიას თავის ავტონომიურობაზე (დაწვრ. იხ. Черкасский, 1965:9).

აფიქსების მიერთება სიტყვის ძირზე ექვემდებარება სინჰარმონიზმის კანონს. აფიქსები, რომელთა შემადგენლობაში გვაქვს წინა რიგის ხმოვნები, უერთდებიან იმ ძირებს, რომელთა შემადგენლობაში ასევე გვაქვს წინა რიგის ხმოვნები, და პირიქით, უკანა რიგის ხმოვნიან ძირებს შეესაბამება უკანა რიგის ხმოვანშემადგენლობიანი აფიქსები. მაგალითად: masa “მაგიდა”, masa-lar “მაგიდები”, pencere “ფანჯარა”, pencere-ler “ფანჯრები”.

ხმოვანთა შედგენილობის მიხედვით თანამედროვე თურქული ენის აფიქსები (ზოგიერთის გამოკლებით) იყოფა ორ ჯგუფად: ორვარიანტიანი აფიქსები, ანუ აფიქსები, რომლებიც შედგება /e/ და /o/ ხმოვნებისაგან, და ოთხვარიანტიანი აფიქსები, ანუ აფიქსები, რომლებიც შედგება ოთხი ხმოვნისაგან: **ı, i, u, ü**.

სინჰარმონიზმის კანონი მდგომარეობს იმაში, რომ ხმოვანთა შედგენილობა ყოველ მოცემულ სიტყვაში განისაზღვრება სიტყვის პირველი მარცვლის მიხედვით: evlerimizde „ჩვენს სახლებში“, სადაც გვაქვს მხოლოდ წინა რიგის ხმოვნები, ხოლო სიტყვაში tarlalarımızda „ჩვენს მინდვრებში“ - უკანა რიგის ხმოვნები. სინჰარმონიზმის კანონი არ არის დაცული უცხო ენიდან შემოსულ სიტყვებში (იქვე, 37).

თანხმოვანთა ჰარმონიის კანონი მდგომარეობს შემდეგში: იმყოფებიან თუ არა თანხმოვნები სიტყვის ძირის ერთ მარცვალში ან მარცვალთგასაყარის ზღვარზე, ე.ი. ძირის ან ფუძის შეერთებაში

მომდევნო სუფიქსთან, რომელიც იწყება თანხმოვნით. თანხმოვან-
თა ჰარმონიის კანონი მდგომარეობს თანხმოვანთა მჟღერობა-
სიყრუის მიხედვით. თურქულ ენაში, როგორც ცნობილია, გვაქვს
რვა ყრუ და ცამეტი მჟღერი თანხმოვანი. ყრუ თანხმოვნებია: **ç, h, f, k, p, s, ş, t**; მჟღერი თანხმოვნებია: **b, c, g, d, j, l, m, n, r, v, z, y, ğ**.

მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით მონაცვლეობენ მხოლოდ
შემდეგი წყვილი თანხმოვნები: **ç-c, p-b, t-d, k-g**. (მაგ., kitap
„წიგნი“, kitabı „მისი წიგნი“ და მისთ.). სიტყვის ბოლოს 21
თანხმოვნიდან თურქულ ენაში შეიძლება იყოს მხოლოდ 17
თანხმოვანი (გარდა თანხმოვნებისა **b, d, g, c**.) (დაწვრ. იხ.
Черкасский, 1965:38-39).

“სინჰარმონიზმის ელემენტებს” ზოგიერთი ლინგვისტი
ხედავს ინდოევროპულ ენებშიც (გ. ნებიერიძე, 1991:112).

§ 67. დისიმილაცია და მისი სახეები

დისიმილაცია ასიმილაციის საპირისპირო ფონეტიკური
მოვლენაა. თუ ასიმილაცია ბგერათა დამსგავსებას ნიშნავს,
დისიმილაცია (ლათ. **dissimilation** “განსხვავება”, “განმსგავსება”) **ისეთი ფონეტიკური მოვლენაა, რომლის შედეგად სიტყვაში ერთნაირი ბგერები განმსგავსებიან ერთმანეთს. მაგალითად: ძველად გვქონდა სიტყვა “ლბილი”, ახლა გვაქვს რბილი, სადაც ორმა ლ-მ ერთ სიტყვაში ვერ გაუძლო ერთმანეთს და ერთი იქცა სხვა ბგერად. ასევე ძველად იყო “ლელწამი”, ახლა გვაქვს ლერწამი; ლიტერატურულ ნორმად ითვლება ფორმები ამაღამ, ახლა, ახლავე, ხოლო სასაუბრო ენაში ვიყენებთ დისიმილაციურ ფორმებს: “ამელამ”, “ეხლა”, “ეხლავე”. მოყვანილი მაგალითები (ამაღამ, ახლა, ახლავე) ასიმილაციურია, ხოლო მეორე ფორმებში (ამელამ, ეხლა, ეხლავე) ხდება დისიმილაცია.**

სუფიქსი **-ურ-** სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსია, მაგალითად: კახეთი – კახ-**ურ-**ი, სვანეთი – სვან-**ურ-**ი, ბათუმი – ბათუმ-**ურ-**ი, აფხაზეთი – აფხაზ-**ურ-**ი, ესპანეთი – ესპან-**ურ-**ი და სხვა მრავალი. სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსი **-ურ** ზოგჯერ წარმოდგენილია ქართულ ენაში დისიმილირებული -

ულ-ის სახით. ეს მაშინ ხდება, როცა ფუძეში გვაქვს თანხმოვანი რ: გურია – გურ-ულ-ი, აჭარა – აჭარ-ულ-ი, გერმანია – გერმან-ულ-ი, იმერეთი – იმერ-ულ-ი, თურქეთი – თურქ-ულ-ი და ა. შ.

შენიშვნა: თუ სიტყვაში ორივე თანხმოვანი გვაქვს – რ-ც და ლ-ც, სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსის ხმარება დამოკიდებულია ამ ორი თანხმოვნის განლაგებაზე სიტყვაში: 1. რლ-ს შემთხვევაში, ე. ი. როცა ლ დგას რ-ს შემდეგ, იხმარება -ურ-სუფიქსი: ირლანდია – ირლანდი-ურ-ი, ნიდერლანდი – ნიდერლანდ-ურ-ი, ქართლი – ქართლ-ურ-ი, პორტუგალია – პორტუგალი-ურ-ი და სხვა.

თუ სიტყვაში გვაქვს ლრ ბგერათშეერთება ანუ რ-თანხმოვანი მოსდევს ლ თანხმოვანს, მაშინ სადაურობის გამოსახატავად იხმარება -ურ სუფიქსის დისიმილირებული ვარიანტი – -ულ: ვოლგოგრადი – ვოლგოგრად-ულ-ი, სალვადორი – სალვადორ-ულ-ი და მისთ.

დისიმილაციის შედეგად შეიძლება ორი ერთნაირი ბგერიდან ერთ-ერთი დაიკარგოს, მაგ., “ერთმანერთი”-დან მივიღეთ ერთმანეთი; ლიტერატურული ნორმის ოთხ-ოთხი-ს ნაცვლად სასაუბრო ენაში წარმოთქვამენ ფორმას “ოთ-ოთხი” და მისთანები.

დისიმილაციის შედეგია ფონეტიკური მოვლენა **ჰაპლოლოგია** (ბერძნ. haploos “მარტივი”, “გამარტივება”), რომლის დროსაც სიტყვაში ორი ერთნაირი მარცვლის არსებობის შემთხვევაში შეიძლება ერთ-ერთი მათგანი ამოვარდეს. მაგალითად: “ზიძისცოლა”-დან მივიღეთ სალიტერატურო ფორმა ბიცოლა; ფეხშიშველა-დან მივიღეთ დიალექტური ფორმა “ფეხშველა”. რუსულში უნდა გვქონოდა ფორმა знаменосец, მაგრამ გვაქვს знаменосец “მედროშე”, სადაც დაიკარგა ერთი “ნო”. ასევე სალიტერატურო ენაში იხმარება ფორმა орденосец “ორდენოსანი”, მაგრამ სასაუბრო ენაში იყენებენ ფორმას “орденосец”; ასევე სასაუბრო ენაში წარმოთქვამენ ფორმებს “коридор”, “секлетарь”, ნაცვლად ლიტერატურული ფორმების коридор, секретарь. ხოლო სწორი ფორმები: февраль, велблюд

დიაქრონიულად დისიმილაციის შედეგად გარდაიქმნა ფორმებად: февраль, вернлюд. დისიმილაციის შემთხვევები გვაქვს შემდეგ სიტყვებში: что „რა“, конечно „რასაკვირველია“, скучно „მოსაწყენად“ და მისთ., რომლებიც წარმოითქმებიან მიახლოებით როგორც: „што“, „канешна“, „скушна“. აქ მოხდა დისიმილაციის საფუძველზე ხშული ჩ-თანხმოვნის დაკარგვა, რადგან ორმა ხშულმა ბგერამ („ჩტ“ და „ჩწ“) ვერ გაუძლო ერთად და დაიკარგა. ჩ-ბგერის ნაცვლად დისიმილაციის შედეგად გაჩნდა ნაპრალოვანი „შ“ (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967:202-205).

ჰაპლოლოგიის შემთხვევები გვაქვს რუსულ სიტყვებში: праздник „დღესასწაული“, частный „კერძო“, поездка „გამგზავრება“, повестка „უწყება“, სადაც ამოვარდება - „დ“ და „ტ“ თანხმოვნები. ისინი წარმოითქმებიან ამგვარად: /празник/, /часный/, /поезка/, /повеска/ (იქვე, 205).

დისიმილაციის მაგალითები გვაქვს სხვა ენებშიც. რუსულ ენაში ქართულთან შედარებით დისიმილაციის შემთხვევები უფრო ხშირია. მაგ., სიტყვებში вести „წაყვანა“, плести „წვნა“ (წნავს) ბგერათშეხამება **ct** დისიმილაციური წარმოშობისაა, რადგან ს-თანხმოვანი ნაპრალოვანი ბგერაა და **ტ** კი – ხშული. ზემოთ აღნიშნული სიტყვები ეტიმოლოგიურად გამოიყურებოდნენ ამგვარად: *vedti, *pletti სადაც **დტ** და **ტტ** თანხმოვანთა შეხამებები ასიმილაციურ მიმართებებშია, რადგან ორივე მათგანი ხშულია.

დისიმილაციური მაგალითები გვაქვს აგრეთვე რუსულ სასაუბრო ენაში, მაგალითად, нонна-ს, трамвай-ს ნაცვლად ამბობენ ხოლმე донна, транвай.

დისიმილაციური წარმოთქმები დამახასიათებელია გერმანული ენისთვისაც: ein, mein, sein („ერთი“, „ჩემი“, „მისი“). თუ აქ ბგერათშეხამებას ei წავიკითხავთ როგორც „ეი“, მაშინ გვექნება ასიმილაციური წარმოთქმა, რადგან ორივე წინა რიგის მსგავსი ხმოვნებია, მაგრამ აღნიშნულ სიტყვებში „ეი“ ბგერათშეხამება წარმოითქმება როგორც „აი“, რაც დისიმილაციის შედეგია, რადგან |ა| არის უკანა რიგის ხმოვანი, ხოლო |ი| კი – წინა რიგისა.

როგორც ასიმილაცია, ასევე **დისიმილაცია**ც შეიძლება იყოს **პროგრესულიც** და **რეგრესულიც**, **კონტაქტურიც** და **დისტანციურიც**. პროგრესული დისიმილაციის მაგალითებია - **ურ** სუფიქსის -**ულ**-ად ქცევა (რუსული, ფრანგული), რეგრესულისაა – ფორმა რბილი (“**ლბილი**”-საგან მიღებული).

სიხშირის მიხედვით ენაში კონტაქტური ასიმილაციის შემთხვევები უფრო ხშირია, ვიდრე კონტაქტური დისიმილაციის შემთხვევები, ხოლო დისტანციური ასიმილაციის შემთხვევები, პირიქით, უფრო მცირეა, ვიდრე დისტანციური დისიმილაციის შემთხვევები.

დაბოლოს, დისიმილაციური პროცესები ხმოვნებში წარმოებს ხმოვანთა საფეხურების შეფარდებითი აწეულობის მიხედვით, ხოლო თანხმოვნებში – თანხმოვანთა წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით.

ფონეტიკური პროცესები ასიმილაცია-დისიმილაცია – ორივე მიმართულია წარმოთქმის გამარტივებისაკენ, ამასთან ასიმილაციური პროცესები ენის იერსახეს მაინცდამაინც არ ცვლიან, სამაგიეროდ დისიმილაციური პროცესები, პირიქით, ენის ფონეტიკურ იერსახეს შესამჩნევად ცვლიან, ამიტომ დისიმილაცია ხშირად არანორმირებულ მეტყველებაში გვხვდება (Реформатский, 1967:204-205).

§ 68. რედუქცია და მისი სახეები

ენაში გვაქვს ცვალებადი და არაცვალებადი სიტყვები: ზოგი სიტყვა იბრუნვის, ზოგი – იუღლება, ზოგი კი საერთოდ არ ექვემდებარება რაიმე ცვლილებას.

ცვალებად ფორმებში – (სიტყვის ბრუნებისას ან უღლებისას) – ესა თუ ის ხმოვანი წარმოთქმისას შეიძლება დასუსტდეს თავისი ტონალობის მიხედვით, ან სიტყვიდან მთლიანად ამოვარდეს. ასეთი ცვლილება თანხმოვნებისთვისაცაა დამახასიათებელი, მაგ., როცა მჟღერი თანხმოვანი გარკვეულ პოზიციაში ყრუვდება, ამ შემთხვევაში მისი ტონალობა სუსტდება, ზოგჯერ კი მთლიანად იკარგება.

სიტყვიდან მარცვლის ამოვარდნას ან ბგერის დაკარგვას, რომლის შედეგად სიტყვა მარტივდება და მისი სიგრძეც მოკლდება, ჰაპლოლოგიასაც უწოდებენ. მაგრამ ბგერის მიერ ტონალობის დაკარგვას ან შესუსტებას უწოდებენ რედუქციას.

რედუქცია (ინგლ. **reduction** “ბგერის შესუსტება”) არის სიტყვაში უმახვილო მარცვალთა ჟღერადობის დასუსტება და ცვლილება ანუ ამა თუ იმ ბგერის თვისობრივი და რაოდენობრივი მახასიათებლების დასუსტება-დაკარგვა. პარადიგმულ ფორმებში სიტყვას შეიძლება ჩამოაკლდეს ესა თუ ის ნიშანი ან ბგერა მთლიანად, ე. ი. მოხდეს ბგერის დასუსტება ან მისი დაკარგვა. მაგ., გერმანულ ენაში გვაქვს გრძელი და მოკლე ხმოვანი ფონემები, რომლებიც ფორმათა ცვლილებისას ხშირად მონაცვლეობენ ერთმანეთთან: ich fahre, du fährst (მე მივემგზავრები, შენ მიემგზავრები), პირველ პირში **|** ხმოვანი გრძელი ფონემაა, მაგრამ მეორე პირში იგი შევიწროვდა და გადაიქცა **|** ფონემად, ე. ი. მოხდა **|** ხმოვნის რედუქცია. მოვიყვანოთ კიდევ მაგალითი:

ich sage მე ვამბობ

du sagst შენ ამბობ

er sagt ის ამბობს

პირველ პირში **|** გრძელი ხმოვანი ფონემაა, ხოლო მეორე და მესამე პირში იგი რედუქციის შედეგად მოკლე ფონემად გადაიქცა.

რუსულ ენაში სიტყვის ბრუნებისას შეიძლება **/a/** და **/e/** ხმოვნები ამოვარდეს რედუქციის შედეგად, მაგალითად **сон** “ძილი”, “სიზმარი”, მაგრამ **сна** “ძილის”, “სიზმრის” (ნათესაობითია, მხოლობითის ფორმა); **день** “დღე”, მაგრამ **дня** “დღის” და ა. შ.

აღნიშნული ხმოვნების დაკარგვა ხდება ზმნის ფორმების შეცვლისასაც, მაგ., **сидеть** “შევკრებ”, მაგრამ **сидрать** “შევკრება”; **сорвать** “მოწყვეტა”, **срывать** “|მოწყვეტა”, მაგრამ **сорвет** “|მოწყვეტს და სხვ.

ქართულ ენაში ასეთ ფონეტიკურ პროცესს **კუმშვას** უწოდებენ, ანუ იყენებენ ბერძნულ ტერმინს – **სინკოპეს**

(synkope “შემოკლება”, “შეკუმშვა”). კუმშვა (სინკოპე) ჰქვია სიტყვის ფუძიდან **ა, ე, ო** ხმოვნების ამოვარდნას, მაგ., **ატამი – ატმის, კედელი – კედლის, ობოლი – ობლის**. როგორც ვხედავთ, ახალ ქართულში რედუქცია ეხება სამ ხმოვანს. აქედან ყველაზე ხშირია **ა-ს** რედუქცია, შემდეგ – **ე-ს**, იშვიათია **ო-ს** რედუქცია. **ა** და **ე** ხმოვნები უკვალოდ იკარგება, **ო** კი ხან იკარგება და ხან ტოვებს კვალს უმარცვლო **უ-ს** სახით, რომელიც **ვ-თი** გამოიხატება: **ნიორი – ნივრის, ნიგოზი – ნიგვზის, პომიდორი – პომიდვრის** და მისთ. (დაწვრ. იხ. კვაჭაძე, 1981:141-142).

რედუქცია მოუდის ფუძის ბოლო – **ა** და **ე** ხმოვნებსაც. ამ მოვლენას ქართულში **კვეცას** უწოდებენ, ხოლო ბერძნულად – აპოკოპას (**apokope** “მოკვეცა”). მაგ., **დროშა – დროშ-ის, დროშ-ით, დროშ-ები, ხე – ხ-ის, ხ-ით**.

ქართულ ენაში გვაქვს ისეთი სიტყვებიც, რომელთა ბრუნებისას ერთდროულად ხდება კუმშვაც და კვეცაც, მაგ., **ქარხანა – ქარხნ-ის, ქვეყანა – ქვეყნ-ის, ფანჯარა – ფანჯრ-ის, პეპელა – პეპლ-ის, ბეგარა – ბეგრ-ის**.

რედუქციის შედეგს წარმოადგენს უმახვილო ხმოვნები რუსულ ენაში, მაგ., вода წარმოითქმება მიახლოებით როგორც «вада», ე. ი. “ო”-ს ნაცვლად წარმოვთქვამთ ძალიან მოკლე “ა”-ს. რედუქციის შემთხვევად უნდა ჩაითვალოს ზმნის ფორმებში ხმოვანთა მონაცვლეობა ქართულში: **გრეხს – გრიხა, დრეკს – (მო)დრიკა (ი-ბგერა ე-ზე უფრო ვიწროა და სუსტი)** და ა. შ.

§ 69. ანალოგია და მისი სახეები

კომბინატორულ ცვლილებათა კიდევ ერთ სახეს წარმოადგენს ანალოგია, რომლის განმსაზღვრელი პირობაა არა ერთი ბგერის ზეგავლენა მეორე ბგერაზე, არამედ სრულიად სხვა ფორმა, სხვა მოდელი იმსგავსებს მისგან განსხვავებულ ფორმას. ამგვარად, **ანალოგია** (ინგლ. **analogy** “შესაბამისობა”, “მსგავსება”) ორი ერთნაირი დონის ფორმათა დამსგავსება ან ერთნაირი დონის ერთეულების დაახლოებაა, რომელიც განპირობებულია ერთი ფორმის ან მორფემის ზეგავლენით მეორე ფორმაზე. ანალოგია

სიტყვათა ერთ-ერთი არაფონეტიკური ბგერათცვლილებაა, ან ფორმათა, მორფმათა იერსახის შეცვლა. მაგალითად, ანალოგიის გზითაა მიღებული ქართულში სიტყვა “დაღმართი”. როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში გვქონდა ზმნისწინი აღ-, რომლის საშუალებით ნაწარმოებია სიტყვა “აღმართი”. მაგრამ ძველ ქართულში არ მოგვეპოვებდა ზმნისწინი “დაღ-“ და მისგან ნაწარმოები სიტყვები, ამიტომ “დაღმართი” წარმოქმნილია “აღმართის” ანალოგიით. სიტყვა “დაღმართი” ლექსიკის დონეზე შეიქმნა. ასეთ და მსგავს ფორმებს, რომლებიც მიღებულია ანალოგიის სახით, უწოდებენ **ლექსიკურ ანალოგიას** (შდრ. ინგლ. lexical analogy).

საწყისი ფორმიდან “დგომა” კანონზომიერად ნაწარმოებია “ავდეგ”, მაგრამ მჟღერი |გ| სიტყვის ბოლოს ყრუვდება და ვლბულობთ: ავდექ > ავდექი; ასევე სიტყვიდან “ჯდომა” იწარმოება - “დავჯედ > დავჯეთ”, მაგრამ სალიტერატურო ენაში „ავდექ“-ის ანალოგიით მივიღეთ ფორმები: დავჯექ, დავჯექი (დაწვრ. იხ. ნებიერიძე, 1991:116-117).

რუსული ენის დიალექტებში ზოგჯერ წარმოთქვამენ სიტყვას «полуклиника», поликлина-ს ნაცვლად. ფორმა “პოლუკლინიკა” მიღებულია “პოლუ” სიტყვის ძირის ანალოგიით (შდრ. полуметровый “ნახევარმეტრიანი”).

ანალოგიური ფორმები შეიძლება მივიღოთ გრამატიკის საფუძველზე ანუ ასხვაებენ კიდევ **გრამატიკულ ანალოგიას** (ინგლ. grammatical analogy).

როგორც ცნობილია, ძველ სლავურსა და ძველ რუსულ ენებში გამოყოფდნენ ექვსი ტიპის ბრუნებას. როდესაც ბრუნებათა სისტემა დაიშალა, ბევრი გრამატიკული ფორმა წარმოიშვა ანალოგიის საფუძველზე. თანამედროვე რუსულ ენაში საბოლოოდ მივიღეთ ძირითადად სამი ტიპის ბრუნება. ძველი ბრუნებათა ტიპების სისტემის დაშლის შედეგად მესამე, მეხუთე და მეექვსე ტიპის ბრუნებათა სისტემები გაერთიანდა პირველი, მეორე და მეოთხე ტიპების ბრუნებათა სისტემის ირგვლივ. ასე, მაგ., სიტყვა сын “შვილი” და მისთ. იბრუნებოდა ძველ რუსულში, ე. წ. მესამე ტიპის ბრუნების მიხედვით, რომლის საფუძველზე მხოლობითის

ნათესაობითში გვეყონდა ფორმა сыну, მაგრამ თანამედროვე რუსულში მას ამავე ბრუნვაში აქვს დაბოლოება “-а” – сына. ეს ფორმა დამკვიდრდა თანამედროვე რუსულში მეორე ტიპის ბრუნების ანალოგიით (შდრ. стол – стола “მაგიდა – მაგიდის”); ადგილობრივ ბრუნვაში (местный падеж), მრავლობით რიცხვში გვეყონდა ფორმა “конихъ“, ამჟამად გვაქვს პირველი ტიპის ბრუნების ანალოგიით о конях (შდრ. о землях).

ანალოგია სხვადასხვა ენაში მეტად გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა და ასიმილაციის ერთ-ერთი სპეციალური სახეა (ნებიერიძე, 1991:117-118).

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე ე ნ ა და დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა

§ 70. ბგერითი ენა და დამწერლობა როგორც სემიოტიკურ ნიშანთა სისტემა

ბგერითი ენა ადამიანთა ურთიერთობისა და აზრის გამოხატვის უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა, დამწერლობა კი თავისი გამოყენებით ასეთივე მეორე მნიშვნელოვანი მხარეა. მაგრამ დამწერლობას უპირატესობა აქვს ბგერით ენასთან მიმართებაში იმ თვალსაზრისით, რომ მის გარეშე ჩვენ არ გვექნებოდა ენის ისტორია, ხალხების კულტურა, წარსულიც და მომავალიც; დამწერლობა უზრუნველყოფს ბგერითი ენის გამონათქვამების ნებისმიერ მანძილზე გადაცემას. იგი არ არის შეზღუდული დროსა და სივრცეში.

ამგვარად, დამწერლობა კაცობრიობის უდიდესი გამოგონებაა, რომელიც, ზოგიერთის აზრით, ცეცხლის წარმოშობასთანაა გატოლებული (ნებიერიძე, 1991:120). იგი, ბგერით ენასთან შედარებით, უფრო გვიან წარმოიშვა და დამკვიდრდა. საზოგადოებას გაუჩნდა მოთხოვნილება ინფორმაციის შენახვისა და მისი შორ მანძილზე გადაცემისა.

დამწერლობის გარეშე ძნელი აღმოჩნდა წარმოებითი ურთიერთობა და კავშირი ქალაქსა და სოფელს შორის,

ქალაქსა და ქალაქს შორის, სახელმწიფოსა და სახელმწიფოს შორის. ქართული ანდაზა - “სიტყვა ქარია”, - გვეუბნება, რომ ყოველი წარმოთქმული სიტყვა თუ აზრი დაწერილობის გარეშე ქარს მიაქვს, რომელსაც ვერასოდეს გაიგონებ; ძველი რომაელების ანდაზაც “Verba volant – scripta manent” იმავე შინაარსს გამოხატავს (სიტყვასიტყვით: “სიტყვები ფრენენ – ნაწერი კი რჩება”); მსგავსი ანდაზები არსებობს სხვა ენებზეც, მაგ., რუსულად ამბობენ: “Слово не воробей: вылетит – не поймаешь» (სიტყვასიტყვით: “სიტყვა ბელურა არაა – გაფრინდება და ვერ დაიჭერ”), ან კიდევ: «Что написано пером, не вырубишь топором» (“რაც დაწერილია კალმით, ვერ ამოკვეთ ცულით”) და ა.შ. ამდენად, დამწერლობას კაციობრიობისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს. როცა შეუძლებელი ხდება ადამიანთა შორის ურთიერთობა და აზრთა გაზიარება სივრცის გამო, ასეთ შემთხვევაში თანამედროვე ადამიანები სარგებლობენ მობილური ტელეფონებით, ინტერნეტით, წერილობითი ტექსტის გაგზავნით და სხვა საშუალებებით.

ადამიანთა შორის ურთიერთობას, ანუ უცხოურად კომუნიკაციას (ლათ. *communicatio* „ურთიერთობა“, „გაცვლა-გამოცვლა“, „შეტყობინება“) ვახდენთ ნიშანთა სისტემების მეშვეობით. ყოველი ბუნებრივი ენა, როგორც სოციალური მოვლენა, ახდენს ადამიანთა შორის ურთიერთობას, ასევე შეტყობინებათა (ინგლ. *message*) გაცვლა-გამოცვლასაც გულისხმობს.

პირობით ნიშანთა სისტემას, რომლის საშუალებითაც შეიძლება რაღაც შეტყობინების გაგზავნა, კოდი ეწოდება. ასეთ სისტემაში აუცილებლად უნდა გვქონდეს როგორც სინტაქტიკური, ისე სემანტიკური წესები.

ბუნებრივი ენა არსებითად კოდს წარმოადგენს, რადგან მასში ჩადებულია ბგერითი ნიშნები, რომ ნიშანს აქვს ორი მხარე - ალსანიშნი (როგორც ცნება) და აღმნიშვნელი (როგორც ამ ცნების ბგერითი გამოსახულება).

კოდის ნიშნებს, გარდა ბგერითი გამოსახულებისა, შეიძლება კიდევ სხვადასხვა ფიზიკური ბუნება ჰქონდეს - ეს

შეიძლება იყოს რადიოტალღები, მორზეს ანზანი, ელექტროიმ-პულსები, წერილობითი ნიშნები და სხვ.

დამწერლობის ერთეულებს შორის გარკვეული მიმართებე-ბი არსებობს. ყველა ერთეულს თავისი ადგილი აქვს მიჩნეული და ისინი ერთიან სისტემას ქმნიან. „წერითი სისტემის ყოველი ერთეული ნიშანია. მისი აღმნიშვნელი არის გრაფიკული სუბსტანცია, რომლის საშუალებითაც ხორციელდება მოცემული ნიშნის ვიზუალური წარმოდგენა, რეპრეზენტაცია, ხოლო აღსანი-შნი არის ის, რასაც ეს აღმნიშვნელი გამოხატავს,...“ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:493).

წერითი სისტემის ამგვარი ინტერპრეტაცია გვამღევს საფუძველს ჩავთვალოთ დამწერლობა სემიოტიკურ სისტემად. მისი ზოგადი თეორია - გრამატოლოგია (ბერძნ. grámmata „ასო-ნიშნები“ და λόγος „სიტყვა“, „მოდღრება“) ანუ დამწერლობათ-მცოდნეობა, რომელიც შეიძლება განვიხილოთ როგორც სემიოტიკის ერთ-ერთი დარგი (დაწვრ. იხ. იქვე, 493).

§ 71. დამწერლობის პირველი სახელმწიფოები და მათი საწერი მასალა

ცნობილია რამდენიმე სახის თავდაპირველი დამწერ-ლობა. პირველად ადამიანები გადასცემდნენ ერთმანეთს რაღაც ინფორმაციებს ნახატების მეშვეობით. ეს იყო საგანთა სიმბო-ლიკა. საგნები პირობითად გამოხატავდნენ გზავნილების რაღაც ინფორმაციებს (მუქარას, მოწოდებას, ომის გამოცხადებას ...) და ა. შ.

პირველი სიმბოლიკური დამწერლობა ანუ ნახატებით ინფორმაციის გადაცემა გამოიგონეს ეგვიპტელებმა და შუმერ-ებმა დაახლოებით ოთხი ათასი წლის წინათ ჩვენს წელთა-ღრიცხვამდე. გვიან კი (მესამე ათასწლეულში) იგივე სახის დამწერლობა, მაგრამ დამოუკიდებლად შექმნეს ჩინელებმა.

ჩინური დამწერლობა ეგვიპტურ და შუმერულ დამწერ-ლობასთან შედარებით უფრო გვიანდელი დამწერლობაა. XIX საუკუნეში ნაპალეონის ეგვიპტეში ლაშქრობისას შემთხვევით როზეტაში (ადგილმდებარეობის სახელი) აღმოაჩინეს ქვა, რო-

მელზედაც იყო წარწერა რომელიღაც ენაზე. ბევრი მკვლევარი ცდილობდა, გაეშიფრა ეს წარწერა, მაგრამ ამაოდ. “როზეტას ქვა” პირველად გაშიფრა ფრანგმა მეცნიერმა ფრანსუა შამპოლიონმა, რისთვისაც 17 წლის ასაკში საფრანგეთის მეცნიერებათა აკადემიამ მას მიანიჭა აკადემიკოსის წოდება.

რა იყო საწერ მასალად გამოყენებული თავდაპირველად?

ეგვიპტელები თავდაპირველად წერდნენ პაპირუსზე. პაპირუსი (ბერძნ. papyrus) ტროპიკული ლერწმის სახეობაა, რომლისგანაც ამზადებდნენ საწერ მასალას. ლერწამი ეგვიპტურად “მდინარის მცენარეს” ნიშნავს. პაპურუსი შემდგომში სხვადასხვა ქვეყანაში გავრცელდა, მათ შორის გერმანიაშიც, აქედან გერმანულად (das) Papier “ქაღალდი”, რომელშიც იგივე ძირია, რაც “პაპირუს”-ში.

შუმერები, ეგვიპტელებისაგან განსხვავებით, საწერ მასალად თიხისაგან დამზადებულ სპეციალურ ფირფიტებს იყენებდნენ. ჩინელები კი წერდნენ სპეციალურად დამზადებულ ქვის ფილებზე, ხის დაფებზე და ა. შ.

ქაღალდი, როგორც საწერი მასალა, პირველად გამოიგონეს ჩინელებმა. იგი შექმნა ჩინელმა ცაი ლუნმა (Цай Лунь) ახალი წელთაღრიცხვის 105 წელს. იმავე წელს ცაი ლუნმა ჩინეთის იმპერატორს ხო დი-ს წარუდგინა ქაღალდის ნიმუშები და იმპერატორისაგან მიიღო არისტოკრატიული ტიტული. ჩინეთში ცაი ლუნის სახელი ყველამ იცის როგორც ქაღალდის გამომგონებლისა.

ჩინელები VIII საუკუნემდე ინახავდნენ ქაღალდის წარმოების საიდუმლოებას და ამ ხნის განმავლობაში ისინი ეწეოდნენ ქაღალდის ექსპორტს. 751 წელს ქაღალდის საიდუმლო გასცა ჩინელმა ტყვემ, მან ასწავლა არაბებს ქაღალდის დამზადება, რის შედეგად ბაღდადსა და სამარყანდში გაიხსნა ქაღალდის საწარმოები.

XII საუკუნეში არაბებიდან ევროპელებმა ისწავლეს ქაღალდის წარმოება. ისინი საბეჭდ მასალად იყენებდნენ მას შემდეგ, რაც გერმანელმა გუტენბერგმა გამოიგონა პირველი საბეჭდი მანქანა. მანამდე კი ევროპელები წერდნენ პერგამენ-

ტზე (მცირე აზიის ქალაქ პერგამონის სახელის მიხედვით), რომელიც მზადდებოდა ხბოს ან კრავის ტყავისაგან (დაწვრ. იხ. Майкл, 2002:62).

როგორც ზემოთ ითქვა, ბგერით ენასა და მის წერით სისტემას ერთი და იგივე ნიშანთა სისტემა აქვს, რომელიც ორპლანიანია, რადგან ყოველ ნიშანს გააჩნია ალსანიშნი და აღმნიშვნელი, ანუ შინაარსის პლანი და გამოხატულების პლანი.

წერითი სისტემის ორმხრივი ბუნება საფუძველს ქმნის დამწერლობის კლასიფიკაციის შესაძლებლობას მათი შინაარსისა და გამოხატულების პლანის ხასიათის მიხედვით.

შინაარსის პლანის ხასიათის მიხედვით შეიძლება გამოვყოთ დამწერლობის ორი ძირითადი ტიპი - **სემასიოგრაფია** (ანუ **იდეოგრაფია**) და **ფონოგრაფია** (გამყრელიძე და სხვ., 2003:493).

სემასიოგრაფიული ტიპის დამწერლობის სისტემებში ნიშნები არ გამოხატავენ კონკრეტული ენის ბგერით მხარეს. ისინი აღნიშნავენ არა ბგერებს ან მარცვლებს, ან ცალკეულ სიტყვებს, არამედ ცალკეულ ცნებებს, ან მთელ შინაარსს არსებული სიტუაციის შესახებ. ფონოგრაფიული დამწერლობა კი გულისხმობს ანბანურ დამწერლობას.

მეორე თვალსაზრისი დამწერლობის ისტორიაში გამოყოფს 5 ძირითად საფეხურს: 1. ხატოვანს, ანუ პიქტოგრაფიულს, 2. საკუთრივ იდეოგრაფიულს, 3. სიტყვიერ-მარცვლოვანს, ანუ ლოგოგრაფიულ-სილაბურს, 4. მარცვლოვანს, ანუ სილაბურს და 5. ანბანურს. პირველი ოთხი განეკუთვნება სემასიოგრაფიულ დამწერლობას, ხოლო მეხუთე - ფონოგრაფიულს.

დამწერლობის გრაფიკულ სისტემებს წინ უსწრებდა არაგრაფიკული საშუალებანი (ქართ. ენც., ტ. 3, გვ. 360).

§ 72. პიქტოგრაფიული დამწერლობა

დამწერლობის პირველ სახეს უწოდებენ პიქტოგრაფიულ დამწერლობას, ანუ - ხატოვანს. პიქტოგრაფიული (ლათ. pictus “ნახატი” და ბერძნ. graphō “ვწერ”) დამწერლობა ანუ პიქტოგრამები ისეთი სქემატური ნახატებია, რომლებიც ასახავენ სინამდვილის

საგნებსა და მოვლენებს. აზრის გამოხატვა სიტყვებად კი არ იშლება, არამედ გადმოიცემა მთლიანად, ესა თუ ის საგანი გამოხატავს აზრს.

პიქტოგრამების წაკითხვა შეეძლო ნებისმიერი ენის წარმომადგენელს, რადგან მათში არ იყო ასახული ენის ბგერითი სახე, თუმცა შინაარსის ბოლომდე ამოცნობა ყველასათვის ძნელი იყო. ხატოვანი დამწერლობა მაინც წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო დამწერლობის თვალსაზრისით.

პიქტოგრაფიულ დამწერლობას იყენებდნენ XX საუკუნე-მდე ზოგიერთი ხალხი თუ ტომი, მაგ., იგი გავრცელებული (შეიძლება დღესაც) იყოს ნაწილობრივ ამერიკის ინდიელებში, ავსტრალიის აბორიგენებში, ციმბირის მცირე ხალხებში და სხვა. პიქტოგრაფიული დამწერლობისათვის არ არის დადგენილი საგნების ერთიანი მნიშვნელობა, მაგ., მზის ნახატით აღინიშნება როგორც “დღე” (ე. ი. “დღევანდელი დღე”, ისე “ზვალინდელი დღე”-ც. გარდა ამისა, მზით გამოიხატება თვით “მზე”-ც, ასე რომ, პიქტოგრამა გამოხატავდა სიტყვათმეხამებას ან ერთ წინადადებას, ან რამდენიმე წინადადებას (ე. ი. რთულ ერთიან აზრს). იგი ვერ გადმოსცემდა ენობრივ სტრუქტურას, ამასთან პიქტოგრამების წაკითხვა დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული.

პიქტოგრაფიულ დამწერლობას დღემდე არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. პიქტოგრამები იდგმება გზაჯვარედინებზე, სხვა საჭირო ადგილებზე ტრანსპორტის გადაადგილებისთვის, რომლებსაც “საგზაო ნიშნები” ჰქვია. მსგავსი პიქტოგრამები გამოიყენება აგრეთვე საერთაშორისო შეჯიბრებების დროს, აფთიაქებისა და მაღაზიების ვიტრინებში, სამეურნეო-საწარმოო გამოფენებზე, განსაკუთრებით ტელევიზიის ნებისმიერ არხზე რეკლამების სახით. გარდა ამისა, თანამედროვე ჩინური და იაპონური დამწერლობა ემყარება პიქტოგრაფიულ დამწერლობას.

პიქტოგრამების გამოსახატავად გამოიყენებოდა როგორც სულიერი საგნები (ადამიანი, ცხოველი, ქალი, კაცი, ბავშვი ...), ისე უსულო საგნებიც (მზე, მთვარე, ნავი, ისარი, მშვილდი ...).

პიქტოგრაფიული ნახატებით დაინტერესებული იყვნენ ხელოვნების მუშაკები, ეთნოგრაფები, ლინგვისტები და მისთ.

აღსანიშნები პიქტოგრაფიაში შეირჩევა ცხოვრებისეული სიტუაციიდან გამომდინარე. წინასწარ არ არის დაგეგმილი, რომელი საგნები უნდა გამოვიყენოთ პიქტოგრამებად. რომელი ცხოვრებისეული თემა გვაინტერესებს, იმის შესაბამისად ვარჩევთ საგნებს და ვასრულებთ ნახატებს. ამიტომ სიტყვიერი გაფორმება პიქტოგრაფიისათვის არაარსებითია, ე. ი. ყოველი პიქტოგრამა ჩვენ შეგვიძლია წავიკითხოთ ან როგორც სახელი, ანდა როგორც ზმნა.

თუ პიქტოგრაფიაში ყველა თვალსაჩინო საგანი იოლად პოულობს თავის გამოხატულებას, თავის ადგილს, ყოველი აბსტრაქტული აზრი, ჩადებული პიქტოგრამაში, იშიფრება ძალიან ძნელად, ზოგჯერ ამოუხსნელიც რჩება.

აბსტრაქტული აზროვნების განვითარებამ და ცნებების (ენობრივი ნაშნების) გაზრდამ, რომლებიც გამოწვეული იყო სამეურნეო ცხოვრების გაფართოებით და ეროვნული კულტურის დამკვიდრებით და ა. შ., მოითხოვა დამწერლობის ახალი სახის შექმნა. ეს არის იდეოგრაფიული დამწერლობა.

§ 73. იდეოგრაფიული, სიტყვიერ-მარცვლოვანი და მარცვლოვანი დამწერლობანი

იდეოგრაფიული (ბერძნ. **idea** “აზრი”, “ცნება” და **graphō** “ვწერ”) დამწერლობა პიქტოგრაფიულ დამწერლობასთან შედარებით დამწერლობის უფრო მაღალი საფეხურია: თუ პიქტოგრაფიულ დამწერლობაში ყოველი პიქტოგრამა წააგავს იმ საგნს, რომელსაც იგი აღნიშნავს, ანუ „წერითი ნიშნები შეიძლება გრაფიკულად ჰგავდეს აღსანიშნი ცნებების შესატყვის რეალურ ობიექტებს; ასეთი იკონურობის შემთხვევაში წერით სისტემას ეწოდება **პიქტოგრაფიული** (ლათ. **pictus** „დახატული“), ე. ი. ხატოვანი სისტემა, ხოლო მის ნიშნებს - **პიქტოგრამები**“ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:494). **იდეოგრაფიულ დამწერლობაში** კი ჩადებულია ცნება (იდეა), რომელიც პირობითობის პრინციპს ემყარება, ე. ი. ყოველი იდეოგრამა გამოხატავს არა

ბერას, არამედ ცნებას პირობითად. „მაშინ იდეოგრაფიული წერითი სისტემა შეიძლება დახასიათდეს როგორც **პირობითი**, ანუ **კონვენციონალური** (ლათ. **conventio** „პირობა“, „შეთანხმება“) (იქვე, 494).

იდეოგრაფიული დამწერლობა დღეისათვის აქტიურად გამოიყენება მათემატიკურ მეცნიერებებში, ქიმიასა და ფიზიკაში, ენის ორთოგრაფიაში. მაგალითად: რიცხვი “5” მსოფლიოს ყველა ენაში გამოხატავს ცნებას, რომელიც შედგება ხუთი ერთეულისაგან, მაგრამ სხვადასხვა ენაზე ეს იდეოგრამა სხვადასხვა ბგერითი შემადგენლობით გადმოიცემა (შდრ. ქართ. “ხუთი”, რუს. “пять», თურქ. “beş”, გერმ. “fünf” და ა. შ.); ქიმიური ფორმულა – H_2O ქართულად “წყალია”, რუსულად – «вода», თურქულად – “su”, გერმანულად (das) “Wasser” და ა.შ. იგივე გვაქვს ჩვეულებრივ ენობრივ ნიშნებთან დაკავშირებით, რაშიც მდგომარეობს ენის ფუნქციურობა.

იდეოგრაფიული დამწერლობის საფუძველზე მოგვიანებით წარმოიშვა **იეროგლიფური** (ბერძნ. **hieroglyphoi** “საღრმთო დაწერილობა”) დამწერლობა, რომელიც ქურუმთა საიდუმლოებას წარმოადგენდა და გამოიყენებოდა უფრო რთული და გრძელი ტექსტების გადმოსაცემად. მაგრამ იდეოგრამების საშუალებით ინფორმაციის გადმოცემა შეზღუდული იყო, ამიტომ დროთა ვითარებაში იდეოგრაფიული დამწერლობა შეიცვალა სხვა სახის დამწერლობით. იდეოგრაფიული დამწერლობა ფაქტიურად არსებობდა როგორც გარდამავალი ეტაპი პიქტოგრაფიული დამწერლობიდან სიტყვიერ-მარცვლოვან დამწერლობაზე (Вендина, 2001 : 102).

იდეოგრაფიული დამწერლობის დიდ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ ასეთი სახის დამწერლობა მოითხოვდა უამრავი ნიშნის შემოღებას, შესაბამისად ადამიანის გონს ძალიან უჭირდა ამ პროცესის ერთ მთლიანობაში ათვისება.

სიტყვიერ-მარცვლოვანი (სილაბური) დამწერლობა წარმოიშვა იდეოგრაფიული დამწერლობის საფუძველზე, რომელიც ამ უკანასკნელის ლოგიკურ გაგრძელებას წარმოადგენს. იგი

საკმაოდ თავისი არსებობის უფრო ხანგრძლივი პერიოდით ხასიათდება.

სიტყვიერ-მარცვლოვანი დამწერლობა საშუალებას იძლეოდა გადმოგვეცა ნებისმიერი შინაარსის ტექსტი. იგი უზრუნველყოფდა მეტყველების ფიქსირებას. ყოველი იდიოგრამა დატვირთული იყო დამატებითი დიაკრიტიკული ნიშნებით, რაც ართულებდა კითხვას. ამიტომ სიტყვიერი (იდეოგრაფიული) დამწერლობა შემდგომში შეიცვალა სილაბური დამწერლობით.

სილაბური (ბერძნ. **syllabē** “მარცვალი”), ანუ მარცვლოვანი დამწერლობა (სხვაგვარად - სილაბოგრაფიული) ისეთი დამწერლობაა, რომლის მეშვეობით ნიშნები გადმოსცემენ მარცვალში ბგერათა თანმიმდევრობას და არა მთლიან სიტყვას.

ბგერათა ასეთი თანმიმდევრობა შეიძლება იყოს სხვადასხვა ტიპის: **თხ** (ე. ი. თანხმოვანი+ხმოვანი), **ხთ**, **თხთ**, იშვიათად კი – **თთხ** ან მხოლოდ **ხ**. ყოველი ასეთი თანმიმდევრობის გამოსახატავად გამოიყენებოდა სხვადასხვა განსხვავებული ნიშნები. ნიშანთა უმრავლესობა გამოხატავდა ასეთ თანმიმდევრობას – **ხთ+ა**, ე. ი. ხმოვანი+თანხმოვანი+ხმოვანი /ა/. თუ თანხმოვნის შემდეგ ა-ს ნაცვლად იდგა სხვა ხმოვანი, მაშინ ნიშნის ფორმა იცვლებოდა; თუ თანხმოვანს მოსდევდა კიდევ ერთი თანხმოვანი, იმ ნიშნებისაგან, რომლებიც აღნიშნავდნენ ამ თანხმოვნებს, შეადგენდა ერთი ასო-ნიშანი ანუ ლიგატურა (ლათ. *ligatura* “კავშირი”) – სხვა ნიშნებთან დამაკავშირებელი ელემენტი. ლიგატურა აერთიანებდა ორ ასო-ნიშანს: |**აე**|, |**აფ**|, |**აჲ**|, |**აჳ**| და სხვა.

სილაბური დამწერლობა წარმოიშვა სიტყვიერ-სილაბური დამწერლობის გამარტივების შედეგად. სილაბური სისტემის უფრო გავრცელებულ არეალებს შეადგენდა ინდოეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზია.

სიტყვიერ-სილაბურ დამწერლობასთან შედარებით სილაბურ დამწერლობას უპირატესობა ჰქონდა, ამ უკანასკნელში უფრო ნაკლები რაოდენობის ნიშნები იყო, ვიდრე პირველში. მაგრამ სილაბურ დამწერლობასაც თავისი ნაკლი აქვს, ჯერ

ერთი, ამ სისტემაშიც მრავალი ნიშანი გვაქვს, მეორე, ძნელად იკითხებოდა ტექსტი, არ იყო სიტყვებს შორის ინტერვალი; მკითხველი ვერ არკვევდა, სად იწყებოდა სიტყვა ან წინადადება და სად მთავრდებოდა იგი. ამიტომ სილაბურმა დამწერლობამ ვერ „გაუძლო“ დიდხანს და „პოზიციები დაუთმო“ ფონოგრაფიულ დამწერლობას.

§ 74. ფონოგრაფიული (ანბანური) დამწერლობა

დამწერლობის ფონოგრაფიული (ბერძნ. *phōnē* “ბგერა” და *graphō* “ვწერ”), ანუ ანბანური (ალფაბეტური) სისტემა ეწოდება ისეთ წერით სახეობას, როდესაც აღმნიშვნელები (გამოსახულების პლანი) ასახავს განსაზღვრული ენის ბგერით მხარეს, ე. ი. ყოველი ცალკეული ნიშანი (ასო) გადმოსცემს, როგორც წესი, ერთ ბგერას, რომელიც უნდა შეესაბამებოდეს ერთ ფონემას (უფრო ზუსტად: ფონემის ალოფონს).

პასუხობენ კი თანამედროვე ალფაბეტები ზემოაღნიშნულ მოთხოვნას? პასუხი ერთია, – იშვიათად. თავდაპირველი ძველი ბერძნული ანბანი, რომელშიც ყოველი მარტივი ბგერა ერთი ნიშნითაა წარმოდგენილი და, პირუკუ, ყოველ ნიშანს მუდამ ერთი და იგივე, ერთი მარტივი ბგერა შეესაბამება. “ეს გენიალური აღმოჩენა, – ამბობდა ფ. დე სოსიური, – ლათინელებმაც მიიღეს მემკვიდრეობით” (სოსიური, 2002:48).

ფ. დე სოსიური აკრიტიკებს იმ ხალხთა ალფაბეტებს, რომელთა შემდგენლებმა ვერ გაანალიზეს ბერძნების ეს იდეალური განხორციელება: “სხვა ხალხებმა ეს პრინციპი ვერ შენიშნეს და მათი ანბანი მეტყველების ჯაჭვს აკუსტიკურ ფაზებად ვერ ანაწილებს. მაგ., კვიპროსელები ისეთ უფრო რთულ ერთეულებზე შეყრდნენ, როგორებიცაა *pa, ti, ko* და ა. შ. ასეთ დამწერლობას მარცვლოვანს უწოდებენ. აღნიშვნა მთლად ზუსტი არაა, რადგან მარცვალი სხვა ტიპისაც შეიძლება იყოს, როგორიცაა მაგ., *pak, tra* და ა. შ. რაც შეეხება სემიტებს, ისინი მხოლოდ თანხმოვნებს აღნიშნავენ. ისეთ სიტყვას, როგორიცაა *bārbaros* (“ველური”, – ნ.ჭ.), ისინი დაწერდნენ *BRBRS*” (იქვე, 48).

როგორც ფ. დე სოსიურის სიტყვებიდან ჩანს, მას არ ჰქონია ცნობები ქართული ანბანის შესახებ, რომელიც ითვლება იდეალურ ანბანად ბერძნული და ლათინური ალფაბეტების გვერდით. **ქართულ ანბანში 33 ასოს 33 ფონემა შეესაბამება** (იხ. ზემოთ). რაც შეეხება სამეტყველო ბგერებს, ისინი ნებისმიერ ენაში უსასრულო სახით გვაქვს.

სხვა ალფაბეტები, სოსიურის თანახმად, ნამდვილად ვერ ახერხებენ ფონემისა და ასოს შესაბამისობას. ამ მხრივ დიდ სიჭრელეს ვაწყდებით. მაგ., რუსული ენის 33 ასო გამოხატავს 42 ფონემას ტრადიციული გრამატიკის მიხედვით, ხოლო 1980 წლის აკადემიური გრამატიკის მიხედვით კი – 76 ფონემას; გერმანულ ენაში ხუთ ხმოვან ასოს 15 ხმოვანი ფონემა შეესაბამება, ინგლისურში ხუთ ხმოვან ასოს – 21 ფონემა და ა. შ. ზოგიერთი ენის ანბანთა სისტემაში გვაქვს ისეთი ასოებიც, რომლებიც არ გამოხატავენ რაიმე ბგერას, მაგ., იმავე რუსულ ენაში გვაქვს ორი ასო, – მაგარი და რბილი ნიშნები (ѣ, ъ), რომლებსაც აქვთ სულ სხვა დანიშნულება. არის ენები (ინგლისური, გერმანული, პოლონური), სადაც სამი-ოთხი ასო შეესაბამება ერთ ფონემას (იხ. ზემოთ “გრაფიკა და მისი პრინციპები”).

ანბანურ დამწერლობას, იდეოგრაფიული ან სიტყვიერ-სილაბური დამწერლობისაგან განსხვავებით, შეუძლია 40-60 ნიშნის მეშვეობით გამოხატოს ენაში არსებული სიტყვის ყველა ფორმა. ეს იმიტომ, რომ ორი ერთი და იმავე ნიშნით შეიძლება გამოვხატოთ მინიმუმ ორი სიტყვა (შდრ. ია და აი; რა და არ); თუ მეტ ნიშანს ავიღებთ, შესაბამისად მეტი რაოდენობის სიტყვებს შევადგენთ, მაგ., სიტყვა “რახანია” შეგვიძლია დავშალოთ სიტყვებად რა+ხან+ია. (შდრ. რუს. სიტყვა пи는데 “გამარჯვება” სადაც “პო” წინდებულია, “ზე” ასო “ზე”-ს დასახელებაა და “და” ნიშნავს “დიახ”-ს). ორივე შემთხვევაში აქ სიტყვები დავშალებით უბრალოდ, მაგრამ ასოთა გადაადგილებით კიდევ შეგვიძლია მივიღოთ სხვა სიტყვებიც...

ფონოგრაფიულ სისტემებში წერითი ნიშნების აღსანიშნე-ბია არა ცნებები (როგორც ეს იდეოგრაფიულ დამწერლობაში

გვაქვს), არამედ კონკრეტული ბგერითი სახის მქონე სიტყვები ან უფრო დაბალი დონის ენობრივი ერთეულები - მარცვლები, ბგერები (გამყრელიძე და სხვ., 2003:494).

ფონოგრაფიულ სისტემებში დამწერლობა მეტყველებას ასახავს და ამ სისტემათა შინაარსის პლანს ენის ბგერითი მხარე შეადგენს. ამგვარად, ასეთი სისტემის გრაფიკულ ნიშანთა აღსანიშნებია ბგერითი სეგმენტები (ბგერა, მარცვალი, სიტყვა) (იქვე, 494).

წერითი სისტემის მინიმალურ ერთეულს, რომელსაც ფუნქციური მნიშვნელობა აქვს, გრაფემა ეწოდება.

ყოველი ტექსტი შეგვიძლია დავშალოთ მინიმალურ გრაფიკულ სეგმენტებად, ანუ **გრაფებად**, რომელთა ცალკეულ კლასებში წარმოგვიდგენს გრაფემას. ამგვარ კლასებში გაერთიანებული **გრაფები** იწოდება მოცემული გრაფემის **ალოგრაფებად** (ანალოგიურია: ფონი - ალოფონი - ფონემა; მორფი - ალომორფი - მორფემა). ფონოგრაფიულ სისტემათა შემსწავლელ დისციპლინას **გრაფემიკა** (ინგლ. graphemics) ეწოდება (გამყრელიძე და სხვ., 2003:494).

ანბანური სისტემის გამოგონება უდიდესი მიღწევა იყო კაცობრიობის კულტურულ განვითარებაში. ეს არის დამწერლობის უმაღლესი საფეხური, რომელმაც მოახერხა ენაში არსებული ყველა სიტყვის ჩაწერა, ამდენად ანბანური სისტემა ყველა სხვა სისტემაზე ეკონომიური და სრულყოფილია (ძველი დამწერლობის ნიმუშების შესახებ დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:495 და შმდ.).

უძველეს დამწერლობათა სახეებად ითვლება: ძველეგვიპტური ჰიეროგლიფიკა (ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლო), შუმერული (ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი) და ძველი ჩინური დამწერლობა (მოყოლებული ძველი წ. II ათასწლეულიდან) (იქვე, 496).

§ 75. დამწერლობის „პარადიგმატიკა“ და „სინტაგმატიკა“.

პირველ ანბანთა სისტემების შესახებ

გრამატოლოგიაში, როგორც სემიოტიკის ერთ-ერთ დარგში, უნდა იხილებოდეს არა მარტო ტერმინები „აღსანიშნი“ (შინაარსის პლანი) და „აღმნიშვნელი“ (გამოხატულების პლანი), არამედ ცნებებიც „პარადიგმატიკა“ და „სინტაგმატიკა“. დამწერლობის სრულყოფილი ანალიზი მოითხოვს ამ ტერმინების გამიჯვნას.

წერითი სისტემის პარადიგმატიკა ნიშნავს ნიშანთა (გრაფემების) წრფივ დალაგებას (ანუ ანბანთა თანმიმდევრობას, რიგს) სისტემაში. დამწერლობის პარადიგმატიკა ქმნის სტრუქტურას. ყოველ დამწერლობას აქვს საკუთარი პარადიგმატული სტრუქტურა, ე. ი. სისტემაში გრაფემების განსაკუთრებული რიგი.

წერითი სისტემის სინტაგმატიკა კი გულისხმობს ტექსტში გარკვეული თანმიმდევრობით წარმოდგენილ ნიშანთა (გრაფემათა) ურთიერთმიმართებას ცალკეული სიტყვების ან სინტაგმატური პლანის უფრო გრძელი ერთეულების ფარგლებში (გამყრელიძე და სხვ., 2003:506).

კონსონანტურ-სილაბური წერითი სისტემა პარადიგმატულად კონსონანტურია, ხოლო სინტაგმატურად - სილაბური.

ძველი სემიტური კონსონანტურ-სილაბური დამწერლობა შეიცავს 22 ხაზოვან გრაფემას, რომლებიც წარმოდგენილია მკაცრი რიგით. ეს არის კონსონანტური სისტემა, მაგრამ იგივე გრაფემები წერის სინტაგმატიკაში მარცვლის გამომხატველ ფუნქციას ასრულებენ, ე. ი. თითოეული გრაფემა გარკვეულ თანხმოვანს აღნიშნავს ნებისმიერი მომდევნო ხმოვნით ან ხმოვნის გარეშე (იქვე, 507).

ძველი სემიტური კონსონანტურ-სილაბური დამწერლობიდან ანბანურ სისტემაზე გადასვლა განახორციელეს ბერძნებმა. ძველ ბერძნულ დამწერლობაში ხმოვნებისათვის შეიქმნა სპეციალური ნიშნები და სემიტური კონსონანტური ზოგიერთი სიმბოლოები, რომლებიც ხმოვნებს გამოხატავდნენ, „ზედმეტი“ აღმოჩნდა ბერძნებისათვის (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:508).

ძველი ბერძნული დამწერლობის სისტემაში გამოყენებულია სემიტური დამწერლობის გამოხატულების პლანი: ნიშანთა მოხაზულობა, სახელწოდებები, მაგრამ ბერძნებმა იწყეს წერა მარცხნიდან მარჯვნივ (სემიტური წესის მიმართულების - მარჯვნიდან მარცხნივ - საპირისპიროდ), ე. წ. **ბუსტრეფედონული წერა** (ბერძნ. *būs „ხარი“ და stréphō „ვაბრუნებ“*) (იქვე, 508).

ბერძნული ანბანის რიგი მკაცრად შეესაბამება სემიტური დამწერლობის ნიშანთა რიგს, რადგან ამის საფუძველზე დაცულია ორივე ანბანში რიცხვ-ნიშანთა სისტემა. როგორც ცნობილია, ძველ ანბანურ ასო-ნიშნებს მინიჭებული ჰქონდა რიცხვითი მნიშვნელობის გამოხატვის ფუნქცია. მაგ., სემიტურ, ბერძნულ, ქართულ და ძველ სლავურ ანბანთა სისტემები ერთნაირად გამოხატავდნენ რიცხვით სისტემებს.

ბერძნულ ენაში თვლის ათობითი სისტემის არსებობამ განაპირობა ამ ენის გრაფიკული სიმბოლოების საშუალებით რიცხვების ჩაწერის ათობითი სისტემის შექმნა. პარადიგმატული რიგის პირველმა 9 სიმბოლომ გამოხატა „ერთეულები“, მომდევნო 9 სიმბოლომ - „ათეულები“ და ბოლო 9 სიმბოლომ - „ასეულები“ (იქვე, 510).

რიცხვითი მნიშვნელობის გამოხატვის სისტემა ბერძნულ ენაში მოითხოვდა 27 სიმბოლოს ($9 \times 3 = 27$) არსებობას, და სწორედ ამდენი ნიშანია კლასიკურ ბერძნულ დამწერლობაში. ამიტომ დაუშვებელი იყო ტრადიციულ ანბანთა სისტემებში რაიმე ცვლილების შეტანა, სიმბოლოების ამოღება, ერთი ადგილიდან მეორეზე მათი გადატანა და ა. შ., მიუხედავად იმისა, რომ ბერძნულ ენაში ზოგიერთ ასო-ნიშანს დაკარგული ჰქონდა ყოველგვარი ფონეტიკური მნიშვნელობა (იქვე, 510).

ძველ სემიტურ დამწერლობაში 22 ასო-ნიშანი სრულად გამოხატავს „ერთეულებს“ და „ათეულებს“, მაგრამ „ასეულების“ გამოსახატავად რჩება 4 გრაფემა, „ამიტომ ნაკლებ სავარაუდოა, რომ ამ სისტემის გრაფიკული ნიშები თავდაპირველად რიცხვით მნიშვნელობებსაც გამოხატავდნენ“ (იქვე, 510). ბერძნულის მსგავსი ანბანთა სისტემები არ უნდა შეიცავდეს 27 რიცხვ-ნიშანზე ნაკლებს: „წინააღმდეგ შემთხვევაში სისტემა უნდა შეიცოს 27

სიმბოლომდე, რომელთაგან ზოგიერთი მოკლებული იქნება ფონეტიკურ მნიშვნელობას“ (იქვე, 510). ასე, მაგ., ძველი სემიტური სისტემა რომელიც „დეფექტური“ (27-ზე ნაკლები სიმბოლოს შემცველი) სისტემა იყო, მოგვიანებით უნდა შექმნილიყო ბერძნული დამწერლობის გავლენით (იქვე, 510).

თუ დამწერლობის ანბანურ სისტემაში 27 რიცხვ-ნიშანზე მეტი აღმოჩნდებოდა, ბუნებრივია გვევარაუდა, რომ ასეთი სისტემა შეივსებოდა 36 სიმბოლომდე ($9 \times 4=36$), რის შედეგად შესაძლებელი გახდებოდა „ათასეულების“ სრული რიგის გამოხატვა: წინააღმდეგ შემთხვევაში „ათასეულები“ გამოიხატებოდა „ერთეულებით“, მათზე „დიაკრიტიკული ნიშნის“ „ / „ დართვით, რომელიც ისმებოდა „ერთეულების“ წინ და ქვემოთ. მაგალითად, შდრ. სლავურ ანბანში $a = 1$ -ს, მაგრამ $a = 1000$ -ს (დაწვრ. იხ. Горшков, 1963:48-49).

ანბანის შემქმნელმა კარგად უნდა იცოდეს ენის ბგერითი მხარე, რომ შეეძლოს სრულყოფილი დამწერლობის შექმნა. მან წინასწარ უნდა მოახდინოს დეტალურად მოცემული ენის ბგერითი (უფრო ზუსტად: ფონემურ-ფონეტიკური) ანალიზი და ამის შესაბამისად შეადგინოს ანბანთა სისტემა.

ანბანის შექმნის სტრუქტურასა და შედგენილობას განსაზღვრავს არსებული პროტოტიპული ანბანთა სისტემები. ქართული ასომთავრულის შეპირისპირებითი ანალიზი სემიტურ და ბერძნულ სისტემებთან გვიჩვენებს, რომ მის ნიმუშად გამოყენებული იყო ბერძნული ანბანი, რომ ქართული დამწერლობის პარადიგმატიკა არსებითად იმეორებს ბერძნული ანბანის პარადიგმატიკას და არა სემიტური სისტემისა.

ქართულ ენაში ბერძნულთან შედარებით, უფრო მეტი ფონემათა რაოდენობა გვაქვს, ამიტომ ქართულ ანბანში შესაძლებელი გახდა რიცხვით მნიშვნელობათა უფრო სრულყოფილი სისტემის შექმნა (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:515-517).

ბერძნული ანბანური სისტემა დაედო საფუძვლად მსოფლიოს მრავალი ენის ანბანურ სისტემებს: „ბერძნული დამწერლობიდან მომდინარე ქრისტიანული დამწერლობები - კოპტური, გოთური, სომხური ერკათაგირი, ქართული

ასომთავრული, სლავური გლაგოლიცა და კირილიცა ერთიან ჯგუფს შეადგენენ. ამ ჯგუფში ძველი ქართული, ძველი სომხური და სლავური გლაგოლიცა ერთ ტიპოლოგიურ კლასში ექცევა და უპირისპირდება კოპტურს, გოთურსა და სლავურ კირილიცას, რომელთა გრაფიკული გამოხატულება თანადროული ბერძნული დამწერლობის გრაფიკას ასახავს“ (იქვე, 520).

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე სემანტიკა, ლექსიკოლოგია, ლექსიკოგრაფია და ფრაზეოლოგია

§ 76. სემანტიკის ცნება, ენობრივი ნიშნის სემანტიკური სისტემა და რეფერენცია

ცნებები “სემანტიკა” და “ლექსიკოლოგია” ენათმეცნიერების ახლო მდგომი დარგებია, რადგან ერთი და მეორეც სიტყვის მნიშვნელობას ადგენს ზოგადად.

სემანტიკა (ფრანგ. *sémantique* < ბერძნ. *sēmantikós* “აღმნიშვნელი”, *sēma* “ნიშანი”) ენობრივი ერთეულების (სიტყვების, სიტყვათა გრამატიკული ფორმების, ფრაზეოლოგიზმების, სიტყვათშეხამებების, წინადადებების) მნიშვნელობებს ადგენს. „ამიტომ შეიძლება ვამტკიცოთ, - სამართლიანად აღნიშნავს ე. მედნიკოვა, - რომ სიტყვის სემანტიკა განისაზღვრება მისი პარადიგმატიკური და სინტაგმატიკური კავშირების მთელი ერთობლიობით“ (Медникова, 1974:43; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.). სემანტიკა აგრეთვე ნიშნავს ენათმეცნიერების დარგს, რომელიც შეისწავლის ამა თუ იმ ენის სხვადასხვა ერთეულების აზრობრივ მხარეს. ტერმინი “სემანტიკა” პირველად გამოიყენა ფრანგმა მეცნიერმა მ. ბრეალმა 1883 წელს (Русский язык. Энциклопедия, 1979:280). ტერმინის “სემანტიკა” გვერდით იხმარება ტერმინი “სემასიოლოგია”, რომელიც დაკავშირებულია ბოდუენ დე კურტენეს სახელთან, ხოლო ფ. დე სოსიურის ტერმინოლოგიით გვაქვს კიდევ “სემიოლოგია”.

სინტაგმატიკა - პარადიგმატიკა ენის სხვაგვარი დანაწევრებაა. **სინტაგმატიკა**, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, ნიშნავს ამა თუ იმ ენაზე შეტყობინებას (ბერძნ. **syntagma** „(რადაც) შეერთებული“, ხოლო სუფიქსი „-იკა“ გამოიყენება როგორც ენათმეცნიერების დარგის დასამოწმებლად). შეტყობინება ყოველთვის განფენილია დროში და აქვს, როგორც კიდევ ამბობენ, ხაზოვანი ბუნება.

პარადიგმატიკა (ბერძნ. **paradeigma** „ნიმუში“ - და შედგება იმავე სუფიქსისაგან, როგორც სინტაგმატიკა), ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, ლექსიკონის გადმოცემაა, - შეტყობინება, რომელიც შედგება არა მარტო სიტყვებისაგან, არამედ სხვა ელემენტებისაგანაც, მაგ., სიტყვათა ნაწილებისაგან (მორფემებისაგან). აქედან გამომდინარეობს თვით ამ ტერმინის დასახელებაც „პარადიგმატიკა“, როგორც ბრუნების, უღლების, სიტყვათწარმოების ერთობლიობა (დაწერ. იხ. Степанов, 1966:6).

ზემოთქმული უფრო გასაგები რომ გახდეს, დავაკვირდეთ ასეთ სქემას:

- ა | ბავშვი თამაშობს ეზოში
- კ | ბავშვმა იყიდა წიგნი
- ი | ბავშვს უხარია სკოლაში წასვლა
- ტ | ბავშვის სათამაშო გატყდა
- ა | ბავშვით ამაცობენ მშობლები
- მ | და ა. შ.
- გ | მე მივდივარ > სკოლაში
- ი | შენ მიდიხარ > თეატრში
- დ | ის მიდის > სახლში
- ა | ჩვენ მივდივართ > სტუმრად
- რ | თქვენ მიდიხართ > სასწავლებელში
- ა | ისინი მიდიან > თბილისში და ა. შ.
- ჰ | _____

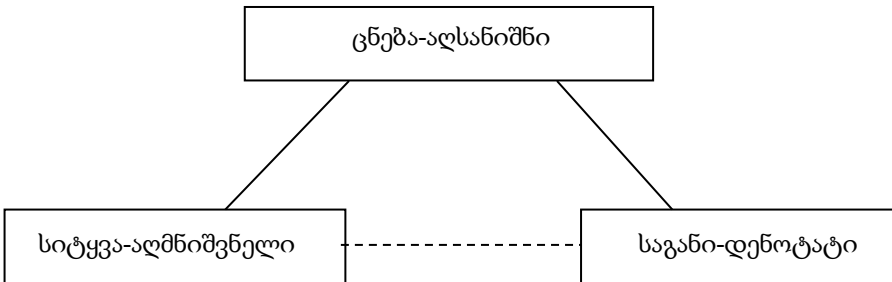
ს ი ნ ტ ა გ მ ა ტ ი კ ა

სქემა 17.

ენობრივი ნიშნის იერარქიულ დონეებს შორის გამოიყოფა აგრეთვე სემანტიკის დონეც, რომელიც შეეფარდება შინაარსის პლანს.

რამდენადაც “მნიშვნელობა” და “შინაარსი” საყოველთაოდ ცნობილი ტერმინებია, **მნიშვნელობის** განმარტება სემანტიკურ დონეზე მაინც “ურთულეს ამოცანას წარმოადგენს” (გამყრელიძე და სხვ., 2003:335). ხელშემშლელი პირობებიდან შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე ფაქტორი: გამონათქვამთა ნაირსახეობა (სიტყვის, სიტყვათა შეხამების, მყარი გამონათქვამების, კონტექსტისა თუ ტექსტის ფაქტორები), ენობრივი ნიშნის პრაგმატიკული მხარე, ლოგიკური აზროვნების კანონები და ა. შ. (დაწვრ. იხ. იქვე, 335).

ტერმინები “ცნება” და “აკუსტიკური ხატი” ფ. დე სოსიურმა შეცვალა ტერმინებით “აღსანიშნი” და “აღმნიშვნელი”, რომლებიც უშუალოდ დაკავშირებული არიან გარე სამყაროს საგნებსა და მოვლენებთან და რომელთა საფუძველზე იქმნება, ე. წ. ფრეგეს სამკუთხედი:

სქემა 18.

სქემის მიხედვით, ცნება უშუალოდ უკავშირდება, ერთი მხრივ, სიტყვას, ასევე, მეორე მხრივ, – გარე სამყაროს საგნებსა თუ მოვლენებს. მაგრამ მიმართება საგანსა და სიტყვას შორის გაშუალებულია ცნებით, იგი დაკავშირებულია (მიმართება საგანსა და სიტყვას შორის) წყვეტილი ხაზით. ასეთი მიმართების დამყარების ოპერაციას ზოგჯერ რეფერენციასაც უწოდებენ.

ამგვარად, **რეფერენცია** (ლათ. **referens (referentis)** “ვაცნობებ”, “შემფარდებელი”) არის გამონათქვამის დამყარება იმასთან, რასაც ეს გამონათქვამი გამოხატავს გარე სამყაროში. თუ გამონათქვამი ერთსა და იმავე საგანზე მიუთითებს, ასეთ გამონათქვამებს **კორეფერენტული** გამონათქვამები ეწოდება, მაგ., ერეკლე II და პატარა კახი (შდრ. რუს. «Мужичок с ноготок» “ფრჩხილის ოდენა გლეხუკა”).

ზემოთ ნაჩვენები სქემის მიხედვით, საგანს, ცნებასა და სიტყვას შორის არსებობს ლოგიკური მიმართებები, რომლებიც ენაში წარმოგვიდგება დენოტატს, აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის მიმართებებით. ცნების ლოგიკური კატეგორია ენობრივ ნიშანთან კავშირში განიხილება სემანტიკურ კატეგორიად, რადგან მნიშვნელობა და ცნება ერთი კონცეპტუალური სისტემის ორი მხარეა, სადაც **მნიშვნელობა მიმართულია ენობრივი ნიშნისაკენ, ხოლო ცნება კი – გარესამყაროსკენ** (გამყრელიძე და სხვ., 2003:336). ამიტომ **სემანტიკის**, როგორც ენათმეცნიერების დარგის, **შესასწავლი საგანია სიტყვის მნიშვნელობა ანუ მიმართება აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის**. აღმნიშვნელი განკუთვნილია რაღაც შინაარსის გადმოსაცემად, რომელსაც აღსანიშნი შეესატყვისება. სხვა მხრივ, აღსანიშნი არ გვექნება, თუ მას თავისი აღმნიშვნელი არ გააჩნია. ამ მნიშვნელობების საფუძველს წარმოადგენს აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის ურთიერთმიმართება, რომელსაც უცხოურად **კონვერსიას** (ინგლ. **conversion**) უწოდებენ ანუ ეს არის მოცემული კატეგორიის ორი შემადგენელი ერთეულის ურთიერთსაპირისპირო თვისება: **აღსანიშნი და აღმნიშვნელი ერთმანეთს გულისხმობენ**, რადგან ერთი მეორის გარეშე არ არსებობს, ერთი გულისხმობს მეორეს, და პირიქით (იქვე, 336).

აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირი ამა თუ იმ ენაზე მოცემულია მოსაუბრეთა და თანამოსაუბრეთა ცნობიერებაში. ყოველ შინაარსს (ცნებას) ენაში თავისი კონკრეტული გამოსახულება აქვს, გამოხატულების პლანი შეესაბამება (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:336-337).

მაგრამ გადმოცემის სირთულე იმაში მდგომარეობს, რომ ენის ელემენტები ისეა ერთმანეთთან გადახლართული, რომ ძნელია გამოყო და განასხვავო გამოხატულების პლანი და შინაარსის პლანი. მაგ., შინაარსის პლანის შიგნით საჭიროა განვასხვავოთ სინქრონია და დიაქრონია, ხოლო სინქრონიის შიგნით - ინდივიდუალური მეტყველება, რომელიც, თავის მხრივ, უპირისპირდება ენის სტრუქტურასა და ნორმას. ენის სტრუქტურის ძირითად ერთეულებს შეადგენს: ფონემა, მორფემა და კონსტრუქცია (დაწვრ. იხ. Степанов, 1966:8-16).

§ 77. მნიშვნელობათა ლოგიკური კლასიფიკაცია

ზემოთ ხსენებული სამკუთხედის საფუძველზე შეგვიძლია გამოვყოთ ენობრივი ნიშნის ლოგიკურ-ლინგვისტური ტიპები:

1). პირველი ტიპის სიტყვები ასახავენ გარეენობრივი სამყაროს საგნებსა და მოვლენებს. ამ ტიპის სიტყვათა უმრავლესობას ახასიათებს გამოხატოს დამოუკიდებლად **ნომინაციის** (ლათ. **nomination** “სახელის დარქმევა”, “დასახელება”) **ფუნქცია**, რომლის მიხედვით უშუალოდ აღინიშნება ჩვენი სამყაროს საგნები და მოვლენები (სახლი, ქვა, ზღვა, დიდი, ჭრელი, რვა, ასი და ა.შ.). მაგრამ ენაში გვაქვს რიგი სიტყვებისა, რომლებსაც არ გააჩნია ნომინაციის დამოუკიდებელი ფუნქციის როლი. პირველი ჯგუფის სიტყვებს უწოდებენ **სრულმნიშვნელობიან** (знаменательные слова) **მეტყველების ნაწილებს** (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ზმნა, ზმნიზედა, სახელზმნები);

2). ხოლო მეორე ჯგუფის სიტყვებს უწოდებენ არასრულმნიშვნელობიან, ანუ **დამხმარე** (служебные слова) **მეტყველების ნაწილებს** (წინდებულები, თანდებულები, არტიკლები, კავშირები, ნაწილაკები). დამხმარე მეტყველების ნაწილებს შეუძლია მხოლოდ დამოუკიდებელ სიტყვებთან ერთად შეასრულოს სახელდების ფუნქციის როლი;

რაც შეეხება **დეიქტურ** (ბერძნ. **deiktikos** “ჩვენებითი”) სიტყვებსა და **სუბსტიტუტებს** (ლათ. **substitutum** “შემცვლელი”,

აგრეთვე substitution “ერთი რისამე შეცვლა მეორეთი”), როგორცაა ნაცვალსახელთა ჯგუფები; ისინი კი არ ასახელებენ საგნებსა და მოვლენებს, არამედ მითითებას ახდენენ მათზე. მაგალითად: დადგა **ზამთარი**. იგი წელს ძალიან სუსხიანი იქნება.

დამხმარე სიტყვებისაგან განსხვავებით დეიქტურ სიტყვებს შეუძლია, სრულმნიშვნელობიანი სიტყვების მსგავსად, ცალკე გამონათქვამების შექმნა. აღნიშნული სიტყვები ენაში შეზღუდულია და არ ივსება ახალი სიტყვებით (გამყრელიძე და სხვ., 2003 :338-339).

სამყაროს შეცნობა ხდება გრძნობითი ორგანოების მეშვეობით, მაგრამ ამ შეცნობის მთავარი საფუძველია ენის ცოდნა. რაც უფრო სრულად და კარგად ვფლობთ ენას, მით უფრო მრავალფეროვნად და შინაარსიანად აღვიქვამთ გარესა-მყაროს საგნებსა და მოვლენებს. ამასთან ერთად ყოველი ინდივიდი თავისი გონითი საზომით აღიქვამს და აფასებს მის გარშემო მოვლენებს და შესაბამისად შეიძლება გამოიყოს, როგორც ობიექტური ანუ კოგნიტიური (შემეცნებითი, კონცეპტუალური) და სუბიექტური ანუ პრაგმატიკული (შეფასებითი, ემოციური, აფექტური) მნიშვნელობები (იქვე, 337-338).

კოგნიტიური (ლათ. *cognitio* “შემეცნება”) **შემეცნება** ნიშნავს **დენოტატების** (საგნებისა და ფაქტების) შესახებ ობიექტურ ინფორმაციას, ხოლო **პრაგმატიკული მნიშვნელობა** – სუბიექტურ დამოკიდებულებას ენობრივი ნიშნისადმი ანუ შეცნობილი ფაქტისადმი ობიექტურ მნიშვნელობას. პრაგმატიკული შეფასების დროს ემატება სუბიექტური მნიშვნელობაც. კონტექსტში ენობრივ ნიშანს შეიძლება ჰქონდეს სხვადასხვა დატვირთვა კოგნიტიური თუ პრაგმატიკული თვალსაზრისით. მაგ., სიტყვებში “მმა”, “და” უფრო ნაკლები ემოციურობა არის, ვიდრე მათ შესაბამის ფორმებში “მამიკო”, “დაიკო”, რომლებშიც ჭარბობს პრაგმატიკული მხარე (იქვე, 338);

1. სრულმნიშვნელოვან სიტყვებსა და მათ ეკვივალენტურ გამონათქვამებს ლოგიკაში უწოდებენ **სახელებს**.

სამყაროში არსებული საგნები და მოვლენები პირობითად შეგვიძლია დავყოთ საგნებად და მათ აღმნიშვნელ ნიშნებად. თუ რომელიმე ნიშნის გამოსავლენად საჭირო გახდება ერთზე მეტი საგნის გამოყენება, ასეთ ნიშანს **მიმართება** ეწოდება, ხოლო ამ მიმართებაში მონაწილე საგნებს – **მიმართების არგუმენტები**. მიმართების გამომხატველ ენობრივ ნიშნებს ლოგიკაში უწოდებენ **პრედიკატებს**, არგუმენტების გამომხატველ ნიშნებს კი – **არგუმენტულ სახელებს**, ან უბრალოდ, **არგუმენტებს** (გამყრელიძე და სხვ., 2003:339).

სახელის (საგნის) **კოგნიტიური მნიშვნელობა** (“სამყაროს პროეცირება” (გამოსახვა) ადამიანის ფიზიკური თავისებურებიდან გამომდინარე) ხასიათდება იმ ცნების შინაარსის მოცულობის შესაბამისად, რომელსაც მოცემული სიტყვა გამოხატავს.

ჩვენს ცნობიერებაში სიტყვის ან ტერმინის შინაგანი შინაარსის ხარისხისა და თავისებების მიხედვით არსებული ცნებები გამოხატავენ ან “ერთეულოვან” (განმხოლოებულ) ობიექტებს, ან მთლიან კლასებს, რომლებშიც სიტყვები ერთიანდებიან რაღაც საერთო ნიშნების მიხედვით, რაც ქმნის **ზოგადი ცნების** გაჩენის საფუძველს. ასეთ ზოგად ცნებებში (კლასებში) გამოიყოფა ერთეულოვანი ობიექტები, რომლებსაც ცნობიერებაში უწოდებენ “ერთეულოვან ცნებას”.

სიტყვათა ყოველი კლასი ქმნის **სემანტიკურ ველს** (ინგლ. **semantic field** “შინაარსობრივი ერთეულების (ცნებების, სიტყვების) ერთობლიობა”), რომელიც მოიცავს ადამიანის გამოცდილების სფეროს. **სემანტიკურ ველში სიტყვები** გაერთიანებულია **ჰიპონიმის** (ბერძნ. **hypō** “ქვეშ” და **ónyma** “სახელი”) **პრინციპით**, რომელიც გულისხმობს ერთი სიმრავლის ჩართვას მეორეში, მაგ., სიტყვა “ფლორა” აერთიანებს მთელ მცენარეულთა სამყაროს, “ფაუნა” კი – ცხოველთა სამყაროს და ა. შ. ამ შემთხვევაში გამოყოფენ ცნებათა ძირითად მახასიათებლებს – **ექსტენსიონალსა და ინტენსიონალს**.

ექსტენსიონალს ანუ ექსტენსიას (ინგლ. **extension** “გაჭიმვა”, “გავრცობა”), სხვაგვარად – ცნების მოცულობას განსაზღვრავს იმ ობიექტების თუ ფაქტების ისეთი სიმრავლე,

რომლებიც მოცემულ ცნებაში აისახება. ერთეულოვანი ცნებები ყოველთვის ერთ კონკრეტულ ობიექტს შეიცავენ. ზემოთ მოყვანილი ზოგადი ცნებების “ფლორა” და “ფაუნა” ექსტენსიონალი უფრო დიდია, ვიდრე, ვთქვათ, ცნებების “წიფელი” და “მგელი”, რადგან ცნებაში “ფლორა” ყველა სახის მცენარე (მათ შორის წიფელიც) იგულისხმება, ხოლო ფაუნაში – ყველა სახის ცხოველი (მათ შორის მგელიც).

ზოგადი ცნებების შინაარსი, რომელიც შედგება საერთო და აუცილებელი ნიშნებისაგან, ქმნის განსაზღვრულ სტრუქტურას. ცნების ამ აუცილებელ შემადგენელ ბირთვს ჰქვია **ინტენსიონალი** ანუ **ინტენსია** (ინგლ. **intension** “განზრახვა”). ერთეულოვან ცნებაში, ინტენსიონალის ნიშნების გარდა, კიდევ გვაქვს ისეთი ნიშნებიც, რომლებსაც არსებითი მნიშვნელობა არ აქვთ. ისინი დამახასიათებელია კონკრეტული კლასის დადასტურებისათვის. მათ **იმპლიკაციონალის** (ინგლ. **implication** “ნაგულისხმევი”, “აზრი”, “შინაარსი”) **ნიშნები** ეწოდება და ძირითადი ნიშნების მიმართ ისინი პერიფერიული არიან. ინტენსიონალის ცვლა იწვევს ცნების თვისობრივ ცვლას.

თუ ინტენსიონალი მეტი რაოდენობის ნიშნებს შეიცავს, მაშინ უფრო ნაკლები რაოდენობის ობიექტებს მიესადაგება მოცემული ცნება, ე. ი. მით უფრო ვიწროა მისი ექსტენსიონალი, და პირუკუ. “დედამიწის”, როგორც ცნების”, ინტენსიონალი უფრო მეტ ნიშანს მოიცავს, ვიდრე ცნების “პლანეტა” ინტენსიონალი, იმიტომ რომ ცნება “პლანეტა” სემანტიკურად ნიშნავს “ციურ სხეულს”, რომელიც მზის გარშემო ბრუნავს და მისგან იღებს სინათლესა და სითბოს” (ქეგელ., ერთტომეული, გვ. 370), ხოლო ცნებაში “დედამიწა” კონკრეტული პლანეტისათვის დამახასიათებელი ნიშნებიც შედის. ამგვარად, “პლანეტა” ზოგადი ცნებაა “დედამიწა” კი – პლანეტასაც ნიშნავს და კონკრეტულ საგანსაც აღნიშნავს, ე. ი. მას აქვს **სიგნიფიკატური ფუნქცია** (ინგლ. **significant function** ლათ. **significare** “აღნიშვნა”), რომელიც საგანთა შორის განმასხვავებელი ნიშნების ქონა-ყოლას ნიშნავს, რომელიც საგანთა შორის

განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებს ადგენს. ეს არის ენობრივი ნიშნის ინტენსიონალი.

ინტენსიონალი განსაზღვრავს სახელის ექსტენსიონალს – იმ ობიექტების არეს, რომლებსაც მიესადაგება მოცემული სახელი” (იქვე, 341).

ენობრივი ნიშანი ზოგ შემთხვევაში შეუთავსებელი და მიუსადაგებელია სახელის ინტენსიონალთან; მათი ერთობლიობა შეადგენს ნეგატიურ იმპლიკაციონალს. მაგალითად, სახელის “მცენარე” ნეგატიურ იმპლიკაციონალში შედის ისეთი ნიშნები, როგორიცაა “ქვაბი”, “ნადირი”, “მგელი”, “ბურთი” და მისთ.

დენოტატის, დენოტაციის (ინგლ. **denotation**) ცნება ნიშნავს ენობრივი ერთეულის ძირითადი მნიშვნელობის შინაარსობრივ გამოხატვას. დენოტატის საპირისპირო ცნებაა **კონოტაცია** (ინგლ. **connotation**), რომელიც აღნიშნავს ენობრივი ნიშნის დამატებით მნიშვნელობას, მოიცავს მის ელფერს. ეს არის, სწორედ, მისი სიგნიფიკატური ფუნქცია, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი.

ენობრივი ნიშნის სიგნიფიკატური მნიშვნელობა შეიძლება გამოვლინდეს როგორც ენაში, ასევე მეტყველებაშიც, ხოლო დენოტატური მნიშვნელობა კი ვლინდება მხოლოდ მეტყველებაში, რადგან ენობრივი ნიშნის ძირითადი მნიშვნელობის გარეშე გაუგებარი იქნებოდა მეტყველება. ამიტომაც სწორედ, რომ საკუთარი სახელები, რომლებსაც არ აქვთ ზოგადი, ძირითადი ცნების გაგება, ისინი ვერ ხვდებიან განმარტებით თუ სხვა ტიპის ლექსიკონებში, გარდა ენციკლოპედიური ლექსიკონებისა, სადაც გამოჩენილ მეცნიერთა სახელებია დაფიქსირებული. ყოველი დენოტატური მნიშვნელობა სიგნიფიკატურ მნიშვნელობასაც მოიცავს. სამეტყველო ქმედების ფარგლებში ორივე ურთიერთგამომრიცხავია და ისინი კოგნიტიური მნიშვნელობის ნაირსახეობას წარმოადგენენ (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003 : 235-243).

§ 78. მნიშვნელობათა ლინგვისტური ტიპოლოგია.

სემა და სემანტიკა

ლინგვისტური სემანტიკა ენობრივ ნიშანთა მნიშვნელობის პრობლემას სამი განზომილებით იხილავს. ესენია: გამონათქვამთა ლექსიკური მნიშვნელობა, გამონათქვამთა გრამატიკული, ანუ მორფოლოგიურ-სინტაქსური და პრაგმატიკულ-კომუნიკაციური. ლექსიკურ და გრამატიკულ გამონათქვამთა გამოყოფას საფუძვლად უდევს სხვადასხვა დონის ერთეულებს შორის განსხვავებები. ერთსა და იმავე ცნებას შეიძლება ჰქონდეს გამოხატვის სხვადასხვა ფორმები, მაგ., სახლის მშენებელი პირები და სახლის მშენებლები – პირველ გამონათქვამში საქმე გვაქვს მიმღეობასთან, ხოლო მეორე გამონათქვამში – გაარსებითებულ მიმღეობასთან; ან კიდევ ცნება “მრავალი” (სახლი, ადამიანი, მხატვარი და ა. შ.) ტოლია ცნებების: სახლ-ებ-ი, ადამიან-ებ-ი, მხატვრ-ებ-ი, სადაც ცნება “მრავალი” გამოხატა მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელმა **-ებ** მორფემამ. მაგრამ მოყვანილი გამონათქვამებისაგან (“მშენებელი პირები”, “მრავალი სახლი” და სხვა) განსხვავებით, **-ებ** მორფემის მნიშვნელობა ზოგადია, გრამატიკული.

ლექსიკური მნიშვნელობა ყველა ენობრივ ნიშანს (ყველა სიტყვას) უნდა ჰქონდეს. მაგრამ დამხმარე სიტყვებს (თანდებულო, წინდებული, კავშირი...) არ აქვთ დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ მათი გამოხატულების პლანი უდრიდეს ნულს. რუსულ აკადემიურ გრამატიკაში ვკითხულობთ, რომ “სემანტიკურად უშინაარსო წინდებულები არ არსებობს” («Семантически «пустых» предлогов не существует») (Грамматика-80:710), რომ “წინდებულის ლექსიკური მნიშვნელობა, როგორც ცალკე აღებული სიტყვისა, არის ესა თუ ის მიმართებითი მნიშვნელობა” (იქვე, 710). ასევე შეიძლება ვთქვათ ქართული ენის თანდებულების ლექსიკურ მნიშვნელობაზეც, კავშირებსა და ნაწილაკებზე. დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილები გამოხატავენ სემანტიკურ ტექსტურ მნიშვნელობებს, ხოლო დამხმარე მეტყველების ნაწილები კი – სინტაქსურ ლექსიკურ მნიშვნელობებს.

გრამატიკულ მნიშვნელობებში, ერთი მხრივ, გამოიყოფა **დერივაციული მნიშვნელობები** (პრეფიქს-სუფიქსების დართვა სიტყვის ძირზე) და მეორე მხრივ, **ფლექსიური მნიშვნელობები**, რომლებიც სხვადასხვა მიმართებებს გამოხატავენ. ისეთი **მნიშვნელობები**, რომლებიც გრამატიკული არ არის, **ნომინატიური** (ლათ. **nominativus** “სახელობითი”) მნიშვნელობები ეწოდება. ისინი იყოფა ლექსიკურ (დამოუკიდებელი სიტყვებისათვის დამახასიათებელ) მნიშვნელობებად და შესიტყვებათა მნიშვნელობებად (გამყრელიძე და სხვ., 2003:344).

სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა ცნების ფილოსოფიურ კატეგორიასთან არის დაკავშირებული, განსაკუთრებით ტერმინთა ლექსიკური მნიშვნელობები ცნების ეკვივალენტურია. მაგრამ ზოგადად ცნება უფრო ღრმაა, არსებით ნიშნებს მოიცავს, ლექსიკური მნიშვნელობა კი – მხოლოდ განმასხვავებელს, რადგან იგი განიხილება პრაგმატიკული თვალსაზრისითაც (იქვე, 344).

როგორც ზემოთ ითქვა, პრაგმატიკული თვალსაზრისით, სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა შეიძლება შეიცავდეს კონოტაციურ (დამატებით) მნიშვნელობებს, რომლებიც ემატება კოგნიტიურ კომპონენტს და სიტყვას ანიჭებს ექსპრესიულობას, როგორი გამოხატულებით დაიპყროს მოლაპარაკე სუბიექტმა მსმენელი სასაუბრო თემისადმი. კონოტაციური გამონათქვამები ხატოვანი წარმოდგენებია და ისინი მოლაპარაკისა და მსმენელის ცნობიერებაში დენოტატს უკავშირდება. მაგალითად, “მჭევრმეტყველი” და “ჭკვიანი” სიტყვების დენოტატი თითქმის თანაბარია, მაგრამ პირველი მოიცავს კონოტაციას, რომელიც უფრო დადებით და მოკრძალებულ შეფასებას იმსახურებს, იგი უფრო ფარდოვანი სიტყვაა, ვიდრე სიტყვა “ჭკვიანი” (იქვე, 345).

ამგვარად, სიტყვის ლექსიკური დახასიათებისათვის გასათვალისწინებელია სამი ასპექტი: სინტაქტიკური, სემანტიკური და პრაგმატიკული. სინტაქსური თვალსაზრისით, სიტყვის ერთი ლექსიკური მნიშვნელობა დაკავშირებულია სხვა მნიშვნელობებთან, სინტაგმატურად (შესიტყვებასა და წინადა-

დებაში) ანუ სიტყვის, ენობრივი ნიშნის ლექსიკური მნიშვნელობა განიხილება “ჰორიზონტალურ ჭრილში” და პარადიგმატურად (ენობრივ სისტემებში), ბრუნებათა და უღვლილებათა სისტემებში (“ვერტიკალური ჭრილი”).

აღსანიშნაა ერთობლიობაში ანუ შინაარსის პლანის ანალიზის შედეგად შეიძლება გამოვყოთ ენაში ისეთი უმარტივესი დაუშლელი სემანტიკური ერთეული, როგორიცაა **სემები** და რთული ერთეულები – **სემანტემები**.

ტერმინი “**სემა**” ლინგვისტიკაში წარმოდგენილია სხვადასხვა ტერმინებით: “სემანტიკური მამრავლი”, “სემანტიკური კომპონენტი”, “სემანტიკური მარკერი”, “სემანტიკური დიფერენციალური ნიშანი” და სხვ.

ამგვარად, ტერმინი “**სემა**” ნიშნავს ენის ისეთ უმცირეს დაუშლელ სემანტიკურ ერთეულს, რომელსაც ერთადერთი სემანტიკური დიფერენციალური (განმასხვავებელი) ნიშანი გააჩნია სინტაქსურ (ზმულ) შესიტყვებებში.

სემების კომბინირების (ლათ. **combinatio** “ურთიერთშეხამება”) შედეგად აიგება შინაარსის პლანის უფრო რთული ერთეულები – **სემანტემები** (ინგლ. **semanteme** “სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა”), ანუ სემემები (ინგლ. **sememe**), რომლებიც გამოხატავენ სიტყვის ნივთიერ სახეს, მის ლექსიკურ მნიშვნელობას (შდრ. ფონოლოგიურ დიფერენციალურ ნიშანს წარმოადგენს ფონემა, გრამატიკისა – გრამემა, ხოლო სემანტიკისა – სემანტემა).

სიტყვის ლექსიკურ მნიშვნელობას შეიძლება ჰქონდეს ერთადერთი მარტივი სემის სტრუქტურა. ასეთი სემები ერთენოვან ლექსიკონებში განმარტების გარეშეა შეტანილი, მოცემულია მხოლოდ მათი საილუსტრაციო მასალა. სიტყვათა უმრავლესობა კი ენაში რთული აგებულებისაა და ისინი განისაზღვრებიან სემანტემათა სისტემებით, რომლებიც ქმნიან იერარქიულ სტრუქტურას დომინანტური სემით ცენტრში. მაგ., დეიდა – დედის და, მამიდა – მამის და, ბიძაშვილი – ბიძის შვილი (შდრ. რუს. двоюродный брат, двоюродная сестра

ბიძაშვილი, დეიდაშვილი, მამიდაშვილი) (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:345-346).

თ ა ვ ი მ ე ა თ ე ლექსიკური სემანტიკა და ლექსიკოლოგია

§ 79. ლექსიკოლოგიისა და ლექსემის ცნებები

ენათმეცნიერების იმ დარგს, რომელიც ამა თუ იმ ენის ლექსიკას იკვლევს, სიტყვათა ლექსიკურ შედგენილობას სწავლობს და აზუსტებს მათ მნიშვნელობებს, **ლექსიკოლოგია** (ბერძნ. **lexikós** “სიტყვა” და **lógos** “მოდღვრება”, ანუ მოძღვრება ენის ლექსიკის შესახებ), ეწოდება.

ენის ლექსიკა გულისხმობს, ერთი მხრივ, ამა თუ იმ ენის სიტყვათა ერთობლიობას, შედგენილობას, რომელ ენას როგორი ლექსიკურ-სტრუქტურული აგებულება აქვს, მეორე მხრივ, საზოგადოების ამა თუ იმ ფენის, მწერლის, მისი ნაწარმოებისა და ა. შ. ლექსიკას...

ამგვარად, ლექსიკოლოგიის შესასწავლ ობიექტს წარმოადგენს სიტყვა, როგორც ორპლანიანი ერთეული, რომელიც განიხილება ენის იერარქიულ დონეზე. ყოველი ენობრივი ნიშანი, ანუ სიტყვა შედგება ბგერითი ნაკადისაგან (იშვიათად – ერთი ბგერა-ფონემისაგან), მნიშვნელობისა და გრამატიკული ფორმებისაგან.

ენათმეცნიერებაში ერთი ან რამდენიმე სიტყვა (სიტყვა-ფორმა) შეიძლება წარმოადგენდეს **ლექსას**. ლექსა (ბერძნ. **léxis** “ლაპარაკი”, “მეტყველება”) ისეთი სიტყვაა ან შესიტყვება, რომელშიც ერთი ელემენტი ლექსიკური მნიშვნელობისაა, დანარჩენი კი – მხოლოდ ფლექსიურის. ასე რომ, ყოველ ენაში (გარდა ძირეული, ამორფული ენებისა) ჩვენ გვაქვს ლექსა-სიტყვაფორმები და ლექსა-შესიტყვებები. მაგალითად: ქართ. ა-

შენებ-ს, ა-შენებ-დ-ა; მაგიდა, მაგიდა-მ, მაგიდა-ს და ა. შ. რუს. пришел ны “რომ მოსულიყო”; გერმ. ist gekommen “მოვიდა”; თურქ. gel-mi-yor “არ მოდის” ა. შ. და ა. შ.

ლექსიკურ სიმრავლესთან დაკავშირებულია ტერმინი “**ლექსემა**”. ლექსემა არის ლექსათა ისეთი სიმრავლე, რომლებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მხოლოდ ფლექსიური მნიშვნელობებით. სიტყვები პარადიგმატიკულ ასპექტში ლექსემებად გვევლინება. ასე, მაგ., მინდორი, მინდორ-მა, მონდორ-ს, მინდვრ-ის, მინდვრ-ით, მინდვრ-ად, მინდორ-ო და ა. შ. მოცემულ პარადიგმაში ფორმები მინდორ-, მინდვრ-, ლექსიკური მნიშვნელობისანი არიან, დანარჩენი კი – ლექსათა სიმრავლეებია.

ლექსემა (ბერძნ. *léxis* “სიტყვა”, “გამოთქმა”) ენის ისეთი ერთეულია, რომელიც ვლინდება ჩვენს მეტყველებაში ერთ-ერთი (ზოგჯერ – ერთადერთი) თავისი კონკრეტული ფორმის, კერძოდ, – ლექსას სახით. როგორც ვხედავთ, ლექსემას უფრო განზოგადოების იერი და სახე დაჰკრავს. ამიტომ ლექსემა ფორმათა და მნიშვნელობათა ერთობლიობას გულისხმობს, რომლიც დამახასიათებელია ერთი და იმავე სიტყვისათვის, ყველა მისი გამოყენებისა და რეალიზაციების ერთად.

ლექსემა ენაში შეიძლება წარმოდგენილი იქნას ან ფორმათა ერთობლიობით (მაგ., ფოთოლი, ფოთოლმა, ფოთოლს, ფოთლის და ა. შ.) ან მხოლოდ ერთადერთი ლექსას სახით (მაგ., “დღეს მერცხალი შემოფრინდა, ჭიკჭიკითა შემოგვახა ...”). მოყვანილ მაგალითში ლექსემას “დღეს” ერთადერთი ლექსა გააჩნია, რადგან იგი ზმნიზედის როლში გამოდის და უცვლელი სიტყვაა; ლექსემა და ლექსა ერთმანეთს დაემთხვა. მაგრამ თუ ვიტყვით: **დღე დღეს** მისდევს, ამ შემთხვევაში ლექსემა “დღე” ორი ლექსას სახითაა წარმოდგენილი – “დღე” და “დღეს”, – სახელობითი და მიცემითი ბრუნვებით.

ერთი ლექსემის ლექსათა ერთობლიობას **ალოლექსები** ეწოდება (ალოფონებისა და ალომორფების ანალოგიით). ამგვარად, ლექსემა ზოგჯერ ენობრივ ნიშანთა, ენობრივ ფორმათა ანუ ლექსათა სიმრავლეს წარმოადგენს, ზოგჯერ კი ერთადერ-

თი ფორმით გვევლინება (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:347-348).

სალექსიკონო სტატიის სათაურის ნაცვლად ზოგჯერ იყენებენ ტერმინს “ლექსემა”, ზოგჯერ – “ვოკაბულა” (ლათ. **vocabula** “სახელწოდება”), ზოგჯერ კი ტერმინს – “სიტყვა-ფორმა”. ამ ტერმინებს სალექსიკონო სტატიისათვის თითქმის ერთნაირი დატვირთვა აქვთ.

როგორც ლექსიკოლოგია, ასევე ენის ლექსიკური ფონდი მოწესრიგებულ სისტემას წარმოადგენს. ლექსიკური ფონდი ენის შემადგენელი ნაწილია, ენა კი სისტემაა, თანაც - მოწესრიგებულზე მოწესრიგებული.

ენის ლექსიკა უფრო ცვალებადი დარგია, ვიდრე, ვთქვათ, ფონეტიკა ან მორფოლოგია და სხვა. ენის ლექსიკაში ხშირად იმკვიდრებენ ადგილს ახალი სიტყვები (ნეოლოგიზმები), რომლის საფუძველზე ხდება ლექსიკურ ერთეულთა ინვენტარის სწრაფი ცვალებადობა. ახალი სიტყვები მოდიან, ძველი კი – მივიწყებას ეძლევიან, ისინი იქცევიან არქაულ ფორმებად ანუ არქაიზმებად. ყოველივე ამის აღნუსხვა შეუძლებელია. ამიტომ ძნელია ზუსტად დავადგინოთ ენაში ლექსიკურ ერთეულთა რაოდენობა.

როგორც ენობრივი ნიშნების მთლიანი სისტემა, მათ შორის ლექსიკური ერთეულებიც, ერთმანეთთან პარადიგმატულ და სინტაგმატურ მიმართებებშია. ისინი (ლექსიკური ერთეულები) ქმნიან მიკროსისტემებს (ქვესისტემებს) და ლექსემათა სხვადასხვა დაჯგუფებებს. ასეთი დაჯგუფებები გამოიხატება ექსტრალინგვისტურ (ეთნიკურ, საზოგადოებრივ-ისტორიულ, სოციალურ, გეოგრაფიულ ფაქტორებზე აგებული) და წმინდა ლინგვისტურ საფუძველზე. ექსტრალინგვისტურ საფუძველზე შეიძლება შეიქმნას ენის თესაურუსი (ბერძნ. **thēsauros** “საუნჯე”) ანუ იდეოგრაფიული (ბერძნ. *idea* “ცნება” *graphō* “ვწერ”) ლექსიკონი, რომელიც ცნებიდან ლექსემაზე გადასვლის საშუალებას იძლევა და ავლენს იერარქიულ სემანტიკურ მიმართებებს ლექსიკურ ერთეულებს შორის. ხოლო შიდაენობრივი პარადიგმატული მიმართულების საფუ-

ძველზე გამოიყოფა სინონიმური რიგები, ანტონიმური წყვილები და სხვა (გამყრელიძე და სხვ., 2003:352).

ლექსმათა დაჯგუფებებს შორის გამოიყოფა უფრო ფართო მნიშვნელობის დაჯგუფებები, რომლებსაც **ველი** (ჯგუფი) ეწოდება. სემანტიკურ ველებში ერთიანდებიან ისეთი სიტყვაფორმები, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან რაღაც ერთიანი საგნობრივი თუ ფუნქციური თვისებებით. მაგალითად, ცნება “დრო”-ის ველში გაერთიანებულია ისეთი სიტყვები, როგორცაა: წამი, წუთი, ნახევარი საათი, ერთი საათი, დილა, შუადღე, საღამო, შუაღამე, გაზაფხული, ზაფხული, წელიწადი, საუკუნე და მისთ. როგორც ვხედავთ, აქ ჩვენ “სემანტიკურ ნათესაობასთან” გვაქვს საქმე, რომლის სივრცე შეიძლება კიდევ გავზარდოთ ისეთი ლექსემებით, რომლებიც გამოხატავენ დროის გარკვეულ მონაკვეთს.

ველების შემადგენლობაში გამოიყოფა ბირთვული (მთავარი, ცენტრალური) და პერიფერიული ზონები. ცენტრისა და პერიფერიის განსხვავებები ენის უნივერსალურ თვისებას წარმოადგენს. ბირთვული ზონა ხასიათდება ისეთი ფორმებითა და მნიშვნელობებით, რომლებიც ზოგადია ყველა ენისათვის და ისინი ტიპობრივ მოდელებს ქმნიან. ხოლო პერიფერიული ზონებისათვის არ არის დამახასიათებელი ტიპობრივი მოდელები, უფრო სხვა დაჯგუფებისა და კატეგორიის მომიჯნავე მნიშვნელობებია.

სემანტიკური ველები (შეიძლება კიდევ ვუწოდოთ “სიტყვათა ბუდეები”, შდრ. რუს. гнездо слов) ლექსიკონის სტრუქტურის უნივერსალური თვისებაა. ლექსიკა ცვალებადია მხოლოდ ველების ფარგლებში და არა თვით ველების მიხედვით. ლექსიკის ასეთი ცვლილება თვით ველებს კი არ აუქმებენ, არამედ მათ შედგენილობას ცვლიან (ლექსიკურ ერთეულთა სხვადასხვა გაერთიანებების შესახებ დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003: 350-352)

§ 80. სიტყვის მნიშვნელობა და განსხვავებები ენებს შორის

ენობრივი ნიშანი ორი თვალსაზრისით განიხილება: პირველი თვალსაზრისი გულისხმობს ენის ფუნქციონირებას, ესაა ენობრივი ნიშნის როგორც პირველადი მნიშვნელობა, რომლის მიხედვით ენები ახლოს დგანან ერთმანეთთან. რაც შეეხება მეორე თვალსაზრისს, იგი ენობრივი ნიშნის სემანტიკურ გაფართოებას ახდენს, როდესაც სიტყვა ხდება პოლისემიური, ანუ მრავალმნიშვნელობიანი.

სიტყვის მნიშვნელობა ისტორიული ცნებაა. იგი არ არის უცვლელი, პირიქით, ენის ლექსიკა ცვალებადი და აქტიურია თავისი განვითარების თვალსაზრისით. მის შინაარსში ჩვენ ვპოულობთ როგორც შიგაენობრივ, ასევე გარეენობრივ ნიშანთვისებების ასახვას, რომელიც დამახასიათებელია ლექსიკის განვითარების ყოველი პერიოდისათვის (დაწვრ. იხ. Фомина, 1983:25-26).

სიტყვის ლექსიკური შემადგენლობა როგორც ლექსიკოლოგიის, ასევე ლექსიკური სემანტიკის შესასწავლ ობიექტს წარმოადგენს. გარდა ამისა, საჭიროა დავადგინოთ, თუ როგორი ფორმით, რა სახელდებით უნდა შევიდეს სიტყვა ლექსიკონში. ამისათვის არსებობს ენათმეცნიერების დარგი **ონომასიოლოგია** (ბერძნ. **ὄνομ** “სახელი” და **logos** “მოძღვება”), რომელიც მოცემულ ენაში განსაზღვრავს გარე სამყაროს საგნებისა თუ მოვლენების სახელდებას. **ონომასიოლოგიის საპირისპირო დარგია სემასიოლოგია** (ბერძნ. **σέμασις** “მნიშვნელობა”), რომელიც პირველთან ერთად ზოგად დისციპლინაში – სემანტიკაში შედის (გამყრელიძე და სხვ., 2003:353).

ყოველი სახელი, რომელიც ბრუნებას ექვემდებარება, ლექსიკონში შედის სახელობითი ბრუნვის ფორმით (შდრ. ერთ-ი, ჩემ-ი, ყოფილ-ი, კარგ-ი მეგობარ-ი).

ლექსემათა ერთობლიობა, მისი სახელდება ლექსიკონში გამოხატავს ამა თუ იმ ენის სულიერ კულტურას, მის წარსულსა და მომავალს, “არა მკაცრად მეცნიერულ“, არამედ

“გულუბრყვილო” შეხედულებებს” და “მისი მოტივები განსხვავებულია ენის მიხედვით” (იქვე, 353-354).

როგორც ცნობილია, ფონემები შეადგენენ ენის მატერიალურ ნიშნებს და არა უბრალოდ “სმენით ბგერებს”. ენის ბგერითი ნიშნები გამოხატავენ ორ ფუნქციას: **პერცეფციულს** და **სიგნიფიკაციურს**. პერცეფციული (ლათ. **perception** “აღქმა”) ფუნქციის მეშვეობით ჩვენ აღვიქვამთ სამყაროს საგნებსა და მოვლენებს, ხოლო სიგნიფიკაციური (ლათ. **signification** “აღნიშვნა”) ფუნქცია გვამღევს საშუალებას განვასხვავოთ ზემოხსენებული ენობრივი ერთეულების ნიშნადი ელემენტები: სახლი, მდინარე, მთა, ხე, თვალი, ზღვა და მისთ.

§ 81. პოლისემია (სიტყვის მრავალნიშნიანობა)

სიტყვა ხასიათდება მისი უშუალო კავშირით გარესამყაროსთან და შინაფორმასთან. სიტყვის (ლექსემის) შინაფორმა წარმოადგენს მისი მნიშვნელობის ხერხს, აკუსტიკური ხატის გამოხატულებას. სიტყვის შინაფორმა ეს მისი სემანტიკური და სტრუქტურული მოტივაციაა სხვა სიტყვებთან მიმართებაში.

სიტყვას ნებისმიერ ენაში შეიძლება ჰქონდეს მონოსემიური და პოლისემიური მნიშვნელობა. **მონოსემია** (ბერძნ. **monos** “ერთი” და **sēma** “ნიშანი”) სიტყვის ერთმნიშვნელობას ნიშნავს. სიტყვის ერთმნიშვნელობის (მონოსემიური) შემთხვევები ენაში არც თუ ისე ტიპურია. ამ ტიპის სიტყვები მეტწილად ტერმინოლოგიურ ლექსიკას განეკუთვნება და ისინი იშვიათად გვხვდება ყოველდღიურ ცხოვრებაში.

პოლისემია (ბერძნ. **polysēmos** “მრავალნიშნიანობა”), ანუ სიტყვის მრავალნიშნიანობა ნიშნავს სიტყვის პირდაპირ და გადატანით მნიშვნელობებს. იგი დამახასიათებელია სიტყვათა უმრავლესობისათვის. ე. მედნიკოვას აზრით, „პოლისემია არის ენის ფუნქციონირების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანი, - ეს არის ერთი და იმავე სიტყვის უნარი, აღნიშნოს რამდენიმე ურთიერთდაკავშირებული მნიშვნელობა; ამგვარად, ერთი და იგივე ფონეტიკური (ბგერითი გარსი) და ორთოგრაფიული კომპლექსი გამოიყენება რეალურად სხვადასხვა საგნების,

მოვლენების, პროცესების აღსანიშნავად და, რა თქმა უნდა, იხმარება აზრობრივად სხვადასხვა სიტყვათშეხამებებსა და კონტექსტებში“ (Медникова, 1974 : 44).

როდის აქვს სიტყვას პოლისემიური მნიშვნელობა? ამ კითხვაზე პასუხი რომ გავცეთ, საჭიროა ვიცოდეთ, აქვს თუ არა სიტყვას თავისთავად მნიშვნელობა, თუ მისი მნიშვნელობა მთლიანად და სრულად განისაზღვრება კონტექსტით. ამ შემთხვევაში საჭიროა ხელახლა მოვახდინოთ სიტყვის ფორმირება პარადიგმატულ და სინტაგმატურ ტერმინებში: რა განსაზღვრავს პირველ ყოვლისა სიტყვის მნიშვნელობას - ასოციაციური კავშირები (პარადიგმატიკა), თუ ხაზობრივი კავშირები (სინტაგმატიკა)? ამ კითხვაზე რეალურ პასუხს იძლევა ე. მედნიკოვა: „... ენაში არსებული პარადიგმატიკური კავშირები და მეტყველებაში რეალიზებული სინტაგმატიკური კავშირები ერთად უფრო სრულად ამჟღავნებს სიტყვის მნიშვნელობას“ (იქვე, 47). სიტყვის მნიშვნელობის დასადგენად შეუძლებელია იზოლირებულად განვიხილოთ პარადიგმატიკური და სინტაგმატიკური კავშირები, რომ „კონტექსტი კი არ უჩვენებს, არამედ წინასწარ განსაზღვრავს სიტყვის მნიშვნელობას, რომელიც მასში რეალიზდება, იგი **განაპირობებს** იმ ფაქტს, რომ ყველა შემთხვევაში მოცემული მნიშვნელობა კიდევაც აღინიშნება“ (Медникова, 1974:46; ხაზი ავტორისაა, - ნ. ჭ.).

როცა სიტყვის პოლისემიურობაზე ვსაუბრობთ, უნდა ვიცოდეთ, რა არის სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა. სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობა დაკავშირებულია ენობრივი ნიშნის პირველად ცნებასთან. ეს ენის ფუნქციონირებაა, ენა პირობით ნიშანთა სისტემაა. მაგრამ, მეორე მხრივ, სიტყვა შეიძლება ვიხმაროთ გადატანითი მნიშვნელობით. გადატანის რამდენიმე ხერხი არსებობს: **მეტაფორა, მეტონიმია და სინეკდოქა**.

ენებში ყველაზე გავრცელებული სახეა მეტაფორა. **მეტაფორა** (ბერძნ. **metaphora** “გადატანა”) ნიშნავს სიტყვის ან გამოთქმის გადატანითი მნიშვნელობით ხმარებას. სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობები ენობრივი ნიშნის, როგორც პირ-

ველადი მნიშვნელობის, საპირისპირო მნიშვნელობებია, რადგან მეტაფორის დროს იცვლება სიტყვის როგორც რეფერენტი (ინგლ. **referent** “ნიშნის პირველადი საგანი”), ასევე შესაბამისი ცნებაც (შდრ. ადამიანის თვალი და ურმის თვალი).

მეტაფორის დროს საგნის აკუსტიკური სახე შეიძლება მივამსგავსოთ სხვა საგნის ფორმას, ე. ი. სიტყვის გადატანა ხდება ამ საგნის ფორმის საერთო მსგავსების საფუძველზე. მაგ., სიტყვა “ცხვირი” განმარტებით ლექსიკონში მისი აკუსტიკური ხატის მიხედვით განისაზღვრება ასე: “ყნოსვის ორგანო ადამიანის სახეზე და ცხოველის დრუნჩზე”. ესაა ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობა. მაგრამ ლექსიკონში, გარდა ამისა, ნაჩვენებია მისი გადატანითი მნიშვნელობაც, რომელიც მეტაფორულია: “2. წინ წამოშვერილი ნაწილი” – მთის ან გემის ცხვირი (მსგავსება ფორმის მიხედვით).

სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობა არასოდესაა დამოუკიდებელი სიტყვაა. იგი ყოველთვის მოტივირებულია ლექსემის პირდაპირი მნიშვნელობით.

სიტყვას “თვალი” აქვს რამდენიმე მნიშვნელობა განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, მაგრამ ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობა, როგორც ენობრივი ნიშნისა, არის “მხედველობის ორგანო”, დანარჩენ შემთხვევაში იგი გამოიყენება გადატანითი მნიშვნელობით. მაგ., “ურმის თვალი” ან “ვიდეო-თვალი”. ამ შემთხვევაში სიტყვა “თვალი” არ არის მხედველობის ორგანო, რადგან შეიცვალა მისი რეფერენტიც და მნიშვნელობაც. გადატანა მოხდა თვალის, როგორც მრგვალი სხეულის მსგავსების საფუძველზე, – ურმის თვალსაც და ვიდეოთვალსაც მრგვალი ფორმა აქვთ.

სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობა შეიძლება გამოვხატოთ ფერის მიხედვით. მაგ., სიტყვა “შავი” ნიშნავს ნახშირის ფერს, საპირისპიროა “თეთრი”. “შავი” შეიძლება გამოვიყენოთ გადატანითი მნიშვნელობით, როგორც “ბოროტი”, “ავი”, “ცუდი”, მაგ., “თეთრი კბილი და შავი გული” ანუ დიალექტურად - “შავგულა”.

გვაქვს ინდივიდუალურ-სტილისტური მეტაფორებიც, რომლებსაც ქმნიან ცალკეული მწერლები, პოეტები თავიანთ ნაწარმოებებში და ინდივიდები ზეპირ მეტყველებაში. ასეთი მეტაფორის შემთხვევები არ არის დაფიქსირებული განმარტებით ლექსიკონებში (დაწვრ. იხ. Калинин, 1966:28-32).

სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობა შეიძლება გამოვხატოთ სუბიექტის გუნების, განწყობილებისა და მდგომარეობის მიხედვით, როცა მნიშვნელობით ნაწილს გამოვხატავთ, მაგრამ მთელს ვგულისხმობთ ან კიდევ, პირიქით, მთელით ნაწილი იგულისხმება. ასეთ გადატანას უწოდებენ **სინეკდოქას** (ბერძნ. **synekdochē** “გაგულისხმება”). რომაელები ამ მოვლენას ასე უწოდებენ: *pars pro toto* “ნაწილი მთელის ნაცვლად” ან *totum pro parte* “მთელი ნაწილის ნაცვლად”.

“ნაწილი მთელის ნაცვლად”, ამ გამოთქმის ნიმუშს წარმოადგენს: “30 ფრთა ქათამი” მთელი ფერმის ნაცვლად; “სამი მუშა და ორი გამგე” – მთლიანი რესტორნის ადმინისტრაციული შემადგენლობა. ხოლო “მთელი ნაწილის ნაცვლად”, ამის მაგალითს წარმოადგენს გამოთქმა “უფროსობა მოვიდა” (ნაცვლად “უფროსი მოვიდა”).

სიტყვის მნიშვნელობის გადატანის კიდევ ერთი ხერხია მეტონიმია. **მეტონიმია** (ბერძნ. **metonymia** “სახელის გადარქმევა”) სიტყვის გადატანის ისეთი ხერხია, რომლის დროსაც ხდება საგნის სახელის გადარქმევა არა მსგავსების საფუძველზე, არამედ საგანთან მომიჯნავეობის (მოსაზღვრეობის) წესის მიხედვით. მაგ., სიტყვის “აუდიტორია” პირდაპირი მნიშვნელობა იქნება “სალექციო დარბაზი”, სადაც სტუდენტებს უტარდება ლექციები. მაგრამ სიტყვა “აუდიტორია” შეიძლება გამოვიყენოთ როგორც სტუდენტების აღსანიშნავად კრებითი სახელი – “ლექციის მსმენელები”, როცა ვამბობთ: “პროფესორმა ლექცია წაუკითხა მრავალრიცხოვან აუდიტორიას” (აქ სიტყვა “აუდიტორია” მსმენელებს გულისხმობს).

მეტონიმიის როლში გამოდის მინერალური წყლების დასახელება, რომლებიც განსაზღვრულ ტერიტორიასაც გულისხმობენ და მინერალურ წყალსაც. მაგ., ჩვენი სტუმარი წელს

ბორჯომში ისვენებდა. მას ძალიან სიამოვნებდა, როცა ბორჯომს სვამდა. ან კიდევ: საირმე კარგი კურორტია და საირმე კარგი მინერალური წყალია. მეტონიმიის მაგალითებს წარმოადგენს აგრეთვე ღვინოების დასახელებაც, მაგ., წინანდალი კარგი დასასვენებელი ადგილია, იქ სტუმარს წინანდალს მიართმევენ.

მეტონიმიის დროს იცვლება რეფერენტიც და სიტყვის შინაარსიც, ანუ ცნება. როცა ვამბობთ: საირმეში ვიყავი და საირმე დავლიე: პირველ წინადადებაში სიტყვა “საირმე” გეოგრაფიულ ადგილმდებარეობას აღნიშნავს, ხოლო მეორე წინადადებაში – მინერალურ წყალს.

პოლისემიური მნიშვნელობები სხვადასხვა ტიპის ლექსიკონებში მოცემულია ერთი სალექსიკონო სტატიის ფარგლებში, პირდაპირი მნიშვნელობის გვერდით და ყოველი მნიშვნელობა გამოიხატება არაბული ციფრით. მაგალითად:

გასასვლელ-ი 1. ადგილი, საიდანაც გასვლა შეიძლება. გ. კარი. 2. ადგილი, საიდანაც რამე გადის. წყლის გ. 3. ვინც, რაც უნდა გავიდეს. გაღმა იყო გასასვლელი (ქეგლ, 1986:129).

§ 82. ომონიმია და მისი წარმომშობი წყაროები

ომონიმია (ბერძნ. **homos** “ერთნაირი”, “მსგავსი” და **onyma** “სახელი”) ნიშნავს “თანაბარსახელიანობას”, როცა სიტყვათა სხვადასხვა მნიშვნელობები ერთი და იმავე აღმნიშვნელით გამოისახება (მათ ერთი და იგივე ბგერითი მასალა გააჩნიათ). ომონიმები მნიშვნელობით სრულიად სხვადასხვა სიტყვებია, მაგრამ დაწერილობითა და წარმოთქმით - ერთნაირი.

ომონიმების წარმომშობი გზები ენებში შეიძლება იყოს ერთნაირი, მსგავსი, შეიძლება – განსხვავებულიც. განვიხილოთ, როგორია ომონიმების წარმომშობი წყაროები:

1. ომონიმების წარმომშობ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს სხვადასხვა ენიდან ნასესხები სიტყვების შემთხვევითი დამთხვევა ბგერით შეხამებაში მშობლიურ ენაზე არსებულ ამა თუ იმ სიტყვასთან. ეს არის შემთხვევითი, მაგრამ კანონზომიერი ომონიმები. მაგალითად:

ბარი¹ – სასოფლო-სამეურნეო იარაღი.

ბარი² – მცირე რესტორანი. იგი შემოვიდა ინგლისური ენიდან (შდრ. Bar). ქართულ ენაში არის სიტყვა “ბარი”, რომელიც ნიშნავს კიდევ დაბლობს (შდრ. მთა და ბარი). მაგრამ სიტყვა “ბარი” კიდევ შემოვიდა ბერძნული ენიდან Baros “სიმძიმე”, რომელიც ქართულში გამოიყენება როგორც ატმოსფეროს წნევის საზომი ერთეულის გამომხატველი სიტყვა. ამგვარად, სიტყვა “ბარი” ოთხი ომონიმის აღმნიშვნელი ბგერათკომპლექსია, ორი მიღებულია მშობლიური ენის საფუძველზე, ორი – უცხო ენიდან ნასესხები სიტყვების საფუძველზე:

ბარი¹ – სასოფლო-სამეურნეო იარაღი.

ბარი² – მცირე რესტორანი.

ბარი³ – დაბლობი ადგილი.

ბარი⁴ – ატმოსფეროს წნევის საზომი ერთეული.

ომონიმების ასეთი დამთხვევა ხშირია ენებში. შევადავროთ ერთმანეთს ქართული და რუსული ენების ომონიმები (იგივე სიტყვა “ბარი”):

Бар¹ – მცირე რესტორანი.

Бар² – ატმოსფერული წნევის საზომი ერთეული.

შედარება გვიჩვენებს, რომ რუსულში ორი ომონიმი გვაქვს მხოლოდ, რომლებიც ნასესხებია იმავე ენებიდან, რომელთაგანაც ქართულში. მაგრამ რუსულ ენაში არ აღმოჩნდა თვით რუსული წარმომავლობის სიტყვა, რომლის ძირი იქნებოდა “ბარ”-ი. ამიტომ რუსული ენა შემოიფარგლა ორი ომონიმით, ქართულისაგან განსხვავებით, სადაც გვაქვს ოთხი ომონიმი (ორი – მშობლიური და ორი – უცხოური).

განვიხილოთ კიდევ ქართული ენის ორი ომონიმი, რომლებიც გაჩნდა რუსული ენიდან ნასესხები სიტყვის толь “ტოლი”(“სახურავი მასალა”) საფუძველზე. თავისი ბგერითი შემადგენლობით სიტყვა “ტოლი” (სახურავი მასალა) დაემთხვა მშობლიური ენის სიტყვას ტოლი (თანაბარი, თანასწორი), რომლის შედეგად მივიღეთ ომონიმური რიგი:

ტოლი¹ – თანაბარი, თანასწორი.

ტოლი² – სახურავი მასალა (შდრ. რუს. Кровленный толь სახურავი ტოლი). რუსულში კი ამ სახის ომონიმთა რიგი არ გვაქვს, რადგან აქ ერთადერთი სიტყვაა толь.

2. ომონიმების წარმომშობ წყაროს წარმოადგენს ენაში სიტყვათა ფონეტიკური თუ ორთოგრაფიული ცვლილებები, ე. ი. ომონიმები შეიძლება მივიღოთ სიტყვათა დიაქრონიული ცვლილებების შედეგად. მაგ., ძველ ქართულში გვქონდა ორი ბგერა (შესაბამისად ასოებიც): **ხ** და **ჟ**, ერთი მათგანი ამოვარდა ჯერ მეტყველებიდან, შემდეგ ქართული ანბანის სისტემიდან, რის საფუძველზე მივიღეთ ომონიმთა რიგი:

ხელი¹ - ადამიანის ზედა კიდური.

ხელი² - გიჟი, შმაგი.

ძველ რუსულ ენაში სიტყვა “მშვიდობა” იწერებოდა, როგორც миръ, ხოლო სიტყვა “მსოფლიო”, “ქვეყანა” კი – миръ. ლათინური ასო | i | ამოვარდა რუსული ანბანის სისტემიდან, რის საფუძველზე მივიღეთ ორი ომონიმი:

Мир¹ – მშვიდობა.

Мир² – მსოფლიო, სამყარო.

3. ომონიმები ენაში შეიძლება წარმოიქმნას მხოლოდ ერთი ენიდან ნასესხები ორი ან მეტი სიტყვის შედეგად. მაგალითად:

მოტივი¹ – (შდრ. რუს. **Мотив**¹) – რაიმე მოქმედების, საქციელის გამომწვევი მიზეზი: Важный мотив საგულისხმო მოტივი, მიზეზი.

მოტივი² – (შდრ რუს. **Мотив**²) – მუსიკალური ჰანგი: Весёлый мотив მხიარული მოტივი, ჰანგი.

აღნიშნული ომონიმები რუსულ და ქართულ ენებში გაჩნდნენ ფრანგული ენიდან ნასესხების საფუძველზე.

Нота¹ – (შდრ. ქართ. ნოტა): დიპლომატიური მიმართვა ერთი ქვეყნისა მეორისადმი: Нота протеста საპროტესტო ნოტა.

Нота² – (შდრ. ქართ. ნოტი) გრაფიკული გამოხატულება მუსიკალური ბგერისა: Играть без нот უნოტებოდ დაკვრა.

ორივე სიტყვა ქართულ და რუსულ ენებში შემოვიდა ლათინური ენიდან, მაგრამ რუსულ ენაში წარმოიშვა ორი

ომონიმი, ქართულში კი – არა. ქართულ ენაში იმიტომ ვერ მივიღეთ ომონიმები, რადგან პირველი სიტყვა “ნოტა” შემოვიდა როგორც ფუძემოვნიანი სახელით, ხოლო მეორე – “ნოტი”, – როგორც ფუძეთანხმოვნიანი სახელით. ამიტომ ბერათა დამთხვევა არ მოხდა ქართულში.

ზოგ შემთხვევაშიც ერთ ენაში ერთი და იმავე ენიდან ნასესხები სიტყვები ქმნიან ომონიმებს, მეორე ენაში – არა, იმის გამო, რომ ამ ენაში ვსესხულობთ არა ორივე სიტყვას, არამედ ერთ-ერთ მათგანს ან არც ერთს, რადგან ორივე ან მეორე სახელის შემცვლელი სიტყვა მოგვეპოვება მშობლიურ ენაში და არ საჭიროებს სესხებას. მაგალითად:

Мина¹ (შდრ. ქართ.: ნაღმი, ნაღმის მნიშვნელობით):
Плавучая мина მცურავი ნაღმი.

Мина² (შდრ. ქართ. გამომეტყველება): Недавольная мина უკმაყოფილო გამომეტყველება.

შედარებამ გვიჩვენა, რომ რუსულ ენას დასჭირდა ორივე მნიშვნელობის სახელი და ორივე მათგანი ისესხა ფრანგული ენიდან, რომლის საფუძველზე წარმოიშვა ორი ომონიმი “მინა პირველი” და “მინა მეორე”. ქართულ ენას კი, როგორც ჩანს, არ უსესხებია არც ერთი მათგანი, რადგან ჩვენს მშობლიურ ენაზე ორივე შემთხვევაში მოგვეპოვება შესაბამისი სიტყვები “ნაღმი” და “გამომეტყველება”.

4. ომონიმები ენაში იწარმოება გრამატიკული ფორმების დამთხვევის საფუძველზე, ერთი გრამატიკული ფორმის მონაკვეთი შეიძლება დაემთხვეს მეორე გრამატიკული ფორმის მონაკვეთს. ომონიმების ამ ხერხს ვ. ვინოგრადოვი უწოდებს “გრამატიკულ ომონიმიას” მაგალითად:

გადასხმა¹ – სისხლის გადასხმა.

გადასხმა² – როგორც დესანტის გადასხმა. ფორმა “გადასხმა” მიღებულია ზმნის ფორმიდან “გადასმა”, “გადაყვანა” ხოლო პირველი – ფორმიდან “რაიმე სითხის გადასხმა”.

კირკიტი¹ (არსებითი სახელია) – მაგარნაჭუჭიანი ძნელად გასატეხი და დასარჩევი (კაკალი, იგივეა, რაც დიალექტური კერკეტი).

კირკიტი² (სახელზმნაა) – ჩხიკინი (საათის, რადიოს და მისთ.).

მოვიყვანოთ რუსული ენიდან ანალოგიური გრამატიკული ომონიმები:

Три¹ – რიცხვითი სახელი “სამი”.

Три² – “მოშალე!” – ბრძანებითი კილო ზმნიდან тереть “მოშლა”, “წაშლა”.

Найти¹ – პოვნა: Он нашёл потерянную вещь მან იპოვა დაკარგული ნივთი.

Найти² – დაჯახება, დატაკება: Корабль нашёл на мель გემი მეჩეჩს დაეჯახა.

5. დაბოლოს, ომონიმები წარმოიშობა პოლისემიის ორ ომონიმად გახლეჩის საფუძველზე, როცა პოლისემიურ სიტყვებს შორის მნიშვნელობის მხრივ იკარგება ურთიერთობის ზღვარი, სემანტიკური ზღვარი, ე. ი. პოლისემიური სიტყვა წყვეტს თავის პირდაპირ მნიშვნელობასთან უშუალო კავშირს. ასეთი ომონიმის გამჭვირვალე მაგალითს წარმოადგენს რუსულ ენაში სიტყვა Благодаря, რომელიც მიღებულია ზმნიდან благодарить “მადლობის თქმა, გადახდა”. აღნიშნული ზმნიდან მივიღეთ ორი ომონიმი: პირველი არის დეეპრიჩასტიეს (აბსოლუტივის) როლში და ნიშნავს “მადლობის გადახდას”, ხოლო მეორე მნიშვნელობამ მიიღი წინდებულის ფუნქცია და ნიშნავს “წყალობით”. მოვიყვანოთ მაგალითები:

1. Гости вошли в комнату, **благодаря** хозяйке “სტუმრები შევიდნენ ოთახში, მადლობა გადაუხადეს რა დიასახლისს და

2. Гости вошли в комнату **благодаря** хозяйке “სტუმრები შევიდნენ ოთახში დიასახლისის წყალობით. პირველ წინადადებაში სიტყვა благодаря დეეპრიჩასტიეა, – ზმნის ფორმა, იგი უშუალოდ დაკავშირებულია ზმნასთან, რომელიც სახელს მართავს, - დგას ბრალდებით ბრუნვაში. ხოლო მეორე ფორმამ – благодаря, – დაკარგა ზმნური მნიშვნელობა და იქცა ზმნისწინად, რომელიც მართავს სახელს არა ბრალდებით ბრუნვაში, არამედ იგი მოითხოვს სახელი იდგეს მიცემით ბრუნვაში. ორივე შემთხვევაში აღნიშნული ომონიმები ნაწარმო-

ებია ერთი და იმავე ზმნიდან благодарить (დაწვრ. იხ. Чкоиния და სხვ., 2013:19-20).

§ 83. პოლისემიისა და ომონიმის გამიჯვნის საკითხისათვის

ცნებები “პოლისემია” და “ომონიმია” უშუალოდ დაკავშირებულია სიტყვის სემანტიკასთან, ხოლო მათი სხვადასხვა მნიშვნელობები კი – კონტექსტთან. ამიტომ სიტყვის, როგორც ცნების, განსაზღვრება არც ისე იოლი საქმეა ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის. ჯერ კიდევ რუსი ლინგვისტი მ. პეტერსონი XX საუკუნის პირველ მეოთხედში აღნიშნავდა, რომ “დამაკმაყოფილებელი განსაზღვრება სიტყვისა არ არსებობს და საეჭვოცაა, რომ განვსაზღვროთ იგი” (Петерсон, 1925:23).

სიტყვის განსაზღვრების სირთულეზე საუბრობდნენ სხვა ლინგვისტებიც. რ. ბუდაგოვი ამბობდა, რომ “... თვით სიტყვის ცნება აქამდე რჩება მეცნიერებაში ერთ-ერთ ურთულეს საკითხად” (Будагов, 1974:117).

ვ. ფონ ჰუმბოლდტი სიტყვაში ხედავდა ორმაგ ერთიანობას, – “ზგერისა და ცნების” ერთიანობას ანუ ფ. დე სოსიურის ტერმინოლოგიით – “ცნებისა და აკუსტიკური ხატის” ერთიანობას, რომლებიც წარმოადგენენ არა ფიზიკურ, არამედ – ფსიქიკურ ანაბეჭდებს. როგორც ცნობილია, შემდგომში ეს ტერმინები შეიცვალა ცნებებით “აღსანიშნი” და “აღმნიშვნელი” (Чкоиния და სხვ., 2013:19).

ასეთი გადახვევა ძირითადი საკითხიდან იმიტომ გავაკეთეთ, რომ პოლისემიისა და ომონიმის ერთმანეთისაგან გამიჯვნის პრობლემა განისაზღვრება სწორედ სიტყვის მნიშვნელობით, რომ პოლისემია ეს არის ერთი და იმავე ენობრივი ნიშნის ხმარება სხვადასხვა მნიშვნელობით, მაშინ როცა ომონიმიას საქმე აქვს ორ ან მეტ ენობრივ ნიშანთან (რამდენი ომონიმიც გვაქვს, შესაბამისად იმდენი ენობრივი ნიშანი გვაქვს. მაგრამ ამ ორ ლინგვისტურ ერთეულს შორის ის მსგავსებაა, რომ ორივე მათგანი სხვადასხვა მნიშვნელობებს გამოხატავს

და ორივე მათგანს ცალცალკე ერთნაირი ბგერითი შემაღენ-
ლობა აქვს (იქვე, 20).

ლინგვისტებს შორის არ არის ერთნაირი შეხედულება
იმ ომონიმების შესახებ, რომლებიც წარმოიქმნებიან პოლისე-
მიის განვითარების შედეგად. კამათის მიზეზი მდგომარეობს
იმაში, რომ მკლევრები ვერ შეთანხმებულან, თუ როდის
“განშორდნენ” ერთმანეთს სიტყვის ორი პოლისემიური მნიშვნე-
ლობა იმდენად, რომ ისინი მიგვეჩნია სხვადასხვა სიტყვებად,
როდის წყდება მათ შორის სემანტიკური კავშირი, რის
შესახებაც სამართლიანად შენიშნავს ვ. ვინოგრადოვი: “სიტყვის
სემანტიკურ საზღვრად მიიჩნევა მისი ომონიმი” (Виноградов,
1961, № 5).

ომონიმები, რომლებიც წარმოიშობიან პოლისემიის ბაზა-
ზე, მათი რეგისტრაცია არ არის ერთნაირად დაფიქსირებული
განმარტებით თუ ორენოვან ლექსიკონებში, მაგ., ს. ოჟეგოვის
“რუსული ენის ლექსიკონში” სიტყვა “კლასი” მიჩნეულია
როგორც ომონიმური წყვილი:

Класс¹ – ადამიანთა დიდი ჯგუფი ისტორიულად
განსაზღვრული სისტემისა: მუშათა კლასი”.

Класс² – სხვადასხვა კლასიფიკაციის კატეგორიები: 1.
მოსწავლეთა კლასი. 2. ქვეწარმავალთა კლასი და მისთ.

სიტყვა “კლასი” ასევე ომონიმებად არის მიჩნეული
დიდ “გერმანულ-რუსულ ლექსიკონში” (ა. ლეპინგის რედაქ-
ციით), მაგრამ ოქსფორდის “ინგლისური ენის ლექსიკონში” და
არც ინგლისური ენის ორენოვან ლექსიკონებში არ არის
დაფიქსირებული “კლასის” ომონიმური რიგი (იქვე, 22-23).

ასევე ოჟეგოვის ლექსიკონში პირველად დაფიქსირდა
სიტყვა «допг», როგორც “მოვალეობა” და როგორც “ვალი”, 1972
წელს. სხვა ლექსიკონები მას ჯერჯერობით პოლისემიურ
მნიშვნელობებად მიიჩნევენ (Фомина, 1983:57-58). სინამდვილეში
აქ მოხდა პოლისემიის ორ სიტყვად “გახლეჩის” საფუძველზე
ომონიმების წარმოქმნა, რაც თავის დროზე სწორად შენიშნა და
აღნიშნა კიდევ დიდმა ლექსიკოგრაფმა ს. ოჟეგოვმა.

პოლისემიის ომონიმიისაგან გამიჯვნის ორი ხერხი არსებობს. ომონიმების პოლისემიისგან გამიჯვნის ერთ-ერთ ხერხად უნდა ჩაითვალოს მათგან სხვადასხვა გრამატიკული ფორმების წარმოება, მაგ., ომონიმები **კირკიტი**¹ და **კირკიტი**² სხვადასხვა გრამატიკულ ფორმებს ქმნიან. **კირკიტი**¹ (კაკალი) იბრუნვის ჩვეულებრივად როგორც ფუძეთანხმოვნიათი არსებითი სახელი: კირკიტმა, კირკიტს, კირკიტის და ა. შ. აგრეთვე იგი შედის მსაზღვრელ-საზღვრულის სერიაში: კაკლის კირკიტი, კაკლის კირკიტმა, კაკლის კირკიტს (შდრ. ქვის სახლი, ქვის სახლმა, ქვის სახლს და ა. შ.). რაც შეეხება მეორე ომონიმს **კირკიტი**² “ჩხიკინის მნიშვნელობით”, ქმნის სხვა გრამატიკულ ფორმებს: კირკიმალობა, კირკიმალობს და მისთ.

თუ სიტყვებს შორის არ გვექნება დერივაციული დაპირისპირებანი, ასეთი სიტყვები ძირითადად უნდა მივიჩნიოთ პოლისემიურ სიტყვებად. ისინი, როგორც წესი, “მიბმულია” მათ პირდაპირ მნიშვნელობასთან. მაგ., სიტყვა “მაგიდა”, მისი ძირითადი მნიშვნელობაა “ავეჯის სახე”. მაგრამ, მეორე მხრივ, გვაქვს “საპასპორტო მაგიდა”, “ქირურგიული მაგიდა” და ა. შ. პირველ შემთხვევაში, “საპასპორტო მაგიდა” ნიშნავს დაწესებულებას, სადაც პასპორტებს აძლევენ, პასპორტების გაცემა ჩვეულებრივად ხდება მაგიდასთან. მეორე სიტყვათშეხამება “ქირურგიული მაგიდა” გულისხმობს, სწორედ, ისეთ მაგიდას, რომელზედაც წარმოებს სხვადასხვა ოპერაცია. სიტყვათშეხამებათა წყვილები “დიდი მაგიდა” და “ქირურგიული მაგიდა”, “პატარა მაგიდა” და “საპასპორტო მაგიდა”, – ყველა მათგანი ერთნაირად იბრუნვის და ამიტომ ისინი პოლისემიურ ურთიერთმიმართებაში არიან ერთმანეთთან.

აღნიშნული ხერხი უფრო რეალურ სახეს ღებულობს იმ ენებში, სადაც არსებითი სახელი ფორმალურად განსხვავდება ზედსართავი სახელისაგან. მაგ., რუსულ ენაში ზედსართავი სახელი იცვლება სქესის მიხედვით, ხოლო არსებითი სახელები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან სქესის მიხედვით. ამიტომ თუ ომონიმები არსებითებია, ისინი ზედსართავი სახელის დერივაციულ ფორმებს სხვადასხვაგვარად შეიძლება აწარმოებ-

დნენ: **Мир¹**, როგორც მსოფლიო, - ქმნის ზედსართავი სახელის ასეთ ფორმებს: **мировой, мировая, мировое, мровые**, ხოლო **Мир²**, როგორც მშვიდობა, - განსხვავებულ ფორმებს: **мирный, мирная, мирное, мирные**. ამგვარად, **Мир¹** და **Мир²** ომონიმებია და არა პოლისემიური მნიშვნელობის სახელები. ქართულ ენაში ეს ხერხი ყოველთვის არ გამოგვადგება, რადგან რუსულ ფორმებს: **мирный, мирная, мирное, мирные** ქართულში მხოლოდ ერთადერთი ფორმა შეესაბამება, ესაა “მშვიდობიანი”. მაგრამ რუსული ომონიმების **Мир¹**, **Мир²** ქართული შესატყვისები ისედაც გვეუბნება (შდრ. მსოფლიო და მშვიდობა), რომ საქმე გვაქვს, კერძოდ, ომონიმებთან და არა სინონიმასთან.

ქართულ ენაში პოლისემიისა და ომონიმის გამიჯვნისას ზოგჯერ გამოიყენება დერივაციის ხერხი. თუ დერივაციული ფორმები განსხვავებული გვექნება, მაშინ საქმე გვაქვს ომონიმურ სიტყვებთან, მაგ., იგივე სიტყვები კლასი¹ და კლასი² ომონიმებია, რადგან პირველიდან შეიძლება ვაწარმოოთ ზედსართავი სახელი საკლასო (ოთახი) ან მსაზღვრელი - კლასის (მორიგე), ხოლო მეორედან - ზედსართავის სხვა ფორმა იწარმოება: კლასობრივი (ბრძოლა), კლასთა დაპირისპირება და ა. შ. ამიტომ სწორად შენიშნა თავის დროზე ს. ოჟეგოვმა, რომელმაც კლასი (საკლასო ოთახი) დ კლასი (მუშათა კლასი) მიიჩნია ომონიმებად (იხ. ზემოთ).

პოლისემიისა და ომონიმის გამიჯვნის მეორე ხერხია სინონიმური ჩანაცვლება, მაგ., ბარი იგივეა, რაც დაბლობი; ბარი იგივეა, რაც ატმოსფერული წნევა; ბარი იგივეა, რაც სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, ბარი იგივეა, რაც მცირე რესტორანი. ამგვარად, დაბლობს, რესტორანს, ატმოსფერულ წნევასა და სასოფლო-სამეურნეო იარაღს შორის გამონათქვამებს არავითარი სემანტიკური კავშირი არ არსებობს. მაშასადამე, ბარი¹, ბარი², ბარი³ და ბარი⁴ ყოფილა ომონიმები და არა პოლისემიური სიტყვები.

პოლისემიისა და ომონიმების გამიჯვნისას შეიძლება ასეთი შედარებაც მოვახდინოთ: აუდიტორია, როგორც სამეცადინო დარბაზი, ვიტყვით: კარგი აუდიტორია მაქვს, კომფორ-

ტაბელური აუდიტორია არის და ა. შ., ხოლო აუდიტორია, როგორც სტუდენტები, ვიტყვით: კარგი აუდიტორია მყავს, ჭკვიანი აუდიტორია მთავარი საყრდენია და მისთ. აქ ერთი საგნის (აუდიტორია) ორ გააზრებასთან გვაქვს საქმე, ამიტომ ისინი პოლისემიური მნიშვნელობის სიტყვებია.

პოლისემიისა და ომონიმის გამიჯვნის კარგი საშუალებაა ერთი ენიდან მეორეზე თარგმანი, მაგ., ვთარგმნოთ რუსულ ენაზე ზემოთ მოყვანილი ომონიმური რიგი:

ბარი¹ (სასოფლო-სამეურნეო იარაღი) – лопата.

ბარი² (დაბლობი ადგილი) – низменность.

ბარი³ (მცირე რესტორანი) – бар.

შენიშვნა: უცხო ენიდან შემოსული სიტყვები თარგმანის საფუძველზე ზოგჯერ არ იმიჯნებიან, მაგ., **ბარი¹** (მცირე რესტორანი) – **Бар¹** და **ბარი²** (ატმოსფერული წნევის ერთეული) – **Бар²**. ასეთ შემთხვევაში უნდა გამოვიყენოთ გამიჯვნის სხვა ხერხი (იხ. ზემოთ).

მოგვყავს სხვადასხვა ენაზე თარგმანის მაგალითები როგორც ომონიმების გამიჯვნის ერთ-ერთი ხერხი.

რუსულიდან ქართულად:

Мир¹ – მსოფლიო, სამყარო.

Мир² – მშვიდობა: Миру мир! მშვიდობა მსოფლიოს!

Ключ¹ – გასაღები: Подобрать ключ к замку გასაღების მორგება საკეტზე.

Ключ² – წყარო: Студённый ключ ცივი წყარო.

გერმანულიდან რუსულად და ქართულად:

Diät¹ (die) – диета; დიეტა: Diät halten соблюдать диету; დიეტის დაცვა.

Diät² (die) – сессия парламента; პარლამენტის სესია.

Gericht¹ (das) – блюдо; კერძი.

Gericht² (das) – суд; სასამართლო: Das Oberste Gericht Верховный суд უმაღლესი სასამართლო.

თურქულიდან ქართულად:

Bari¹ – ბარემ; რაც არის არის: kimse gelmedi, bari biz de gidelim არავინ მოვიდა, ბარემ წავიდეთ.

Bari² – ფიზ. ატმოსფერო.

Don¹ – საცვალი: iç donu ქვედა საცვალი.

Don² – ყინვა, სუსხი, სიცივე: dona çekti ყინავს, ყინვამ დაკრა, ყინვები დაიჭირა.

ინგლისურიდან რუსულად და ქართულად:

Colon¹ – толстая кишка; სქელი ნაწლავი.

Colon² – двоеточие; ორწერტილი.

Nag¹ – лошадь; ცხენი.

Nag² – nag at пилить; ხერხვა.

დაბოლოს, ომონიმები სხვადასხვა ლექსიკონებში დაფიქსირებულია სამგვარად:

1. ყველაზე აქტიური სახეა, როცა ომონიმებს არაბული ციფრებით გამოხატავენ, ე. ი. ყოველი ომონიმის ზემოთ მარჯვენა მხარეს, გვერდით ისმება შესაბამისი ციფრი (ბარი¹, ბარი²).

2. ომონიმები ლექსიკონებში გამოისახება რომაული ციფრებითაც, რომელიც ისმება მეტწილად ყოველი ომონიმის შემდეგ (მარჯვნივ), უფრო ნაკლებად, ან მის წინ (მარცხნივ), მაგ., denli I თავდაჭერილი; ტაქტიანი. denli II -მდე, -მდის; ისეთივე, როგორც; ასე: sokak ne demli pisse aulu da o demli “რამდენადაც ქუჩაა ჭუჭყიანი, ეზოც ისეთივე ჭუჭყიანია” (იხ. “თურქულ-ქართული ლექსიკონი” A-J ლია ჩლაიძის რედაქციით. სტამბოლი, 2001).

ომონიმების გამოყენება მეტყველებაში იშვიათი მოვლენაა, ვიდრე პოლისემიური სიტყვებისა. ეს იმიტომ, რომ ომონიმია, ჯერ ერთი, არ არის აქტუალური მოვლენა და საკმაოდ მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი ენაში, და მეორე, ისინი ენაში ჩნდებიან სრულიად შემთხვევით, ხშირად – ნასესხები სიტყვების საფუძველზე (Калинин, 1966:46-47).

არსებობს ომონიმთა ლექსიკონები. პირველი ასეთი ლექსიკონი გამოვიდა 1974 წელს ო. ს. ახმანოვას “რუსული ენის ომონიმთა ლექსიკონი” («Словарь омонимов русского языка»), რომელშიც დაფიქსირებულია 2000-მდე სალექსიკონო სტატია,

სადაც მოცემულია ომონიმთა წყვილები, აგრეთვე მათი ჯგუფებიც (Фомина, 1983:67).

1976 წელს თბილისში გამოვიდა ნ. პ. კოლესნიკოვის ავტორობით “Словарь омонимов русского языка» ნ. მ. შანსკის რედაქტორობით. ლექსიკონში მოცემულია ომონიმთა 4000-მდე წყვილი. ავტორი ომონიმებს იხილავს ძალიან ფართო მნიშვნელობით, რომლის მიხედვით გაშუქებულია როგორც ლექსიკური ომონიმები, ასევე გრამატიკულიც, მათ შორის ომოფორმებიც, ომოფონებიც და ომოგრაფებიც (დაწვრ. იხ. Фомина, 1986:67-72).

§ 84. სინონიმის რაობა და მისი მნიშვნელობა

პოლისიმიისა და ომონიმიის მოვლენები ენაში მსგავსი მოვლენებია იმ მიმართებით, რომ პოლისემიური და ომონიმური სიტყვების დროს გვაქვს გარეგნულად ერთი და იგივე ფორმები ანუ ბგერითი შემადგენლობა როგორც პოლისემიურისა, ასევე ომონიმური სიტყვებისა ერთნაირია, მაგრამ მნიშვნელობით ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

საპირისპირო მოვლენაა **სინონიმია** (ბერძნ. **synōnymia** “ერთსახელიანობა”), რომლის დროსაც მოცემული სიტყვები სხვადასხვაგვარად წარმოითქმებიან, მაგრამ მნიშვნელობით ემსგავსებიან ერთმანეთს, ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან.

ადარებს რა ერთმანეთს სინონიმიასა და ომონიმიას, სამართლიანად შენიშნავს გ. ნეზიერიძე, რომ იდეალური იქნებოდა ის ენა, რომელშიც ყველა მნიშვნელობას თუ თავისი აღმნიშვნელი ექნებოდა და ყველა აღმნიშვნელს – თავისი მნიშვნელობაო. სამწუხაროდ, ამ მოთხოვნას ბოლომდე ვერც ერთი ბუნებრივი ენა ვერ აკმაყოფილებს: ხშირად ერთი და იგივე მნიშვნელობა სხვადასხვა აღმნიშვნელებით გამოიხატება, ზოგჯერ კი, პირიქით, ერთი აღმნიშვნელით (ერთი და იმავე ბგერითი შემადგენლობით) – ორი და მეტი მნიშვნელობა. პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სინონიმიასთან, მეორე შემთხვევაში – ომონიმიასთან (ნეზიერიძე, 1991:226). აქვე შევნიშნავთ, რომ ერთი აღმნიშვნელით (ერთი და იმავე ბგერითი

შედგენილობით) გამოიხატება პოლისემიური მნიშვნელობებიც. მაგ., სიტყვას “ბუნებრივი” პოლისემიური მნიშვნელობები აქვს: 1. რაც ბუნებას ეკუთვნის: ბუნებრივი სიმდიდრე. 2. ნამდვილი (საპირისპირო – ხელოვნური): ბუნებრივი ხმა. 3. ბუნების კანონებით განსაზღვრული: ბუნებრივი სიკვდილი. 4. კანონზომიერი: ბუნებრივი საქციელი. როგორც მაგალითები გვიჩვენებს სიტყვას “ბუნებრივი” ოთხი პოლისემიური მნიშვნელობა აქვს და ოთხივე შემთხვევაში ერთი და იმავე ბგერითი შემადგენლობით გადმოიცემა.

სინონიმის დროს სხვადასხვა აღმნიშვნელები ერთსა და იმავე საგანს აღნიშნავენ, მაგ., ძლიერი, მძლავრი, ყოვლისშემძლე (გოლიათი); დიდგული, მედიდური, ამაყი, ამპარტავანი, ქედმაღალი (ადამიანი); დინჯი, დარბაისელი, მშვიდი, წყნარი (სტუდენტი); ლამაზი, კარგი, მშვენიერი, ტურფა (გოგონა); სატრფო, საყვარელი, მიჯნური, შეყვარებული (ქალი); სიმარდე, სიჩქარე, სისწრაფე (სპორტსმენისა) და ა. შ.

როდესაც სინონიმიზე ვსაუბრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ და დავაზუსტოთ, რა მნიშვნელობებს გამოხატავენ სინონიმთა რიგები, – რეფერენციალურს თუ დიფერენციალურს, მაგ., ქართულ სიტყვას “მრავალმარღვა” რუსულად შეესატყვისება რეფერენციალური მნიშვნელობით Подорожник, რადგან ორივე ერთსა და იმავე საგანს აღნიშნავს, ე. ი. ერთი და იგივე რეფერენტი აქვს ორივე ენაში. მაგრამ სიტყვა “მრავალმარღვა” და “подорожник» დიფერენციალურად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმ გაგებით, რომ მოტივაციური დახასიათება მათ სხვადასხვა აქვთ: ქართულში იგი ხასიათდება მცენარის აგებულების მიხედვით, ხოლო რუსულში – მისი ადგილ-სამყოფელის (სად შეიძლება ხარობდეს იგი) მიხედვით, რომ მრავალმარღვა ხარობს და იზრდება სწორედ გზის პირას.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, სინონიმური რიგები ეფუძნებიან ერთსა და იმავე რეფერენტს. მიუხედავად ამისა აბსოლუტური სინონიმები ენაში არ არსებობს. ისინი მაინც სტილისტურად სხვადასხვა ცნებებს გამოხატავენ, ანუ ერთსა და იმავე რეფე-

რენტს სხვადასხვა თვალსაზრისით ახასიათებენ, სხვადახვა ელფერს აძლევენ მას. მაგ., ზია და კომში, თვითმფრინავი და აეროპლანი, საზამთრო და ხაბურზაკი და ა. შ., ისინი, მართალია, ერთსა და იმავე საგანს აღნიშნავენ, მაგრამ მათ შორის განსხვავებები მაინც არის, კერძოდ, მათი ხმარების დიაპაზონი სხვადასხვაა. დავაზუსტოთ სინონიმური სიტყვების “ზია” და “კომში” მნიშვნელობები განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით: ზია – 1. გარეული კომში. 2. (კუთხ.) იგივეა, რაც კომში. კომში – 1. საშუალო სიმაღლის ხე ან ბუჩქი; ისხამს ვაშლის მოყვანილობის ყვითელ სურნელოვან და მოტკბო-მომჟავო გემოს ნაყოფს. 2. ამ ხის ნაყოფი. კომშის მურაბა (ერთტომეული). განმარტებიდან როგორც ჩანს, სიტყვა “ზია” კუთხური სიტყვაა, ე. ი. მისი გავრცელების არეალები შეზღუდულია, ვიდრე სიტყვისა “კომში”. ეს უკანასკნელი ლიტერატურული ნორმაა და მისი გამოყენება საქართველოს ყველა კუთხეში ხდება.

სინონიმური რიგები ზოგჯერ ისე ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რომ განმარტებითი თუ ორენოვანი ლექსიკონები ვერ ასახელებენ მათ შორის განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებს. ამ მიმართებით შევადაროთ სინონიმური წყვილი “ზაგე” და “ტუჩი” განმარტებითი და ორენოვანი ლექსიკონების მიხედვით:

ზაგე – იგივეა, რაც ტუჩი (ქეგლ, ერთტომეული, გვ. 56).

ტუჩი – პირის ნაპოზის ზედა და ქვედა კიდე (იქვე, 422).

აღნიშნული სიტყვები ს. ოჟეგოვის ლექსიკონში ასეა განმარტებული:

Губа – Одна из двух подвижных кожно-мышечных складок, образующих края рта.

Уста - (устар.). Рот, губы.

ორივე ნიმუში შევადაროთ რუსულ-ქართულ ლექსიკონს:

Губа – ტუჩი, ზაგე; ლაში.

Уста – ძვ. პირი, ზაგე.

რას ნიშნავს სიტყვა “ლაში”? განმარტებით ლექსიკონში ვკითხულობთ: ლაში – ზოგიერთი ცხოველის (ცხენის, მგლის, ძაღლის ...) ტუჩი (ქეგლ, ერთტომეული, 275).

სხვადასხვა ტიპის ლექსიკონების მიხედვით სინონიმური წყვილი “ბაგე-ტუჩი” თითქმის ერთნაირადაა განმარტებული, მაგრამ მათი გამოყენების არეალები სხვადასხვაა. არ შეიძლება ვთქვათ “ძაღლის ბაგე”, “დოქის ბაგე”, “ქოთნის ბაგე”, მაგრამ დასაშვებია “დოქის ტუჩი”, “ქოთნის ტუჩი”; არ შეიძლება ვთქვათ: “ღორის ტუჩი”, დასაშვებია “ღორის დრუნჩი” და ა. შ.

ამგვარად, სიტყვა “ტუჩი” გამოიყენება მეტწილად როგორც ფიზიოლოგიური ორგანო, ხოლო “ბაგე” სხვა სემანტიკურ ცნებასაც გამოხატავს. ამასთან გვაქვს ისეთი ფონეტიკური ტერმინოლოგია, როგორიცაა “კბილბაგისმიერი”, “წყვილბაგისმიერი” (და არა “წყვილტუჩისმიერი” და მისთ.) თანხმობენ.

ლექსიკონებმა, ამგვარად, ვერ განასხვავა ისეთი სინონიმური რიგები, რომლებიც ძალიან ახლოს დგანან მნიშვნელობით ერთმანეთთან. ლექსიკონებმა ზუსტად ვერ ასახა სინონიმური რიგის “ბაგე-ტუჩი” განმასხვავებელი დიფერენციალური მნიშვნელობა, რომ ისინი, ასე თუ ისე, მაინც სხვადასხვა ცნებებს გამოხატავენ (დაწვრ. იხ. ნებიერიძე, 1991 : 226-227).

ნებისმიერი ენა ვერ ეგუება სიტყვათა აბსოლუტურ იგივეობას და მიისწრაფვის მათი დიფერენციისაკენ. ამიტომ სინონიმურ წყვილებზე ამბობენ: “იგივეა, მაგრამ არც თუ ისე იგივე” (შდრ. რუს. «То же, да не то же») ან კიდევ სხვაგვარად ამბობენ: “ორი სიტყვა ემთხვევა რა ერთმანეთს, განსხვავდება სხვა შემთხვევაში”. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, სინონიმთა წყვილების არსებობა დაკარგავდა ყოველივე აზრს, იგი არ იქნებოდა ლექსიკის გამდიდრების წყარო, არამედ იქნებოდა მათი დანაგვიანება (დაწვრ. იხ. Реформатский, 1967 : 91-94).

სინონიმური წყვილების წარმოშობას ხელს უწყობს უცხოური ენიდან შემოსული სიტყვების დამთხვევა მშობლიუ-

რი ენის სიტყვებთან, ე. ი. ხდება უცხოური და საკუთარი სიტყვების დაწყვილება მნიშვნელობის მიხედვით. მაგ., ენათმეცნიერება და ლინგვისტიკა; წყვილბაგისმიერი და ბილბიალური; არგუმენტი და მტკიცებულება; ასიმილაცია და დამსგავსება; დისიმილაცია და განმსგავსება და მისთ.

სინონიმთა წარმოქმნის მიზეზია აგრეთვე დიალექტური და ლიტერატურული ფორმების დამთხვევა მნიშვნელობის მიხედვით, მაგ., საქათმე და კარიე; კრუხი და მოჭო; საწვეთური და ოჭვათო და ა. შ.

არსებობს სხვადასხვა ენის სინონიმური ლექსიკონები, რომ ერთი სიტყვის ახსნა მნიშვნელობით ახლო მდგომი სხვა სიტყვების მეშვეობით დიდი ხანია არსებობს. ამ ხერხს, პირველ ყოვლისა, მიმართავენ განმარტებითი ლექსიკონები. მაგრამ არსებობს სპეციალური სინონიმთა ლექსიკონები, მაგ., რუსულ ენაში პირველი ასეთი ლექსიკონი გამოვიდა ვ. ნ. კლუევას ავტორობით 1956 წელს და იწოდება “რუსული ენის სინონიმურ მოკლე ლექსიკონი” (Клюева, 1956), რომელიც მოიცავს 1500 სინონიმთა რიგს. აღნიშნული ლექსიკონის მეორე გამოცემა მოხდა 1961 წელს, სადაც უკვე დაფიქსირდა 3000-მდე სინონიმური რიგი. 1970-1971 წლებში გამოვიდა ა. პ. ევგენიევას სრული ორტომეული “რუსული ენის სინონიმთა ლექსიკონი”.

§ 85. ანტონიმები და მათი წარმოქმნის ხერხები **სხვადასხვა ენაში**

გერმანელი ფილოსოფოსი კარლ ბეკერი ენის საკითხებს უკავშირებდა ლოგიკის კანონებს და ენაში გამოყოფდა ორგანულ (პოლარულ) დაპირისპირებათა ერთეულებს, რომლებიც კი არ ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს, პირიქით, – ერთმანეთის წყალობით არსებობენ (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:295), მაგ., მხოლობითი და მრავლობითი, ჩრდილოეთი და სამხრეთი, აღმოსავლეთი და დასავლეთი, დღე და ღამე, ხმოვანი და თანხმოვანი. ასეთ საპირისპირო თანაფარდობით სიტყვებს უცხოურად ანტონიმებს უწოდებენ.

ანტონიმია (ბერძნ. **anti** “წინააღმდეგ” და **ónyma** “სახელი”) ურთიერთსაპირისპირო, მაგრამ მნიშვნელობის მხრივ თანაფარდობითი სიტყვებია. ურთიერთსაპირისპირო სიტყვები თანაფარდობაშია იმ გაგებით, რომ ანტონიმები ერთიანდებიან სიტყვათა ისეთ მიმართებებში, რომლებიც გამოდიან ერთსა და იმავე ლექსიკურ და გრამატიკულ პარადიგმებში, ე. ი. ისინი ლოგიკურად ერთი მეორის მიმართ შეთავსებადი ცნებებია (ერთი ლექსიკური ნიშნით განისაზღვრებიან, განეკუთვნებიან ერთსა და იმავე მეტყველების ნაწილს).

ანტონიმები, სინონიმებისაგან განსხვავებით, ყოველთვის შეზღუდულია და წარმოდგენილია მხოლოდ წყვილი ურთიერთსაპირისპირო ფორმებით, რომლებიც განსხვავდებიან თავისი ბგერითი შემადგენლობითა და მნიშვნელობით, მაგრამ ისინი ერთიანდებიან ზოგადი სემანტიკური კომპონენტის საფუძველზე. მაგ., **ახალგაზრდა და მოხუცი**, – ამ წყვილის საერთო სემანტიკურ კომპონენტს წარმოადგენს “წლოვანება”; **დიდი და პატარა**, – საერთო სემანტიკური კომპონენტია “ზომა”, “სიდიდე”, “ოდენობა”; **შავი და თეთრი-ს**, – “ფერის კომპონენტი” და ა. შ.

საპირისპირო გამოხატულების მიხედვით ანტონიმების რამდენიმე კლასი გამოიყოფა:

1. ანტონიმები, რომლებიც თვისობრივად საპირისპირო მნიშვნელობებს გამოხატავენ. მაგალითად: გრძელი და მოკლე; ლამაზი და უშნო; კარგი და ცუდი; მძიმე და მსუბუქი; ზოგადი და კერძო; ახლო და შორს; ადრე და გვიან; ცხელი და ცივი და მისთანები;

2. ანტონიმური რიგი შეიძლება მივიღოთ ერთი და იმავე სიტყვის ძირზე საპირისპირო პრეფიქსების დართვით. მაგ.: შესასვლელი და გამოსასვლელი; შესატანი და გამოსატანი; წასაღები და წამოსაღები; არბენა და ჩამორბენა; “ასავალ-დასავალი” (გაზეთის სახელი); დილით მზე ამოდის და საღამოთი ჩადის; გარმონის ბუდე დაკვრის დროს გადის და გამოდის; “თაობები მიდიან და მოდიან” (ვ. ფონ ჰუმბოლდტი) და სხვა;

3. ანტონიმები იწარმოება სიტყვის ერთსა და იმავე ძირზე უარყოფითი ნაწილაკების დართვით: არ (არა), ნუ (ნურ); ქონა და არქონა; მდიდარი და არამდიდარი; სრულფასოვანი და არასრულფასოვანი; გათენება და არგათენება; გაგონილი და არგაგონილი; რაობა და არარაობა; წესიერი და არაწესიერი; ვინ და არავინ; ჯიშიანი და არაჯიშიანი (ზღრ. ჯიშიანი და უჯიშო); ძვირი და არაძვირი; ხშირი და არახშირი; მცოდნე და არამცოდნე; მკითხე და არამკითხე (“არამკითხე მოამბესო, მიბეგვეს და მიაგდესო” – ანდაზა); ვინ და ნურვინ (ნუვინ); სად და ნურსად და სხვა მრავალი. ამ წესით ნაწარმოები ანტონიმები ქართულ ენაში საკმაოდ პროდუქტიულია;

4. ანტონიმები ქართულ ენაში წარმოიშობა აგრეთვე სიტყვის ძირზე უ- პრეფიქსისა და სხვადასხვა სუფიქსების დართვით. მაგ., დამწიფებული – დაუმწიფებელი; შეწყვეტილი – შეუწყვეტელი; შეჩერებული – შეუჩერებელი; ჟანგვადი – უჟანგავი; მცოდნე – უცოდინარი; თავშეკავებული – თავშეუკავებელი; თანასწორი – უთანასწორი და უთანასწორო; ხალი-სიანობა – უხალისობა; ძლიერი – უძლეველი და უძლური; კმაყოფილება – უკმაყოფილება; ცოდნა – უცოდინარობა და სხვა მრავალი. აღნიშნული ხერხი ქართული ენისათვის პროდუქტიულია.

ქართულ ენაში ანტონიმური მაწარმოებელი აფიქსებია (არ, არა, ნუ, უ–ელ, უ–ობ) რუსულ ენაში შეესაბამება მხოლოდ ერთი უარყოფითი ნაწილაკი не-, მაგ., Неутешительный – არასანუგეშო; Неутомимый – დაუღალავი; Неуютный – არამყუდრო; Неустроенный – მოუწესრიგებელი; Неустойчивый – არამყარი; Неуловимый – მოუხელთებელი და ა. შ. სამაგიეროდ რუსულ ენაში, ქართულისაგან განსხვავებით, კიდევ გვაქვს თავსართი без- (без-), რომელიც აწარმოებს ანტონიმურ წყვილებს. ქართულში მას შეესატყვისება ხშირად უ- თავსართი და სხვადასხვა ბოლოსართები. მაგალითად: Усатый – безусатый – უღვაშიანი და უუღვაშო; Усталый – безусталый – დაღლილი და დაუღალავი; Радостный – безрадостный – გახარებული და

გაუხარებელი; Полезный – бесполезный – ვარგისიანი და ურგი (უსარგებლო) და სხვა.

თურქულ ენაში ანტონიმური წყვილების საწარმოებლად განსხვავებული ხერხია ქართულ და რუსულ ენებთან შედარებით. აქ გვაქვს ენკლიტიკური ხასიათის ოთხელემენტიანი უარყოფითი ნაწილაკი: *mı | mi | mu | mü*, რადგან თურქული ენისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა სინჰარმონიზმი. მაგ., *gidiyor* “მიდის”, *gitmiyor* “არ მიდის”; *yazıyor* “წერს” *yazmıyor* “არ წერს”; *hastadır* “ავადაა”, *hastamıdır* “არ არის ავადა” და სხვა.

თურქულში გვაქვს უამრავი მოდალური ნაწილაკები, რომლებიც გამოხატავენ მოქმედების შესაძლებლობას ან შეუძლებლობას, რომლებიც ქმნიან ანტონიმურ წყვილებს, მაგ., *imkân* «შესაძლებლობა» – *olur* «შესაძლებელი», მაგრამ *mümkün değil* “შეუძლებლობა”; *lâzım* “საჭიროა”, *olmaz* “არაა საჭირო”; *imkân* “შესაძლებლობა”, *imkânsız* “შეუძლებლობა”; *ünlü* “ხმოვანი”, *ünsüz* “თანხმოვანი” (დაწვრ. იხ. Конохов, 1956:355).

უარყოფითი ნაწილაკები *hair* და *yok* ქმნიან სიტყვასთან *evet* ანტონიმურ წყვილებს: *hair* “არა” – *evet* “დიახ”; *yok* “არა” – *evet* “დიახ”.

გარდა ზემოთ მოყვანილი მაგალითებისა, თურქულ ენაში კიდევ გვაქვს ისეთი ანტონიმური წყვილები, როგორიცაა: *bu* “ეს” *bunsuz* – “ამის გარეშე”; *şu* “იგი” – *şunsuz* “მის გარეშე”; *o* “ის” – *onsuz* “იმის გარეშე” და სხვა.

გერმანულ ენაში ანტონიმთა წყვილები იწარმოება როგორც სემანტიკურ დონეზე, ასევე გრამატიკულ დონეზეც. მაგ., სემანტიკურ დონეზე: *groß* “დიდი” – *klein* “პატარა” ან სიტყვით *gering* “უმნიშვნელო”; *hoch* “მაღალი” – *niedrig* “არა-მაღალი”.

გერმანულის ანტონიმური წყვილები, რომლებიც წარმოიქმნებიან გრამატიკულ დონეზე, ისინი განსხვავდებიან შესაბამისად ქართული, რუსული და თურქული ენების ანტონიმური წყვილებისაგან. აქ უარყოფითი ნაწილაკი “nicht” “არა” ისმება იმ სახელის წინ, რომელსაც იგი უარყოფს. მაგ., *groß* “დიდი” –

nicht groß “პატარა”; hoch “მაღალი” – nicht hoch “დაბალი” და მისთ.

ანტონიმური წყვილები გერმანულ ენაში ზოგჯერ **un-** თავსართით იწარმოება. მაგ., ungesetzlich “არაკანონიერი” (შდრ. რუს. незаконный) და gesetzmäßig – ნიშნავს “კანონზომიერს”, “კანონიერს”; unbeständig “არამუდმივი” (შდრ. რუს. непостоянный); და Beständigkeit “მუდმივობა” (შდრ. რუს. постоянство); Unerlaubt “ნებადაურთველი” (შდრ. რუს. недозволенный) და Erlaubt “ნებადართული” (дозволенный).

ამგვარად, სხვადასხვა ენის ანტონიმური წყვილების შედარებითმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ **სემანტიკურ დონეზე წარმოქმნილი ანტონიმური წყვილების მიხედვით ენები ემსგავსებიან ერთმანეთს**, ე. ი. სემანტიკურად ისინი ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან, ხოლო **გრამატიკულ დონეზე მიღებული ანტონიმების მიხედვით ენები სტრუქტურულად შორდებიან და განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან**.

§ 86. პარონიმის რაობა და მისი წარმოქმნის ხერხები

ყველა ენაში არსებობს სიტყვათა ისეთი წყვილები, რომლებიც თავისი ბგერითი შედგენილობით ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან. განსხვავება მათ შორის ერთი თუ რამდენიმე ბგერით გამოიხატება. ასეთ სიტყვებს პარონიმებს უწოდებენ.

პარონიმები (ბერძნ. **para** “ახლოს”, “მახლობლად”, “გვერდით”, “-თან” და **onyma** “სახელი”) ეწოდება თანამჟღერ, თანამბგერ, ერთნაირძირიან სიტყვებს, რომლებიც განეკუთვნებიან ერთსა და იმავე მეტყველების ნაწილს და აქვთ სტრუქტურული მსგავსება, მაგრამ განსხვავდებიან ან სრულად, ან ნაწილობრივ თავისი მნიშვნელობით. მაგ., აისი და დაისი, ავსტრია და ავსტრალია, შვეცია და შვეიცარია და სხვა.

შ. აფრიდონიძემ თავის ნაშრომში “ჩვენი ენა ქართული” კარგი მაგალითები მოიყვანა პარონიმთა წყვილებზე. მოგვყავს ზოგიერთი მათგანი: **ცნება და მცნება, აღქმა და აღთქმა,**

კამპანია და კომპანია, სწორად და სწორედ, პირი და პიროვნება და ა. შ. (აფრიდონიძე, 2009:22-33 და შმდ.).

მიუხედავად პარონიმების ასეთი ცნობილი აზრობრივი თანაფარდობისა, რომელიც გამოწვეულია მათი სტრუქტურული სიახლოვითა და ფორმალური მსგავსებით, მათ მაინც აქვთ სემანტიკური განსხვავებები. სწორად შეაფასა შ. აფრიდონიძემ პარონიმთა წყვილის ცნება და მცნება განმასხვავებელი ნიშანთვისებები: “**სიტყვა** ან **ტერმინი** გარეგანი მხარეა, “სამოსელია”, ხოლო შინაგან მხარეს, გამოსახატავ შინაარსს ცნება წარმოადგენს. სხვაგვარად: **სიტყვა** აღნიშნავს (იგი აღმნიშვნელია), ხოლო ის, რაც სიტყვით აღინიშნება (ანუ აღსანიშნი), - **ცნება**. ვაჟას ეკუთვნის ცნობილი გამონათქვამი: “ენა მდიდრდება ახალი **სიტყვებით**, რომლებიც საჭიროა ახალ **ცნებათა** გამოსახატავად” (აფრიდონიძე, 2009:23; ხაზი ავტორისაა, - ნ. ჭ.). თუ **ცნება** ერთ სიტყვას გამოხატავს, **მცნება** “არ იფარგლება ერთი **სიტყვის** მნიშვნელობით”, არამედ იგი გამოხატავს “მთელი წინადადების შინაარსს” (იქვე, 23).

უფრო კარგად რომ გავერკვეთ პარონიმთა წყვილის ურთიერთობაში, მოვიყვანოთ მაგალითები რუსული ენიდან შესაბამისი ქართული თარგმანითურთ. დავრწმუნდებით, რომ პარონიმები სრულიად სხვადასხვა სემანტიკური მნიშვნელობის არიან და გრამატიკულადაც განსხვავებული ფორმა აქვთ:

Представить 1. წარდგენა (წარადგენს): Мама представила гостя своим друзьям დედამ წარუდგინა სტუმარი თავის მეგობრებს. 2. წარმოდგენა (წარმოიდგენს): Полковник представил картину боя полковникума წარმოიდგინა ბრძოლის სურათი.

Предоставить მიცემა (მისცემს შესაძლებლობას: Председатель предоставил ему выступить на собрании თავჯდომარემ მისცა მას შესაძლებლობა გამოსულიყო სიტყვით კრებაზე.

Явить „1. მაღალფ. ჩვენება (უჩვენებს, აჩვენებს), გამოჩენა: явить пример мужества სიმამაცის მაგალითის ჩვენება...”

Явиться „1. გამოცხადება (გამოცხადდება), მოსვლა: явиться в суд სასამართლოში გამოცხადება; ... 2. შექმნა (შეიქმნება), გახდომა (გახდება), ქცევა (იქცევა): простуда явилась причиной

болезни გაცივება ავადმყოფობის მიზეზი გახდა, შეიქნა; ...“ (დაწვრ. იხ. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. III : 712).

მოყვანილი მაგალითები ნათლად გვიჩვენებს, რომ პარონიმების ჩანაცვლება ერთსა და იმავე კონტექსტში დაუშვებელია. შევადაროთ ასეთი მაგალითები: გარიჟრაჟდა და აღმოსავლეთით გამოჩნდა თვალწარმტაცი აისი. უკვე დაღამდა. დაისიც გაუჩინარდა. მოყვანილ მაგალითებში არ შეიძლება სიტყვა “აისი” ჩავანაცვლოთ სიტყვას “დაისი”, რადგან აზრი დაირღვევა: მზის ამოსვლისას გვაქვს აისი, მზის ჩასვლისას კი – დაისი. ისინი სულ სხვადასხვა შინაარსისაა და გრამატიკულადაც განსხვავდებიან.

პარონიმებისაგან უნდა განვასხვავოთ, ე. წ. “პარონომაზები” (ბერძნ. para “ახლოს”, “-თან” და onomazō “ვუწოდებ”), რომლებიც ბგერადობის მიხედვით ახლოს დგანან ერთმანეთთან, მაგრამ მნიშვნელობის მიხედვით ძალიან შორს არიან ერთმანეთისაგან. მაგ., აპელაცია და ოპერაცია, მორაგვე და მენაგვე (შდრ. რუს. Половик “ფეხსაწმენდი” და Полковник “სამხედრო წოდება”; Председатель «თავჯდომარე» და Представитель «წარმომადგენელი») და ა. შ.

თ ა ვ ი მ ე თ ე რ თ მ ე ტ ე ლექსიკოგრაფია და ლექსიკონთა სახეები

§ 87. ლექსიკოგრაფიის რაობა და ლექსიკონთა სახეები

სიტყვის ანუ ენობრივი ნიშნის შინაარსს ჩვენ ვგებულობთ ლექსიკონების საშუალებით. ლ. შჩერბა აღიარებდა, რომ “სწორედ ლექსიკონზე მუშაობისას მე გავიგე, რას ნიშნავს ენა – იგი ნიშნავს მიიღო მონაწილეობა მისი სიცოცხლის მრავალფეროვნებაში” (იხ. Колесов, 1987:99). ლექსიკონი ეს არის სიტყვა, მისი ცალკეული ცნება, რომელიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობს გრამატიკაშიც. სიტყვა მოითხოვს განმარტებას,

ვინაიდან წინადადებასთან ერთად იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ ყველაზე საკამათო საკითხს ენათმეცნიერებაში (იქვე, 99).

სიტყვის ლექსიკურ მხარეს, მის ლექსიკურ ინტერპრეტაციას სწავლობს და ახდენს ენათმეცნიერების დარგი, რომელსაც ლექსიკოგრაფია ეწოდება. **ლექსიკოგრაფია** (ბერძნ. **lexikos** “სიტყვისა” და **graphō** “ვწერ”) ენათმეცნიერების ისეთი დარგია, რომელიც ლექსიკოლოგიაზე დაყრდნობით სწავლობს ლექსიკონების შედგენის თეორიასა და პრაქტიკას ანუ უზრალოდ ამუშავებს ლექსიკონთა შედგენის საკითხებს.

ლექსიკონები განმარტავენ სიტყვათა მნიშვნელობებს, იძლევიან სხვადასხვა ინფორმაციას მათ შესახებ ან ხდება ერთი ენიდან მეორე ენაზე თარგმანი. ეს კი შესაძლებელია იმ ენაში, რომელსაც დამწერლობა გააჩნია.

ასხვავებენ ორი ტიპის ლექსიკონთა სახეებს: **ლინგვისტურსა** და **ენციკლოპედიურს**. ლინგვისტური ლექსიკონი ესაა ენობრივი ლექსიკონი, რომლის ამოცანაა სიტყვის მნიშვნელობათა ახსნა-განმარტება. მისი ლექსიკური, გრამატიკული, ისტორიული, ეტიმოლოგიური, ორთოეპიული, ორთოგრაფიული და ა. შ. დახასიათება.

ლინგვისტური ლექსიკონის შესასწავლი ობიექტია სიტყვა, – ენის ერთეული, რომელიც შეგვიძლია დავახასიათოთ სხვადასხვა თვალსაზრისით, მეტყველების ნაწილების ჩათვლით. ამ მიმართებით არსებობს სხვადასხვა ლინგვისტური ტიპის ლექსიკონები.

ლექსიკოგრაფიის თეორიაში არსებობს ლექსიკონთა სხვადასხვა კლასიფიკაცია. ლექსიკონის სახე განისაზღვრება ორი ძირითადი ფაქტორით: ერთია, რა შემადგენლობას მოიცავს ლექსიკონი და მეორე, რა სახისა და რაოდენობის ერთეულებია ლექსიკონში დაფიქსირებული ანუ რა სახის “სიტყვანია” (მდრ. რუს. **словник**) განხილული ლექსიკონში, როგორ არის სიტყვა ახსნილი, – სინონიმური თუ ომონიმური, აღწერითი განმარტებებია თუ სიტყვის წარმოებითი დახასიათება, თარგმნითია თუ ჩვეულებრივი და ა. შ. ამ უკანასკნელის მიხედვით არჩევენ ერთენოვან და მრავალენოვან ლექსიკონებს.

ერთენოვანი ლექსიკონებისაგან ორ- დ მეტენოვანი ლექსიკონები იმით განსხვავდებიან, რომ ორენოვან ლექსიკონებში ერთი ენის ლექსიკა განიმარტება სხვა ენის ან ენების საშუალებებით. ყოველ ლექსიკონს აქვს თავისი ჩანანიშნები (пометы), ახსნები (пояснения), ცნობები (справки) და ა. შ., რომლებიც მოცემულია ყოველი ლექსიკონის წინასიტყვაობაში. ასეთი ჩანანიშნები შეიძლება იყოს ორთოგრაფიული, ფონეტიკური, ორთოეპიური, ეტიმოლოგიური, ფრაზეოლოგიური, გრამატიკული, სტილისტიკური და სხვა. ლექსიკონებში მოცემულია სიტყვათმეხამეხები საიულისტრაციო მასალით.

ყოველ სასათაურო სიტყვას, რომელიც განლაგებულია ანბანის რიგზე, **სალექსიკონო სტატიას უწოდებენ**. სასათაურო, ანუ ასახსნელი სიტყვის მიხედვით ლექსიკონები იყოფა ანბანურ და ბუდობრივ ტიპებად.

ანბანური რიგის მიხედვით ლექსიკონში განლაგდება ენაში არსებული სიტყვები, ხოლო ბუდეების მიხედვით ყოველ ბუდეში თავსდება მონათესავე სიტყვები, რომლებიც იწარმოება სიტყვის ერთი და იმავე ძირისაგან ანუ სიტყვები აქაც ანბანური რიგის მიხედვით ლაგდებიან, ოღონდ ძირეული სიტყვების გათვალისწინებით.

ლინგვისტური ლექსიკონები უძველესი დროიდან შეიქმნა სხვადასხვა ქვეყანაში. პირველი განმარტებითი ლექსიკონი შეიქმნა ჩინეთში ძველი წელთაღრიცხვის III საუკუნეში, ხოლო ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში ჩინეთშივე შეიქმნა პირველი დიალექტური ლექსიკონი, საკმაოდ გვიან - თარგმნითი ლექსიკონები (Вендина, 2001:181).

სხვადასხვა ქვეყანაში დგებოდა მოკლე ლინგვისტური ლექსიკონები, ე. წ. გლოსარიუმები (ლათ. glossarium ბერძნ. γλῶσσα “ენა”, “მეტყველება”), რომლებიც განმარტავდნენ ძველი ტექსტების სიტყვებსა და გამოთქმებს. მაგ., ასეთი პირველი გლოსარიუმი ძველ რუსულში შეიქმნა 1282 წელს და მოიცავდა 174 სიტყვას, რომლებიც დართული იყო, ე. წ. ბრძენ წიგნებზე (შდრ. რუს. Кормчая книга). (Русский язык. Энциклопедия, 1979:124).

გარდა ზემოხსენებული ლექსიკონებისა, საყოველთაოდ ცნობილია ლექსიკონები, რომლებიც გამოცემულია საფრანგეთის აკადემიის მიერ: ფრანგული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რომლის პირველი გამოცემა მოხდა 1694 წელს. აგრეთვე ცნობილია ოქსფორდის ინგლისური ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ი. და ვ. გრიმების მიერ გამოცემული გერმანული ენის ლექსიკონი და სხვა მრავალი (დაწვრ. იხ. ქართ. ენც., ტ. 6 : 206).

ქართულ ლექსიკონთაგან ჩვენამდე მოღწეულ პირველ ლექსიკონად ითვლება პაოლინის მიერ შედგენილი ქართული-იტალიური ლექსიკონი (3084 სიტყვა), რომელიც გამოვიდა რომში 1629 წელს. ეს იყო პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი (იქვე, 206).

ქართული ლექსიკოგრაფიის უმნიშვნელოვანეს ძეგლად ითვლება დიდი ქართველი ლექსიკოგრაფის, სულხან-საბა ორბელიანის “სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი”, რომლის შედგენა ავტორს დაუწყია 1685 წლიდან და 1713 წელს დაუსრულდება. პირველად ეს ლექსიკონი გამოიცა 1884 წელს რ. ერისთავის რედაქტორობით. იგი მეტწილად განმარტებითი ლექსიკონია, მაგრამ მასში მოცემულია აგრეთვე სიტყვათა თარგმანებიც იტალიურ, თურქულ და სომხურ ენებზე და 100-მდე სემანტიკურ ბუდესაც მოიცავს.

ს.-ს. ორბელიანის “ქართული ლექსიკონი” სრული სახით გამოსცა ილია აბულაძემ ორ წიგნად, რომელიც შევიდა ლექსიკოგრაფის თხზულებათა საიუბილეო კრებულში IV ტომად (ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. 4, წიგნი I, 1965, წიგნი II, 1966).

აი, რას წერს თვით ილია აბულაძე “ქართული ლექსიკონისა” და მისი ავტორის შესახებ, თუ როგორ ესახებოდა მას ქართული ენის დაცვა:

“ლესიკონი ქართული”, ანუ “სიტყვის კონა ქართული”, როგორც ეს, სულხან-საბას ცნობით, მისი ნაღვაწისათვის შეურქმევია ვახტანგ VI-ს, სამი ათეული წლის გარჯის შედეგია. ასეთი ხანგრძლივი მუშაობა უეჭველად მომასწავებელია იმისა,

თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქონია საერთოდ ლექსიკონს და, კერძოდ, ქართულისას მისი შემდგენელის თვალში. გულისტკივილით აღნიშნავს ს.-ს. ორბელიანი ფაქტს, რომ ქართველებს, რომლებსაც ადრეც ჰქონიათ ლექსიკონი, დაჰკარგვიათო; იგი “ჟამთა ვითარებითა უჩინოთ ქმნილ იყო”-ო. მის დაკარგვას კი, როგორც თვითვე აღიარებს ლექსიკოგრაფი, მოჰყოლია ის, რომ ენა ქართული თვისთა ნებაზედ გაურყვნიათ”... აქედან ნათლად ჩანს, რომ ლექსიკონის ერთი უმთავრესი დანიშნულება, სულხან საბას შეხედულებით, ენის დაცვა და წაუხდენლობა ყოფილა” (ორბელიანი, 1991:5).

XIX საუკუნეში სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის საფუძველზე ნიკო და დავით ჩუბინაშვილებმა შეადგინეს ჯერ ქართულ-რუსული და შემდეგ რუსულ-ქართული ლექსიკონები. ამ ხნის განმავლობაში გამოიცა აგრეთვე მრავალი ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, ხოლო 1950-1964 წლებში – დიდი “ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი” არნოლდ ჩიქობავას საერთო რედაქციით, რვა ტომად, რომელიც მოიცავს 113000 სიტყვას და სხვა (დაწვრ. იხ. ქართ. ენც., ტ. 6:206). ამჟამად მიმდინარეობს „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ ახალი რედაქციის ახალი რედაქციის გამოცემა (მთ. რედაქტორი აკად. ავთ. არაბული. უკვე დაიბეჭდა I-II-III ტომები).

რაც შეეხება **ენციკლოპედიურ ლექსიკონებს**, ისინი თავისი შინაარსით განსხვავდებიან ლინგვისტური ლექსიკონისაგან. თვით ტერმინი “ენციკლოპედია” (ფრანგ. *encyclopédie*) ნიშნავს ლექსიკონს, რომელიც იძლევა ამა თუ იმ დარგში მეცნიერული ცოდნის მოკლე დახასიათებას.

ლინგვისტური ლექსიკონებისაგან განსხვავებით ენციკლოპედიური ლექსიკონები იძლევიან არა სიტყვების განმარტებას, არამედ მათში ახსნილია ცნებები, აღწერილია საგნები, მოვლენები. მოვლენებს ისინი მოგვითხრობენ ისტორიული პიროვნებებისა და გამოჩენილ მოღვაწეთა ბიოგრაფიული და შემოქმედებითი ღვაწლის შესახებ ამა თუ იმ ხელოვნებისა თუ კულტურის დარგში.

ენციკლოპედიურ ლექსიკონებში არ შედის სიტყვის გრამატიკული, სტილისტიკური ან სხვა ლინგვისტიკური დახასიათება. მაგრამ ენციკლოპედიური ლექსიკონთა უმრავლესობა სიტყვებსა და სიტყვათა შეხამებებზე სვამს მახვილს და უცხო სიტყვათა ეტიმოლოგიურ ცნობებსაც იძლევა, ტერმინების განმარტებებიცაა მათში მოცემული და ა. შ.

ენციკლოპედიური ლექსიკონები პრინციპულად განსხვავდება ლინგვისტური ლექსიკონებისაგან იმით, რომ პირველი მოიცავს მხოლოდ არსებით სახელებს და სიტყვათშეხამებებს არსებითთან ერთად, ხოლო ლინგვისტური ლექსიკონები მოიცავენ ყველა მეტყველების ნაწილს.

ენციკლოპედიურ ლექსიკონებში ხშირია საკუთარი სახელების ბიოგრაფიული მონაცემები, ამასთან სალექსიკონო სტატიები ილუსტრირებულია სხვადასხვა ნახატებით, სურათებით, სქემებით, დიაგრამებით და მისთ. ლინგვისტური ლექსიკონების მიერ სიტყვების ილუსტრაცია კი გვხვდება მხატვრული ლიტერატურის ტექსტებში. ენციკლოპედიურ ლექსიკონთა რიგს მიაკუთვნებენ ზოგჯერ ტერმინოლოგიურ ლექსიკონებსაც.

ლექსიკონები განსაკუთრებით შეიძლება იყოს ნორმატიული და არანორმატიული. ნორმატიულ ლექსიკონებში მკაცრად დაცულია ენის არსებული კანონები და ნორმები. მათი ამოცანაა განმარტოს სიტყვათა მნიშვნელობა და უჩვენოს მათი ზუსტი გამოყენება მეტყველებაში, ენის კულტურაში, არსებული ნორმების ჩარჩოებში. ნორმატიულ ლექსიკონებს სახელმწიფოში არსებული აკადემიები გამოსცემენ. არანორმატიულ ლექსიკონებს კი ცოტა სხვა მიზნები აქვს. მასში მოცემული დიალექტური ლექსიკა, სადაც ენის ნორმებიდან გადახვევა ხდება. ქართულში ასეთი ლექსიკონების სათვალავში შეიძლება დავასახელოთ ს. ღლონტის, შ. ნიჟარაძის და სხვათა ლექსიკონები. რუსულში ამ ტიპის ლექსიკონს განეკუთვნება ვ. დალის ლექსიკონი “Толковый словарь живаго великорусского языка». არანორმატიული ტიპის ლექსიკონებს ევალება, რაც

შეიძლება მეტი რაოდენობის სიტყვები შეიტანოს ენის საგანძურში.

არსებობს წმინდა გრამატიკული ტიპის ლექსიკონებიც, რომლებშიც მოცემულია სიტყვის გრამატიკული დახასიათება მისი ფორმების მიხედვით, გაანალიზებულია სიტყვათა პარადიგმული სისტემები. ასეთი გრამატიკული ლექსიკონები გვაქვს, მაგ., რუსულ ენაში ა. ნ. ტიხონოვის “Словосинтезальный словарь русского языка» (“რუსული ენის სიტყვათწარმოებითი ლექსიკონი”), ა. ა. ზალიზნიაკის «Грамматический словарь русского языка» (“რუსული ენის გრამატიკული ლექსიკონი”). ქართულ ენაში, სამწუხაროდ, არა გვაქვს ქართული ენის გრამატიკული ლექსიკონი, მაგრამ სამაგიეროდ გვაქვს ვ. თოფურიასა და ივ. გიგინეიშვილის “ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი”, რომელშიც მოცემულია გრამატიკული ფორმების მცირე კომენტარები.

თ ა ვ ი მ ე თ ო რ მ ე ტ ე ფ რ ა ზ ე ო ლ ო გ ი ა

§ 88. ფრაზეოლოგიის რაობა და ფრაზეოლოგიზმების ზოგადი დახსიათება

ენაში გვაქვს თავისუფალი და არათავისუფალი ფრაზები. მათი განსხვავებისათვის საჭიროა მივაქციოთ ყურადღება ენობრივი შემოქმედების ფსიქოლოგიურ მხარეს.

თავისუფალი გამონათქვამები, დანიელი ენათმეცნიერის ო. იესპერსენის განმარტებით, შეიძლება განისაზღვროს როგორც “ენობრივი ერთეულების შეერთება, რომელიც მოცემულ შემთხვევაში იქმნება არსებული ნიმუშის მიხედვით” (Есперсен, 2002:18), მაგ., დღეს კარგი ამინდია. მზე ძლიერ აცხუნებს. ძალიან ცხელა და ა. შ.

თავისუფალ გამონათქვამებს ენაში უპირისპირდება არათავისუფალი გამონათქვამები, რომლებსაც ო. იესპერსენი “ფორმულებს” უწოდებს. იგი ამბობს: “ენის მთელ რიგ

ერთეულებს, ამასთან ნებისმიერი ენისა, აქვს ფორმულების ხასიათი; სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **მათში ვერავინ ვერაფერს შეცვლის**” (იქვე, 16; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.). აქედან ტერმინი “ფრაზეოლოგია”, რომელიც ენათმეცნიერების როგორც დამოუკიდებელი დარგი გამოიყო XX საუკუნის 30-50-იანი წლების ბოლოს. თანამედროვე ლინგვისტიკაში ფრაზეოლოგიას ლექსიკოლოგიას ან სტილისტიკას აკუთვნებენ (ჭყონია, 2008:11)¹

ფრაზეოლოგია (ბერძნ. **phrasis** “გამოხატვის ხერხი”, “მეტყველების კონსტრუქცია” და **logos** “მოდღერება”) **ეწოდება ამა თუ იმ ენის მყარი გამონათქვამების ერთობლიობას.**

სამეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინს “ფრაზეოლოგია” სხვადასხვაგვარად განმარტავენ. სხვადასხვა ინტერპრეტაცია გვაქვს განმარტებით და ტერმინოლოგიურ ლექსიკონებშიც. ფრაზეოლოგიის განმარტებაში მთავარი ის არის, რომ ყველა ენაში გვაქვს წინასწარ გამზადებული (მწერლების, ხელოვნების მუშაკების, გამოჩენილი ადამიანების მიერ შექმნილი) ისეთი ლოკალიზებული შესატყვისები, რომლებიც დამკვიდრდა ამა თუ იმ ენაში როგორც მყარი გამონათქვამები და რომლებიც გამოიყენება მეტყველებაში საჭიროების შემთხვევაში.

ზოგი ლინგვისტი ფრაზეოლოგიურ კონსტრუქციას **იდიომს** უწოდებს: “ცნობილი და წინასწარ მოცემული მნიშვნელობით გამზადებულ ერთიან გამოხატვას, ხოლო ამ ერთეულების გამოხატულებათა ერთობლიობას იდიომი ეწოდება (ჭყონია, 2008:14). ამ აზრის მატარებელი ლინგვისტები ფრაზეოლოგიას განიხილავენ ფართო მნიშვნელობით, სადაც გაერთიანებულია ანდაზები, თქმები, მოსწრებული სიტყვები და მისთ. ბ. ლარინის აზრით, ფრაზეოლოგია არის “რამდენიმე სიტყვისაგან შემდგარი მჭიდრო შენაერთები, რომლებიც გამოხატავენ ერთიან წინადადებას” (იქვე, 14); ფრაზეოლოგიას ზოგი უწოდებს “ლექსიკალიზებულ” სიტყვებს. ტერმინი “ლექსიკა-

¹ ფრაზეოლოგიის საკითხების განხილვისას მეტწილად გამოყენებული გვაქვს ლიანა ჭყონიას სადისერტაციო ნაშრომი: „ფრაზეოლოგიზმები, მათი უნივერსალურობის საკითხი არამონათესავე ენებში თარგმანის საფუძველზე“. ბათუმი, 2008.

ლიზაცია”, “ლექსიკალიზირება” გერმანული ენიდან მიღებული კალკია და ნიშნავს ფრაზეოლოგიური კონსტრუქციის “ერთ სიტყვად გადაქცევას” (იქვე, 15).

თ. გამყრელიძისა და სხვა ავტორების მიერ შედგენილ “თეორიული ენათმეცნიერების კურსში” ფრაზეოლოგიის შესახებ ვკითხულობთ: “ფრაზების აგება ენაში ხდება ლექსემათა და სიტყვაფორმათა კომბინირებისა და შერჩევის ზოგადი კანონზომიერებების – მათ შორის სემანტიკური წესების – მიხედვით; მაგრამ ზოგადი სემანტიკური წესებით ზოგიერთი ფრაზის მნიშვნელობა მასში შემავალ ლექსემათა მნიშვნელობებზე (მათ სალექსიკონო განმარტებებზე) არ დაიყვანება. ასეთი ფრაზების კომპონენტებს შორის მჭიდრო კავშირია, ამიტომ მათ მყარ შესიტყვებებს ანუ ფრაზეოლოგიზმებს (ფრაზემებს, ლექსიკალიზებულ შესიტყვებებს, ფრაზეოლოგიურ ერთეულებს) უწოდებენ – თავისუფალი შესიტყვებების საპირისპიროდ” (გამყრელიძე და სხვ., 2003:374; ხაზი ავტორებისაა, – ნ. ჭ.).

ამგვარად, ლინგვისტიკაში არ არსებობს ტერმინის “ფრაზეოლოგიზმი” ერთიანი ინტერპრეტაცია, ზოგადად შეიძლება განიმარტოს ასე: ფრაზეოლოგიზმი არის ორი ან მეტი კომპონენტისაგან ან აგლუტინაციური კომპონენტებისაგან შემდგარი სემანტიკურად თუ ლექსიკურ-გრამატიკულად მყარი და დაუშლელი ერთეული ენისა.

ტერმინი “აგლუტინაციური” იმიტომ ვახსენეთ, რომ ამ ტიპის ენებში ხშირად ვაწყდებით ერთსიტყვიან ფრაზეოლოგიზმებს. მაგალითად, ქართული ფრაზეოლოგიური გამოთქმა “ღმერთო ჩემო!” გამოიყენება წინადადებაში ჩართულის სახით და იგი გამოხატავს წუხილს, გაკვირვებას, გაოცებას და ა. შ. ავიღოთ ორი ფრაზეოლოგიზმი და შევადარათ ისინი, როგორი შესაბამისობები გვაქვს სხვადასხვა ენაში:

ქართ. ღმერთო ჩემო!

რუს. Боже мой!

თურქ. Allahım!

ინგლ. My god!

რუს. Железная дорога

ქართ. რკინიგზა

გერმ. Eisenbahn

თურქ. demiryolu

გერმ. Großer Gott

ინგლ. railway

(სიტყვასიტყვით: დიდო ღმერთო!)

როგორც შედარება გვიჩვენებს, თურქული ენა ძლიერი აგლუტინაციური ენაა, რომლის საფუძველზე ზემომოყვანილი ფრაზეოლოგიზმები ერთიანი სიტყვითაა გამოხატული, დანარჩენი ენები მეტ-ნაკლებად ავლენენ აგლუტინაციურ თვისებებს. სემანტიკური თვალსაზრისით ორივე ფრაზეოლოგიზმს (ღმერთო ჩემო! და რკინიგზა) ერთნაირი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ კომპონენტური შემადგენლობით ისინი არ ემთხვევიან ერთმანეთს (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:17).

რაც შეეხება საკითხს, თუ რა უნდა გაერთიანდეს (როგორი ერთეულები), აქაც აზრთა სხვადასხვაობა გვაქვს. ზოგი ფრაზეოლოგიზმების შემადგენლობაში აერთიანებს მხოლოდ და მხოლოდ წმინდა ფრაზეოლოგიურ ერთეულებს, ზოგი კი ყველა სახის შესიტყვებებს, მათ შორის ანდაზებს, თქმებს, აფორიზმებს, სხვადასხვა სახის შტამპებს და ა. შ. პირველ შემთხვევაში ფრაზეოლოგია გაიგება ვიწრო მნიშვნელობით, მეორე შემთხვევაში – ფართო მნიშვნელობით.

ფ. დე სოსიური გამოყოფს თავისუფალ და არათავისუფალ (მყარ) გამონათქვამებს. თავისუფალი გამონათქვამები დამახასიათებელია ჩვეულებრივი მეტყველებისათვის, სადაც ინდივიდი თავისუფლად გრძნობს თავს. მაგრამ ენაში გვაქვს ასევე “მყარი გამონათქვამები”, რომლებიც “მზა სახით” გვხდება და ჩვევა გამორიცხავს რისამე შეცვლას მაშინაც კი, როცა მათში მნიშვნელობის მქონე ელემენტები გამოიყოფა (სოსიური, 2002:130).

უნდა აღინიშნოს, რომ XIX საუკუნიდან მოყოლებული XX საუკუნის 20-30-იან წლებამდე ფრაზეოლოგიზმებზე მსჯელობა და კამათი არ შეწყვეტილა. ამ ხნის მანძილზე ფრაზეოლოგიზმებს იხილავდნენ სტრუქტურული, სემანტიკური და ფუნქციონალური თვალსაზრისით, თუმცა ფრაზეოლოგიზმების მთავარი კლასიფიკაცია დაკავშირებულია აკად. ვ. ვინოგრადოვის სახელთან (ჭყონია, 2008:19). ამასთან დაკავშირებით საჭიროა შევადაროთ ორი ტერმინი “ფრაზეოლოგიზმი”

და “იდომი”, რომელთა შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს ენათმეცნიერებაში, მაგრამ ამ შემთხვევაში ვიზიარებთ თ. გამყრელიძისა და სხვათა აზრს: იდომი (ბერძნ. *idiōma* “თავისებურება”) ანუ იდიომატიური გამოთქმები ფორმით ემთხვევა თავისუფალ შესიტყვებებს, მაგრამ მათი სემანტიკური მნიშვნელობა გარდაქმნილია და ისინი გამოხატავენ ერთიან (ბმულ) მნიშვნელობებს: “ტყემალზე ზის” (“არაფერი იცის”). ამ შემთხვევაში ფრაზეოლოგიზმი “ტყემალზე ზის” პირდაპირი გაგებითაც გამოვხატოთ, როგორც თავისუფალი შესიტყვება. მაგ., ბავშვი ტყემალზე ზის და მღერის სხვადასხვა ჰანგებს. ამგვარად, იდიომი იგივეა, რაც ვ. ვინოგრადოვის მიერ შემოთავაზებული ტერმინი “ფრაზეოლოგიური შენაზარდი” (მეტწილად”) ან “ფრაზეოლოგიური შენაერთი” (იქვე, 20).

ფრაზეოლოგიური ერთეულების გამოსახატავად საფუძველმოკლებული იქნება გამოვიყენოთ მხოლოდ ტერმინები: “მყარი შესიტყვებები”, “მყარი გამონათქვამები”, “მყარი შეხამებები”, რადგან გარდა ფრაზეოლოგიზმებისა, ენაში სხვა მყარი შესიტყვებებიც არსებობს, მაგ., “წვიმიანი ამინდი”, “სუსხიანი ზამთარი” და ა. შ. ჩვენ ვერ ვიტყვით ზაფხულზე “სუსხიანი ზაფხული”, არამედ ვამბობთ “გრილი ზაფხული”. ამიტომ ფრაზეოლოგიური ერთეულების გამოსახატავად უმჯობესია გამოვიყენოთ ტერმინები: “მყარი ფრაზეოლოგიური გამონათქვამები”, “მყარი ფრაზეოლოგიური შესიტყვებები” და ა. შ. ტერმინი “მყარი გამონათქვამი” უფრო ზოგადი ტერმინია (იქვე, 21-22).

§ 89. ფრაზეოლოგიზმების წარმომშობი წყაროები

ფრაზეოლოგიური ერთეულის წარმომშობი წყაროები და კრიტერიუმები ენაში სხვადასხვაა. ამ მიმართებით ენათმეცნიერებაში არ არის ერთნაირი აზრი (ჭყონია, 2008:23-24).

ლარინი იძლევა ფრაზეოლოგიური ერთეულების წარმომშობ კონკრეტულ პირობებს და განსაზღვრავს თავისუფალი შესიტყვებებისაგან ფრაზეოლოგიური “სტერეოტიპების კანონზომიერებებს”:

1. ფრაზეოლოგიური ერთეული კარგავს იმ ნომინატიურ ფუნქციას, რომელიც მას ჰქონდა ამ ერთეულის წარმოშობამდე;

2. ხდება ენის სემანტიკური გამდიდრება, რომ ფრაზეოლოგიურ ერთეულს უჩნდება ახალი მნიშვნელობა მეტაფორიზაციის სახით;

3. სამეტყველო პრაქტიკაში ფრაზეოლოგიური ერთეულის შევიწროება-შემოკლება ხდება, რის საფუძველზე იკარგება სიზუსტე, მაგრამ რჩება “სასიგნალო ფრაგმენტი”, რომელიც მალე იქცევა დაუშლელ ერთეულად;

4. თავისუფალი ერთეულის ნომინატიური ფუნქციის მივიწყებით წარმოებს პირველადი გრამატიკული სტრუქტურის რღვევა (დაწვრ. იხ. ლ. ჭყონია, 2008 : 24).

ფრაზეოლოგიური ერთეულის წარმომშობი წყაროების შესახებ ლინგვისტებს შორის აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ზოგი ფრაზეოლოგიზმების წარმომშობ წყაროდ მიიჩნევს “მეტაფორულ გააზრებას”, ზოგი – “ხატოვნებას”, “კომპონენტთა გადატანით მნიშვნელობას”, ზოგი თვლის “გრამატიკულ დაუშლელობას”, ზოგი – “კვლავწარმოებას”, “სიმყარეს” ა. შ. და ა. შ. (დაწვრ. იხ. იქვე, 24-26).

ფრაზეოლოგიის არსი ვლინდება ისეთ საკატეგორიო ნიშნებში, როგორიცაა მისი ლექსიკური მნიშვნელობა და გრამატიკული კატეგორია (პარადიგმატული ფორმები). ფრაზეოლოგიური ერთეული ახლოს დგას სიტყვასთან, მისი მნიშვნელობა ერთ სიტყაზე დაიყვანება, რომ ფრაზეოლოგიზმის ლექსიკური და გრამატიკული ერთიანობა იძლევა ამ ერთეულის სემანტიკას, მაგ., “წერილი წაიღო” (შდრ. რუს. «Отправился на тот свет»), ე. ი. მოკვდა; “მოთმინება მოიკრიბა” = “Запастился терпением», – ე. ი. მოითმინა და ა. შ.

ფრაზეოლოგიზმის ამოსავალი წერტილია თავისუფალი შესიტყვება. თუ ვიტყვით “საწყალმა წერილი წაიღო”, ვგულისხმობთ ვიღაცის სიკვდილს, მაგრამ თუ ვიტყვით “მეგობარმა ფოსტაში წერილი წაიღო”, ამ შემთხვევაში ტექსტის რეალობასთან გვაქვს საქმე, სიტყვათა პირდაპირ მნიშვნელობებთან. ამგვარად შესიტყვება “წერილი წაიღო” ორმაგი მნიშვნელობი-

საა, – ერთია როგორც პირდაპირი ფუნქციური მნიშვნელობა, მეორე – გადატანითი მნიშვნელობა ანუ ეს უკანასკნელი ლექსიკალიზებულია, საკუთარი ლექსიკური მნიშვნელობა შეიძინა (ნებეირიძე 1991:239).

ფრაზეოლოგიზმი, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული, სიტყვის მსგავსად ხასიათდება სამი საერთო კატეგორიალური მნიშვნელობით: 1. ლექსიკური მნიშვნელობით; 2. კომპონენტური შემადგენლობით და 3. გრამატიკული კატეგორიებით.

ფრაზეოლოგიზმების ერთ-ერთი წარმომშობი წყაროა ანდაზები, თქმები და აფორიზმები. მაგ., “ხელი ხელს ბანს” (შდრ. რუს. «Рука руку моет») – ეს ფრაზეოლოგიზმი მიღებულია ანდაზისაგან “ხელმა ხელი დაბანა, ორივემ – პირიო” (რუს. “Одна рука моет другую, обе руки моют лицо»; თურქ. “Bir el eli yıkar, iki el bir yüzü yıkar”) (დავგრ. იბ. ჭყონია, 2008 : 29-32).

§ 90. ფრაზეოლოგიზმების კლასიფიკაცია

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ფრაზეოლოგიზმების ორგვარი კლასიფიკაცია არსებობს – გრამატიკული (სტრუქტურული) და სემანტიკური.

გრამატიკული ფრაზეოლოგიზმების 7 სახეს გამოყოფენ. ესენია:

1. ზმნური ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც ზმნის კითხვაზე – რა ქნა? – მოგვიგებენ (წარბი ასწია, ე. ი. გაბრაზდა – რა ქნა?);

2. სუბსტანტიური ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც არსებითი სახელის კითხვებზე პასუხობენ (განტევების ვაცი – ვინ?; მონოპოლისტური კაპიტალიზმი – რა?);

3. ზმნიზედური ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც მოგვიგებენ ზმნიზედის კითხვებზე – როგორ?, სად?, რატომ? და ა. შ. (განზე დარჩენა Остаться за бортом – სად? ან როგორ?);

4. ადიექტიური ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც მიუგებენ ზედსართავი სახელის კითხვებზე (მტკივნეული საკითხი – Большой вопрос – როგორ?);

5. შორისდებულური ფრაზეოლოგიზმები (აბა: აბა, წერე! А ну пиши!);

6. მოდალური ფრაზეოლოგიზმები (როგორ შეიძლება! Как это можно!);

7. კავშირიანი ფრაზეოლოგიზმები (იმიტომ რომ - Потому что).

სემანტიკური თვალსაზრისით ვ. ვინოგრადოვი გამოყოფს სამი ტიპის ფრაზეოლოგიზმებს:

1. **ფრაზეოლოგიური შენაზარდები (фразеологические сращения);**

2. **ფრაზეოლოგიური შენაერთები (фразеологические единства);**

3. **ფრაზეოლოგიური შეხამებები (фразеологические сочетания).**

ბ. გოლოვინი უსაფუძვლოდ გამოყოფს მეოთხე ჯგუფის ფრაზეოლოგიზმებს, ეს არის იდიომები, მაშინ, როცა მნიშვნელობით ისინი იგივეა, რაც ფრაზეოლოგიური შენაზარდები.

იდიომები, იგივე ფრაზეოლოგიური შენაზარდები, ეს ისეთი ფრაზეოლოგიური ერთეულებია, რომელთა კომპონენტები აბსოლუტურად განუყოფელია, არამოტივირებულია სინქრონიული თვალსაზრისით და ცალკეული კომპონენტების ლექსიკური მნიშვნელობა არ იძლევა მთლიანის გაგებას. მაგ., ფრაზეოლოგიური შენაზარდი “განტევების ვაცი” ნიშნავს ადამიანს, რომელსაც სხვის მაგივრად აკისრებენ პასუხისმგებლობას, სხვის მაგივრად აგებინებენ პასუხს.

რუს. Козёл отпущения.

თურქ. Vur abaliya.

თურქულ ენაში სიტყვას “აბალი” ორი მნიშვნელობა აქვს: 1. ნაბადში გახვეული, ნაბადმოსხმული და 2. გადატ. სუსტი. ხოლო სიტყვა “vurmak” ცემას ნიშნავს.

როგორც ვხედავთ, ფრაზეოლოგიზმის “განტევების ვაცი” ცალკეული კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამი არაფერს იძლევა, ფრაზეოლოგიზმის არსს ვერ ხსნის.

ვ. ვინოგრადოვი ფრაზეოლოგიურ შენაზარდებს აბსოლუტურად განუყოფელ და დაუშლელ შესატყვისებად თვლის,

რომლებიც სინქრონიული თვალსაზრისით არამოტივირებულია და მათი სემანტიკური მნიშვნელობა არ არის დამოკიდებული ცალკეული კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამზე, რომ ფრაზეოლოგიურ შენაზარდებში შემავალმა კომპონენტებმა დაკარგეს თავდაპირველი სემანტიკური გაგება და სინქრონიულ მიმართებაში ისინი ქმნიან ომონიმურ წყვილებს. ავიღოთ ფრაზეოლოგიური შენაზარდი “კუს ნაბიჯებით”, რომელსაც რუსულ ენაში შეესაბამება აბსოლუტური შესატყვისი «Черепаший шаг» – (სიტყვასიტყვით: “კუს ნაბიჯები”). ორივე შემთხვევაში აღნიშნული ფრაზეოლოგიზმი ნიშნავს “ნელ, აუჩქარებელ, ზომიერ საქმეს” და არა პირდაპირი გაგებით - „კუს ნაბიჯებს“. როგორც ვხედავთ, ფრაზეოლოგიზმის ცალკეული კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამი ვერ ხსნის მის მნიშვნელობას, – ფრაზეოლოგიზმის შინაარსს.

თურქულ ენაში ფრაზეოლოგიზმის “კუს ნაბიჯებით” შესატყვისია “deve adımı ile” სიტყვასიტყვით: “აქლემის ნაბიჯით”. სამივე ენაში ეს ფრაზეოლოგიზმი აბსოლუტურად განუყოფელი ერთეულია და განეკუთვნება ვ. ვინოგრადოვის „ფრაზეოლოგიურ შენაზარდებს“.

ფრაზეოლოგიური შენაერთები მეორე ჯგუფის ფრაზეოლოგიზმები არიან და როგორც ფრაზეოლოგიური შენაზარდები, სემანტიკურად განუყოფელი ერთეულებია, მაგრამ შენაზარდებისაგან განსხვავებით, იმათი ცალკეული კომპონენტები მოტივირებულია, თუმცა ფრაზეოლოგიზმის გაგება აქაც გადატანის საფუძველზე ხდება..

ფრაზეოლოგიური შენაერთები შეიძლება დაემთხვეს თავისუფალ შესატყვისებს ან ისინი უშვებენ სინონიმურ ჩართვებს. მაგ., როცა ვამბობთ “ცხოვრება ჩქეფს” შეიძლება ზმნა “ჩქეფს” სხადასხვა ზმნით გამოისახოს: “ცხოვრება იღვიძებს”, “ცხოვრება იფურჩქნება”.

ფრაზეოლოგიური შენაერთების მაგალითებია:

თვალთ ანიშნა = თვალი ჩაუკრა, – ე. ი. რაღაცა ანიშნა.

წარბი ასწია = წარბები მოღუშა, – ე. ი. გაბრაზდა.

გულში ჩაიკრა = გულში ჩაიხუტა, – ე. ი. მოეფერა.

ენას კბილი დააჭირე! = ენა ჩაიგდე! – ანუ გაჩუმდი! და სხვა მრავალი.

რაც შეეხება მესამე ტიპის ფრაზეოლოგიზმებს, ვ. ვინოგრადოვის კლასიფიკაციის მიხედვით, – фразеологические сочетания, – სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა ტერმინებით არის ნათარგმნი: “ფრაზეოლოგიური შესატყვისები” (ა. თაყაიშვილი), “ფრაზეოლოგიური კონსტრუქცია” (გ. ნებიერიძე), რაც არასწორია, რადგან აღნიშნული ტერმინები ზოგადი ტერმინებია. ისინი შეიძლება იქნას გამოყენებული ნებისმიერი ტიპის ფრაზეოლოგიზმის აღსანიშნავად.

ტერმინი «фразеологические сочетания» ქართულად უნდა ითარგმნოს როგორც “ფრაზეოლოგიური შეხამება” (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:37-38). ამ ტიპის ფრაზეოლოგიზმების მნიშვნელობა ყოველთვის დაიყვანება ფრაზის შემადგენელი კომპონენტების მნიშვნელობაზე, მაგ., ღორივით გაუმაძღარი, ვირივით ჯიუტი, ბავშვური ქცევა, სამარადისო სიჩუმე, ყორნის თმა, გამოუსწორებელი შეცდომა, ხელს არ გაანძრევს (იგივე: თითს არ გაანძრევს), ხელიდან გამოეცლება და სხვა.

ფრაზეოლოგიურ შეხამებებისათვის დამახასიათებელია შეფარდებითი აზრობრივი დაშლა, ე. ი. ძირითად კომპონენტთან ისეთი მჭიდრო კავშირი აქვს, რომელიც აუცილებელია ფრაზეოლოგიზმის წარმოქმნისათვის. ასე, მაგალითად, სიტყვას “სიჩუმე” შეიძლება შევუხამოთ სიტყვები “სამარადისო”, “წუთიერი”, “ჩამოვარდა”, “სამარისებური”, რომლებიც იძლევიან საფუძველს ფრაზეოლოგიური ერთეულების შექმნისა: “სამარადისო სიჩუმე”, “წუთიერი სიჩუმე”, “სიჩუმე ჩამოვარდა”, სამარისებური სიჩუმე”, – ყველა მათგანი ნიშნავს “დუმბილს”.

პოეტური გამოთქმა “ყორნის თმა” იხმარება ძალიან შავი თმის ეპითეტად, რადგან ყორანი მხოლოდ შავია, ამიტომ მოცემულ ფრაზეოლოგიურ შეხამებაში საყრდენი კომპონენტია, სწორედ, სიტყვა ყორანი. იგი მიუთითებს იმაზე, რომ თმა შავია და არა სხვა ფერის.

როგორც მაგალითები გვიჩვენებს, ფრაზეოლოგიური შეხამებები სინქრონიული თვალსაზრისით მოტივირებულია, უფრო თავისუფალი შეხამებებია, ვიდრე ფრაზეოლოგიური შენაზარდები და ფრაზეოლოგიური შენაერთები.

ნ. შანსკიმ ვ. ვინოგრადოვის ფრაზეოლოგიზმების კლასიფიკაციას დაუმატა მეოთხე ტიპის ფრაზეოლოგიზმები, ესაა **ფრაზეოლოგიური გამოხატვები** (Фразеологические выражения), რომელშიც გააერთიანა ანდაზები და თქმები (იქვე, 38-39). უნდა აღინიშნოს, რომ **ანდაზები, თქმები და აფორიზმები უნდა ჩაითვალოს მხოლოდ ფრაზეოლოგიზმების წარმომშობ ბაზად და არა ფრაზეოლოგიზმებად.**

ფრაზეოლოგიზმები, როგორც ენაში გამზადებული და ჩამოყალიბებული ერთეულები, ხალხის სულიერ კულტურას გამოხატავს. ისინი ეროვნული სულის მატარებლებია. ამიტომ ენაში გვაქვს როგორც სპეციფიკური, ასევე უნივერსალური ფრაზეოლოგიზმები.

უნივერსალური ფრაზეოლოგიზმები მეტწილად დაკავშირებულია ადამიანის სხეულის ნაწილებთან, რომლებიც ყველა ადამიანისათვის ზოგადი და მსგავსია. ამიტომ არსებული ანდაზა “ხელი ხელს ბანს და ორივე – პირსაო”, რომლისგანაც მივიღეთ უნივერსალური ფრაზეოლოგიზმი “ხელი ხელს ბანს”. ვერც ერთ ადამიანს ხელის გარეშე პირის დაბანა არ შეუძლია, ამ სიტყვების პირდაპირი მნიშვნელობით. მაგრამ ფრაზეოლოგიზმი “ხელი ხელს ბანს” პირდაპირ მნიშვნელობას არ გამოხატავს, არამედ იგი ნიშნავს “არაკეთილშობილურ საქმეში სხვის ჩათრევას”. რადგან აღნიშნული ფრაზეოლოგიზმი წარმოქმნილია ადამიანის ხელის საფუძველზე, იგი თითქმის ყველა ენაში არსებობს. ზოგ ენაში კი მის ნაცვლად გვაქვს ჯერ კიდევ ანდაზა. შევადაროთ ენები ამ მიმართებით:

ლათ. Manus manum lavat.

რუს. Руку руку моет

გერმ. Eine Hand wäscht die andere.

თურქულ ენაში შესაბამისად კი გვაქვს ანდაზა: bir el bir eli yıkar, iki el bir yüzü yıkar “ხელი ხელს ბანს და ორივე კი – პირს”.

ფრაზეოლოგიზმები ენის დიდი სიმდიდრე და საუნჯეა. მათ გამოყენებას მეტყველებაში დიდი მნიშვნელობა და ავტორიტეტი აქვს...

§ 91. ტაბუ და ევფემიზმი

სიტყვას ადამიანისათვის განსაკუთრებული წონა აქვს. ინდივიდები სხვადასხვაგვარად აფასებენ სიტყვის ზომა-წონას. ზოგს მოცემული სიტყვა არ მოსწონს იმ მიმართებით, რომ იგი მასში რაღაც გაღიზიანებას იწვევს, ამიტომ უარყოფითად უყურებს და აფასებს მას, ზოგი კი იმავე სიტყვისადმი დადებითად არის განწყობილი.

კ. ჯორჯანელის აზრით, “სიტყვის ქმედით ძალას ადამიანები უხსოვარი დროიდან გრძნობდნენ”, რომ “სიტყვა პირველყოფილი ადამიანის წარმოდგენაში უტოლდებოდა მისთვის ასევე გამოუცნობი ძალით დაჯილდოებულ გარესამყაროს დიად მოვლენებს, როგორიცაა მზე, მთვარე, დარი, ავდარი, წელიწადის დროთა მსვლელობა, მცენარეთა ზრდა, ინფექციური დაავადებანი და ა. შ. და მათთან ერთად მაგიურ სამოსელში ეხვეოდა” (ჯორჯანელი, 1977:5).

სიტყვის ძალა თავდაპირველად ადამიანებში იწვევდა ცრურწმენას. იგი გამოწვეული იყო პირველყოფილი ადამიანის უცოდინარობით. ისინი ვერ აცნობიერებდნენ, თუ რა ხდებოდა მათ ფსიქიკაში (დაწვრ. იხ. იქვე, 5-8).

ისმება კითხვა, მაინც რას წარმოადგენს სიტყვის ძალა? რატომ ვიყენებთ სიტყვის “გველი” ნაცვლად სიტყვას “უხსენებელი” ან “შავჩოხიანი”? და ა. შ.

დასმულ კითხვებზე სწორ პასუხს იძლევა რუსი ფიზიოლოგი ი. პავლოვი, რომელიც მოვლენებს ხსნის პირველი და მეორე სასიგნალო სისტემებით. პირველი სასიგნალო სისტემა, რომელიც ადამიანის მსგავსად ცხოველებსაც გააჩნია, არის

გარე სამყაროს ზემოქმედება ჩვენი ორგანიზმის “ანალიზატორებზე” (ანუ რეცეპტორებზე). გარესამყაროს ზემოქმედებას ცხოველებსა და ჩვენში ყოველთვის კონკრეტული სახე აქვს. ხოლო რაც შეეხება სიტყვას, ეს არის მეორე სასიგნალო სისტემის შედეგი. სიტყვა წარმოადგენს სწორედ ადამიანის გამღიზიანებელ სახეს, მის ძალას (Павлов, 1947:337).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, საქმე გვაქვს ტერმინებთან - “ტაბუ” და “ევფემიზმი” და მათ მნიშვნელობასთან.

სიტყვა, რომელიც ადამიანზე უარყოფითად მოქმედებს და იწვევს განსაკუთრებულ გაღიზიანებას, საზოგადოების მიერ მას ტაბუ (პოლინეზიური tapu tabu “სპეციალურად აღნიშნული”, “აკრძალული”) დაედება, ე. ი. იკრძალება ეს სიტყვა წარმოსათქმელად. მაგ., გარკვეული სახის დაავადებებს (წითელა, ყვითელა, ხველა-ბატონები) ხალხი უბრალოდ უწოდებს “ბატონებს” (შდრ. სიმღერა “მობრძანდება ბატონები”); მოსახლეობის მიერ იკრძალება აგრეთვე ისეთი გამღიზიანებელი სიტყვები, როგორიცაა “გველი”, “ემშაკი”, “მოკვდა” და ა. შ.

ხალხურ ზეპირ სიტყვიერებაში ხდება ტაბუირებული სიტყვების “კეთილშობილური” სიტყვებით შეცვლა. მაგ., მოკვდას ნაცვლად იტყვიან: გარდაიცვალა, განისვენა, მიიძინა, “წერილი წაიღო”; დასაფლავების ნაცვლად ხმარობენ “დაკრძალეს” და ა. შ.

ტაბუირებული სიტყვებს ევფემიზმებს უწოდებენ. ტერმინი “ევფემიზმი” (ბერძნ. **euphemia** “ზრდილობიანად ლაპარაკი”) ნიშნავს სიტყვას (ან გამოთქმას), რომელიც სიტყვის (ან გამოთქმის) სუბსტიტუტად (ლათ. **substitutum** “შემცვლელი”) იხმარება, რადგან იგი მოცემულ ენობრივ კოლექტივში უსიამოვნოდ, უხეშად მიიჩნევა (ჯორჯანელი, 1977:11).

ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ჩვენთან უხეშად მიჩნეული სიტყვები, ყველა ქვეყანაში ერთნაირად იყოს მიღებული. ეს ასე არ ხდება. თუ ერთ ქვეყანაში ესა თუ ის სიტყვა იწვევს გარკვეულ გაღიზიანებას, სხვა ქვეყანაში იგივე სიტყვა შეიძლება დადებითად იყოს შეფასებული. ასე, მაგ., თუ ჩვენში სიტყვა “გველი” იწვევს ზოგიერთისთვის გაღიზიანებას

და იგი შეცვლილია ისეთი ევფემიზმებით, როგორიცაა “უხსენებელი”, “შავჩოხიანი”, „მცურავი“. იგივე სიტყვა დადებითად არის მიჩნეული იმ ქვეყნებში, სადაც გველის ხორცი სხვადასხვა კერძების დასამზადებლად გამოიყენება.

უნდა აღინიშნოს, რომ ევფემიზმები, რომლებიც ენაცვლებიან “აკრძალულ” სიტყვებს, განსხვავებულ შთაბეჭდილებას ახდენენ მსმენელზე. ისმება კითხვა: თუ ტაბუირებულ სიტყვებსა და ევფემიზმებს განსხვავებული მნიშვნელობა აქვთ, მაშინ როგორღა ენაცვლებიან ისინი ერთმანეთს? ხოლო თუ მათ ერთნაირი მნიშვნელობა აქვთ, მაშინ როგორ ახდენენ ისინი განსხვავებულ შთაბეჭდილებას?

დასმულ კითხვებს ამომწურავ პასეხებს სცემს კ. ჯორჯანელი. იგი ამბობს, რომ ასეთ შემთხვევაში “ზდება მნიშვნელობის გადატანა. ამ თვალსაზრისით ევფემიზმი სრულიად ჩვეულებრივი ტროპია, როგორც, მაგალითად, მეტაფორა, მეტონიმია, ჰიპერბოლა და სხვა. მიუხედავად იმისა, ერთი სიტყვის (ან გამოთქმის) ნაცვლად ვხმარობთ მეორეს და ისიც ახალი მნიშვნელობით, გაგებინება მაინც ხდება. ამას უზრუნველყოფს თავდაპირველად კონტექსტი, ... გაგებინება ხდება არა უშუალოდ, არამედ შუალობით, შემოვლითი გზით. მსმენელს თითქოს გამოცანა ეძლევა ამოსახსნელად. უნდა მიხვდეს, სახელდობრ, რაზეა ლაპარაკი, რისი თქმა სურთ. ესაა ევფემიზმის მთელი საიდუმლოება” (ჯორჯანელი, 1977 : 12; ხაზი ჩვენი, – ნ. ჭ.).

მოვიყვანოთ შესაბამისი მაგალითები: როცა ჩვენ გვახსენდება ისეთი დამამძიმებელი სიტყვები, როგორიცაა “საპყრობილე”, “ციხის გახუნებული კედლები”, “რკინისმოაჯირიანი ვიწრო სარკმლები”, “პატიმრების ჭლექიანი სახე” - მათ ნაცვლად ვიყენებთ ემოციურ გამოთქმას “ვირის აბანო”, რომელიც მხიარულ განწყობილებაზე გვაცენებს. “ამაში ბრალი” სწორედ ამ ევფემისტური გამოთქმის ემოციურ იერს მიუძღვის” (იქვე, 13).

ზოგჯერ ევფემიზმების გამოსახატავად მიმართავენ გამონათქვამში გამაღიზიანებელი სიტყვის გამოტოვების ხერხს.

რუსული გამოთქმა «Иди ты », რომელშიც იგულისხმება “Иди ты к чёрту!” , ე. ი. გამოტოვებულია გამაღიზიანებელი სიტყვა «к чёрту». ამ გამოთქმას ქართულად შეესაბამება “ჯანდაბაში, ცხრა მთას იქით წასულხარ”; ქართულ გამონათქვამში “ციხეში ზის” ხშირად ვამბობთ “ზის”: “ჩემი მეზობელი მეორედ ზის უკვე”; ასევე გერმანულ ენაში არც ერთ გერმანელს ეჭვი არ შეეპარება იმაში, რომ გამონათქვამი “Fahre zum...” ნიშნავს “Fahre zum Teufel!” (“ემშაკს წაუღიხარ!”).

ზოგჯერ ტაბუირებულ გამონათქვამში გამოტოვებული სიტყვის ნაცვლად იყენებენ შორისდებულებს, მაგ., “ჰმ, ჰმ!” ან კიდევ მიმართავენ ჟესტ-მიმიკის ხერხს, მაგ., “აი, აქამდეა მოსული” და თან ხელი მიგვაქვს ყელთან, რაშიც იგულისხმება გამოტოვებული სიტყვა (შდრ. “აი, აქამდეა მოსული სიბრაზე”) და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ჯორჯანელი, 1977:17-23).

გამონათქვამში ტაბუირებული სიტყვა შეიძლება სინონიმური რიგით შეიცვალოს. ქართული სიტყვის “ემშაკი” ნაცვლად ხშირად ვამბობთ: “ბოროტი სული”, “ავი სული”, “მაცდური”, “არაწმინდა”, “უწმინდური” და ა. შ. რუსულში: злой дух (“ავი სული”), искуситель (“მაცდური”), лукавый (“ცბი-ერი”, “მზაკვარი”) და ა. შ.; გერმანულში: “der Versucher (“მაცდური”), der Böse (“ბოროტი”) და ა. შ.

ენაში არსებობს ყოველთვის ისეთი სიტყვები ან გამოთქმები, რომლებიც ერთსა და იმავე ობიექტურ მონაცემს აღნიშნავენ, მაგრამ მათ განსხვავებული ემოციური იერი გააჩნიათ. ასეთ შემთხვევაში ევფემიზმებს ტაბუირებულ სიტყვებთან ერთად ათავსებენ სინონიმურ რიგებში. მაგალითად:

1. ტილი, მკბენარი;
2. ვირი, სახედარი, დიდყურა;
3. გველი, უხსენებელი, მცურავი;
4. მოვიდა, მობრძანდა, მოჩანჩალდა, მოეთრია;

5. მოკვდა, დაგვაობლა, სამუდამოდ დაგვტოვა, გარდაიცვალა, თქვენი ჭირი წაიღო, ფეხები გაფშკა, ჩაძალდა. (დაწვრ. იხ. ჯორჯანელი, 1977:104-106).

ამგვარად, ტაბუსა და ევფემიზმების გამოყენება ენაში ლექსიკის გამდიდრების ერთ-ერთი წყაროა. ევფემიზმები სწორედ ტაბუირებულ სიტყვებთან ერთად ერთდაგვარ სინონიმურ რიგებს იძლევიან.

თ ა ვ ი მ ე ც ა მ ე ტ ე ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა

§ 92. მეცნიერული ეტიმოლოგია და ხალხური ეტიმოლოგია

ენის ლექსიკა, როგორც ზემოთ ითქვა, უფრო ცვალებადი ნაწილია ენისა, ვიდრე, ვთქვათ, ფონოლოგია და მორფოლოგია. მაგრამ ენის ლექსიკაში ორი მხარე გამოიყოფა, რომლებიც ცვალებადობის მხრივ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან: პირველია მისი ძირითადი სიტყვები, ენობრივი ნიშნის ფუნქციური მხარე ანუ სხვაგვარად მას უწოდებენ ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდს. მეორე მხრივ, არის სიტყვები, რომლებიც წარმოებულია ძირითადი ლექსიკური ფონდიდან. ასეთ წარმოებულ სიტყვებს არაძირითად ლექსიკას უწოდებენ. ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდი ნაკლებად ცვალებადია, ვიდრე მისი არაძირითადი ლექსიკური ფონდი. ენაში ჩნდება სრულიად ახალი სიტყვები, რომლებსაც **ნეოლოგიზმებს** (ბერძნ. **neos** “ახალი” და **logos** “სიტყვა”) უწოდებენ, ისინი ამდიდრებენ ენის ლექსიკას. მაგრამ, გარდა ნეოლოგიზმებისა, ენაში კიდევ გვაქვს ხმარებიდან გამოსული სიტყვები, რაც გამოწვეულია ლექსიკის ცვალებადობასთან. ასეთ სიტყვებს უწოდებენ **არქაიზმებს** (ბერძნ. **archaios** “ძველი”, ანუ მოძველებული, ყოველდღიური ხმარებიდან გამოსული სიტყვა, გამოთქმა ან გრამატიკული ფორმა).

ინდივიდებს ზოგჯერ აინტერესებთ ამა თუ იმ სიტყვის წარმომავლობა, მისი სტრუქტურული შედგენილობა. ასეთი ინტერესი განსაკუთრებით ვლინდება სიტყვიერების ოსტატთა

მხრიდან, რომლებიც სიტყვების სწორ თუ არასწორ ინტერპრეტაციას იძლევიან.

სიტყვის წარმომავლობაზე მსჯელობა მოითხოვს მის ღრმა მორფემულ ანალიზს, გრამატიკის, სიტყვათწარმოების, სემანტიკისა და ორთოგრაფიის თვალსაზრისით სიტყვის ანალიზს სწორედ მივყავართ ენათმეცნიერების იმ დარგისაკენ, რომელსაც ეტიმოლოგია ჰქვია.

ეტიმოლოგია (ბერძნ. **etymon** “ამოსავალი ფორმა” და **logos** “მოძღვრება”) ენათმეცნიერების ის დარგია, რომელიც მიახლოებით ადგენს სიტყვათა ამოსავალ ფორმებს, რომლებისგანაც წარმოიშვა ესა თუ ის სიტყვა. როცა ვამბობთ “მიახლოებით” ადგენს სიტყვის წარმომავლობასო, ვგულისხმობთ, რომ შეუძლებელია, ჩავწდეთ ბოლომდე სიტყვის თავდაპირველ ფორმას, რომელია პირველადი ამოსავალი წერტილი, რომელია სიტყვის ნამდვილი საწყისი მდგომარეობა. ვ. ფონ ჰუმბოლდტის სიტყვებით რომ ვთქვათ, “ყოველი ენა ამკვიდრებს თავის მასალას ჩვენთვის მიუწვდომელი ისტორიამდელი პერიოდიდან, ხოლო (ხალხის) სულიერ მოღვაწეობას, რომელიც მიმართულია აზრის გამოსახატავად, საქმე აქვს პირდაპირ გამზადებულ მასალასთან: იგი (ხალხი) კი არ ქმნის, არამედ გარდაქმნის” (Гумбольдт, 1984:71).

სიტყვის წარმოშობის დადგენაში მკვლევარს ხელს უწყობს ძველი სამწერლობო ენების შედარებითი ანალიზი, მაგ., ინდოევროპული ფუძეენის დადგენისას დიდი მნიშვნელობა აქვს მონათესავე ენების (სანსკრიტის, ძველბერძნულის, ლათინურის, გუთურის, ძველი სლავურის ...) შედარებით ანალიზს. ცნობილია, რომ თანამედროვე სლავური ენები (რუსული, უკრაინული, ბელორუსული, ჩეხური, სლოვაკური, პოლონური ბულგარული და სხვა) წარმოიშვნენ ერთი საერთოსლავური ფუძეენისაგან.

ისმება კითხვა, რატომ გვაქვს ძველ რუსულში ფორმა **сторона**, ძველ სლავურსა და ბულგარულში – **страна** და პოლონურში – **strona** (პოლონური სარგებლობს ლათინური ალფაბეტით), რომლებიც აღნიშნავენ ერთ მნიშვნელობას –

“ქვეყანა”? შედარებითმა ანალიზმა დაადგინა, რომ ეს სამივე ფორმა ერთი არქაული ფორმიდან *storna მომდინარეობს. ეს უკნასკნელი საერთოსლავური ფუძეენის სიტყვაა, რომლისგანაც თანამედროვე სლავურ ენებში სამი სხვადასხვა ფორმა მივიღეთ (“სტორონა”, “სტრანა” და “სტრონა”).

კიდევ იზადება მეორე კითხვა: რატომ ერთი ფორმიდან მივიღეთ სხვადასხვა ფორმა? საქმე იმაშია, რომ საერთოსლავურის განვითარების გვიანდელი პერიოდი ხასიათდებოდა “ღია მარცვლის კანონის” მოქმედებით, რომლის საფუძველზე ყველა მარცვალ სიტყვაში უნდა ყოფილიყო ღია. როგორც არქაული ფორმა გვიჩვენებს, მისი პირველი მარცვალ დახურულია, ამიტომ სხვადასხვა სლავურ ჯგუფებში აღნიშნულმა ფორმამ მიიღო სხვადასხვა სახე, რომლის საფუძველზე სამივე ფორმაში მივიღეთ ღია მარცვალ (შდრ. *сто-по-на*, *стра-на*, *stro-na*).

ქართველურ ენებში სიტყვა “ჩვენ” ჟღერს სხვადასხვაგვარად: ქართ. – ჩვენ, მეგრ. – ჩქი, ლაზური – ჩქუნ და სვანური – შგუე. ამ ფორმების შედარების საფუძველზე ეტიმოლოგიურმა კვლევამ დაადგინა, რომ ოთხივე ფორმა (ჩვენ, ჩქი, ჩქუნ და შგუე) წარმოიშვა ფორმიდან *ჩუენ (čūen).

თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის მიერ /v/ და /ū - უმარცვლო უ/ ძველ ქართულში ისტორიულად მიჩნეულია ერთი და იმავე ფონემური ოდენობის ვარიანტებად. სათანადო მაგალითებზე დაყრდნობით ისინი მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ძველ ქართულში ხმოვანი /უ/ გვხდება თითქმის იმ პოზიციაში, სადაც შესაძლებელია უმარცვლო /უ/ და /ვ/, ამიტომ /უ/ ხმოვანი დამოუკიდებელ ფონემადაა აღიარებული (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 1965:46 და შმდ.).

ეტიმოლოგიური კვლევის ნაკლი იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენ ვერ ვადგენთ სამწერლობო ძეგლების იქით ადრინდელ ფორმებს, რომ შეუძლებელია დადგინდეს, საიდან წარმოიშვა ფორმები “ჩუენ” და “სტორნა”. თავდაპირველი ფორმების აღდგენა შეუძლებელია.

მეცნიერული ეტიმოლოგიის გარდა, არსებობს კიდევ ხალხური ეტიმოლოგია, რომელიც სიტყვის წარმომავლობას

არკვევს შემთხვევითი მსგავსების საფუძველზე. მაგ., სიტყვას “სამტრედია” უკავშირებენ “სამ ტრედს”, სოფლის სახელი “კაპრემუმი” ხალხურ ეტიმოლოგიაში ახსნილია, როგორც “ჭირვეული, ახირებული ხმაური” (შდრ. რუს. Капризный шум), სოფლის სახელს “აგარა” ხსნიან “აჰა, გარა”-საგან (შდრ. Вот, гора! “აჰა, მთა!”), ქართულ კუთხეს “რაჰა” ხსნიან “რა ჰაა?”-საგან, ქალაქი ჭიათურა ახსნილია, როგორც “ჭიაა თუ რა?” და ა. შ.

ხალხური ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაციები დაუსაბუთებელი, მცდარი და საფუძველმოკლებულია, თუმცა საინტერესო.

მეცნიერული ეტიმოლოგია განსხვავდება ხალხური ეტიმოლოგიისაგან, თუმცა აქაც ზოგჯერ გვაქვს უზუსტობანი. მაგ., დიდმა ქართველოლოგმა ნ. მარმა რუსული სიტყვა симерки “ზინდი” დაყო არასწორ მორფემებად – симер- და -ки და დაუკავშირა ეს სიტყვა ერთ-ერთ ტომს – შუმერებს, რაც არასწორი აღმოჩნდა შემდგომში, რადგან აღნიშნულ სიტყვაში “სუ-“ არის თავსართი და “მერკ-“ – სიტყვის ძირი (შდრ. меркнуть “ქრობა” სინათლის, ვარსკვლავებისა და მისთ.) (დაწვრ. იხ. ნებიერიძე, 1991:254).

§ 93. ეტიმოლოგიური ლექსიკონები და მათში სიტყვის გამოსახვა

მეცნიერულმა ეტიმოლოგიამ დიდი სიფრთხილით და სიზუსტით უნდა დაადგინოს ამა თუ იმ სიტყვის წარმომავლობა. სიტყვის წარმომავლობის სწორ დადგენაში დიდ როლს თამაშობს შედარებით-ისტორიული მეთოდი, რომლის საფუძველზე ვიკვლევთ ენათა ნათესაობას და ვაკეთებთ დასკვნებს.

სიტყვათა აღწერის ხერხების მიხედვით, მათი აღწერის მიზნებისა და ამოცანების განხორციელებისათვის გამოყოფენ სპეციალურ სამეცნიერო ლექსიკონებს, რომლებიც გვიხსნიან სიტყვათა ცალკეულ ასპექტებს, მათ ურთიერთმიმართებებსა და წარმოშობას. ასეთ ლექსიკონებს უწოდებენ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონებს, რომლებიც აშუქებენ სიტყვათა წარმომავლობას.

სიტყვის წარმომავლობაზე მსჯელობა მოითხოვს მის ღრმა მორფემულ ანალიზს, გრამატიკის, სიტყვათწარმოების, სემანტიკისა და ორთოგრაფიის თვალსაზრისით.

ენაში სიტყვის ამოსავალი ფორმები ეტიმოლოგიურ ლექსიკონებში აღინიშნება ვარსკვლავისებური ნიშნით - „*, რომელიც დაისმის სიტყვის დასაწყისში ზემოთ მარცხენა მხრიდან, მაგ., *კაკაბ- „კაკაბი“, *storna „ქვეყანა“ და ა. შ.

ქართულ ენაში გვაქვს კაპიტალური ნაშრომი ჰაინიც ფენრიხისა და ზურაბ სარჯველადის მიერ შედგენილი „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (თბ., 1990) და გ. კლიმოვის „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (M., 1964). ასევე სხვა ენებსაც მოეპოვება ეტიმოლოგიური ლექსიკონები. ამ მხრივ განსაკუთრებით მდიდარია რუსული ენა. რუსული ენის პირველი ეტიმოლოგიური ლექსიკონი გამოსცა ა. გ. პრეობრაჟენსკიმ; გამოდიოდა ნაკვთებით 1910-1914 წლებში. მას დღემდე არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. ფართოდ არის ცნობილი მ. ფასმერის “რუსული ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი”, რომელიც გამოვიდა 1950-1958 წლებში გერმანულ ენაზე ქალაქ ჰაიდელბერგში სამ ტომად. ეს ლექსიკონი რუსულად თარგმნა ო. ნ. ტრუბაჩევმა 1964-1971 წლებში. არის კიდევ ნ. მ. შანსკის ხელმძღვანელობით მრავალტომეული “რუსული ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი” და სხვა.

სიტყვის ეტიმოლოგიის დაძებნა მის ისტორიულ შესწავლას ნიშნავს: სადაურია სიტყვა, საკუთარია თუ ნასესხები, როგორ ვითარდებოდა მისი აგებულება, როგორ შეიცვალა სიტყვამ თავისი სახე და ა. შ. სიტყვის ისტორიის დადგენა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს ეტიმოლოგიის გარკვევას. სიტყვის ისტორიას შედარება არკვევს. შეუძლებელია მოცემული იქნას სიტყვის სწორი ეტიმოლოგია ამ სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე.

თ ა ვ ი მ ე თ ო თ ხ მ ე ტ ე გ რ ა მ ა ტ ი კ ა და მისი დარგები

§ 94. ტერმინი “გრამატიკა” და მისი მნიშვნელობა

ტერმინი “გრამატიკა” (ბერძნ. *grammatikē technē*) პირველად ნიშნავდა “ასოთა კითხვისა და წერის ხელოვნებას” (შდრ. ბერძნ. *grámma* “ასო”). შემდგომში გრამატიკის, როგორც ენათმეცნიერების ერთ-ერთი დარგის, მნიშვნელობა შეიცვალა, გაფართოვდა და გამდიდრდა. ამიტომ ზოგიერთ ლინგვისტს გრამატიკა წარმოდგენილი ჰქონდა ფართო მნიშვნელობით. მასში აერთიანებდნენ ენათმეცნიერების სხვა დარგებსაც. მაგ., ბოდუენ დე კურტენე გრამატიკაში აერთიანებდა შემდეგ დარგებს: 1) ენის ბგერითი მხარე (ფონეტიკა, ფონოლოგია); 2) სემასიოლოგია (სემანტიკა) - მეცნიერება სიტყვათა მნიშვნელობების შესახებ; 3) მორფოლოგია ანუ მეცნიერება ენის აგებულების შესახებ; 4) სინტაქსი ანუ მეცნიერება წინადადების აგებულებისა და მათი შეხამების შესახებ; 5) ლექსიკოლოგია ... ; 6) ეტიმოლოგია ... (დაწვრ. იხ. Куртене, 1963:10-12). ბოდუენ დე კურტენეს მსგავსად, მეცნიერულ გრამატიკაში თითქმის იმავე დარგებს აერთიანებს არნოლდ ჩიქობავაც: „**ფონეტიკა, მორფოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სინტაქსი, სტილისტიკა** - აი ის დარგები, რომლებიც მეცნიერულ გრამატიკაში ჩამოყალიბდა სიტყვისა და შესიტყვების შესწავლასთან დაკავშირებით“ (ჩიქობავა, 2010:184, ტ. II; ხაზი ავტორისაა, - ნ. ქ.). თუ რატომ უნდა განვიხილოთ ზემოაღნიშნული დარგები მეცნიერულ გრამატიკაში, არნ. ჩიქობავა ასეთ პასუხს იძლევა: „შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს დარგები ერთმანეთთან მოწყვეტილ, გამხოლოებულ დისციპლინებს წარმოადგენენ; მათ შორის მჭიდრო შინაგანი კავშირი არსებობს; ზედმიწევნით რომ ვთქვათ, ეს დარგები სხვადასხვა თვალსაზრისით ერთი და იმავე ობიექტის შესწავლის შედეგი უფროა, ვინემ დამოუკიდებელი დარგები“ (იქვე, 184). მაგრამ შემდგომში გრამატიკის მნიშვნელობა უფრო შევიწროვდა, რომლის მიხედვით, ზოგიერთი მეცნიერი გრამატი-

კაში, გარდა მორფოლოგიისა და სინტაქსისა, აერთიანებდა ფონოლოგიას, როგორც მეცნიერებას ფონემათა სისტემის შესახებ, მახვილსა და ინტონაციას (Русский язык. Энциклопедия, 1979:58).

გრამატიკის ასეთი ფართო მნიშვნელობით გაგება იმით აიხსნება, რომ ფონემები სინამდვილეში წარმოადგენენ გრამატიკული ფორმების უშუალო შემადგენელ მატერიალურ ერთეულებს, რომ ფონემები გამოიყენება მორფემებისა და სიტყვა-ფორმების ასაგებად, რომ ყოველი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა-ფორმა რაღაც სემანტიკურ მნიშვნელობას გამოხატავს. აქედან სიტყვა-ფორმების, მორფოლოგიური და სინტაქსური ერთეულების ერთიანობა ქმნის გრამატიკის, გრამატიკული სისტემის როგორც მეცნიერების უმნიშვნელოვანესი დარგის საფუძველს (Русский язык. Энциклопедия, 1979 : 58).

ამჟამად ტერმინის “გრამატიკა” შინაარსი სულ სხვაა:

იმ ლინგვისტების მისამართით, რომლებსაც გრამატიკა ესმით ფართო მნიშვნელობით, **ვ. ადმონი** სამართლიანად შენიშნავს: ამ შემთხვევაში ხომ არ ხდება ტერმინების “გრამატიკა” და “ენა” აღრევაო? იგი ენას ასე განმარტავს: “თავისი არსებობის მთელი სისრულით აღებული ენა წარმოადგენს რთულ, ურთიერთდაკავშირებულ **მრავალსახოვან ერთეულთა ერთობლიობას**” (Адмони, 1988:9; ხაზი ჩვენია, – ნ. ჭ.). ენობრივი ერთეულების სისტემას (და არა გრამატიკულ სისტემას!) ვ. ადმონი ამდაგვარად ჰყოფს:

1. ერთეულები, რომლებიც როგორც ასეთები, არ გამოხატავენ მნიშვნელობას, მაგრამ ისინი უზრუნველყოფენ ენობრივი ერთეულების – მნიშვნელობათა მატარებლების – წარმოქმნასა და ფუნქციონირებას. ასეთ ერთეულებად მას მიაჩნია ფონემები, მარცვლები და სამეტყველო ტაქტი, რომლებიც “ენის არსებობისა და ფუნქციონირების პირობას” ქმნიან”. ასეთ ერთეულებს შეიძლება ვუწოდოთ არასემანტიკური დამხმარე ფონეტიკური (ანუ ფონეტიკურ-გრაფიკული) ენობრივი ერთეულები (იქვე, 9);

2. ერთეულები, რომლებიც გამოხატავენ მნიშვნელობებს, მაგრამ რეალური მნიშვნელობების გარეშე. ეს არის ფონეტიკუ-

რი სიტყვა, ე. ი. სინტაგმა, როგორც ფონეტიკური მთელი, რიტმულ-ინტონაციური მთლიანობა, რომელიც ზოგჯერ შეიძლება დაემთხვეს მთლიან წინადადებას ან მის ნაწილს. მეორე ტიპის ერთეულებს ვ. ადმონი უწოდებს “არადიფერენცირებულ სემანტიკურ ენობრივ ერთეულებს (იქვე, 9-10);

3. ერთეულები, რომლებიც გამოხატავენ თავისებურ განზოგადოებულ მნიშვნელობებს. ასეთ ერთეულებს განეკუთვნება მორფემები, სიტყვები, სიტყვათშეხამებები და წინადადებები. ეს არის “ნიშნადი ენობრივი ერთეულები” (იქვე, 10);

4. ერთეულები, რომლებიც ახდენენ საკომუნიკაციო აქტს მთლიანობაში. ესაა გამონათქვამები, აღებული მთლიანობაში განურჩევლად თავისი სიდიდისა;

5. ერთეულები, რომლებიც მდებარეობენ გამონათქვამებს შორის, უფრო დამთავრებული გრამატიკული მთლიანობით. ისინი წინადადებებია (იქვე, 10).

ჩამოთვლილი პუნქტებიდან აშკარაა, რომ მესამე, მეოთხე და მეხუთე პუნქტების ერთეულები რეალურად გრამატიკის ერთეულებს გამოხატავენ. რაც შეეხება მეორე პუნქტის ერთეულებს, ისინი თემის სადავო საგანია: ზოგი მათ მიიჩნევენ სინტაქსის საგნად, ზოგი კი - ენის ერთეულად. ფ. დე სოსიური მათ “ასოციაციურ მიმართებებს” უწოდებს (სოსიური, 2002:129).

ამგვარად, **სიტყვაწარმოება, მორფოლოგია და სინტაქსი** (და არა ფონეტიკა და ფონოლოგია) **გრამატიკის ქვესისტემებს წარმოადგენენ**, ასე რომ, ენის გრამატიკული წყობა რთული ენობრივი მთლიანობაა, იგი სისტემათა სისტემაა.

დანიელმა მეცნიერმა **ოტო იესპერსენმა** გრამატიკა ორ სახედ დაყო: “ცოცხალი გრამატიკა” და “სისტემური გრამატიკა”. ცოცხალი გრამატიკა (Живая грамматика), მისი აზრით, დამოკიდებულია ადამიანთა მოღვაწეობაზე, რომლის დროს ხდება ერთი ინდივიდის მიერ გამოთქმული აზრის გადაცემა მეორეზე და მეორის მიერ ამ აზრის გაგება, ანუ უზრალოდ რომ ვთქვათ, ცოცხალი გრამატიკა შედგება მოლაპარაკისა და მსმენელისაგან. ასეთი გრამატიკა მოიცავს “თავისუფალ

გამონათქვამებსა და ფორმულებს” (ანუ მყარ გამონათქვამებს, – ნ. ჭ.). ხოლო **სისტემური გრამატიკა** შედგება აღწერითი და ისტორიული გრამატიკებისაგან. აღწერითი და ისტორიული გრამატიკები არის საერთო გრამატიკის ორი ქვესისტემა (დაწვრ. იხ. Есперсен, 2002:29 და შმდ.).

როცა ვსაუბრობთ ამა თუ იმ კონკრეტული სიტყვის სახეცვლილებაზე, ვიყენებთ ტერმინს “სიტყვის ფორმა”, ანუ მორფოლოგიური ფორმა, იგივეა, რაც სიტყვაფორმა. ხოლო ერთი და იმავე სიტყვის ფორმათა წარმოებას ვუწოდებთ **ფორმაცვალებას**. ცნება “**ფორმაცვალება**” მოიცავს ცალკეული სიტყვის ისეთ ცვლილებებს, რომელთა წარმოებისას იგი მთლიანად ინარჩუნებს თავის ლექსიკურ მნიშვნელობას. **სიტყვის ფორმათა ასეთ ერთობლიობას უწოდებენ პარადიგმას** (ბერძნ. **paradeigma** “ნიმუში”, “მაგალითი”) ანუ მარტივად რომ ვთქვათ, პარადიგმა ენაში ნიშნავს ბრუნებისა და უღვლილების ნიმუშებს. მაგ., ქართულ ენაში სიტყვას “მთა” თავისი პარადიგმის **19 ფორმა** გააჩნია (მთა, მთამ, მთას(ა), მთის(ა), მთით(ა), მთად, მთაო; მთები, მთებმა, მთებს(ა), მთების(ა), მთებით(ა), მთებად, მთებო; მთანი, მთათა (მოთხ., მიც., ნათ.), მთანო = 19). ხოლო რაც შეეხება ზმნის მორფოლოგიურ ცვლილებას, აქ გვაქვს **66 ფორმა** (11 მწკრივი: ყოველ მწკრივს 6-6 ფორმა გააჩნია – სამი მხოლობითისა და სამი მრავლობითის, ამგვარად: $6 \times 11 = 66$).

ბრუნებათა და უღვლილებათა სისტემებიდან გამომდინარე, ენაში შეიძლება გვექონდეს სრული და არასრული პარადიგმები. სრულია პარადიგმა, როცა მას არ აკლია არც ერთი ფორმა, ხოლო არასრულია, რომელსაც აკლია ესა თუ ის ფორმა. მაგ., ვაშენებ ზმნას უღლების 66-ვე ფორმა აქვს, სიტყვას “მთა” – ყველა 19-ვე ფორმა, ხოლო სიტყვას “წავთი” აქვს მხოლოდ მხოლობითი რიცხვის 7 ფორმა, მრავლობითის ფორმები მას არ გააჩნია.

ამგვარად, თანამედროვე გაგებით ტერმინი „**გრამატიკა**“ ენის აგებულებას ნიშნავს, ანუ ეს არის სიტყვათწარმოების ხერხების, მორფოლოგიური კატეგორიებისა და ფორმების,

სინტაქსური კატეგორიებისა და კონსტრუქციების სისტემა, მოკლედ კი: გრამატიკა არის მეცნიერება ენის აგებულებისა და მისი კანონების შესახებ (Русский язык. Энциклопедия, 1979 : 58).

§ 95. სიტყვის გრამატიკული და ლექსიკური მნიშვნელობა

ტერმინის “გრამატიკა” ცნებასთან ერთად საჭიროა ვიცოდეთ ტერმინების “ლექსიკური მნიშვნელობა”, “გრამატიკული მნიშვნელობა”, “გრამატიკული ფორმა” და “გრამატიკული კატეგორია”.

ჯერ განვიხილოთ სიტყვის გრამატიკული და ლექსიკური მნიშვნელობა.

ენის ერთ-ერთ ძირითად ერთეულს წარმოადგენს სიტყვა. იგი ენაში არსებობს როგორც ენობრივი ნიშანი, უფრო ზუსტად, როგორც ფორმატა (სიტყვაფორმატა) სისტემა. მაგ., არსებითი სახელი „სახლი“ შედგება სიტყვაფორმატა შემდეგი სისტემისაგან: სახლი, სახლმა, სახლს, სახლის, სახლით, სახლად, სახლო; სახლები, სახლებმა, სახლებს, სახლების, სახლებით, სახლებად, სახლებო; სახლნი, სახლთა (მოთხ., მიც. და ნათ. ბრუნვების ფორმა), სახლნო. სიტყვის ყოველ ცვლილებას ახასიათებს ერთდროულად რამდენიმე, ზოგჯერ ერთადერთი მნიშვნელობა. მაგ., სიტყვაფორმას “სახლმა” არის მხოლოდითი რიცხვისა და მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა; სიტყვაფორმას “გუშინ” აქვს ერთადერთი მნიშვნელობა, იგი გამოხატავს დროის ზმნიზედას, თუ ვიტყვით „დღეს კარგი ამინდია“ და ა. შ.

სიტყვაფორმა არის ამა თუ იმ სიტყვის გამოვლინების ერთ-ერთი სახე (ანუ მისი ერთ-ერთი ფორმა). სიტყვა ენის ურთულესი ერთეულია. იგი ლექსიკურ და გრამატიკულ მნიშვნელობათა რთული მთლიანობაა. მაგ., სიტყვა “ქალაქ-ელ-ეზი” შედგება განსაზღვრული ნაწილებისაგან, რომლებსაც მორფემებს უწოდებენ (ამის შესახებ დაწვრ. იხილეთ ქვემოთ). მორფემა “ქალაქ-“ შეიცავს ლექსიკურ მნიშვნელობას, ხოლო “-ელ-“ და “-ეზი” მორფემებს აქვს გრამატიკული მნიშვნელობა: “-ელ-“ აღნიშნავს სადაურობას, ხოლო “-ეზი”-ი მრავლობითობის

აღმნიშვნელი მორფემაა. ამიტომ ამბობენ, რომ სიტყვა წარმოადგენს როგორც ლექსიკის, ასევე გრამატიკის ერთეულსაც.

სიტყვა როგორც ლექსიკური ერთეული არის მისი ყველა ლექსიკურ მნიშვნელობათა ფორმალური გამოხატვა, როგორც ლექსიკონის ერთეული. მაგრამ სიტყვა როგორც გრამატიკული ერთეული წარმოადგენს გრამატიკულ მნიშვნელობათა მთელ სისტემას. ეს არის ამა თუ იმ სიტყვის ბრუნებათა და უღვლილებათა მთელი სისტემა.

სიტყვის **ლექსიკური მნიშვნელობა** ნიშნავს მის ინდივიდუალურ აზრობრივ ნიშანს, რომელიც ასხვავებს მას სხვა სიტყვისაგან (ნიშნისაგან). ეს არის სწორედ ენობრივი ნიშნის პირველადი მნიშვნელობა, ენის ფუნქციურობა. სიტყვის ამ ძირითად ნაწილს (შდრ. სახლ-ი, რუს. окн-и “ფანჯარა”, თურქ. ev-ler “სახლ-ებ-ი” და ა. შ.), სადაც მორფემებს “სახლ-“, “окн-“ და “ev-“ ლექსიკური მნიშვნელობები აქვთ. ასეთი ტიპის მორფემებს, რომლებსაც ამა თუ იმ ენაში ლექსიკური მნიშვნელობა აქვს, **ლექსიკურ**, ანუ **ნივთიერ**, აგრეთვე **ბაზისურ**, ანუ **ძირითად მორფემებს** უწოდებენ (დაწვრ. იხ. Адмони, 1988:11-12). მაგრამ სიტყვას, გარდა ძირითადი, პირდაპირი მნიშვნელობისა, შეიძლება ჰქონდეს გადატანითი მნიშვნელობებიც. მაგ., სიტყვა “ათამაშებს” პირდაპირი მნიშვნელობით ნიშნავს: “თამაშით ართობს” ბავშვს და მისთ. მაგრამ ამ სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობა კი სხვაა, კერძოდ, “თავის ჭკუაზე ამოქმედებს” და ა. შ. სიტყვის ყოველი გადატანითი მნიშვნელობა საპირისპიროა მისი პირველადი მნიშვნელობისა, როგორც ცნებისა.

გრამატიკული მნიშვნელობა შეიძლება ახასიათებდეს სიტყვათა მთელ კლასებს, მაგ., თანხმოვანფუძიანი სახელებია: ატამი, მსხალი, ფორთოხალი, ლიმონი, ვაშლი, კაცი, ქალი, ბავშვი, ტრაქტორი, ბათუმი, ქარელი, ყვარელი, დიდი, ჭრელი, ერთი, ათი, ჩვენი, ასეთი, აშენებული, გამტყდარი ა. შ. და ა. შ. როგორც ვხედავთ, თანხმოვანფუძიან სახელებში გაერთიანდა არსებითი, ზედსართავი, რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელიც და მიმღეობაც, საკუთარი და საზოგადო სახელებიც, სადაც

გვაქვს როგორც ფუძეკუმშვადი, ასევე ფუძეუკუმშველი სახელები. ყველა მათგანს აქვს ერთიანი ბრუნვითი სისტემა.

ამგვარად, გრამატიკული მნიშვნელობები არ არის ერთდაგვარი ფორმები. ერთი გრამატიკული მნიშვნელობა გულისხმობს მეორე სხვა საპირისპირო მნიშვნელობას და ისინი ლექსიკურ მნიშვნელობებთან ერთად “მოღვაწეობენ”: მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვის ფორმები (სხვადასხვა ენაში); მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო სქესის არსებითი სახელები (ზოგიერთ ენაში); სახელობითი ბრუნვის დაპირისპირება ყველა დანარჩენ ბრუნვასთან და ა. შ.

აკად. ა. შახმატოვმა თავის ნაშრომში «Синтаксис русского языка» ძალიან საფუძვლიანად განასხვავა სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა გრამატიკული მნიშვნელობისაგან: “რეალური მნიშვნელობა (ანუ ლექსიკური მნიშვნელობა, – ნ. ჭ.) აკავშირებს სიტყვას უშუალოდ გარესამყაროსთან, ხოლო გრამატიკული მნიშვნელობა, უპირველეს ყოვლისა, აკავშირებს მას სხვა სიტყვებთან” (Шахматов, 1941:432).

გრამატიკული მნიშვნელობები სხვადასხვა ენაში გამოიხატება განსხვავებული ხერხებითა და საშუალებებით (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

გრამატიკული მნიშვნელობა ენობრივ ერთეულში არსებობს როგორც ფორმათა (სიტყვაფორმათა) სისტემა. მაგ., არსებითი სახელი “მთა” არსებობს შემდეგი სიტყვაფორმათა წყალობით. სიტყვის ყოველი ცვლილება ერთდროულად განსაზღვრავს მასში რამდენიმე მნიშვნელობას ან ერთადერთ მნიშვნელობას. მაგ., მთა – სახ. ბრუნვის და ამასთან მხოლობითი რიცხვის ფორმაა. მთებმა – მოთხ. ბრუნვის და ამასთან მრავლობითი რიცხვის ფორმა (შდრ. რუს. гор-а а-ს აქვს სამი მნიშვნელობა: იგი მიუთითებს სახელობით ბრუნვაზე, მხოლობით რიცხვსა და მდედრობითი სქესის არსებით სახელზე). ზოგ შემთხვევაში სიტყვას აქვს სხვადასხვა ფორმა, მაგრამ გრამატიკული მნიშვნელობის მიხედვით ისინი ერთი და იგივეა. მაგ., მთები და მთანი (ორივე აღნიშნავს მრავლობით რიცხვს), მაგრამ გამოხატვის საშუალება მათ

სხვადასხვა აქვთ: ერთია ებ-იანი მრავლობითის ფორმა, მეორე კი – ნართანიანი მრავლობითისა.

სხვადასხვა ენაში გრამატიკული მნიშვნელობის გამო-მხატველი აფიქსები (მორფემები) სხვადასხვა სახისაა. მაგ., თუ ქართულში სადაურობის აღმნიშვნელი მორფემაა **-ელ-** (სოფლ-**ელ-**ი), რომელიც გამოხატავს ზოგადად ორივე სქესის წარმომადგენელს, რუსულში ორი ფორმანტით გამოისახება – сел-янин (“სოფლელი კაცი”) და сел-янк-а (“სოფლელი ქალი”), თურქულში – köy-**lü** (“სოფლელი”, “გლეხი”) და ა. შ. სხვა შემთხვევაში გრამატიკული მნიშვნელობები ენაში სიტყვის ლექსიკურ მნიშვნელობაზე სხვადასხვა ხერხით ერთვიან. მაგ., თუ ქართულში სიტყვას **“მე-ნახშირ-ე”** ვაწარმოებთ თავსართ-ბოლოსართით, რუსულსა და თურქულში იგივე სიტყვა იწარ-მოება მხოლოდ ბოლოსართის დართვით. შესაბამისად: уголь-**щик**, kömür-**cü**, ხოლო გერმანულში – ფუძისეულ ხმოვანზე უმლაუტის დართვითა და ბოლოსართით **-r**-ს მიერთებით – (die) Kohle – (der) Köhler და ა. შ.

გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემებს უწოდებენ “დამხმარე მორფემებს”. დამხმარე მორფემათა მნიშვნელობა გრამატიკული მნიშვნელობაა, რადგან იგი მიერთებულია მთა-ვარ ლექსიკურ მორფემაზე, რომელიც თითქოსდა “დაეფინება მას”. ასეთი მორფემა უამრავია ენაში და ისინი მხოლოდ გრამატიკულ მნიშვნელობებს გამოხატავენ. მაგ., გერმანულ ენაში სიტყვაფორმაში შეგვიძლია გამოვყოთ ლექსიკური მორ-ფემა, დანარჩენი გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემები იქ-ნება, კერძოდ, der Knabe „ბიჭი“ – die Knaben „ბიჭები“, das Hemd „პერანგი“ – die Hemden, სადაც **-n** და **-en** სუფიქსები გრამატიკული მნიშვნელობის მრ. რიცხვის აღმნიშვნელი დამხმარე მორფემებია (დაწვრ. იხ. შათირიშვილი, 1989:25-28).

ქართულ ენაში გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემები სულ სხვაგვარია, მაგ., სახლ-ებ-მა, სადაც “სახლ-” ლექსიკური მორფემაა, **“-ებ-“** – დამხმარე მრავლობითობის აღმნიშვნელი მორფემა, ხოლო **“-მა”** – მოთხრობითი ბრუნვის გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემა. თურქულში სიტყვა ev-ler-imiz-de ნიშ-

ნავს “ჩვენს სახლებში”, სადაც “ევ-“ არის ლექსიკური მნიშვნელობის მორფემა, დანარჩენი კი გრამატიკული მნიშვნელობის დამხმარე მორფემებია (“-ლერ-“ აღნიშნავს მრავლობითობას, “იმიზ” – “ჩვენ” და “დე” – “ში”). როგორც ვხედავთ, გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემები თურქულ ენაში მიერთებულია თანმიმდევრობით ლექსიკურ მორფემებზე.

სხვადასხვა ენაში არჩევენ გრამატიკულ და სიტყვათმწარმოებელ მორფემებს. გრამატიკული მორფემებისაგან განსხვავებით სიტყვათმწარმოებელ მორფემებს შეაქვს სიტყვაში დამატებითი ლექსიკური მნიშვნელობა, ე. ი. ისინი გამოიყენებიან როგორც ახალი სიტყვის მწარმოებელი მორფემები. მაგალითად:

ქართ. სოფლ-ელ-ი, ქალაქ-ელ-ი, ბათუმ-ელ-ი, თბილის-ელ-ი და ა. შ., სადაც ყველა შემთხვევაში მორფემა **-ელ** ახალი სიტყვის მწარმოებელი მორფემაა, რომელიც მიუთითებს სადაურობაზე.

დაბოლოს, დამხმარე მნიშვნელობას ზოგჯერ იძენენ ისეთი მორფემებიც, რომლებსაც სხვა შემთხვევაში ლექსიკური მორფემების მნიშვნელობა აქვთ. მაგ., იქ ოდესღაც ტყეები **იყო** და იქ ოდესღაც ტყე **იყო გაშენებული**. აქ აღნიშნულ წინადადებებში პირველი სიტყვაფორმა “იყო” არის დამოუკიდებელი მნიშვნელობის სიტყვა, იგი შეიძლება შეცვალოთ სინონიმით “არსებობდა”, ე. ი. არის წარსული დროის ზმნის ფორმა. ხოლო მეორე წინადადებაში ფორმა “იყო” შედგენილი შემასმენლის დამხმარე ზმნაა და იგი მიუთითებს მის არა ლექსიკურ მნიშვნელობაზე, არამედ - გრამატიკულ მნიშვნელობაზე, რომელიც მეშველი ზმნის სახელწოდებით არის ცნობილი. ლექსიკური მნიშვნელობა შედგენილ შემასმენელში “იყო გაშენებული” გამოხატულია სიტყვაფორმით “გაშენებული” და არა ფორმით “იყო”. ასეთ დამხმარე სიტყვებს ჩინური გრამატიკა მოიხსენიებს როგორც “ცარიელ” სიტყვებს (Адмони, 1988:12).

გრამატიკული მნიშვნელობის მორფემები არც ენაში და არც მეტყველებაში დამოუკიდებლად არ იხმარება. ისინი გამოიყენებიან და გვხვდებიან მხოლოდ სიტყვაფორმის შიგნით.

§ 96. გრამატიკული ფორმა

გრამატიკული ფორმა და გრამატიკული მნიშვნელობა განუყოფელი ერთეულებია ენაში. გრამატიკული ფორმა ყოველთვის ორპლანია, მას აქვს მატერიალური გარესახე და შინაგანი (გრამატიკული მნიშვნელობა).

ტრადიციულ გრამატიკაში ტერმინი “გრამატიკული ფორმა” გამოიყენება ორი მნიშვნელობით: გრამატიკულ ფორმას თვლიან გრამატიკული მნიშვნელობის გამომხატველ საშუალებად, ერთი მხრივ, და იგი ზოგჯერ ითვლება ტერმინის “სიტყვის ფორმა” ანუ “სიტყვაფორმის” სინონიმად, მეორე მხრივ (Шанский, ч. II, 1981:83).

გრამატიკული ფორმა (სხვაგვარად: სიტყვის ფორმა, სიტყვაფორმა) არის ლექსიკურად ერთი და იმავე სიტყვის ნაირსახეობა, რომლებიც უპირისპირდებიან ერთმანეთს გრამატიკული მნიშვნელობის მიხედვით. მაგ. სახელობითი ბრუნვის ფორმა “ხელ-ი” უპირისპირდება თავისი განსხვავებული გრამატიკული ფორმებით (შდრ. ხელ-მა, ხელ-ს, ხელ-ის და მისთ.) ყველა დანარჩენ სხვა ბრუნვის ფორმას, მაგრამ ლექსიკურად “ხელი ხელია”. ასევე ფორმა “**ვაშენებ**” უპირისპირდება ფორმებს აშენებ (შენ), აშენებს (ის), რადგან პირველი ფორმა აღნიშნავს პირველ პირს, მეორე – მეორეს და მესამე – მესამეს, მხოლოდითი რიცხვის ყველა ეს ფორმა უპირისპირდება მრავლობითის ფორმებს **ვაშენებთ, აშენებთ, აშენებენ**. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულ ზმნას შეიძლება ჰქონდეს მაქსიმუმ 66 ფორმა სერიებისა და მწკრივების მიხედვით. ამიტომ ფორმა “ვაშენებ” უპირისპირდება თავისი გრამატიკული მნიშვნელობით ყველა დაარჩენს – 65-ვე ფორმას.

ენაში სიტყვათა ფორმების დაპირისპირება თითქმის გამოიხატება თავისი საკუთარი ფორმით, რომელიც განსხვავებული იქნება ყველა დანარჩენი ფორმებისაგან. იშვიათად შეიძლება მოხდეს ენაში სხვადასხვა ფორმების მატერიალური დამთხვევა. მაგალითად: ქართულ ენაში I სერიის აწმყოს წრის მწკრივებში – უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითის III პირის

მრავლობითი რიცხვის ფორმები ემთხვევიან ერთმანეთს: რას შვრებოდნენ? (კითხვაც ემთხვევა აქ) – წერდნენ, თლიდნენ, გრეხდნენ, იშენებდნენ და ა. შ. შევადაროთ ორი წინადადება ერთმანეთს: ჭიანჭველები ფულუროში ბუდეს იშენებდნენ და ჭიანჭველები ხის ფულუროში ბუდეს რომ იშენებდნენ, მათთვის კარგი იქნებოდა. პირველ წინადადებაში ზმნა “იშენებდნენ” თხრობითი კილოსაა და უწყვეტელის მწკრივში დგას, ხოლო მეორე წინადადებაში იგივე ზმნა კავშირებითი კილოს ფორმაა. ასევე სხვა ენაშიც შეიძლება მოხდეს ფორმათა დამთხვევა, მაგ. გერმანულში I და III პირის მრავლობითი რიცხვის ზმნის ფორმებია: wir sagen “ჩვენ ვამბობთ” და sie sagen “ისინი ამბობენ; რუსულში: книги “წიგნის” (როგორც მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა) და книги “წიგნები” (როგორც სახელობითი და ბრალდებითი ბრუნვის მრავლობითის ფორმა); თურქულში: gel-mek „მოსვლა“ (gel-ინფინიტივის ფუძეა) gel! „მოდი!“ (ბრძანებითი კილოს ფორმა) და ა. შ.

ფორმათა დაპირისპირება ენებში ხდება ან დაბოლოებების მიხედვით ან სიტყვაფორმების მაწარმოებელი აფიქსების მიხედვით. ლექსიკური იგივეობა გამოიხატება ფუძეთა ერთიანობით, რომლებსაც ერთვის ფლექსიები და ფორმათმაწარმოებელი აფიქსები.

ყოველ გრამატიკულ ფორმას სხვაგვარად “სიტყვაფორმას” უწოდებენ (შდრ. რუს. словоформа). **სიტყვაფორმა მეტყველებაში არის სიტყვის კონკრეტული სახე**, მისი უშუალო “წარმომადგენელი” (შდრ. მაღალი, მაღალმა, მაღალს, მაღლის ... – ყველა მათგანი ერთი და იმავე სიტყვის სიტყვაფორმებია).

ამგვარად, სიტყვა (სხვაგვარად ლექსემა ბერძნ. **lexis** “სიტყვა”, “გამოთქმა”) წარმოადგენს გრამატიკული ფორმების, ანუ სიტყვაფორმების ერთობლიობას, რომელთა ძირი შედგება ლექსიკური ერთიანობისაგან.

სიტყვაფორმები გრამატიკაში ქმნიან თავისებურ სისტემას. ისინი ქაოტურად არ არიან ენაში “მიმოზნეული”, არამედ

გარკვეული წესის მიხედვით დალაგებულ სიმრავლეს წარმოადგენენ.

სიტყვათა ცვალებადობის მიხედვით ენაში შეიძლება გვეყონდეს ცვალებადი და არაცვალებადი ფორმები. ცვალებადია სიტყვა, რომელიც იცვლება ბრუნების ან უდვლილების მიხედვით, ხოლო არაცვალებადი კი არც იბრუნება და არც იუღლება.

§ 97. გრამატიკული კატეგორია

ტერმინი “კატეგორია” ფილოსოფიური ტერმინიცაა და ლინგვისტურიც. ფილოსოფიური ტერმინი (ბერძნ. **kategoria** “კატეგორია”, ნიშნავს “გამოთქმას”, “განსაზღვრებას”, “განსჯას”, “გადაწყვეტილებას”, “ახსნას”) მეცნიერებათა ძირითად და უფრო ზოგად ცნებებს მოიცავს, განსაკუთრებით ლოგიკის ცნებებს (Философская энциклопедия, т. 2, 472; აგრეთვე: ქართ. ენც., ტ. 5, 1980:435) .

თუ პლატონი 5 ფილოსოფიურ კატეგორიას გამოყოფდა (არსებული, მოძრაობა, სიწყნარე, იგივეობა და განსხვავება), არისტოტელე კი – 10 კატეგორიას (სუბსტანცია, რაოდენობა, თვისობრიობა, მიმართება, ადგილი, დრო, მდებარეობა, მდგომარეობა, მოქმედება და ვნება (იქვე, 472; აგრეთვე: ქართ. ენც., ტ. 5, 1980:435).

რაც შეეხება ლინგვისტურ ანუ გრამატიკულ კატეგორიას, იგი უშუალოდ ენის საკითხებთან არის დაკავშირებული. **ერთგვაროვანი გრამატიკული ფორმებისა და გრამატიკული მნიშვნელობების გაერთიანება ენაში ქმნის უფრო განზოგადოებულ და აბსტრაქტირებულ ცნებებს, რომლებსაც გრამატიკულ კატეგორიებს უწოდებენ.** ლინგვისტური (გრამატიკული) კატეგორია (ინგლ. linguistic categories “მტკიცებულება”, “ჩვენება”) ენობრივი ერთეულების სხვადასხვა კლასებისა (მეტყველების ნაწილების) და რიგების ზოგადი თვისებებია (Ахманова, 1966:190), უფრო ზუსტად: – მატერიალურად გამოხატული გრამატიკული მნიშვნელობები, რომლებიც იმყოფებიან ოპოზიციურ მიმართებებში.

ყოველი ენის გრამატიკული წყობა ყალიბდებოდა მრავალი საუკუნის განმავლობაში და მას აქვს საერთო-სახალხო მნიშვნელობა და ხასიათი. ერთი ენა ყოველთვის განსხვავდება მეორე ენისაგან გრამატიკული კატეგორიების, მასში შემავალი გრამატიკული მნიშვნელობებისა და გრამატიკული ფორმების მიხედვით. **არ არსებობს საერთო, ზოგადი გრამატიკა**, თუმცა გრამატიკებს შორის გარკვეული მსგავსებებიც გვაქვს. ამიტომ იყო მცდელობა წარსულში ზოგადი, რაციონალური გრამატიკის შექმნისა ლოგიკის საფუძველზე. ლოგიკოსების დევიზი XVII საუკუნეში იყო ასეთი: “რადგან ლოგიკა ერთია, გრამატიკაც უნდა იყოს ერთი”-ო. ასეთი შეხედულება შემდგომში მცდარი გამოდგა. თუ ორ ენაში გვექნება ერთი და იგივე გრამატიკული კატეგორია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მისი გამოხატვის საშუალებები და ხერხები სრულიად ერთხვეოდე სერთმანეთს.

რა არის კონკრეტულად გრამატიკული კატეგორია?

გრამატიკის საერთო (ზოგადი) ცნებები, რომლებიც განსაზღვრავენ ენის აგებულების ტიპსა და ხასიათს და პოულობენ თავის გამოხატვას სიტყვათა ცვლილების კანონებსა და წესებში, მათი ერთმანეთთან შეხამებებში და სიტყვათა შეხამებებისა წინადადებებში, არის გრამატიკული კატეგორია.

სიტყვების გაერთიანება ერთ გრამატიკულ კატეგორიაში არ არის განპირობებული გამოხატვის ხერხებით. რა ფორმებით გამოიხატება ესა თუ ის კატეგორია, არ აქვს ამას მნიშვნელობა. გრამატიკული კატეგორიის შექმნისათვის მთავარია გრამატიკული ფორმების გაერთიანება მნიშვნელობის მიხედვით. მაგალითად: სახლ-ი, ხე, მთა – სახლ-ებ-ი, ხე-ებ-ი, მთა-ნ-ი, ხე-თ-ა, მთა-თ-ა და ა. შ. მოყვანილ მაგალითებში ფორმანტები -ებ, -ნ, -თ ერთ (რიცხვის) კატეგორიაში ერთიანდებიან, რადგან სამივე აფიქსი მრავლობითი რიცხვის გამომხატველი ნიშნებია.

სემანტიკური თვალსაზრისით გრამატიკული კატეგორია წარმოადგენს ერთგვაროვან გრამატიკულ მნიშვნელობათა წყობას (სერიას). მაგ., რუსულ ენაში სქესის კატეგორია, როგორც ზოგადი მნიშვნელობა, შედგება სამი კერძო მნიშვნელობისაგან,

– მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო სქესის ფორმებისაგან; დროის კატეგორია, როგორც ზოგადი სემანტიკური თვალსაზრისით, ასევე შედგება სამი კერძო კატეგორიისაგან – აწმყო (ახლანდელი), ნამყო (წარსული) და მყოფადი (მომავალი) დროის ფორმებისაგან.

ფორმალური თვალსაზრისით, გრამატიკული კატეგორია ნიშნავს გრამატიკული ფორმების რიგს, წყობას, რომლის მეშვეობით გამოიხატება გრამატიკული მნიშვნელობები. მაგ., ქართული ზმნის მხოლობითი რიცხვის სუბიექტური წყობის პირის ნიშნებია: ვ-, ჰ- (ს-), ხ-, -ს, -ა, -ო, ხოლო მრავლობითი რიცხვისა კი – ვ-თ, ჰ-(ს-), ხ-თ, -ნენ, -ენ, -ნ, -ან, -ეს.

კერძო გრამატიკული მნიშვნელობები (მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვის ფორმები, ცალკეულ ბრუნვათა მნიშვნელობები და ა. შ.) ქმნიან ენაში ოპოზიციურ მიმართებებს, რომლებიც გრამატიკული კატეგორიის არსს გამოხატავენ.

გრამატიკულ ფორმას ენებში შეიძლება ჰქონდეს ერთი ან რამდენიმე გრამატიკული მნიშვნელობა. ერთმნიშვნელობიანი ნიშნები (გრამატიკულად: მორფემები) ძირითადად გვაქვს აგლუტინაციურ ენებში. მაგ., სიტყვაში მთ-ე-ბი, -ებ მორფემა აღნიშნავს მხოლოდ და მხოლოდ არსებითი სახელის მრავლობითობას, -ი კი სახელობითი ბრუნვის ნიშანია.

გრამატიკა ძირითადად შედგება ორი განუყოფელი დარგისაგან – მორფოლოგიისა და სინტაქსისაგან. რადგან გრამატიკულ კატეგორიას საქმე აქვს სიტყვაფორმებთან და მათ შეხამებებთან წინადადებაში, ამ თვალსაზრისით, პირობითად ასხვავებენ **მორფოლოგიურ და სინტაქსურ** კატეგორიებს, თუმცა მორფოლოგია და სინტაქსი გრამატიკის ურთიერთდაკავშირებული დარგებია. ერთი მეორის გარეშე არ არსებობს, ისე როგორც ენა არ არსებობს მეტყველების გარეშე.

მორფოლოგიაში, სიტყვაფორმების აგებულებისა და ცვალებადობის გარდა, შეისწავლება მეტყველების ნაწილებიც. ერთი მეტყველების ნაწილის გარშემო მორფოლოგიური ფორმები და რიგები ქმნიან მორფოლოგიურ კატეგორიას. მორფოლოგიური კატეგორია არის ერთგვაროვანი მნიშვნელობის

მორფოლოგიური ფორმების რიგთა ურთიერთსაპირისპირო სისტემა.

მორფოლოგიური კატეგორიის შემადგენლობაში უნდა გვექონდეს მინიმუმ ორი რიგის ფორმათა დაპირისპირება. სხვაგვარად ვერ მივიღებდით ამგვარ კატეგორიას. ასე, მაგ., თანამედროვე ბულგარულ ენაში დაიკარგა ძველ სლავურში არსებული ექვსივე ტიპის ბრუნება, რომელიც ბულგარული ენის (აგრეთვე სხვა თანამედროვე სლავური ენების) ბრუნებათა საფუძველს წარმოადგენდა. ამჟამად ბულგარულში სახელი არ იბრუნვის, ამდენად არც ბრუნვის კატეგორია გვაქვს ამ ენაში.

თანამედროვე ინგლისურ ენაში არსებით სახელს აქვს ორი ბრუნვა – სახელობითი და კუთვნილებითი. სახელობით ბრუნვას ქართულში შეესაბამება სახელობითი ბრუნვა და კუთვნილებითის – ნათესაობითი. მაგ., it is a **student** “ეს არის **სტუდენტი**”; it is a **student's** book “ეს არის **სტუდენტის** წიგნი” და “ეს არის ბიჭის წიგნი”. ბრუნვათა ასეთი სიმცირის მიუხედავად, აღნიშნულ ენაში მაინც გამოიყოფა ბრუნვის კატეგორია.

ძველ სლავურსა და ძველ რუსულ ენებში სამ-სამი რიცხვი გვექონდა: მხოლობითი, ორობითი და მრავლობითი, აქედან ორობითი რიცხვი დაიკარგა, მიუხედავად ამისა, თანამედროვე სლავურ ენებში შენარჩუნებულია რიცხვის კატეგორია სხვა ინდოევროპული ენებისა და ენათა სხვა ოჯახების გვერდით. მაგალითად:

მხოლობითი რიცხვის ფორმები

ქართული: სახლი, წიგნი, ზღვა, ვაშლი, ქვა...

რუსული: дом, книга, море, яблоко, камень ...

გერმანული: (das) Haus, (das) Buch, (das) Meer, (der) Apfel, (der)

Stein ...

თურქული: ev, kitap, deniz, elma, taş ...

მრავლობითი რიცხვის ფორმები

ქართული: სახლები, წიგნები, ზღვები, ვაშლები, ქვები...

რუსული: дома, книги, моря, яблоки, камни ...

გერმანული: Die: Häuser, Bücher, Meere, Äpfel, Steine ...

თურქული: evler, kitablar, denizler, elmalar, taşlar ...

მაგალითები გვიჩვენებს, რომ აგლუტინაციურ ენებში (ქართული, თურქული) მრავლობითი რიცხვის ფორმები იწარმოება სტანდარტული აფიქსებით, რომლებიც დაერთვის სახელის ფუძეს მხოლოდობითი რიცხვის ყველა ბრუნვაში. მაგ., სახლ-ებ-ი, სახლ-ებ-მა, სახლ-ებ-ს, სახლ-ებ-ის და ა. შ. ხოლო ფლექსიური ენებისათვის მრავლობით რიცხვში ყოველ სიტყვა-ფორმას სხვადასხვა ბრუნვაში აქვს განსხვავებული აფიქსები, მაგ., სახ. дом-а, ნათ. дом-ов, მიც. дом-ам და ა. შ. ამის შესახებ დეტალურად იხილეთ ქვემოთ (რიცხვის კატეგორია).

ასეთ ფორმათა რიგები წარმოადგენენ მორფოლოგიური კატეგორიის ერთეულებს, კომპონენტებს, რომლებსაც ეფუძნება მოცემული მორფოლოგიური კატეგორია. მორფოლოგიური მნიშვნელობა, რომელიც ქმნის ყველა ფორმისათვის საერთო, ზოგად რიგს, ეწოდება კატეგორიალური მორფოლოგიური მნიშვნელობა (Грамматика-80:456).

ერთი კატეგორიის ფარგლებში კომპონენტებს შორის მიმართებები ქმნიან მორფოლოგიურ დაპირისპირებებს ანუ ოპოზიციებს. მაგ., დროის კატეგორია: აწმყო, ნამყო და მყოფადი; სქესის კატეგორია: მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო; პირის კატეგორია: პირველი, მეორე და მესამე და ა.შ.

თ ა ვ ი მ ე თ ხ უ თ მ ე ტ ე

სიტყვათწარმოება და მორფემიკა

§ 98. სიტყვათწარმოების შესასწავლი ობიექტი და სიტყვის ეტიმოლოგიური ანალიზი

სიტყვათწარმოება სწავლობს სიტყვათა მონათესავე კავშირებს და სტრუქტურულ ტიპებს, მორფემათა აგებულებებსა და მათ მნიშვნელობებს, აგრეთვე შეისწავლის მთლიან დერივაციას (ანუ სიტყვათწარმოებას). ამიტომ სიტყვათწარმოების კონკრეტულ საგანს წარმოადგენს ლექსიკური ერთეულები მათი მორფემული შედგენილობის თვალთაზრისით (Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:5).

მაგ., სიტყვაში „მშენებელი“ სიტყვათწარმოებისათვის მნიშვნელოვანია არა მისი ლექსიკური მნიშვნელობა და გრამატიკული ნიშნები, არამედ ის, თუ რომელი სტრუქტურული ელემენტებისაგან (უფრო ზუსტად: მორფემებისაგან) შედგება მოცემული სიტყვა. ამ თვალსაზრისით შეგვიძლია გამოვყოთ: 1) სტრუქტურული ტიპი - ფუძე + დაბოლოება (მშენებელ-ი); 2) აქვს წარმოებული ფუძე, რომელიც შედგება თავსართ **მ-** და ბოლოსართ **-ელ-**ისაგან და ძირისაგან „შენება“ და ა. შ.

სიტყვათწარმოების ანალიზისას შეიძლება გამოვყოთ ერთნაირი ტიპის მორფემები, მაგ., **მე-ე** მაწარმოებლები, რომლებიც გამოხატავენ პირის ამა თუ იმ დანიშნულებას, სპეციალობას და ა. შ. : მთესველი, მეჩონგურე, მევიოლინე, მენახშირე, მედოლე და მისთანები; **მ-არ** (დისიმილაციით **მ-ალ**), მა-არ (დისიმილაციით **მა-ალ**): მხატვარი, მწერალი, მწევარი, მათხოვარი, მარჩენალი და ა. შ.

სიტყვის მორფემული შედგენილობა ნიშნავს მოცემულ სიტყვაში ნიშნადი ნაწილების გამოყოფას: ა-სა-შენებ-ელ-ი, შე-მა-წუხებ-ელ-ი, გა-მზადებ-ულ-ი, გადა-სა-სვლ-ელ-ი და მისთ. სიტყვის ასეთი დანაწევრება ხშირად გაიგივებულია სიტყვის სტრუქტურის დადგენასთან, რადგან სიტყვის სტრუქტურა წარმოადგენს მორფემათა ურთიერთდაკავშირებულ და ერთმანეთთან შეფარდებით სისტემას, რომელიც ქმნის ლექსიკურ-გრამატიკულ ერთიანობას. სიტყვის სტრუქტურის ხასიათი რომ გავარჩიოთ, არ არის საკმარისი განვსაზღვროთ მხოლოდ ამ სიტყვის მორფემული შედგენილობა; ამისათვის საჭიროა კიდევ დავადგინოთ მორფემათა სიტყვათწარმოებითი სპეციფიკა, მათი მნიშვნელობა, ის კავშირები და ფარდობითობა, რომლებშიც იმყოფება ეს მორფემები. მორფემული შედგენილობის მიხედვით ერთნაირი ტიპის სიტყვები შეიძლება მეტნაკლებად განსხვავდებოდეს ერთმანეთისაგან თავისი სტრუქტურითა და მორფემათა გაერთიანების მიხედვით. მოვიყვანოთ მაგალითები რუსული ენიდან: **покрикивать** „წამოყვირება“ (წამოიყვირებს) და **поужинать** „ვახშმობა“ (ივახშმებს) - ორივე მათგანი შედგება ერთნაირი თავსართისგან **по-**, არაწარმოებული ფუძისაგან,

ბოლოსართისაგან (-**ива**, -**а**) და ინფინიტივის სუფიქსისაგან -**ть**. მაგრამ ზმნაში **покрикивать** პრეფიქსი „პო-“ და სუფიქსი „-**ива**“ - ამგვარმა პრეფიქს-სუფიქსურმა ხერხმა ზმნა აქცია არასრული ასპექტის ფორმად, ხოლო ზმნაში **поужинать**, რომელიც ნაწარმოებია მხოლოდ პრეფიქსული ხერხით по- ზმნიდან **ужинать**, უჩვენებს სრული ასპექტის ფორმაზე, მაშინ როცა სუფიქსი -**а**- წარმოადგენს მორფემას, რომლის მეშვეობით ნაწარმოებია ზმნა **ужинать ужин**-ისაგან (დაწვრ. იხ. Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:6-7).

„სიტყვის მორფემული შედგენილობის დადგენა და მისი თანამედროვე სტრუქტურა ყოველთვის არ წარმოადგენს ერთდროულად ამ სიტყვის წარმომავლობის გამოვლენას ... ხშირად სტრუქტურული წყვილები გენეტიკურად აღმოჩნდებიან უცხონი ერთმანეთის მიმართ და, პირიქით, მორფემულად და სტრუქტურულად სხვადასხვა ტიპის სიტყვები - მონათესავე სიტყვებად“ (იქვე, 6).

სიტყვის მორფემული ანალიზი ინდივიდუალურია. იგი იძლევა პასუხს, რომელი „ელემენტარული ნიშნადები“ გამოიყოფა მოცემულ ამა თუ იმ დროს მოცემულ ლექსიკურ ერთეულში. ეს არის სიტყვათწარმოების საწყისი სტადია. ხოლო მის საბოლოო მიზანს წარმოადგენს „სიტყვის სტრუქტურის დადგენა და მისი ადგილი სხვა სიტყვებს შორის სინქრონული თვალსაზრისით. ეტიმოლოგიური ანალიზისას დგინდება სიტყვის ამოსავალი სტრუქტურა, რომელიც დამახასიათებელია ენაში მისი წარმოშობის მომენტიდან, რომლის დროსაც ირკვევა, რომელ ბაზაზე შეიქმნა იგი რეალურად“ (იქვე, 8).

სიტყვის ეტიმოლოგიური წარმოშობა სტიქიურად მიმდინარეობს ენაში და იგი დაფუძნებულია სუბიექტურ ლინგვისტურ გამოცდილებაზე.

სიტყვის შედგენილობის გარჩევა და სიტყვათწარმოების ანალიზი უნდა ეყრდნობოდეს ენაში არსებულ ლექსიკურ მასალას და სიტყვათა დანაწევრების წესებს და ა. შ. (იქვე, 8).

სიტყვის მორფემულ ანალიზს სიტყვათწარმოების სისტემისათვის დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არ აქვს. სიტყვათწარმო-

ების სტრუქტურაზე ვილაპარაკოთ იმ მომენტში, როცა მოვახდენთ სიტყვის მორფემულ ანალიზს. რომ შევიდეთ სიტყვათწარმოების სტრუქტურაში, საჭიროა განვსაზღვროთ სიტყვათწარმოების ადგილი სხვა სიტყვებს შორის, დავადგინოთ მისი შემადგენელი მორფემების ლინგვისტური თვისება. სწორედ სიტყვათწარმოების ანალიზი იძლევა შევუფარდოთ მოცემული სიტყვა როგორც განსაზღვრული ერთეული სხვა სიტყვებს (იქვე, 8).

„მორფემული ანალიზი არის მხოლოდ სიტყვათწარმოების დამხმარე საშუალება“ (იქვე, 8-9; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჯ.).

„სიტყვის სტრუქტურის ნამდვილი მეცნიერული ანალიზი და არა სიტყვის მექანიკური დანაწევრება მორფემებად (ზოგჯერ არარსებულისა) შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც სიტყვა განიხილება, ერთი მხრივ, მოცემულ მომენტში მონათესავე და ერთნაირი სტრუქტურის მქონე სიტყვების ფონზე, მეორე მხრივ, მასში არსებული ყველა გრამატიკული ფორმების ერთობლიობაში. ეს არის სიტყვათწარმოების ანალიზის ძირითადი პრინციპი“ (იქვე, 9). მოვიყვანოთ მაგალითები: ააგიზგიზებს, ააგიზგიზა, აგიზგიზებს, აგიზგიზებული, დააგიზგიზებს, დაუგიზგიზებია, გიზგიზებს, გიზგიზი და მისთ. (იხ. ჭყონია და სხვ., 2015:57). მოცემულ სიტყვათა რიგში შეიძლება გამოვყოთ შემდეგი პრეფიქს-სუფიქსები: ა-ა-გიზგიზ-ებ-ს, ა-ა-გიზგიზ-ა, ა-გიზგიზ-ებ-ს, ა-გიზგიზ-ებ-ულ-ი, და-ა-გიზგიზ-ებ-ს, და-უ-გიზგიზ-ებ-ია, გიზგიზ-ებ-ს, გიზგიზ-ი. მოყვანილ მაგალითებში ყველა ნაწარმოები ფუძე მომდინარეობს მარტივი ფუძიდან - გიზგიზ-ი-დან. ამიტომ ნაწარმოებ სიტყვათა ჯაჭვში დიდი მნიშვნელობა აქვს, გამოვყოთ სიტყვათა ძირი, რომელშიც არსებობს ლექსიკური მნიშვნელობა.

მოვიყვანოთ მაგალითები რუსული ენიდან: სიტყვაში *идеть* „ჩაცმა“ შესაძლებელია გამოვყოთ პრეფიქსი *и-*, რადგან ამ სიტყვის გვერდით გვაქვს მონათესავე სიტყვები *раздеть* „გახდა“, *надеть* „დახურვა“, რომლებშიც პრეფიქსების გვერდით არსებობს იგივე სიტყვის ძირი „-де-“ და ინფინიტივის სუფიქსი *-ть*. დაბოლოს, მოცემულ მონათესავე სიტყვებს ვადარებთ ერთნაირი სტრუქტურ-

რის სიტყვებთან (окутать „გახვევა“, раскутать „შეხვეულის გახსნა“, кутать „შეხვევა“), რომლებიც შეიცავენ იმავე დამხმარე მორფემებს, მაგრამ ძირეული მორფემის -დე-ს გარეშე (პირველ შემთხვევაში), რომელიც არ არსებობს უაფექსოდ და ძირეული მორფემის кутать თანაარსებობის შემთხვევაში (Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:9).

ამგვარად, სიტყვათწარმოების ანალიზის საგანს წარმოადგენს მხოლოდ სიტყვის თანამედროვე სტრუქტურა, ხოლო ეტიმოლოგიური ანალიზი ითვალისწინებს, როგორ იყოფოდა სიტყვა წინათ, რა ხერხით იქნა წარმოებული, რა ბაზაზე წარმოიქმნა იგი. მისი ამოცანა გულისხმობს: 1) მშობლიური და უცხოური სიტყვების განცალკევებას; 2) იმ წარმოდგენის გამოვლინებას, რომელიც ჩადებული იქნა სიტყვის ფუძეში; 3) იმის დადგენას, თუ როდის წარმოიშვა სიტყვა ენაში; 4) სიტყვის წინარე ფორმის რეკონსტრუქციას ა. შ. და ა. შ. (დაწვრ. იხ. იქვე, 8-17).

§ 99. მორფემა როგორც ენისა და სიტყვის უმცირესი ნიშნადი ერთეული

სიტყვა არის ენის ძირითადი ერთეული, რომელიც წარმოადგენს გამოხატვის პლანისა და შინაარსის პლანის (ანუ აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის) ერთიანობას. ამიტომ როცა ვამბობთ: სიტყვა იყოფა რაღაც ნაწილებად, ვგულისხმობთ, რომ იგი სწორედ იყოფა ნიშნად (და არა არანიშნად!) ნაწილებად ანუ უცხოურად - მორფემებად.

მორფემა (ბერძნ. **morphē** „ფორმა“, შდრ. ინგლ. morpheme „მორფოლოგიური ერთეული“) ცვალებად სიტყვაში ბმული (სიტყვაზე დამოკიდებული) უმცირესი განუყოფელი ერთეულია ენისა (სუფიქსი, პრეფიქსი, ინფიქსი, ძირი), რომელსაც აქვს ლექსიკური ან გრამატიკული მნიშვნელობა.

სიტყვები ამა თუ იმ ენაში იყოფა ცვალებად (მეტწილად) და არაცვალებად სიტყვებად. ცვალებადი სიტყვები შეიძლება დავშალოთ ნიშნად ნაწილებად, ანუ მორფემებად. მაგრამ ენაში გვაქვს ისეთი სიტყვებიც, რომლებიც შეუძლებელია დაიშალოს ნიშნად ნაწილებად. ამგვარ სიტყვებს განეკუთვნება ზმნიზედები,

დამხმარე მეტყველების ნაწილები (არტიკლი, წინდებული, თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი) და შორისდებულები. მაგალითად: გუშინ, ხვალ, წინათ, ში, შორის, შუა, რატომ, რომ და მისთანები, რომლებსაც არ ახასიათებთ სიტყვათცვალებადობა. ზემოაღნიშნულ სიტყვებში გამოყოფენ მხოლოდ ერთადერთ მორფემას. ეს არის ძირეული მორფემა.

ენაში მეტწილად სიტყვები ცვალებადია. ცვალებად სიტყვებში კი გამოყოფენ ორ-სამ და ზოგჯერ მეტ მორფემას. მორფემის აუცილებელი თვისებაა მისი ნიშნადობა, როგორც სიტყვისა, ე. ი. მორფემაც და სიტყვაც ორივე ნიშნადი ერთეულებია, მაგრამ ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ოთხი დებულებით:

1. მორფემები, როგორც ასეთები, არსებობენ მხოლოდ სიტყვაში, მაშინ როცა სიტყვას აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა, იგი ცნებას გამოხატავს და გვხდება წინადადების შედგენილობაში;

2. სიტყვები შედგენილობის მხრივ არის სტრუქტურული მთლიანობა, ხოლო მორფემები ენის უმცირესი ნიშნადი ერთეულებია, რომელთა დანაწევრება კიდევ შეუძლებელია ან თუ შესაძლებელია (მაგ., ბგერებად), ეს გამოიწვევს ენათმეცნიერების სხვა დარგში გადასვლას (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ქვემოთ);

3. სიტყვებისაგან განსხვავებით მორფემები არ ითვლება ლექსიკურ-გრამატიკულ ერთეულებად. სიტყვები ენაში, როგორც სტრუქტურული ერთეულები, განეკუთვნებიან ლექსიკურ-გრამატიკულ რიგებს. ამიტომ ნებისმიერი სიტყვა წარმოადგენს ენაში როგორც ლექსიკურ-გრამატიკულ ერთიანობას. მორფემა კი მიუთითებს ამა თუ იმ მნიშვნელობაზე და ასრულებს მხოლოდ გრამატიკულ ფუნქციას, აქვს გრამატიკული მნიშვნელობა;

4. სიტყვები ენაში არსებობენ როგორც მაწარმოებელი ერთეულები, რომლებსაც ენის მატარებლები იყენებენ მეტყველებაში სიტყვათწარმოების დროს, ანუ სიტყვათწარმოება ჩვეულებრივი მოვლენაა ენაში, მაშინ როცა მორფემები სპეციალურ შექმნას არ ექვემდებარებიან, ამიტომ ისინი

მზამზარეულად არსებობენ სიტყვაში როგორც ენის ბოლო წარმონაქმნები (დაწვრ. იხ. Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:17-18).

დებულების მეორე პუნქტში აღინიშნა, რომ მორფემა უმცირესი დაუშლელი ერთეულია ენისა, არადა იგი ხომ შეიძლება დავშალოთ კიდევ ბევრებად. ამის შესახებ ჯერ კიდევ ყაზანის უნივერსიტეტის პროფესორი ბოდუენ დე კურტენე იუწყებოდა, რომ ჩვენი მეტყველება იყოფა წინადადებებად, წინადადებები - სიტყვებად, სიტყვები - მორფემებად. წინადადებების დაყოფა სიტყვებად არის მორფოლოგიურ-სემასიოლოგიური მნიშვნელობით დაყოფა. დაყოფა აქ „მთავრდება“. მორფემების ბევრებად დაყოფას მივყავართ უკვე სხვა დარგშიო (Куртене, ტ. I, 1963:182).

სტრუქტურული თვალსაზრისით სიტყვა არ შეიძლება დაიყოს ნიშნად და არანიშნად ერთეულებად. იგი იყოფა ყოველთვის ნიშნად ერთეულებად, ანუ მორფემებად (Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:18). ამგვარად, მორფემა არის ენისა და სიტყვის მინიმალური ნიშნადი ერთეული.

§ 100. მორფემიკა, მორფემა და ალომორფი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ენის ძირითად ერთეულად მიჩნეულია სიტყვა, რომელიც წარმოადგენს გამოხატვის პლანისა და შინაარსის პლანის (ანუ აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის) ერთიანობას. რატომ ვამბობთ, რომ **სიტყვა ენაში არსებობს** როგორც ფორმათა (სიტყვაფორმათა) **ერთიანი სისტემა**? პასუხი მარტივია: ამა თუ იმ სიტყვის ბრუნებათა ან უღვლილებათა სისტემიდან შეუძლებელია რომელიმე ფორმის უარყოფა, ამომ-ლა. ჩვენ ზემოთ დავასახელებთ სიტყვის “სახლი” ყველა ის 19 ფორმა (აქ არ იგულისხმება თანდებულიანი ფორმები: სახლზე, სახლში, სახლთან და ა. შ., არამედ ვგულისხმობთ: 7-ს, მხოლო-ბითი რიცხვის, 7-ს, -ებ-იანი მრავლობითისა და 5-ს, ნართა-ნიანი მრავლობითის ფორმებს), რომელიც მას გააჩნია; ქარ-თულ ზმნას შეიძლება ჰქონდეს 66 ფორმა, – არც ერთი მათ-განის ამოღება სიტყვათა ფორმებიდან შეუძლებელია სწორედ იმიტომ, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში დაირღვეოდა მათი ერთიანი სისტემა. სიტყვაფორმები სიტყვის მოწესრიგებულ

სისტემას ქმნიან და თითოეული მათგანი “ხელუხლებელია” აღნიშნული სისტემის გამო, რომ ყოველი სიტყვაფორმა არის სიტყვის ერთ-ერთი გამოვლინება (მანიფესტაცია), მას ვერავინ ამოშლის სისტემიდან მანამ, სანამ თვითნებურად არ მოხდება დიაქრონიული ცვლილებები.

სიტყვებში გამოიყოფა უმცირესი მნიშვნელობის მქონე ნიშნადი ნაწილები, რომლებსაც **მორფები** ეწოდება. სიტყვის ეს ნაწილები, მათი მნიშვნელობები და ფუნქციონირება შეისწავლება სწორედ სიტყვათწარმოებასა და მორფოლოგიაში (Грамматика-80:123).

ამიტომ ტერმინს “სიტყვათწარმოება” ზოგჯერ უწოდებენ **მორფემიკას** იმ თვალსაზრისით, რომ ამ ორივე დარგს აქვს უშუალო კავშირი მორფემათა აგებულებასთან. **მორფემიკა** (ინგლ. **morphemics** - ბერძნ. morphḗ “ფორმა”), ანუ სიტყვათწარმოება სწავლობს ენაში მორფემათა აგებულებას მათი სიტყვაფორმებში განლაგების კანონზომიერებებსა და თანმიმდევრობებს. სიტყვაფორმა, ამგვარად, ექვემდებარება ხაზოვან დანაწევრებას. სიტყვა, სიტყვაფორმებისაგან განსხვავებით, არახაზოვანი განზოგადოებული ერთეულია ენისა. უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვათწარმოება და მორფემიკა მაინც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან: **სიტყვათწარმოება** უფრო ფართო ცნებაა. იგი სწავლობს, როგორ იწარმოება ერთი და იმავე და სხვადასხვა ძირისაგან როგორც მონათესავე (მოტივირებული) და არამონათესავე (არამოტივირებული) სიტყვები. სიტყვათწარმოება მეტწილად მსჯელობს მორფემათა ლექსიკურ-გრამატიკულ მნიშვნელობებზე. **მორფემიკა** კი ზოგადად ადგენს, რა მორფემები უნდა გამოიყოს ამა თუ იმ სიტყვაფორმაში, როგორია მათი განლაგება, რამდენი მორფემა შეიძლება იყოს სიტყვაში, როგორია მორფემათა სისტემა ზოგადად ენაში.

სიტყვაფორმებში შეგვიძლია გამოვყოთ მნიშვნელობის მქონე სხვადასხვა ერთეულები. **მნიშვნელობის მქონე უმცირეს ერთეულს მორფი** (ბერძნ. morphḗ “ფორმა”) ეწოდება. მორფთა ერთობლიობა კი ქმნის მორფემას. მაგ., ქარხან-ა, ქარხნ-ის; კედელ-ი, კედლ-ის. მოყვანილ სიტყვაფორმებში: “ქარხანა” და

“ქარხნ-“ ერთი მორფემის ორი ალომორფია (ბერძნ. allos „სხვა, მეორე“ და morphe „ფორმა“). ასევე “კედელ-“ და “კედლ-“ ერთი მორფემის ორი ალომორფია. “ქარხანა” და “ქარხნ-“ ურთიერთმიმართებაში ძირეული მორფებია ერთი მორფემისა “ქარხანა”, რადგან ორივე ერთსა და იმავე ლექსიკურ მნიშვნელობას გამოხატავს.

რა ნიშნით უნდა გამოვყოთ მორფთა ერთობლიობის დროს ძირითადი მორფემა? მაგ., მონათესავე სიტყვაფორმებში: **დრეკ**-ს - **დრიკ**-ა - შე-**დრკ**-ა, რომელი მორფი უნდა მივიჩნიოთ სრულ მორფად?

აღნიშნული მორფებიდან ყველაზე სრულ მორფად უნდა მივიჩნიოთ მორფი **დრეკ**-, რადგან /ე/ ხმოვანი, რომელიც ამ მორფშია, ყველაზე უფრო ფართოა ნულოვან და /ი/ ხმოვანთან შედარებით, რომლებიც არსებობენ **დრკ**- და **დრიკ**- მორფებში. ყოველივე ეს იერარქიულ დამოკიდებულებაში შეიძლება გამოვსახოთ: ნულოვანხმოვნიათი მორფი x-დრკ- > ი-დრიკ- > დრეკ- (სრული).

სიტყვაფორმა შეიძლება შედგებოდეს ერთი ან რამდენიმე მორფისაგან, მაგ., ხვალ, ზეგ, ში (თანდებული), არა, რა, ვინ, უცებ; სახლ-ი, სახლ-ებ-ი, გადა-სა-სვლ-ელ-ი, მ-შენებ-ელ-ი, კუთენ-ილ-ი და ა. შ.

§ 101. ფლექსია (დაბოლოება), სიტყვის ძირი და ფუძე

ენაში გამოყოფენ ორი სახის მორფებს – ძირეულსა და აფიქსურს, – ეს უკანასკნელი გვხდება წარმოებულ ფუძეში და თავის მხრიდან იყოფა პრეფიქსურ, სუფიქსურ, ინტერფიქსურ, პოსტფიქსურ მორფებად, ხოლო ფუძის გარეთ (როგორც წარმოებულისა, ასევე არაწარმოებულისა) იმყოფება ფლექსიური მორფები.

ძირეული მორფემა იმით განსხვავდება აფიქსური მორფემისაგან, რომ იგი (ძირეული მორფემა) სიტყვის აუცილებელ ნაწილს წარმოადგენს, რომ არ არსებობს ენაში სიტყვა ძირის გარეშე და მას აქვს ლექსიკური მნიშვნელობა. ხოლო აფიქსური

მორფემა შეიძლება იყოს სიტყვაში და შეიძლება არა, მას გრამატიკული მნიშვნელობა აქვს.

ჯერ განვიხილოთ, რა არის ფლექსია, შემდეგ - სიტყვის ძირი და ფუძე და რით განსხვავდებიან ისინი მეორე ჯგუფის მორფებისაგან?

ფლექსიური (ლათ. **flexio** “მიმოხრა”) ერთეულები, სხვაგვარად დაბოლოება, სიტყვის ბოლოში გვხვდება, ამიტომ მშობლიურ ენაზე ფლექსიას დაბოლოებას უწოდებენ. ფლექსია ლექსიკურ მნიშვნელობას კი არ ცვლის, როგორც ფორმაწარმომქნელი (ფორმაცვლელი) მორფემა, არამედ მას (სიტყვას) გრამატიკულ მნიშვნელობას უცვლის. **ფლექსია ერთი სიტყვა-ფორმის მიმართებას ახდენს მეორე სიტყვაფორმასთან**, ამდენად იგი ცვალებადი მეტყველების ნაწილების უმნიშვნელოვანესი მორფია. მის მნიშვნელობაზე მსჯელობს გ. ვინოკური: “სიტყვები, რომლებიც ბოლოვდებიან ნაწილაკებით, ისინი ვერ ცვლიან სურათს, რადგან ამგვარი სიტყვები რჩებიან იმავე სიტყვებად ამ ნაწილაკების გარეშეც” (Винокур, 1959:404).

ფლექსიური მორფები წინადადებაში ახდენენ სიტყვა-ფორმების ურთიერთცვლილებებს, რომელიც გამოიხატება ბრუნვის, რიცხვისა და პირის კატეგორიათა ცვლილებებში (შდრ. ცხოველი ტყის ბინადარია – ცხოველებს ტყე უყვართ; მე ვმუშაობ, შენ მუშაობ, ჩვენ ვმუშაობთ, თქვენ მუშაობთ და ა. შ.).

გ. ვინოკური საუბრობს აფიქსებისა და დაბოლოების გამიჯვნაზე, რომ “პირველები (აფიქსები, – ნ. ჭ.) შეუძლებელია მეორეების გარეშე, მაგრამ მეორეები შესაძლებელია პირველების გარეშე. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყოველ ფუძეს, მიუხედავად იმისა, შევსებულია იგი თუ არა აფიქსით, აუცილებლად უნდა ჰქონდეს რომელიღაც დაბოლოება, ე. ი. კომპლექსური ტიპის მორფემა..., რომ პირველი ყოველთვის წინ უსწრებს მეორეს..., რომ აფიქსები სიტყვაში შეიძლება იყოს რამდენიმე, ხოლო დაბოლოება კი – მხოლოდ ერთი” (Винокур, 1959:400).

თუ აფიქსები სიტყვაში ბგერათა მონაცვლეობას განიცდიან, დაბოლოებისთვის ასეთი რამ არ არის დამახასიათებელი (შდრ.: слад-ок – слад-к-а “ტკბილი – ტკბილისა”). დაბოლოება ზოგჯერ ნულითაა წარმოდგენილი (შდრ.: стол, карандаш “მაგიდა”, “ფანქარი”). ქართულ ენაში ხმოვანზე დამთავრებულ ფუძეებს სახელობით ბრუნვაში ნულოვანი დაბოლოება აქვთ: დედა, მამა, ძმა, წყარო ყრუ და ა. შ. (შდრ. ძველ ქართულში: დედა-ე, მამა-ე, ძმა-ე, წყარო-ე, ყრუ-ე).

პრეფიქს-სუფიქსები და პოსტფიქსები მნიშვნელობის მქონე მორფემებია, ხოლო დაბოლოებას არ აქვს მნიშვნელობა. იგი არის “აზრის მამოძრავებელი ხერხი” (იქვე, 401). მაგ., ნიშანი -ы სიტყვაში жены ფუძის жен- მნიშვნელობას არაფერს უმატებს, მაგრამ მას ანიჭებს იმ თვისებას, რომელიც აუცილებელია, კერძოდ, რომ შეგვეძლოს თქმა любили жены “ცოლის სიყვარული” მთლიანად კი დაბოლოებები წარმოადგენენ არა საგანთა აზრობრივ ნიშნებს, არამედ „**მნიშვნელობათა ნიშნებს**“ (იქვე, 402; ხაზი ავტორისაა, – ნ. ჭ.).

ტერმინები “ფლექსია” და “დაბოლოება” სინონიმებია. ტერმინის “დაბოლოება” ნაცვლად ზოგჯერ ხმარობენ ტერმინს “ფლექსია” (ლათ. flexio) და პირიქით. ასხვავებენ როგორც სახელის დაბოლოებებს, ასევე ზმნურ დაბოლოებებსაც.

ენებში შეგვიძლია გამონათქვამების მორფემული ანალიზი მოვახდინოთ. თუ გამონათქვამში გვხდება ისეთი ლექსიკური ან გრამატიკული ფორმები, რომლებიც დამოუკიდებლად იხმარება, მათ **თავისუფალი ფორმები** ეწოდება. ხოლო ისეთი ფორმები, რომლებიც არ იხმარება ენაში დამოუკიდებლად და გვხდება მხოლოდ სხვა ფორმებთან ურთიერთობაში, **ბმული ფორმები** ეწოდება. მაგალითად: მცენარე, ზღვა, ქალაქი, წყალი, კინო, წარდგენა და მისთ. – თავისუფალი გამონათქვამებია. მაგრამ ჩამოთვლილი ფორმებიდან (ქალაქი, წყალი) ბმული ფორმებია, რადგან ისინი - “ქალაქ”, “წყალ” და მისთანები დამოუკიდებლად არ არსებობენ.

ბმული ფორმების ჩაწერისას მორფემის წინ ან შემდეგ დეფისი იწერება, მაგ., წარ- (ზმნისწინი), -ი (სახელობითი

ბრუნვის ნიშანი) და ა. შ. დეფისის დასმა განპირობებულია (მორფების წინ ან შემდეგ) იმით, თუ საიდან ერწყმის მორფი სიტყვის ძირს. თუ მორფი უერთდება სიტყვის ძირს მარჯვნიდან, დეფისი ისმება მის წინ, თუ მარცხნიდან – მორფის შემდეგ.

ენაში გვხდება ისეთი თავისუფალი ფორმებიც, რომლებიც არ იშლებიან უფრო მცირე ერთეულებად. ასეთ ფორმებს, ანუ სიტყვაფორმებს, ანუ უბრალოდ სიტყვებს ეწოდება უმცირესი (მინიმალური) თავისუფალი ფორმები. მაგ., ქვა, კლდე, რვა, მე, ის, ხვალ, წინათ და ა. შ. უმცირესი თავისუფალი ფორმებია (სიტყვაფორმები, სიტყვები) (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:178-179).

მორფემები ზოგადად ორი სახისაა: ძირეული და აფიქსური.

ფლექსიასთან ანუ დაბოლოებასთან უშუალო მიმართებაშია სიტყვაფორმის ფუძე. ფუძე ეწოდება სიტყვაფორმის იმ ნაწილს, რომელიც წარმოგვიდგება ფლექსიის ჩამოშორების შედეგად. საჭიროა განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან სახელისა და ზმნის ფუძეები. ქართულ ენაში სახელის ფუძე რომ მოვნახოთ, საჭიროა სახელი ჩავსვათ მოთხრობითს ან მიცემითს ბრუნვაში, ჩამოვაშოროთ ბრუნვის ნიშნები, რაც დაგვრჩება, ის იქნება ფუძე. მაგ., დაფა, წყარო, ხელი, დიდი, ერთი, გახარებული – დაფა-მ, წყარო-მ, ხელ-მა, დიდ-მა, ერთ-მა, გახარებულ-მა, ჩემ-მა და ა.შ. როგორც მაგალითებიდან ჩანს, სახელის ფუძე შეიძლება ბოლოვდებოდეს ან ხმოვანზე ან თანხმოვანზე. ამიტომ გამოყოფენ ფუძეხმოვნიან და ფუძეთანხმოვნიან სახელებს. მაგალითად: ხე, ბუ, დროშა, წყარო, აკაკი, ტაქსი და მისთ. ფუძეხმოვნიანი სახელებია, ხოლო ატამი, ალუბალი, მარწყვი, წიგნი, წიფელი, მაღალი, ასეთი და მისთ. - ფუძეთანხმოვნიანი.

მოთხრობითი და მიცემითი ბრუნვის მიხედვით სახელის ფუძე სრული ფორმითაა წარმოდგენილი. სხვა ბრუნვებში (ნათესაობითი, მოქმედებითი, ვითარებითი) იგი შეიძლება იყოს უსრული სახით (ფუძემკუმშული ან ფუძემოკვეცილი). რაც შეეხება სახელობით და წოდებით ბრუნვებს, აქ შეუძლე-

ბელია ფუძის მონახვა, რადგან ზოგიერთი სახელი აღნიშნულ ბრუნვებში წმინდა ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, ზოგი კი – არა..

ენაში ფუძე შეიძლება იყოს მარტივი და რთული.

ერთი მორფისაგან შემდგარი ფუძე, რომელიც გამოხატავს ძირითად ლექსიკურ მნიშვნელობას და თავისი ბგერითი შედგენილობით ემთხვევა სიტყვაფორმის ძირს, **მარტივი (ძირეული) ფუძე** ჰქვია, მაგ., წყალ-მა, ხე-მ, ქვა-მ, სახლ-მა, თარო-მ. მოყვანილ მაგალითებში წყალ-, ხე, ქვა, სახლ-, თარო მარტივი ფუძეებია.

სიტყვის ფუძე შეიძლება იყოს რთული (წარმოებული) ანუ მარტივ ფუძეს შეიძლება დაერთოს აფიქსები (ლათ. affixsus “მიმაგრებული”), ანუ პრეფიქსები, სუფიქსები ან პოსტფიქსები. ამგვარად, ფუძეს, რომელიც შედგება მარტივ ფუძესთან შედარებით მეტი მორფებისაგან, **რთული ფუძე** ეწოდება, მაგ., სა-სახლ-ე-მ, მა-რჩენა-ლ-ს, სა-გუშაგ-ო-მ, მო-სამართლ-ე-მ, სა-ხელ-ურ-მა, მ-შენებ-ელ-ს და მისთ.

სახელის ფუძესთან შედარებით უფრო რთულია ზმნის ფუძის საკითხი იმდენად, რამდენადაც ზმნის ფორმები გაცილებით მეტია სახელისაზე. ზმნის ყველა ფორმა რომ ვაწარმოოთ, უნდა ვიცოდეთ მისი როგორც მყარი (უცვლელი) ნაწილი, ასევე მასზე დართული ცვალებადი ნაწილებიც. ტერმინები „უცვლელი ნაწილი“, „ცვალებადი ნაწილი“ რადგან თუ ერთი ჯგუფი ზმნის ფორმებისათვის გვექნება „უცვლელი ნაწილი“, იმავე ზმნის მეორე ჯგუფისათვის გვექნება „ცვალებადი ნაწილი“. მაგალითად:

პირველი ჯგუფი: ვ-აქებდე, აქებდე, აქებდე-ს, ვ-აქებდე-თ, აქებდე-თ, აქებდე-ნ;

მეორე ჯგუფი: ვ-აქებდ-ი, აქებდ-ი, აქებდ-ა, ვ-აქებდ-ით, აქებდ-ით, აქებდ-ნენ;

მესამე ჯგუფი: ვი-ქებდ-ე, ვუ-ქებდ-ე, ი-ქებდ-ი, უ-ქებდ-ა;

მეოთხე ჯგუფი: ვა-ქებ, ა-ქებ, ა-ქებ-ს, ვა-ქებ-თ, ა-ქებ-თ, ა-ქებ-ენ.

რომ კარგად გავერკვეთ პირიანი ზმნის უცვლელ და ცვალებადი ნაწილების საკითხში, საჭიროა ვიცოდეთ, რა არის

ზმნის ფუძე, თემა, სავრცობი და მწკრივთა წარმოების საშუალებანი (შანიძე, 1973:386-387).

რა არის ზმნის ფუძე? ზმნის ფუძე ეწოდება ზმნის იმ ნაწილს, რომელიც გამოხატავს მის ლექსიკურ მნიშვნელობას და რომელიც წარმოდგენილია ყველა პირიან თუ უპირო ფორმებში. გამოყოფენ ერთ-, ორ- და მეტ-ბგერიანი ზმნის ფუძეებს (ვა-ქ-ებ, ვა-ღ-ებ, ვი-წყ-ებ, ვ-სვ-ამ, ვ-წერ, ვ-თეს-ავ, ვი-ვიწყ-ებ, მი-ყვარ-ს და ა. შ.) (დაწვრ. იხ. იქვე, 387).

რა არის ზმნის თემა? თემა ჰქვია ზმნის იმ საფუძველს, ანუ საყრდენს, რომელზედაც დაყრდნობილია პირველი ან მეორე სერიის მწკრივთა ფორმები, ე. ი. ისინი გააჩნიათ ამ ორივე სერიის ყველა ფორმას. ზმნას პირველისა და მეორე სერიის მწკრივებში საზოგადოდ სხვადასხვა თემა აქვთ, ხოლო მესამე სერიის მწკრივებს თემის ნიშნები არ გააჩნია. მესამე სერიის მწკრივები ხშირად იყენებენ პირველი სერიის თემას (იშვიათად კი მეორე სერიისა) (იქვე, 387-388).

შედგენილობის მიხედვით თემა შეიძლება იყოს **მარტივი, რთული და გავრცობილი**.

პირველი სერიის მწკრივთა ფორმებს აქვს რთული თემა, ხოლო მეორე სერიისა - მარტივი. გარდა ამისა, პირველი სერიის აწმყო წრეში ორ მწკრივს და მეორე სერიის მყოფადის წრეში ასევე ორ მწკრივს აქვს გავრცობილი ფორმა **დ** ან **ოდ** სავრცობის დართვით. (იქვე, 388).

ერთ-თემიანია თუ ორ-თემიანი ზმნა, დგინდება პირველი და მეორე სერიის მწკრივთა ფორმების დაპირისპირების გზით. მაგალითად:

I ს ე რ ი ა	II ს ე რ ი ა	II კავშირ.
აწმყო	წყვეტილი	
ვ-წერ	ვ-წერ-ე	ვ-წერ-ო
ვ-ჰამ	ვ-ჰამ-ე	ვ-ჰამ-ო
ვ-თლ-ი	ვ-თალ-ე	ვ-თალ-ო
ვ-გრეხ	ვ-გრიხ-ე	ვ-გრიხ-ო
ვ-ხატავ	ვ-ხატ-ე	ვ-ხატ-ო

და მისთანები (თემის ნიშნების შესახებ დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:388-422).

იმ ენებში, სადაც გვაქვს ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა (ინფინიტივი), გამოყოფენ ორი სახის ფუძეს: ინფინიტივისა და აწმყო დროის ფუძეს. **чита-ть** „კითხვა“, **нес-ти** „წაღება“; უკრ. **чита-ти**, **нес-ти**; გერმ. **lez-en**, **trag-en**; თურქ. **oku-mak** „კითხვა“, **bekle-mek** „ლოდინი“ და ა. შ.

რაც შეეხება აწმყო დროის ფუძეს, მაგ. რუსულ ენაში ვპოულობთ ზმნის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში ჩასმით და პირის ნიშნის ჩამოცილებით: они **чита-ют** (**читай-ут**), они **нес-ут** (შესაბამისად: ისინი კითხულობენ, მათ მიაქვთ).

§ 102. მეორე ჯგუფის აფიქსების მოკლე დახასიათება

როგორც წინა პარაგრაფში აღინიშნა, აფიქსები შეიძლება იყოს ორი სახის: ძირეული და აფიქსური, ანუ დამხმარე მორფემები. აფიქსურ (დამხმარე) მორფებს განეკუთვნება პრეფიქსი, სუფიქსი, ინფიქსი, პოსტფიქსი, კონფიქსი.

პრეფიქსი (ლათ. **praefixus** “მიდგმული”, “მიერთებული”, “წინიდან მიმაგრებული”), (იგივეა, რაც ქართული ტერმინოლოგიით **თავსართი**), ისეთი აფიქსური მორფია, რომელიც იმყოფება მარტივი ფუძის შემადგენლობაში როგორც წინამდგომი სიტყვაწარმოქმნელი.

თავისი აგებულებით პრეფიქსი ქართულ ენაში შეიძლება შედგებოდეს ერთი ხმოვნისაგან, ერთი თანხმოვნისაგან, ერთი ხმოვნისა, თანხმოვნისა და ხმოვნისაგან და ა. შ. მაგალითად: ა-შენებს, ა-ლამაზებს, მ-ი-ხატავს, გ-ი-ნათებს, ამო-ჩქევს, ჩამო-რბის, მ-ცურავი და მისთანები. ქართულისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია ხმოვანი პრეფიქსები, რომლებიც „სპეციფიკურ ფორმოზრივ და სემანტიკურ სისტემებს ქმნიან“ (ჯორბენაძე, 1983:3).

ერთსა და იმავე ფრეფიქსს ქართულში სხვადასხვა ფუნქცია გააჩნია. სამართლიანად მიუთითებს ბ. ჯორბენაძე ამ მიმართულებით. იგი ამბობს: „პრეფიქსთა ამგვარი ფუნქციური განაწილება თეორიულად წინააღმდეგობრივია“-ო (იქვე, 6). მაგრამ აგლუტინა-

ციური პრეფიქსი თუ სუფიქსი ქართულში იოლი შესამჩნევია და „დაუბრკოლებლივ“ შეგვიძლია გამოვყოთ ისინი. „ზმნურ ფორმა-თა მარტივი შეპირისპირება: წერ-ს - ს-წერ-ს - ა-წერ-ს - ი-წერ-ს - უ-წერ-ს, მ-წერ-ს - მ-ა-წერ-ს - მ-ი-წერ-ს, ი-წერ-ებ-ა - ე-წერ-ებ-ა, და-უ-წერ-ი-ა - და-ს-წერ-ი-ა, დაუბრკოლებლივ გამოგვაცოფინებს ა-, ი-, უ, ე- ხმოვან პრეფიქსებს... მათ გვერდით მათთან შეფარდებით 0- (ნულ-) პრეფიქსსაც.

ახლა არავის ეპარება ეჭვი, რომ ყველა ეს პრეფიქსი მოქმედი მორფოლოგიური ელემენტი იყო და არის ქართული ენის განვითარების მთელ მანძილზე“ (იქვე, 5).

თავსართები შეიძლება იყოს სიტყვათწარმოებითი და ფორმათა წარმომქნელი. პრეფიქსის სიტყვის ძირზე დართვა ზოგჯერ იწვევს გრამატიკული კატეგორიის ორი საპირისპირო ფორმის წარმოებას: აშენებს უსრული ასპექტის ფორმაა – ა-აშენებს – სრული; კეთება – გა-კეთება; ხატავს – და-ხატავს (შდრ. რუს. строить – по-строить; делать – с-делать; рисует – на-рисует), - ერთი და იმავე ზმნების საპირისპირო გრამატიკული ფორმებია. სხვა შემთხვევაში თავსართები სიტყვათწარმოებითი მნიშვნელობისანი არიან: აშენდება (რაიმე ნაგებობის შექმნას ნიშნავს), ხოლო გადა-შენდება ნიშნავს „ამოწყდება“ (გვარი, შთამომავლობა და მისთ.); რუს. писать „წერა“ (წერს), მაგრამ под-писать „ხელისმოწერა“ რაიმე დოკუმენტზე; გერმ. rechnen „თვლა“ (თვლის), მაგრამ abrechnen „ანგარიშის ჩაბარება“ (ანგარიშს აბარებს); უკრ. бувати „ყოფნა“ (არსებობა), მაგრამ забувати „დავიწყება“ და ა. შ.

სუფიქსი (ლათ. *suffixus* “მიმაგრებული”), (იგივეა, რაც ბოლოსართი), ისეთი სიტყვაწარმომქნელი (ან ფორმაწარმომქნელი) აფიქსია, რომელიც ჩნდება მარტივ ფუძესა და ფლექსიას შორის. მაგალითად: აშენება – აშენებ-**ულ**-ი, დაწერა – დაწერ-**ილ**-ი, ბათუმი – ბათუმ-**ელ**-ი, მუხა – მუხ-**ნარ**-ი და ა. შ. (შდრ. რუს. учить “სწავლა” – учи-**тель** “მასწავლებელი”; летать “ფრენა” – лёт-**чик** “მფრინავი”; реш-и-ть “გადაწყვეტა” (სრული ასპექტის ზმნაა) – реш-**а**-ть (უსრული ასპექტისა) და ა. შ.

ენაში სიტყვათა წარმოებისათვის ზოგჯერ ერთდროულად გამოიყენება პრეფიქს-სუფიქსური ხერხიც, მაგალითად: კეთება – გა-სა-კეთებ-ელ-ი (აქ ერთდროულად ორი პრეფიქსია დართული); ხატვა – და-ხატ-ულ-ი; შენება – მ-შენებ-ელ-ი. (შდრ. რუს. ход “სვლა” – пере-ход-и-ть “გადასვლა”; помн-и-о “მახსოვს” – за-помн-и-ть “დამახსოვრება”; გერმ. auf-steh-en “ადგომა”, ab-zeichn-en “გადახატვა”, über-flieg-en “მთლად დახვნა”) და ა. შ.

ზოგიერთი ენისათვის პრეფიქსული სიტყვათწარმოება არ არის დამახასიათებელი ან თუ არის ძალიან იშვიათობაა. თანამედროვე თურქული და უგრულ-ფინური ენები აგლუტინაციური (ლათ. **agglutination** “შეწყობა”, სტანდარტული სუფიქსის მიერთება) სუფიქსური ენებია. აგლუტინაციური სუფიქსები შეიძლება იყოს ორვარიანტიანიც და ოთხვარიანტიანიც, მაგ., თურქულ ენაში **gel-mek** “მოსვლა”, **yaz-mak** “წერა” (“წერს”); **gel-mi-yor** “არ მოდის”, **yaz-mi-yor** “არ წერს”, **göl-mü-yor** “არ იცინის”, **oku-mu-yor** “არ კითხულობს” და სხვა. არის ენები, რომლებიც სიტყვათწარმოებაში არ იყენებნ სუფიქსებს. ესეც ძალიან იშვიათობაა. მაგ., სუაჰილი ენა (ბანტუ ენათა ოჯახიდან, ცენტრალური აფრიკა). სიტყვაში არ იყენებს სუფიქსებს. მაგრამ არის ენები, რომლებიც იყენებს დერივაციის ყველა ხერხს, - სუფიქსებს, პრეფიქსებსა და პრეფიქს-სუფიქსებს ერთდროულად. ასეთ ენებს განეკუთვნებიან მეტწილად ინდოევროპული და ქართველური ენები.

აფიქსური მორფები, რომლებიც სიტყვაფორმაში აერთიანებენ ორ ფუძეს ინტერფიქსური (მაერთებელი) მორფები ეწოდება. ასეთი **ინტერფიქსური** მორფები დამახასიათებელია ინდოევროპული ენებისათვის. მაგალითად: რუს. машин-о-строе-ние “მანქანათმშენებლობა”, дом-о-управление “სახლმმართველობა”, земл-е-трясение “მიწისძვრა”, мор-е-ходное училище “საზღვაო სასწავლებელი” და ა. შ. მოყვანილ მაგალითებში ინტერფიქსური მორფებია **о** და **е**.

ქართული ენისათვის ინტერფიქსული მორფები ზოგადად არ არის დამახასიათებელი. ხშირად ერთი ფუძის მიერ-

თება მეორე ფუძესთან ხდება იმავე ფუძის სახით, ზოგჯერ კი ნათესაობითი ან ვითარებითი ბრუნვის ფორმით, ან თ-ანიანი მრავლობითის ფორმით და ა. შ. მაგ.: ერთგზისობა, დიზელელექტროსადგური, დიზელმატარებელი, მჟავენაყოფიანი, სახე-გამხდარი, ნახევარლიტრიანი, ყოვლისმცოდნე, ენათმეცნიერი, მიწისძვრა, გემთმშენებლობა, ყორნისფერი, ყოვლადმპყრობელი, დედინაცვალი, ვადაგადაცილებული, თანამონაწილე, ირიბკუთხიანი, კეთილსახიერი, ლოყებლაჟღაჟა, მზესუმზირა, მზისგული, მიწათმომწყოები და ა. შ.

ორი ფუძის შეერთებისას ზოგჯერ რუსულ ენაშიც იხმარება პირველი ფუძის ნათესაობითი ფორმა, მაგ., *пят-и-летний план* “ხუთწლიანი გეგმა”, *дв-ух-дневный отдых* “ორდღიანი დასვენება” *тр-ех-этажный дом* “სამსართულიანი სახლი” და მისთანები (ორთოგრაფიულად: *пятилетний, двухдневный, трёх-этажный*).

რთულ სიტყვებში ორი ფუძის შეერთება ინტერფიქსის გარეშე ხდება ქართულ, გერმანულ და სხვა ენებში. მაგ., გერმანულში: (*das*) *Autograph* “ავტოგრაფი”, (*das*) *Bankhaus* “საბანკო სახლი”, (*die*) *Sprach+wissen+schaft* “ენათმეცნიერება” (ორთოგრაფიულად: *Sprachwissenschaft*), (*die*) *Trockenkammer* “საშრობი” (შდრ. *trocken* “მშრალი” და *Kammer* “ოთახი”) და სხვა. ზოგჯერ გერმანულ და სხვა ინდოევროპულ ენაში ერთი ფუძის მიერთება მეორესთან ხდება თანხმოვნების საშუალებით (შდრ. გერმ. *Dampfschiff* „ორთქმავალი გემი“ და მისთ.).

ზოგ შემთხვევაში სიტყვათწარმოებისას პრეფიქს-სუფიქსის ერთდროული კომბინაციაა საჭირო, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ორ მორფემას წარმოადგენენ, მაინც ერთობლივად მოქმედებენ, ენა არ უშვებს რომელიმე მათგანის გამორიცხვას. სიტყვათწარმოების ამ ხერხს ეწოდება **კონფიქსი** (ლათ. *confixus* „ერთად აღებული, თანააფიქსი“), მაგ., ქართულ ენაში ერთდროულად გამოიყენებიან შემდეგი კონფიქსები: **სა-...-ო, სა-...-ე, მე-...-ე, მ-...-არ** (დისიმილაციით **მ-...-ალ**), **მ-...-ევ, მე-...-ურ, ნა-...-ევ, , ნა-...-არ** (დისიმილაციით **ნა-...-ალ**), **უ-...-ო, უ-...-ე, უ-...-ულ, უ-...-ურ**: მებაღე, მეჩონგურე, საბარგო, საშაქრე, მყინვარი, მყვირალი,

მკვლევი, მეზადური, ნამსხვრევი, ნაწვიმარი, ნაძირალი, უქუდო, უწყინარი, უფერული, უფეხო, უთავო და მისთ.

კონფიქსები გვაქვს რუსულ და ზოგიერთ სლავურ ენაში, მაგ. რუს. **дозвониться** „დარეკვა“, **перезвониться** „მისალმება ყველასადმი“ და სხვ. (რუსულ ენაში არ იხმარება დამოუკიდებლად არც ფორმა **дозвонить** და არც ფორმა **звониться**).

გვაქვს სიტყვათწარმოების, ე. წ. **ინფიქსებიც**, რომლებიც შეიჭრებიან ძირეული მორფემის შიგნით და უცვლიან მას მნიშვნელობას. ისინი დამახასიათებელია მეტწილად ინდოევროპული ენებისათვის: ტაგალური ენა - **sul-at** „წერილი“, მაგრამ **s-um-ul-at** „წერა“; **posak** „შესასვლელი“, მაგრამ **p-um-osak** „შესვლა“. ორივე შემთხვევაში **-um-** არის ინფიქსი (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1972:173).

სიტყვათწარმოებისათვის კიდევ დამახასიათებელია **ტრანსფიქსები**, რომლებიც შეიჭრებიან ხოლმე თანხმოვანთაგან შედგენილ ძირეულ მორფემებში და უცვლიან სიტყვას მნიშვნელობას, მაგ. არაბულ ენაში სამთახნმოვნიან ძირში - **ქთბ** (რომელსაც „წერის“ მნიშვნელობა აქვს) ხმოვანი აფიქსების ჩართვით ვღებულობთ სხვა მნიშვნელობას: **ქა-თ-ა-ბა** „მან დაწერა“, **ქ-ა-თ-ი-ბუ** „მწერალი“, **ქ-ი-თ-ა-ბ-უ** „წიგნი“ და მისთ. (იქვე, 173-174).

რაც შეეხება ტერმინს **“პოსტფიქსი”**, იგი დამახასიათებელია სლავური ენებისათვის როგორც დაბოლოებათა ნაირსახეობა, რომელსაც გ. ვინოკურმა უწოდა “ნაწილაკები”. ამ თავისებურებას განეკუთვნება მორფემა **-ся (-сь)** (**заниматься** „მეცადინეობა“, **купаться** „ბანაობა“), **-те, -ка** - ბრძანებითი კილოს ფორმებში (**Пойдёмте!** „წავიდეთ“, **пойдёмте-ка** „აბა წავიდეთ“), მორფემა **бы** - კავშირებითი კილოს ფორმებში (**читал бы я** „რომ მეკითხა“), **-то, -либо, -нибудь** - (**кто-то, что-нибудь, какое-либо** შესაბამისად: „ვიღაც“, „რაღაც“, „რომელიღაც“).

ჩვეულებრივი დაბოლოებისაგან განსხვავებით, აღნიშნული მორფემები დაბოლოებების შემდეგ მდებარეობენ და ზოგჯერ ორი მორფემა ერთდროულად დაერთვის. ჩვეულებრივი დაბოლოება და აფიქსები მარტივ სიტყვაში კი ყოველთვის ერთია (დაწვრ. იხ.: Винокур, 1959 : 403, აგრეთვე იხ.: Русская грамматика-80:124).

ზემოაღნიშნული მორფემები, გ. ვინოკურის აზრით, რუსული ენის აგლუტინაციურ მორფემათა კლასს განეკუთვნება (იქვე, 403). ყველა ისინი თანამედროვე რუსულ ენაში პოსტფიქსებად ითვლება, რადგან ყოველი მათგანი დაბოლოების შემდეგ მოდის (შდრ. Он занима-ет-ся „ის მეცადინეობს“) (Грамматика-80:124).

სიტყვებში შეიძლება გვექონდეს ნულოვანი აფიქსიც. იგი მრავალი ენისთვისაა დამახასიათებელი. ეს ხდება მაშინ, როცა აფიქსიანი ფორმების არსებობის პირობებში უაფიქსო (ნულის ტოლი) აფიქსი უპირისპირდება მათ. (შდრ. რუს.: стол-, стакан-, трамвай-; стол-а, стакан-а, трамва-я; стол-у, стакан-у, трамва-ю და ა. შ. დაბოლოებების მიხედვით ასეთი შეფარდება გვაქვს: -0 (ნული) //-а (-я) //-у (-ю) // და ა. შ.).

ერთი მორფემის ალომორფებად უნდა ჩაითვალოს ისეთი მორფემი, რომლებსაც აქვთ ერთნაირი გრამატიკული მნიშვნელობა, მაგ., სახლ-ებ-ი, და მთა-ნ-ი, მთა-თ-ა. აქ მორფები **-ებ**, **-ნ**, **-თ** გამოხატავენ მრავლობითი რიცხვის მნიშვნელობას, ამიტომ ისინი ერთი მორფემის (მრავლობითობის) აღმნიშვნელი მორფებია. ან კიდევ: აშენებ-ს, ააშენ-ა, აქ-ო, – ზმნის ეს ფორმები მხოლოდითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ფორმებია, რომელთა ფორმანტებია **-ს**, **-ა**, **-ო**. რადგან ყველა ისინი ერთი და იმავე დანიშნულებისანი არიან, ამიტომ ერთი მორფემის (მხ. რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის) ალომორფებია.

ერთსახელიანი მორფები (ძირეული, სუფიქსური, პრეფიქსური, ინტერფიქსური) ერთიანდებიან ერთ მორფემად, თუ ისინი თავისი მნიშვნელობით ერთნაირია. მაგალითად: პეპელა-მ, პეპლ-ის (პეპელა, პეპლ- ერთი მორფემის სხვადასხვა მორფია ანუ ისინი ერთი და იმავე მორფემის ალომორფებია); კახ-ურ-ი, გურ-ულ-ი (**-ურ**, **-ულ** – ერთი სუფიქსური მორფემის ორი სხვადასხვა ალომორფია); ჰ-კითხე, მო-ხ-ვედი, ს-თქვი (მორფები ჰ-, ხ- და ს- ერთიანდებიან ერთ მორფემად როგორც მეორე სუბიექტური პირის მხოლოდითი რიცხვის მაწარმოებელი პრეფიქსები) ა. შ. და ა. შ.

შევადართ სხვა ენის ალომორფების მიმართება შესაბამის მორფებთან. თანამედროვე თურქულ ენაში ალომორფების ნაირსახეობაა ანუ ვარიანტები შეგვიძლია გავაერთიანოთ ერთი მორფემის ალომორფებად, მაგ., სუფიქსები **-mak** და **-mek** ინფინიტივის მაწარმოებელ ერთ მორფემაში ერთიანდებიან (შდრ. *gelmek* “მოსვლა”, *okumak* “კითხვა”). ასევე ოთხვარიანტიანი კითხვის გამოხატველი აფიქსები **-mi**, / **-mİ**, / **-mu**, / **-mü** ერთიანდებიან ერთ მორფემად, ყველა ისინი ერთი კითხვითი მორფემის ალომორფებია, მაგ., *bu masa mı?* “ეს მაგიდაა?”, *bu ev mi?* “ეს სახლია?”, *bu okul mu?* “ეს სკოლაა?”, *bu büyük mü?* “ეს დიდია?” და სხვა. მორფები **-lar**, **-ler** ერთიანდებიან ერთ მორფემაში, კერძოდ, მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელ მორფემაში: *masalar* “მაგიდები”, *evler* “სახლები” და ა. შ. ალომორფების იგივე ნაირსახეობები გვაქვს სხვა თურქულ ენებშიც (აზერბაიჯანულ, ყაზახურ, ყირგიზულ, უზბეკურ და სხვა).

მორფთა ერთობლიობა იძლევა ერთსა და იმავე მორფემას, თუ ისინი გვხვდებიან პარალელურ ფორმებში: **მომწამვლელ-ი** და **მომწამლავ-ი** (შდრ. რუს. *вод-а*, *вод-ой* (-*ю*) “წყალი”, “წყლით”) და მისთანები.

მორფები (ალომორფები) ყოველთვის ხაზოვანი ბუნებისაა არიან. ისინი სხვადასხვა ვარიანტების სახით არსებობენ ენაში. ხოლო მორფემა არახაზოვანია (თუ არ მივიღებთ მხედველობაში მის ბგერით შედგენილობას). **მორფემა ენის განზოგადოებული უმცირესი და დაუშლელი ერთეულია, რომელიც მორფებისაგან (ალომორფებისაგან) შედგება.**

ამგვარად, ერთსახოვანი მორფების ერთობლიობას, რომლებიც შეიძლება გავაერთიანოთ მნიშვნელობის მიხედვით, **მორფემა ეწოდება.** ძირეულ მორფთა ერთობლიობა იძლევა ძირეულ მორფემას, აფიქსალურ მორფთა ერთობლიობა კი იძლევა აფიქსალურ მორფემას.

მორფემა შეიძლება წარმოდგენილი იქნას ენაში ერთადერთი მორფით. მორფების ფორმალური (ფონემური) სიახლოვე ნიშნავს მორფების ნაწილობრივ დამთხვევას ფონემათა

შედგენილობისა და მათი რიგის თვალსაზრისით. ერთნაირი მნიშვნელობის მორფების შემთხვევაში შეიძლება გვქონდეს სრულიად სხვადასხვა ფონემები:

ა). ერთი რომელიღაც ფონემის ნაცვლად მეორე მორფში სულ სხვა ფონემა შეიძლება გვქონდეს, მაგრამ ლექსიკური მნიშვნელობით ისინი ერთნაირია: ბათუმ-ურ-ი, მაგრამ იმერხე-ულ-ი, სადაც **-ურ** და **-ულ** ფორმანტები ერთი და იმავე მნიშვნელობისანი არიან და აღნიშნავენ ორივე შემთხვევაში სადაურობას. რუსულ ენაში სიტყვებში **камен-щик** “ქვის მთლელი”, **лѣт-чик** “მფრინავი” ორივე ფორმანტი **-щик** და **-чик** პროფესიის აღმნიშვნელი ერთი მორფემის ორი ალომორფია;

ბ). ერთნაირი მნიშვნელობის მორფების შედარებისას ერთ-ერთ მორფში შეიძლება გვაკლდეს ფუძის შიგნით ან ფუძის ბოლოს რომელიმე ხმოვანი ფონემა. მაგალითად: ფანქარი – ფანქრ-ის, მკლევარი – მკლევრ-ის, ფოთოლი – ფოთლ-ის (მდრ. რუს. **сон** – **сн-а**; **день** – **дн-я**; **слиз-ок** – **слиз-к-а**) და ა. შ.

შენიშვნა: ფუძისეულ **ო-ს** ზოგჯერ ჩაენაცვლება ვ-თანხმოვანი, რომელიც ვერ ცვლის ფუძის პირვანდელ მნიშვნელობას. ამიტომ: მინდორ-ი – მინდვრ-ის, ნიორ-ი – ნივრ-ის, – აღნიშნულ წყვილებში შესაბამისი მორფემის ორ-ორი ალომორფია.

ენაში შეიძლება გვქონდეს ისეთი მორფები, რომლებიც მნიშვნელობით ერთნაირია, მაგრამ მათ შორის არ ჩანს ფონემური სიახლოვე და თანმიმდევრობის რიგი. ასეთი მორფები სხვადასხვა მორფემებს განეკუთვნება. მაგ., კარტი და ბანქო, ეს სიტყვები მნიშვნელობით ერთი და იგივეა, მაგრამ მათი ფონემათა შედგენილობა სრულებით არ ემთხვევა ერთმანეთს. ამიტომ კარტი და ბანქო სხვადასხვა მორფემებია. ასევე სიტყვები პრეფიქსი და თავსართი, სუფიქსი და ბოლოსართი ან ვულგარული სიტყვა “პროშტი” და ლიტერატურული “კოცნა”, – ყველა მათგანი სხვადასხვა მორფემებია.

ზოგ შემთხვევაში არ არის საკმარისი გავაერთიანოთ ისეთი მორფები ერთ მორფემაში, როდესაც ისინი მნიშვნელობითა და ფონემური სიახლოვით ემთხვევიან ერთმანეთს. ასეთ

შემთხვევაში საჭიროა კიდევ ამ მორფების პოზიციური განაწილება ან მათი ვარიანტულობა.

მორფების პოზიციური განაწილება გულისხმობს ხმარების პირობებს, ამა თუ იმ მორფის გამოყენებას მეზობელ მორფებთან. თუ გვაქვს ისეთი პოზიცია, რომელშიც ერთ-ერთი მორფი არ იხმარება, მაგრამ მეორე მორფი (მორფები) თავისუფლად გამოიყენებიან იმავე პოზიციაში, აღნიშნული მორფები განეკუთვნებიან ერთ მორფემას. მაგ., ქართულში პრეფიქს-სუფიქსით ნაწარმოები სახელები: **მ-არ** (დისიმილაციით **მ-ალ**) ერთი მორფემის ალომორფებია, რადგან ორივე მორფი ამა თუ იმ პროფესიის ადამიანზე მიუთითებს და ამიტომ ისინი (**მ-არ**, **მ-ალ**) თავისი მნიშვნელობით ერთი მორფემაა: მხატვარი, მწერალი, მკურნალი და ა. შ. გარდა ამისა მორფემის **-ალ** ფორმანტი არასოდეს ჩაენაცვლება იმავე მორფემის **-არ** ფორმანტს.

იგივე მდგომარეობა გვაქვს სხვა ენებშიც. მაგ., რუსულ ენაში მორფები **-ств(о)** და **-еств(о)** ერთი მორფემის ფარგლებში მოიხსენებიან, რადგან პირველი იხმარება არაშიშინა თანხმოვნების შემდეგ, მეორე კი – შიშინა თანხმოვნებთან: богатство “სიმდიდრე”, строительство “მშენებლობა”, христианство “ქრისტიანობა”, მაგრამ: ничтожество “არარაობა”, человечество “კაცობრიობა, имущество “ქონება” და ა. შ. (დაწვრ. იხ. Грамматика-80:126).

დერივაცია შეიძლება იყოს სახელური ან ზმნური. სახელურია, თუ ესა თუ ის აფიქსი სახელის რომელიმე ფუძეს ერთვის და ზმნურია, თუ აფიქსი ზმნის ფუძეს ერთვის (შდრ. ქალაქი - ქალაქური და კეთება - ვაკეთებ და ა. შ.).

ამგვარად, მორფემები ენის ზოგადი ერთეულებია, ვიდრე მორფები. როგორც ფონემას გააჩნია თავისი ბგერითი ვარიანტები, ასევე მორფემასაც აქვს თავისი ვარიანტები მორფების სახით.

რა განსხვავებაა ფნემასა და მორფემას შორის? ფონემა კიდევაც ჰგავს მორფემას და კიდევაც განსხვავდება მისგან. მსგავსება ფონემასა და მორფემას შორის იმაში მდგომარეობს,

რომ ორივე ენის უმცირესი და განუყოფელი ერთეულია. მათ შორის განსხვავება კი ისაა, რომ ფონემა ერთპლანიანი ერთეულია, მას მხოლოდ გამოსახულების პლანი გააჩნია, ხოლო მორფემა ორპლანიანია: მას აქვს როგორც გამოსახულების პლანი, ასევე შინაარსის პლანიც. მორფემა ენის ნიშნადი ერთეულია, ფონემა კი – არანიშნადი.

რა განსხვავებაა მორფემასა და სიტყვას შორის? სტრუქტურული თვალსაზრისით სიტყვა ენაში როგორც განსაზღვრული ერთიანი მთელი, რომელიც თავისი აგებულებითა და თვისებით შეიძლება დავაკავშიროთ სხვა სიტყვებთან; სიტყვა უფრო რთული აგებულებისაა, ვიდრე მორფემა (თუმცა ზოგჯერ მორფემა და სიტყვა ემთხვევა ერთმანეთს). სიტყვა შეიძლება იყოს მარტივი, რომელიც შედგება ერთადერთი არაწარმოებული მორფემისაგან (ხვალ, ზეგ, წინათ, ჰეი, აბა! და მისთ.) და რთული, - შემდგარი რამდენიმე არაწარმოებული ფუძისაგან (საქინფორმი, სტუდბილეთი, სტუმართმოყვარე, სტუმარმასპინძლობა და მისთანები). სიტყვები, მორფემებისაგან განსხვავებით, ქმნიან სინტაგმატურ მიმართებებს (დიდი სახლი, ჩემი ერთი მეგობარი, წითელ-ყვითელი ვარდები, ფერად-ფერადი ნიშნები და სხვა).

მსგავსება მორფემასა და სიტყვას შორის ისაა, რომ ორივე ენის ორპლანიანი ერთეულია, მათ აქვთ როგორც გამოხატულების პლანი, ასევე შინაარსის პლანიც. ორივე მათგანი ცვალებადი ერთეულებია.

§ 103. აგლუტინაცია და ფუზია

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში სიტყვის მორფოლოგიური მოწყობის, მორფოლოგიური ორგანიზაციის ორ ტიპს გამოყოფენ: აგლუტინაციას (შდრ. რუსულთან - агглютинация) და ფუზიას (фузия).

ტერმინი აგლუტინაცია (ლათ. agglutinatio „შეწებება“, „მიწებება“, „შეკოწიწება“) ნიშნავს სიტყვის ძირთან ან ფუძესთან აფიქსების მექანიკურ დაკავშირებას, რის გამოც სიტყვის დაშლა შემადგენელ ნაწილებად გაადვილებულია, ე. ი. მორფემათა საზღვრები იოლი ამოსაცნობი და მისახვედრია. აგლუტინაციურ

ენებში მააგლუნიტებელ აფიქსს ერთი გრამატიკული მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ აღნიშნულ ენებში ყოველი გრამატიკული მნიშვნელობისათვის ცალკე აფიქსი (სუფიქსი თუ პრეფიქსი) გამოიყოფა, მაგ., წიგნ-ებ-ი, წიგნ-ებ-მა, წიგნ-ებ-ს და ა. შ.

კ. დონდუა აგლუტინაციური ენების „საერთო ფორმულაზე“ საუბრობს და აღნიშნავს, რომ „სახელები მრავლობით რიცხვში იბრუნებიან აგლუტინაციური ენების ტიპის მიხედვით, კერძოდ, ფორმულის მიხედვით: ფუძე+მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი+მხოლობითი რიცხვის ბრუნვის დაბოლოება“ (Дондуа, 1975:34). მაგ., კაც-ი - კაც-ებ-ი, კაც-მა - კაც-ებ-მა და ა. შ.

აგლუტინაციურ ენებში სიტყვებს შეიძლება აფიქსი ისე ჩამოვაშოროთ, რომ სიტყვის საერთო ლექსიკური მნიშვნელობა არ დაირღვეს, მაგ., სახლ-ებ-ი - სახლი, ვ-აშენებ - აშენებ, ხატავ-ს - ხატავ და ა. შ. მოყვანილ სიტყვებში აფიქსების -ებ, ვ-, -ს ჩამოშორებით სიტყვებმა სახლი, აშენებ, ხატავ არ დაკარგეს ქართული ენისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული ფორმები. ხოლო მააგლუტინებელ აფიქსებს, როგორც წესი ერთი სტანდარტული მნიშვნელობა აქვს. ამ შემთხვევაში აფიქსი -ებ გამოხატავს მხოლოდ მრავლობით რიცხვს, ვ- პრეფიქსი აღნიშნავს მხოლოდ პირველ სუბიექტურ პირს და -ს - მესამე სუბიექტურ პირს. სხვა ტიპის ენებში ასეთი რამ არ არის. აგლუტინაციურ ენებში მააგლუტინებელი აფიქსი ერთი ლექსემის (ბერძნ. lexis „სიტყვა“, „გამოთქმა“) - სალექსიკონო ერთეულის, რომელშიც იგულისხმება მისი ყველა გრამატიკული ფორმა, - სწორედ ყველა ფორმას სტანდარტულად მოერგება (შდრ. სახლ-ებ-ი, სახლ-ებ-მა, სახლ-ებ-ს, სახლ-ებ-ის, სახლ-ებ-ით, სახლ-ებ-ად, სახლ-ებ-ო).

აგლუტინაციისათვის დამახასიათებელია მნიშვნელობის სრული განსაზღვრულობა და ნებისმიერ მორფემათა ფორმები განაპირობებს იმას, რომ აგლუტინაციურ ენებში ყველა მორფემა მოსაუბრეთათვის გამოირჩევა ფსიქოლოგიური რეალობით, ე. ი. ისინი (მორფემები) ამ ენებში სემანტიზირებულია და არსებობენ აგლუტინაციური ენების მატარებელთა ცნობიერებაში თავისთავად (Мечковская, 2001:73-74), მაგ., თურქულ ენაში: masa – masa-lar, pencere – pencere-ler, ქართულში - მაგიდა - მაგიდ-ებ-ი. აქ

თურქული ენის წარმომადგენელმა იცის, იგი ფსიქოლოგიურად მომართულია, რომ აფიქსი *lar-/ -ler* მრავლობითობას აღნიშნავს, ხოლო ქართველის გონში კი ზის იგივე მრავლობითობის აღმნიშვნელი აფიქსი, მაგრამ არა *-lar /-ler*, არამედ **-ებ-ი**.

ამგვარად, ქართველისა და თურქი ეროვნების მეტყველთა ცნობიერებაში ფსიქოლოგიურადაც და სემანტიკურადაც არსებობს მააგლუტინებელი აფიქსები, რადგან გრამატიკის არამცოდნე ადამიანი ზემოთ აღნიშნულ ორივე ენაში თავისუფლად გიპასუხებს, თუ რა დატვირთვა აქვს **-lar / -ler** და **-ებ-ს**. ხოლო ფუზიურ ენებში აფიქსებს ასეთი დატვირთვა არ გააჩნია.

რას ნიშნავს ფუზია და ფუზიური ენები? ეს ტერმინი, ისე როგორც ტერმინი აგლუტინაცია, ლათინური ენიდან მომდინარეობს (ლათ. *fusio*), რაც ნიშნავს „შედნობას“, „შედუღებას“ (*сплавление*). ფუზიური, ანუ როგორც სხვაგვარად უწოდებენ ფლექსიური ენების სიტყვებში მორფემებს შორის საზღვრები ნაკლებად შესამჩნევია აგლუტინაციურ ენებთან შედარებით.

ფუზიურ ენებში ძნელია გავარკვიოთ, სად თავდება სიტყვის ძირი და სად იწყება მომდევნო სუფიქსი, ასე, მაგ., რუსულ სიტყვებში *мочь* („შეძლება“), *печь* („ცხობა“) არ ჩანს სიტყვის ძირი, რადგან ფუძისეული ბოლო თანხმოვნების **г, к-ს** შეერთება მოხდა მომდევნო მორფემის **-ти** თანხმოვან **т-ს**თან (შდრ. *мог-ут, пек-ут*, ისტორიულად: **мог-ти, *пек-ти*), რის შედეგად მივიღეთ თანხმოვანთა კომპლექსები: **гт** და **кт** ისტორიულად **н-ს** წინ გადაიქცა **ч-თანხმოვნად**, სადაც მოხდა ძირეული და სუფიქსური თანხმოვნების შერწყმა. ამიტომ **ч-თანხმოვანში** ეტიმოლოგიურად იმალება როგორც ფუძისეული თანხმოვნები (**г, к**), ასევე სუფიქსური თანხმოვანი **т-ც**. ეს ნათლად ჩანს უკრაინული ენის შესატყვისებში, ერთი მხრით, *мог-ти, пек-ти* და, მეორე მხრით, *могу – можешь, пеку – печ-ёшь* (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:41-45).

ფუზიური ენებისათვის დამახასიათებელია დამხმარე აფიქსთა მრავალმნიშვნელობა, მაგ., სიტყვაში *книг-а „წიგნი“*, **а-**ფლექსიას სამი გრამატიკული მნიშვნელობა აქვს: იგი მდებრობითი სქესის, მხოლობითი რიცხვისა და სახელობითი

ბრუნვის მაჩვენებელია, მაშინ როცა ქართულ სიტყვაში წიგნ-ი -ი მხოლოდ და მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის ნიშანია, რომელიც დაერთვის როგორც მხოლოდითი რიცხის ფორმებს, ასევე მრავლობითი რიცხვის ფორმებსაც (წიგნ-ი, წიგნები-ი).

აგლუტინაციური ენების სიტყვათა სტრუქტურა საკმაოდ გამჭვირვალე და რაციონალურია (ლათ. **rationalis** „გონივრული“, „მიზანშეწონილი“), ვიდრე ამას ვხედავთ ფუზიურ ენებში. აგლუტინაციის ასეთი ფორმები ფართოდ გამოიყენება ენებში თანამედროვე ტერმინების შექმნაში. ეს რეალურად კარგად შეამჩნია ნ. ბ. მეჩკოვსკაიამ, ე. წ. ჰალოგენების მჟავათა კლასიფიკაციაში, სადაც ზედსართავი სახელის სუფიქსი საფუძვლიანად განასხვავებს მჟავების მოლეკულაში ჟანგბადის ატომთა რაოდენობას:

HClO – хлорн-оват-ист-ая

HClO_2 – хлор-ист-ая (ქლოროვანი)

HClO_3 – хлорн-оват-ая

HClO_4 – хлорн-ая (ქლორისა, ქლორიანი) (Мечковская, 2001:74).

აგლუტინაციური ენები თავისი გრამატიკული წყობით უფრო მყარია, ვიდრე ფუზიური (ფლექსიური) ენები. ეს დაკავშირებულია იმასთან, რომ აგლუტინაციური სიტყვისათვის დამახასიათებელია სტანდარტული მონოსემიური აფიქსები, მათი მორფემათა საზღვრები მეტად გამჭვირვალეა, არ არის მორფემათა შერწყმისა და გამარტივების ანუ გაუბრალოების (опрощение) დამახასიათებელი შემთხვევები.

აგლუტინაციური ენების რაოდენობა დედამიწაზე გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე ფუზიური ენებისა. აგლუტინაციურ ენებს განეკუთვნება ალთაური ენები (ტუნგუსურ-მანჯურული), თურქულ ენათა ოჯახში შემავალი ენები, ბანტუს ენები (აფრიკაში), ავსტრალიური ენები (ყველა მათგანი), ინდიელთა ენების უმრავლესობა, დრავიდული ენები (ინდოსტანი), უგრულ-ფინური ენები (ზოგიერთი მათგანი), იაპონური, კორეული და ქართველური ენები (იქვე, 74-75).

აგლუტინაციურ აფიქსებს ზოგჯერ იყენებენ ფლექსიური ენებიც, მაგ., რუსულ ენაში ბრძანებითი კილოს მრავლობითი ფორმა იწარმოება შესაბამის მხოლობით ფორმებზე -**те** აფიქსის დართვით და მას ერთი სტანდარტული მნიშვნელობა აქვს: *Читай!* *Читайте!* (იკითხე! იკითხეთ!), *брось!* *Бросьте!* (გადააგდე! გადააგდეთ!), *иди!* *Идите!* (წადი! წადით!). მოყვანილ მაგალითებში -**те** აფიქსი ქართული -**თ** აფიქსის ტოლია.

გარდა აგლუტინაციური და ფლექსიური ენებისა, კიდევ არჩევენ ამორფულ (ძირეულ, ანალიზურ, უფორმო) ენებს, რომელთა სიტყვები არ ექვემდებარებიან რაიმე ცვლილებას, მაგ., დღევანდელი ჩინური ენა. მაშ, როგორ ხდება ასეთ ენებში სიტყვათა შეხამება ან წინადადების აგება ზოგადად.

ნაწილობრივ იზოლირებული (უკიდურესად ანალიზური, ძირეული, უფორმო) ენებისათვის დამახასიათებელია შემდეგი ნიშნები:

- 1) მუსიკალური მახვილი;
- 2) სემანტიკურად ნიშნადი სიტყვის დამარცვლა (ე. ი. მეტყველების დაყოფა მარცვლებად ემთხვევა მეტყველების მორფემათა დაყოფას);
- 3) სხვა ენათა ტიპებთან შედარებით სინტაგმათა აგებულების მაქსიმალური თავისუფლება;
- 4) სიტყვის არასაკმარისი დამოუკიდებლობა (მარტივი სიტყვა ზოგჯერ არ განსხვავდება მორფემებისაგან, რთული სიტყვა სინტაგმისაგან). იზოლირებული ენები თავისი ბუნებით არის სიტყვიერებითი.

აგლუტინაციურ ენებში სიტყვისათვის დამახასიათებელია ასეთი ნიშნები:

1. აფიქსის მაქსიმალური სემანტიკური დამოუკიდებლობა და ფორმალური განსაზღვრულობა (აფიქსის განცალკევებული ხედვა მოლაპარაკის მიერ);
2. სიტყვის უფრო თავისუფალი სტრუქტურა, სიტყვაფორმათა ნაირსახეობა გრამატიკული, აგრეთვე სინტაქსური მნიშვნელობით;

3. სინჰარმონიზმი (ვოკალური ერთგვარობა), რომელიც ხელს უწყობს მთლიანობაში და აგლუტინაციური სიტყვაფორმის განცალკევება.

ფუზიურ (ფლექსიურ) ენებში სიტყვისათვის დამახასიათებელია:

1) სემანტიკურისა და ფორმალურის შეხამების უმაღლესი თვისება სიტყვის სტრუქტურული კომპონენტებისა, ე. ი. სიტყვის სტრუქტურული კომპონენტების შეხამების უმაღლესი თვისება (выс-от-а „სიმაღლე“, крас-н-ый „წითელი“) - ესაა მორფემების ერთ მთლიანობაში „შედუღება“ (спаянность);

2) ბინარულობა - სიტყვის სემანტიკური სტრუქტურის მკვეთრი ასიმეტრია (ბერძნ. **asymmetria** სიმეტრიის უქონლობა ან დარღვევა, არათანაზომიერება; **symmetria** რაიმე მთელის თანაზომიერი პროპორციული განლაგება), ე. ი. სიტყვის სტრუქტურული ნაწილების არათანაზომიერება. სიტყვის ფუძეს აქვს ნივთიერი (სემანტიკური მნიშვნელობა), დაბოლოებას კი - ფორმალური ანუ გრამატიკული მნიშვნელობა.

ტადეუმ მილევსკი, გარდა იზოლირებული, აგლუტინაციური და ფლექსიური ენებისა, კიდევ გამოყოფს ენათა მეოთხე ტიპს - ალტერნატიული ენები (альтернирующие языки).

ალტერნატიულ ენებად ტ. მილევსკი სემიტურ ენებს თვლის (არაბული, ძველებრაული, აქადური (ასირულ-ბაბილონური), ფინიკიური, ქამიტური (ძველეგვიპტური) ენები და სხვა), რომლებიც ხასიათდებიან ვოკალიზებული ტრანსფიქსით, რომლის მონაცვლეობით იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა და შედგენილობა (Мечковская, 2001:75).

ალტერნატიული ენებისათვის დამახასიათებელია შემდეგი ნიშნები:

1. მაქსიმალურად შედუღებული, გადაფსკვნილი სტრუქტურა;

2. ხმოვანთა შეზღუდული რაოდენობა;

3. სიტყვის სტრუქტურაში მკვეთრი განსხვავება თანხმოვნებსა და ხმოვნებს შორის, რომლებიც ასრულებენ სინტაქსურ ფუნქციებს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ფუზიურ (ფლექსიურ) ენებში ზოგჯერ ვხედავთ აგლუტინაციურ აფიქსებს, მაგ., რუსულ ენაში, გარდა ზემოაღნიშნული **-re** სუფიქსისა, კიდევ გვაქვს **-ka** ნაწილაკი, რომელსაც მხოლოდ ერთადერთი მნიშვნელობა აქვს, - ესაა ბრძანებითი ფორმების შერბილება. იგი უერთდება ზმნის ფორმებს, ნებისმიერ პირს: *покажи-ка ту книгу!* „აბა, ერთი ის წიგნი მაჩვენე“, *покажите-ка, сделаю-ка, пусть-ка попляшет* „დე იცეკვოს“ და ა. შ.

მორფემათა ნასკვი სიტყვაში იმდენია, რამდენიც მორფია ერთის გამოკლებით. მაგ., უზბეკური სიტყვაფორმები *kitob-lar* „წიგნები“, *kitob-ni* „წიგნი“, „წიგნს“ - პირდაპირი ობიექტის როლში, *kitob-im* „ჩემი წიგნი“, *kitob-da* „წიგნში“ და ა. შ. - შედგება თითო-თითო აგლუტინაციური მორფისაგან. ხოლო ფორმებში *kitob-lar-im* „ჩემი წიგნები“, *kitob-lar-da* „წიგნებში“ და ა. შ. - ორი აგლუტინაციური აფიქსი გვაქვს.

გრინბერგმა ყოველ 100 სიტყვაზე გამოთვალა აგლუტინაციური აფიქსების ინდექსები:

1. სანსკრიტი 0,09
2. ინგლისურ-საქსონური 0,11
3. ინგლისური 0,30
4. ირანული 0,34
5. იაკუტური 0,51
6. სუახილი 0,69
7. ვიეტნამის 0
8. ესკიმოსური 0,36

ვიეტნამურ ენაში 100 სიტყვაზე მხოლოდ 6 აგლუტინაციური აფიქსი მოდის. ამიტომ ამ ენამ ვერ მიიღო ინდექსი.

თავი მეექვსე სიტყვათა კლასები (მეტყველების ნაწილები)

§ 104. სიტყვათა კლასები როგორც პრობლემა

სიტყვათა კლასების (მეტყველების ნაწილების) საკითხების შესწავლითა და მათი ანალიზით იწყება ამა თუ იმ ენის გრამატიკული წყობის აღწერა (Реформатский, 1967:320; აგრეთვე იხ.: Есперсен, 2002:62).

სიტყვათა კლასების, ანუ მეტყველების ნაწილების ბუნება დიდ ყურადღებას იპყრობდა უძველესი დროიდან. ეს იყო და არის საერთო პრობლემა, როგორც კერძო, ასევე ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის, რადგან ძალზე ძნელია ენაში არსებული ყველა სიტყვის კლასიფიკაცია - აღწერა ერთი რომელიმე კრიტერიუმით. „ეს საკითხი ძალიან ბუნდოვნადაა განხილული სამეცნიერო ლიტერატურაში“, - შენიშნავდა თავის დროზე გ. ვინოკური (Винокур, 1959:415); „... მეტყველების ნაწილების შესახებ საკითხი, როგორც გრამატიკის ძირითადი კატეგორიების შესახებ, საკმაოდ რთულია; სხვადასხვა ენაში მეტყველების ნაწილების რაოდენობა სხვადასხვაა...“ (Реформатский, 1967:321), რომ მეტყველების ნაწილების პრობლემა განეკუთვნება „თეორიული გრამატიკის რთულ და ბოლომდე გადაუჭრელ საკითხთა რიცხვს“ (Супрун, 1971:3), რომ საკითხი მეტყველების ნაწილის შესახებ „აქამდე შეუძლებელია ჩაითვალოს გადაჭრილად არც მათი შედგენილობის მიხედვით, არც მათი კლასიფიკაციის პრინციპის მიხედვით“ (Жирмунский, 1968:3). დაბოლოს, სამართლიანია ა. ტიხონოვის შენიშვნა: „მეტყველების ნაწილების კლასიფიკაცია რჩება ერთ-ერთ აქტუალურ, მაგრამ ძნელ და საკამათო პრობლემად თანამედროვე და გამოყენებითი ენათმეცნიერებისათვის“ (Тихонов, 1968:219) და სხვა (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005).

რით არის გამოწვეული სიტყვათა კლასების პრობლემა?

არამონათესავე ენების ტიპოლოგიური შესწავლა ვერ იძლევა სიტყვათა კლასების ერთიან სისტემას, ერთი მხრით, და

ლინგვისტები ამ მხრივ მეტყველების ნაწილების განსაზღვრისას სხვადასხვა კრიტერიუმებით იფარგლებიან, მეორე მხრით.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს სიტყვათა კლასების (მეტყველების ნაწილების) როგორც ტერმინის განმარტების განსხვავებული ინტერპრეტაციები: სიტყვათა კლასებს უწოდებენ „სიტყვათა ლექსიკურ კლასებს“ (Ш. Балли, Ю. Скребнев და სხვ.), „მორფოლოგიური თანრიგის სიტყვებს“ (Морфологические разряды слов) (В. Богородицкий, А. Мухин, А. Шапиро და სხვ.), „გრამატიკული თანრიგის სიტყვებს“ (О. Есперсен, А. Реформатский და სხვ.), დაბოლოს, - „ლექსიკურ-გრამატიკულ კლასებს“ (Л. Щерба, В. Виноградов, А. Булаховский, В. Жирмунский და სხვა მრავალი) (იხ. 1968:220-221).

ამგვარად, სიტყვათა კლასების (მეტყველების ნაწილების) საფუძვლად ზოგი მიიჩნევს წმინდა ლექსიკურ ფაქტორს, ზოგი მხოლოდ - მორფოლოგიურს, ზოგი - გრამატიკულს (როგორც მორფოლოგიურს, ასევე სინტაქსურ ფაქტორსაც), ზოგი - ლექსიკურ-გრამატიკულ ფაქტორს. ეს უკანასკნელი უფრო გავრცელებული თვალსაზრისია, რადგან ისევე როგორც ენა და მეტყველება განუყოფელი ერთეულებია სამეტყველო ქმედებაში, ასევე განუყოფელია ენაში სიტყვათა ლექსიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური ერთეულები. ლექსიკის გათვალისწინება გრამატიკისათვის აუცილებელი რამაა, წინააღმდეგ შემთხვევეში, მასში გვექნებოდა ლოგიკური ფრაზების გვერდით ისეთი უაზრო ფრაზებიც, როგორიც ერთხელ შემოგვთავაზა აკად. ლევ ვლადიმირის ძე შჩერბამ («Глокая куздра будланула бокра ...»). იგი ლექსიკისა და გრამატიკის ურთიერთობის შესახებ ამბობს: „ლექსიკის საფუძვლად როგორც რაღაც სისტემისა ძვეს ცალკეული სიტყვის ცნება, რომელიც ასრულებს, ბოლოს და ბოლოს, არა ნაკლებ როლს გრამატიკაშიც, ვინაიდან ... იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ ყველაზე უფრო საკამათო საკითხს ენათმეცნიერებაში“ (იხ. Колесов, 1987:99).

მეტყველების ნაწილების პრობლემა, გ. ვინოკურის აზრით, არ არის ერთიანი გეგმის პრობლემა, არამედ იგი მოიცავს მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და სემასიოლოგიურ საკითხებს. ამ

სამივე დარგის გათვალისწინებას იმით ხსნის გამოჩენილი ლინგვისტი, რომ სხვადასხვა ტიპის ენებში გვაქვს განსხვავებული ფორმები ცვალებადობის თვალსაზრისით (დაწვრ. იხ. Винокур, 1959:415). ასე, მაგ., ქართულ ენაში ყველა სახელი იბრუნება, მაშინ როცა რუსულ და სხვა სლავურ ენაში გვაქვს როგორც ფორმაცვალებადი არსებითი სახელები (стол, дом, книга, село, ...), ზოგჯერ - ფორმაუცვლელი სიტყვებიც (кенгуру, кофе, какао, кино, ...). თანამედროვე ბულგარულ ენაში არსებითი სახელი საერთოდ არ იბრუნება, ასე რომ, მორფოლოგიური თვალსაზრისით ერთი და იგივე მეტყველების ნაწილები სხვადასხვა ენაში საკმაოდ დიფერენციალურია, ხოლო სინტაქსური თვალსაზრისით „стол“-იც და „кенгуру“-ც ერთნაირად იბრუნვის, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ეს უკანასკნელი ყველა ბრუნვაში ერთნაირი ფორმით იქნება წარმოდგენილი.

სიტყვათა კლასების პრობლემურობაზე საუბრობდნენ სხვა ლინგვისტებიც. მაგ., აკად. ა. სოხოლევისი ამ პრობლემის სირთულეს ხედავდა გრამატიკის დარგების ურთიერთმიმართებაში და ამის დასაბუთებისათვის იყენებდა გერმანელი ფილოლოგისა და ფილოსოფოსის ჰ. გოტფრიდ ლაიბნიცის (1772-1848 წ.წ.) სიტყვებს, რომ „ორი საქმე განსაკუთრებით ძნელია, - ეს არის ლექსიკონისა და გრამატიკის შედგენა“ (იხ. Виноградов, 1972:9). თვით აკად. ვ. ვ. ვინოგრადოვი აღნიშნავს, რომ „გრამატიკის ამოცანები და მოცულობა არ არის მოხაზული საკმარისი სიცხადით. გრამატიკული კვლევის ხერხები სხვადასხვა ლინგვისტთან სხვადასხვაგვარია“, მაგ., „პოტებნიას მოძღვრების ძალა მეტწილად დამოკიდებული იყო იმაზე, რომ იგი გრამატიკული ფორმების აღწერისას ეყრდნობოდა ძირითადი გრამატიკული კატეგორიების - სიტყვისა და წინადადების კატეგორიების ღრმა გაგებას“ (იქვე, 9).

მეტყველების ნაწილების პრობლემურობაზე მიუთითებს ის მდგომარეობაც, რომ პირვანდელი გრამატიკებიდან მოყოლებული და დამთავრებული თანამედროვე გრამატიკებით სხვადასხვა რაოდენობის სიტყვათა კლასები გამოიყოფა.

§ 105. მეტყველების ნაწილები როგორც ლექსიკურ-გრამატიკული კლასები

მეტყველების ნაწილების განმარტებისას უნდა გავითვალისწინოთ ყველაზე მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელიც მოიცავს სიტყვათა კლასების მთლიან არსს. ეს არის **ლექსიკურ-გრამატიკული** ფაქტორი, რომელიც მომდინარეობს აკად. ვ. ვინოგრადოვისაგან. იგი სიტყვათა კლასების გამოყოფისას, გარდა ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორისა, საფუძვლიან ფაქტორად თვლის ფონოლოგიურ ფაქტორსაც: „სიტყვათა კლასიფიკაცია უნდა იყოს კონსტრუქციული. მაგრამ, რა თქმა უნდა, **ლექსიკური და გრამატიკული კრიტერიუმები** (აგრეთვე **ფონოლოგიურიც**) უნდა თამაშობდნენ გადამწყვეტ როლს“ (Виноградов, 1972:31; ხაზგასმა ჩვენია, - ნ. ჭ.).

მორფოლოგია და სინტაქსი გრამატიკის ერთიანი, განუყოფელი დარგებია, რომ გრამატიკა „ვერ ითმენს მექანიკურ გაყოფასა და დანაწევრებას, რადგან **სიტყვათა გრამატიკული ფორმები და მნიშვნელობები არის მჭიდრო თანამოქმედებაში ლექსიკურ მოქმედებებთან**“ (იქვე, 31; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.). გრამტიკამ, „რომ არ გაითვალისწინოს“ სიტყვათა ლექსიკური და სემანტიკური მნიშვნელობა, მაშინ მივიღებდით აკადემიკოს შჩერბასეულ უაზრო ფრაზას: **«Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокрёнка»** ან ჩვენ მიერ ანალოგიურად შედგენილ ქართულ (ასევე უაზრო) ფრაზას: „ჩახრაულმა კილთანამ კვინთით მოხნატა ხვინტია“ (იხ. ჭყონია, 2008 : 121-122), რომლებიც გრამატიკულად სწორადაა გაფორმებული და შედგენილი, მაგრამ ორივე შემთხვევაში ისინი აზრობრივად არაფერს აღნიშნავენ. ამიტომ აზრის გამოსახატავად საჭიროა არა მარტო გრამატიკული კრიტერიუმის გათვალისწინება, არამედ მასთან ერთად ლექსიკურ-სემანტიკური კრიტერიუმის მჭიდრო თანამოქმედება (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2008:120 და შმდ.).

ლექსიკურ-სემანტიკური მნიშვნელობის გარეშე არ არსებობს არც ენობრივი ნიშანი, არც მორფოლოგია და არც სინტაქსი. გ. ვინოკური, რომელიც მეტყველების ნაწილების სინტაქსურ საფუძველზე დაყოფის მომხრე იყო, საფუძვლიანად აღნიშნავდა,

რომ „სიტყვათა მორფოლოგიური კლასების დადგენა - ეს მხოლოდ ცნობილი საფეხურია ენის სტრუქტურის გამოკვლევაში, რომელზედაც საჭიროა მყარად დგომა იმისათვის, რომ მივიღოთ ენობრივი ნიშნის განმასხვავებელი სინტაქსური და სემასიოლოგიური ფუნქციები“ (Винокур, 1959:415; ხაზი ჩვენია, - ნ. ქ.).

ლექსიკურ-სემანტიკური ფაქტორი ისეთი სიტყვებისათვის, როგორიცაა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის სიტყვები (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა), უდავოა, არის მეტად მნიშვნელოვანი და არსებითი ფაქტორი. ისმება კითხვა: ეკისრება თუ არა ისეთივე როლი ლექსიკურ-სემანტიკურ ფაქტორს არასრულმნიშვნელოვანი (დამხმარე) მეტყველების ნაწილებისათვის (წინდებული, თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი, ნაწევარი)? ამ კითხვაზე რეალური პასუხი გასცა აკადემიურმა რუსულმა გრამატიკამ: **„წინდებულის ლექსიკური მნიშვნელობა როგორც ცალკე მდგომი სიტყვისა არის ამა თუ იმ მიმართების მნიშვნელობა.** ეს მიმართება შეიძლება იყოს ან მაქსიმალურად აბსტრაქტული, ფართო, ან უფრო კონკრეტული და განსაზღვრული, ვიწრო. მაგრამ ნებისმიერ შემთხვევაში წინდებულს აქვს ლექსიკური მნიშვნელობა, განსხვავება არის მხოლოდ მისი აბსტრაქტულობის ხარისხში. სემანტიკურად „ფუჭი“ წინდებულები არ არსებობენ“ («Семантически «пустых» предлогов не существует») (Грамматика-80:710). სამართლიანად შენიშნავს ო. სუნიკი, რომ „სიტყვათა მნიშვნელობის და მათი გრამატიკული ფორმების ანგარიშისა და გამოკვლევის გარეშე ენათმეცნიერება შეუძლებელი იქნებოდა ყოფილიყო ენათმეცნიერებად - მეცნიერებად, რომელიც სწავლობს ისეთ მნიშვნელოვან საზოგადოებრივ მოვლენას, როგორადაც გვესახება ჩვენ ენა“ (Вопросы теории..., 1968:43).

ამგვარად, მეტყველების ნაწილების კლასიფიკაციის შემთხვევაში შეუძლებელია ვიხელმძღვანელოთ მხოლოდ ერთადერთი კრიტერიუმით - ან მორფოლოგიური, ან სინტაქსური, ან ლექსიკური და ა. შ. ფაქტორით. ამიტომ სიტყვათა კლასები

(მეტყველების ნაწილები) უნდა დავახასიათოთ შემდეგი ნიშან-თვისებით: 1) მნიშვნელობის განზოგადოებული მთლიანობა (მაგ., არსებით სახელში - საგნობრიობა, ზედსართავ სახელში - საგნის ნიშან-თვისება, ზმნაში - მოქმედებისა და მდგომარეობის პროცესი და ა. შ.); 2) გრამატიკული კატეგორიების განზოგადოება და მათი სიტყვაცვალებადობა (არსებით სახელს ქართულში აქვს ბრუნვისა და რიცხვის კატეგორია, ზმნას - პირის, რიცხვის, დროის, კილოს და ა. შ. კატეგორიები; ორივე ფორმაცვალებადი მეტყველების ნაწილებია); 3) სინტაქსურ ფუნქციათა იგივეობა (ზმნა შემასმენლის როლში გამოდის, არსებითი სახელი - ქვემდებარის, დამატებისა და განსაზღვრების როლში და ა. შ.).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე მეტყველების ნაწილები შეიძლება ასე განვმარტოთ: სიტყვათა კლასები (მეტყველების ნაწილები) ეწოდება სიტყვათა ისეთ ლექსიკურ-გრამატიკულ კლასებს, რომლებსაც ახასიათებს როგორც ზოგადი კატეგორია-ლური მნიშვნელობები, ასევე მორფოლოგიური ნიშნები და სინტაქსური თვისებები.

§ 106. ტერმინის „მეტყველების ნაწილები“ საკითხისათვის

ტერმინი „მეტყველების ნაწილები“ ძველთაძველი ტერმინია. იგი გვხვდება თითქმის ყველა ენაში. მაგრამ მეტყველების ნაწილებს საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნავდნენ სხვა ტერმინებითაც (იხ. ზემოთ პარაგრაფი 104). ეს არის „სიტყვათა ლექსიკური კლასები“, „სიტყვათა მორფოლოგიური რიგები“, „სიტყვათა ჯგუფები“ და „სიტყვათა ლექსიკურ-გრამატიკული კლასები“. აქედან ყველაზე უფრო გავრცელებული ტერმინებია „მეტყველების ნაწილები“ და „ლექსიკურ-გრამატიკული კლასები“.

ტერმინის გამოყენებისა და მნიშვნელობის შესახებ სამართლიანად შენიშნავს მ. ფარტენაძე. იგი აკრიტიკებს ტერმინების «диалектное слово», «диалектизм» და «областное слово» ინტერპრეტაციას, რომლის მიხედვით რუსულ ენათმეცნიერებაში ისინი გაგებულია როგორც ერთი და იმავე მნიშვნელობის ტერმინები, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. ამიტომ „ტერმინები, განსხვავებით არატერმინებისაგან, ჩვეულებ-

ბრივად ერთმნიშვნელობიანია და მოითხოვენ თავისადმი მკაცრ მიდგომას“ (Партенадзе, 2000:4). ამდენად, საჭიროა გაიმიჯნოს ერთმანეთისაგან მეტყველების ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინები.

რომელი ტერმინი ესადაგება ტერმინს „მეტყველების ნაწილი“? ვუწოდოთ მას „სიტყვათა გრამატიკული რიგები“, „სიტყვათა მორფოლოგიური კატეგორიები“, „სიტყვათა ლექსიკური კლასები“, თუ უბრალოდ - „სიტყვათა ჯგუფები“. დასმულ კითხვას სწორი პასუხი რომ მოვუწახოთ, საჭიროა, პირველ ყოვლისა, შევადაროთ ერთმანეთს აღნიშნული ტერმინები, მათი ლექსიკური დატვირთვა და შემდეგ მივაკუთვნოთ თითოეულ მათგანს შესაბამისი ადგილი.

ტერმინი „**კატეგორია**“ „დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ განმარტებულია ამგვარად: „კატეგორია ენათმეცნიერებაში ენობრივი მნიშვნელობებია, რომლებიც ზოგადი სემანტიკური ნიშნის საფუძველზე ურთიერთდაკავშირებული და შეფარდებული არიან და წარმოადგენენ ამ ნიშნის დაყოფათა ჩაკეტილ სისტემას“ (ტ. 5, გვ. 527, სვეტი 1569). იქვე ჩამოთვლილია პირის, რიცხვისა და ა. შ. კატეგორიები.

განმარტებიდან ნათლად ჩანს, რომ ტერმინით „კატეგორია“ შეუძლებელია აღინიშნოს ტერმინი „მეტყველების ნაწილები“, რადგან ეს ტერმინი უფრო ფართო ცნებაა, ვიდრე, ვთქვათ, „პირის კატეგორია“. თვით მეტყველების ნაწილების შემადგენლობაში ვხედავთ სწორედ პირის, რიცხვის, სქესის, დროის, გვარისა და მისთანა კატეგორიებს. ამ მიმართებით სწორად განმარტა თავის ლექსიკონში ს. ოჟეგოვმა ტერმინი „კატეგორია“. იგი ამბობს: **კატეგორია არის ისეთი მეცნიერული ცნება, რომელიც გამოხატავს „სინამდვილის მოვლენათა უფრო ზოგად თვისებებსა და კავშირებს“** (Ожегов, 1986:232; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.), სადაც გამოთქმა „უფრო ზოგადი“ არის ზედსართავი სახელის უფროობითი და არა აღმატებითი ხარისხი, ე. ი. უფროობითი ხარისხის წინ დგას კიდევ რაღაც უფრო მაღალი კლასის კატეგორია და ეს, სწორედ, მეტყველების ნაწილებია.

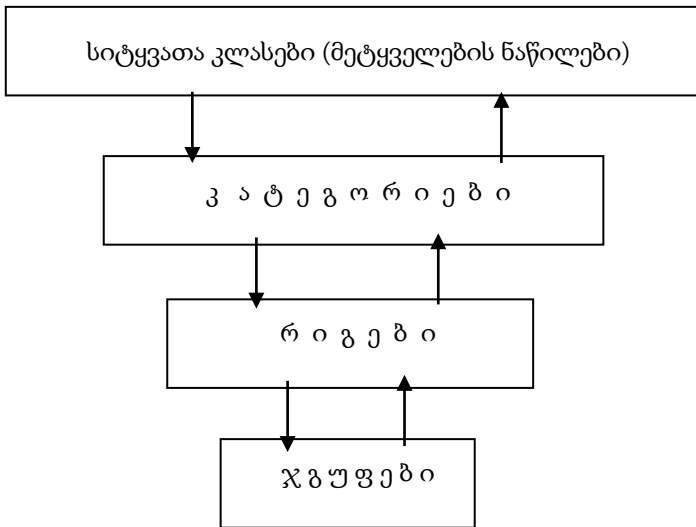
მეტყველების ნაწილები არ შეიძლება აღვნიშნოთ აგრეთვე ტერმინით „რიგი“ ან „ჯგუფი“, რადგან ერთიც და მეორეც ტერმინთან „კატეგორია“ მიმართებაში უფრო ვიწრო ცნებებია.

ზემოჩამოთვლილი ტერმინებიდან „კლასი“ და „კატეგორია“ ფილოსოფიური ტერმინებია, რომელთა ერთმანეთთან შედარება გვაძლევს საშუალებას დავადგინოთ, რომ ტერმინი „კლასი“ უფრო ფართო ცნებაა როგორც „საგნების ერთობლიობა“ (Философская энциклопедия, ტ. 2 : 472), ვიდრე ტერმინი „კატეგორია“.

ასეთი მოკლე ანალიზი ტერმინებისა „კლასი“, „კატეგორია“, „რიგი“, „ჯგუფი“ გვაძლევს საშუალებას მეტყველების ნაწილებს ვუწოდოთ „სიტყვათა ლექსიკურ-გრამატიკული კლასები“, რადგან თავისი მოცულობითა და მნიშვნელობით ეს ტერმინი აღემატება ზემოთ ხსენებულ ყველა სხვა ტერმინს. ამიტომ ტერმინები „კატეგორია“, „რიგი“, „ჯგუფი“ ან „ერთეული“ უნდა განაწილდეს მეტყველების ნაწილების ფარგლებს შიგნით, რომლებიც ერთმანეთის მიმართ და ტერმინთან „კლასი“ დამოკიდებულებაში ქმნიან გვარეობით და სახეობით შეფარდებებს. ქვემოთ სქემაზე მოცემულია ასეთი შეფარდებები: სათავეში მოქცეულია სიტყვათა კლასები ანუ მეტყველების ნაწილები როგორც ენისა და გრამატიკის უმსხვილესი ერთეულები. შემდეგ მოდის უფრო ნაკლებად მსხვილი ერთეული - კატეგორია, რომელიც შეიძლება გააჩნდეს ერთი ან რამდენიმე სრულმნიშვნელოვან რომელიმე მეტყველების ნაწილს (მაგ., რიცხვის, პირის, სქესის, გვარისა და მისთ. კატეგორია). რაც შეეხება ტერმინს „რიგი“, იგი შეიძლება იყოს ერთი რომელიმე კატეგორიის ფარგლებს შიგნით. ხოლო სიტყვათა ჯგუფები კი რიგებისთვისაა დამახასიათებელი. ამგვარად, სქემაზე გამოსახული ტერმინები ჯაჭვურ დამოკიდებულებაში არიან: სიტყვათა კლასები კატეგორიების მიმართ გვარის როლში გამოდიან როგორც გვარეობითი ცნება, ხოლო კატეგორია სიტყვათა კლასების მიმართ სახეობას წარმოადგენს. კატეგორია თავის მხრიდან რიგების მიმართ ასევე გვარეობითი ცნებაა, რომლიდანაც მომდინარეობს რიგი. რიგი კი კატეგორიის მიმართ სახეობითი ცნებაა. დაბოლოს, რიგები ჯგუფების მიმართ

გვარსახეა, ხოლო ჯგუფები რიგების მიმართ სახეობაა ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, სიტყვათა კლასებიდან მომდინარეობს კატეგორიები, კატეგორიებიდან - რიგები, რიგებიდან - ჯგუფები. ყოველივე ამას გამოხატავს მარცხენა მხრიდან ისრების მიმართულება. ხოლო მარჯვენა მხრიდან მიმართული ისრები კი გამოხატავს სახეობრივი ცნებების მიმართებას გვარეობითისადმი.

ამგვარი კომენტარის შემდეგ ვიძლევიტ სქემას:

მოცემული სქემა მნიშვნელოვანია იმ მიმართებით, რომ ყოველ სრულმნიშვნელოვან მეტყველების ნაწილში შეიძლება გამოვყოთ როგორც კატეგორიები, ასევე რიგები და ჯგუფებიც. ამ სქემით ყოველ ტერმინს მივუჩინეთ თავისი ადგილი გრამატიკულ სისტემაში: ყველაზე უმსხვილეს ერთეულს უნდა ეწოდოს „სიტყვათა კლასები“ ან „მეტყველების ნაწილები“. ეს ორივე ტერმინი სინონიმურია. შემდეგ რიგის მიხედვით მომდინარეობს კატეგორიები, რიგები და ჯგუფები. მაგ., არსებით სახელში როგორც სიტყვათა კლასში (მეტყველების ნაწილში) შეიძლება გამოვყოთ რიცხვის, ბრუნვის (ზოგიერთ ენაში - სქესის) კატეგორიები, კატეგორიებში - ფუძეკუმშვადი და ფუძეკუმშვე-

ლი სახელები როგორც რიგები, ხოლო რიგებიდან გამოყოფენ ვინ და რა ჯგუფის სახელებს და ა. შ.

რაც შეეხება ტერმინს „მეტყველების ნაწილები“, იგი პირდაპირი თარგმანია ბერძნულ-ლათინური გრამატიკებიდან (შდრ. ბერძნ. *ta mere tu logu*, ლათ. *partes orationis*), რასაც კვალდაკვალ იმეორებენ სხვა ენებიც (შდრ. რუს. *части речи*; უკრ. *частини мови*; ბულგ. *части речта*; ინგლ. *parts of speech*; გერმ. *Redeteile*; ფრანგ. *parties du discours*; თურქ. *Söz bölükleri*; ქართ. *მეტყველების ნაწილები* და ა. შ.).

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ ი. მასლოვს, რომელიც თვლის, რომ ტერმინი „მეტყველების ნაწილი“ არ შეიძლება მივიჩნიოთ მოხერხებულ ტერმინად, რადგან იგი „მკვეთრად უპირისპირდება“ როგორც საყოფაცხოვრებო, ასევე ტერმინოლოგიურ მნიშვნელობას „მეტყველება“. ამიტომ სასურველია *მეტყველების ნაწილებს* ვუწოდოთ „*სიტყვათა კლასები*“, როგორც ეს მიღებულია შვედური და დანიური ენებისათვის - *ordklasser* (Маслов, 1998:155) (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:5-9).

§ 107. სიტყვათა კლასები პირველ გრამატიკებსა და რუსი ლინგვისტების სპეციალურ გამოკვლევებში

პირველი გრამატიკები, რომლებიც შედგენილი იყო ძველ ინდოეთსა და ძველ საბერძნეთში, განეკუთვნება ჩვენი წელთაღრიცხვის IV-II საუკუნეებს. **ძველ ინდოეთში** ცნობილია ფილოსოფოსების **პანინისა** და **იასკას** გრამატიკები (IV ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე), რომლებშიც მოცემულია 4 კლასი სიტყვებისა: სახელი, ზმნა, წინდებული და ნაწილაკი. ეს იყო ძველი ინდური ლიტერატურული ენის სანსკრიტული გრამატიკა. **ძველ საბერძნეთში** **სტოიკოსების** ფილოსოფიურმა სკოლამ სრულიად დამოუკიდებლად (ძვ. წელ. III ს.) პანინის გრამატიკისაგან განსხვავებით მოგვცა ოთხი *მეტყველების ნაწილი*, ოღონდ პანინის გრამატიკაში მოცემული წინდებულისა და ნაწილაკის ნაცვლად - კავშირი და არტიკლი: სახელი, ზმნა, კავშირი და არტიკლი (ნაწევარი).

მოგვიანებით (ძვ. წ. II ს.) ბერძენმა ალექსანდრიელმა მეცნიერებმა გააკეთეს პირველი მონახაზი რვა მეტყველების ნაწილის შესახებ. ეს იყო ალექსანდრიის სკოლის ფილოლოგი არისტარქ სამოთრაკიელი, რომელმაც გამოყო რვა მეტყველების ნაწილი: სახელი, ზმნა, მიმღეობა, ნაცვალსახელი, ზმნიზედა, წინდებული, კავშირი და ნაწევარი. ხოლო მოგვიანებით იგივე სქემა გაიმეორეს რომაელმა გრამატიკოსებმა იმ განსხვავებით, რომ ნაწევრის ნაცვლად მათ მოგვცეს შორისდებული, რადგან ნაწევარი ლათინურ ენაში არ მოგვეპოვებოდა. ვარონის ლათინური ენის გრამატიკაში (ძვ. წელ. I ს.) მოცემულია რვა მეტყველების ნაწილი: სახელი, ზმნა, მიმღეობა, ნაცვალსახელი, ზმნიზედა, წინდებული, კავშირი, შორისდებული.

XIX საუკუნემდე სხვადასხვა ტიპის ენების გრამატიკები, ასე თუ ისე, განიცდიდა ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების გავლენას. ყველა მათგანში აღინიშნებოდა რვა მეტყველების ნაწილი, რომელთა შორის გამოიყოფოდა მიმღეობა ზედსართავის ნაცვლად. მაგრამ XIX საუკუნიდან იწყება სიტყვათა კლასების დეტალური განხილვა. ჯერ კიდევ სანკტპეტერბურგის გიმნაზიის მასწავლებელმა თავის „სლავიანსკაია გრამატიკაში“ მიმღეობის ნაცვლად გამოყო ზედსართავი სახელი (1825 წ.), შემდეგ აკად. ა. ვოსტოკოვმა აკადემიურ რუსულ გრამატიკაში (1831 წ.) ოფიციალურად დაასახელა ზედსართავი სახელი მეტყველების ნაწილად. მიუხედავად ამისა, სიტყვათა კლასების საერთო რაოდენობა იგივე დარჩა დიდი ხნის განმავლობაში.

XIX საუკუნის შუა წლებიდან გრამატიკულ სისტემებში ჩნდება ახალი მეტყველების ნაწილი - **რიცხვითი სახელი**, რომლის შესახებ პირველი ინფორმაცია გააკეთა თავის ნაშრომში «Филологические наблюдения. Протоиерея Г. Павского над составом русского языка» გ. პავსკიმ, რომელმაც დაასაბუთა რიცხვითი სახელის როგორც გრამატიკული დამოუკიდებლობა და მისი არსებობა სიტყვათა სხვა კლასების გვერდით (Павский, 1841-1842). შემდეგ მეტყველების ნაწილთა რაოდენობას დაემატა კიდევ ერთი - დამხმარე მეტყველების ნაწილი - ნაწილაკი და

ამჟამად ტრადიციულ, ნორმატიულ გრამატიკებში გვაქვს 10 მეტყველების ნაწილი.

მიუხედავად ტრადიციული გრამატიკისა, რომელიც გამოყოფდა და დღესაც გამოყოფს 10 მეტყველების ნაწილს, რუს ლინგვისტებთან ეს ტრადიცია ყოველთვის ირღვეოდა იმის გამო, რომ გამოჩენილი ლინგვისტები თავისებურად (სხვადასხვა კრიტერიუმებით) იხილავდნენ და ინტერპრეტაციას აძლევდნენ სიტყვათა კლასებს.

XIX საუკუნის ბოლოს ა. პოტებნიამ და თ. ფორტუნატოვმა წამოაყენეს სხვადასხვა პრინციპები სიტყვათა კლასებად დაყოფის თაობაზე. ა. პოტებნიამ მეტყველების ნაწილების საფუძვლად გამოიყენა სემანტიკური პრინციპი და უწოდა მეტყველების ნაწილებს „ლექსიკური და ფორმალური სიტყვები“ (лексические и формальные слова), ხოლო თ. ფორტუნატოვმა მეტყველების ნაწილების კლასიფიკაციისათვის მოიშველია მორფოლოგიური პრინციპი, რომლის მიხედვით ისინი დაყო „სრულ და ნაწილობრივ სიტყვებად“ (полные и частичные слова). თ. ფორტუნატოვი საუბრობდა მეტყველების ნაწილებზე როგორც გრამატიკულ კლასებზე, ე. ი. ფორტუნატოვი საუბრობს მეტყველების ნაწილებზე წმინდა ფორმალური თვალსაზრისით. ამიტომ სიტყვათა კლასებად დაყოფისას მან მიიღო სრულიად სხვა სურათი, რის შედეგად ერთ სიბრტყეზე აღმოჩნდა ისეთი მეტყველების ნაწილები, როგორიცაა წინდებულები, კავშირები, შორისდებულები და უბრუნველი არსებითი სახელები (кенгуру, кофе და მისთანები), ხოლო ზმნიზედის გვერდით აღმოჩნდა ინფინიტივი, დეეპრიჩასტიე და ზედსართავი სახელის უფროობითი ხარისხები. საბოლოოდ თ. ფორტუნატოვს გამოუვიდა 13 მეტყველების ნაწილი, რომელთა კლასიფიკაცია ასე გამოიყურება: 1) **სრული სიტყვები**: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა, ზმნიზედა, მიმღეობა, დეეპრიჩასტიე (აბსოლუტივი), ინფინიტივი; 2) **ნაწილობრივი სიტყვები**: წინდებულები, კავშირები, საერთები (связки), ნაწილაკები, მოდალური სიტყვები; 3) **შორისდებულები** (განსაკუთრებული კლასი სიტყვებისა) (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:13-14).

აკად. ა. შახმატოვმა სინტაქსური კრიტერიუმის საფუძველზე მიიღო 14 მეტყველების ნაწილი, მათ შორის აღმოჩნდა პრეფიქსიც, თუმცა თავისი „სინტაქსის..“ იმავე გვერდზე ფანქრით მინაწერია „ეს დიდი გაუგებრობაა“. ა. შახმატოვი მეტყველების ნაწილების გაშუქებით უკმაყოფილო იყო და ნაშრომის ორიგინალში ბოლო გვერდზე ვხდებით ამგვარ მინაწერს: „საჭიროა ხელახლა გადამუშავება“ (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:14-15), მაგრამ მის მიერ ხელახლა გადამუშავებული სინტაქსი საზოგადოებამ ვერ იხილა.

ა. შახმატოვმა მეტყველების ნაწილების ინტერპრეტაციისათვის, ა. პოტებნიასა და თ. ფორტუნატოვისაგან განსხვავებით, აირჩია სინტაქსური ფაქტორი. იგი აღნიშნავდა, რომ „მეტყველების ნაწილების ერთმანეთისაგან განმასხვავებელ ნიშანს“ წარმოადგენა არა სიტყვის ფორმა, არამედ სიტყვათა შეხამება წინადადებაში, „რადგან გრამატიკის კატეგორია შეიცნობა სინტაქსში“ (Шахматов, 1952:29). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ შახმატოვის დიაპაზონი მეტყველების ნაწილების ცნებასთან დაკავშირებით უფრო ფართოა და დიდი, ვიდრე მისი „წინაპრებისა“, რომლებიც მეტყველების ნაწილების კრიტერიუმად თვლიდნენ სინტაქსურ ფაქტორს. ამ მიმართებით სამართლიანად შენიშნავს ა. სუპრუნი, რომლის აზრით, შახმატოვი თავის ადრინდელ ნაშრომებში მეტყველების ნაწილების განსაზღვრისას „ეყრდნობოდა პირველ ყოვლისა სემასიოლოგიურ კრიტერიუმებს, თვლიდა რა, რომ ყოველ მეტყველების ნაწილს ახასიათებს გრამატიკულ ფორმათა ზოგიერთი სისტემა“. თანამედროვე რუსული ენის გვიანდელ ნაშრომებში მეტყველების ნაწილების განსაზღვრება გადაიტანა სინტაქსში და იხილავდა მათ მორფოლოგიასთან ერთად (Шахматов, 1957) არა მარტო სიტყვა-ცვალებას და მასთან დაკავშირებულ კატეგორიებს ..., არამედ სიტყვის ფუძის სტრუქტურასაც“ (Супрун, 1971:31).

თავის ნაშრომში «Синтаксис русского языка» შახმატოვი გამოყოფს დამოუკიდებელ (სრულმნიშვნელოვან) და დამხმარე მეტყველების ნაწილებს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მან 14-მდე აიყვანა მეტყველების ნაწილები ((Шахматов, 1957:31).

მეტად ყურადსაღებია რუსი ლინგვისტის ა. პეშკოვსკის საუბარი მეტყველების ნაწილების შესახებ. იგი ფორტუნატოვის კვალდაკვალ სიტყვათა კლასებს უწოდებს სრულ და ნაწილობრივ მეტყველების ნაწილებს და აღნიშნავს, რომ არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა და ზმნიზედა „ძირითადი მეტყველების ნაწილებია“, რომლებიც ამა თუ იმ ცვალებადობით არსებობენ მსოფლიოს ყველა ენაში (იქვე, 15).

სინტაქსური კრიტერიუმის შესახებ საუბრობდა გ. ვინოკურიც, რომელსაც შედარებისთვის მოჰყავს ორი მორფემა -**ом** და -**ью** (стол-**ом**, кост-**ью**) და ამბობს: რომ „ჩავთვალოთ ბოლომდე გამოკვლეულად, **საჭიროა, წინასწარ დავადგინოთ ორივე მორფემის სინტაქსური იგივეობა, რომელიც გახდება სინტაქსში გამოკვლევის ნამდვილ საგნად**“ (Винокур, 1959:416; ხაზი ჩვენია, - ნ. ქ.).

როგორც ცნობილია, ბოდუენ დე კურტენემ და მისმა მოწაფემ ლ. შჩერბამ შექმნეს, ე. წ. ლენინგრადის (ამჟამად სანკტპეტერბურგის) ლინგვისტური სკოლა, რომლის წარმომადგენლები იხილავდნენ მეტყველების ნაწილებს როგორც ლექსიკურ-გრამატიკულ კლასებს. ლ. შჩერბამ წინამორბედებისაგან განსხვავებით მეტყველების ნაწილებს შორის გამოყო „**მდგომარეობის კატეგორია**“: „არის რიგი სიტყვებისა, - წერდა იგი, - როგორიცაა *нельзя, можно, надо, пора, жаль* და ა. შ., რომელთა გაერთიანება რომელიმე კატეგორიაში გამწელებულია. ხშირად მისი ფორმალური უცვლელობის ნიშნის გამო აკუთვნებენ მათ ზმნიზედას, რაც პრაქტიკულად მაინცდამაინც უხერხულობას არ იწვევს ლექსიკონთან მიმართებაში, თუ დამატებით შევნიშნავთ, რომ ისინი იხმარებიან საერთის მეშვეობით როგორც უპირო წინადადების შემასმენელი. მაგრამ მათი ახლოს გაცნობით აღმოჩნდება, რომ მოცემული სიტყვები ვერ თავსდებიან ზმნიზედის კატეგორიაში, რადგან არ განეკუთვნებიან არც ზმნას, არც ზედსართავ სახელს, არც სხვა ზმნიზედას“ (Щерба, 1957:74).

რუსულ ენაში ლ. შჩერბამ გამოყო 12 მეტყველების ნაწილი: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ზმნა, ზმნიზედა, მდგომარეობის კატეგორია, კითხვითი სიტყვები და

საერთი (связка), წინდებულები, კავშირები, ნაწილაკები და შორისდებულები (იქვე, 63-84).

მეტყველების ნაწილების ღრმა ანალიზი მოგვცა თავის ნაშრომში «Русский язык (грамматическое учение о слове)» აკად. ვ. ვინოგრადოვმა. ყველა სიტყვა ენაში მან დაყო 4 ჯგუფად: 1) სახელდებითი სიტყვები: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, მდგომარეობის კატეგორია; 2) საერთი სიტყვები (связочные слова), ანუ მეტყველების ნაწილაკები: ნაწილაკები-საერთები, წინდებულები, კავშირები; 3) მოდალური სიტყვები; 4) შორისდებულები. ვ. ვინოგრადოვს სულ გამოუვიდა 12 მეტყველების ნაწილი (იქვე, მით. ნაშრომი და Чкония, 2005:17).

რუსული აკადემიური გრამატიკის არც ერთ გამოცემაში მეტყველების ნაწილები, როგორცაა მდგომარეობის კატეგორია, მოდალური სიტყვები, ხმაბამვითი სიტყვები არ არის მიჩნეული მეტყველების ნაწილებად (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:17-20).

სულ სხვა სურათი მიიღეს ნ. შანსკიმ და ა. ტიხონოვმა, რომლებმაც სიტყვათა კლასების დაყოფის საფუძვლად გამოიყენეს ტერმინი „კატეგორიალური ნიშანი“ (ტერმინი ეკუთვნის ლ. შჩერბას), რაც ნიშნავს ყოველი მეტყველების ნაწილის ზოგად მნიშვნელობას, რომ, მაგ., არსებით სახელს აქვს საგნობრიობის მნიშვნელობა, ზედსართავ სახელს - საგნის ნიშან-თვისების მნიშვნელობა, რომ იგი საგნის ნიშან-თვისებას გამოხატავს, ზმნა გამოხატავს პროცესის (მოქმედებისა და მდგომარეობის) მნიშვნელობას და ა. შ. გარდა კატეგორიალური (საკლასიფიკაციო) ნიშნისა ნ. შანსკიმ და ა. ტიხონოვმა მეტყველების ნაწილების კლასიფიკაციისათვის ყურადღება მიაქციეს როგორც მორფოლოგიურ ნიშნებს, ასევე სინტაქსურ თვისებებსაც, რისთვისაც მეტყველების ნაწილებს უწოდეს „სიტყათა გრამატიკული კლასები“. **მორფოლოგიურ ნიშან-თვისებებად ითვლება:** 1) სიტყვის ცვალებადობა და უცვლელობა, მათი ცვლილების ტიპი და თავისებურება (ბრუნება, უღლება); 2) სიტყვათა გრამატიკული კატეგორიებისა და მათი სპეციფიკის ნუსხა. **მეტყველების ნაწილების სინტაქსურ თვისებებს** განეკუთვნება: 1) სიტყვების

სხვა სიტყვებთან სინტაქსური შეერთების ხერხები; 2) სიტყვათა სინტაქსური ფუნქციები. პრინციპში „თანამედროვე რუსული ენის“ ავტორებს გამოუვიდათ 15 მეტყველების ნაწილი. აი ისინიც: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, მიმღეობა, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, დეეპრიჩასტიე, ზმნიზედა, მდგომა-რობის კატეგორია, - ყველა ესენი სრულმნიშვნელოვანი მეტყველების ნაწილებია; მოდალური სიტყვები; დამხმარე სიტყვები: წინდებულები, კავშირები და ნაწილაკები; შორისდებულები და ხმაბადვითი სიტყვები (Шанский, 1981:90).

როგორც მეტყველების ნაწილების განხილვის სურათმა გვიჩვენა, 10 მეტყველების ნაწილი შეინარჩუნა ტრადიციულმა გრამატიკებმა, ხოლო სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა მერყეობს 10-დან 15-მდე.

§ 108. ქართული და სხვათა ენების გრამატიკების მიმართება რუსული ენის გრამატიკებთან

ბერძნული და რომაული გრამატიკების კვალდაკვალ პირველ ქართულ გრამატიკებშიც გამოიყო რვა მეტყველების ნაწილი. ამგვარ კლასიკურ გრამატიკად ითვლება ანტონ I „ქართული ღრამმატიკა“ (1753 წ.), რომელშიც მოცემულია რვა მეტყველების ნაწილი, ისევე, როგორც ეს მოგვცა ვარონმა თავის ლათინურ გრამატიკაში.

რუსულ ენაში გაკეთებულმა ლექსიკურ-გრამატიკულმა კომენტარებმა მეტყველების ნაწილთა რაოდენობის შესახებ გვიჩვენა, რომ არა გვაქვს ერთიანი სისტემა ამ მიმართებით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რუსულ აკადემიურ გრამატიკებს (სამივე გამოცემას).

„რუსული ენის გრამატიკაში“ (1960) ვკითხულობთ: „რუსული გრამატიკის ტრადიციის მიხედვით დიდხანს ასხვავებდნენ ცხრა მეტყველების ნაწილს: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, წინდებული, კავშირი და შორისდებული. ახლა კი მეტყველების ამ ნაწილებს მივამატეთ მეათე - ნაწილაკები“ (Грамматика, 1960:19). ამ კლასებს „გრამატიკა...“ ასხვავებს თავისი ძირითადი მნიშვნე-

ლობისა და გრამატიკულ კატეგორიათა ხასითის მიხედვით, ... აგრეთვე სიტყვათწარმოებისა და ფორმათა წარმოქმნის ტიპების მიხედვით“ (იქვე, 19), ასე რომ, აღნიშნული გრამატიკა მეტყველების ნაწილების საფუძვლად მიიჩნევა, გარდა ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორისა, სიტყვათწარმოებისა და ფორმათა წარმოქმნის პროცესებს.

ამგვარად, პირველი აკადემიური გრამატიკა (1960) ზემოაღნიშნული კრიტერიუმის მიხედვით არ იხილავს არც „მდგომარეობის კატეგორიას“ და არც „მოდალურ სიტყვებს“. პირველ მათგანს მიაკუთვნებს ზმნიზედას, ხოლო მეორეს - ზმნას (იქვე, 39 და 630). აქედან გამომდინარე, გრამატიკა (1960) ასხვავებს ათ მეტყველების ნაწილს.

საერთო ტრადიცია მეტყველების ნაწილების შესახებ არ ირღვევა მომდევნო ორივე აკადემიურ გრამატიკაში (1970, 1980), სადაც მოცემულია ათი მეტყველების ნაწილი, რადგან სამივე აკადემიური რუსული გრამატიკა მეტყველების ნაწილების საფუძვლად თვლის ლექსიკურ-გრამატიკულ ფაქტორს ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით (Грамматика..., 1970:304; Грамматика-80:457).

განვიხილოთ ქართული და სხვა ენის გრამატიკები რუსული ენის გრამატიკებთან მიმართებაში, რა კრიტერიუმებით განსაზღვრავენ ისინი მეტყველების ნაწილებს.

X-XI საუკუნეებამდე ენობრივი ტრაქტატი, გრამატიკული ნაშრომი არ მოგვეპოვება (უფრო ზუსტად: ჩვენამდე არ მოღწეულა), მაგრამ უძველესი წერილობითი ენობრივი მხარე იმაზე მეტყველებს, რომ გადამწერები „უდავოდ იყენებდნენ საგანგებოდ შემუშავებულ გრამატიკულ წესებს, ნორმებს“ (ფეიქრიშვილი. მორფოლოგია, 1992:85). ამიტომ „ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართული გრამატიკული აზროვნების სათავედ ჯერჯერობით უნდა ჩაითვალოს X-XI საუკუნეები, როცა ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ მსოფლიოში სახელგანთქმული ქართველი სწავლულები, ფილოსოფოსები: ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელები, ეფრემ მცირე, იოანე პეტრიწი, არსენ იყალთოელი და სხვები“ (იქვე, 85 და შმდ.).

აღნიშნული საუკუნეებისათვის უკვე ცნობილი იყო პირველი გრამატიკული ტრაქტატები, რომლებიც დიონისე თრაკიელის გავლენას განიცდიდნენ (იქვე, 90-91).

XVII საუკუნიდან კი უკვე გვაქვს პირველი ენათმეცნიერული ნაშრომები, როგორიცაა: ქართულ-იტალიური ლექსიკონი, რომელიც დაიბეჭდა და გამოვიდა რომში 1629 წელს. არსებობს აგრეთვე ბერნარდო ნეაპოლელის ხელნაწერი ლექსიკონები, მაჯოს „ქართული გრამატიკა“ და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ფეიქრიშვილი. მორფოლოგია, 1992:92-95).

პირველი ნაშრომი ქართული ენის გრამატიკის შესახებ გამოვიდა XVII საუკუნეში, ხოლო XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე გამოდის ქართული ენის ნაბეჭდი გრამატიკები ქართულ ენაზე. პირველი ასეთი გრამატიკა იყო ანტონ I ბაგრატიონისა, რომელიც გამოვიდა 1753 და 1767 წლებში, რომელშიც გამოყოფილია რვა მეტყველების ნაწილი: სახელი, ზმნა, მიმღეობა, ზმნიზედა, ნაცვალსახელი, თანდებული, კავშირი და შორისდებული.

პირველი გრამატიკები, როგორც რუსულ, ასევე სხვა ენებზე განიცდიდნენ ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების ზეგავლენას, ამიტომ თავდაპირველად ყველა ასხვავებდა რვა მეტყველების ნაწილს, შემდეგ გამოიყო ცხრა მეტყველების ნაწილი - **რიცხვითი სახელი** დაემატა და ბოლოს კი გვაქვს ათი მეტყველების ნაწილი **ნაწილაკის** დართვით (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:31-32).

ძველ ქართულ ენაში, დასავლეთევროპული ენების მსგავსად, არჩევდნენ არტიკლს (ა. შანიძის ტერმინოლოგიით „ნაწევარი“). ნაწევრის გამოყენებას წინადადებაში ჰქონდა განსაზღვრებითი არტიკლის მნიშვნელობა. ნაწევრის როლში გამოდიოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფორმები: ესე, ეგე, იგი. საკუთრივ არტიკლისაგან განსხვავებით ნაწევარი ასხვავებდა პირის ფორმებს: ესე აღნიშნავდა პირველ პირს, ეგე - მეორესა და იგი - მესამეს (იხ. იქვე, 32-33).

ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე და სხვები მეტყველების ნაწილების განსაზღვრისას იყენებენ ერთ ძირითად ფაქტორს - ლექსიკურ-გრამატიკულ ფაქტორს, რომლის წყალობით ქართულ ენაში არ

შეიქმნა აზრთა სხვადასხვაობა მეტყველების ნაწილების რაოდენობის შესახებ. ყველა არსებულ გრამატიკაში ვხედავთ ათ მეტყველების ნაწილს.

მეტყველების ნაწილთა შორის ქართულ ენაში ვერ ვხედავთ ისეთ მეტყველების ნაწილებს, რომლებიც გვაქვს რუსულ ენაში: მდგომარეობის კატეგორია, მოდალური სიტყვები და ხმაბადვითი სიტყვები.

მდგომარეობის კატეგორია, რომელიც პირველად გამოყო როგორც მეტყველების ნაწილი აკად. ლ. შჩერბამ, არაცვალებადი სიტყვებია, რომლებიც აღნიშნავენ საგნის ან პიროვნების მდგომარეობას და მეტწილად იხმარებიან უპირო წინადადებაში შემასმენლის როლში (Шанский, 1981:231-238). ქართულ ენაში მდგომარეობის კატეგორია, როგორც ასეთი, არ არსებობს, რადგან მის ნაცვლად შესაბამისად გვაქვს ზმნის პირიანი ფორმები. მაგალითად:

1. В избе с утра тихо ქოხში დილიდან სიწყნარეა (ე. ი. სიწყნარე არის).

2. Ему приятно такой поступок მას სიამოვნებს ასეთი მოქცევა.

ე. სმუშკევიჩის სიტყვებით რომ ვთქვათ, სხვა ევროპული ენები არ გამოყოფენ მდგომარეობის კატეგორიას როგორც დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილს და ამ კატეგორიის სიტყვებს მიაკუთვნებს ზმნიზედას (Вопросы теории..., 1968:198-199).

არის თუ არა იმის საფუძველი, რომ ენაში გამოიყოს ცალკე მეტყველების ნაწილები: ხმაბადვითი და მოდალური სიტყვები, მიმღეობა, დეეპრიჩასტიე და ინფინიტივი (დაწვრ. იხ. Чкония, 2005:34-35).

ა. შანიძე ქართულ ენაში მეტყველების ნაწილებს უწოდებს „დარგებს“ (შანიძე, 1973:34) და ათი მეტყველების ნაწილი დაყოფილი აქვს სამ ჯგუფად: I ჯგუფში შესულია სახელები: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი და ნაცვალსახელი; II ჯგუფშია ზმნები; III ჯგუფს მოიცავენ უდეტრები, ესენია: ზმნიზედა, თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი

და შორისდებული. ტერმინი „უდეტერი“ ბერძნულია და აღნიშნავს „არც ერთს (ორისაგან)“, ე. ი. უდეტრები აღნიშნავენ ყველაფერს, რაც არც სახელია და არც ზმნა (იქვე, 587).

ძველ ქართულში კიდევ გვქონდა მეთერთმეტე მეტყველების ნაწილი, რომელიც არტიკლის როლს ასრულებდა და მას ერქვა **ნაწევარი**, რომელიც რიგით ნაწილაკის შემდეგ მოდიოდა და შორისდებულის წინ იდგა (შანიძე, იქვე, 34) (არტიკლისა და ნაწევრის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ა. ნ. კონონოვი „თანამედროვე თურქული ლიტერატურული ენის გრამატიკაში“ (М.-Л., 1956) ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორის საფუძველზე გამოყოფს 11 მეტყველების ნაწილს. მეტერთმეტე მეტყველების ნაწილს იგი უწოდებს «Звуко-образо-подражательные слова»-ს, თითქოსდა ეს იყოს ნ. შანსკისა და ა. ტიხონოვის მიერ შემოთავაზებული „ხმაბამვითი სიტყვები“ (звукосоподражательные слова); სინამდვილეში ა. კონონოვის მიერ შემოთავაზებული სიტყვები ხმაბამვითი კი არა, არამედ რედუპლიკაციური ფორმებია, რომლებიც ყველა ენაში გვხვდება, ამიტომ რედუპლიკაცია სიტყვათწარმოების ზოგადი ხერხია და არა მეტყველების ნაწილი (დაწვრ. იხ. ჭყონია და სხვ., რედუპლიკაცია სიტყვათწარმოების უმნიშვნელოვანესი ხერხი ენაში. გამ-ობა უნივერსალი, თბილისი, 2015).

ავტორიტეტულ „თანამედროვე გერმანული ენის Duden გრამატიკაში“ ცხრა მეტყველების ნაწილია განხილული (ნაწილაკის გამოკლებით). აქ საქმე მეტყველების ნაწილების რაოდენობაში არ არის. საქმე ისაა, რომ აღნიშნული გრამატიკა სამართლიანად იხილავს დასაწყისში ორ ძირითად მეტყველების ნაწილს. ეს არის ზმნა და არსებითი სახელი (Duden Grammatik..., Л., 1962:81-429).

რატომ იწყებს „Duden Grammatika...“ მეტყველების ნაწილების შესწავლას მაინცდამაინც ზმნიდან და არსებითი სახელიდან? საქმე იმაშია, რომ ზმნა და არსებითი სახელი ეს უნივერსალური მეტყველების ნაწილებია, ისინი ყველა ენაში არსებობენ. სამყაროს ჩვენ შევიცნობთ მეტწილად საგნების მეშვეობით, რომლებსაც აქვს თავისი სახელი, ხოლო საგნებს ერთმანეთთან როგორც ლოგიკურად, ისე აზრობრივად აკავშირებს ზმნის ფორმები.

დანარჩენი მეტყველების ნაწილები ასე თუ ისე დაკავშირებული არიან როგორც სახელთან, ასევე ზმნასთან. როგორც ჩანს, ეს მდგომარეობა გაითვალისწინა გერმანულმა გრამატიკამ.

არაბულმა ტრადიციულმა გრამატიკამ თავდაპირველად გამოყო სამი მეტყველების ნაწილი: სახელი, ზმნა და საერთი (Вопросы теории..., 1968:53). შემდგომში არაბებმა სახელი დაშალეს არსებით, ზედსართავ და რიცხვით სახელებად და ნაცვალსახელად, ხოლო ზმნასთან ერთად გამოყეს ზმნიზედა. აქედან: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა და ზმნიზედა მიჩნეულია ძირითად მეტყველების ნაწილებად, როგორც უნივერსალური მეტყველების ნაწილები. ა. პეშკოვსკი თავის დროზე ამტკიცებდა, რომ ზემოაღნიშნული ოთხი მეტყველების ნაწილი არის უნივერსალური მეტყველების ნაწილები და ისინი არსებობენ მსოფლიოს ყველა ენაში (Пешковский, 1956:102). ეს ძირითადი სიტყვათა კლასები ო. სუნიკის გამოთვლით შეადგენენ ყოველი ენის მთელი ლექსიკური შედგენილობის 90%-ს (Вопросы теории..., 1968:41).

ამგვარად, სიტყვათა კლასების განხილვისას ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორი საფუძველზე საფუძველია, რომელიც მეტყველების ნაწილებს ამყოფებს თავის მყარ ჩარჩოებში. ახლა განვიხილოთ რომელი გრამატიკული კატეგორიები შეიძლება ჰქონდეს ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილებს ან შეიძლება სულ არ ჰქონდეს.

თ ა ვ ი მ ე ჩ ვ ი დ მ ე ტ ე

გრამატიკული კატეგორიები

§ 109. სახელისა და ზმნის ურთიერთობა და მათი გრამატიკული კატეგორიები

სახელი და ზმნა ყველა ენაში ძირითადი მეტყველების ნაწილებია. როცა ვამბობთ: სახელი აღნიშნავს რეალურ საგანს, სწორედ იმ საგანს, რომელიც ჩვენ წინასწარ ნახული და აღქმული გვაქვს, წარმოვიდგენთ აკუსტიკური ხატის მეშვეობით. ამ შემთხვევაში აზროვნება მარტივია. მაგრამ სულ სხვა მდგომარეობა გვაქვს, როცა ზმნებით ვაზროვნებთ და მთელი პროცესი დამოკიდებულია ზმნის ფორმებთან. წინადადებაში: ჩემმა ამხანაგმა გადატრიალება მოახდინა მეცნიერებაში - (მოახდინა) გადატრიალება მეცნიერებაში - არის სიღრმისეული სტრუქტურა, რომელიც მთელ რიგ პროცესებთან, შემოქმედებასთან არის დაკავშირებული და მოითხოვს მაღალი რანგის, რთულ აზროვნებას. ამიტომ ზმნა არ არის მარტო ისეთი მეტყველების ნაწილი, რომელიც აღნიშნავს მოქმედების პროცესს, არამედ ეს არის ყველა სხვა მეტყველების ნაწილისაგან განსხვავებით განსაკუთრებული მეტყველების ნაწილი, რომელიც მოითხოვს შემოქმედებით აზროვნებას. როცა ვამბობთ: „ბავშვი ხიდან ჩამოვარდა“, ამ წინადადებაში რეალური საგნები „ბავშვი“ და „ხე“ იოლი აღსაქმელია. ეს არის მარტივი აზროვნება. მაგრამ იმავე წინადადებაში აღნიშნული ზმნა-შემასმენელი „ჩამოვარდა“ მოითხოვს მთელ რიგ ინტერპრეტაციას, კერძოდ: რა მდგომარეობაშია ბავშვი? ცოცხალია თუ მკვდარი? თუ ცოცხალია, რა იტკინა ან მოიტეხა? ვისი ბავშვია? და ა. შ.

ქართული ზმნის ძირითადი საკლასიფიკაციო პრინციპია დაყოფა სტატიკურ და დინამიკურ ზმნებად. **სტატიკური ზმნა გამოხატავს** საგნის ან მოქმედების მდგომარეობას, მაგ., აქვს, ასხია, წერია, ხატია, დგას, სძინავს, წუხს, ყვირის, კანკალებს და მისთ. **დინამიკური ზმნები** კი გამოხატავს მოქმედების პროცესს (აშენებს

- შენდება, აწითლებს - წითლდება, ხატავს - იხატება, ათბობს - თბება, აბამს - ებმება და მისთ.).

სტატიკური ზმნები ენის უძველესი ფორმებია და ისინი ძირითადი ლექსიკური ფონდის ნაწილს წარმოადგენენ (დაწვრ. იხ. მელიქიშვილი, 2001:13).

სახელისა და ზმნის ურთიერთობაზე საუბრობს არნ. ჩიქობავა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის პირველი ტომის „წინასიტყვაობაში“: „სახელი ქართულში მდიდარია ნაწარმოები ერთეულებით...“, მაგრამ „მაინც ქართული ენის ბურჯი ზმნაა და არა სახელი: გამომხატველი საშუალებების სიმდიდრით ზმნა ქართულში ბევრად წინა დგას სახელზე“... „სახელი მარტივია, ზმნა შეუდარებლად რთული“ (ჩიქობავა, 1950:21 და 40).

სახელი და ზმნა განსხვავდებიან ძირითადად თავისი სპეციფიკური კატეგორიებით (კატეგორიის რაობის შესახებ იხ. \$ 97). სახელს შეიძლება ენაში ჰქონდეს ბრუნვის, რიცხვისა და სქესის კატეგორიები, ზმნას კი - პირის, რიცხვის, დროის, კილოს, ასპექტის, გვარისა და სხვა კატეგორიები.

ლინგვისტების უმრავლესობა თვლის, რომ სახელი იბრუნება, ზმნა კი იუღლება, რომ ბრუნება და უღლება თითქოს იყოს ამ ორი მეტყველების ნაწილის ურთიერთსაპირისპირო საფუძველი. მაგრამ არის სხვა ვერსიაც ამ მიმართებით. აკად. მ. მეშჩანინოვი აღნიშნავს, რომ შემასმენლის პოზიციაში ნებისმიერი სახელი იუღლება. მაგალითად, ერთ-ერთ სამოედურ ენაში სახელისა და ზმნის უღლების ფორმები სრულიად ემთხვევა ერთმანეთს:

არსებითი სახელი

хасава-м „მე ვარ მამაკაცი“

хасава-н „შენ ხარ მამაკაცი“

хасава „ის მამაკაცია“

გერმან. და ქართ.:

Ich bin Student მე ვარ სტუდენტი

Du bist Student შენ ხარ სტუდენტი

Er (sie, es) ist Student ის არის სტუდენტი

ზ მ ნ ა

н҃-м „მე ვდგავარ“

н҃-н „შენ დგახარ“

н҃ „ის დგას“

ამიტომ მ. მეშჩანიშვი გვკარნახობს, რომ სახელსა და ზმნას შორის განმასხვავებელი ნიშნები უნდა ვეძებოთ სხვა ვერბალურ კატეგორიებში (Мещанинов, 1982:45).

ახლა კი განვიხილოთ სახელისა და ზმნის ცალკეული კატეგორიები.

§ 110. ბრუნვის კატეგორია

სახელისათვის დამახასიათებელია ბრუნვის კატეგორია, რომლის მოვალეობაა (ანუ ფუნქციაა) სახელსა და სახელს შორის ან სახელსა და ზმნას შორის დაამყაროს მიმართება.

ბრუნვის კატეგორია სახელის გრამატიკულ კატეგორიათა შორის ცენტრალური კატეგორიაა. იგი მორფოლოგიასაც განეკუთვნება და სინტაქსსაც. მორფოლოგიას განეკუთვნება ყველა ბრუნვა, რომლებიც ქმნიან ენებში თავისებურ პარადიგმებს (ბრუნებათა სისტემებს), ხოლო სინტაქსურია, წინადადების რომელ წევრად გვევლინება ბრუნვის ესა თუ ის ფორმა.

ბრუნვის კატეგორია არის სახელთა კლასების მორფოლოგიური სიტყვაცვალებადი კატეგორია, რომელიც ქმნის (არსებითი სახელის, ზედსართავი სახელის, რიცხვითი სახელის, ნაცვალსახელისა და სახელზმნის) ფლექსიათა ურთიერთსაპირისპირო ერთიან სისტემას საერთო მორფოლოგიური მნიშვნელობით (შდრ. ქართულში ბრუნვის კატეგორიის ერთიანი სისტემა: -ი, -მა (-მ), -ს (-სა), -ის (-ისა), -ით (-ითა), -ად (-დ), -ო, -ვ).

ენაში ბრუნვის კატეგორია გვექნება იმ შემთხვევაში, თუ ერთი და იმავე სახელის ორი ურთიერთსაპირისპირო ფორმა მაინც არსებობს. ამიტომ ბრუნვის კატეგორია არის სახელის სიტყვაცვალებადი კატეგორია, რომელიც თავის სისტემაში გულისხმობს ურთიერთსაპირისპირო ფორმებს და აღნიშნავს ერთი სიტყვაფორმის მიმართებას სხვა სიტყვებთან, სიტყვათშეხამებებისა და წინადადებების შემადგენლობაში.

მარტივად რომ ვთქვათ, რას ეწოდება ბრუნება და ბრუნვა?

ერთი და იმავე სახელის ცვლას ბრუნვათა მიხედვით ბრუნება ეწოდება. ხოლო იმავე სახელის მორიგ მონაცვლეობას, ანუ ერთი და იმავე სახელის ფორმაცვლილებას ბრუნვა ჰქვია.

სწორედ ბრუნვები ქმნიან სახელთა ურთიერთსაპირისპირო რიგებს - ბრუნვათა სისტემას, რომელიც გამოხატავს ამ ფორმათა მიმართებას სხვა სიტყვებთან. ასეთი მიმართებები შეიძლება ვეძებოთ, მაგ., თანდებულებსა და წინდებულებში, ან სახელის სახელთან მიმართებაში, ან სახელის ზმნებთან მიმართებაში და ა. შ. რუსი მეცნიერი კ. აქსაკოვი საუბრობდა რა რუსული წინდებულების მნიშვნელობებზე, აღნიშნავდა, რომ „ბრუნვაში გამოიხატება, წარმოებს და განისაზღვრება წინდებული“ (იხ. Виноградов, 1972:139). იგივე შეგვიძლია ვთქვათ თანდებულების მიმართ, რომლებიც ხშირ შემთხვევაში შერწყმულია არსებით სახელებთან (შდრ. „წამოდექით ყმაწვილებო, სკოლისაკენ ჰერი, ჰერი!“)

სიტყვაფორმათა ურთიერთმიმართება სხვადასხვა ენაში შეზღუდული და განსაზღვრულია, ე. ი. ბრუნვათა რაოდენობა ენებში განსხვავებულია. მაგ., თანამედროვე ინგლისურ ენაში სულ ორი ბრუნვა გვაქვს: სახელობითი და კუთვნილებითი, **ბერძნულში** - ხუთი ბრუნვა (nominativus „სახელობითი“, genetivus „ნათესაობითი“, dativus „მიცემითი“, accusativus „ბრალდებითი“, vocativus „წოდებითი“) (ურუშაძე, 1969:27), კლასიკურ ლათინურში ექვსი ბრუნვაა (Nominativus „სახელობითი“, Genetivus „ნათესაობითი“, Dativus „მიცემითი“, Accusativus „ბრალდებითი“, Ablativus „დაწყებითი“ - სხვადასხვა ლოკალიზებული მნიშვნელობებით და Vocativus „წოდებითი“) (Ярхо, 1969:28-46), **გერმანულ ენაში** ოთხი ბრუნვაა (Nominativ, Akkuzativ, Genitiv და Dativ), **რუსულში** - ექვსი (Именительный „სახელობითი“, Родительный, „ნათესაობითი“, Дательный „მიცემითი“, Винительный „ბრალდებითი“, Творительный „მოქმედებითი“ და Предложный „წინდებულიანი“) და ა. შ.

ძველ სლავურსა და ძველ რუსულში იყო მეშვიდე (წოდებითი) ბრუნვა, რომელიც ზოგიერთმა თანამედროვე სლავურმა ენამ დღემდე შეინარჩუნა. ესენია: უკრაინული, პოლონური, ჩეხური, სერბულ-ხორვატული, ბულგარული და მაკედონიური; დანარჩენ სლავურ ენებში წოდებითი ბრუნვის ფორმები დაემთხვა სახელობითი ბრუნვის ფორმებს. ეს ბრუნვა, ისევე როგორც ქართულ ენაში, გამოიყენებოდა მიმართვის

ფორმებისათვის, მაგრამ არა ყველა სახელისათვის, არამედ, ქართულისაგან განსხვავებით, მხოლოდ მხოლოდითი რიცხვის მამრობითი და მდედრობითი სქესის სახელებისათვის. სლავურ ენებში საშუალო სქესის სახელები და მრავლობითი რიცხვის მიმართვის ფორმები ემთხვეოდა სახელობითი ბრუნვის ფორმებს. ლინგვისტთა უმრავლესობა წოდებითის ფორმებს არ მიიჩნევს ბრუნვის ფორმებად, რადგან ისინი წინადადებაში იზოლირებულად არიან და წინადადების წევრად არ გვევლინებიანო. ამიტომ არნ. ჩიქობავა ქართულ ენაში მიიჩნევს ექვსს და არა შვიდ ბრუნვას. მისი აზრის ინტერპრეტაცია რომ მოვახდინოთ, იგი ასე შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ: ტრადიციით გამოყოფენ წოდებით ბრუნვასაც (მმაო, მეგობარო, ჩემო მმაო). ეს ფორმა მსაზღვრელიანია თუ ცალკე აღებული მიმართვის სახით გამოდის და იგი წინადადების „ქსოვილში“ არ ჯდებაო (არნ. ჩიქობავა, 1950:43).

თანამედროვე **თურქულ ენაში** გვაქვს ექვსი ბრუნვა, რომლებსაც მრავალი სემანტიკურ-სინტაქსური მნიშვნელობები აქვს. ეს ბრუნვებია: **სახელობითი** - **yalın hal** - ძირითადი ბრუნვაა და უაფიქსო. იგი გამოიყენება ქვემდებარის, დამატების, განსაზღვრების და შედგენილი შემასმენლის როლში (შდრ. : bu çiçek güzeldir „ეს ყვავილი ლამაზია“; Metin talebedir „მეთინი სტუდენტია“). მაგალითები ცხადყოფენ, რომ აგლუტინაციური ენების აწმყოს ფორმებში საერთო შერწყმულია სახელთან, მაშინ როცა ფლექსიურ ენებში აღნიშნული დროის ფორმებთან იგი იშვიათად იხმარება (შდრ. цветок – красив, მაგრამ – языкознание **есть** наука о языке - ენათმეცნიერება მეცნიერებაა ენის შესახებ);

მეორე ადგილი თურქულ ენაში უჭირავს **ნათესაობით** ბრუნვას - **in hali**, რომელიც ქართულის მსგავსად გამოხატავს კუთვნილებას და მოგვიგებს კითხვებზე kimin? „ვისი?“ neyin? „რისი?“. თურქულ ენაში ნათესაობით ბრუნვას აქვს თავისი საკუთარი აფიქსები (Кононов, 1956 :73-74 და 84);

თურქული ენის **მიცემითი** ბრუნვა - **e hali** - გამოხატავს მოქმედების მიმართულებას. ძველ ქართულში ხშირად გამოიყენებოდა მიცემითი ბრუნვა მოქმედების მიმართულების აღსანიშნავად (შდრ. „ნავსა ჩავჯე, ზღვასა შევე, ზღვასა შიგან

გავალაგდი“ (შოთა რუსთაველი, იხ. ჭყონია და სხვ., 2016:92). თურქულ ენაში მიცემით ბრუნვას აქვს თავისი გამომხატველი აფიქსები (Кононов, 1956:78): Batuma gidiyorum „ბათუმს მივდივარ“; ava gidiyorum „სანადიროდ მივდივარ“; babaya gidiyorum „მამასთან მივდივარ“ და მისთ. მიცემითი ბრუნვა მოგვიგებს კითხვებზე: **kime?** „ვისთან?“ **neye?** „რასთან?“ თურქულის და ქართულის მიცემითი მეტწილად გამოიყენება დამატების გამოსახატავად (იქვე, 84-87);

ბრალდებითი ბრუნვა - **i hali**, რომელსაც აქვს საკუთარი ოთხვარიანტიანი აფიქსი და გამოიყენება პირდაპირი დამატების გამოსახატავად. ქართულ ენას არ გააჩნია ბრალდებითი ბრუნვა, სამაგიეროდ აქ გვაქვს მოთხრობითი (ერგატივი), რომელიც უშუალოდ ქვემდებარის ბრუნვას. მაგრამ პირდაპირი დამატების ბრუნვებია ქართულში სახელობითი და მიცემითი. ბრალდებითი ბრუნვა მეტწილად დამახასიათებელია ინდოევროპული ენებისათვის. თურქულში სახელობითი ბრუნვაც, გარდა ბრალდებითისა, შეიძლება იქნას გამოყენებული პირდაპირი დამატების როლშიც;

ადგილობითი ბრუნვა - **bulunma hali** - ორვარიანტიანი აფიქსით (-da / -de; ta / -te) გამოიყენება სივრცისა და დროის ლოკალიზაციისათვის და მოგვიგებს კითხვაზე nerede? „სად?“

გამოსვლითი ბრუნვა (შდრ. რუს. исходный падеж) Ayvılma hali - აქვს საკუთარი ორვარიანტიანი აფიქსი (-dan / -den; -tan / -ten) და მიუთითებს გამოსასვლელ პუნქტზე (მისი კითხვებია: nereden? „საიდან?“ kimden? „ვისგან?“ neden? „რისგან?“) (იქვე, 79).

უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე ბულგარულმა ენამ დაკარგა ბრუნებათა მრავალტიპიანი სისტემა. ამიტომ თანამედროვე ბულგარულ ენაში სახელი აღარ იბრუნება და რა თქმა უნდა, არც გვაქვს ამ ენაში შესაბამისად ბრუნვის კატეგორია. ბრუნებათა სისტემის მოშლით აღნიშნულ ენაში განვითარდა არტიკლის ფორმები.

თანამედროვე რუსულ ენაში აქა იქ შემოგვრჩა წოდებითი ბრუნვის ფორმები. მაგალითად:

Боже мой! ღმერთო ჩემო! **Господи,** спаси меня! უფალო, შემიწყალე! Что тебе надобно **старче!** (შდრ. старик) რა გინდა შენ, ბებერო! **Отче мой!** მამაო ჩემო!

ზოგიერთ თანამედროვე სლავურ ენაში (რუსული, ბელორუსული, სლოვაკური, სერბულ-ლუჟიცური) და ინდოევროპულ ენებში მიმართვის ფორმები დგას სახელობით ბრუნვაში.

ქართულ ენაში ყველა სახელი იბრუნვის ერთნაირად როგორც აგლუტინაციურ ენაში (შდრ. ერთ-ი ჩემ-ი კარგ-ი ყოფილ-ი მეგობარ-ი, ერთ-მა ჩემ-მა კარგ-მა ყოფილ-მა მეგობარ-მა და ა. შ.).

ენაში ყოველ ბრუნვას შეიძლება ჰქონდეს რამდენიმე მნიშვნელობა. ყოველი ბრუნვა თავისი მნიშვნელობებით ქმნის ბრუნების მნიშვნელობათა ერთიან სისტემას, რომელიც გვეძლევა არსებითი სახელის პარადიგმაში. ბრუნვის მნიშვნელობათა რიგი იქმნება მათი სინტაქსური ფუნქციების საფუძველზე, რომლებიც განყენებულად დგანან ამ ფუნქციებისაგან. ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქციები მრავალფეროვანია.

ერთი ბრუნვის ფორმა შეიძლება მიმართებას ამყარებდეს ფორმათა მთელ სისტემასთან (მაგ., მიდის, წავიდა, წასულა ... კაცი) ან ერთ სიტყვაფორმასთან როგორც წინადადების წევრი (ამბავი მოყმისა და ვეფხვისა“), ან მთელ წინადადებასთან (მეზობლის ბიჭი ჩაირიცხა შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტში) და ა. შ. ენებში ასხვავებენ ზოგადად სუბიექტურ, ობიექტურ და განსაზღვრების ბრუნვათა ძირითად მნიშვნელობებს.

სინტაქსურ მიმართებებს ინდოევროპულ ენებში ქმნიან წინდებულები, ხოლო აგლუტინაციურ ენებში (ქართული, თურქული, აზერბაიჯანული ...) კი - თანდებულები. სლავურ ენებში აგლუტინაციური ენებისაგან განსხვავებით გვაქვს სპეციფიკური ბრუნვა, რომელიც წინდებულის გარეშე არ იხმარება. ამიტომ ამ ბრუნვას უწოდებენ **წინდებულიან** ბრუნვას (предложный падеж). წინდებულიან ბრუნვასთან იხმარება შემდეგი წინდებულები: в, на, по, при, о (об), მაგ., Ниа и Ана учатся в школе ნია და ანა სწავლობენ სკოლაში; Люди гуляют на бульваре ადამიანები სეირნობენ ბულვარში; При курсах есть мастерская

კურსებთან არის სახელოსნო; Он только рассказывает о себе იგი მხოლოდ თავისთავზე ყვება და სხვ.

ა. შანიძე ქართული ენის თანდებულიან ბრუნვებს სხვა სახელებს უწოდებს. ზოგიერთი თანდებულისე შეეზარდა ბრუნვის ფორმას, რომ ძნელია ზოგჯერ გამოყო მასში ბრუნვის ნიშანი, წაიშალა საზღვრები ბრუნვის ნიშანსა და თანდებულს შორის. ასეთი რამ მოხდა „სამ ბრუნვაში: მოქმედებითში, ვითარებითსა და მიცემითში, რის შედეგად მივიღეთ სამი ახალი ბრუნვა გამოსვლითი, მიწვევითი და სადაობითი, რომელთაც ლოკალურ (ადგილობრივ) ბრუნვათა ფუნქციები აქვთ მოპოვებული“ (შანიძე, 1973:73-74).

გამოსვლითი, ანუ დაწყებითი ბრუნვაა მოქმედებითი, რომელსაც დაერთვის **გან** თანდებულისე და რომელიც მიუთითებს გამოსვლის პუნქტზე სივრცეში ან დროში (შდრ. სახლიდან - მიღებულია სახლით-გან, სადაც **თ** თანხმოვანი **გ-ს** წინ გამჟღერდა, გადაიქცა **დ-დ**, შემდეგ კი **გ** დაიკარგა).

მიწვევითი ბრუნვაა ვითარებითი, რომელსაც ერთვის თანდებულისე მდე (მდის) და აღნიშნავს გარკვეულ პუნქტამდე მიწვევას სივრცესა და დროში: სახლამდე, დროშამდე, ცამდე და მისთ. (შდრ. სახლამდე, შემდეგ სახლამდე).

სადაობითი ბრუნვა შეიქმნა მიცემით ბრუნვაზე **ში** და **ზე** თანდებულების დართვით: სახლში (შდრ. სახლსში), მაგიდაზე, თაროზე და მისთ. (დაწვრ. იხ. იქვე, 74-75).

უნდა აღინიშნოს, რომ სხვადასხვა ენის გრამატიკულ სისტემებში არ გამოყოფენ ცალ-ცალკე წინდებულისე (თუ არაწინდებულისე) ან თანდებულისე (თუ არათანდებულისე) ბრუნვებს, არ ხდება მათი კლასიფიცირება ამ მიმართებით. მთავარია, დადგინდეს ენაში, რა ფუნქციას ასრულებს მოცემული ბრუნვა, რა მნიშვნელობა აქვს მას და როგორ ახორციელებს იგი სხვა სიტყვებთან მიმართებებს. ოდითგანვე ისმებოდა საორჭოფო კითხვები ერთსა და იმავე წინადადების მიმართ: „ხეში წყალი ჩადგა“ (სად ჩადგა წყალი? თუ რაში ჩადგა წყალი?) ან შდრ. რუს. «Птичка сидит на ветке» (Где сидит птичка? თუ На чём сидит птичка?), რომ არსებით სახელს აქვს „უნარი“, გამოვიდეს არა

მარტო ქვემდებარის, დამატებისა და განსაზღვრების როლში, არამედ - გარემოების როლშიც.

ქართული ენა (ქართველური ენები) განსხვავდება სხვა ენებისაგან, მათ შორის თურქული ენისაგანაც, ქვემდებარის გამოხატვით წინადადებაში. ინდოევროპულ და თურქულ ენებში ქვემდებარის ერთადერთი ბრუნვაა სახელობითი, იდგება იგი გარდამავლ თუ გარდაუვალ ზმნასთან. ქართულ ენაში ამ მიმართებით სულ სხვა სურათი გვაქვს: გარდაუვალ ზმნასთან ქვემდებარე ყოველთვის დგას სახელობით ბრუნვაში, ხოლო გარდამავალ ზმნასთან იგი შეიძლება იდგეს სახელობითში (პირველი სერიის მწკრივებთან), მოთხრობითში (მეორე სერიის მწკრივებთან) და მიცემითში (მესამე სერიის მწკრივებთან). შევადაროთ რუსულ ენასთან:

1. Лермонтов родился в Грузии - **ლერმონტოვი** დაიბადა საქართველოში.

2. Лермонтов написал много произведений - **ლერმონტოვმა** დაგვიწერა მრავალი ნაწარმოები.

3. Лермонтов очень любил Грузию - **ლერმონტოვს** ძალიან უყვარდა საქართველო.

მოყვანილ შედარებებში ნათლად ჩანს, რომ რუსულ ენაში ქვემდებარე ყოველთვის დგას სახელობით ბრუნვაში, ხოლო ქართულში ასე არ არის (შდრ. **მეზობელი** აშენებს სახლს, **მეზობელმა** ააშენა სახლი, **მეზობელს** აუშენებია სახლი).

დაბოლოს, ისმება კითხვა: როგორ ამყარებს სიტყვათა შორის მიმართებებს ის ენები, რომლებსაც არ გააჩნია ბრუნვის კატეგორია?

თანამედროვე ბულგარულ ენაში სახელი არ იბრუნება და ბრუნვის კატეგორიაც არ არსებობს, მაგრამ სახელთა მიმართება ერთმანეთთან მაინც ხერხდება. როგორ? - სიტყვათა წყობით. აღნიშნულ ენაში სიტყვათა წყობა ასეთია: ქვემდებარე - შემასმენელი - დამატება:

Иван обича Мария (ვანოს უყვარს მარია), მაგრამ თუ ვიტყვით: Мария обича Иван, მაშინ: მარიას უყვარს ვანო (და არა ვანოს უყვარს მარია) და ა. შ.

უფორმო ენებში, სადაც სახელი საერთოდ არ იცვლება და ბრუნვის კატეგორიაც არა გვაქვს, აქ დიდ როლს თამაშობს, როგორც სიტყვათა წყობა, ასევე ტონური მახვილიც. ამგვარად, ბრუნვის კატეგორია არ წარმოადგენს სიტყვათა სინტაქსური მიმართებების დასამყარებელ ერთადერთ საშუალებას (ახვლედიანი, 1972:203).

§ 111. რიცხვის კატეგორია

რიცხვის კატეგორია არის სახელისა და ზმნის საზიარო გრამატიკული კატეგორია, რომელიც დაკავშირებულია ამა თუ იმ საგნის რაოდენობით ცნებასთან.

თანამედროვე კავკასიურ და ინდოევროპულ, თურქულ და სხვა ოჯახების ენებში რიცხვის კატეგორია განისაზღვრება ერთი და იმავე სიტყვის ორი ფორმის დაპირისპირებით, კერძოდ, ერთია საგანი თუ - ერთზე მეტი. აქედან გამომდინარე ორი რიცხვის ფორმა - „მხოლოდობით“ და „მრავლობითი“. მხოლოდობითა, როცა საუბარია ერთ საგანზე და მრავლობითა, - თუ ერთზე მეტია იგი. გრამატიკული რიცხვი განსხვავდება არითმეტიკული რიცხვებისაგან. „გრამატიკული რიცხვი სახელისა ან ზმნისა საპირისპირო ფორმათა თანაარსებობის ნიადაგზე შემუშავებული კატეგორიაა. არითმეტიკული რიცხვი კი **სახელია** („რიცხვითი სახელი“), რომელიც გრამატიკული რიცხვის გაგებას მოკლებულია“ (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:47). მართალია, ზოგჯერ ვამბობთ: „გუშინ შვიდნი გურჯანელნი...“), ასეთი წარმონაქმნები მხოლოდ ფორმალური მრავლობითია, რომელსაც სათანადო შინაარსი (წარმოდგენა ერთზე მეტისა) არ გააჩნია (იქვე, 47).

ძველ ბერძნულში, ძველ სლავურსა და ძველ რუსულში და სხვა ენებში (შეიძლება ძველ ქართულშიც) ასხვავებდნენ რიცხვის სამ ფორმას - მხოლოდობითს, ორობითს (ორი ხელი, ორი თვალი, ორი ყური, ორი წიგნი და ა. შ.) და მრავლობითს, როცა ორზე მეტი საგანი გვაქვს.

თამედროვე ქართულში ორობითი რიცხვი არ გვაქვს, მაგრამ მის არსებობას ვარაუდობს ა. შანიძე და აღნიშნავს, რომ

ორობითი რიცხვის კვალი თითქოსდა შემორჩენილი იყოს ხევსურულ დიალექტში (შანიძე, 1967:23-27).

რიცხვის კატეგორია გააჩნია ისეთ არსებით სახელებს, რომლებიც ექვემდებარება დათვლას (წიგნი, რვეული, სახლი, კაცი, ბუზი, ძაღლი, ზღვა და მისთ.). ისეთ სახელებს, რომლებიც შეუძლებელია დავთვალოთ (მზე, მთვარე, ცა, დედამიწა, ჰაერი, ნავთი, კარაქი, რძე და მისთ.), რიცხვის კატეგორია არ გააჩნიათ. ამგვარ სახელებს „ურიცხვო სახელებს“ უწოდებენ (იქვე, 46).

არსებითი სახელის რიცხვითი მნიშვნელობა განისაზღვრება სახელობითი ბრუნვით, მაგრამ მხოლოდითი რიცხვი რაიმე მორფემით არ გამოიხატება, ე. ი. იგი არ არის მარკირებული, მარკირებულია მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმა. მაგალითად:

ქართული: სახლი - სახლ-**ებ**-ი

ინგლისური: house – house-**s**

რუსული: дом – дом-**а**

გერმანული: (das) Haus – die Häus-**er**

თურქული: ev – ev-**ler**

ბულგარული: къща – къшт-**и** (წარმოითქმება „კშტა“ – „კშტი“)

უკრაინული: будинок – будинк-**и**

რიცხვის კატეგორიას, მორფოლოგიური მნიშვნელობის გარდა, აქვს აგრეთვე სინტაქსური მნიშვნელობაც, რომელიც გამოიხატება არსებითი სახელის შეთანხმებით ზმნის ფორმებთან. მაგრამ არსებითის შეთანხმება ზეთსართავ სახელთან ან ზმნის ფორმებთან სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად გამოიხატება. მაგალითად: თუ ქართულ ენაში ზმნის შეთანხმება არსებით სახელთან დამოკიდებულია იმაზე, რომ სულიერია თუ უსულო არსებითი სახელი: უსულო საგნებთან ზმნის ფორმა ყოველთვის დგას მხოლოდით რიცხვში, მიუხედავად იმისა, მხოლოდითშია არსებითი თუ მრავლობითში. ხოლო სულიერ სახელებთან რიცხვის შესაბამისობა არ ირღვევა. თანამედროვე რუსულ ან სხვა სლავურ ენებში, ან თურქულ ენათა ოჯახში არსებითი სახელის რიცხვთან შესაბამისია (მხოლოდითთან მხოლოდითია ზმნის

ფორმა, მრავლობითთან - მრავლობითი). შევადაროთ რამდენიმე ენა:

ქართული: ხე, ხეები დგას; სტუდენტი სწავლობს - სტუდენტები სწავლობენ;

რუსული: Дерево стоит - деревья стоят („ხეები დგანან“);

თურქული: Ağaç duruyor - ağaç-lar - duruyor; Talebe gidiyor - talebe-ler gidiyor(lar).

როგორც შედარება გვიჩვენებს, რუსული ენა ერთადერთ წესს ექვემდებარება: ზმნის რიცხვი დამოკიდებულია არსებითი სახელის რიცხვზე. ქართულში კი სხვადასხვა სურათი გვაქვს: 1) ზმნის რიცხვი ყოველთვის მხოლოდობითია, თუ არსებითი სახელი გამოხატულია უსულო საგნით; 2) ზმნის რიცხვი დამოკიდებულია არსებითი სახელის სულიერი საგნის რიცხვზე.

თითქმის იგივე სურათი გვაქვს თურქულ ენაში, როგორც ქართულში, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ სულიერ არსებით სახელთან (მხოლოდობითში იქნება იგი თუ მრავლობითში), ზმნის ფორმა შეიძლება იდგეს მარტო მხოლოდობითში. მაგ., Çocuk bana geldi („ბავშვი ჩემთან მოვიდა“) - çocuk-lar bana geldi („ბავშვები ჩემთან მოვიდა“) და სხვ.

ზოგიერთ ენაში გვაქვს ისეთი არსებითი სახელები, რომლებსაც ერთადერთი რიცხვის ფორმა გააჩნია - ან მხოლოდობითისა, ან მრავლობითისა. ამ შემთხვევაში მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებს უცხოურად უწოდებენ „singularia tantum“ (შდრ. გერმ. Singular „მხოლოდობითი“). ასეთი სახელებია ქართულში: ნივთიერებათა, კრებითი, აბსტრაქტული და საკუთარი სახელები (ჰაერი, ცა, მზე, მთვარე, დედამიწა, რძე, შაქარი, ნავთი, ბენზინი, სიყვარული, ახალგაზრდობა, პედაგოგობა, მასწავლებლობა; ანა, ნია, გიორგი, ალექსანდრე, ნიკოლოზი, შორენა, თბილისი, ბათუმი და მისთ.). გარდა „ზინგულარია ტანტუმ“-ისა ენაში გვაქვს აგრეთვე ისეთი არსებითი სახელებიც, რომლებსაც გააჩნია მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმები. მათ უცხოურად უწოდებენ „pluralia tantum“ (შდრ. გერმ. Plural „მრავლობითი“). ასეთი სახელებია, მაგ., ქართულსა და რუსულში გეოგრაფიული სახელები: ალპები - Альпы, ფინანსები - финансы, არდადეგები - каникулы, შხერები -

шхеры (Скандинавские шхеры), კარპატები - Карпаты, წითლები (წითელგვარდიელები) - красные, თეთრები (კონტრრევოლუციონერები) - белые და მისთ. რუსულ ენაში მრავლობითის არსებითი სახელები გაცილებით მეტია, ვიდრე ქართულ ენაში (შდრ. брюки „შარვალი“, плоскогубцы „ბრტყელტუჩა“, ножницы „მაკრატელი“, деньги „ფული“, панталоны ძვ. „შარვალი“, „трусы ტრუსი“, сани „მარხილი“, часы „საათი“, очки „სათვალე“, щипцы 1. „მაშა“, 2. „სატეხი“, щипцы „შჩი“ და სხვ.).

არსებით სახელთა უმრავლესობას ენებში აქვს მხოლობითისა და მრავლობითის ფორმები. ეს ნიშნავს იმას, რომ სახელს ენაში აუცილებლად უნდა ჰქონდეს რიცხვის კატეგორია.

აგლუტინაციურ ენებში (ქართული, თურქული...) მრავლობითის მაწარმოებელი აფიქსი სტანდარტულია. ისინი ყველა ბრუნვაში მოერგებიან სახელის ფუძეს.

ქართულ ენაში სახელის მრავლობითი რიცხვში წარმომავლობით ორი ფორმა გვაქვს: ძველი (ნარ-თანიაწი) და ახალი. ტერმინი „ნარ-თანიაწი“ წარმოიშვა ორი ასოს სახელწოდებითა (ნარ+თან) და მათი შერწყმით. ნარ-თანიაწი მრავლობითი ძველი ქართული ენისათვის იყო დმახასიათებელი. მრავლობითობის ფორმა იწარმოებოდა -ნ- და -თ- აფიქსებით. აფიქსი -ნ- გვხვდება მხოლოდ სახელობითსა და წოდებითში, მაგ., მთა - მთანი, მთანო; თვალი - თვალნი, თვალნო. ხოლო აფიქსი -თ- მიუთითებს არა მხოლოდ მრავლობით რიცხვზე, არამედ სამ ბრუნვაზეც (ესენია: მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი). თუ გვინდა, რომ დავადგინოთ, რომელ ბრუნვაზეა საუბარი, თანიაწი ფორმა შეგვიძლია შევცვალოთ ებ-იანი მრავლობითით. მაგ., ნადირთა მეფეს - ლომს არ უყვარს ხუმრობა (შდრ. ნადირების მეფეს არ უყვარს ხუმრობა, ე. ი. ყოფილა ნათესაობითი ბრუნვა); ფრინველთ დაიწყეს გალობა (შდრ. ფრინველებმა დაიწყეს გალობა - მოთხრობითი ბრუნვა).

ზმნის ფორმებში -თ აფიქსი, თ-ანიანი მრავლობითისაგან განსხვავებით, გამოხატავს მხოლოდ მრავლობით რიცხვს. მაგალითად: ვაშენებ - ვაშენებ-თ, აშენებ - აშენებ-თ და მისთანები.

ქართულ ენაში კიდევ გვაქვს ებ-იანი მრავლობითი, რომლის ფორმები ახალი, მეორეული წარმონაქმნია. ეს ფორმანტი მრავლობითი რიცხვის ყველა ბრუნვაში გვხდება როგორც აგლუტინაციური აფიქსი (შდრ. სახლები, სახლებმა, სახლებს და ა. შ.).

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში გამოიყენება მრავლობითის მაწარმოებელი ორივე აფიქსი, თუმცა უპირატესობა ებ-იან მრავლობითს ენიჭება. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მეტყველებაში არ გამოვიყენოთ ნარ-თანიანი მრავლობითი, პირიქით, ზოგჯერ ენაში გვაქვს ისეთი შეხამებები, რომლებთანაც უპრიანია ვიხმართ ნარ-თანიანი და არა ებ-იანი მრავლობითი. მაგ., საქმენი საგმირონია, საქმეთა მმართველი, სხდომათა დარბაზი, სახელთა ბრუნება, ხელოვანთა წარმატებები, მეცნიერებათა აკადემია, ფრინველთა გალობა, წინაპართა აჩრდილები, აზრთა სხვადასხვაობა, მაშველთა ორგანიზაცია, ფეხბურთელთა შეკრება და მისთ.

ებ-იანი და ნ-არიანი მრავლობითობის „საკითხის სირთულე მდგომარეობს იმაში, რომ არც ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში, არც თანამედროვე ენაში არ არის მკაცრად გამმიჯნავი ფუნქციები მრავლობითი რიცხვის ორ ფორმას შორის“ (Дондуа, 1975:53).

თურქულ ენაში მრავლობითობის მაწარმოებელი აგლუტინაციური აფიქსი -lar / -ler სტანდარტულია როგორც სახელებისთვის, ასევე ზმნებისთვისაც (შდრ. masa – masalar „მაგიდა - მაგიდები“, ev – evler „სახლი - სახლები“ ; çalışmak „მუშაობა“, onlar çalışıyorlar „ისინი მუშაობენ“ და სხვ.).

რაც შეეხება ფლექსიურ ენებს, მრავლობითი რიცხვის (და არა მარტო მრავლობითი რიცხვის, - მხოლობითისაც) მაწარმოებელი აფიქსი ყველა ბრუნვაში სხვადასხვაა. მაგ. შევადართო რუსულ ენას ქართულის ფორმები:

სახელობითი: стол – столы მაგიდა - მაგიდები

ნათესაობითი: стола – столов მაგიდის - მაგიდების

მიცემითი: столу – столам მაგიდას - მაგიდებს და ა. შ.

ქართული ზმნის ნებისმიერი პირიანი ფორმა გამოიხატება როგორც კონკრეტული პირის ფორმა (I, II, III), ასევე მხოლობითისა და მრავლობითი რიცხვის ფორმებიც (იხ. ქვემოთ „პირის კატეგორია“). რაც შეეხება ინდოევროპულ ენებს, ისინი ყველა შემთხვევაში ვერ გამოხატავენ კონკრეტულ პირს, რიცხვს კი ყველა შემთხვევაში გამოხატავენ რეალურად. მაგ., რუს. я (ты, он) читал, мы (вы, они) читали; გერმ. wir (sie) sprechen; ich (er, sie, es) war, wir (sie) waren და მისთ.

შენიშვნა: სლავურ ენებში (გარდა ბულგარულისა, სადაც სახელი არ იბრუნება) მრავლობითი რიცხვის ფორმები უფრო ნათელია და სპეციფიკური, ვიდრე სხვა ინდოევროპულ ენებში.

ზოგიერთ ენაში პირის კატეგორია გამოიხატება არა ზმნის ფორმათა ცვლილებებით, არამედ პირის ნაცვალსახელების მეშვეობით. მაგ., ხუნძურ ენაში ზმნის ფორმა „ვაჭუნა“ აღნიშნავს ყველა პირს: დუნ ვაჭუნა „მე მოვდივარ“, მუნ ვაჭუნა „შენ მოდიხარ“ და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1972 : 207-208).

§ 112. სქესის კატეგორია

ცნება „სქესი“ ორგვარად უნდა გვესმოდეს: ერთია ბუნებრივი სქესი, რომელიც ასხვავებს ქალს კაცისაგან, მამას - დედისაგან, გოგოს - ბიჭისაგან, დას - ძმისაგან და ა. შ. ამგვარ ბუნებრივ განსხვავებებს უწოდებენ სემანტიკურ სქესს, რომელიც ყველა ენაში შესაბამისი ენობრივი ნიშნებით განირჩევა (შდრ. ლათ. *sexus* „სქესი“, რუს. *пол*). სემანტიკური სქესი მოიცავს მხოლოდ სულიერ არსებებს (ადამიანებს, ცხოველებს, ფრინველებს, ქვეწარმავლებს, მწერებს...).

გარდა სემანტიკური სქესისა, ზოგიერთ ენაში ასხვავებენ გრამატიკულ სქესსაც. ეს არის არსებითი სახელის კლასიფიცირებული გრამატიკული კატეგორია (შდრ. ლათ. *genus* „სქესი“, რუს. *род* „სქესი“). როგორც შედარება გვიჩვენებს, ქართულ ენაში სემანტიკური სქესისა და გრამატიკული სქესის გამოსახატავად ერთი ცნება არსებობს - „სქესი“.

გრამატიკული სქესი ახდენს ენაში, სემანტიკური სქესისაგან განსხვავებით, სულიერი და უსულო საგნების დაპირისპირებას, რომლის საფუძველზე გამოყოფს სამ სქესს: მამრობითს, მდედრობითსა და საშუალოს.

თავდაპირველად საერთოსლავურ ენაში სიტყვათა დაყოფა ბრუნებათა ტიპების მიხედვით ხდებოდა სიტყვათა სემანტიკური ნიშნის საფუძველზე და არ ჰქონდა კავშირი გრამატიკული სქესის კატეგორიასთან (Иванов, 1983:263). ისტორიულ პერიოდში სიტყვათა ძველ დაყოფას ბრუნებათა ტიპების მიხედვით საფუძველად დაედო მათი ახალი დაყოფა სქესის მიხედვით (იქვე).

„როგორ წარმოიშვა სქესობრივი დიფერენციაცია - ეს საკითხი არ არის ნათელი“ (იქვე, 263), რომ რატომ არის, მაგ., სიტყვა стол მამრობითი სქესის, книга - მდედრობითი სქესისა და окно - საშუალო სქესის, თანამედროვე რუსული ენა პასუხს ვერ იძლევა. ამიტომ საგანთა კლასიფიკაცია გრამატიკული სქესის მიხედვით პირობითია ანუ თვით საგანი თავისი ბუნებით ვერ განსაზღვრავს, რატომ არის იგი მამრობითი, მდედრობითი ან საშუალო სქესისა.

მიმართავს რა ვ. ივანოვი ლ. იაკუბინსკის ინტერპრეტაციას სქესის წარმოშობის შესახებ, ამბობს, რომ სქესის კატეგორია არის ახალი წარმონაქმნი ინდოევროპულ ენებში, რომ თავდაპირველად იგი გამოიხატებოდა ორი სქესის დაპირისპირებით: სულიერი, ანუ პირისა, და უსულო, ანუ ნივთიერი დაპირისპირებით. შესაძლებელია, რომ ამ ორი სქესის წარმოშობა დაკავშირებული იყო ორი საწყისი წარმოდგენის წარმოქმნასთან: პირის შესახებ (სოციალური და აქტიური წარმოების შესახებ) და უპირო, პასიური, ნივთიერი წარმოების შესახებ. უსულო, ანუ ნივთიერი სქესი დაედო საფუძველად საშუალო სქესის არსებითი სახელების წარმოებას, ხოლო სულიერ სახელებში განვითარდა მამრობითი და მდედრობითი სქესის დაპირისპირება. ძველ რუსულსა და ძველ სლავურში ჩამოყალიბებული იყო სამი სქესის უკვე განვითარებული სისტემა - მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო სქესის სისტემა (იქვე, 263).

თუ წინათ სქესის კატეგორია ვერ განსაზღვრავდა ბრუნებათა ტიპებს, თანამედროვე სლავურ ენებში სქესის კატეგორია შერწყმულია ბრუნვის კატეგორიასთან (იქვე, 263).

აგლუტინაციურ ენებს (ქართული, თურქული ...) არ გააჩნია გრამატიკული სქესი. ისინი ასხვავებენ მხოლოდ სემანტიკურ სქესს (შდრ. ქართ. მამა, დედა, ძმა, და..., თურქულში შესაბამისად გვაქვს: baba, anne, kardeş, kız kardeş ...).

რაც შეეხება სლავურ ენებს, სხვა ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, უფრო მოხერხებულად ასხვავებენ არსებით სახელებს გრამატიკული სქესის მიხედვით. მაგ., რუსულ ენაში არსებითი სახელის გრამატიკული სქესი განირჩევა ორი ხერხით, ერთია, სემანტიკური ხერხი, რომლის მიხედვით ადამიანებში სხვადასხვა დაბოლოებისა და მიუხედავად, მამრობით სქესს განეკუთვნება ყველა მამრობითი (მხედველობაშია ბუნებრივი სქესი) სქესის სახელი და მდედრობითს - ყველა მდედრობითი სქესის სახელი; მეორე ხერხია, როცა სახელის დაბოლოებისა და მიხედვით ვასხვავებთ სქესს: მამრობით სქესს განეკუთვნება თანხმოვანზე გათავებული სახელები (дом, стол, завод, карандаш, институт ...), სახელები, რომლებიც ბოლოვდება - **й** (ი-მოკლეზე, ფაქტიურად ესეც ბოლოთანხმოვნია სახელია), ხოლო მდედრობითი სქესის არსებითი სახელები ბოლოვდება -**а** (-**я**)-ზე (страна, книга, земля, армия ..).

ერთადერთი დაბოლოების მიხედვით ძნელია რუსულ ენაში განასხვავო მამრობითი და მდედრობითი სქესის არსებითი სახელები, რომლებსაც საერთო ნიშანი აქვთ. ეს არის დაბოლოება -**ь**: дождь „წვიმა“, день „დღე“, гвоздь „ლურსმანი“, камень „ქვა“, кремль „კრემლი“ და მისთ. განეკუთვნება მამრობით სქესს, ხოლო тетрадь „რვეული“, ночь „ღამე“, печь „ღუმელი“, степь „ველი“, власть „ხელისუფლება“ და მისთ. მდედრობითი სქესის არსებითი სახელებია. ისინი რომ განასხვავო ერთმანეთისაგან, კარგად უნდა იცოდე მათი ბრუნება (შდრ. მაგ. нет чего? – дожд-**я**, - მამრობითი სქესის სახელია; нет чего? – ноч-**и**, - მდედრობითი სქესისაა). სხვა შემთხვევაში ასეთი სახელები ადამიანმა უნდა დაიმახსოვროს.

საშუალო სქესის არსებითი სახელები ბოლოვდება -o(-ě), -e და -мя-ზე: окно, гнездо, поле, море, знамя, имя, пламя... (დაწვრ. იხ. Чкония და სხვ., 2011:29-32).

სხვა ინდოევროპულ ენებში გრამატიკული სქესის ასეთი განმასხვავებელი ნიშნები არ მოგვეპოვება. მაგ., გერმანულ ენაში სქესს განსაზღვრავს არტიკლის ხმარება (der, die, das; ein, eine, ein): der Tisch „მაგიდა“, die Schule „სკოლა“, das Fenster „ფანჯარა“ და სხვა.

ფრანგულ ენაში ორი სქესი გვაქვს: მამრობითი და მდედრობითი. მამრობითი სქესი გამოიხატება le (ან un) არტიკლით, მდედრობითი კი - la (ან une) არტიკლით.

გრამატიკული სქესი ენებში მოგონილი და ზედმეტი კატეგორიაა, რომელიც ართულებს ენას და ამასთან ერთად მის მეტყველებას.

§ 113. გრამატიკული კლასის კატეგორიის შესახებ

ზოგიერთ ენაში, გრამატიკული სქესისაგან განსხვავებით, გამოყოფენ გრამატიკული კლასის კატეგორიას. თუ გრამატიკული სქესის კატეგორიის მიხედვით სახელი არ არის მოტივირებული იმ გაგებით, რატომ არის, მაგ., რუსულ ენაში მაგიდა მამრობითი სქესის და ხე - საშუალო სქესისა და ა. შ. , თანამედროვე სლავური ენები ამ კითხვაზე პასუხს ვერ იძლევიან, გრამატიკული კლასის კატეგორიისას საგანთა განსხვავებული კლასები სემანტიკურად მოტივირებულია.

ერთ-ერთ პაპუასურ ენაში გრამატიკული კლასის კატეგორიის ჯგუფებს გამოყოფენ სემანტიკური ნიშნების მიხედვით, სადაც მთლიანად არსებითი სახელი დაყოფილია ხუთ კლასად:

1. პირველ კლასში გაერთიანდნენ ისეთი საგნები, რომლებიც წვრილები და მაღლებია (ესენია: ხეები და მამაკაცები);
2. მეორე კლასს შეადგენენ დაბალი სახის საგნები (სახლები და ქალები...);
3. მესამე კლასში გაერთიანდნენ მწოლიარე საგნები (ქვეწარმავლები, წაქცეული ხეები, აგრეთვე მზე და მთვარე);

4. მეოთხე კლასს მოიცავს მცურავი საგნები (თევზები, დელფინები, ვეშაპები ნავები, გემები,);

5. მეხუთე კლასი შედგება მფრინავი საგნებისაგან (ესენია: ფრინველები, მწერები, თვითმფრინავები და ა. შ.) (ნებიერიძე, 1991:195-196)

გრამატიკული კლასები დამახასიათებელია ზოგიერთი კავკასიური ენებისთვისაც. მაგ., თანამედროვე ხუნძურ ენაში (ერთ-ერთი დაღესტნის ენა) ასხვავებენ სამი კლასის სახელებს: მამაკაცები, ქალები და ნივთიერი საგნები. თითოეულ მათგანს განსხვავებული აფიქსები აქვს ზმნის ფორმებში:

დუნ ვაჭუნა „მამაკაცი მოდის“ (პირველი კლასი);

დუნ ქაჭუნა „ქალი მოდის“ (მეორე კლასი);

დუნ ბაჭუნა „ბავშვი მოდის“ (მესამე კლასი) (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1972:208).

§ 114. პირის კატეგორია

როცა პირის კატეგორიაზე ვსაუბრობთ, ყურადღება უნდა მივაქციოთ ორ გარემოებას: პირის კატეგორია გამოიხატება ენაში ნაცვალსახელებითა და ზმნის ფორმებით. ამიტომ პირის კატეგორია ზმნისა და პირის ნაცვალსახელის საზიარო კატეგორიაა. მას დიდი ფუნქცია აკისრია წინადადების შექმნასა და ორგანიზაციაში.

„ზმნის სისტემაში იმდენი პირი გვაქვს, რამდენიც პირის ნაცვალსახელია“ (Виноградов, 1972 :360). ამდენად, პირის კატეგორია, როგორც გრამატიკული კატეგორია, გამოხატავს სუბიექტისადმი (ქვემდებარისადმი) ისეთი მოქმედების მიმართებას, რომელსაც ადგენს თვით მოსაუბრე. სხვადასხვა მიმართებას გამოხატავს თვით მოსაუბრე თავისი სურვილის მიხედვით (Шанский, 1981, ნაწ. II:191). უფრო მარტივად რომ ვთქვათ, პირის კატეგორია გვიჩვენებს იმას, ვინც მოუბარია, ან იმას, ვისაც მოუბარი მიმართავს, ან კიდევ იმას, ვინც ან რაც არც მოუბარია და არც მისი მიმართვის საგანი, არამედ სხვა (მესამე პირი) (შანიძე, 1973:167). განმარტებიდან ჩანს, რომ პირი სამია ენაში - I, II და III, გვაქვს აგრეთვე მხოლოებითი და მრავლობითი რიცხვის ფორმები.

მოქმედების სუბიექტი შეიძლება იყოს თვით მოსაუბრე (პირველი პირი) ან თანამოსაუბრე (მეორე პირი), ან პირი ან პირის ნაცვლად ნებისმიერი საგანი, რომლებიც არ მონაწილეობენ მეტყველების აქტში (მესამე პირი).

პირის კატეგორია ზმნაში შეიძლება გამოვხატოთ როგორც სინთეზურად (ერთი ფორმით) - ვ-აშენებ (I პირი), აშენებ (II პირი), აშენებ-ს (III პირი) და ა. შ., - ასევე ანალიზურადაც (ზმნით და შესაბამისი ნაცვალსახელით) - შდრ. რუს. я читал („ვკითხულობდი“), ты читал („კითხულობდი“), он (она, оно) читал (читала, читало) (კითხულობდა“).

ქართული ზმნის ნებისმიერი სინთეზური ფორმა მიუთითებს კონკრეტულ პირსა და რიცხვზე: წერს (ის), დახატა (მან), ვიკითხეთ (ჩვენ), ისწავლეთ (თქვენ) და ა. შ., რომელსაც ინდოევროპული ენები ვერ გამოხატავენ, მაგ., გერმ. sagen (wir, sie) „ვამბობთ ჩვენ და ისინი“ და მისთ.

პირი ენებში ზოგადად სამია: მხოლოდით რიცხვში (სამი) და სამიც მრავლობითში. მაგრამ პირის გამოხატვის ფორმები შეიძლება იყოს მეტი. ეს მაშინ, როცა ენაში **ექსკლუზიური** (ლათ. **exclude** „გამოვრიცხავ“, „ამოვშლი“), რომელიც პირველ პირთან გამორიცხავს მეორე პირს, მაგრამ აერთიანებს მესამე პირს (ე. ი. I და III პირებს), ე. ი. „ჩვენ“ = მე+ის (ისინი) და **ინკლუზიური** (ლათ. **encludo** „ჩავურთავ“, „შევიცავ“) კი აერთიანებს პირველსა და მეორე პირს: „ჩვენ“ = მე და შენ; მე და თქვენ. მაგალითად: დღევანდელ სვანურ ენაში ორ პირველ პირს ასხვავებენ: „ლასყიდ“ და „ხმასყიდ“ (უმარცვლო უ, ანუ უბრჯგუ). ორივე ქართულად ნიშნავს „ჩვენ“, მაგრამ პირველი გულისხმობს ექსკლუზიურ „პირველ პირს“ - ჩვენ და ნიშნავს „მე და ის“, „მე და ისინი“..., ხოლო მეორე ფორმა „ხუასყიდ“ აღნიშნავს იმავე „ჩვენ“-ს, მაგრამ გულისხმობს პირველ და მეორე პირს: „მე და შენ“, „მე და თქვენ“ (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:169).

ცნობილია, რომ მესამე პირის მრავლობითის ფორმა ყოველთვის ჩვეულებრივი მრავლობითია. ამიტომ ფორმა „ისინი“ ყოველთვის ნიშნავს: ის=ის=ის და ა. შ., ისევე როგორც სახლი+სახლი+სახლი=სახლები.

განსხვავებული ვითარებაა მეორე და განსაკუთრებით პირველ პირში. ამგვარად: თქვენ = შენ+შენ+შენ - ეს არის ჩვეულებრივი მრავლობითი. მაგრამ თუ თქვენ = შენ (თქვენ)+ის (ისინი) - ეს არ იქნება ჩვეულებრივი მრავლობითი. ასეთ მრავლობითს უწოდებენ „დაახლოებით მრავლობითს“.

რაც შეეხება „პირველ პირს“ (ასე იწოდება ფორმა „ჩვენ“ პირობითად), მას არ მოეპოვება ჩვეულებრივი მრავლობითი, ასე რომ, ფორმა „ჩვენ“ გამორიცხავს მე+მე+მე-ს, რადგან აქ მრავლობითი ყოველთვის დაახლოებითია. ფორმაში „ჩვენ“ არსებობს დაახლოებითი მრავლობითის სამი ვარიანტი:

1. ჩვენ = მე+შენ (თქვენ);
2. ჩვენ = მე+შენ (თქვენ)+ის (ისინი);
3. ჩვენ = მე+ის (ისინი).

ენათა უმრავლესობაში ზემონაჩვენები პირის ფორმები მორფოლოგიურად არ განსხვავდებიან, მაგრამ როგორც გვიჩვენა სვანური ენის მაგალითებმა, ჩვეულებრივსა და დაახლოებით მრავლობით ფორმებს ისინი აქ თავისუფლად ასხვავებენ (დაწვრ. იხ. ონიანი, 1978:214-215).

პირველი პირის ფორმებს ა. შანიძე უწოდებს „ჩემეულს“ და „ჩვენეულს“, მეორისას – „შენეულს“ და „თქვენეულს“, მესამისას კი – „მისეულს“ და „მათეულს“ იმ თვალსაზრისით, რომ ზმნის პირიანი ფორმები ერთდროულად შეიცავს პირის ნაცვალსახელების გაგებასაც და რიცხვის გაგებასაც (იქვე, 170). მაგ., ვხატავ (მე, მხ. რ.), ვხატავთ (ჩვენ, მრ. რ.), ხატავ (შენ, მხ. რ.), ხატავთ (თქვენ, მრ. რ.), ხატავს (ის, მხ. რ.), ხატავენ (ისინი, მრ. რ.). (შდრ. შესაბამისად რუსულთან: пишу – пишуем; пишешь – пишете; пишет – пишут; თურქულთან: resim yapıyorum – resim yapıyoruz; resim yapıyorsun – resim yapıyorsunuz; resim yapıyor – resim yapıyorlar და ა. შ.).

ქართულ ზმნაში ნათლადაა ნაჩვენები პირის ვითარება ანუ როგორობა პირისა. იგი შეიძლება იყოს მოქმედი (აშენებს, მუშაობს, ხატავს, წერს), უმოქმედო (ზის, სძინავს, წევს ...), სუბიექტური და ობიექტური. ქართული ზმნის ნებისმიერი ფორმა აღნიშნავს კონკრეტულ პირსა და რიცხვს, ამიტომ პირის

ნაცვალსახელების მათთან ხმარება ხშირ შემთხვევაში არ არის აუცილებელი.

როცა ვამბობთ: ვმუშაობ, ვხატავ, დავდივარ და ა. შ. აქ ყველა შემთხვევაში ზმნის ამ ფორმებს პირველი პირი შეეწყობა (ვმუშაობ მე, ვხატავ მე, დავდივარ მე) და თითოეული „მე“ მოუბარს გულისხმობს. ყველა ესენი და მსგავსი ფორმები სუბიექტს და მოქმედ პირს გამოხატავენ.

მაგრამ, თუ ვიტყვით: მიშენებ მე, მიხატავ მე, მასწავლი მე, იგივე „მე“ გამოხატავს არა სუბიექტს, არამედ ობიექტურ პირს, კერძოდ, ირიბ ობიექტს, რადგან სუბიექტის მოქმედება არ გადადის პირდაპირ „მე“-ზე. კიდევ გვაქვს ისეთი ფორმები, სადაც სუბიექტის მოქმედება უშუალოდ გადადის ობიექტზე, მაგ., აშენებს (ის მას), ხატავს (ის მას), თხრის (ის მას), სადაც სუბიექტია „ის“ და პირდაპირი ობიექტია „მას“, რომელზედაც უშუალოდ გადადის მოქმედება.

სუბიექტური თუ ობიექტური პირის გამოხატვა უშუალოდ დაკავშირებულია გარდამავლობასთან. ქართულ ენაში ყველა ერთპირიანი ზმნა გარდაუვალია, აბსოლუტური ფორმებია, რომლებსაც ობიექტი არ შეეწყობა და ასეთ შემთხვევაში პირის ფორმა გულისხმობს მხოლოდ სუბიექტს. ორპირიანი ზმნა კი შეიძლება იყოს გარდამავალიც (ვაშენებ მე მას, ვხატავ მე მას) და გარდაუვალიც (უშენდება ის მას, ეფინება ის მას). სამპირიანი ზმნა ქართულში ყველა გარდამავალია (მიშენებს ის მე მას, ვუშენებს მე მას მას). ერთპირიან გარდაუვალ ზმნას არ გააჩნია საერთოდ სამოქმედო ობიექტი (არც პირდაპირი და არც ირიბი), ორპირიან გარდაუვალ ზმნას გააჩნია სუბიექტიც და ირიბი ობიექტიც, გარდამავალ ორპირიან ზმნის სუბიექტს ახლავს პირდაპირი ობიექტი, ხოლო სამპირიან ზმნას შეესაბამება: ერთი სუბიექტი, ერთი პირდაპირი ობიექტი და ერთი ირიბი ობიექტი.

აგებულიების მიხედვით ქართული ზმნა ორგვარია: მიუმართავი, ანუ აბსოლუტური და მიმართებითი, ანუ რელატიური. მიუმართავი, ანუ აბსოლუტურია ზმნა, რომლის მოქმედება უშუალოდ სუბიექტს განეკუთვნება, ე. ი. მოსაუბრის მოქმედება სხვა რაიმე ობიექტზე არ გადადის. მიუმართავი (აბსოლუტური)

ზმნები ქართულში ყველა ერთპირიანია: სძინავს, ზის, ცურავს, ბანაობს, დახტის, თამაშობს (ზოგადად), მიდის, გალობს და მისთანები.

მიმართებითი, ანუ რელატიური ზმნები ორპირიანი ან სამპირიანია ქართულში (იშვიათად ოთხპირიანიც). რელატიურ ზმნებში მიმართება ხდება პირდაპირი ან ირიბი ობიექტისადმი: ვანო აშენებს **სახლს**, ბავშვი ხატავს **სურათს**, მოსწავლე ესალმება **მასწავლებელს**, ჯარისკაცი ემსახურება **სახელმწიფოს** და ა. შ.

იმის მიხედვით, თუ რამდენი ობიექტური პირი შეეწყობა ქართულ ზმნას ერთდროულად, მიმართება შეიძლება იყოს ერთმაგი ან ორმაგი. ორპირიან ზმნებში მიმართება ერთმაგია: მოქმედება გადადის ან პირდაპირ ობიექტზე (თუ ზმნა გარდამავალია) - ვიშენებ სახლს, ან ირიბ ობიექტზე (თუ ზმნა გარდაუვალია) - ეხატება სურათი.

თუ ზმნა სამპირიანია (ასეთი ზმნა ყოველთვის გარდამავალია), მაშინ მოქმედების მიმართება ორმაგია: პირდაპირიც და ირიბიც: ვუშენებ მეზობელს სახლს (მე მას მას), მიხატავ (შენ მე მას) და მისთანები.

ქართული ზმნის ანალიზისას ჯერ გამოვყოფთ სუბიექტურ პირს, შემდეგ - ობიექტურს (თუ ზმნა ორპირიანია), **სამპირიანებში ასეთი რიგი უნდა დავიცვათ**: სუბიექტური - ირიბი ობიექტური - ბოლოს კი - პირდაპირი ობიექტური, მაგ., მივწერე წერილი მეგობარს (მე მას ის), გიხატავს (ის შენ მას), ვუშენებ (მე მას მას) და ა. შ.

§ 115. სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა გამოხატვა ქართულში

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქართულ ზმნას ახასიათებს სუბიექტური და ობიექტური წყობა. აგლუტინაციური ტიპის ენების უპირატესობა იმაში გამოიხატება, რომ ზმნის ნებისმიერი ფორმა კონკრეტულად მიუთითებს ამა თუ იმ პირსა და რიცხვზე. ამიტომ სამართლიანად აღნიშნავს ა. შანიძე, რომ ყოველი ზმნის ფორმა „სხვაგვარად უნდა ბგერდეს. ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არ აქვს იმას, მოეპოვება მას საკუთარი ნიშანი, თუ არა“ (შანიძე,

1973:173), ასე რომ, პირისა და რიცხვის ფორმები აგლუტინაციურ ენებს მკვეთრად აქვთ განსხვავებული და ეს ამ ენების წარმატებაა.

ფლექსიური ენებისათვის პირისა და რიცხვის გამოხატვისას დამახასიათებელია ფორმათა დამთხვევა. ასეთი ფორმები ფლექსიურ ენებში გამოიხატება ანალიზური ხერხით. მაგ., რუსული ენის ფორმა «читал» კონკრეტულად ვერ გამოხატავს, რომელ პირზეა საუბარი: „კითხულობდა“ ვინ? - გაუგებარია, კერძოდ : მე, შენ, თუ ის. ასეთი მსგავსი ფორმები რომ განვასხვავოთ ფლექსიურ ენებში, იყენებენ ანალიზურ ფორმებს: я читал „მე კითხულობდი“, ты читал „შენ კითხულობდი“, он читал „ის კითხულობდა“ და ა. შ.

გერმანულ ენაში ფორმა „lezen“ გამოხატავს ინფინიტივსაც, პირველ და მესამე პირის მრავლობით რიცხვსაც: ა) lezen „კითხვა“; ბ) wir lezen „ჩვენ კითხულობთ“; გ) sie lezen „ისინი კითხულობენ“ და მისთანები.

სუბიექტური და ობიექტური პირი ქართულ ენაში თავსართ-ბოლოსართების მეშვეობით გამოიხატება.

სუბიექტური პირის ნიშანთა ცხრილი

მხოლოდითი რიცხვი	მრავლობითი რიცხვი
I პ. ვ-	ვ_____თ
II პ. ხ-, ჰ-, ს-	ხ-, ჰ-, ს-_____თ
III პ. -ს, -ა, -ო	-ენ (-ნენ), -ან, -ნ, -ეს

ობიექტური პირის ნიშანთა ცხრილი

მხოლოდითი რიცხვი პირდაპირი მიმართება	მხოლოდითი რიცხვი ირიბი მიმართება
I პ. მ-	მ-
II პ. გ-	გ-
III პ. _____	ჰ-, ს-
მრავლობითი რიცხვი	მრავლობითი რიცხვი
I პ. გვ-_____(-თ)	გვ-
II პ. გ-_____ - თ	გ-_____ - თ
III პ. _____	ჰ-, ს-_____ - თ

როგორც ცხრილი გვიჩვენებს, სუბიექტური პირის ნიშნები პირველი და მეორე პირის ორივე რიცხვში თავსართებია. მესამე პირის ორივე რიცხვში სუბიექტური პირის ნიშნები მხოლოდ ბოლოსართებია. ობიექტური პირის ნიშნები კი ყველა თავსართია.

სუბიექტური და ობიექტური პირის ნიშნების ანალიზისას უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი გარემოებანი:

1. მეორე სუბიექტური პირის ნიშნები და მესამე ობიექტური პირის ნიშნები - **ჰ**- და **ს**- საერთოა;

2. მეორე სუბიექტურ პირში **ჰ**- ნიშანი ძირითადია, მაგრამ დღევანდელ ქართულში იგი დაიკარგა ხმოვნების წინ, სპირანტი (ნაპრალოვანი) თანხმოვნების წინ (**ზ, ს, ჟ, შ, ღ, ხ**) იმის გამო, რომ ისინი ძნელად გამოითქმება, **ჰ-ს** დაკარგვა აღნიშნულ თანხმოვნებთან „ხშირია, თუმცა ყოველთვის არ ხდება მაინც“ (შანიძე, 1973:175);

3. სონორი თანხმოვნების წინ (**რ, ლ, მ, ნ**) **ჰ**- არ იხმარება (ნანობ, ლამობ, რაკრაკებ, მახსენებ ...);

4. სამი სამეული თანხმოვნის წინ (**დ-თ-ტ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ**) მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი **ჰ**- გადაიქცევა **ს**-დ. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, თანხმოვანთა ჯგუფებში **ჰდ, ჰთ, ჰტ, ჰძ, ჰც, ჰწ, ჰჯ, ჰჩ, ჰჭ** **ჰ** შეიცვალა **ს**-თი და მათ შესაბამისად მიიღეს ასეთი სახე: **სდ, სთ, სტ, სძ, სც, სწ, სჯ, სჩ, სჭ**. „ეს შენაცვლება, - აღნიშნავს ა. შანიძე, - ისტორიულია და დღევანდელ ქართულში შემონახულია როგორც შედეგი ოდესღაც ცოცხალისა და მკვიდრი ფონეტიკური მოვლენისა“ (შანიძე, 1973:175), მაგ., რამდენჯერ სტყორცნე ბურთი კალათში? სდექ! (ბრძანებითი კილოს ფორმა), რას სთხოვ შენ მას? აგრეთვე: **და-ჰ-გავო, ჰ-კითხე, ს-დებ, ს-თვლემ, ს-ჰამ, ს-ტირი** და მისთანები. ასეთი და მსგავსი ფორმები ჯერ კიდევ დაშვებულია თანამედროვე ქართულ ენაში;

5. დანარჩენ თანხმოვნებთან (**ბ, ფ, პ, გ, ქ, კ, ყ**) კი **ჰ** „ცოტად თუ ბევრად დღესაც შენახულია, რადგანაც ისეთი ჯგუფები, როგორიცაა **ჰყ, ჰკ, ჰქ, ჰპ** და სხვები, შედარებით ადვილი გამოსათქმელია“ (იქვე, 175);

6. ორიოდე ზმნა **ხარ** და **ხვალ** (მოხვალ, მოხვიდე) დაირთავს ნიშანს **ხ**-ს. ასეთი „ხანმეტობა“ ახასიათებდა ქართულ

ზმნას V-VII სს-ში, ხოლო VIII საუკუნიდან „ხანმეტობა“ შეიცვალა „ჰამეტობით“ (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:176).

როგორც პირის ნიშნების ცხრილიდან ჩანს, მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები სუფიქსალური მორფემებია. ამიტომ პირის ნიშნის გამოყოფისას შეცდომა არ უნდა დავუშვათ. განსაკუთრებით ეს ეხება -ენ მორფემის გამოყოფას. მრავლობითი რიცხვის მორფემა -ენ-ი ხან მთლიანად პირის ნიშანს წარმოადგენს, ე. ი. იგი არ იშლება ნაწილებად, ხან კი დაიშლება -ე+ნ. ამ შემთხვევაში პირის ნიშანი მხოლოდ -ნ იქნება. ეს ხდება მაშინ, როდესაც ზმნის ფორმა აღმოჩნდება აწმყოსა და მყოფადის კავშირებითში ან თუ გვექნება ასეთი შესაბამისობა, მაგ., ვხატავდე, ხატავდე, ხატავდე-ს და ხატავდე-ნ; დავხატავდე, დახატავდე, დახატავდეს, დახატავდე-ნ, ხოლო თუ გვექნება ასეთი შესაბამისობა: ვაშენებ, აშენებ, აშენებ-ს, ე. ი. თუ სიტყვის ძირი წარმოდგენილი მწკრივის ნიშნის -დე აფიქსის გარეშე, მაშინ მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითობის ნიშანი მთლიანი -ენ გვექნება: აშენებ-ენ, დახატავ-ენ, იმგზავრებ-ენ, გაიხარებ-ენ და მისთანები.

-ან სუფიქსი (მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითი რიცხვისა) გვხდება იმ ზმნის ფორმებში, რომლებსაც ბოლოში აქვთ თემის ან მწკრივის ნიშანი -ი: მირბი-ან, მღერი-ან, ჭრი-ან, დახტი-ან, ჭყივი-ან და მისთანები.

-ან მორფემის წინ ზმნის ფუძეში ზოგჯერ ემატება კიდევ ერთი -ან-ი. ზოგიერთის აზრით, ეს თემის ნიშანი უნდა იყოს, მაგ., დგან-ან, ჰგვან-ან, ჰყვ-ან-ან და სხვ. ეს სურათი ნათლად ჩანს მხოლობითისა და მრავლობითის ფორმების დაპირისპირებისას (შდრ. დგა-ს - დგ-ან-ან).

-ან მორფემა წარმოშობილია „არიან“ ზმნისაგან, რომელშიც -ან პირის ნიშნის აღმნიშვნელი აფიქსია (შდრ. ყოფილან (ყოფილ არიან, შობილან (შობილ არიან (იქვე, 178).

-ნ აფიქსი გვხდება მეორე სერიის მეორე კავშირებითში: აქო-ნ, დახატო-ნ, დაწერო-ნ. თანამედროვე ქართულ ენაში უფრო პროდუქტიული აფიქსებია: -ნენ და -ეს: წავიდნენ, იყვნენ,

დაფიქრდნენ; დახატეს, იმუშავეს, აკეთეს, ალამაზეს და მისთ. (იქვე, 178).

§ 116. პირის ნიშნების საკითხი თხრობითი და ბრძანებითი კილოს ფორმებში

მეორე პირის სუბიექტური ნიშნების (ჰ- და ს-) ურთიერთ-მიმართება სპეციფიკურია თხრობითი და ბრძანებითი კილოების ფორმათა გამოყენებისას.

ძველ ქართულში თანხმოვნით დაწყებულ ზმნებში გარჩეული იყო მეორე პირის თხრობითი კილოსა და ბრძანებითი კილოს ფორმები. ასეთი განსხვავებები დღესაც გვხვდება ფშაურ, კახურ და სხვა დიალექტებში, „ზოგან აგრეთვე ქართულშიც დღესაც არჩევენ ასეთ ფორმებს“ (შანიძე, 1973:177), მაგ., მო-ჰ-კალ, გა-ჰ-ლეწე, მო-ხ-ვედი და მისთ. თხრობითი კილოს ფორმებია. ხოლო მოკალ! გალეწე! მოდი! - ბრძანებითი კილოს ფორმები.

თუ უკუთქმითი ფორმები **ნუ** ან **არ** ნაწილაკით გამოიხატება ხ- ნიშანი როგორც ძველად, ასევე ნაშთის სახით დღესაც შემონახულია: **ნუ** მო-ხ-ვალ! **არ** მო-ხ-ვიდე! ასეთი ფორმები ბევრია შემონახული დღევანდელ მთის კილოებში (იქვე, 177).

ბრძანებითი კილოს წართქმით ფორმას მეორე პირის სუბიექტური ნიშანი ს- შემორჩა „სდექ!“ ბრძანებითი კილოს სხვა ფორმებშიც აუცილებელია მეორე სუბიექტური პირის ს-ს ხმარება, მაგ., მი-ს-წი-მო-ს-წიე! ჩამო-ს-წიე! **ნუ** ს-დებ ბრალს, შენ, ამაში! (თოფურია, 1998 : 352 და 566).

ძველ სალიტერატურო ქართულში ფორმალური განსხვავებები წართქმით ბრძანებითსა და თხრობით კილოს შორის იყო. ბრძანებითის ფორმებში არ იხმარებოდა „სუბიექტური პირის ნიშნები ჰ- და ს-, ხოლო თხრობითი კილოს ფორმებში კი, პირიქით, ისინი ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს:

თხრობითი კილო
(წყვეტილი)

მო-ჰ-კალ მო-ჰ-კალთ

ბრძანებითი კილო

მო-კალ! მო-კალთ!

და-ჰ-მალე	და-ჰ-მალეთ	და-მალე!	და-მალეთ!
გა-ს-ტეხე	გა-ს-ტეხეთ	გა-ტეხე!	გა-ტეხეთ!
და-ს-წერე	და-ს-წერეთ	და-წერე!	და-წერეთ!
ს-ჰამე	ს-ჰამეთ	ჰამე!	ჰამეთ!

(შანიძე, 1973:206).

ენაში შეიძლება დაიძებნოს ისეთი ფორმებიც, რომლებიც განსხვავდებიან აზრობრივად სუბიექტური პირის ქონა-არქონის შემთხვევაში. შევადაროთ ორი წინადადება ერთმანეთს:

1. შეჰყარე, ღმერთო, მტერს სენი! 2. ლაშქარი საომრად შეყარე! 3. შეყარე, შვილო, შეშა სარდაფში!

ზმნის ფორმა „შეჰყარე“ პირველ წინადადებაში ნიშნავს თხოვნას: „დაავადე მტერიო!“. მეორე და მესამე წინადადებაში ფორმა „შეყარე“ სხვა მნიშვნელობისაა: „ლაშქარი საომრად შეყარე!“ ნიშნავს „ლაშქარი შეაგროვე, შეკრიბე!“, ხოლო მესამე წინადადებაში „შეყარე შეშა სარდაბში!“ ნიშნავს სარდაბში შეშის „დაბინავებას“. შევადაროთ კიდევ რამდენიმე წინადადება:

1. მიდი და შესწყვიტე მას ღილი (ე. ი. შეაგლიჯე ღილი). 2. ეხლავე შეწყვიტე საუბარი! (ე. ი. დაამთავრე საუბარი). პირველ წინადადებაში მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი ს- აუცილებელია (იხ. ორთოგრაფიული ლექსიკონი). 3. სად შეიძინე, შენ, ეს წიგნი? (ე. ი. აქ: „იყიდე“). 4. შენ ხომ შესძინე ოჯახს ოთხი შვილი (ე. ი. „გაუჩინე“, „დაუბადე“).

ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონის მიხედვით უნდა ვთქვათ:

შესწიე და არა შეწიე
შესჭრი და არა შეჭრი
შესჩივლებ და არა შეჩივლებ
შესძინე და არა შეძინე

შესძახებ და არა შეძახებ (თოფურია, 1998:540-541)

ჩა-ს-ჩიჩინებს (ჩავ-ს-ჩიჩინებ და ჩავჩიჩინებ), მაგრამ მხოლოდ - ჩა-ს-ჩიჩინებ (შენ);

ჩა-ს-ჩურჩულებს (ჩავჩურჩულებ და ჩავ-ს-ჩურჩულებ), მაგრამ: ჩა-ს-ჩურჩულებ (შენ);

ჩა-ს-ძახებს (ჩავძახებ და ჩავ-ს-ძახებ), მაგრამ: ჩა-ს-ძახებ (შენ);

ჩა-ს-წვდება (ჩავწვდები და ჩავ-ს-წვდები), მაგრამ მხოლოდ: ჩა-ს-წვდები (შენ) და სხვა მრავალი (იქვე, 571);

განსხვავებებს ვაწყდებით სუბიექტური და ობიექტური პირის ჰ-ს მიმართაც:

წამო-ჰ-გვრის (წამოვგვრი და წამოვ-ჰ-გვრი), მაგრამ მხოლოდ: წამო-ჰ-გვრი;

წამო-ჰ-კიდებს (წამოვკიდებ და წამოვ-ჰ-კიდებ), მაგრამ მხოლოდ წამო-ჰ-კიდებ;

წამო-ჰ-კრავს (წამოვკვრავ და წამოვ-ჰ-კრავ), მაგრამ მხოლოდ: წამო-ჰ-კრავ;

წამო-ჰ-ყვება (წამოვყვები და წამოვ-ჰ-ყვები), მაგრამ მხოლოდ წამო-ჰ-ყვები (იქვე, 597);

წა-ჰ-ბამავს (წავბამავ და წავ-ჰ-ბამავ), მაგრამ მხოლოდ: წა-ჰ-ბამავ (შენ);

წა-ჰ-გვრის (წავგვრი და წავ-ჰ-გვრი), მაგრამ მხოლოდ: წა-ჰ-გვრი;

წა-ჰ-კარებიან (წავკარებივარ და წავ-ჰ-კარებივარ) მაგრამ მხოლოდ: წა-ჰ-კარებიან;

წა-ჰ-კარი! და წა-ჰ-კარ! (ბრძანებითი კილო);

წა-ჰ-კიდებს (წავკიდებ და წავ-ჰ-კიდებ), მაგრამ მხოლოდ: წა-ჰ-კიდებ;

წა-ჰ-კრავს-წამო-ჰ-კრავს (წავკრავ-წამოვკვრავ და წავ-ჰ-კრავ-წამოვ-ჰ-კრავ), მაგრამ მხოლოდ: წა-ჰ-კრავ-წამო-ჰ-კრავ (შენ) და მისთანები (თოფურია და სხვ., 1998:604);

ჰ-ბამავს (ვბამავ და ვ-ჰ-ბამავ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-ბამავ;

ჰ-გავს (ვგავარ და ვ-ჰ-გავარ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-გავხარ;

ჰ-გლეჯს (ვგლეჯ და ვ-ჰ-გლეჯ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-გლეჯ;

ჰ-გონებიან (ვგონებივარ და ვ-ჰ-გონებივარ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-გონებიან;

ჰ-გონებს (ვგონებ და ვ-ჰ-გონებ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-გონებ;

ჰ-გონიან (ვგონივარ და ვ-ჰ-გონივარ), მაგრამ მხოლოდ: ჰ-გონიან;

3-კადრებს (ვკადრებ და ვ-3-კადრებს), მაგრამ მხოლოდ: 3-კადრებს ასე შემდეგ და ასე შემდეგ (იქვე, 626).

შენიშვნა: ფრჩხილებში მოთავსებული ფორმებიდან უფრო პროდუქტიულია პირველი.

ამგვარად, პირის აღმნიშვნელი პრეფიქსები 3- და ს- მეორე სუბიექტური პირისა და მესამე ირიბი ობიექტური პირისათვის საერთო ნიშნებია.

§ 117. დროის კატეგორია

დრო ზმნის ფორმაცვალებადი გრამატიკული კატეგორიაა, რომელიც აღნიშნავს მოქმედების მიმართებას თქმის მომენტთან. მოქმედების მომენტთან შეფარდება შეიძლება იყოს სამგვარი, რომლის საფუძველზე გამოყოფენ სამ დროს:

1. ერთია, როცა ზმნით გამოხატული მოქმედება ემთხვევა თქმის მომენტს, ესაა აწმყო, ანუ ახლანდელი დრო;

2. მოქმედება ხდებოდა ან მოხდება თქმამდე - ნამყო, ანუ წარსული დრო;

3. მოქმედება მოხდება თქმის შემდეგ - მყოფადი, ანუ მომავალი დრო.

ტრადიციული მოძღვრება სამი დროის შესახებ წარმოიშვა ანტიკური გრამატიკის საფუძველზე. მათი ერთმანეთისაგან განსხვავება სწორედ გამოიხატებოდა მოლაპარაკის მიმართებაში თქმის მომენტთან.

პირველ შემთხვევაში გვაქვს მოსაუბრისა და მოქმედების ერთდროულობა, რომელიც სრულდება საუბრის მომენტში: ვმუშაობ, ვხატავ, ვბარავ, ვჭამ, ვსწავლობ, დავდივარ, ვიბრძვი და მისთანები;

მეორე და მესამე შემთხვევაში მოსაუბრის ნათქვამი ფიზიკურად არ ემთხვევა თქმის მომენტს: წარსული დრო გვიჩვენებს, რომ მოქმედება სრულდება მოსაუბრის თქმამდე, ე. ი. მოქმედება წინ უსწრებს თქმას: ვმუშაობდი, ვხატავდი, ვბარავდი, ვჭამე, ვისწავლე, დავდიოდი და მისთანები;

მყოფადი, ანუ მომავალი დრო გვიჩვენებს, რომ მოქმედება შესრულებს თქმის შემდეგ: ვმუშაობ, დავხატავ, შევჭამ, ვისწავლი, წავალ, დავბარავ, გავაკეთებ და სხვა.

როგორ უნდა გავიგოთ გამოთქმა: „თქმის მომენტი წინ უსწრებს მოქმედების მომენტსო?“ - რამდენად უსწრებს წინ? ეს გამონათქვამები კარგად აგვიხსნა ა. შანიძემ: „რამდენად უსწრებს - ერთი წუთით, ერთი საათით, ერთი დღით, ერთი კვირით, ერთი თვით, ერთი წლით, მთელი საუკუნით თუ მეტით - ეს სულ ერთია, მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ იმას, რომ განსხვავება იყოს ორ მომენტს შორის, თუნდაც სულ მცირეოდენი, როცა განსხვავება არ არის ორ მომენტს შორის და უზნობის - (საუბრის, - ნ. ჭ.) მომენტი და მოქმედების მომენტი ერთი და იგივე ფიზიკური დროა, მაშინ ზმნის ფორმა ეხლანდელია (ანუ ამჟამადი, თქმისთანადი: „ვაშენებ“) (შანიძე, 1973 : 198-199). როცა განსხვავებაა - მოქმედება უსწრებს საუბრის მომენტს, საქმე გვაქვს წარსული ზმნის ფორმებთან, ხოლო თუ მოქმედება საუბრის შემდეგ უნდა მოხდეს, საქმე მომავალი დროის ფორმებთან გვექნება.

ტერმინები „აწმყო“, „ნამყო“ და „მყოფადი“ ხელოვნური ტერმინებია და ანტონ I-საგან მომდინარეობენ. პირველ ორ მათგანს ჩამოკვეცილი აქვს ბოლო მარცვალი: აწ-მყო(ფი), ნა-მყო(ფი) და მყოფადი (მყოლობადი, მყოზადი), იგივეა ყოფადი ანუ რაც უნდა იყოს, რაც იქნება (იქვე, 199). ხოლო ტერმინები „ახლანდელი“, „წარსული“ და „მომავალი“, ჩვენი აზრით, რუსული ენის კალკები უნდა იყოს (შდრ. настоящее, прошедшее, будущее (время)).

გრამატიკული დროის ფორმები შეიძლება ამოვიცნოთ კითხვების დასმით; ახლანდელი, აწმყო დროის ფორმების კითხვაა რას ვშვრები? (რას შვრები? რას შვრება? ...), წარსული, ნამყო დროის ფორმების კითხვაა რას ვშვრებოდი? რა ვქენი? ..., ხოლო მყოფადი, მომავალი დროის კითხვაა რას ვიზამ? რა ვქნა? ...

სხვადასხვა ენაში ასხვავებენ აბსოლუტური და მიმართებითი დროის ფორმებს. დროის ისეთი ფორმა, რომელიც განისაზღვრება მოქმედების უშუალო მიმართებით მეტყველების

მომენტთან, არის აბსოლუტური დრო (აკეთებს, მუშაობს, წერს, შრომობს, დახატავს ...).

აბსოლუტური დროის ფორმები უპირისპირდებიან მიმართებითი დროის ფორმებს. მიმართებითი დრო ეს არის ერთი ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართება მეორე ზმნით გამოხატული დროის მიმართებასთან. მაგ., როცა სახლში დავბრუნდი, წვიმა წამოვიდა. ამ წინადადებაში წარსული დროის ფორმა „დავბრუნდი“ წინ უსწრებს მეორე ზმნით გამოხატულ მოქმედებას „წამოვიდა“.

ამგვარად, ზმნის პირიანი ფორმების ცალკე გამოყენება გამოხატავს აბსოლუტურ დროს, ხოლო ორი ან მეტი ფორმის ერთდროულად გამოყენება იძლევა მიმართებით დროს. ფორმათა რაოდენობა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად გამოიხატება.

როგორ მიმართებაშია სტატიკური და დინამიკური ზმნები დროის კატეგორიასთან?

სტატიკური ზმნა, თავისი შინაარსიდან გამომდინარე (რამდენადაც იგი მდგომარეობას გამოხატავს), პრინციპში დროის მიხედვით უცვლელი უნდა იყოს, მაგრამ დინამიკური ზმნების უღლების განვითარებული სისტემის ანალოგიით აწარმოებს დრო-კილოთა ფორმებს: „დინამიკური ზმნები აბსოლუტურ უმრავლესობას წარმოადგენენ, მორფოლოგიური კატეგორიებით მდიდარია და ძირითადად რეგულარული წარმოება აქვთ - უღლების სისტემა ნორმალურად და სიმეტრიულად აქვთ განვითარებული“ (მელიქიშვილი, 2001:13).

სტატიკური ზმნები ორზე მეტ პირს ვერ შეიწყობს (მიხატია ის მე, უხატია ის მას, წუხს ის, უწუხს ის მას...), ხოლო დინამიკურმა ზმნებმა შეიძლება შეიწყოს ერთი, ორი, სამი და იშვიათად ოთხი პირიც კი (ვიხატები მე, ვხატავ მე მას, მიხატავს ის მე მას, მიჭმია მან მე მას ის და მისთანები) (იქვე, 14).

როგორც ქართულისათვის, ისე ინდოევროპული ენებისათვის დროთა რაოდენობის პრობლემა გადასაჭრელი იყო და არის დღეისთვისაც. ზოგიერთის აზრით, დროთა რაოდენობა ენებში სამზე მეტია ან სამზე ნაკლები. ამის მიზეზი ის არის, რომ მეცხრამეტე საუკუნის 40-50-იან წლებში რუს გრამატიკოსებს

შორის მიმდინარეობდა დავა, თუ როგორ დამოკიდებულებაშია დროის კატეგორიის ფორმები ასპექტის კატეგორიის ფორმებთან. თუ ლომონოსოვი „როსიისკაია გრამატიკაში“ გამოყოფდა დროის ათ ფორმას, ა. ვოსტოკოვი - რვას, ს. შაფრონოვის ნაშრომმა „რუსული ზმნების ასპექტის შესახებ სინტაქსურ მიმართებაში (1852)“ გამოიწვია სჯა-ბაასი დროის ფორმების უარყოფის შესახებ. კ. აქსაკოვი საერთოდ გამორიცხავდა რუსულ ზმნაში დროის ფორმებს (დაწვრ. იხ. Виноградов, 1972:427 და შანიძე, 1973:199-202).

ის გრამატიკოსები, რომლებიც ამბობენ, რომ ენაში დრო სამზე მეტია ან სამზე ნაკლებიო, გულისხმობენ, მაგ., რუსულ ენაში მომავალი დროის ორი ფორმით გადმოცემას (შდრ. буду писать და напишу - „დავწერ“). ამის შესახებ რუსული აკადემიური გრამატიკა აღნიშნავს: „დროის მორფოლოგიური კატეგორია იქმნება შემდეგი ფორმების რიგით: 1) ახლანდელი დროის ფორმები; ... 2) წარსული დროის ფორმები ა) უსრულო ასპექტის ზმნებისა ... და ბ) სრული ასპექტის ზმნების ფორმები; 3) მომავალი დროის ფორმები: ა) მომავალი რთული უსრულო ასპექტის ზმნებისა ... და ბ) მომავალი მარტივი სრული ასპექტის ზმნებისა“. და გრამატიკა აკეთებს ასეთ დასკვნას: „ამგვარად, ფორმათა ნაჩვენებ რიგებში გამოიყოფა ზმნის ოთხი დრო: 1) ახლანდელი დროის ფორმები, 2) წარსული დროის ფორმები (უსრულო და სრული ასპექტის ზმნებისა), 3) მომავალი რთული დროის ფორმები და 4) მომავალი მარტივი დროის ფორმები“ (Грамматика-80:626).

ასევე თანამედროვე გერმანულ ენაში დღეისათვის გამოყოფენ ექვს დროს:

1. Präsens, 2. Imperfekt, 3. Perfekt, 4. Plusquamperfekt, 5. Futurum I, 6. Futurum II.

გერმანული ზმნის უღლების ნიმუშები ქართულ ზმნასთან მიმართებაში

Präsens აწმყო

Singular მხოლოდითი

Plural მრავლობითი

ich schreibe „მე ვწერ“	wir schreiben „ჩვენ ვწერთ“
du schreibst „შენ სწერ“	ihr schreibt „თქვენ სწერთ“
er (sie, es) schreibt „ის წერს“	sie schreiben „ისინი წერენ“

Imperfekt ნამყო თხრობითი

Singular მხოლოდობითი	Plural მრავლობითი
ich schrieb „მე ვწერდი“	wir schrieben „ჩვენ ვწერდით“
du schreibst „შენ სწერდი“	ihr schrieht „თქვენ სწერდით“
er (sie, es) schrieb „ის წერდა“	sie schrieben „ისინი წერდნენ“

Perfekt ნამყო სასაუბრო

Singular მხოლოდობითი	Plural მრავლობითი
ich habe geschrieben „მე დავწერე“	wir haben geschrieben „ჩვენ დავწერეთ“
du hast geschrieben „შენ დაწერე“	ihr habt geschrieben „თქვენ დაწერეთ“
er (si, es) hat geschrieben „მან დაწერა“	sie haben geschrieben „მათ დაწერეს“

Plusquamperfekt ნამყო წინარეწარსული

Singular მხოლოდობითი	Plural მრავლობითი
ich hatte geschrieben „მე დავწერე“	wir hatten geschrieben „ჩვენ დავწერეთ“
du hattest geschrieben „შენ დაწერე“	ihr hattet geschrieben „თქვენ დაწერეთ“
er (sie, es) hatte geschrieben „მან დაწერა“	sie hatten geschrieben „მათ დაწერეს“

და ა. შ.

როტული წარსული დროის ფორმები ნამყო სასაუბრო და ნამყოწინარე წარსული (შესაბამისად: Perfekt, Plusquamperfekt), მართალია, ორივე წარსულ დროს გამოხატავს, მაგრამ მათი განსხვავება ერთმანეთისაგან აუცილებელია მეტყველებაში. „პერფექტი“ აღნიშნავს არა უბრალოდ წარსულ ფაქტს, არამედ იგი გამოხატავს ახლანდელ მდგომარეობას: „მე დავწერე“ ნიშნავს, რაც დავწერე, ის ამჟამად გვაქვს სახეზე (დაწვრ. იხ. Иванов, 1983:342).

შენიშვნა: არასწორადაა ნათარგმნი გერმანული ენის ქართულ სახელმძღვანელოებში ტერმინი Plusquamperfekt. ნაცვლად „ნამყო წინარე“-სა უნდა იყოს „ნამყო წინარეწარსული“ (Русско-грузинский словарь, т. I:283; იხ. სიტყვა: давнопрошедшее время).

ნამყო წინარეწარსული ნამყო სასაუბროსაგან განსხვავებით აღნიშნავს ისეთ წარსულ მოქმედებას, რომელიც სრულდება მეორე წარსულ მოქმედებაზე უფრო ადრე (იქვე, 342-343).

ძველ სლავურსა და ძველ რუსულში შვიდი დრო გვქონდა (იქვე, 330-343; 351-355).

თანამედროვე ბულგარულმა ენამ შეინარჩუნა ძველი სლავური ენიდან დროის კატეგორიის შვიდივე ფორმა - ერთი აწმყოს, ოთხი - წარსული დროისა და ორი მომავალი დროის ფორმები (დაწვრ. იხ. Гинина, 1985:36-37; 234-239). ბულგარულმა ენამ უფრო გართულებულად წარმოგვიდგინა დროის ფორმები.

ზმნები ენებში იცვლებიან დროის, პირისა და რიცხვის მიხედვით, ყველა ეს ცვლილება ქმნის ზმნის უღლებას.

§ 118. კილოს კატეგორია

კილოს კატეგორია უშუალოდ დაკავშირებულია დროის ფორმებთან. ზმნის მორფოლოგიურ სისტემაში გვაქვს მოდალური (ლათ. *modus* „კილო“) მნიშვნელობის ფორმები, რომლებსაც შეუძლია ზმნის მოქმედებიდან გამომდინარე, გამოხატოს რეალობა/არარეალობა (მივდივარ თბილისში, არ მაქვს ბილეთი), შესაძლებლობა/შეუძლებლობა (ვიყიდი სახლს, დანგრეულ სახლში ვერ ვიცხოვრებ), სასურველობა/არასასურველობა (რომ ამეშენებინა, რომ არ ამეშენებინა, ასე არ მოხდებოდა), დარწმუნებულობა/დაურწმუნებლობა (ჩვენთანაც მოვა გაზაფხული, ჩვენთან მოვა კი გაზაფხული?) და ა. შ.

ზმნის ამგვარ მნიშვნელობებს ადგენს კილოს კატეგორია. კილოს კატეგორია აღნიშნავს მოქმედების მიმართებას სინამდვილესთან, რომელსაც გამოხატავს მოსაუბრე პირი. სწორედ მოსაუბრე პირი განსაზღვრავს, როგორ შეეფარდება მოქმედება სინამდვილესთან და როგორ აწარმოებს მოქმედების მოდალურ შეფასებას. გრაფიკულად ცნებების „სინამდვილე“ და „მოსაუბრე“ მიმართება ერთმანეთთან ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

სქემა 20.

მნიშვნელობის მხრივ კილოს კატეგორია იყოფა სამ სახედ: თხრობითი (indikativ), კავშირებითი (konjunktiv) და ბრძანებითი (imperativ).

თხრობითი, ანუ ინდიკატივი (ლათ. indicativus (modus) „თხრობითი კილო“), კავშირებითი, ანუ კონიუნქტივი (ლათ. conjunktivus ... „კავშირებითი კილო“) და ბრძანებითი, ანუ იმპერატივი (ლათ. imperativus ... „ბრძანებითი კილო“).

თხრობითი კილოს ფორმები გამოხატავენ რეალურ მოქმედებას, ხოლო კავშირებითი და ბრძანებითი კილოს ფორმები - ირეალურ მოქმედებას.

თხრობითი კილო აღნიშნავს, რომ მოსაუბრის მიერ გამოხატული მოქმედება უნდა იქცეს რეალურ ფაქტად, რომელსაც ადგილი ჰქონდა წარსულში ან მოხდება მომავალში, ან ხდება ახლა, ამჟამად თქმისთანავე. მაგალითად, „მამით არ მოდის ანდერძი, / პაპითა-დ პაპისპაპითა“ (ვაჟა, 1977, „გოგოთურ და აფშინა“, 311); „ტყემ მოისახა ფოთოლი, / აგერ მერცხალი ჭყვივს“ (ილია, „გაზაფხული“, 69); „აღმართ-აღმართ მივდიოდი მე ნელა, / სერზედ შევდექ, ჭმუნვის ალი მენელა“ (აკაკი, 1978:122); „გულმა მიიღოს გულისა, / ხვალემ იზრუნოს ხვალისა, / ღვინომ მიიღოს ღვინისა, / წყალმა წაიღოს წყალისა“ (ტაბიძე, 1982:116).

თხრობითი კილოს დროის ფორმებია ახლანდელი, წარსული და მომავალი, - ეს იმ ზმნის ფორმებია, რომლებიც გამოხატავენ რეალურ ფაქტს.

კავშირებითი კილო აღნიშნავს მოქმედების ვარაუდს, რომელიც შესაძლებელია (სასურველია) მომხდარიყო წარსულში, ხდებოდეს ახლა ან მოხდება მომავალში. სურვილის მნიშვნელობა არის კავშირებითი კილოს ნათელი და ექსპრესიული (ლათ. expression „გამოხატვა“) მნიშვნელობა (Шанский, ტ. II, 1981:203): (რომ) აშენებდეს, (რომ) აეშენებინა, (რომ) აეშენებინოს და სხვა.

ბრძანებითი კილო აღნიშნავს ისეთ ირეალურ მოქმედებას მოსაუბრისა, რომლის ნება-სურვილი უნდა იქნას ან არ უნდა

იქნას შესრულებული: გააკეთე! არ წახვიდე! შეასრულეთ! და მისთანები.

გარდა საკუთრივ ბრძანებისა, ბრძანებითი კილო გამოხატავს:

1. თხოვნა-მუდარას: მიშველეთ! დამეხმარეთ! ნუ გააკეთებ შენ ამას! და სხვა.

2. დალოცვას: გაიხარეთ, ახალგაზრდებო! ღმერთმა გაგიზარდოს შვილი!

3. დარიგებას: ფრთხილად იარე! ყურადღებით იყავი! მაღალი ძაბვაა!

4. გამხნეებას: გამაგრდი! გული არ გაიტეხო! მომავლით იცხოვრე!

ყველა აღნიშნული ფორმები გამოხატავს ბრძანებას, მაგრამ თხრობითი კილოსა და ბრძანებითი კილოს ფორმები არ განსხვავდება ქართულში ერთმანეთისაგან. ბრძანებით კილოში მთავარია ბრძანებითი ინტონაცია (Виноградов, 1972:464).

თხრობითი და კავშირებითი კილოს ფორმები გვაქვს სამივე დროში. ამიტომ ეს ფორმები უშუალოდ დაკავშირებულია ზმნის უღლებასთან. ქართულში მოქმედებითი გვარის ზმნას შეიძლება ჰქონდეს 66 ფორმა (33 მხოლოდობითში და 33 - მრავლობითში), რომლებიც გადანაწილებულია სამ სერიასა და 11 მწკრივში (ანუ ნაკვეთებში): პირველ სერიაში გვაქვს 6 მწკრივი (ნაკვეთი), მეორეში - ორი და მესამეში - სამი.

ვიძლევიტ ყოველი მწკრივის დასახელებას და მათ კითხვებს პირველ პირში, რომელთა მიხედვით შეიძლება ვაუღლოთ ესა თუ ის ზმნა:

პირველი სერია

აწმყოს წრე

1. აწმყო - რას ვშვრები? (ვაშენებ ...)
2. უწყვეტელი - რას ვშვრებოდი? (ვაშენებდი...)
3. აწმყოს კავშირებითი - რას ვშვრებოდე? - (რომ ვაშენებდე...)

მყოფადის წრე

1. მყოფადი - რას ვიზამ? (ავაშენებ ...)

2. ხოლმეობითი - რას ვიზამდი? (ავაშენებდი ...)

3. მყოფადის კავშირებითი - რას ვიზამდე? (რომ) ავაშენებდე ...)

მეორე სერია

წყვეტილი - რა ვქენი? (ავაშენე ...)

II კავშირებითი - რა ვქნა? (რომ) ავაშენო ...)

მესამე სერია

I თურმეობითი - რა მიქნია? (ამიშენებია, დამიხატავს ...)

II თურმეობითი - რა მექნა? (ამეშენებინა, დამეხატა ...)

III კავშირებითი - რა მექნას? (რომ) ამეშენებინოს, (რომ) დამეხატოს ...).

შენიშვნა. 1. ზმნის უღლების დროს უწყვეტელისა და აწმყოს კავშირებითის მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმები და მასთან ერთად კითხვებიც ემთხვევა ერთმანეთს: რას შვრებოდნენ? მუშაობდნენ, ხატავდნენ, წერდნენ და ა. ს. როგორ განვასხვავოთ ისინი ერთმანეთისაგან? თუ მოცემულ წინადადებაში ზმნის წინ შეუძლებელია „რომ“ კავშირის დასმა, მაშინ იგი უწყვეტელის ფორმაა, ხოლო თუ ამ კავშირის ხმარება შესაძლებელია, მაშინ ფორმა აწმყოს კავშირებითია. შევადაროთ ორი წინადადება ერთმანეთს: აუდიტორიაში ისინი წერდნენ ლექციებს და აუდიტორიაში ისინი წერდნენ ლექციებს, გამოცდაზე კარგი შედეგები იქნებოდა. პირველ წინადადებაში „რომ“ კავშირის დასმა ზმნის წინ შეუძლებელია, ხოლო მეორე წინადადებაში - შესაძლებელი. მაშასადამე, პირველი წინადადების ზმნა უწყვეტელის ფორმაა და მეორე - აწმყოს კავშირებითის.

1. ზმნის უღლების 66 ფორმიდან 24 ფორმა არის კავშირებითი კილოს ფორმები. ეს ფორმებია: აწმყოს კავშირებითის, მყოფადის კავშირებითის, მეორე კავშირებითისა და მესამე კავშირებითის მწკრივთა ფორმები. დანარჩენი 42 ფორმა (შვიდი მწკრივისა) აწარმოებს თხრობითი კილოს ფორმებს.

2. ზმნის უღლებათა ტიპების შესახებ იხ. გ. გოგოლაშვილის წიგნი „ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა“ (გოგოლაშვილი, 1988).

§ 119. ბრძანებითი კილოს წარმოებათა ფორმების თავისებურებანი

ბრძანებითი კილოს ფორმები ქართულ ენაში მეტწილად ემთხვევა თხრობითი კილოს ფორმებს, მაგ., მე ვაშენებ, შენ აშენებ, ის აშენებს; მე ვაშენე, შენ აშენე, მან აშენა; ჩვენ ვაშენეთ, თქვენ აშენეთ, მათ აშენეს (თხრობითი კილოს ფორმებია), მაგრამ აშენე! აშენეთ! (ბრძანებითი კილოა) და ა. შ.

ბრძანებითი კილოს ფორმები ქართულ და სხვა ენებში ჩვეულებრივ ზოგადია იმ თვალსაზრისით, რომ ისინი ორსავე რიცხვის მეორე ან მესამე სუბიექტური პირისადმია მიმართული: დახატე! დახატეთ! (შენ, თქვენ); ააშენოს! ააშენონ! (მან, მათ). ზოგჯერ ბრძანებითი კილო გამოიხატება პირველი სუბიექტური პირისათვისაც, თუ იგი მრავლობით რიცხვშია ჩასმული: ავაშენოთ! დავხატოთ! გადავწეროთ! და მისთანები.

ბრძანებითი კილოს ფორმები ენაში შეიძლება იყოს წართქმითი: წერე! წერეთ! (შდრ. რუს. Пиши! Пишите!) და უკუთქმითი: ნუ წერ! არ წეროთ! (შდრ. რუს. Не пиши! Не пишите!) და მისთანები.

სხვადასხვა ენაში ბრძანებითი კილოს ფორმები მეტწილად განსხვავდება თხრობითი კილოს ფორმებისაგან. მაგ., რუსულ ენაში: Они читают, მაგრამ: Читай! Читайте! იკითხე! იკითხეთ! (აქ რუსულ ენაში ბრძანებითი კილოს ფორმა ემთხვევა ზმნის თხრობითი კილოს ფუძეს;

გერმანულ ენაში ბრძანებითი კილოს ფორმები იწარმოება ახლანდელი დროის („პრეზენტის“) მხოლოდითი და მრავლობითი რიცხვის მეორე პირისა და მრავლობითი რიცხვის მესამე პირისაგან. მაგალითად: ich sage, du sagst, ihr sagt, sie sagen მე ვამბობ, შენ ამბობ, თქვენ ამბობთ, ისინი ამბობენ (თხრობითი კილოს ფორმებია), მაგრამ sage! sag! sagen sie! „თქვი!“ „თქვით!“ „თქვით, გეთაყვა! და მისთანები. როგორც ვხედავთ, მეორე პირის ფორმას sag-**st** ჩამოშორდება პირის ნიშანი -**st** და დაემატება -**e** სუფიქსი იმ შემთხვევაში, თუ ზმნის ფუძე ბოლოვდება **d, t, r, m, n, g** თანხმოვნებზე: arbiete! lerne! frage! komme! (შესაბამისად: იმუშავე! ისწავლე! ჰკითხე! მოდი!) და სხვა. ხოლო ბრძანებითი

კილოს მეორე პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმა ემთხვევა ახლანდელი დროის მეორე პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმას იმ განსხვავებით, რომ ბრძანებით ფორმაში ჩამოშორდება პირის ნაცვალსახელი: *ihr kommt – kommt!* მოდით!

გერმანულ ენაში ასხვავებენ აგრეთვე ბრძანებითი კილოს ზრდილობიან ფორმასაც, რომელიც ემთხვევა „პრეზენტის“ მრავლობითი რიცხვის მესამე პირს, ოღონდ პირის ნაცვალსახელი თავსდება ზმნის შემდეგ და იწერება ასომთავრულით. მაგალითად: *sie sagen* ისინი ამბობენ, მაგრამ: *saagen Sie!* თქვით! და ა. შ.

ძლიერი უღლების ზმნები, რომლებსაც ფუძისეული ხმოვანი *e* ეცვლება *i*-ითი, ბრძანებით კილოში „-ე“ მორფემას არ დაირთავენ: *ich gebe*, მე ვაძლევ, *du gibst* შენ აძლევ, მაგრამ - *gib!* მიეცი! და სხვა

თურქულ ენაში ბრძანებითი კილოს მრავლობითი რიცხვის ფორმები იწარმოება ზმნის ფუძეზე სპეციალური აფიქსების დართვით. მხოლოდითი რიცხვის ფორმა კი ემთხვევა ზმნის ფუძეს. მაგალითად: *yaz-mak* „წერა“.

I პ. *yaz-yor-um* ვწერ

yazalım! აბა, დავწეროთ!

II პ. *yaz!* წერ!

yazın! და *yazınız!* წერეთ!

III პ. *yazsın!* „დე, დაწეროს!“

yazsınlar! „დე, დაწერონ!“ და ა. შ.)

(დაწვრ. იხ. Кононов, 1959:219-220).

ბრძანებითი კილოს ფორმებთან პირის ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ არ იხმარება, მაგრამ მათი ხმარება ზოგჯერ აუცილებელია. ამიტომ მნიშვნელობა აქვს, სად დაისმის პირის ნაცვალსახელი, ზმნის წინ თუ ზმნის შემდეგ. თუ პირის ნაცვალსახელს ზმნის წინ დავსვამთ, მაშინ ბრძანება პრინციპულ და კატეგორიულ სახეს ღებულობს, მაგ., შენ გადაიხადე ჯარიმა, თორემ ...! შენ ნუ ამბობ ამას!

თუ პირის ნაცვალსახელი ზმნის შემდეგ დგას, ბრძანების ტონი შერბილებულია ანუ ბრძანება გადადის თხოვნასა და ვედრებაში. მაგ., ი. ა. კრილოვის იგავ-არაკში „ჭრიჭინა და ჭიანჭველა“ ვკითხულობთ: «Не оставь меня, кум милой, / **Дай ты** мне собраться с силой / И до вешних только дней / Прокорми и

огорей!» (Крылов, 1983:55) (პირდაპირი თარგმანი: „ნუ დამტოვებ მე, ნათლიმამო, / მომეცი შენ საშუალება ძალის მოკრებისა / და მხოლოდ გაზაფხულამდე / გამომკვებე და გამათბე!“). იგავის ამ რითმაში ვგრძნობთ არა კატეგორიულ ბრძანებას, არამედ მუდარას ჭრიჭინას მხრიდან, იმიტომ რომ პირის ნაცვალსახელი ზმნის შემდეგ არის მოთავსებული.

რუსულ ენაში ბრძანებითი კილოს როლში ხშირად გამოდის თხრობითი კილოს ფორმები და, давайте, пусть, пускай ნაწილაკების მეშვეობით. მაგალითად: Да здравствует мир во всём мире! გაუმარჯოს მშვიდობას მთელ მსოფლიოში! Давайте встаём, песенку споём! „მოდით აღვსდგეთ და სიმღერა დავაგუგუნოთ!“ (დაწვრ. იხ. Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:205 და შმდ.).

§ 120. ასპექტის კატეგორია

დროისა და ასპექტის კატეგორიები უშუალოდ დაკავშირებულია ერთმანეთთან. თუ წინათ ზმნაში გამოყოფდნენ მრავალდროულობას, ასპექტის სახე საერთოდ მასში არ ჩანდა, ასპექტის კატეგორიაზე არავინლა საუბრობდა და იგი ყოველთვის უკანა პლანზე იყო გადაწეული. მაგრამ ზოგიერთი ენის სისტემაში ეს საკითხი დაისვა ძალიან მწვავედ (მაგ., რუსულ გრამატიკულ სისტემაში), იმიტომ რომ XVIII-XIX საუკუნეებში ასპექტის კატეგორია წინა პლანზე წამოიწია, რომელმაც „დაჩრდილა დროის კატეგორია“ (Виноградов, 1972:426). „რუსული ზმნის ასპექტის თეორია, - ამბობს ვ. ვ. ვინოგრადოვი, - არის რუსული გრამატიკის (და არა მარტო რუსული გრამატიკისა! - ნ. ჭ.) ერთ-ერთი უმწველესი, საკამათო და გადაუმუშავებელი საკითხთაგანი“ (იქვე, 379).

დროის, ასპექტისა და კილოს კატეგორიები სხვადასხვა ტიპის ენებში ურთიერთდაკავშირებული კატეგორიებია, ერთი მეორის გარეშე მეტად ძნელი გასარკვევი და ამოსაცნობია. „ასპექტის კატეგორია წარმოადგენს დროისა და კილოს ფორმათა სემანტიკურ ბაზას“ (იქვე, 476).

ა. ბოლდირევის, პავსკის, კ. აქსაკოვის და ნ. ნეკრასოვის შეხედულებებმა ამ მიმართებით მოახდინეს გადაწყვეტი ზემო-

ქმედება შემდგომ გრამატიკულ ტრადიციაზე (იქვე, 426). კ. აქსაკოვი საერთოდ გამორიცხავდა რუსულ ზმნაში დროის ფორმებს, ა. ბოლდირევი გამოყოფდა მხოლოდ ორ დროს (ახლანდელსა და წარსულს), ზოგი კი, არისტოტელეს კვალდაკვალ, აღნიშნავდა მხოლოდ ახლანდელი დროის ფორმებს (იქვე, 426-428).

ასპექტის (ლათ. aspectus „შეხედულება“, „სახე“; შდრ. ინგლ. aspect, რუს. вид, გერმ. (die) Aktionsart) კატეგორია აღნიშნავს მოქმედების მიმართებას მის შინაგან ზღვართან. მოქმედების შინაგანი ზღვარი ისე უნდა გავიგოთ როგორც ბუნებრივი ამოსავალი წერტილი მოქმედების ზღვარისა, რომ ზმნის ზოგიერთ ფორმას არ აქვს მოქმედების ამგვარი ზღვარი და მოქმედება გრძელდება უსასრულოდ. ხოლო ზოგიერთს კი ასეთი ზღვარი გააჩნია, რომლის იქით (მარცხნიდან მარჯვნივ) შეწყვეტილია ყოველგვარი მოქმედება. მაგ., ვაშენებ - ვაშენებდი (უსასრულოდ, ზღვარის გარეშე), მაგრამ ავაშენე (დავასრულე მოქმედება), დავსვი წერტილი, რომელიც მოქმედების ზღვარს ნიშნავს პირობითად. ზმნის ასეთი მიმართებები შეიძლება ამგვარად გამოვსახოთ:

ვაშენებ - ვაშენებდი
ავაშენე .|

აქედან გამომდინარე ენაში გვაქვს უსრული ასპექტის ზმნები (ვაშენებ, ვხატავ, დავდივარ, ვმუშაობდი, ვასრულებდი, ვიგონებდი და მისთანები), არ აქვთ მოქმედების ზღვარი, ე. ი. აღნიშნავენ დაუსრულებელ, განუსაზღვრელ მოქმედებას. მეორე მხრივ, გვაქვს ისეთი ზმნები, რომლებსაც გააჩნია მოქმედების ზღვარი, რომლის მიხედვით მოქმედება დასრულებულია, ე. ი. ისინი სრული ასპექტის ზმნებია.

ასპექტის კატეგორია უშუალოდ დაკავშირებულია დროის კატეგორიასთან. იმ ენებში, სადაც გვაქვს დროის კატეგორიის განვითარებული სისტემა, უამრავი ფორმა, ასეთ ენებს არ გააჩნია ასპექტის კატეგორია და, პირიქით, იმ ენებში, სადაც სამი ან ოთხი დრო გვაქვს, ასპექტის კატეგორია წინა პლანზეა წამოწეული. იგი

არ გვაქვს ინგლისურ, გერმანულ, თურქულ, ბულგარულ და სხვა ენებში, რადგან აღნიშნულ ენებში დროის უამრავი ფორმები გამოიყოფა.

ასპექტის კატეგორია სუსტადაა განვითარებული თანამედროვე ქართულ ენაში, რადგან ამ ენაში დროის ფორმების მიხედვით შეიძლება გამოვყოთ იმპერფექტის, აორისტის და სხვა ფორმები, ისეთები, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ძველი სლავურისა და ძველი რუსული ენებისათვის. ამიტომ თანამედროვე ქართულ ენაში შეიძლება გამოვყოთ ზმნის იმპერფექტული მნიშვნელობის ფორმები: ვხატავდი, ვწერდი, ვბარავდი და მისთანები., აორისტული მნიშვნელობის ფორმები (დავხატე, დავწერე, დავბარე, ...) და ა. შ. ქართულში დროის ასეთი დანაწევრება ხელს უშლის ასპექტის წარმოების მრავალფეროვნებას. რუსულ ენაში ძირითადად გამოყოფენ სამ დროს: ახლანდელი, წარსული და მომავალი. მომავალი დროის ფორმებში ასხვავებენ მარტივ მომავალ დროს (напишу „დავწერ“) და რთულ მომავალ დროს, რომელიც დამხმარე ზმნის быть „ყოფნა“ და ინფინიტივისაგან იწარმოება (буду писать „დავწერ“).

ქართულ ენაში წარმოების თვალსაზრისით ასპექტის კატეგორია უკანა პლანზეა, ხოლო რუსულში - წინა პლანზე, რადგან პირველს გააჩნია წარმოების ერთადერთი ხერხი (ზმნისწინების დართვა), მეორეს კი - მრავალი.

ქართულ ენაში უსრული ასპექტის ზმნებიდან შეიძლება ვაწარმოოთ სრული ასპექტის ფორმები ძირითადად იქითა და აქეთა მიმართულების ზმნისწინების დართვით (მი-, ა-, და-, ჩა-, შე-, გა-, გადა-, წა-, მო-, ამო-, ჩამო-, შემო-, გამო-, გადმო-, წამო-). მაგალითად: ვაშენებ - ა-ვაშენებ, ვხატავ - და-ვხატავ, ვწერ - გადა-ვწერ, ძვრება - ჩა-ძვრება და მისთანები).

ასპექტის ანალიზისას საჭიროა ვიცოდეთ, რას ნიშნავს სახეობითი წყვილი (видовая пара), ანუ სახეობითი კორელაცია (ლათ. correlatio „ურთიერთდამოკიდებულება“, „შეფარდება“), რომლის დროსაც იქმნება ერთი და იმავე ზმნისაგან ორი შეფარდებითი ფორმა: ერთია უსრული ასპექტის ფორმა და მეორეა - სრული, ორივე მათგანის ლექსიკური მნიშვნელობა

იდენტურია, ერთი და იგივეა. მაგ., კლავს - მოკლავს, აშენებს - ააშენებს, ხატავს - დახატავს, წერს - დაწერს, წვავს - შეწვავს, კრეფს - მოკრეფს, ბანაობს - იბანავებს და მისთანები.

ვ. ვინოგრადოვი მიმართავს რა გ. ულიანოვის რჩევა-დარიგებებს სახეობრივი ფორმების შეფარდების შესახებ, აღნიშნავს, რომ ამ მიმართებით პროფ. გ. ულიანოვი გვასწავლიდა, რომ „შეფარდებით სახეობრივ ფორმებად შეიძლება ჩაითვალოს ის ზმნები, რომლებსაც ლექსიკური მნიშვნელობა ერთნაირი აქვთ“ (Виноградов, 1972:409). შემდეგ ვ. ვინოგრადოვი ციტირებს ახდენს გ. ულიანოვის სიტყვებს: „ორ ცნებას - „სვლა“ და „მოსვლა“ (идти და прийти) - შორის არ შეიძლება იყოს პირდაპირი მიმართება ასპექტის მნიშვნელობის თვალსაზრისით იმის საფუძველზე, რომ ისინი გამოხატავენ ორ განსხვავებულ ზმნას სხვადასხვა რეალური მნიშვნელობით“ (იქვე, 409).

შემდგომში აკად. თ. ფორტუნატოვმა უფრო გააღრმავა და დააზუსტა სახეობრივი მიმართების ტიპები მოქმედების ზღვარის მიხედვით (დაწვრ. იხ. Виноградов, 1972:410-412).

სახეობრივ წყვილად არ ჩაითვლება, თუ ორ დაპირისპირებულ ფორმებს შორის დარღვეულია ლექსიკური მნიშვნელობა: აშენებს და ჩააშენებს ან გადააშენებს და ა. შ. (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:276-277; აგრეთვე: Грамматика-80:586). „სემანტიკური დამთხვევა აუცილებელი პირობაა ზმნათა სახეობრივი წყვილისათვის“ (Шанский და სხვ., ტ. II, 1981:169).

რადგან რუსულ ენაში დროის კატეგორია უფრო გამოკვეთილია, რომლის საფუძველზე ასპექტის კატეგორია წინა პლანზეა წამოწეული, ვნახოთ როგორი ხერხებით იწარმოება ამ ენაში სახეობრივი წყვილები:

1. სახეობრივი წყვილების წარმოქმნის პროდუქტიულ ხერხს წარმოადგენს, ე. წ. პერფექტივაცია უაფიქსო ზმნისაგან (უსრული ასპექტის ზმნისაგან) იწარმოება სრული ასპექტის ზმნა პრეფიქსის დამატებით, მაგალითად:

Делать კეთება (აკეთებს) - с-делать გა-კეთება (გააკეთებს).

Писать წერა (წერს) - на-писать და-წერა (დაწერს).

Потеть (он потеет ოფლს ღვრის, ოფლიანდება) – вс-потеть გა-ოფლიანება (გაოფლიანდება).

Белеть თეთრება (ათეთრებს) – по-белеть გა-თეთრება (გათეთრებს).

Готовить მზადება (ემზადება) – при-готовить მო-მზადება (მოემზადება).

Будить (га)ღვიძება - აღვიძებს) – раз-будить გა-ღვიძება და სხვა.

2. იმპერფექტივაცია, ანუ სრული ასპექტის ზმნებიდან უსრული ასპექტის ზმნების წარმოება. იმპერფექტივაციის ხერხი პერფექტივაციასთან შედარებით უფრო რეგულარულია რუსულ ენაში:

Переписать გადაწერა - переписывать გადაწერას ახდენს.

Подстрелить დაჭრა (დაჭრის) – подстреливать ჭრა (ჭრის).

Подытожить შეჯამება (შეაჯამებს) - подытоживать ჯამდება (აჯამებს).

Присвоить მითვისება, მისაკუთრება - присваивать მითვისება (ითვისებს).

Выдумать გამოგონება (გამოიგონებს) – выдумывать გამოგონება (იგონებს) და მისთანები.

3. სახეობრივი წყვილები რუსულ ენაში იქმნება სუპლექტური ხერხით (ფრანგ. suppletif „დამატებითი“), როდესაც სხვადასხვა ძირის მქონე ზმნებს აქვთ ერთი და იგივე ლექსიკური მნიშვნელობა:

Брать აღება (იღებს), аыванა (იყვანს - взять აღება (აიღებს).

Говорить თქმა (ამბობს), лаპараკи (ლაპარაკობს) – сказать თქმა (იტყვის).

Класть დება (დებს) – положить დადება (დადებს), ჩადება, ჩაწყობა (ჩადებს, ჩააწყობს).

Ловить ჭერა (იჭერს) – поймать დაჭერა (დაიჭერს), შეპყრობა.

4. ასპექტის სახეობრივი წყვილები შეიძლება შევადგინოთ ერთსა და იმავე ფორმებზე მახვილის გადაადგილებით:

Обрезать წაჭრა (წააჭრის), მოჭრა (მოაჭრის, მოიჭრის) – обрезать ჭრა (ჭრის, სჭრის).

Срезать აჭრა (ააჭრის), ათლა (ათლის) – срезать აჭრა (აჭრის), ათლა (ათლის).

Узнаю გავიგებ - узнаю ვგებულობ.

შენიშვნა: მახვილიანი ხმოვნები გამოყოფილია შავი შრიფტით.

ამგვარად, იმ ენებში სადაც კონკრეტულად სამ დროს გამოყოფენ, ასპექტის კატეგორია და მისი სახეობრივი წყვილების წარმოქმნა მრავალფეროვანია და, პირიქით, ენები, რომლებიც მრავალი დროის ფორმებს გამოყოფენ, ასპექტის კატეგორია ან სრულებით არა გვაქვს (ბერძნული, ლათინური, გერმანული, ინგლისური, თურქული, ძველი სლავური, ძველი რუსული, თანამედროვე ბულგარული და სხვა) ან თუ გვაქვს ასპექტის კატეგორია, იგი უკანა პლანზეა გადასროლილი და წარმოების ხერხებიც ძალზედ მცირეა.

§ 121. გვარის კატეგორია

თუ ასპექტის კატეგორია უშუალოდ დაკავშირებულია დროისა და კილოს კატეგორიებთან და იგი წარმოადგენს ამ კატეგორიების „სემანტიკურ ბაზას“, რომელიც ზმნური სიტყვის მოცულობას ქმნის, ასპექტის კატეგორია ასევე „გადახლართულია გვარის კატეგორიასთან“ (Виноградов, 1972:476).

ტერმინი „გვარი“ (ბერძნ. *genos* „გვარი“), რომელიც მომდინარეობს და გადმოთარგმნილია ბერძნულიდან (**diathesis*, შდრ. ინგლ. *voice*, ფრ. *voix*, გერმ. *Genus*, ესპ. *voz*), მაგრამ თვით ქართული ტერმინი „გვარი“ უნდა შეესაბამებოდეს, ჩვენი აზრით, გერმანულ სიტყვას „*Genus*“.

ქართულ გრამატიკულ სისტემაში გვარის კატეგორიის შესახებ (ისტორიული თვალსაზრისით) ნაკლებადაა მოთხრობილი. ამიტომ საჭიროა მკითხველმა ცოტა რამ იცოდეს გვარის კატეგორიის ისტორიის შესახებ, როგორ არის ეს საკითხი განხილული ინდოევროპულ ენებში.

ინდოევროპულ გრამატიკულ სისტემებში არ არის ერთიანი აზრი გატარებული გვარის კატეგორიის შესახებ. გვარის განსაზღვრისას ყველა შემთხვევაში იგრძნობოდა ბერძნულ-ლათინური გრამატიკების გავლენა და ავტორიტეტი. ძველი გრამატიკები გვარის განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებს ეძებდნენ ზმნის ლექსიკურ მნიშვნელობაში. რომაელმა გრამატიკოსებმა ამის მიზეზად გვარის აღმნიშვნელ ტერმინთან „genera“ გვარის კატეგორიას აგრეთვე უწოდეს „significations“, იგივეა, რაც „სემასიოლოგია“.

ბერძნული ტერმინი „diathesis“ ნიშნავდა „მდგომარეობას“ (ანუ სუბიექტის მდგომარეობა ობიექტის მიმართ). ბერძნულ გრამატიკაში გამოყოფდნენ ძირითადად სამ გვარს: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალი (შესაბამისად: *energetike*, *pathetike*, *udetera*). იმ ზმნის ფორმებში, რომლებშიც შეიმჩნეოდა მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ნიშნები, საშუალი გვარს ბერძენი გრამატიკოსები უწოდებდნენ აგრეთვე „საზიარო გვარს“.

სტოიკოსებმა გამოყვეს აგრეთვე „უკუქცევითი ზმნები“ და მასთან ერთად „უკუქცევითი გვარიც“ (*antipeponthota*), მაგრამ ჯერ კიდევ ზმნის ასეთ ფორმებს ისინი მიაკუთვნებდნენ ვნებით გვარს.

რომაელი გრამატიკოსების მიერ შემოღებული იქნა კიდევ ტერმინი „deponentia“, ანუ ზმნები, რომლებსაც ჰქონდათ ვნებითი გვარის ფორმები, მაგრამ მნიშვნელობით აღნიშნავდნენ ისინი მოქმედებით გვარს.

პირველ რუსულ გრამატიკაში მელეტი სმოტრიცკისა (Чкониа, 1976 - გამოყენებული ლიტ-რა), გარდა სამი გვარის ფორმებისა (მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალი) გამოყოფილი იქნა კიდევ ორი გვარი: „გადაწყობილი“ (*отложительный залог*), ანუ საშუალო (*средний залог*) და საზიარო (*общий залог*) გვარი.

„გადაწყობილი (*отложительный залог*) გვარის ფორმები აღნიშნავდნენ მოქმედებითი გვარის მნიშვნელობას, რომლის ფორმები, მაგ., რუსულ ენაში გამოიხატება უკუქცევითი ზმნების გამომხატველი პოსტფიქსით **-ся (-сь)**: *боюсь* „მეშინია“, *стремлюсь* „მივისწრაფვი“, *смеяться* „სიცილი“ და მისთანები, რომლებიც

გამოხატავენ სუბიექტის მოქმედებას და რომლებსაც არ გააჩნია შესაბამისი -**ся**-ს გარეშე ფორმები.

რაც შეეხება საზიარო გვარის ფორმებს, ისინი იმავე პოსტფიქსით გამოიხატებოდნენ, როგორც იყო „გადაწყობილი გვარის ფორმები“, მაგრამ პირველები აღნიშნავდნენ მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ერთიან მოქმედებას, მაგ., Дом строится **рабочими** „სახლი შენდება მუშების მიერ“. სუბიექტის მოქმედება რუსულ ენაში გამოხატულია - მოქმედებითი ბრუნვით, ხოლო ქართულში - თანდებულებიან ნათესაობით. ასეთ სუბიექტს ენაში უწოდებენ ლოგიკურ სუბიექტს, ხოლო გრამატიკული სუბიექტი კი არის სახელობით ბრუნვაში (дом - „სახლი“).

გ. ლუდოლფის მიერ გამოცემულ რუსულ გრამატიკაში (М., 1937) პირველად გაჩნდა ახალი გვარი „ურთიერთობითი“, რომელიც აგრეთვე იწარმოება პოსტფიქსით -**ся**-თი.

მ. ლომონოსოვის «Российская грамматика»-ში აღინიშნა და სასკოლო გრამატიკის სახელმძღვანელოებში ტრადიციულად დამკვიდრდა ექვსი გვარი (მოქმედებითი, ვნებითი, უკუქცევითი, ურთიერთობითი, საშუალო და საზიარო, - შდრ. შესაბამისად: действительный, страдательный, возвратный, взаимный, средний, общий).

გრამატიკოსებსა და მეთოდისტებს სხვადასხვაგვარად ესმოდათ ცნება გვარის შესახებ, გვარის კატეგორიის მოცულობა, მისი გრამატიკული შინაარსი, ინტერპრეტაცია გვარისა ასე გამოიყურება: ზოგი გვარში ხედავდა მიმართების ასახვას **მოქმედების ობიექტთან**, ზოგი - **მოქმედების სხვადასხვა მიმართებებს სუბიექტთან**, ზოგი კი ცდილობდა გვარის ცნება შეეზღუდა ამგვარი გამოხატულებით: **მიმართება სუბიექტთან**. საკითხი გვარის შესახებ უკავშირდებოდა აგრეთვე **სინტაქსურ საკითხსაც**, რომელიც გულისხმობდა წინადადების **სუბიექტურ-ობიექტურ წყობას**. ლინგვისტთა უმრავლესობა ზმნის გვარის მნიშვნელობას ადგენდა და განსაზღვრავდა მხოლოდ წინადადების კონტექსტში. მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის გრამატიკულ სისტემაში წარმოდგენილი იყო ლომონოსოვის

გვარის ექვსი სახე, რომელმაც იარსება ვ. ბოგოროდიცკის «Общий курс русской грамматики»-მდე (Виноградов, 1972 : 477

აკად. ა. ვოსტოკოვი უკუქცევით ზმნებში (-ся-ზე) გამოყოფდა, - ვნებითი, უკუქცევითი და ურთიერთობითი გვარის ფორმების გარდა, - ისეთი გვარის ზმნებს, რომლებიც შინაგან გრძნობებს გამოხატავდნენ და რომლებიც მიმართული იყო მხოლოდ თვით მოქმედებისადმი, მაგ., „ზარმაცობა“ (ზარმაცობს), „ცელქი“ (ცელქობს) და მისთ. ასეთი მნიშვნელობის ზმნებს ვოსტოკოვი უწოდებდა „ზოგადი“ გვარის ზმნებს და ა. შ. სინამდვილეში რუსი ლინგვისტები უკუქცევით ზმნებში ხედავდნენ სხვადასხვა მნიშვნელობებს. თვით ა. ვოსტოკოვი გვარს განმარტავდა არა დაბოლოების მიხედვით, არამედ ზმნის მნიშვნელობისა და მიხედვით.

თ. ბუსლაევი გვართა სახეებს ასხვავებდა ერთმანეთისაგან გარდამავლობით, ამიტომ მან გვარი დაყო გარდამავალ და გარდაუვალ სახეებად, თუმცა იგი ძველი ტრადიციის მიხედვით რუსულ ენაში გამოყოფდა ექვს გვარს. ბუსლაევის ჩათვლით რუსი გრამატიკოსები ძირითადად აღიარებდნენ და კიდევაც დაბნეული იყვნენ ბერძნული და რომაული გრამატიკოსების ზეგავლენით (Виноградов, 1972:476-481).

მე-19 საუკუნის შუა წლებიდან ფილოლოგებმა (ვ. დალმა, ნ. ნეკრასოვმა და სხვებმა) დაარღვიეს ძველი ტრადიცია, რომელიც მომდინარეობდა ბერძნული ფილოლოგიიდან და ზმნები დაჰყეს ორ დიდ ჯგუფად: პირდაპირ (არაუკუქცევით) და უკუქცევით ჯგუფებად. მე-19 საუკუნის ბოლოს კი გამოიკვეთა ორი ჯგუფი გვარისა უკუქცევითი და არა უკუქცევითი (იქვე, 482).

გვარის შესახებ დაბნეულობას რუსულ გრამატიკაში წერტილი დაუსვა აკად. თ. ფორტუნატოვმა, რომელმაც 1899 წელს გამოაქვეყნა სტატია «О **залогах русского глагола**» („რუსული ზმნის გვარის შესახებ“), დააზუსტა და გააერთიანა წინათ არსებული გრამატიკული ტრადიციები გვარის შესახებ. თ. ფორტუნატოვის აზრით, გვარი არის ზმნის ფუძით გამოხატული ისეთი განსხვავებები, რომლებიც აღინიშნება მათი ნიშან-თვისების მიმართებით სუბიექტთან. სხვადასხვა ინტერპრეტაციები გვარის

შესახებ რუსულ ენაში გამოიწვია უკუქცევითი ზმნების არსებობამ. ვ. ვინოგრადოვი პოსტფიქსის -**ся (-сь)**-ს საფუძველზე გამოყოფს 15 მნიშვნელობას, რომლებიც დაპირისპირებულია არაუკუქცევითი ზმნების მნიშვნელობებთან (იქვე, 494-501).

გვარი გრამატიკული კატეგორიაა, რომელიც აღნიშნავს სუბიექტის შეფარდებას, მოქმედებასა და ობიექტს შორის და რომელიც გამოიხატება მოქმედებითი და ვნებითი გვარის კერძო გრამატიკულ მნიშვნელობათა დაპირისპირებით (ოპოზიციით) (Русский язык. Энциклопедия, 1979:85). ხოლო რუსული აკადემიური გრამატიკა-80 ოდნავ განსხვავებულად განმარტავს:

გვარი გრამატიკული კატეგორიაა, რომელიც წარმოიქმნება მორფოლოგიურ ფორმათა ისეთი რიგების დაპირისპირებით, რომელთა მნიშვნელობები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ერთი და იმავე შეფარდების სხვადასხვა წარმოდგენით სემანტიკურ სუბიექტს, მოქმედებასა და სემანტიკურ ობიექტს შორის (Грамматика-80:613).

რუსული ენისა (ენციკლოპედია) და აკადემიური გრამატიკის განმარტებით რუსულ ენაში გამოიყოფა მხოლოდ ორი გვარი: მოქმედებითი, ანუ აქტიური და ვნებითი, ანუ პასიური გვარი. მაგალითად, შევადაროთ ორი წინადადება: მუშები აშენებენ სახლს (Рабочие строят дом) და სახლი შენდება მუშების მიერ (Дом строится рабочими). რუსულ პირველ წინადადებაში «Рабочие», ხოლო ქართულში - „მუშები“ - ორივე შემთხვევაში გვაქვს აქტიური გვარის სახელობითი ბრუნვით გამოხატული ქვემდებარე, რომელიც წარმოადგენს ზმნის ნიშან-თვისებას, რომ იგი მოქმედია, სუბიექტია. ხოლო პასიურ კონსტრუქციაში ზმნის ნიშან-თვისებას გამოხატავს ობიექტი «рабочими», რომელიც დგას მოქმედებით ბრუნვაში, ქართულში კი თანდებულისაა ნათესაობითაა „მუშების მიერ“. სიტყვა «дом» „სახლი“, რომელიც ორივე ენაში ქვემდებარეა, მასში „თავსდება ობიექტური და სუბიექტური მნიშვნელობები“ (Грамматика-80:613).

გვარის კატეგორია ზმნის სხვა კატეგორიებისაგან განსხვავებით (დრო, პირი, კილო) არის სპეციფიკური გრამატიკული კატეგორია, რადგან, გარდა ფორმალური გამოხატულებისა,

მჭიდრო კავშირი აქვს სინტაქსურ კონსტრუქციებთან (აქტიურთან თუ პასიურთან) (Русский язык. Энциклопедия, 1979:85).

ქართულ გრამატიკულ სისტემაში გვარის კატეგორია ისევე განმარტებული, როგორც რუსულ გრამატიკულ სისტემებში, ქართველ და რუს ლინგვისტებს ერთნაირად ესმით, რა არის გვარი (შანიძე, 1973 : 280; კვაჭაძე, 1981:262).

რაც შეეხება გვარის კლასიფიკაციას, აქ უფრო კონკრეტულად გამოიყურება ქართული გვარის ფორმები. რუსულ სპეციალურ გამოკვლევებში გვარის რაოდენობა აღწევს ექვსამდე, თანამედროვე თურქულ ენაში ასხვავებენ ხუთ გვარს: **ძირითადი** (პირდაპირი) (okumak „კითხვა“, yazmak „წერა“, korkmak „შიში“ (ემინია), uyumak „ძილი“ (ძინავს); **ურთიერთობითი** (sevişmek „ერთმანეთის სიყვარული“, kuçaklamak „ჩახუტება“); **უკუქცევითი** (giy-in-mek „ჩაცმა“, tara-n-mak „თავის დავარცხნა“); **ვნებითი** (yaz-ıl-mak „წერა“ (იწერება), bil-in-mek „გაგება“ (გაგებულ იქნა, ცნობილი გახდა); **იძულებითი** (dur-dur-mak „დაყენება“ (აიძულოს დააყენოს) (დაწვრ. იხ. Кононов, 1956:192-205).

გერმანულ და საერთოდ ინდოევროპულ ენებში გამოყოფენ ორ გვარს - აქტიურსა და პასიურს. ასევე დააკონკრეტა გვარის საკითხი რუსულმა აკადემიურმა გრამატიკამ, რომელიც ძირითადად გამოყოფს აქტიურს (რომელსაც, გარდა სუბიექტისა, გააჩნია პირდაპირი ობიექტი, როცა ზმნა გარდამავალია) და პასიური (ანუ ვნებითი გვარის ზმნები) (დაწვრ. იხ. Грамматика-80 :615-617). რაც შეეხება უკუქცევით ზმნებს, რომლებიც გამოიხატება პოსტფიქსით **-ся (-сь)**, მათი ნაწილი განეკუთვნება მოქმედებით გვარს (учиться „სწავლა“ умываться „დაბანა“ (ხელის, თავის...), радоваться „სიხარული“ და მისთ.) ნაწილი - ვნებით გვარს (Комната освещается лампочкой „ოთახი ნათდება ნათურით) (იქვე, 617-618).

ქართულში გვარი სამია: **მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო**. ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, რომლებშიც სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვები მკაცრად არის დიფერენცირებული, ქართველურ ენებში „სუბიექტი და ობიექტი თანასწორუფ-

ლებიანია“, ამიტომ მათი ბრუნვებიც არ არის მკაცრად დიფერენცირებული (ახვლედიანი, 1972:209).

მოქმედებითი გვარის ზმნის პასიურში გადაყვანისას ინდოევროპულ და ქართველურ ენებში სხვადასხვა წესი მოქმედებს. მაგ., რუსულ ენაში აქტივის პასივად გადაყვანისას აქტივის სუბიექტი გადადის მოქმედებით ბრუნვაში, ხოლო პირდაპირი ობიექტი დადგება სახელობითში და გადაიქცევა სუბიექტად: **Рабочие строят школу** და **Школа строится рабочими**.

ქართულში აქტივის სუბიექტი ისმება თანდებულისა ნათესაობით ბრუნვაში, ხოლო პირდაპირი ობიექტი გვევლინება სუბიექტის როლში: **მუშები აშენებენ სკოლას** და **სკოლა** შენდება **მუშების მიერ** (ან: **მუშებისგან** აშენებული **სკოლა** კარგია).

ქართულ ენაში, ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით, კიდევ გამოყოფენ საშუალი გვარის ზმნებს (genus medius), რომლებიც დაყოფილია ორ ჯგუფად: საშუალ-მოქმედებითი (მედიო-აქტივი) და საშუალ-ვნებითი (მედიო-პასივი). მედიო-აქტივის ზმნებში სუბიექტი სერიების მიხედვით იცვლის ბრუნვას, ხოლო მედიო-პასივის ზმნებთან სუბიექტი ყოველთვის დგას სახელობით ბრუნვაში. „ქართული ენა უმეტესად აქტიური ფორმების ენაა. თანაც ცოტაა ისეთი ვნებითი ზმნები, რომელთაც სათანადო მოქმედებითი არ მოეპოვებოდეს. თუ ამასთანავე მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემობას, რომ ზოგმა ენამ (მაგ., აფხაზურმა) ვნებითი გვარის ფორმები არც კი იცის, კონვერსიის (ლათ. conversio „შეცვლა“, „მოქცევა“, - ნ. ჭ.) საკითხების გარჩევისას უნდა გამოვიდეთ მოქმედებითიდან“ (შანიძე, 1973:282).

მოქმედებითი გვარის ვნებითად გადაკეთებისას პირთა რაოდენობა მუდამ ერთით ნაკლებია. მაგალითად: გიორგიმ დედას თეფში გაუტეხა (მან მას ის) - გიორგის თეფში გაუტყდა (ის მას) - თეფში გატყდა (ის) და მისთ. (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:282-283).

§ 122. ქცევის კატეგორია

ქართველურ ენებში, სხვა ენებისაგან განსხვავებით, გამოყოფენ ზმნის კატეგორიებიდან ქცევის კატეგორიას. მას სხვაგვარად ვერსიას უწოდებენ (ფრ. version „რაიმე ფაქტის, ამბის ერთ-ერთი ახსნა ან გადმოცემა (რამდენიმედან)“. აგლუტინაციურ ენებში, მაგ., თურქულ ენაში ვერსიის ნაცვლად გამოყოფენ უკუქცევით გვარს. ასევე უცნობია ვერსიის კატეგორია ინდოევროპული ენებისთვისაც, თუმცა მის ნაცვლად, მაგ., სლავურ ენებში ასხვავებენ უკუქცევითი ზმნების (учиться, умываться...) მნიშვნელობებს.

თურქულ ენაში გვაქვს უკუქცევითი გვარის სამი სახე: 1) **საკუთრივ-უკუქცევითი** გვარი (შდრ. *yika-mak* „რეცხვა“ (რეცხავს) - *yika-n-mak* „ბანაობა“ (ბანაობს); *giy-mek* „ჩაცმა“ (ჩაიცმევს) - *giy-in-mek* „ჩაცმა“ (ჩაიცმევს), შდრ. რუს. одеваться; *taramak* „ვარცხნა“ (ვარცხნის) - *tara-n-mak* „დავარცხნა“ (დაივარცხნის), შდრ. რუს. причёсываться ...);

1. **ზოგად-კუთვნილებითი** გვარი (*sev-mek* „სიყვარული“ (ყუყვარს) - *sev-in-mek* „გახარება“ (უხარია), შდრ. რუს. радоваться; *kalk-mak* „ადგომა“ (ადგება) - *kalk-in-mak* 1) აღორძინება (აღორძინდება); 2) ფეხზე დადგომა, გაძლიერება, შდრ. რუს. подниматься...);

2. **ირიბ-უკუქცევითი** გვარი აღნიშნავს სუბიექტის მოქმედებას თავისი მიზნებისათვის. ზმნა ინარჩუნებს გარდამავლობას, ე. ი. პირდაპირი ობიექტი დგას ბრალდებით ბრუნვაში. მაგ., „...ben de **seni** evlat edindim (ზღაპარი) „... მე კი შენ გიმშველი“ (დაწვრ. იხ. Кононов, 1956:194-197).

3. ვინოგრადოვი რუსულ ენაში უკუქცევითი ზმნების 15 მნიშვნელობას გამოყოფს (Виноградов, 1972:494-501). აი, რას ამბობს იგი უკუქცევითი ზმნების შესახებ: „ექვს არ იწვევს, რომ თანამედროვე რუსულ ენაში გვარის კატეგორია პირველ ყოვლისა გამოიხატება ერთი და იმავე ზმნის უკუქცევით და არაუკუქცევით ფორმათა შეფარდებით“ (იქვე, 494).

ქართულ ენაში შესაბამისად უკუქცევითი ზმნებისა თუ გვარის ნაცვლად გვაქვს ქცევის ფორმები. ქცევა სამია ქართულში:

სათავისო, ანუ სასუბიექტო, სასხვისო, ანუ საობიექტო და საარვისო, ანუ ნეიტრალური. ქცევის გამოყოფა ქართულში განაპირობა იმან, რომ გვაქვს ქცევის ფორმათა დაპირისპირება მორფემათა არსებობის მიხედვით: სათავისო ქცევა გამოიხატება |ი| მორფემის მეშვეობით (ვ-ი-შენებ, ვ-ი-ხატავ ...), - სათავისო ქცევის ზმნები ორპირიანია და გარდამავალი; საობიექტო, ანუ სასხვისო ქცევა გამოიხატება |უ| მორფემით, რომელსაც პირველ და მეორე პირში |ი| ალომორფითაა წარმოდგენილი. ზმნა ამ დროს სამპირიანია და გარდამავალი (მ-ი-შენებ, გ-ი-შენებ და უ-შენებს; მ-ი-ხატავ, გ-ი-ხატავ და უ-ხატავს ...).

საარვისო ქცევის ფორმები ზოგჯერ უნიშნოა, ზოგჯერ გადმოიცემა |ა| მორფემით (ხატავს, მუშაობს, ა-შენებს, ა-თეთრებს, ა-წითლებს ...).

ხომ არ აჯობებდა ქართულ ენაში ქცევის კატეგორიის ნაცვლად შემოგვეღო უკუქცევითი გვარი, მით უმეტეს, რომ „სემანტიკური თვალსაზრისით ქცევა ყველა ენაშია, რადგანაც ყველა ენას აქვს საშუალება ლექსიკური გზით გამოხატოს იგივე, რასაც გამოვხატავთ ქართულში ქცევის აღმნიშვნელი მორფემებით“ (დაწვრ. იხ. ახვლედიანი, 1972:210-211).

§ 123. კაუზატივი

ტერმინი „კაუზატივი“ (ლათ. causa „მიზეზი“) ქართულ ენაში იშვიათად იხმარება. მის ნაცვლად ქართული ენის გრამატიკებში გამოიყენება ტერმინი „კონტაქტი“. მაგრამ ტერმინი „კაუზატივი უფრო ფართო ცნებაა, რომელიც დამუშავდა ამერიკულ ენათმეცნიერებაში (ნებიერიძე, 1991:207-208). ამიტომ ქართული ენის ზმნის ფორმებთან გამოვიყენებთ ტერმინს „კონტაქტი“ და სხვა ენების მიმართ - ტერმინს „კაუზატივი“.

კონტაქტი გარდამავალი ზმნის ფორმაა, რომელიც აღნიშნავს სუბიექტური პირის მოქმედებას პირდაპირ ობიექტზე უშუალოდ ან სხვა პირის შუალობით. ამის მიხედვით კონტაქტი შეიძლება იყოს ორი სახის: უშუალო და შუალობითი. მაგალითად: ვანო აშენებს სახლს და ვანო აშენებინებს სახლს მეზობელს. აშენებს და აშენებინებს ზმნის ორი საპირისპირო ფორმაა. ამიტომ

კონტაქტი გრამატიკული კატეგორიაა, რომლის დროსაც სუბიექტის მოქმედება უშუალოდ გადადის პირდაპირ ობიექტზე. ასეთი ზმნის ფორმებს უწოდებენ უშუალო კონტაქტის ზმნებს (აკეთებს, ხატავს, ტირის, შრომობს, წერს, რგავს, წვავს, ცურავს და მისთანები). მაგრამ ქართულში გვაქვს ზმნის ისეთი ფორმებიც, სადაც სუბიექტური პირი მოქმედებს პირდაპირ ობიექტზე სხვა პირის მეშვეობით. მაგალითად, დედა შვილს წერილს აწერინებს, მასწავლებელი მოსწავლეს სურათს ახატვინებს და ა. შ. აშენებინებს, ახატვინებს, აწერინებს, აშლევინებს და მისთანები შუალობითი კონტაქტის ფორმებია.

შუალობითი კონტაქტის მიხედვით ფაქტიურად მოქმედებს ორი პირი: ერთია უშუალო ხელმძღვანელი (მბრძანებელი, ინიციატორი), მეორე - პირი, რომელიც მოქმედებს და ასრულებს ყოველგვარ დავალებას ხელმძღვანელისაგან, მას ზოგჯერ „ჩართულ სუბიექტსაც“ უწოდებენ.

შუალობით კონტაქტის ზმნის ფორმაში „დააჭერინა“ სინამდვილეში გამოხატულ პირთა ფარდი სახელებია: ხელმძღვანელი (მბრძანებელი, ინიციატორი), შემსრულებელი და სამიზნო: „პეტრემ პავლეს ქურდი დააჭერინა“: სუბიექტური პირია „პეტრემ“, ირიბ-ობიექტურია - „პავლეს“, პირდაპირ-ობიექტურია „ქურდი“ (დაწვრ. იხ. შანიძე : 357-359).

შუალობითი კონტაქტის ზმნები ქართულ ენაში სუფიქსების -ინ და -ევინ-ის მეშვეობით იწარმოება. -ინ სუფიქსი მოუდის ზმნათა უმრავლესობას, მაგალითად: აშენებს - აშენებ-ინ-ებს, წერს - აწე-ინ-ებს, ხატავს - ახატვ-ინ-ებს, აპობს - აპობ-ინ-ებს, სცემს - აცემ-ინ-ებს, აქცევს - აქცევ-ინ-ებს, ათეთრებს - ათეთრებ-ინ-ებს, ალამაზებს - ალამაზებ-ინ-ებს, აკავშირებს - აკავშირებ-ინ-ებს და მისთანები.

შუალობითი კონტაქტის ზმნები იწარმოება -ევინ სუფიქსის მეშვეობითაც. ეს სუფიქსი მიღებულია -ევ-ისა და -ინ-ის შეერთებით და იგი რთულ სუფიქსს წარმოადგენს. -ევ სუფიქსი წინათ გარკვეული ტიპის ზმნებს მოუდიოდათ, მაგრამ შუალობითი კონტაქტის საწარმოებლად იგი საკმარისი არ აღმოჩნდა. ამიტომ მოხდა -ევ და -ინ სუფიქსების შეერთება (იქვე, 361).

მაგალითად: ჭრის - აჭრ-ევინ-ებს, თლის - ათლ-ევინ-ებს, ხსნის - ახსნ-ევინ-ებს, კლავს - აკლ-ევინ-ებს, თხრის - ათხრ-ევინ-ებს, ასხამს - ასხმ-ევინ-ებს, შლის - აშლ-ევინ-ებს, მოშლის - მოაშლ-ევინ-ებს და მისთანები.

შენიშვნა. 1. სუფიქსი -ევინ ზოგჯერ არ უნდა შეგვეშალოს -ევ-თემიან ზმნებში, მაგალითად: არბევს - არბევ-ინ-ებს, აქცევს - აქცევ-ინ-ებს, ახვევს - ახვევ-ინ-ებს და ა. შ.

1. ზოგიერთის აზრით, შუალობითი კონტაქტის ზმნები იწარმოება არა უშუალოდ სუფიქსების გამოყენებით, არამედ ა----ინ და ა----ევინ კონფიქსების მეშვეობით (ნებიერიძე, 1991 : 208).

კაუზატიური ფორმები მეტწილად დამახასიათებელია აგლუტინაციური ენებისთვის. ასეთი ფორმები ახასიათებს მაგ. თურქულ და სხვა ენებს. კაუზატივის ზმნური ფორმები თურქულ ენაში განეკუთვნება იძულებითი გვარის ზმნებს, რომლებიც ოთხვარიანტიანი სუფიქსებით არის წარმოდგენილი (-dir /-dir / -dur / -dür; -tır / -tir / -tur / tür). ეს სუფიქსები მართავენ სახელს ბრალდებით ბრუნვაში. მაგალითად:

yaz-dır-mak „დაწერინება“ (დააწერინებს).

pişırtmak „მოხარშვინება“ (მოახარშვინებს), გამოცხოვინება (გამოაცხოვინებს).

güldürtmek „გაცინებინება“ (გააცინებინებს).

anlattırmak „ახსნევინება“ (ახსნევინებს) და ა. შ. (დაწვრ. იხ. Кононов, 1956:201-205).

კაუზატივის გამოხატვის ორგვარი ხერხი არსებობს სხვადასხვა ენისათვის: სემანტიკური და გრამატიკული. აგლუტინაციური ენები იყენებენ გრამატიკულ ხერხს (ე. ი. კაუზატივის ფორმები გამოიხატება აფიქსების მეშვეობით), ხოლო იმ ენებში, რომლებისთვისაც არ ხერხდება კაუზატივის ფორმების აფიქსებით გამოხატვა, ასეთი ენები მიმართავენ სემანტიკურ ხერხს. მაგალითად, რუსულ ენაში, კაუზატიური ფორმები გამოიხატება დამხმარე ზმნების მეშვეობით, მაგალითად: დედა აწერინებს შვილს წერილს «Мать **заставляет** сына писать письмо» და სხვა.

ამგვარად, აგლუტინაციური ენები კაუზატიურ ფორმებს აწარმოებენ სინთეზური წესით, ფლექსიური - ანალიზური წესით.

თ ა ვ ი მ ე თ ვ რ ა მ ე ტ ე ს ა ხ ე ლ ზ მ ნ ა

§ 124. სახელზმნის რაობა. საწყისის წარმოება

ენაში არსებობს ისეთი სიტყვები, რომლებსაც შეიძლება გააჩნდეს ორი ან მეტი მეტყველების ნაწილის ნიშან-თვისებები. იმ სიტყვას, რომელსაც ერთდროულად აქვს სახელისა და ზმნის ნიშნები, ნაზმნარ სახელს, ანუ სახელზმნას უწოდებენ (შდრ. რუს. отглагольное имя). ტერმინი „სახელზმნა“ შემოიღო ანტონ I და იმ ფორმას დაარქვა, რომელსაც ახლა საწყისს ვეძახით. მაგრამ ტერმინი „სახელზმნა“ შეიძლება გამოვიყენოთ როგორც საწყისის მნიშვნელობით, ასევე მიმდევობის მნიშვნელობითაც. გაუგებრობა რომ არ ყოფილიყო გრამატიკულ ტერმინებში, შემოღებულ იქნა ახალი ტერმინი „საწყისი“, რომელიც დაახლოებით გადმოგვცემს არაბული „მასდარ“ სიტყვის მნიშვნელობას (მასდარ - გამოსავალი, საიდანაც გამოდიან) და ქართულ გრამატიკაში იმასვე აღნიშნავს, რასაც არაბული „მასდარი“ (შანიძე, 1973:557).

სახელზმნა იბრუნება და წინადადებაში სახელის სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებს. მაგ., შევადაროთ ორი სიტყვათშეხამება ერთმანეთს: „მაღალი სახლი“ და „აშენებული სახლი“. „მაღალი“ ზედსართავი სახელია და გამოდის ჩვეულებრივად მსაზღვრელის როლში, ხოლო „აშენებული“ იგივე მსაზღვრელის როლში გამოდის, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ იგი წარსულ დროზე მიუთითებს, რომ სახლი უკვე აშენებულია; ახლა თუ ვიტყვით „ასაშენებელი სახლი“, სიტყვა „ასაშენებელი“ მომავალ დროზე მიუთითებს, რომ იგი ჯერ კიდევ არ აშენებულა. ამიტომ სიტყვები „აშენებული“ და „ასაშენებელი“ სახელზმნებია, რომლებსაც დროის გაგება აქვთ.

სახელზმნა ორგვარია: საწყისი და მიმდევობა. ჯერ განვიხილოთ, საწყისი, რა არის იგი და როგორ იწარმოება სხვადასხვა ენაში.

საწყისი ისეთი სახელზმნაა, რომელიც ზმნის ლექსიკურ მნიშვნელობას გამოხატავს პირის კატეგორიაზე მიუთითებლად.

მაგ., „აკეთებს“ ზმნის პირიანი ფორმაა, რომლისაგან შეგვიძლია ვაწარმოოთ საწყისის ფორმა „კეთება“. სიტყვა „კეთება“ შესაბამისი პირიანი ზმნის (აკეთებს) ლექსიკურ შინაარსს გამოხატავს ამა თუ იმ პირთან მიუმართავად.

საწყისი ქართულში ისევე იბრუნვის, როგორც შესაბამისი არსებითი სახელი (კეთება, კეთებამ, კეთებას და ა. შ.). იგი წინადადებაში ისევე გამოიყენება, როგორც არსებითი სახელი, ე. ი. საწყისი სინტაქსურად შეიძლება იყოს ქვემდებარე, დამატებაც და განსაზღვრებაც: **შრომა** და საქმის **კეთება** მთავარია ადამიანის ცხოვრებაში; უცოდინარობა კაცს ცოდვაში აგდებს, **ცოდვა** კი - ჯოჯოხეთში (ანდაზა); **ქება** სჯობდა **ნახვასაო** (ანდაზა); **შიშშილმა** სანუკვარი არ იცის და ძილმა სასთუმალიო (ანდაზა); **შიში** მიჩვენე და **გაქცევას** გიჩვენებო (ანდაზა); **შრომის** ფასი ბევრმა არ იცის. მოცემულ წინადადებებში, როგორც ვხედავთ, შავი შრიფტით გამოყოფილი საწყისები წინადადების სხვადასხვა წევრის როლში გვევლინებიან.

საწყისის ფორმებს ქართულში ებ-იანი მრავლობითი არ მოეპოვება, ხოლო **ნარიანი** მრავლობითი კი იშვიათად გვხვდება, მეტწილად ისინი პოეზიისთვისაა დამახასიათებელი. თუ საწყისის ფორმა გაარსებითებულია, მაშინ ასეთები აწარმოებენ ებ-იან მრავლობითსაც, მაგ., კითხვა - კითხვები, ბრძოლა - ბრძოლები, შრომა - შრომები, განცხადება - განცხადებები, სხდომა - სხდომები და მისთანები (კვაჭაძე, 1981:304).

საწყისის ფორმებს ზმნის კატეგორიებიდან შეიძლება ჰქონდეს: გეზი და ორიენტაცია, ასპექტი, კონტაქტი, იშვიათად - გვარის ფორმებიც. მაგ., **შენება** მიუმართავი გეზია და უსრული ასპექტის ფორმა, **ჩაშენება** - მიმართული გეზისაა და სრული ასპექტისა, **აშენება** და **აშენებინება** - უშუალო და შუალობითი კონტაქტის ფორმებია.

მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმებს მეტწილად აქვთ საზიარო საწყისი, მაგ., აშენებს და შენდება სხვადასხვა გვარის საზიარო საწყისი იქნება „შენება“; აკათებს და კეთდება - „კეთება“; ხატავს და ეხატება - „ხატვა“; წერს და ეწერება - „წერა“ და მისთანები. მაგრამ მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმებს

შეიძლება ჰქონდეთ განსხვავებული საწყისის ფორმებიც: ტეხა (ვ-ტეხ), წყვეტა (ვ-წყვეტ), ხეთქა (ვ-ხეთქ) ... მოქმედებითი გვარის საწყისებია. ხოლო: ტყდომა (ვ-ტყდები), წყდომა (ვ-წყდები), სკდომა (ვ-სკდები) - ვნებითი გვარის საწყისებია (იქვე, 304).

საწყისის მაწარმოებელი აფიქსია -ა: ვ-მუშაობ - მუშაობ-ა, ვ-წერ - წერ-ა, ვ-ხატავ - ხატვ-ა, ვ-ბარავ - ბარვ-ა, ვ-კლავ - კვლ-ა (მეტატეზისი), ვ-ხნავ - ხვნ-ა და მისთ.

ზოგ ზმნას საწყისში მაწარმოებელი მორფემის წინ უჩნდება **ნ, ომ, ოლ** ფორმანტები, ზოგს კი - **ს** თანხმოვანი თავში, ზოგსაც აფიქსები -**ილ, სი----**ილ, **სი----**ულ: ხსოვ-ნ-ა, პოვ-ნ-ა, დგ-ომ-ა, ჯდ-ომ-ა, მო-ს-ვლ-ა, ტირ-ილ-ი, ქუხ-ილ-ი, სი-ც-ილ-ი, სი-რბ-ილ-ი, სი-ხარ-ულ-ი და მისთ. სიტყვები: ტირილი, ქუხილი, სიცილი, სირბილი, სიხარული უკვე ენაში გაარსებითებულებია (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:558-567).

ინდოევროპულ და თურქულ ენათა ოჯახის ენებში, ქართველური ენებისაგან განსხვავებით, გვაქვს, ე. წ. ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა, ანუ ინფინიტივი (ლათ. infinitivus „ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა“), რომელსაც საერთო ნიშნები აქვს ქართულ საწყისთან. ეს მსგავსება გამოიხატება შემდეგ თვისებებში:

1. ლექსიკური მნიშვნელობა, რომელიც დაკავშირებულია ზმნის ფუძესთან, მაგ., читал – читать „კითხულობდა - კითხვა“; сеял – сеять „თესავდა - თესვა“ და მისთანები;

2. ინფინიტივიც და მასდარიც ასხვავებენ ასპექტის სახეს, მაგ., делать – сделать „კეთება - გაკეთება“; учить – выучить „სწავლა - შესწავლა“ და სხვა;

3. როგორც ზმნები, ისე შესაბამისი ინფინიტივისა და მასდარის ფორმები იწარმოება ერთი და იმავე თავსართებისაგან, მაგ., читал – прочитал „კითხულობდა - წაიკითხა“; читать – прочитать „კითხვა - წაკითხვა; делал – сделал „აკეთებდა - გააკეთა; делать – сделать „კეთება - გაკეთება“ და მისთანები;

4. ორივეს, - არც ინფინიტივსა და არც მასდარს, - არ გააჩნია ძირითადი უღლებადი კატეგორიები;

ინფინიტივისა და მასდარის ფორმებს შორის არის განმასხვავებელი ნიშნებიც:

1. ინფინიტივი და შესაბამისი ზმნის ფორმა ერთნაირად მართავენ არსებით სახელს, მაგ., читал книгу („ვკითხულობდი წიგნს“) და читать книгу („წიგნის კითხვა“). შედარება გვიჩვენებს, რომ ქართული მასდარი მართავს სახელს ნათესაობით ბრუნვაში, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ძველ ქართულში იგივე მასდარი მართავდა იმავე ბრუნვას, რომელსაც მართავდა შესაბამისი ზმნის ფორმა (Голетиани, 1970:211);

2. ინფინიტივი და შესაბამისი ზმნის ფორმა განისაზღვრება ზმნიზებით, მაგ., хорошо отвечал „კარგად პასუხობდა“ და хорошо отвечать „კარგი პასუხი“. შესაბამისი თარგმანი გვიჩვენებს, რომ ქართულის მასდარი განისაზღვრება ზედსარღთავი სახელით (დაწვრ. იხ. იქვე, 211-212).

ინფინიტივის ფორმები გვაქვს ინდოევროპულ ენებში: უკრაინულში, ბელორუსულში, გერმანულში, ინგლისურში და სხვ. თანამედროვე ბულგარულ ენაში ინფინიტივი დაიკარგა. ინფინიტივი გვაქვს თურქულ ენათა ოჯახის ენებში, მაგ., თურქულში yazmak „წერა“, gelmek „მოსვლა“, yapmak „კეთება“ და მისთანები.

§ 125. მიმღეობის რაობა და მისი ადგილი მეტყველების ნაწილთა შორის რუსულ გრამატიკულ სისტემაში

სხვადასხვა ენის მიმღეობის ფორმები წარმოადგენენ თავისებურ წარმონაქმნებს, რომლებიც მიღებულია ზმნის ფუძისაგან და უშუალო კავშირში არიან მასთან, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, მათ გააჩნიათ სახელის გრამატიკული კატეგორიები. მიმღეობის ასეთი ორმხრივი კავშირი ყოველთვის იწვევდა ლინგვისტების მხრიდან სხვადასხვა შეხედულებებს აღნიშნულ კატეგორიაზე (Чкония, 1976:5).

ტერმინი „მიმღეობა“ (причастие) სიტყვასიტყვით თარგმნა იოან ბოლგარსკიმ ბერძნულიდან metoche, რომელიც ნიშნავს „ვმონაწილეობ“, იგივე აზრი და შინაარსი აქვს ლათინურ ტერმინს

participium partem capere „მონაწილეობა“ (მონაწილეობს), „მონაწილედ ყოფნა“ (იქვე, 6).

მაგრამ როცა ვსაუბრობთ მიმღეობაზე როგორც გრამატიკულ კატეგორიაზე, საკითხი წყდება ან ზმნის ან ზედსართავის სასარგებლოდ, ან ხდება მიმღეობის აღიარება დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად, თუმცა ყველა შემთხვევაში ნაჩვენებია მიმღეობის „ჰიბრიდული“ ხასიათი (იქვე, 6-7).

ბერძნული და რომაული გრამატიკოსების კვალდაკვალ მიმღეობას თვლიან დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად პირველი რუსული გრამატიკები - ლავრენტი ზიზანიის, სმოტრიცკისა და მაქსიმოვის, რომლებისგანაც შეუძლებელი იყო ამოგველო რაიმე წესი რუსული ენისათვის (Чкониа, 1976:7).

მ. ლომონოსოვი თავის «Российская грамматика»-ში მიმღეობას განმარტავს როგორც ზედსართავ სახელს, რომელიც წარმოქმნილია ზმნისაგან. იგი ცდილობდა განეხილა მიმღეობა ზედსართავი სახელის შემადგენლობაში, გამოეყვანა იგი მეტყველების ნაწილთა შემადგენლობიდან, მაგრამ ამისთვის მას საფუძველი ჯერ კიდევ არ ჰქონდა (Ломоносов, 1755 : 34). ის, რაც ვერ მოახერხა მ. ლომონოსოვმა მიმღეობის მიმართ, ეს გააკეთა ა. ვოსტოკოვმა, რომელიც თავის „რუსულ გრამატიკა“-ში აღნიშნავს, რომ მიმღეობა „არის ზედსართავი სახელი, რომელიც ზმნისაგან იწარმოება, ...“ და მან მიმღეობა აღარ ჩათვალა მეტყველების ნაწილად, მის ადგილას მოათავსა ზედსართავი სახელი (Востоков, 1831:107).

ამგვარად, პირვანდელ გრამატიკებში (1769 და 1802 წლების გამოცემები) და შემდგომინდელ ა. ნიკოლსკის, კ. მემორსკის, ნ. გრეჩისა და სხვათა გრამატიკებსა და ნაშრომებში მიმღეობა მეტყველების ნაწილადაა მიჩნეული და ამასთანავე ვხედავთ ასეთ ინტერპრეტაციებს: მიმღეობა „ზედსართავი სახელის სახეა“, „თვისობრივი სახელია“, ან უბრალოდ - „ზედსართავი სახელი“ (დაწვრ. იხ. იქვე, 8).

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ჯერ კიდევ ა. ვოსტოკოვამდე და ნ. გრეჩამდე სანკტპეტერბურგის გიმნაზიის უფროსმა მასწავლებელმა ივანე პენინსკიმ თავის „სლავურ გრამატიკა“-ში (1825)

მიმღეობა არ მიიჩნია მეტყველების ნაწილად და იგი მიმღეობას უწოდებს „ნაზმნარ ზედსართავ სახელს“ (отглагольное прилагательное). მიმღეობის ნაცვლად ი. პენინსკიმ მეტყველების ნაწილად გამოაცხადა ზედსართავი სახელი (იქვე, 8-9).

მ. ლომონოსოვის, ნ. გრეჩისა და ა. ვოსტოკოვის ავტორიტეტებმა საბოლოოდ დაამკვიდრეს ა. შახმატოვამდე რუსულ გრამატიკულ სისტემაში ორი მიმართულება-შეხედულება მიმღეობის შესახებ: 1. მიმღეობა მეტყველების ნაწილია (მ. ლომონოსოვი). 2. მიმღეობა ზედსართავი სახელია ან (უკიდურეს შემთხვევაში) ზმნის ფორმა (ა. ვოსტოკოვი). პირველ აზრს მხარს უჭერდნენ ი. სრეზნევსკი, დ. ოვსიანიკო-კულიკოვსკი, ა. პეშკოვსკი და სხვ., ხოლო მეორე ჯგუფი ლინგვისტებისა მხარს უჭერდა ა. ვოსტოკოვის აზრს.

მიმღეობის შესახებ ახალ განმარტებას ვხედავთ აკად. ა. შახმატოვის ნაშრომებში, სადაც მიმღეობა განმარტებულია როგორც „ზმნის არაუღლებადი ფორმა“ ან უბრალოდ - „ზმნის ფორმა“ (Шахматов, 1952:38).

ა. შახმატოვის მიმღეობის განსაზღვრება როგორც „ზმნის ფორმა“ აღმოჩნდა იმდენად ძლიერი, რომ ასეთი განსაზღვრება სხვა ენებზეც გავრცელდა, მაგ., ა. ბასკაკოვის აზრით, „მიმღეობა როგორც თურქულ, ასევე სხვა ენებშიც წარმოადგენს ზმნის წარმოებულ ფორმას, რომელიც გამოხატავს საგნის დინამიკურ ან პროცესუალურ ნიშან-თვისებას“ (Баскаков, 1959 : 110; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

შემდგომში მიმღეობა იქნა მიჩნეული „ზმნის ფორმად“ მრავალი ლინგვისტისა და გრამატიკოსის მიერ. ასეთ განმარტებას მიმღეობის შესახებ ვხედავთ უმაღლესი და საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოებაში, სადაც მიმღეობას უწოდებენ - ზოგნი „ზმნის ფორმას“ და ზოგნიც - „არაუღლებად“, „ზმნის განსაკუთრებულ ფორმას“ (Чкониya, 1976:13).

მიმღეობა „ზმნის ფორმად“ მიიჩნია აკად. ლ. შერბამაც (Шерба, 1957:72 და 78). ენათმეცნიერების ყოფილი საბჭოთა პერიოდი გამოირჩეოდა აზრთა სხვადასხვაობით მიმღეობის შესახებ, მაგრამ ის, რაც მანამდე ითქვა მიმღეობის შესახებ, ახალი

მაინცდამაინც არ თქმულა საბჭოთა პერიოდში (დაწვრ. იხ. იქვე, 13-16).

§ 126. მიმღეობის ისტორია ქართულ გრამატიკულ სისტემაში

ა. შანიძე ასე განმარტავს მიმღეობას: „მიმღეობა ჰქვია ზმნის უუღლებელ ფორმას, რომელიც იბრუნვის და წინადადებაში ისეა გამოყენებული, როგორც ზედსართავი: დამწერი, დასაწერი, დაწერილი“ (შანიძე, 1973:567). როგორც განმარტებიდან ჩანს, ა. შანიძე შახმატოვისეულ განმარტებას ემხრობა (დაწვრ. იხ. იქვე, 557-558). რაც შეეხება თვით ტერმინს „მიმღეობა“, ა. შანიძე „უკმაყოფილოა“ ამ ტერმინისა და იგი ამბობს: „მიმღეობა, როგორც ტერმინი, ვერ არის შესაფერი, მძიმეა, აჯობებდა უფრო კარგი გამონახულიყო, ვთქვათ, „მონაწილე“ ან „მოზიარე“ (იქვე, 557).

ანტონ პირველმა კათალიკოსმა თავის ქართულ გრამატიკაში ბერძნული და რომაული გრამატიკების კვალდაკვალ მოგვცა რვა მეტყველების ნაწილი, რომელთა შორის ვხედავთ მიმღეობასაც. ანტონ I შეხედულებას მეტყველების ნაწილების შესახებ იზიარებს ვარლამ არქიეპისკოპოსი. მის „მოკლე ქართულ გრამატიკაში ვკითხულობთ: „მიმღეობა მეტყველების ნაწილია, რომელიც ნაწარმოებია ზმნიდან და აქვს მისი ზოგიერთი თვისება“ (B. A. X., 1802:58). შემდგომში ს. დოდაშვილისა და პ. იოსელიანის ქართულ გრამატიკებში მიმღეობა მიჩნეულია მეტყველების ნაწილად (Чкония, 1976:17).

ქართულ გრამატიკულ სისტემებში საკმაოდ ფართოდ არის გავრცელებული ის აზრი, რომლის მიხედვით მიმღეობა ითვლება როგორც „ნაზმნარი ზედსართავი სახელი“ ან უბრალოდ „ზედსართავი სახელი“ (იქვე, 17-18).

ბოლო ხანს ქართულ გრამატიკულ სისტემაში გაჩნდა მიმღეობის კიდევ ერთი განსაზღვრება, რომლის მიხედვით მიმღეობა არის „ზმნურ-სახელური ფორმა“ ან „ზმნის უუღლებელი ფორმა“. ამ მიმართებით საჭიროა გავაანალიზოთ ტერმინი „სახელზმნა“. ქართულ-რუსული ლექსიკონების მიხედვით მოცემული ტერმინი სხვადასხვაგვარად ითარგმნება. ასე, მაგ., გ. ახვლედიანი და ვ. თოფურია ტერმინს „სახელზმნა“ თარგმნიან

როგორც „ზმნური სახელი“ (ფრჩხილებში: „მოქმედების სახელი და მიმღეობა“); ქ. და ა. დათიკაშვილები თარგმნიან როგორც „ნაზმნარი არსებითი სახელი“.

ტერმინი „სახელზმნა“ პირველად გამოიყენა თავის გრამატიკაში ანტონ პირველმა არა მიმღეობის გადმოსაცემად, არამედ ზმნური სახელის, მოქმედების სახელის (მასდარის) აღსანიშნავად. შემდგომში ამ ტერმინის მნიშვნელობა გაფართოვდა მიმღეობის ჩათვლით. ამიტომ ტერმინი „სახელზმნა“ უკეთესია ითარგმნოს არა როგორც „ზმნური სახელი“, არამედ როგორც „ზმნურ-სახელური ფორმა“ (глагольно-именная форма). ა. შანიძე თვლის, რომ ამ ტერმინით უნდა აღინიშნოს ის ფორმა, რომელსაც აქვს სახელისა და ზმნის ფორმები (შანიძე, 1973:557).

ბ. იმნაძე თავის საკანდიდატო დისერტაციაში „მიმღეობა რუსულ და ქართულ ენებში“ მიიჩნევს როგორც ზმნურ-სახელურ ფორმად (Имнадзе, 1962:111).

ამგვარად, ქართულ ტერმინს „სახელზმნა“, ჩვენი გაგებით, უნდა შეესაბამებოდეს რუსული ტერმინი «глагольно-именная» форма, რომელიც რუსულ გრამატიკულ სისტემაში გამოყენებული იქნა მიმღეობის მიმართ. აღნიშნული რუსული ტერმინის ნაცვლად ქართულში გვაქვს შესაბამისი ტერმინი „სახელზმნა“ (უფრო ზუსტად: „ზმნურ-სახელური ფორმა“).

ქართული გრამატიკული სისტემისა და სპეციალური გამოკვლევების მიხედვით მიმღეობას ზოგი უწოდებს „მეტყველების ნაწილს“, ზოგი - „ნაზმნარ ზედსართავ სახელს“ ზოგი - „სახელზმნას“, ზოგი - „ზმნის უუღლებელ ფორმას“ (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:18-19).

§ 127. ქართული და რუსული მიმღეობის ურთიერთობის შესახებ

ქართულ და რუსულ მიმღეობას ბევრი საერთო აქვს ერთმანეთთან. ორივე ენაში (და არა მარტო მხოლოდ ამ ენებში!) მიმღეობის ფორმები იწარმოება მხოლოდ ზმნის ფუძისაგან, ისინი უშუალოდ დაკავშირებული არიან ზმნასთან, ხოლო წინადადებაში ასრულებენ იმავე ფუნქციას, რასაც ზედსართავი სახელი.

მიმღეობის ღრმა ანალიზი მოგვცა ა. ა. პოტებნიამ თავის უმნიშვნელოვანეს ნაშრომში „Из записок по русской грамматике“. იგი გვასწავლის: „მიგვაჩნია რა სახელისა და ზმნის წარმოშობის ერთდროული თეორია და მათი ურთიერთდაპირისპირება, ჩვენ ამასთან ერთად ვთვლით მათ ურთიერთკავშირსა და უშუალო სიახლოვეს. ჩვენს ენაში, სხვათა შორის, და მასთან ახლო მდგომ ენებში სახელის ყველა განყოფილებათაგან მხოლოდ მიმღეობა პირდაპირ ეკედლება ზმნას, რომელსაც მნიშვნელობით შუა ადგილი უჭირავს, ერთი მხრივ, და არსებითსა და ზედსართავს შორის სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით, - მეორე მხრივ“ (Потебня, 1874:108).

მიმღეობა არ შეიძლება მთლიანად მივაკუთვნოთ ზმნას ან ზედსართავ სახელს. **„პირველ ყოვლისა არ არის საჭირო მიმღეობა წარმოვიდგინოთ უშუალოდ ნაზმნარ სახელად, იგი არ მომდინარეობს ზმნიდან, არამედ ჩნდება მასთან ერთად“** (Потебня, 1958:95; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჯ.).

როგორია სხვადასხვა ენის მიმღეობათა ფორმები ქართულთან მიმართებაში? ჯერ განვიხილოთ ქართულ-რუსული მიმღეობის ფორმები და შემდეგ გავაკეთოთ ზოგადი დასკვნები.

ქართულ და რუსულ ენებში ასხვავებენ მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალი გვარის მიმღეობებს.

ქართული მიმღეობის ფორმებს ისტორიულად არ განუცდია მნიშვნელოვანი ცვლილებები. მიმღეობის ფორმები იწარმოება პრეფიქსების, პრეფიქს-სუფიქსებისა და სუფიქსების მეშვეობით (და-მ-გრეხი, და-მ-წერი, გა-მ-რიგებ-ელ-ი, ა-მა-ფეთქებ-ელ-ი, გა-მა-ყუჩებ-ელ-ი, მ-ხატვ-არ-ი, მ-თესვ-არ-ი, მ-წერ-ალ-ი, მ-კურნ-ალ-ი, მე-ტყვ-ელ-ი, მო-ქმ-ედ-ი (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:30).

მოქმედებითი გვარის მიმღეობას ქართულ ენაში, რუსულისაგან განსხვავებით, არ გააჩნია დროის ფორმები, მაგ., გამყიდველი არის არა მარტო ის, რომელიც ყიდის ამჟამად, არამედ ის, რომელიც ყიდდა და გაყიდის მომავალში. ხოლო რუსული ენის მოქმედებითი გვარის მიმღეობას აქვს ახლანდელი და

წარსული დროის ფორმები: читающий „მკითხველი“ (რომელიც ახლა კითხულობს) და читавший („რომელიც კითხულობდა“).

დროის მიხედვით ქართულ მიმღეობას გააჩნია მხოლოდ წარსული და მომავალი დროის ფორმები, ხოლო რუსულ მიმღეობას - ახლანდელი და წარსული.

ვნებითი გვარის მიმღეობის ფორმები წარმოიქმნება პრეფიქსის ნა-, სუფიქსების -ულ-, -ილ-, პრეფიქს-სუფიქსის მ---არ (დისიმილაციით მ---ალ) მეშვეობით: ნა-სროლი, ნა-ტყორცნი, დაგორებ-ულ-ი, გამოჩეკ-ილ-ი, განათლებ-ულ-ი, შეგრებ-ილ-ი, ამო-მ-წყდ-არ-ი, გამშრ-ალ-ი, ჩამო-მ-ჯდ-არ-ი, ა-სა-შენებ-ელ-ი, გამო-სა-სვლ-ელ-ი და სხვა.

საშუალო გვარის მიმღეობის ფორმები წარმოიქმნება პრეფიქს მ-, პრეფიქს-სუფიქსის მ---არ (-არე) (დისიმილაციით -ალ, -ალე), პრეფიქსის მო- და სუფიქსის -ე-ს მეშვეობით: მ-გორავი, მ-ბრუნავი, მ-ცურავი, მ-გრძნობი-არე, მ-ხურვ-ალე, მო-კაშკაშ-ე.

ქართული და რუსული მიმღეობის ფორმებს აქვთ საერთო გრამატიკული კატეგორიები:

1. ასპექტის კატეგორია - უსრული ასპექტისა: დევნილი, გზავნილი (гонимый, ссылающий); სრული ასპექტისა: განდევნილი, გაგზავნილი (прогнанный, посланный) და სხვა;

2. დროის კატეგორია: ქართულის მიმღეობას აქვს წარსულისა და მომავლის ფორმები (გატეხილი, გასატეხი); რუსულ მიმღეობას - ახლანდელი და წარსული დროის ფორმები (читающий „მკითხველი“, прочитавший „წამკითხველი“);

3. გვარის კატეგორია: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო („მშენებელი“ – строящий; „გატეხილი“ – сломанный; „მძინარე“ – спящий; „დაბრაწყული“ – запёкшийся და მისთანები.

რუსულმა მიმღეობამ განვითარების უფრო რთული გზა განვლო, ვიდრე ქართულმა მიმღეობამ. ძველ რუსულსა და ძველ სლავურში ორი სახის მიმღეობას ასხვავებდნენ: ბრუნებადი და უბრუნველი. ამ უკანასკნელს განეკუთვნებოდა მიმღეობა, რომელიც იწარმოებოდა -л სუფიქსით. -л სუფიქსიან მიმღეობას ორი ფორმა გააჩნდა: სრული და მოკლე. სრული სახის ფორმების ადიექტივაცია მოხდა, რომლის შედეგად მივიღეთ ზედსართავი

სახელის ასეთი ფორმები: беглый „გაქცეული“, бывалый „ნავალი“, возмужалый „მოწიფული“, впалый „ჩავარდნილი“, вялый „დამჟკნარი“, дозрелый „დამწიფებული“ და მისთანები. ასეთი ფორმები თანამედროვე რუსულ ენაში საკმაოდ ბევრია, რომლებიც ძველად მიმღეობის როლში გამოდიოდნენ (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:22).

რაც შეეხება -л-სუფიქსიან მოკლე ფორმებს, ისინი გამოიყენებოდა თხრობითი კილოს წარსული, მომავალი რთული დროებისა და კავშირებითი კილოს ფორმების შესადგენად. -л-სუფიქსიანი მიმღეობის მოკლე ფორმებიდან მივიღეთ თანამედროვე რუსული ენის წარსული დროის ფორმები (იქვე, 22).

ბრუნებადი მიმღეობის ფორმებს რუსულ ენაში განვითარების მეტად საინტერესო ისტორია აქვთ. ძველი რუსულისა და ძველი სლავურის ახლანდელი დროის მიმღეობები განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ძველ რუსულში ისინი იწარმოებოდნენ სუფიქსების -уц-(-юц-), -ац-(-яц-) მეშვეობით, ხოლო ძველ სლავურში - ущ-(-ющ-), -аш-(-ящ-), მაგ., бродячий და бродящий „მაწანწალა“, висячий და висящий „ჩამოსაკიდი“ და მისთ. აკადემიურ რუსულ ოთხტომეულ განმარტებით ლექსიკონში ძველი რუსულის სულ 42 ფორმაა დაფიქსირებული (იქვე, 23-24). -уц-(-юц-), -ац-(-яц-)-სუფიქსიანი ფორმები მიმღეობის როლში შენარჩუნებულია თანამედროვე უკრაინულ და ბელორუსულ ენებში.

§ 128. მიმღეობის ადიექტივაცია და მასთან დაკავშირებული სუბსტანტივაციის საკითხები

ადიექტივაცია (ინგლ. **adjectivization** შდრ. ლათ. **adjektivus** „ზრდსართავი სახელი“), ამ ტერმინის ფართო მნიშვნელობით, ნიშნავს სხვადასხვა მეტყველების ნაწილების, ასევე მიმღეობის, გაზედსართავსახელებას, ხოლო **სუბსტანტივაცია** (ინგლ. **substantivization**, შდრ. ლათ. **substantivum** „არსებითი სახელი“) სხვა მეტყველების ნაწილის გაარსებითსახელებას.

რუსულ ენაში ზედსართავი სახელის კლასი ხშირად ივსება მიმღეობის ხარჯზე. მიმღეობის ადიექტივაცია რუსულ ენაში

წარმოადგენს ყველაზე უფრო ცოცხალ და აქტიურ ენობრივ პროცესს, რომელიც მომდინარეობს უძველესი დროიდან (Чкония, 1976:34-35).

რა უწყობს ხელს მიმღეობის ადიექტივაციას? ამ საკითხის გარშემო არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა (იქვე, 35-37), მაგრამ ყველაზე უფრო რეალურად, ჩვენი აზრით, მსჯელობს ა. ბახარევი: „მიმღეობისა და ზედსართავი სახელის ნათესაობა ძირითადი გრამატიკული მნიშვნელობის მიხედვით, სინტაქსურ ფუნქციათა და მორფოლოგიურ ნიშანთა ერთობა იძლევა მიმღეობის ადიექტივაციის პოტენციალურ შესაძლებლობას“ (Бахарев, 1970:36).

როდის და რომელი მიმღეობის ადიექტივაცია ხდება? საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ამ მიმართებითაც არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა.

ზოგიერთის აზრით, ადიექტივაციის დროს მიმღეობა კარგავს ზმნურ ნიშან-თვისებებს, - გვარის, დროისა და სივრცის ნიშან-თვისებებს (გ. პავსკი), ზოგი თვლის მხოლოდ დროის ნიშნის დაკარგვას, ზოგი - ზმნური ფორმის მიერ მართვის დაკარგვას და ზოგიც - ზმნური მნიშვნელობის დაკარგვას (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:38-39). ლინგვისტების ასეთმა მსჯელობებმა მიიყვანეს ცნობილი რუსი აკადემიკოსები იმ დასკვნამდე, რომ მათ ზოგადად ეთქვათ: მიმღეობის ადიექტივაციის დროს იგი კარგავს „პრედიკატულობას“ («предикативность») (ა. ა. შახმატოვი), ანუ - „ზმნურობას“ («глагольность») (ლ. ვ. შჩერბა), ანუ - „დროის, ასპექტისა და გვარის მნიშვნელობას“, როგორც აზუსტებდა ვ. ვ. ვინოგრადოვი (Чкония, 1976:40).

ადიექტივაციის დროს რუსულ ენაში ქართულისა და სხვა ენებისაგან განსხვავებით, ზოგჯერ ხდება მიმღეობის ორთოგრაფიული ცვლილება. შდრ. глаженные брюки „გაუთოებული შარვალი“ - ადიექტივირებული მიმღეობაა რუსულში, მაგრამ глаженные утюгом брюки висели во дворе „უთოთი გაუთოებული შარვალი ეკიდა ეზოში“ სიტყვა глаженные, რომელიც ორი „ნ“-თი იწერება, მიმღეობაა ... (დაწვრ. იხ. იქვე, 36-38).

რუსულსა და ქართულში ადიექტივაციას ექვემდებარება ყველა სახის მიმღეობა. რუსულ ენაში ყველაზე მეტად ხდება ვნებითი გვარის ახლანდელი დროის მიმღეობის ფორმების ადიექტივაცია (89%), მეორე ადგილი უჭირავს მოქმედებითი გვარის ახლანდელი დროის მიმღეობას (74,5%) და მესამე ადგილზეა საშუალ-უკუქცევითი გვარის ახლანდელი დროის მიმღეობები (70%) (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:41).

მიმღეობის ადიექტივაციისას გასათვალისწინებელია ორი ფაქტორი: გრამატიკული და ლექსიკური, ანუ როგორც ამბობენ ლინგვისტები, - „სემანტიკურ-გრამატიკული“. გრამატიკულ და ლექსიკურ მნიშვნელობათა კავშირი უპირობო ფაქტია მიმღეობის ადიექტივაციის დროს, რომ იგი ამ დროს თამაშობს გადამწყვეტ როლს (იქვე, 45-46).

მიმღეობის ადიექტივაციის საკითხი ქართულ ენაში განხილულია ძალიან უკმარისად, რადგან მიმღეობა ამ ენაში უფრო მეტად ექვემდებარება სუბსტანტივაციას, ვიდრე ადიექტივაციას, ერთი მხრივ, და ქართველოლოგების აბსოლუტური უმრავლესობა მიიჩნევდა მიმღეობას როგორც ნაშმნარ ზედსართავ სახელს, მეორე მხრივ (იქვე, 46). მაგრამ უნდა ითქვას, რომ მიმღეობის ადიექტივაცია ქართულ ენაში არანაკლებ პროდუქტიულია, როგორც რუსულ ენაში.

ქართული მიმღეობის ადიექტივაციის საკითხები პირველად განიხილა ს. ვაჩნაძემ ნაშრომში «Вопросы синтаксиса русско-грузинской сопоставительной грамматики», ხოლო შემდგომში კი - ზ. იმნაძემ, გ. გოლეტიანმა და სხვებმა.

ს. ვაჩნაძეს თავის ნაშრომში ჩამოთვლილი აქვს მიმღეობები, რომლებმაც განიცადეს ადიექტივაცია (მერყევი, მოზარდი, მედგარი, მეცადინე, მთვრალი, მყრალი, რთული, უზრუნველი, ურყევი) (Вачнадзе, 1970:48-50). მაგრამ მათ შორის არის ისეთი მაგალითებიც (მამლარი, მალობელი, მგრგვინავი, მისაბმელი, მომაბეზრებელი და მისთანები), რომლებიც ჯერ კიდევ მიმღეობებად არის მიჩნეული „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით.

გ. გოლეთიანი, ს. ვაჩნაძისაგან განსხვავებით, იძლევა მხოლოდ ვნებითი და საშუალი გვარის მიმღეობათა ადიექტივაციას (Голетиани, 1970:289). უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც რუსულ, ისე ქართულ ენაში, ადიექტივაციას ექვემდებარება ნებისმიერი გვარის მიმღეობა, მაგრამ ამ უკანასკნელში, რუსული-საგან განსხვავებით, უფრო პროდუქტიულია ვნებითი და საშუალი გვარის მიმღეობათა ადიექტივაცია. მაგალითად: ათქვირებული, ბერილი (ლითონი), გამყვანი (ხმა), განსაკუთრე-ბული, გაუმადლარი, სანადირო, უეჭველი, უკმარი, უცნობი, შებასრული და მისთანები, თავისი წარმომავლობით უკვე მიმღეობებად აღარ ითვლება (Чкония, 1976:47).

ასევე უნდა ჩაითვალოს ქართულ ენაში ადიექტივირებულ მიმღეობებად რთული სიტყვები, როგორიცაა: დაბანილ-დავარცხნილი, დაბეგვილ-დაჟეჟილი, დაბეჟილ-დაჩეჩქილი, დაგლეჯილ-დაფლეთილი, დამწვარ-დაბუგული, დარეცხილ-დასუფთავებული, აბრანძილ-დაბრანძილი, ადგილსამყოფელი, ამავალ-დამავალი, ამყოლ-დამყოლი, ამწონ-დამწონი და მისთანები (დაწვრ. იხ. იქვე, 48).

რითაა გამოწვეული ქართულ ენაში მიმღეობის ადიექტივაცია? ქართველოლოგების უმრავლესობა თვლის, რომ მიმღეობის მიერ დროის კატეგორიის დაკარგვის შემთხვევაში მიმღეობა გადადის ზედსართავ სახელში ან ხდება მისი სუბსტანტივაცია (იქვე, 48-49).

ზოგადად უნდა გვესმოდეს, რომ მიმღეობის ადიექტივაციისას როგორც რუსულ ენაში, ისე ქართულშიც, მიმღეობა კარგავს ზმნურ ნიშან-თვისებებს. ზმნური ნიშნების დაკარგვა ხელს უწყობს მიმღეობის ადიექტივაციას რუსულ, ქართულ და სხვა ენებშიც.

მაგრამ ქართულ ენაში მიმღეობის ადიექტივაციისას და სუბსტანტივაციისას ისტორიული თვალსაზრისით, მთავარი მიზეზი უნდა ვეძიოთ არსებითი სახელისა და მიმღეობის ერთობაში და ეს აფიქსები პირველადია სახელებში და მეორეული მიმღეობაში (ჩიქობავა, 1942:30, 70 და 112).

ქართულ გრამატიკულ სისტემაში არც აღნიშნავენ და არც გულისხმობენ მიმღეობის ადიექტივაციის დროს მისი ლექსიკურ-სემანტიკური ფაქტორის როლს, მაგრამ ამ და სხვა ენაშიც, მათ შორის რუსულ ენაშიც სრულიად დასაშვებია მიმღეობის ახლებურად გააზრება, მისი გადატანითი მნიშვნელობით გამოყენება წინადადებაში. მაგალითად:

1. ბავშვმა ადუღებული წყალი თავზე გადაისხა.

2. ერთ-ერთი უცნობი ადუღებული (ე. ი. გაბრაზებული) გულით საუბრობდა.

3. ავღანეთიდან ჩამოასვენეს დაღუპული ჯარისკაცი.

4. ნუ გაიხსენებ დაღუპულ (ე. ი. გაფუჭებულ) საქმეს.

აღნიშნული წინადადებებიდან პირველ და მესამე წინადადებაში სიტყვები „ადუღებული“ და „დაღუპული“ მიმღეობებია, ხოლო მეორე და მეოთხეში იგივე სიტყვები ზედსართავის როლში გამოდიან.

დაბოლოს, მიმღეობის ადიექტივაციის დროს ქართულ ენაში, რუსული და სხვა ენებისაგან განსხვავებით, არ ხდება რაიმე ორთოგრაფიული ან ფონეტიკური ცვლილებები. მიმღეობის ადიექტივაცია რუსულ ენაში ჩვეულებრივი რეგულარული მოვლენაა, ვიდრე ქართულ ენაში.

§ 129. მიმღეობის სუბსტანტივაცია ქართულ და რუსულ ენებში

მიმღეობის სუბსტანტივაცია ქართულ ენაში რეგულარული და ჩვეულებრივი მოვლენაა. ქართველოლოგები ამ მიმართებით „ერთიანი ხმით“ აღნიშნავენ მიმღეობის სუბსტანტივაციას.

მიმღეობის სუბსტანტივაციის დროს მიმღეობა კარგავს თავის წინანდელ მნიშვნელობას და იძენს ახალ ინტერპრეტაციას, კერძოდ, მასში ვითარდება საგნობრიობა, ე. ი. მიმღეობა ღებულობს საგნის მნიშვნელობას და წინადადებაში მას ეკისრება არსებითი სახელის როლი.

ქართულ ენაში მიმღეობის სუბსტანტივაცია ხდება სულ უბრალოდ: როცა მიმღეობასთან არ იხმარება საზღვრული სიტყვა, მაშინ მიმღეობის სუბსტანტივაცია გვაქვს სახეზე, ე. ი.

ქართულ ენაში ოკაზიონალური (ლათ. *occasionalis* „შემთხვევითი“) სუბსტანტივაციის შემთხვევები ჩვეულებრივი მოვლენაა. ეს კი განპირობებულია იმით, ერთი მხრივ, რომ არსებით სახელსა და მიმღეობას შორის ქართულში არ გვაქვს ფორმალური სხვაობანი, მეორე მხრივ, „ისტორიულად ნაზმნარი არსებითი სახელი (მასდარი) და ნაზმნარი ზედსართავი სახელი (მიმღეობა) ძველ ქართულ ენაში არ იყო დიფერენცირებული არც წარმოების მხრივ, არც ფუნქციურობის თვალსაზრისით, ხოლო მასდარს, როგორც ცნობილია, წინადადებაში აქვს ისეთივე ფუნქცია, როგორც არსებითს სახელს, მესამე მხრივ, მიმღეობაში ისტორიული თვალსაზრისით არსებობს ყველა ის აფიქსი, რომლებსაც ვხედავთ არსებით სახელებში (აგრეთვე ზედსართავ სახელებშიც)“ (ჩიქობავა, 1942:54-55).

ძალიან ღირებულია მიმღეობის სუბსტანტივაციის ის შენიშვნა, რომელიც გააკეთა ს. ვაჩნაძემ: „უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავება რუსული მიმღეობისა ქართული მიმღეობისაგან. რუსული მიმღეობა, რომელიც ნაწარმოებია გარდამავალი ზმნიდან, შეიძლება ჰქონდეს პირდაპირი დამატება, ქართულ ენაში პირდაპირი დამატება გვაქვს მხოლოდ ზმნის უღლებადი ფორმების დროს, ხოლო მოქმედებითი გვარის მიმღეობის დროს ნაცვლად პირდაპირი დამატებისა შეიძლება იყოს განსაზღვრება ნათესაობით ბრუნვაში, რაც მნიშვნელოვნად ამოწმებს ქართულ მიმღეობას ზმნისაგან და აახლოებს არსებითთან“ (Ваचनाдзе, 1970:49). ავტორის აზრით, რუსული მიმღეობა დაკავშირებულია ზმნასთან უფრო ძლიერი დინდგელით, ვიდრე ქართული, სადაც მიმღეობა იოლად ცილდება ზმნას და გამოდის სახელის როლში (იქვე, 50-53).

ქართულ ენაში სუბსტანტივაციას ექვემდებარება ნებისმიერი გვარის მიმღეობა, მაგრამ უფრო ხშირად გაარსებითებულია მ-პრეფიქსიანი მიმღეობა, რომელიც პირველად აღნიშნავდა „ადამიანს“ (ჩიქობავა, 1942 : 185 და სილაგაძე, 1971:19) და ამიტომ ყველა სუბსტანტივირებულ მიმღეობას მ-პრეფიქსით აქვს „მოქმედი პირის“ განსაზღვრული მნიშვნელობა (Руденко, 1940 : 218), მეორე მხრივ, მოქმედებითი გვარის მიმღეობას არ აქვს დროის

გაგება. ამ მიმართებით ერთადერთი ფუძეა ვალ ზმნისა, რომელიც აწარმოებს სამივე დროის მიმღეობის ფორმას: მო-მა-ვალ-ი (რაც მოდის), მო-სა-ვალ-ი (რაც უნდა მოვიდეს) და მო-ს-ულ-ი (რაც მოვიდა) (შანიძე, 1973:580).

არნ. ჩიქობავამ დეტალურად შეისწავლა მ-პრეფიქსიანი მიმღეობა და მივიდა ასეთ დასკვნამდე: „ჩვეულებრივ მ-პრეფიქსიანი მიმღეობა დამოუკიდებლად ხმარებულ სახელს უფრო მოგვაგონებს, ვინემ სხვა სახელის მსაზღვრელად ხმარებულ ნაზმნარ ზედსართავს: მშენებელ-ი უფრო строитель არის, ვინემ строящий, მკითხველ-ი - читатель, მფარველ-ი - покровитель, მწერალ-ი - писатель (და არა пишущий!), მხსნელ-ი - спаситель, წარმომდგენ-ი - предъявитель, მთხოვნელი - проситель და ასე შემდეგ“ (ჩიქობავა, 1942:185).

ვნებითი გვარის მიმღეობა ასევე ხშირად იქცევა არსებით სახელად. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით სუბსტანტივაციას ექვემდებარებიან სა- და ნა-პრეფიქსიანი მიმღეობანი (Руденко, 1940:218). აღნიშნულ პრეფიქსებს ისტორიულად ჰქონდათ ნივთობრივი მნიშვნელობა (ჩიქობავა, 1942:184). მაგალითად: საჭმელი, სადღეგრძელო, საწყობი, საფანტი, საბელი, სადილი, დასასრული, საყვარელი, ნაჭერი, ნაყოფი, ნათესავი, დანადგარი და სხვა.

ქართულ ენაში ასევე მრავალი მაგალითი გვაქვს -ილ- და -ულ-სუფიქსებიანი მიმღეობებისა, რომელთა სუბსტანტივაცია მოხდა: ქავილი, ქუხილი, ქშილი, ღებილი, შვილი, ღმუილი, კივილი, წივილი, ხსნილი, ფურჩული, კრებული, და სხვა მრავალი.

სუბსტანტივირებული მიმღეობები ქართულიდან სხვა ენაზე ითარგმნება სხვადასხვა ხერხით, მეტწილად არსებითი სახელით (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:56).

130. მოკლე დასკვნები მიმღეობის ადიექტივაციისა და სუბსტანტივაციის შესახებ

ქართულ, რუსულ და სხვა ენის მიმღეობის ადიექტივაციისა და სუბსტანტივაციის შედარებითმა ანალიზმა გვიჩვენა შემდეგი ზოგადი სურათი:

1. ზოგიერთ ენაში (ქართული, რუსული...) საკმაოდ აქტიურად წარმოებს მიმღეობის ადიექტივაციისა და სუბსტანტივაციის პროცესები, მაგრამ ყოველ ენაში ამ პროცესების პროცენტული შეფარდებები სხვადასხვაა;

2. ქართულ ენაში მიმღეობის ადიექტივაციის საკითხი ძალიან მარტივადაა გადაჭრილი, იმიტომ რომ ადიექტივირებულ მიმღეობაში არც ერთ შემთხვევაში არ ჩანს ორთოგრაფიული ცვლილების რაიმე კვალი, მაშინ როცა რუსულმა ადიექტივირებულმა მიმღეობებმა განიცადეს როგორც ორთოგრაფიული, ასევე ფონეტიკური ცვლილებები;

3. მიმღეობის სუბსტანტივაცია ქართულ და რუსულ ენებში წარმოადგენს სიტყვათწარმოების მეტად ორიგინალურ და საინტერესო ხერხს. ყოველ ენაში ეს პროცესი სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობს. როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, ეს კი განპირობებულია თვით მიმღეობის გრამატიკული სტრუქტურით და ფორმალური მსგავსებით არსებით სახელთან. „სუბსტანტივაცია ორგანულად დაკავშირებულია სიტყვის მორფოლოგიურ და სიტყვათწარმოების მოდელთან, ვინაიდან სიტყვა ძირითადად უფრო მორგებულად ექვემდებარება სუბსტანტივაციას, ვიდრე უფრო ბუნდოვნად გამოიყურება მისი მორფოლოგიური ნიშანთვისებები: ასე, მაგალითად, მორფოლოგიური ზღვარი არსებით სახელსა და ზედსართავ სახელს შორის (აგრეთვე მიმღეობას შორისაც, - ნ. ჭ.) რუსულ ენაში უფრო ნათლადაა წარმოდგენილი, ვინემ ქართულში, სადაც ყველა სახელს არსებითად აქვს ერთი მორფოლოგიური სახე, და განსხვავება მათ შორის მიმდინარეობს სემასიოლოგიურ დონეზე. მაშინ როცა რუსული ენის ლექსიკონებში არსებითი სახელი და ზედსართავი სახელი (ასევე მიმღეობაც, - ნ. ჭ.) საკმაოდ ნათლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ პირველებს აქვს სქესობრივი აღნიშვნები, ხოლო ზედსართავებს

(მიმღეობასაც, - ნ. ჭ.) აქვთ სქესობრივი პარადიგმები (-ый, -ая, -ое), ქართული ენის ლექსიკონები ჩვეულებრივად არ იძლევიან ჩვენებას, მოცემული სიტყვა მიეკუთვნება არსებით სახელს თუ ზედსართავებს“ (Чантуришвили, 1970:343);

4. სუბსტანტივაცია ქართულ ენაში, რუსულ და სხვა ენებთან შედარებით, საკმაოდ რეგულარული და პროდუქტიული მოვლენაა. იგი სისტემატურად და ამასთან უფრო თავისუფლად მიმდინარეობს, ვიდრე ადიექტივაცია ქართულში და სუბსტანტივაცია რუსულ და სხვა ენებში. რუსულ ენაში მიმღეობა უფრო მეტად მიისწრაფვის ადიექტივაციისაკენ, ვიდრე სუბსტანტივაციისაკენ, ქართულში კი, - პირიქით;

5. ორივე ენაში ადიექტივაცია მკვეთრად განსხვავდება სუბსტანტივაციისაგან. „სუბსტანტივაციის დროს სხვაობა სუბსტანტივირებულ სიტყვასა და მიმღეობას შორის უფრო მეტად იკვეთება, ვიდრე ადიექტივირებულ სიტყვასა და მიმღეობას შორის როგორც ზმნური ფორმისა“ (Муталимова, 1968:19) და „სუბსტანტივაცია არის უფრო ვიწრო ლექსიკური და კონკრეტული სემანტიკური პროცესი“ (Смолянинова, 1968:109).

6. სიტყვათა ერთი კლასის გადასვლა მეორე კლასში წარმოებს რეგულარულად და სისტემატურად და ასეთი გადასვლა „მუდმივადაა ენაში და ისეთ შემთხვევებში, როცა მოცემული სიტყვის გადასვლის პროცესი დამთავრებულია, როცა სიტყვა უკვე გადავიდა ახალ კატეგორიაში, ჩვენ, რა თქმა უნდა, არავითარ „გადასვლას“ ვერ ვხედავთ“ (Пешковский, 1956:142).

7. მიმღეობა ამა თუ იმ ენაში მეტად რთული მოვლენაა. მიმღეობის სირთულე დაკავშირებულია იმასთან, თუ განვითარების როგორი ისტორიული გზა გაიარა მიმღეობამ. მიმღეობის განვითარების ისტორიული გზა რუსულ ენაში გაცილებით რთულია დანარჩენი ენების მიმღეობის ისტორიასთან შედარებით.

მიმღეობის სირთულე ენებში გამოწვეულია მისი ორმხრივი ბუნებით, მისი „ჰიბრიდულობით“, ანუ მისი ლექსიკურ-გრამატიკულ კლასებთან ორმხრივი კავშირით, რაც, ჩვენი აზრით, არის ძირითადი მიზეზი მიმღეობის ლექსკურ-სემანტიკური და გრამატიკული გარდაქმნებისა.

ენა განვითარებადია, განვითარებადია ყოველი მეცნიერება. „სანამ მეცნიერება არსებობს, სანამ მასში წარმოებს ცირკულაცია სასიცოცხლო ელექსირისა, იგი არ ითმენს გაჩერებას, არ აქვს მას დასასრული. მართალია, ზოგჯერ არის მის ცხოვრებაში სხვადასხვა პერიოდები, - პერიოდები აღმავლობისა და დაცემისა, რომლებიც აღინიშნება ხან შემოქმედებითი მოღვაწეობით, ხან ერთ წერტილზე გაყინვით, მაგრამ სრული შეჩერება არ ხდება და არც შეიძლება მოხდეს“ (Ягич, 1910:878).

§ 131. რუსული მიმღეობის ქართულად გადმოცემის ხერხები

სანამ მიმღეობის გადმოცემის ხერხებზე ვისაუბრებდეთ, საჭიროა ვიცოდეთ ტერმინები „განცალკევებული მიმღეობა“ («одиначное причастие») და „განუცალკევებული მიმღეობა“ («неодиначное причастие»).

„განცალკევებულ მიმღეობას“ ჩვენ ვუწოდებთ ისეთ მიმღეობას, რომელსაც წინადადებაში არ გააჩნია მასზე დამოკიდებული სიტყვები, ე. ი. საქმე არა გვაქვს მიმღეობის კონსტრუქციასთან. ხოლო „განუცალკევებული მიმღეობა“ იგივეა, რაც მიმღეობის კონსტრუქცია, ე. ი. მიმღეობას ახლავს მასზე დამოკიდებული სიტყვები. მაგალითად:

1. Чётко считал **уходящее** время маятник часов. **მიმავალ** დროს მკაფიოდ ითვლიდა საათის ქანქარა (Чкония, 1976:65).

2. Это был аварец Ханефы, названный брат Хаджи-Мурата, **заведующий его хозяйством** ეს იყო ჰაჯი-მურატის მმად-ნაფიცი, **რომელიც მის მეურნეობას განაგებდა** (იქვე, 67).

პირველ წინადადებაში მიმღეობა განცალკევებულად დგას, ხოლო მეორეში - განუცალკევებელია.

თარგმანის დროს მიმღეობის ამგვარი პოზიციები უნდა იქნას გათვალისწინებული. აგრეთვე უნდა გავითვალისწინოთ, რომელ მიმღეობასთან გვაქვს საქმე და იმის მიხედვით განვსაჯოთ მიმღეობის გადმოცემის ხერხები:

I. მოქმედებითი გვარის ახლანდელი დროის განცალკევებული მიმღეობები გადმოიცემა მოქმედებითი გვარის მიმღეობით, თუ მიმღეობა მეტწილად ნაწარმოებია გარდამავალი ზმნისაგან,

თუ არადა - ვნებითი ან საშუალო გვარის მიმღეობის ფორმებით ან ზმნის პირიანი ფორმით. ზმნის პირიანი ფორმით აღნიშნული მიმღეობის გადმოცემა ნაკლებად პროდუქტიულია. მაგალითად:

1. Это общее пиршество имело в себе что-то **околдовывающее**. რაღაც მომჯადოებელი რამ იყო ეს საერთო მეჯლისობა (იქვე, 64).

2. Это вечно **играющая** и что-то будто **говорящая** на непонятном языке картина неба никогда надаест глазам. თვალს არასოდეს მოსწყინდება თითქოს უცხო ენაზე რაღაც **მეტყველი** ამ მარად **მოძრავი** ცის სურათი (იქვე, 65).

3. Лучи месяца проходили через него и падали на **спящую** перед ним Ганну. **მძინარე** ჰანას სახეს მთვარის შუქი დასდგომოდა (იქვე, 64).

4. Говорят, музыка действует **возвышающим** душу образом. ამბობენ, მუსიკა სულიერად **აღმაღლებს** ადამიანსო (იქვე, 66).

II. განუცალკევებელი მოქმედებითი გვარის ახლანდელი დროის მიმღეობა (მიმღეობის კონსტრუქცია) მიზანშეწონილია გადმოიცეს მაკავშირებელი სიტყვით „**რომელიც**“ და **ზმნის პირიანი ფორმით** ან ნებისმიერი გვარის მიმღეობით. მაგალითები:

1. Вошел в комнату, я тотчас узнал картинки, **изображающие историю блудного сына**. შევედი თუ არა ოთახში, მაშინვე ვიცან სურათები, **რომელნიც** უძღები ვაჟის ისტორიას **გამოხატავდნენ** (Чкония, 1976:67).

2. Арслан-Хан, **весь бледный и дрожащий**, сошёл с лошади. არსლან-ხანი, **პატარა შავულვაშა კაცი**, **გაფითრებული და აცახცახებული** ჩამოვიდა ცხენიდან (იქვე, 69).

3. Продавщица Зина подошла к одной из женщин, **моющих посуду**. ზინა მივიდა **ჭურჭლის ერთ მრეცხავ** ქალთან (იქვე, 69).

III. მოქმედებითი გვარის წარსული მიმღეობის ფორმები იწარმოება ორი სუფიქსისაგან: **-вш-** და **-ш-**. მაგალითების ფონზე დადგენილი გვაქვს, რომ **-вш-** სუფიქსში უფრო მეტად არის გამოხატული „ზმნურობა“ (глагольность), ვიდრე **-ш-** სუფიქსში. ამიტომ განცალკევებული მიმღეობები **-вш-** სუფიქსით მიზანშეწონილია ითარგმნოს ქართულ და სხვა ენებზე ან მოქმედებითი

გვარის მიმღეობით, ან ზმნის პირიანი ფორმით. ეს ორივე ხერხი ამ ტიპის მიმღეობისათვის ძალზედ პროდუქტიულია.

არაპროდუქტიული ხერხია, როცა იგივე მიმღეობა -**всп-** სუფიქსით, აგრეთვე -**ш-** სუფიქსით ქართულად გადმოიცემა როგორც ვნებითი გვარის წარსული დროის ან საშუალი გვარის მიმღეობის ფორმებით, ან მაკავშირებელი სიტყვებით „რომელიც“, „როდესაც“, „რამაც“, ან მაქვემდებარებელი კავშირებით - „ვინ“, „რა“, „რომ“ და ზმნის პირიანი ფორმით, რომელთა შედეგად მარტივი წინადადება გადაკეთდება რთულ ქვეწყობილ წინადადებად. მაგალითად:

1. Громкий хохот **работавших** в судомойне женщин покрыл его последние слова. სამრეცხაოში **მომუშავე** ქალების ხმამაღლმა ხარხარმა დაფარა მისი უკანასკნელი სიტყვები (Чкония, 1976:74).

2. **Вскочивший** на сцену Паляныця театрально взмахнул рукой и провозгласил. პალიანიცა **ახტა** სცენაზე, თეატრალურად გააქნია ხელი და დაიძახა (იქვე, 75).

3. ... спросил я **бежавшего** мимо меня мичмана. ვკითხე მიჩმანს, **რომელმაც** გვერდით **ჩამირბინა** (იქვე, 75).

4. Он и сказал это шепотом **проходившему** Петру Ивановичу. ეს კიდეც წასჩურჩულა პიოტრ ივანოვიჩს, **როდესაც** მან ახლოს **ჩაუარა** (იქვე, 76).

5. Там мы нашли большое общество **сидевших** и **лежавших** арестантов. პატიმრები ბლომად იყვნენ, **ვინ იჯდა და ვინ იწვა** (იქვე, 76).

6. ..., проходя через переднюю, я заметил что-то **напоминавшее** его. როცა წინკარში გავიარე, რაღაც შევნიშნე, **რამაც** ის **მომაგონა** (იქვე, 76).

7. Он поднял глаза и увидел **стоявшую** у окна красавицу. აიხედა (ანდრიაშ) და დაინახა, **რომ** ფანჯარაში **იდგა**, მშვენიერი, ლამაზი ქლი (იქვე, 76).

IV. წარსული დროის განუცალკევებელი მიმღეობები ქართულ ენაზე გადმოიცემა ყველაზე უფრო პროდუქტიულად მაკავშირებელი სიტყვით „რომელიც“ ან მაქვემდებარებელი კავშირით „რომ“ და ზმნის პირიანი ფორმით, ან ნებისმიერი

მიმღეობით (თუ იგი ნაწარმოებია გარდაუვალი ზმნისაგან), ან ზმნის პირიანი ფორმით. სამივე ეს ხერხი საკმაოდ პროდუქტიულია (Чкония, 1976:84-88). მაგალითები:

1. Это были жители аула, **решившие задержать Хаджи-Мурата**. ესენი იყვნენ აულის მცხოვრებნი, **რომელთაც გადაეწყვიტათ ჰაჯი-მურატის დაჭერა** (იქვე, 78).

2. Вот она, заветная мечта, **ставшая действительностью**. აი ის აღთქმული ოცნება, **სინამდვილედ რომ იქცა** (იქვე, 84).

3. Казак, **приведший меня**, отправился про меня доложить. **ჩემი მომყვანი** კაზაკი მოსახსენებლად შევიდა (იქვე, 79).

4. Тут были люди, **пришедшие из дальних мест по своим делам**. აქ იყვნენ თავისი საქმეების გამო **შორი ადგილებიდან მოსული** პირები (იქვე, 80).

5. Перед нами раскинулось холмистое, **поросшее кустами поле**. ჩვენს წინ **ბუჩქნარით დაფარული** გორაკიანი **მინდვრები** გადაიშალა (იქვე, 81).

6. Девушка, **ходившая за нами**, вероятно предположила, что я уже выпущена. **ჩემს მომავალ** ქალიშვილს კი უთუოდ ეგონა, უკვე გამათავისუფლეს (იქვე, 80)

7. Вся ночь прошла в криках и песнях, **славивших подвиги**. მთელი ღამე ყვირილითა და სიმღერით გაატარეს, სიმღერაში ისინი თავის **მამაცურ გმირულ საქმეებს აქებდნენ** (იქვე, 82).

V. ვნებითი გვარის ახლანდელი დროის მიმღეობა (განცალკევებულნი თუ განუცალკევებელნი) ქართულ ენაზე გადმოიცემა პროდუქტიული ხერხით - ზმნის პირიანი ფორმით, ან - მაკავშირებელი სიტყვითა „რომელიც“ და ზმნის პირიანი ფორმით, უკიდურეს შემთხვევაში - ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობით (Чкония, 1976 : 88-94). მაგალითები:

1. Известия, **передаваемые ему лазутчиками**, были нехороши. მსტოვრებს ცუდი ცნობები **მოჰქონდათ** (იქვე, 89).

2. Там над Донцом и Каменском, **невидимые отсюда**, а только **слышимые**, развёртывались воздушные бои. იქ, დონეცისა და კამენსკის თავზე საჰაერო ბრძოლები იყო გაჩაღებული, აქ

მხოლოდ ხმა ისმოდა, დანახვით კი ვერაფერს ხედავდნენ (იქვე, 89-90).

3. Женские очертания мелькали в окнах, резво **проносимые вихрем вальса**. ფანჯარაში მოჩანდა ქალთა ჩრდილები, რომელნიც ანცად გაიღვებდნენ ხოლმე ვალსის გიჟურ ტრიალში (იქვე, 91).

4. Он слышал в разных концах шепотом **произносимое** его имя. მას ყველა კუთხიდან ესმოდა ჩურჩულით წარმოთქმული თავისი სახელი (იქვე, 91).

VI. ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობის ფორმები (განცალკევებული თუ განუცალკებელი) ქართულ ენაზე გადმოიცემა მრავალი სხვადასხვა ხერხით, მაგრამ ყველაზე უფრო პროდუქტიულია მათი ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობით გადმოცემა (იშვიათად მომავალი დროისაც). დანარჩენი ხერხი არაპროდუქტიულია (Чкония, 1976:99-108). მაგალითები:

1. Ибрагим уехал **немного успокоенный**. ცოტაოდნად დაწყნარებული იბრაჰიმი წავიდა (იქვე, 94).

2. Письма, **накануне ею написанные**, были сожжены. წინა ღამეს დაწერილი წერილები დასწვეს (იქვე, 99).

3. Я увидел её постелю, **перерытую разбойниками**. მისი საწოლი ავაზაკებს აეწეწათ (იქვე, 102).

4. В ней стояла простая кровать, **покрытая байковым одеялом**. ოთახში უბრალო საწოლი იდგა, რომელსაც თივთიკის საბანი ეფარა (იქვე, 103).

5. **Изумлённый жестокой ночью**, я заснул крепко. ამ საშინელი ღამით განაწამებს, მაგრამ დამეძინა (სუბსტანტივირებული მიმღეობაა, იქვე, 105).

6. За столом, **покрытым бумагами**, сидели два человека. ქაღალდგადაფარებულ მაგიდას ორი კაცი უჯდა (იქვე, 106).

7. Отошёл от нас, **незамеченный, почти не оценённый**. გამოგვეცალა ისე, რომ არც შეგვიძინევია, თითქოს არც დაგვიფასებია (იქვე, 107).

VII. ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობის ფორმები, როგორც ცნობილია, ასხვავებენ სრულ და მოკლე ფორმებს. მიმღეობის მოკლე ფორმებში უფრო მეტად გამოხატულია

„ზმნურობა“ (глагольность), რაც ნიშნავს იმას, რომ ასეთი ფორმები ქართულ და სხვა ენაზე უნდა გადმოიცეს ზმნური ფორმებით ან წარსული დროის მიმღეობითა და საერთოთ -ა (არის) (Чкония, 1976:108-118). მაგალითები:

1. Дорога в Симбирск мною **очищена**. სიმბირსკის გზა მე **გავწმინდე** და სრულიად უშიშარია (იქვე, 109).

2. ... что он **тронут** и она **тронута**. თვითაც გული **აუჩვილდა** და ქვრივიც **ააღელვა** (იქვე, 109).

3. Дело **решено**. საქმე **გადაწყვეტილია** (იქვე, 110).

VIII. ვნებითი გვარის წარსული დროის შედარებითი კონსტრუქციები ქართულ ენაზე, როგორც წესი, ითარგმნება ისეთი სიტყვებით, რომლებიც წინადადებაში გვევლინება გარემოების მნიშვნელობით. მაგალითები:

1. Я заснул **как убитый**. მეც **მკვდარივით** დამეძინა (იქვე, 96).

2. Я ... стоял **как опозоренный**. **თავლაფდასხმულივით** ვიდექი (იქვე, 97).

IX. საშუალ-უკუქცევითი გვარის მიმღეობები (ე.ი. მიმღეობები -ся (-сь)-პოსტფიქსით) იგივე ხერხებით გადმოიცემა, რაც მოქმედებითი გვარის მიმღეობისთვისაა დამახასიათებელი (დაწვრ. იხ. Чкония, 1976:108-130).

X. ადიექტივირებულ მიმღეობებს ქართულად შეესაბამება ან ადიექტივირებული მიმღეობანი, ან ჩვეულებრივ მიმღეობათა ფორმები და სხვა. (იქვე, 130-138). მაგალითები:

1. Надежда Алексеевна заиграла **блестящую** полку. ნადეჟდა ალექსეევნამ **ბრწყინვალე** პოლკა დასცხო (იქვე, 132).

2. И в голосе Фроси слышались **приглушённые** рыдания. და ფროსიას ხმაში **ყრუ** ქვითინი მოისმა (იქვე, 133).

3. **Дрожащим** голосом произнёс. **აკანკალებული** ხმით განაცხადა (იქვე, 130) და ა. შ.

X. სუბსტანტივირებული რუსული მიმღეობები ქართულად ითარგმნება ან სუბსტანტივირებული მიმღეობებით, ან არსებითი სახელით, ან მოქმედებითი და საშუალ-უკუქცევითი მიმღეობის ფორმებით (Чкония, 1976:138-144). მაგალითად:

1. Аким, в полушубке и шапке, вышел к **работающим**. გამოვიდა მომუშავეებთან აკიმი, რომელსაც ქურქი ეცვა და ქუდი ეხურა (იქვე, 138-144).

2. Он любил сидеть возле **играющих**. მოთამაშეების გვერდით უყვარდა ჯდომა (იქვე, 139).

3. Любят деньги дать с **проезжающих**. უყვართ, რომ მგზავრებს ფულები დასცინცლონ (იქვე, 140).

4. Глаза щурились, оглядывая всех **собравшихся**. ის თვალებს ნაბავდა და შეკრებილ სტუმრებს ათვალიერებდა (იქვე, 141).

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ა მ ე ტ ე არაცვალებადი მეტყველების ნაწილები

§ 132. ზმნიზედა. ზმნიზედის რაობა და წარმოება

ზმნიზედა, როგორც მეტყველების ნაწილი, განისაზღვრება მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და სემანტიკურ ნიშანთა ერთობლიობით (Виноградов, 1972:272).

მორფოლოგიურ ნიშანთა მრავალფეროვნებამ ზმნიზედაში ზოგიერთი გრამატიკოსი აიძულა მოენახა სიტყვათა ამ კლასში სემანტიკურ და სინტაქსურ საფუძველზე შინაგანი ერთიანობა. ამასთან ძველი ანტიკური ტრადიციის მიხედვით ჭარბობდა ზმნიზედაში შიშველი ლოგიკურ-ნივთიერი განსაზღვრება, შემდგომში თავი იჩინა სინტაქსურმა კრიტერიუმებმა, რომ ზმნიზედა გამოხატავს მიმართებას და ის არის სინტაქსური მოვლენა, რომ „ზმნიზედას არ გააჩნია განსაკუთრებული ფორმა (სიტყვაში. – B. B.)“ (იქვე, 272). თუმცა გრამატიკულ სისტემებში საბოლოოდ გაირკვა ადგილი და ცნება ზმნიზედის მნიშვნელობის გაფართოების შესახებ: ზმნიზედა განიმარტა როგორც მიმართება სხვადასხვა სიტყვასთან, აქედან მისი კავშირი მეტყველების სხვადასხვა ნაწილთან, მათი ადვერბიალიზაცია (ინგლ. adverbialisation „სხვა მეტყველების ნაწილის ქცევა ზმნიზედად“). ადვერბიალურ სიტყვებში იოლად შეგვიძლია დავინახოთ არსებითი სახელის, ზედსართავი სახელის, რიცხვითი სახელის, ნაცვალსახელის,

ზმნისა და თვით ზმნიზედის კვალი. ზმნიზედა ერთადერთი მეტყველების ნაწილია, რომლის შედგენილობა იზრდება თითქმის ყველა მეტყველების ხარჯზე.

ქართულ ენაში და მის მსგავს ენებში, სადაც სიტყვათა კლასები იყოფა ორ დიდ ჯგუფად: ცვალებად და არაცვალებად მეტყველების ნაწილებად, ისინი უპირისპირდებიან ერთმანეთს რამდენიმე ნიშან-თვისებისდა მიხედვით. ამბობენ ზოგადად: სახელი იბრუნება, ზმნა იუღლება, მაგრამ ენებში გვაქვს ისეთი სიტყვებიც, რომლებიც არც იბრუნებიან და არც იუღლებიან, ე. ი. ყველაფერი ის, „რაც არ არის არც სახელი და არც ზმნა“, აღნიშნავენ ბერძნული ტერმინით „უდეტრები“, რომელიც აღნიშნავს „არც ერთს (ორისაგან)“ (შანიძე, 1973:587). უდეტრებს განეკუთვნება ზმნიზედები და „მხლებლები“ (თანდებულები, კავშირები, ნაწილაკები და არტიკლები (ნაწევარი).

ტერმინი „ზმნიზედა“ სლავურ-რუსულიდან მოდის - наречие, რომელიც თავის მხრიდან სიტყვათწარმოებითი კალკია ლათინური ტერმინისა adverbium „ზმნის ზედა“ (იქვე, 588). უფრო ზუსტად ტერმინი «наречие» ნასესხებია ძველი სლავური ენიდან, სადაც მოხდა ბერძნული ტერმინის epirēma-ს კალკირება (შდრ. epī – «на» „ზე“ და rēma – «глагол» - „ზმნა“). «Наречие»-ს კალკირების დროს გამოყენებული იქნა არსებითი სახელი «речь» ტერმინოლოგიური მნიშვნელობით „ზმნა“ (შდრ. საერთოსლავურ ენაზე *rekti «говорить» „ლაპარაკი“ ძველ რუსულში შეიცვალა ფორმით речи) (Шанский, 1971:283).

როდესაც ვამბობთ, რომ ზმნიზედა ზმნის ამხსნელი სიტყვააო, ნიშნავს იმას, რომ „რაც ზედსართავია არსებითი სახელისათვის, იგივეა ზმნიზედა ზმნისათვის, იგი ზმნასთან სახმარებელი სიტყვაა და აქედან წარმოიშვა მისი სახელი (adverbium „ზმნის თანა“) (შანიძე, 1973:587). მაგრამ შემდგომში ზმნიზედის ფუნქცია გაფართოვდა. თავდაპირველად იგი მხოლოდ ზმნას განეკუთვნებოდა, ახლა კი ზმნიზედა შეიძლება ზედსართავ სახელს ახლდეს (ფრიად ლამაზი, მეტად მნიშვნელოვანი...), არსებით სახელს (ცეკვა ევროპულად, ყავა ვარშავულად ...), თვით ზმნიზედასაც (ძალიან მყარად, მეტად მკაცრად, სულ ერთიანად...)

და ასე შემდეგ. ამგვარად, ზმნიზედა არის ისეთი უბრუნველი, უუღლებელი და შეუთანხმებელი მეტყველების ნაწილი, რომელიც დაერთვის ზმნას, ზედსართავ სახელს, არსებით სახელს, რიცხვით სახელს, ნაცვალსახელს და სხვა მეტყველების ნაწილებსაც და რომელიც წინადადებაში გამოხატავს განსაზღვრების თვისებას ან გარემოებათა მიმართე-ბებს (Виноградов, 1972:273).

წარმომავლობის მიხედვით ორი ჯგუფის ზმნიზედებს გამოყოფენ ენებში: 1) პირველადი ზმნიზედები, რომლებიც ენაში მეტწილად ჩამოყალიბდა დამწერლობამდე: გუშინ, ხვალ, ზეგ, აქ, იქ, ზემოთ, ქვემოთ და მისთანები; 2) მეორე ჯგუფს წარმოადგენენ ზმნიზედები, რომლებიც ნაწარმოებია სხვადასხვა მეტყველების ნაწილებისაგან.

მეტყველების ნაწილთა სხვადასხვა ფორმებიდან ნაწარმოები ზმნიზედები თავისი ბუნებით „ჩამოშორდებიან“ მოცემულ სიტყვათა კლასებს, ცვლიან თავის მორფოლოგიურ აგებულებას და ითვისებენ ზმნიზედის ლექსიკურ მნიშვნელობას. სხვადასხვა ენაში ზმნიზედის ფორმები შეიძლება ვაწარმოთ პრეფიქსების, სუფიქსებისა და პრეფიქს-სუფიქსების საშუალებით.

ის სახელი, რომელიც იქცევა ზმნიზედად, კარგავს მისთვის დამახასიათებელ კატეგორიებს. ეს თვისება თავის დროზე შეამჩნიეს ა. შანიძემ და ვ. ვინოგრადოვმა. ა. შანიძე ამ მიმართებით ასე მსჯელობს: „ბევრი ზმნიზედა გაქცავებული ფორმაა სახელისა. ეს ნიშნავს: ზმნიზედად ქცეულ სახელს დაკარგული აქვს ბრუნვის ფუნქცია, რაც აუცილებელია სახელისათვის“ (შანიძე, 1973:88). შევადაროთ ორი წინადადება ერთმანეთს: „დღე დღეს მისდევს“ და „დღეს მერცხალი შემოფრინდა, ჭიკჭიკითა გადმომძახა:“ (აკაკი) პირველ წინადადებაში სიტყვა „დღეს“ არსებითი სახელია და დგას მიცემით ბრუნვაში, ხოლო სინტაქსურად - ირიბი დამატება. მეორე წინადადებაში იგივე ფორმა „დღეს“ გაქცავებული სახითაა წარმოდგენილი და ზმნიზედაა, მისი კითხვაა - როდის შემოფრინდა მერცხალი? პირველ შემთხვევაში კითხვა სხვაგვარად დაისმის: რას მისდევს დღე?

პირველ წინადადებაში „დღე-ს“ -ს მიცემითი ბრუნვის ნიშანია, ხოლო მეორე წინადადებაში იგივე ფორმა „დღე-ს“ ზმნიზედად იქცა, ამიტომ -ს ფორმანტი სუფიქსია და არა ბრუნვის ნიშანი. სხვა ენა, მაგ., რუსული, ასეთ ფორმებს უფრო ნათლად გამიჯნავს. ეს კი თავის დროზე კარგად შენიშნა ვ. ვინოგრადოვმა, რომელმაც მსგავს ფორმებს უწოდა „**გრამატიკული ომონიმები**“, რომელთა შორის თანამედროვე რუსულ ენაში არსებობს „**უფსკრული**“ (Виноградов, 1972:276; ხაზი ჩვენია, - ნ. ჭ.).

„გრამატიკულ ომონიმებს“ შორის განსხვავება რუსულ ენაში შეიძლება იყოს მახვილში. მაგ., Его тело здорѣво „მისი სხეული ჯანმრთელია“ და Здрѣво сделано! „ოსტატურად გაკეთებულია!“. პირველ წინადადებაში სიტყვაზე მახვილი დასაწყისიდან მეორე მარცვალზე მოუდის და იგი ზედსართავი სახელის საშუალო სქესის მოკლე ფორმაა, ხოლო მეორე წინადადებაში იმავე ფორმას მახვილი დასაწყისიდან პირველ მარცვალზეა მოუდის, რომელმაც სიტყვა ზმნიზედად აქცია (დაწვრ. იხ. იქვე, 276-278).

§ 133. დროის გამომხატველი ზმნიზედები

სემანტიკური და სინტაქსური თვალსაზრისით ზმნიზედები შეიძლება ამა თუ იმ ენაში დავაჯგუფოთ (დაწვრ. იხ. შანიძე, 1973:594-598).

შინაარსის მიხედვით ზმნიზედები შეიძლება იყოს ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზის, მიზნის, ზომა-ოდენობისა და ა. შ. ზმნიზედის თითოეულ ჯგუფს თავისი კითხვა აქვს (იქვე). ზმნიზედის ჯგუფთაგან ჩვენთვის მეტად საინტერესოს წარმოადგენს დროის აღმნიშვნელი ზმნიზედები და მათი ურთიერთობა ზმნასთან.

დროის გამომხატველი ზმნიზედები გვიჩვენებენ, რომ ისინი გამოხატავენ დროის გარკვეულ მონაკვეთს, რომელთა მიმართ ისმება კითხვა **როდის?** მაგლითად: დღეს, ხვალ, ზეგ, მაზეგ, გუშინ, წელს, ახლა, მუდამ, მალე, შარშან, ერთხელ, ოდესმე, დილით, ხანდახან, ზოგჯერ, განთიადისას და მისთანები.

როგორც ცნობილია, დროის მონაკვეთს ზმნაც გამოხატავს. ზმნის მიერ გამოხატული დრო სხვაა და ზმნიზედის მიერ გამოხატული - სხვა. ზმნის დრო გრამატიკული დროა, რომელიც გამოიხატება გრამატიკული მნიშვნელობებით, ზმნის პირიანი ფორმებით და ა. შ. ზმნიზედით აღნიშნული დრო არ გამოიხატება გრამატიკული მნიშვნელობით. დროის აღმნიშვნელ ზმნიზედებს აქვთ ზოგადად ლექსიკურ-სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგრამ ეს მნიშვნელობა შეიძლება დავაკონკრეტოთ იმ შემთხვევაში, თუ მათ შევაფარდებთ ზმნის გრამატიკულ დროსთან.

სხვადასხვა ენაში შეიძლება მოვნახოთ ისეთი ჯგუფი ზმნიზედებისა, რომლებიც მართავენ ზმნის წარსულ დროს. მათ პირობითად ვუწოდოთ პირველი ჯგუფის ზმნიზედები

გუშინ, გუშინწინ (შდრ. რუს. **вчера, позавчера**):

1. **გუშინ (გუშინწინ)** კარგი ამინდი იყო. **Вчера (позавчера)** была хорошая погода.

2. **გუშინ (გუშინწინ)** მზის დაბნელება მოხდა. **Вчера (позавчера)** произошло затмение солнца.

წინადღეს, მაშინ, მაშინვე (накануне, тогда, тогда же):

1. **წინადღეს** ჩვენს ქალაში ახალი კაფე-ბარი გაიხსნა. **Накануне** в нашем городе **открылся** новый кафе-бар.

2. **წინადღით** ის სრულიად კარგად იყო. **Накануне** он был совсем здоров.

3. „**მაშინ** თორმეტი წლისა ვიყავი, / როცა ბატონმა სახლს მომაშორა. / წამსვე ძროხაში მე მიკრეს თავი, / ჩემს სახლ-კარიდან გამაგდეს შორა“ (ილია, 1985:175).

4. „ნიკოც **მაშინვე** შევიდა და გენერალი იკითხა“ (გამსახურდია, 1980:528).

5. «**Я тогда** деньги-то **пропил**, ведь это всё от скуки» (Толстой, 1960:421).

6. «**Тогда** они **пустили** в ход прожектор и пулемёты, а нас **взяли** в плен» (Гоголь, 1959:223).

მოულოდნელად, უეცრად, უეცრივ, უცბად, უცებ (неожиданно, вдруг):

1. „ჩვენ კი მოულოდნელად გამოგიჩნდით, თავადო ერისთავო (ილია)“ (ქეგლ, ტ. 5:947).

2. „ვიღაცამ მოულოდნელად კარზე დააკაკუნა (ნ. ლორთქ.) (იქვე, 947). Кто-то неожиданно постучил в дверь.

3. „უეცრად კარი გაიღო (ილია)“ (იქვე, ტ. VI:1433). Вдруг открылась дверь.

4. „უეცრივ მოფრინდა მერცხლების ვებერთელა გუნდი (ი. გოგებ.“ (იქვე, 1433). Вдруг прилетела огромная стая ласточек.

5. „ეხო უცებ შეიკრა“ (ჯავახ., 1977:286).

6. «Всё вдруг переменилось. Утихло. Фронт передвинулся куда-то дальше. Люди на мгновение вздохнули свободно» (Гоголь, 1959:243).

წინათ (წინათვე, წინაზე, წინეებზე, უწინ (უწინამც), ოდესღაც (раньше, когда-то);

ერთხელ (однажды); ბოლოს, დაბოლოს, საბოლოოდ, დასასრულ (наконец, вконец):

1. წინათ ცხოვრება ძნელი იყო. Раньше жизнь была трудной.

2. „თუ მაგის მეტი სვინდისი არა გქონდა, წინათვე მეტყოდი, სულ არ შემოვიდოდი შენს სახლში (ა. ცაგ.)“ (ქეგლ, ტ. VIII:115);

3. „წინაზე კინალამ მთლად შეიშალა (ვ. ჭიჭინ. თარგმ.)“ (იქვე, 115);

4. „უწინ ქართველებს უარესი ჭირიც ენახათ“ (ჯავახ., 1977:269);

5. „ოდესღაც ტამარს იმ გაუქმებულს / მეუდაბნოე შეჰკედლებია; / საიქიოსთვის ეს სააქაო / დაუთმია და განშორებია“ (ილია, 1985:214);

6. „ერთხელ კოხტად გამოჰრანჭული ვოლფგანგი ტოლბიჭებთან სათამაშოდ გაემართა“ (გამსახურდია, 1980:24);

7. **Однажды**, вскорѣ после того как Магда **вернулась** с поля, где у неё ещё **оставалось** немного льна, к баракам **подошли** четверо солдат (Гоголь, 1959:243);

8. „**ერთხელ** სევასტიმ არსენას ერთგულ მაგდანას **უთხრა...**“ (ჯავახ., 1977:299);

9. „**ბოლოს** ჰკითხა მან...“ (ილია, 1985:221);

10. «**Наконец** оба приятеля **вошли** в дверь и несколько **притиснули** друг друга» (Гоголь, 1959:281).

ახლად, ახლახან (ამ მოკლე ხნის წინ) (только что):

1. „სუფრას **მიუახლოვდნენ** მთიდან **ახლად** დაბრუნებული მონადირენი. ზოგი **შეექცეოდა** **ახლად** გამომცხვარ ხმიადს... (მელან.)“ (ქეგლ, ტ. I:916);

2. „დიდი ხანი არ არის, რაც ... ეს ამბავი **ახლახან** მოხდა...“ (იქვე, 917);

3. „ოცი წლის წინათ თავადაზნაურობამ **ახლად** დანიშნულ მთავარმართებელს ტორმასოვს სასახლის ბაღში დიდი ნადიმი **გაუმართა**. იქაურობა სუფრებით **იყო** აჭრელებული. ღენერალი სასახლიდან ბაღში **გამოვიდა** და სტუმარ-მასპინძლები **დაათვალიერა**. ერთი სუფრის იერი **გაუკვირდა** და მარშალს ორბელიანს **ჰკითხა**“ (ჯავახ., 1977:96);

4. იგი ახლახან **ჩამოვიდა** პოლონეთიდან. Он только что **приехал** из Польши.

შენიშვნა: ზმნით გამოხატულ წარსული დროის ფორმებთან იმავე ურთიერთობაში შედიან უფროობითი ხარისხის მქონე ზმნიზედები: **უფრო ადრე, უფრო გვიან** (раньше – позднее). მაგალითად: ჩემი მეგობარი **ადრე მოვიდა** სამუშაოზე, ხოლო მისი უფროსი - **უფრო ადრე**. Мой друг рано **пришёл** на работу, а его начальник – **ещё раньше**.

მეორე ჯგუფის ზმნიზედები.

მეორე ჯგუფის ზმნიზედებს განეკუთვნებიან ისეთი ზმნიზედები, რომლებიც მართავენ ზმნის მომავალ დროს. ესენია: **ხვალ (ხვალვე), ზეგ, მაზეგ, ადრე თუ გვიან და მისთანები**

(შესაბამისად რუს.: **завтра (завтра же), послезавтра, через три дня, рано или поздно:**

1. „ჰონორარი უკვე აგიღეთ და ხვალ კარგ ქეიფს მოგიწყობთ“ (გამსახურდია, 1980 : 154);

2. „მარაზდის მაგლითი ხვალვე ნაყოფს მოიტანს“ (ჯავახ., 1977:152);

3. Завтра придут к нам гости;

4. „ხვალ ან ზეგ დაგიჭერენ და თქვენც ჩამოგახრჩობენ, ან გაგაციმბირებენ“ (გამსახურდია, 1980:539);

5. „ჩვენ ხვალ თუ ზეგ ისევ სამშობლოში ვიქნებით (ი. მაჭავ. თარგმ.)“ (ქეგლ, ტ. VIII, 1434). Мы завтра или послезавтра опять **будем** в родине.

მესამე ჯგუფის ზმნიზედები.

ენაში გვაქვს ისეთი ზმნიზედებიც, რომლებსაც შეიძლება შევეუწყოთ ზმნის ნებისმიერი დროის ფორმა. ძირითადად ისინი იგუებენ ზმნის ნამყოსა და მყოფადის ფორმებს, თუმცა ყველაფერი დამოკიდებულია მოლაპარაკე სუბიექტის პოზიციაზე: როდის არის ნათქვამი, ვთქვათ, „დილამდე“, ე. ი. ჯერ დილა არ დამდგარა, თუ „დილის შემდეგ“. მაგალითად: **დილით** კარგი ამინდი **იქნება** და **დღეს დილით** კარგი ამინდი **იყო**. აქ პირველი წინადადება მოსაუბრემ დილის დადგომამდე თქვა, ამიტომ მან გამოიყენა მომავალი დროის ზმნის ფორმა. ხოლო მეორე წინადადება ნათქვამია დილის შემდეგ, ამიტომ ზმნიზედა მართავს, რომ ზმნა იდგეს წარსულ დროში. ამგვარ წინადადებებში შეიძლება გამოვიყენოთ კიდევ ზმნის ახლანდელი დროის ფორმაც, მაგალითად, ამინდის ბიურო ხვალ **დილით ვარაუდობს** მზიან ამინდს (ფორმა „ვარაუდობს“ მომავალი დროის მნიშვნელობითაა გამოყენებული). ზმნიზედები, რომლებიც მოითხოვენ ზმნის სამივე დროის ფორმას, ძირითადად ანტონიმური ხასიათისანი არიან:

ადრე - გვიან (рано – поздно); ახლა - შემდეგ (მერე) (сейчас – потом); დილით - საღამოს (утром – вечером); შუადღისას -

შუალამისას (**днём – ночью**) და მისთანები. ისინი აკონკრეტებენ ზმნით გამოხატულ დროის ფორმებს. მაგალითად:

1. „ვესოც ადრე ამდგარიყო... (ილია)“ (ქეგელ, ტ. I:125);
 2. „ჩვენც ადრეც გვითქვამს და ახლაც ვიტყვით (ილია)“ (იქვე, 125);
 3. „ადრე ამდგარსა კურდღელსა, ვერ დაეწევა მწევარი“ (ანდაზა);
 4. „ახლა კი ეგვიპტის ფაშა მაჰმად ალი ოსმალეთს ეომება და მისი შვილი იბრაჰიმი უკვე არზრუმში შევიდა“ (გამსახურდია, 1980:519);
 5. „ახლა გარეთ გავიხედოთ...“ (იქვე, 519);
 6. „მერე მოისმის ფეხის ხმა, გამხმარი შტოების მტვრევა და ტვრციალი“ (იქვე, 519);
 7. „შემდეგ ყველა პატიმრები ერთმანეთს გადააბეს, დასძრეს და ვერისკენ წამოიყვანეს“ (იქვე, 534);
 8. „ახლა ვოლფგანგს პასუხის პასუხიც უნდა დაეწერა“ (იქვე, 30);
 9. „შემდეგ მოვიდა იგი სტუმარი, კაკოს პირდაპირ დადგა მღუმარი“ (ილია, 1985:174)
 10. ადრე თუ გვიან ეს ნამდვილად მოხდება. (**Рано или поздно** это действительно **случится**);
 11. «Они **вышли** из отеля довольно **поздно**» (Хрестоматия, 1955:134);
 12. «Его сердце **рванулось** вперёд **раньше** него» (там же, 136);
 13. «**Теперь**, в двенадцать часов ночи, в большой гостиной, с ковром во всю комнату ... **сидели** хозяева с гостями и **играли** в карты» (Толстой, 1960:424);
 14. «И что я **теперь?**» (Гоголь, 1959:483); (შდრ. „და რა ვარ მე ახლა?“– რუსულში საერთო სიტყვა „არის“ არ იხმარება ახლანდელ დროში);
 15. «**Потом** он совсем **вылез** из ямы и с кинжалом **пошёл** прямо, тяжело хромая, навстречу врагам» (Толстой, 1960:523).
- გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა მიხეილ ჯავახიშვილმა თავის გენიალურ ნაშრომში „არსენა მარაბდელი“ ოსტატურად

გამოიყენა თემის (ბერძნ. thema < ლათ. theme („საკითხი, რომელსაც ეხება თხრობა“) როლში დროის გამომხატველი ზმნიზედები „მერე“ და „ახლა“, ხოლო რემის (ინგლ. rheme „საკუთრივ ნათქვამი (თემის) შინაარსი“, რის თქმაც უნდა მწერალს) როლში - მათზე დამოკიდებული დროის ფორმები:

„მერე: ამბავი მოგვივიდა, მგელი მგლობას არ იშლისო. ყმებს თურმე ისევ ჰყიდი ახალციხეში, შენი გაყიდული სიმონა ცხოვრებაზე ახლა აქ არის. კარგად მოსუქდა და ხანჯალს ლესავს. ამბობს, მალე ვნახავ და ისეთი სიყვარულით მოვიკითხავ ცოლ-შვილითა, რომ თვალს იგლეჯავდნენ და მათი წივილი ზევით მთაწმინდას სწავლობდეს და ქვეით ხაშურს ესმოდესო“ (ჯავახ., 1977:256).

„მერე: თურმე გლეხებს კვლავ აწიოვებთ და დედაკაცებიც შეგიბამთ გუთანში. ავო ბატონო, ჯოჯოხეთის მაშხალავ და ურჯულოვ, ხელი აიღე, თორემ ისეთ დღეს დაგაყრით, რომ ისევ იქვე მისძვრებოდე, საიდანაც შენისთანა გველის წიწილა გამომძვრალა“ (იქვე, 256).

„ახლა: თურმე გლეხობას სხვა მხვრივაც აწუხებ და არავის ინდობ, არც ქვრივსა და არც ობოლსა. მღვდელი მანდა გყავს და გირჩევთ ახლავე ეზიარო, თორემ დაგვიანდება და ჯოჯოხეთშიც კი აღარ შეგიშვებენ...“ (იქვე, 256-257);

„ახლა: თურმე ჩვენი პირველი წერილი არ შეგიწყნარებია და კიდევაც გვემუქრები. სუმბათაშვილო, შენმა მუქარამ აქაური ქათმები სულ სიცილით გაჟლიტა, არსენას პირიდან კი მუქარა ჯერ მნელად ამოვა, და თუ ამოვიდა, თავის დროზე კიდევაც ისარივით მისწვდება“ (იქვე, 257).

„ახლა: ისევ მშვიდობით იყავი, როგორც შენი პაპის-პაპის-პაპა არის და იმის თავიც მალე გაჩვენოს ღმერთმა და თუ ღმერთმა არ გაჩვენა, ისევ ჩვენ დაგეხმარებით და უეჭველად შეგახვედრებთ“ (იქვე, 257).

„ახლა: გამარჯვება როგორ გისურვოთ. ღმერთმა ნუ გაგამარჯვებინოს გლეხზედა, სხვაფრივ კი ნეტამაც ბატონებს ერთმანეთი დაგიჭამიათ“ (იქვე).

ამგვარად, მ. ჯავახიშვილმა ზემოაღნიშნულ ტექსტში გამოიყენა ზმნის დროის ყველა ფორმა. თემის გასამტკიცებლად მწერალი ზოგჯერ პირველ და მეხუთე აბზაცებში შუა და შუა იყენებს დროის აღმნიშვნელ კიდევ ერთ ზმნიზედას „მაღე“. სულ მწერალმა ექვსივე აბზაცში ზმნის აწმყო დროის ფორმები გამოიყენა 13-ჯერ, ნამყოფი - 10-ჯერ, მყოფადისა - 11-ჯერ.

როგორც ზმნიზედები: ადრე, გვიან, ახლა, მერე ითავსებენ ზმნის დროის კატეგორიის ყველა ფორმას, ასევე დროის აღმნიშვნელი ზმნიზედები - მყის (вмиг), უცებ, უცბად, უეცრად (вдруг), ნაშუადღევს, ნაშუადამევს, ამიერიდან (впередь), დიდხანს (долго, надолго) და მისთ. თავისუფლად შეიწყობენ ზმნის აწმყოს, ნამყოფსა და მყოფადის ყველა ფორმას. ანალოგიურ შემთხვევებს ვაწყდებით როგორც მონათესავე, ისე არამონათესავე ენებში. ძირეული ზმნიზედების მიმართება ზმნის ფორმებთან მეტად საინტერესო მოვლენას წარმოადგენს.

შენიშვნა. 1. თუ საპირისპირო დებულებას წამოვაცენებთ იმის თაობაზე, რომ არა დროის ზმნიზედები მართავენ ზმნის დროის ფორმებს, პირიქით, ზმნის ფორმები მართავენ ზმნიზედებსა, მაშინ შეიძლება აზრი ასე გამოითქვას: ზმნის უღლებად ფორმებსა და დროის აღმნიშვნელ ზმნიზედის ფორმებს შორის არსებობს კოორდინაციული კავშირი.

2. ზემოაღნიშნული პარაგრაფი, როგორც სტატია, გამზადებული იყო დასაბეჭდად, მაგრამ მისი გამოცემა არ მოხერხდა საპატიო მიზეზებისა გამო. სტატია მომზადდა ჩემისა და პროფესორ ლ. ხალვაშის თანაავტორობით.

§ 134. დამხმარე მეტყველების ნაწილები (მხლებლები)

როგორც ცნობილია, ენათა კლასები იყოფა ორ დიდ ჯგუფად. ესენია: სრულმნიშვნელობის მეტყველების ნაწილები და დამხმარე მეტყველების ნაწილები. დამხმარე მეტყველების ნაწილებს სხვაგვარად უწოდებენ „მხლებლებს“. მხლებლებია ისეთი სიტყვები, რომლებსაც დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არ აქვთ, მაგრამ ენაში მათ დიდი „სამსახური აწევთ“. ისინი „ემსახურებიან“ სხვა სიტყვებს ან მთლიან წინადადებას.

მხლებლები სხვადასხვა ენაში შეიძლება იყოს ოთხი სახის: თანდებული (ან წინდებული), კავშირი, ნაწილაკი და არტიკლი (ანუ ნაწევარი). მხლებლებს აკუთვნებენ აგრეთვე შორისდებულებსაც (შანიძე, 1973:587).

სიტყვათა დამოუკიდებელ კლასებს (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, მდგომარეობის კატეგორია) აქვთ ლექსიკური მნიშვნელობა. ისინი აღნიშნავენ რეალურ სინამდვილეს, მორფოლოგიურად შეიძლება დავშალოთ მორფემებად, აქვთ საკუთარი მახვილი, მოგვიგებენ ამა თუ იმ კითხვაზე და სინტაქსურად წინადადების წევრებად გვევლინებიან, მაშინ როცა სიტყვათა დამხმარე მეტყველების ნაწილებს არ გააჩნიათ ასეთი ნიშან-თვისებები.

ისმება კითხვა: აქვთ თუ არა დამხმარე მეტყველების ნაწილებს რაიმე სემანტიკური მნიშვნელობა? ამ კითხვაზე სწორი პასუხი გასცა რუსულმა აკადემიურმა გრამატიკამ, რომ „სემანტიკურად ცარიელი წინდებულები არ არსებობენო“. თანდებულების ან წინდებულების სემანტიკური მნიშვნელობა გამოიხატება ერთი სიტყვის მიმართებით მეორე სიტყვასთან, ე. ი. საგნების, მოქმედებებისა და ნიშან-თვისებათა შორის ურთიერთმიმართება.

თანდებულები (ქართულ და თურქულ ენებში) და წინდებულები (სლავურ, გერმანულ, ინგლისურ... ენებში) ერთსა და იმავე სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებენ, რადგან ორივე გამოიყენება სივრცის, დროის, მიზნის, მიზეზისა და ა. შ. გამოსახატავად.

კავშირი დამხმარე მეტყველების ნაწილია, რომლის მეშვეობით ხდება ორი ან მეტი სიტყვის ან რთული წინადადების ნაწილთა ერთმანეთთან დაკავშირება.

კავშირები სხვადასხვა ტიპის ენებში იყოფა ორ ჯგუფად: 1) **მაერთებელი, ანუ თანწყობის** კავშირები (сочинительные союзы), რომლებიც გამოიყენებიან მარტივ, შერწყმულ და რთულ თანწყობილ წინადადებებში.

მაერთებელი კავშირები თავის მხრიდან იყოფა **ოთხ რიგად**:

ა) **მაჯგუფებელი**: და, არც...არც, ვერც...ვერც, აღარც...აღარც, ვეღარც...ვეღარც, ნურც...ნურც (შდ. რუს. и, да (ი-ს მნიშვნელობით), ни—ни, тоже, также; გერმ. und „და“, auch „აგრეთვე“, außerdem „გარდა ამისა“; თურქ. ve „და“, „აგრეთვე“, da/de/ta/te „მაგრამ“ და სხვა.

ბ) **მაპირისპირებელი** კავშირები (противительные союзы): (შდრ. რუს. а, но, да (=но), однако „მაგრამ“, же „კი“, зато „სამაგიეროდ“, „მაგრამ“; გერმ. aber „მაგრამ“, allein „მაგრამ“, dagegen „წინააღმდეგ“, zwar „თუმცა“, nicht ... sondern „არა ... არამედ“; თურქ. am(m)a „მაგრამ“, fakat „მაგრამ“, ancak „მაგრამ“ და სხვა.

გ) **მაცალკევებელი** კავშირები (разделительные союзы): ან, ხან ... ხან, გინდ ... გინდ, თუნდ ... თუნდ (შდრ. რუს. или, либо, не то ... не то, то ли ... то ли; გერმ. oder „ან“, entweder ... oder „ან ... ან“, teils „ნაწილობრივ ... ნაწილობრივ“, einer seits ... ander ... seits „ერთი მხრით ... მეორე მხრით“; თურქ. ya, veya, yahut, veyahut „ან“, „ან ... ან“ და სხვა.

დ) **მაიგივებელი** კავშირები (пояснительные союзы): ანუ, ესე იგი, - უფრო ზუსტად შდრ. რუს. или, а именно „სახელდობრ“, как-то „როგორღა“.

2) **მეორე ჯგუფის კავშირებს განეკუთვნება მაქვემდებარებელი** კავშირები, რომლებიც გამოიყენება რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში.

მაქვემდებარებელი კავშირები რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში დამოკიდებულ წინადადებას აერთებენ მთავარ წინადადებასთან. თავის დროზე ძალიან კარგად შენიშნა განსხვავება მაერთებელ და მაქვემდებარებელ კავშირებს შორის რუსმა ლინგვისტმა ა. პეშკოვსკიმ, რომ მაერთებელი კავშირები არა მარტო ფიზიკურად, არამედ მნიშვნელობითაც დგანან მაერთებელ სიდიდეებს შორის და ოდნავადაც არ არიან შერწყმული რომელიმე მათგანთან, „მაშინ როცა მაქვემდებარებელი კავშირები ისე მჭიდროდ ერწყმიან დამოკიდებულ წინადადებაებს, რომ ისინი ქმნიან მათთან „ერთ აზრობრივ მასას“ (Пешковский, 1956:464). შინაარსის მიხედვით მაქვემდებარებელი კავშირები შეიძლება

იყოს დროის, ადგილის, მიზეზის, მიზნის, ახსნითი, პირობითი, შედარებითი, შედეგობითი და სხვა. გარდა მაქვემდებარებელი კავშირებისა (რომ, რათა, თუ, იმიტომ რომ, რადგან, რის გამო ...), რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში შეიძლება გამოყენებული იქნას **მიმართებითი სიტყვები**, ანუ მიმართებითი ნაცვალსახელები (ვინც, რაც, რომელიც, როგორიც, რამდენიც ...) და მიმართებითი ზმნიშედები (სადაც, საიდანაც, საითკენაც, როგორც ...).

მაქვემდებარებელ კავშირებს ერთი ფუნქცია აკისრიათ, ისინი დამოკიდებულ წინადადებებს მხოლოდ აერთებენ მთავართან, ხოლო მიმართებითი სიტყვები დამოკიდებულ წინადადებებს თან აერთებენ მთავართან, ე. ი. ისინი მაქვემდებარებელი კავშირების როლსაც ასრულებენ და თან წინადადების წევრებადაც გვევლინებიან (კვაჭაძე, 1977:327 და შმდ.).

მიმართებითი სიტყვები ქართულ ენაში, სხვა ენებისაგან განსხვავებით, იწარმოება კითხვით ნაცვალსახელებსა და კითხვით ზმნიშედებზე -**ც(ა)** ნაწილაკის დართვით, ე. ი. ქართული ენა ორთოგრაფიულად ასხვავებს მაქვემდებარებელ კავშირებს მიმართებითი სიტყვებისაგან. -**ც(ა)** ნაწილაკით ნაწარმოებ სიტყვებს მიმართებით ნაცვალსახელებს და მიმართებით ზმნიშედებსაც უწოდებენ: კითხვითი ნაცვალსახელებია: ვინ? რა? რომელი? რამდენი? როგორი? სადაური? ვისი? რისი? ხოლო მიმართებითი ნაცვალსახელები იქნება: ვინც, რაც, რომელიც, რამდენიც ...; კითხვითი ზმნიშედებია სად? საიდან? საითკენ? როდის? როგორ? რატომ? რად? რისთვის?, რომელთაგან იწარმოება მიმართებითი ზმნიშედები: სადაც, საიდანაც, საითკენაც, როდესაც, როგორც, რატომც (რატომაც), რადაც, რისთვისაც, რომლებიც მაქვემდებარებელი კავშირების როლში გამოდიან და დამოკიდებულ წინადადებაში წინადადების წევრადაც გვევლინებიან. -**ც(ა)** ნაწილაკის დართვა კითხვით სიტყვებზე „კითხვის ძალას უკარგავს და მიმართებითად აქცევს“ (შანიძე, 1973:43). შევადაროთ ერთმანეთს ორი წინადადება: 1. მგლები **რომ** ხარბებია, ყველამ იცის - რუს.: **Что** волки жадны, всякий знает. 2.**რასაც** დასთეს, იმას მოიძვი (ანდაზა) - **Что** посеешь, то и пожнёшь. პირველ წინადადებაში ქართულშიც და რუსულშიც „რომ“ («что») მაქვემდებარებელი

კავშირია, ხოლო მეორე წინადადებაში „რასაც“ («что») მიმართებითი სიტყვაა. როგორც ვხედავთ, რუსული ენა და საერთოდ ინდოევროპული ენები ვერ ასხვავებენ ორთოგრაფიულად მაქვემდებარებელ კავშირებს მიმართებითი სიტყვებისაგან, ქართული ენა კი ამას ძალიან იოლად ახერხებს.

მიმართებითი ნაცვალსახელის არსი ლ. კვაჭაძემ ასე ახსნა: „მიმართებითი ჰქვია ნაცვალსახელს, რომელიც სხვა სახელს ან მთელ წინადადებას მიემართება. მაგ.: „მონადირემ, რომელიც ირმებს მისდევდა, გაბრიყვებულს მგელს თვალი შეასწრო“ (ვაჟა); ერთბაშად ცა მოიღრუბლა, რასაც არავინ მოელოდა. მიმართებითი ნაცვალსახელებია **რომელიც** და **რასაც**. პირველი არსებით სახელს (მონადირემ) მიემართება, მეორე - მთელ წინადადებას (ერთბაშად ცა მოიღრუბლა) (კვაჭაძე, 1981:212).

ნაწილაკი ჰქვია დამხმარე მეტყველების ნაწილს, რომელიც გამოიყენება სიტყვათა მორფოლოგიური ფორმების ასაგებად ან ერთვის მთელ წინადადებას და სხვადასხვა ელფერს აძლევს მას.

ნაწილაკი ენაში შეიძლება იდგეს სიტყვის წინ ან სიტყვის შემდეგ. ფუნქციის მიხედვით კი იგი მრავალფეროვანია. ა. შანიძეს ნაწილაკთა მთელი შემადგენლობა მოცემული აქვს ანბანის რიგზე თავის წიგნში (შანიძე, 1978:612-616).

ნაწილაკები სხვადასხვა ენაში გამოიყენებიან ამა თუ იმ სიტყვების საწარმოებლად. მაგალითად, ქართულ ენაში ამ მხრივ განსაკუთრებით აქტიურია ც(ა), არ, მე, ვე და სხვ. ნაწილაკები, რომლებიც აწარმოებენ სხვადასხვა სიტყვებს: დამაკმაყოფილებელი - არადამაკმაყოფილებელი, ადამიანი - არაადამიანი, კაცი - არაკაცი, რაობა - არარაობა, ცოცხალი, არაცოცხალი, რამდენი - რამდენიმე, იგი - იგივე და მისთანები.

ინდოევროპულ ენებში, მაგ., რუსულ ენაში განსაკუთრებით პროდუქტიულია სიტყვათა წარმოებაში უარყოფითი ნაწილაკები **не, ни, -ся (-сь)** და სხვა. მაგალითად: нелогичный „ულოგიკო“, немилосердный „შეუბრალებელი“, немного „ცოტათი“, неопределённость „გაურკვევლობა“, нигде „არსად“, никогда „არასდროს“, заниматься „მეცადინეობა“, учиться „სწავლა“ და მისთანები.

§ 135. ნაწევარი (არტიკლი)

ნაწევარი (ბერძნ. arthron „ნაწევარი“, ფრ. article „არტიკლი“, გერმ. (der) Artikel „არტიკლი“) არის არსებითი სახელის წინ ან უკან მდგომი დამხმარე მეტყველების ნაწილი, რომელიც გამოხატავს მის განსაზღვრულობას ან განუსაზღვრელობას, ხშირად კი (ნაწევარი, არტიკლი) მიუთითებს არსებითი სახელის სქესზე, რიცხვსა და ბრუნვაზე.

რადგან ნაწევარი არსებით სახელს თან ახლავს, ამიტომ ზოგჯერ მას „მხლებელს“ უწოდებენ (შანიძე, 1973:617). მდებარეობის მიხედვით ნაწევარი ორგვარია: პრეპოზიციური (სახელის წინ მდგომი) და პოსტპოზიციური (სახელის შემდეგ მდგომი). პრეპოზიციური ნაწევარი გვაქვს ბერძნულ, არაბულ, ფრანგულ, გერმანულ და სხვა ენებში, ხოლო ძველ ქართულ, სომხურ, ბულგარულ, რუმინულ, ბასკურ და სხვა ენებში - პოსტპოზიციური. ბოლოში დართული ნაწევარი ჩვეულებრივ ერწყმის სახელს (ბულგარული, დანიური, სომხური), ხოლო ძველ ქართულში ნაწევარი სახელისაგან განცალკევებულად იწერებოდა. თავში ხმარებული ნაწევარიც ზოგჯერ ენაში ერწყმის სახელს (მაგ., არაბულში), მაგრამ მეტწილად ამ პოზიციაში იგი იწერება ცალკე (იმნაიშვილი, 1957:319).

თავისი ბგერათმედგენილობის მიხედვით ნაწევარი შეიძლება შედგებოდეს ერთი ხმოვნისაგან (აფხაზური, უბიხური, პორტუგალიური, ინგლისური, იტალიური), ერთი თანხმოვნისაგან (ბულგარული, ნორვეგიული). ხშირია ორ- და სამბგერიანი ნაწევრებიც (იმნაიშვილი, 1957:318). „ზოგიერთის სპეციალისტის აზრით, ნაწევრის ჩამოყალიბება მოცემული ენის განვითარების უძველეს საფეხურზე უნდა ვივარაუდოთ“ (იქვე, 318).

შინაარსის მიხედვით არჩევენ ნაწევრის ორ სახეს: განსაზღვრულსა და განუსაზღვრელს. სახელს განსაზღვრული მნიშვნელობა ეძლევა იმ შემთხვევაში, თუ იგი მოიხსენიება ჩვენებით ნაცვალსახელთან ერთად, მაგ., სახლი იგი; ეგ სახლი და მისთ. ეს ნიშნავს იმას, რომ მოსაუბრისათვის აღნიშნული სახელი ცნობილია, განსაზღვრულია. ხოლო ნაცვალსახელის გარეშე გამოყენებული „სახლი“ ძველ ქართულში ითვლებოდა განუსაზ-

ღვრელი მნიშვნელობით (მოსაუბრისათვის „ეს სახლი“ უცნობია ანუ პირველად გამოიყენება იგი წინადადებაში).

განსაზღვრული ნაწევრის როლში ძველ ქართულში გამოიყენებოდა არსებითი სახელის წინ ან შემდეგ მდგომი ჩვენებითი ნაცვალსახელები: ესე, ეგე, იგი (მან), ხოლო განუსაზღვრელი ნაწევრის როლში - რიცხვითი სახელი „ერთი“ (მნიშვნელობით „ვიღაც“, „რადაც“). „საყოველთაოდ ცნობილია, რომ განსაზღვრული ნაწევარი მთელ რიგ ენებში ჩვენებითი ნაცვალსახელისაგან მომდინარეობს, ხოლო განუსაზღვრელი - რიცხვითი სახელისაგან („ერთი“)“ (იმნაიშვილი, 1957:319).

არის ენები, სადაც ნაწევრის ორ სახეს (განსაზღვრულსა და განუსაზღვრელს) გამოყოფენ სქესისა, რიცხვისა და ბრუნვის მიხედვით. ასეთ ენას განეკუთვნება, მაგ., გერმანული ენა, რომელიც ასხვავებს განსაზღვრული არტიკლის (იგივე ნაწევრის) ფორმებს: **der** (მამრ. სქ.), **die** (მდ. სქ.), **das** (საშ. სქ.), ხოლო სამივე სქესისათვის მრავლობით რიცხვში გვაქვს ერთადერთი ფორმა - **die**: der Student (სტუდენტი), die Schule (სკოლა), das Fenster (ფანჯარა) და სხვა.

განუსაზღვრელი არტიკლის ფორმებია: ein (მამრ. და საშ. სქ.), eine (მდ. სქ.). მრავლობითის ფორმა გერმანულ ენაში განუსაზღვრელ არტიკლს არ მოეპოვება. შევადაროთ ორი წინადადება, სადაც პირველში ვიყენებთ განუსაზღვრელ არტიკლს, ხოლო მომდევნო წინადადებაში - განსაზღვრულს.:

Im Garten spaziert ein Mann – „ბაღში სეირნობს ვიღაც მამაკაცი“. Im Garten spaziert immer dieser Mann „ბაღში ყოველთვის სეირნობს ეს მამაკაცი“. პირველ წინადადებაში მოსაუბრემ გამოიყენა განუსაზღვრელი არტიკლი, იმიტომ რომ მისთვის ეს მამაკაცი სრულიად უცნობი არის და იგი მან პირველად დაინახა. ხოლო მეორე წინადადებაში მისთვის იგივე მამაკაცი, რომელსაც უკვე მეორედ ხედავს, წინადადებაში იყენებს განსაზღვრულ არტიკლს.

ნაწევარი (არტიკლი) გერმანულ ენაში იმდენად საჭირო ერთეულია, რომ მისი გამოყენება აუცილებელია, რადგან არსებით სახელს ამ ენაში არ მოეპოვება ბრუნვისა და რიცხვის

გამომხატველი აფიქსები და სწორედ არტიკლია ერთადერთი საშუალება არსებით სახელთა აღნიშნული კატეგორიების გასამიჯნავად. მაგალითად: der Arbeiter „მუშა“, die Arbeiter „მუშები“; das Fenster „ფანჯარა“, die Fenster „ფანჯრები“ და მისთ.

თანამედროვე ბულგარულ ენაში სხვა სლავური ენებისაგან განსხვავებით განსაზღვრული არტიკლის მორფემები (მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო სქესისა), რომლებიც დაერთვიან არსებითი სახელის მხოლობითისა და მრავლობითის ფორმებს. განსაზღვრული არტიკლი განსაზღვრავს არსებით სახელს, რომელიც ცნობილია როგორც მოსაუბრისათვის, ისე თანამოსაუბრისათვის. მაგ., Борис отива в университета „ბორისი მიდის უნივერსიტეტში“, ე. ი. მიდის იმ უნივერსიტეტში, რომელშიც იგი სწავლობს; Преподавателят влиза в аудиторията „მასწავლებელი შედის აუდიტორიაში“ (იმ აუდიტორიაში, სადაც იგი კითხულობს თავის ჯგუფთან ლექციებს) (დაწვრ. იხ. Гинина და სხვ. , 1985:69-72).

თუ ბულგარულ ენაში არსებითი სახელი გამოიყენება არტიკლის მორფემების გარეშე, მაშინ იგი ამ შემთხვევაში გამოიყენება განუსაზღვრელი მნიშვნელობით: Борис отива в университет, აქ არ არის განსაზღვრული, რომ ბორისი მის უნივერსიტეტში (სადაც იგი სწავლობს) მიდის. არსებითი სახელის ზოგადი ფორმა „უნივერსიტეტი“ უბრალოდ ასახელებს საგანს, რომელიც გამოხატავს ზოგად ცნებას, ანუ ენობრივ ნიშანს, სწორედ ამ ნიშნის ღირებუკებასთან არის დაკავშირებული და არა „კონკრეტულ უნივერსიტეტთან. ანდა კიდევ, როცა ბულგარულად ვამბობთ: Това е речник, - ვგულისხმობთ, რომ ეს საგანი არის ზოგადად ლექსიკონი, ე. ი. ჩვენ ამ შემთხვევაში არ გვაინტერესებს კონკრეტულად რომელი ლექსიკონია ნაგულისხმევი.

განსაზღვრული ნაწევრის როლში ძველ ქართულში იხმარებოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფორმა: **ესე, ეგე, იგი**. აღნიშნული ნაცვალსახელების დანიშნულება იყო ორმხრივი: განუსაზღვრელი განესაზღვრათ და აღენიშნათ რომელიმე პირი. პირველ პირზე მიუთითებდა ფორმა „ესე“ (სახლი ესე), მეორე პირზე - ეგე (სახლი ეგე), მესამე პირზე კი - იგი (სახლი იგი).

პირისადმი მიმართება დამახასიათებელი იყო მხოლოდ ძველი ქართულისადმი (დაწვრ. იხ. იმნაიშვილი, 1955:249-276).

გერმანული, ინგლისური, ფრანგული და სხვა ენებისათვის დამახასიათებელია სქესზე მითითება, ოღონდ ფრანგულში გვაქვს ორი სქესი - მამრობითი და მდედრობითი (შდრ. le pere „მამაი იგი“, la mere „დედაი იგი“).

ა. შანიძე ძველ ქართულში ნაწევრის ფორმებიდან გამომდინარე განიხილავს ორ სახელობითს და ორ მოთხრობითს. იგი ამ მიმართებით აღნიშნავს, რომ წრფელობითი ბრუნვა „კაც“ გამოხატავდა „განუსაზღვრელ ნორმატივს“, ხოლო ფორმა „კაცი“ – „განსაზღვრულ ნორმატივს“. ასევე საუბრობს ა. შანიძე განუსაზღვრელ მოთხრობითზე („კაცნ“) და განსაზღვრულ მოთხრობითზე („კაცნ მან>კაცმან“) (შანიძე, 1973:619-620).

თანამედროვე ქართულ ენაში ნაწევრის ფორმები უკვე აღარ გამოიყენება.

თ ა ვ ი მ ე ო ც ე სინტაქსი და სინტაქსური თეორიები

§ 136. სინტაქსი და მისი საგანი

მორფოლოგია და სინტაქსი, როგორც ზემოთ ითქვა, გრამატიკის უშუალო დარგებს წარმოადგენენ. თუ მორფოლოგია სიტყვაფორმათა სახეებს ადგენს, როგორი აგებულებისაა ესა თუ ის სიტყვა და რა ნაწილებისაგან (უფრო ზუსტად: მორფემებისაგან) შედგება იგი, სინტაქსი ამ სიტყვათა და სიტყვაფორმათა ურთიერთდაკავშირების წესებს სწავლობს.

მორფოლოგია ენის ფორმათა ცვალებადობის თვალსაზრისით გრამატიკის უფრო მყარი ნაწილია, ვიდრე სინტაქსი. ამიტომ მორფოლოგია ენას განეკუთვნება და ყოველი ინდივიდი მის კანონებს ემორჩილება, ხოლო სინტაქსი კი ინდივიდუალური სტილის მატარებელია და მეტწილად მეტყველებას განეკუთვნება (ჭყონია, 2012:348).

სინტაქსის საგნის რაობა მუდამ იწვევდა და იწვევს ლინგვისტებს შორის აზრთა სხვადასხვაობას (იქვე, 348). სიტყვა-ფორმების მეშვეობით ჩვენ ვადგენთ სხვადასხვა გამონათქვამებს, რომლებშიც აღნიშნული სიტყვაფორმები განსხვავებულ ფუნქციებს ასრულებენ. სწორედ ფუნქციების საფუძველზე გამოყოფენ ენობრივი სისტემის სინტაქსურ დონეს, რომლის ძირითად ერთეულს წარმოადგენს წინადადება (გამყრელიძე და სხვ., 2003 : 246).

მორფოლოგია და სინტაქსი სწავლობს გრამატიკული წყობის ორ სხვადასხვა, მაგრამ ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულ მხარეს (კვაჭაძე, 1977:3).

ტერმინი „სინტაქსი“ ბერძნული ენიდან მომდინარეობს (syntaxis „შედგენა“), რომელიც სწავლობს სიტყვათა ერთმანეთთან დაკავშირების ანუ შესიტყვებებისა და წინადადების აგებულების წესებს. სიტყვათა შეკავშირება, სიტყვათშეწყობა და წინადადება სინტაქსის ძირითადი ენობრივი ერთეულებია, მისი საგანია. სინტაქსი, ამგვარად, არკვევს, როგორი სიტყვები ეხამება ერთმანეთს და რა დანიშნულება აქვს თითოეულ მათგანს, იგი იხილავს წინადადების აღნაგობას, მის ტიპებს და შესიტყვებათა თავისებურებებს (იქვე, 4).

წინადადება შეიძლება იყოს უმოკლესი - ერთსიტყვიანი (წვიმს, ქუხს, თოვს), მოკლე - ორი ან სამსიტყვიანი (ბიჭი დაიბადა! ბავშვები თამაშობენ ეზოში), ან რთული, მრავალსიტყვიანი, ან მთლიანი ტექსტი („არწივი ვნახე დაჭრილი, / ყვავ-ყორნებს ეომებოდა, / ეწადა ბეჩავს ადგომა, / მაგრამ ველარა დგებოდა“ (ვაჟა).

როგორც ზემოთ აღინიშნა სინტაქსის საგნის შესახებ, ენათმეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა: ზოგნი სინტაქსის საგნად მიიჩნევენ შესიტყვებებს, სიტყვათშეწყობა-შეხამებებს, ზოგნი - წინადადებას, წინადადების წევრებს, ზოგნი სიტყვათა შეხამება-შეკავშირებებსა და წინადადებას (იქვე, 6).

§ 137. წინადადება როგორც სინტაქსური ერთეული

წინადადება შეიძლება გამოვხატოთ ერთი სიტყვითაც (თენდება, ღამდება, წადი!...). ამ შემთხვევაში ეს ერთი სიტყვა სინტაქსის შესწავლის ობიექტაცაა და მორფოლოგიისაც, მაგრამ ამ ორი დარგის მიდგომა სხვადასხვაა: მორფოლოგია გაანალიზებს ამ სიტყვებს ფორმისა და მათი მორფოლოგიური კატეგორიების მიხედვით, ხოლო სინტაქსი სწავლობს იმავე სიტყვებს ფუნქციისა და სიტყვა-წინადადების ტიპისა და შინაარსის მიხედვით.

რას ეწოდება წინადადება? ამ კითხვაზე დღემდე არ არსებობს ერთიანი აზრი. გერმანელი მეცნიერის ჯონ რისის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რომელსაც თავის ნაშრომში „რა არის წინადადება“ („Was ist ein Satz“) 150 განმარტებიდან ვერც ერთი ვერ აკმაყოფილებს წინადადების ამომწურავ განსაზღვრებას (ნებიერიძე, 1991:155-156). ამიტომ სამართლიანად შენიშნავს არნ. ჩიქობავა: „წინადადების საკითხი - ყველაზე მწვავე საკითხია თანამედროვე სინტაქსში; ეს ის წერტილია, სადაც თავს იყრიან და ერთუროს სცილდებიან სინტაქსურ პრობლემათა გარშემო ამუშავებული აზროვნების სხვადასხვა მიმართულებანი; წინადადების პრობლემის გადაწყვეტა მჭიდროდ არის დაკავშირებული სინტაქსის გაგებასთან, ხოლო სინტაქსის შინაარსი, ფარგლები და ადგილი საენათმეცნიერო დისციპლინათა შორის - **თავსამტკრევი საკითხია ზოგადი ენათმეცნიერებისა**“ (ჩიქობავა, 2010, ტ. I:269; ხაზი ჩვენი, - ნ. ჭ.). არნ. ჩიქობავას აზრით, „ამა თუ იმ ენის სინტაქსის მიზანია გამოარკვიოს: 1. რა ფორმები შეიძლება შეახამოს ენამ ანუ, უფრო ზოგადად რომ ვთქვათ, რაგვარი შესიტყვებანი მოეპოვება ენას და 2. როგორია მის შესატყვისებათა სტრუქტურა-მექანიზმი“ (იქვე, 2010, ტ. I:406; ხაზი ავტორისა, - ნ. ჭ.). მაგ., „ვკითხულობ წიგნს“ და «читаю книгу» - ორივე ენაში მართვასთან გვაქვს საქმე, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ მართვის პროცესი ერთნაირია ორივე მათგანში. არა: ქართულში მართული სიტყვა „წიგნი“ ზმნის ცვლილებასთან დაკავშირებით იცვლის ბრუნვას: ვკითხულობ წიგნს - წავიკითხე წიგნი; რუსულში კი სიტყვა «книга» ზმნის ნებისმიერ ფორმასთან არ იცვლის თავის ბრუნვას: читаю, читал, буду читать **книгу**...

დღეისათვის არსებობს ოთხი მიმართულება, რომლებიც სხვადასხვაგვარად განსაზღვრავენ წინადადებას. ესენია: ლოგიკისტური, ფსიქოლოგისტური, ფონეტიკური და მორფოლოგიური (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:349 და შმდ.).

წინადადება შედგება მთავარი და მეორეხარისხოვანი წევრებისაგან. წინადადების წევრის როლში მხოლოდ სრულმნიშვნელობიანი მეტყველების ნაწილები გამოდიან. ქართველურ ენებში წინადადების მთავარი წევრებია: ქვემდებარე, შემასმენელი, პირდაპირი და ირიბი დამატება-ობიექტები, ხოლო მეორეხარისხოვანი წევრებია განსაზღვრებანი, გარემოებანი და უბრალო დამატება.

ინდოევროპულ, თურქულ ენათა ოჯახების ენებში წინადადების მთავარი წევრებია ქვემდებარე და შემასმენელი, ხოლო მეორეხარისხოვანი წევრები - დამატებანი, განსაზღვრებანი და გარემოებანი.

მეორეხარისხოვანი წევრები ქართველურ ენებში ქვემდებარეს და დამატება-ობიექტებს განსაზღვრავენ რაიმე ნიშანთვისების მიხედვით, ამიტომ ისინი ატრიბუტების (განსაზღვრებების) როლში გამოდიან, ხოლო შემასმენელთან დგანან გარემოებები, რომლებიც თავის მხრივ გადმოიცემიან ზმნიზედებით. მაგალითად: „კურდღელი ხარბად წიწკნიდა დანამულ ჯეჯილს“ (რაზ.). ამ წინადადებაში „კურდღელი“ ქვემდებარეა, „წიწკნიდა“ - შემასმენელი, „ჯეჯილს“ - პირდაპირი დამატება, „დანამულ“ - განსაზღვრება, „ხარბად“ - გარემოება.

წინადადების წევრები ტრადიციული გრამატიკის მიხედვით სხვადასხვა კრიტერიუმების საფუძველზე გამოიყოფა, მაგ., ქვემდებარისთვის მთავარი კრიტერიუმი ბრუნვაა, შემასმენლისთვის - დრო, გვარი, კილო..., დამატებისთვის - პირდაპირი დამატებაა, თუ ირიბი ან უბრალო და ა. შ.

წინადადების წევრებისაგან ტრადიციულად იზოლირებულია ისეთი სიტყვები, როგორიცაა: ჩართული, მიმართვა, შორისდებული და სხვა, რომლებიც წინადადების არც ერთ წევრს არ უკავშირდებიან.

§ 138. წინადადების მარტივი მოდელი

წინადადების მთავარ ბირთვს წარმოადგენს ქვემდებარე და შემასმენელი (ქართველურ ენებში - ქვემდებარე, შემასმენელი, პიდაპირი და ირიბი დამატებები), რომლებსაც წინადადებაში ცენტრალური ადგილი უჭირავთ. ამიტომ ნებისმიერი წინადადება დაიყვანება უმარტივეს მოდელზე, რომელიც შეიცავს ორ უშუალო შემადგენელს, მაგალითად, „დამშეული კუდამელა ვენახში მიიპარება“ (აკაკი); „მერცხლის ბუდე მირს ჩამოვარდა“ (გოგ.); „ბელურა ჩიტი ზის ეკლის ბუჩქის კენწეროზე“ (გოგ.) აღნიშნული წინადადებები შეიძლება დავიყვანოთ უმარტივეს მოდელზე: კუდამელა მიიპარება; ბუდე ჩამოვარდა; ჩიტი ზის. როგორც ვხედავთ, უმარტივეს მოდელზე დაყვანილი წინადადების ნაწილები წარმოადგენენ ქვემდებარეს, ანუ სუბიექტს (ლათ. subjektum) და შემასმენელს (ლათ. praedicatum). თითოეული მათგანი შეგვიძლია გავშალოთ სიტყვად ან ფრაზად.

ქვემდებარე ჩვეულებრივ გამოიხატება არსებითი სახელით ან სუბსტანტივირებული სიტყვებით, ხოლო შემასმენელს, როგორც წესი, ზმნა ან მისი შემცველი კონსტრუქცია გამოხატავს. ასეთი მარტივი მოდელის წინადადებებს განიხილავენ როგორც „მოქმედი-მოქმედება“ ან ქვემდებარე-შემასმენელი ტიპის (სუბიექტ-პრედიკატის ტიპის) წინადადებებს. ამგვარი ტიპის წინადადებები ყველაზე უფრო გავრცელებული ტიპია (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:247-248). ისინი გვხვდებიან ისეთ ენებში, როგორიცაა ინგლისური, გერმანული, ფრანგული, ესპანური, თურქული, ბულგარული, აზერბაიჯანული და სხვა. მოქმედი და მოქმედება აუცილებლად ორი სიტყვით გამოიხატება. სხვა ენებში - ქართული, რუსული, ლათინური... ამ ტიპის წინადადებები შეიძლება შეიცვალოს ერთადერთი სიტყვით: ვწერ (შდრ. გერმ. ich schreibe, ინგლ. i write „მე ვწერ“, რუს. пишу და სხვა (იქვე, 248).

ენაში ასხვავებენ აქტიურ და პასიურ კონსტრუქციებს. თუ ქვემდებარე თვითონ მოქმედებს წინადადებაში, მაშინ კონსტრუქცია აქტიურია (ბიჭი თამაშობს), ხოლო თუ ქვემდებარე სხვის მიერ ჩადენილ მოქმედებას განიცდის, მაშინ კონსტრუქცია პასიურია. მაგ., სახლი შენდება მუშების მიერ.

წინადადების სინტაქსური ანალიზისას დიდი მნიშვნელობა აქვს სიტყვათა წყობას, მაგ., თანამედროვე ბულგარულ ენაში არსებითი სახელი არ იბრუნება, ამიტომ სიტყვათა წყობას აქ ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს. სიტყვათა წყობა ჩვეულებრივ ასეთია ბულგარულში: ქვემდებარე - შემასმენელი - დამატება. შემასმენელი ყოველთვის მეორე ადგილზე უნდა იდგეს. მაგალითად: Олга учи български език „ოლგა სწავლობს ბულგარულ ენას“ (Гинина და სხვ., 1985 : 61).

§ 139. სიტყვათა სინტაქსური შეკავშირების შესახებ

სიტყვათა სინტაქსური დამოკიდებულება ენებში სხვადასხვაგვარია. სიტყვათა სინტაქსურ შეკავშირებაში გამოყოფენ მთავარ (მაქვემდებარებელ) და დამოკიდებულ (დაქვემდებარებულ) სიტყვებს. სიტყვათა სინტაქსური შეკავშირების სამ ძირითად სახეს არჩევენ. ესენია: **შეთანხმება, მართვა და მირთვა.**

შეთანხმება არის სიტყვათა ისეთი შეკავშირება, როცა დაქვემდებარებული სიტყვა იმ ფორმას იღებს, რომელიც გააჩნია მთავარ სიტყვას. ინდოევროპულ ენებში შეთანხმება ხდება ბრუნვაში, რიცხვში, სქესსა და პირში, ხოლო ქართულ ენაში - ბრუნვაში, რიცხვსა და პირში. ამასთან ქართულ ენაში სრული შეთანხმება გვექნება სახელობით, მოთხრობით და წოდებით ბრუნვებში, ნაწილობრივი შეთანხმება გვაქვს ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში და ფუძის სახით - მიცემით და ვითარებით ბრუნვებში (შდრ. დიდი სახლი, დიდმა სახლმა, დიდ სახლს, დიდი სახლის, დიდი სახლით, დიდ სახლად, დიდო სახლო). შეთანხმება მრავლობით რიცხვში არ ხდება, დამოკიდებულ სიტყვას შენარჩუნებული აქვს მხოლოდობითი რიცხვის ფორმები (შდრ. დიდი სახლი და დიდი სახლები...).

თუ დამოკიდებული სახელი ფუძეხმოვნია, იგი, პრეპოზიციაში მყოფი, ბრუნვის ფორმებს არ დაირთავს (შდრ. პატარა დროშა, პატარა დროშამ, პატარა დროშას ...) (დაწვრ. იხ. კვაჭაძე, 1977:17-19).

შეთანხმება შეიძლება იყოს ბრუნვაში, რიცხვსა და სქესში, მაგ., რუსულ ენაში „интересная книга“ - „საინტერესო წიგნი“, -

книга - არის მთავარი სიტყვა, „интересная“ - მასთან შეთანხმებული ზედსართავი სახელი (სინტაქსურად - განსაზღვრება), სადაც შეთანხმება მოხდა სახელობით ბრუნვაში, მხოლოდით რიცხვსა და მდებარეობით სქესში.

მართვა ჰქვია სიტყვათა ისეთ სინტაქსურ შეკავშირებას, როდესაც მთავარი სიტყვა მოითხოვს დამოკიდებული სიტყვისაგან ისეთ ფორმას, რომელიც მას არ გააჩნია ან არ აქვს მოცემულ შემთხვევაში. მაგალითად, ვანომ ხის სახლი ააშენა: „ააშენა“ ზმნაა, რომელიც მართავს სახელს „სახლი“ დადგეს სახელობით ბრუნვაში. მაგრამ თუ ვიტყვით იმავე წინადადებას: „ვანო აშენებს ხის სახლს“, აქ ზმნის ფორმის შეცვლამ გამოიწვია მართული „სახლის“ შეცვლა, რომელიც უკვე დგას მიცემით ბრუნვაში, ე. ი. „ზმნა მართავს სახელებს, განსაზღვრავს მათ ფუნქციებს წინადადებაში (გამყრელიძე და სხვ., 2003:249-250).

ჩვენ მიერ მოყვანილ მაგალითში „სახლი“ „ხის“ მიმართ მმართველი შემადგენელია, „ხის“ კი მართულია სახლის მიერ, რომელიც ყველა შემთხვევაში დგას ნათესაობით ბრუნვაში (შდრ. ხის სახლმა, ხის სახლს, ხის სახლის ...). ასეთებია: ღვთის რისხვა, ბავშვის სათამაშო, ეზოს ბიჭები, მაგიდის ჩოგბურთი, ჭადრაკის კუთხე, რკინის კარები, ჩიტის რძე, წიგნის განხილვა, მინდვრის ყვავილები, დათვის ბუნაგი, ირმის კვალი და მისთანები. ამგვარ შესიტყვებებს უწოდებენ „მსაზღვრელ-საზღვრულს“, სადაც მსაზღვრელია ნათესაობით ბრუნვაში ჩასმული სახელი და საზღვრულია სახელობით ბრუნვაში მდგომი არსებითი სახელი.

იმ ენებში, რომლებსაც ბრუნვის კატეგორია დაკარგული აქვთ ან კიდევ უფორმო ენებში, სადაც ყველა სიტყვა თანაბარია, დიდი მნიშვნელობა აქვს სიტყვათა რიგს, რომელიც საზღვრავს მმართველ შემადგენელსა და მართულ შემადგენლებს, მაგ., ბულგარულ ენაში, რომელსაც არ მოეპოვება ბრუნვის კატეგორია, სიტყვათა გადაადგილებით იცვლება შინაარსი: Наташа любит Олга „ნატაშას უყვარს ოლგა“; ხოლო Олга любит Наташа იქნება: „ოლგას უყვარს ნატაშა“. იგივეა გერმანულ, ინგლისურ და სხვა ენებში.

შეთანხმება და მართვა კიდევ ჰგავს ერთმანეთს და კიდევ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მათი მსგავსება იმაში მდგომარე-

ობს, რომ ორივეს მმართველი შემადგენლები გააჩნია, რომლებიც მართავენ მართულ შემადგენლებს. განსხვავება მათ შორის იმაში მდგომარეობს, რომ შეთანხმების მმართველი შემადგენელი მოითხოვს მართულისაგან იმავე ფორმებს, რომლებიც თვით მას გააჩნია, ხოლო მართვის დროს მმართველი მოითხოვს მართული-საგან ისეთ ფორმას, რომელიც მას თვითონ არ გააჩნია. ამიტომ „შეთანხმება არსებითად მართვის შემთხვევაა“ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:250).

სიტყვათა სინტაქსური შეკავშირების მესამე სახეა **მირთვა**. **მირთვა** ჰქვია სრულმნიშვნელოვან სიტყვათა ისეთ შეკავშირებას, როცა მმართველი შემადგენელი იკავშირებს მართულ შემადგენელს აზრობრივად ისე, რომ მას რაიმე გრამატიკული გამო-სახულება არ ახლავს, ე. ი. მირთვა არც შეთანხმებაა და არც მარ-თვა.

მირთვის როლში სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ერთეუ-ლები გამოდის. მაგ., ქართულ ენაში მირთვის როლში გამოდიან ზმნიზედები ან ზმნიზედების წყებაში ჩამდგარი თანდებულისა სახელები (კვაჭაძე, 1977:23); რუსულ ენაში გარდა ზმნიზედებისა მირთვის როლში გამოდიან ინფინიტივისა და დეეპრიჩასტიეს (აბსოლუტივის) ფორმებიც. მაგალითად: *Сосед отправился в Киев учиться* „მეზობელი გაემგზავრა კიევში სასწავლებლად“; *Мальчик бежал подпрыгивая* „ბიჭი გარბოდა ხტუნვით“. აღნიშნულ წინადადებებში (პირველში) *учиться* ინფინიტივია და მიერთვის ზმნის ფორმას *отправился*, ხოლო მეორეში: *подпрыгивая* დეეპრი-ჩასტიე (აბსოლუტივი) და აზრობრივად დაკავშირებულია ზმნის ფორმასთან *бежал*.

§ 140. სტრუქტურული სინტაქსი

ენათმეცნიერებაში არსებობს სინტაქსური მიმდინარეობე-ბის სხვადასხვა თეორია (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:361-364). მაგრამ ამ მიმდინარეობებს შორის მეტად საყურადღებოა „**სტრუქტურუ-ლი სინტაქსი**“ სახელით ცნობილი თეორია, რომელიც ემყარება შემასმენლის (პრედიკატის) მიერ წინადადების სხვა წევრების

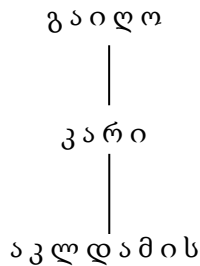
მართვის მოდელს (ლუსიენ ტენიერი) (გამყრელიძე და სხვ., 2003:250).

აღნიშნული თეორიის მიხედვით, წინადადების აგებას სამი მთავარი ასპექტი გააჩნია: 1) გამოხატვის საშუალებები, 2) სტრუქტურული სინტაქსი, რომელიც აგებულია სიტყვათა იერარქიულ დამოკიდებულებებზე და 3) მნიშვნელობა (სემანტიკა). ეს მესამე ასპექტი ენის ფარგლებს სცილდება, რადგან წინადადება შეიძლება გრამატიკულად გამართული იყოს, მაგრამ ლოგიკურად და შინაარსობრივად - გაუმართავი (მაგ., „Глокая кудра ...“ ან „ჩახრაულმა კილთანამ...“).

წინადადება ენაში ერთ მთლიანობას წარმოადგენს. სიტყვები მასში დაკავშირებულია ერთმანეთთან, ამ კავშირის, ანუ **კონექსიის** (ფრ. **conexion** „კავშირი“) გარეშე წინადადება არ არსებობს.

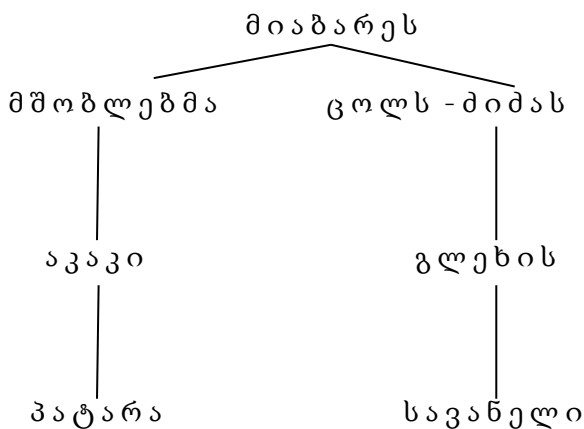
წინადადების აგება ნიშნავს სიტყვებს შორის გარკვეულ კავშირებს, სინტაქსურ-სემანტიკური მიმართებების დამყარება მოსაუბრესა და თანამოსაუბრეს შორის.

სინტაქსური კავშირები იერარქიულია - „ზედა“ მმართველ ელემენტს უკავშირდება „ქვედა“, მართული, დაქვემდებარებული ელემენტები. მაგ., წინადადებაში „აკლდამის კარი გაიღო“ სიტყვა „კარი“ მმართველია „აკლდამის“ მიმართ, მაგრამ იგი (კარი) მართულია სიტყვის „გაიღო“ მიმართ. ეს იერარქიული დამოკიდებულება შეიძლება ასეთი ვერტიკალური სქემის, ანუ სტემის სახით გამოვხატოთ:

სქემა 21.

თუ სიტყვა მართავს ერთზე მეტ ელემენტს, მაშინ იგი ქმნის **კვანძს** (ფრ. **noeud**). მაგალითად, წინადადება „მშობლებმა პატარა აკაკი მიაბარეს სავანელი გლეხის ცოლს - ძიძას“, შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ:

სქემა 22.

ამ სქემაში ცენტრალური კვანძია სიტყვა მიაბარეს. ყოველი ასეთი სტემა გვიჩვენებს წინადადებაში სიტყვათა შორის მიმართებების იერარქიულ სტრუქტურას, რომელსაც ზევით ერთი კვანძი აქვს, ქვევით კი შეიძლება რამდენიმე კვანძი ჰქონდეს (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:251-252).

სამეტყველო გამონათქვამები წრფივია (სწორხაზოვანია), რადგან მეტყველება დროში მიმდინარეობს. სიტყვები ყოველ გამონათქვამში ქმნიან ცალხმრივ მიმართულ მიმდევრობას, ხოლო სინტაქსურ სტრუქტურებში კი ასახულია ვერტიკალური ორმხრივი და მეტი მიმართებები, ასე რომ, მეტყველების გაგება (ისევე, როგორც წინადადების სტემის შედგენა) გულისხმობს წრფივის სტრუქტურულში გადაყვანას.

თუ სტრუქტურული მიმდევრობის წრფივში გადაყვანისას მართული ელემენტი წინ უსწრებს მმართველს (დიდი სახლი), მაშინ გვეჩვენა ცენტრისკენული ანუ აღმავალი რიგი, ხოლო თუ

მართული ელემენტი მოსდევს მმართველს (სახლი დიდი), მაშინ გვექნება ცენტრიდანული რიგი, ანუ დამავალი.

ცენტრისკენული რიგი ჭარბობს ქართულ, ინგლისურ, რუსულ, გერმანულ და სხვა ენებში, ხოლო ცენტრიდანული - რომანულ და სემიტურ ენებში (ძველი ებრაული და არაბული ენა) (იქვე, 252-253).

§ 141. აქტანტები

ლუსიენ ტენიერის თეორიაში სიტყვების ერთმანეთთან დაკავშირების მიმართებები განისაზღვრება აქტანტური სტრუქტურით.

აქტანტები (ფრ. **actants** „მოქმედი“) იმ პირებისა და საგნების აღმნიშვნელი სახელებია, რომლებიც უშუალოდ დაკავშირებული არიან ზმნის მოქმედებასთან. აქტანტებია: **სუბიექტი**, **დამატება-ობიექტები** (პირდაპირი და ირიბი ობიექტი). ამა თუ იმ ზმნას შეიძლება შეეწყოს აქტანტების გარკვეული რაოდენობა. ზმნის ასეთ უნარს, დაიკავშიროს აქტანტების გარკვეული რაოდენობა, **ვალენტობა** ეწოდება.

წინადადების სემანტიკურ და სინტაქსურ ცენტრს წარმოადგენს ზმნა. წინადადება შედარებულია დრამასთან, რომლის მოქმედება გამოხატულია ზმნა-პრედიკატით, ხოლო მოქმედი პირები კი - აქტანტებით. გარემოებანი, როგორც ასეთი, არ შედიან დრამის სათვალავში. ისინი **სირკონსტანტებით** აღინიშნებიან (ფრ. **circonstance** „გარემოება“), რომელთა რაოდენობა არ არის განსაზღვრული. ისინი წინადადებაში შეიძლება არც იყვნენ წარმოდგენილი. სირკონსტანტები ქართულში გადმოიცემა ზმნიზედებითა და სხვა ერთეულებით, მათი სუბსტიტუტებით. ისინი აღნიშნავენ მოქმედების ადგილს, დროს, მიზეზს, ვითარებას და სხვ. (გამყრელიძე და სხვ., 2003:253-254).

აქტანტები მოწესრიგებულ სიმრავლეს წარმოადგენენ. პირველი აქტანტი ტრადიციული გრამატიკის ქვემდებარეა, მეორე აქტანტი - პირდაპირი დამატებაა, მესამე - ირიბი დამატება. სემანტიკური როლების თვალსაზრისით გამოყოფენ სხვადასხვა სახეობებს. ესენია: მოქმედების აქტიური მონაწილე, ანუ **აგენსი**

(ლათ. **agens** „მოქმედი“); მოქმედების პასიური მონაწილე, ანუ **პაციენსი** (ლათ. **Patiens** „განმცდელი“); რალაცის აღმქმელი ან გრძნობის განმცდელი მონაწილე, ანუ **ექსპერიენსერი** (ინგლ. **experiencer**) ობიექტი, რომლისთვისაც ან რომლის „საზიანოდ“ ხორციელდება მოქმედება - ადრესატი და სხვა (იქვე, 254).

ბუნების გამომხატველ მოვლენათა ზმნები უაქტანტონი არიან, ამიტომ მათ ნულვალენტიანებს უწოდებენ (წვიმს, თოვს, ქუხს; რუს. *меня знобит* „მაციებს“, *меня тошнит* „გულს მერევა“, *моросит* „ცრის“...). ამგვარ ზმნებში ხშირად თავს იჩენს, ე. წ. ფსევდოსუბიექტი. მაგალითად: ინგლ. *it rains* „(იგი) წვიმს“, *il neige* „(იგი) თავს იბანს“ და სხვა. (შდრ. აგრეთვე ქართულში ამგვარ ზმნებს აქვს მესამე პირის სუბიექტური ნიშანი: თოვ-ს, წვიმ-ს, ქუხ-ს და მისთანები) (გამყრელიძე და სხვ., 2003:254).

სხვა შემთხვევაში ზმნები შეიძლება იყოს ერთაქტანტიანი, რომლის დროსაც ერთი პირი ან საგანი მონაწილეობს (ბავშვი დახტის, ბიჭს სძინავს, გოგონა ბანაობს და მისთ.), ორვალენტიანი (ვხატავ, ვაშენებ, ვაკეთებ...). ორვალენტიან ზმნებში პირველი აქტანტი გამოხატავს პირს, მეორე - საგანს (ვანო აშენებს სახლს...); სამვალენტიანი ზმნის აქტანტებიდან პირველი და მესამე ხშირად პირებს გამოხატავენ, მეორე კი - საგანს (ვანო უშენებს სახლს მეზობელს...).

ზმნაში გამოხატული აქტანტების რაოდენობა განსაზღვრავს მოცემული წინადადების აქტანტურ სტრუქტურას.

ზოგჯერ ძნელია განასხვავო აქტანტები (განსაკუთრებით III აქტანტი) სირკონსტანტებისაგან. ამ შემთხვევაში მიმართავენ ან გამოხატულების პლანს ან შინაარსის პლანს. არის წინადადება, რომელიც არ ითხოვს სირკონსტანტის ჩასმას, მაგ., მანქანა მიდის (აქ შეიძლება ჩავსვათ სიტყვა „თბილისამდე“ ან არ ჩავსვათ). მაგრამ თუ ვიტყვით: „ჩემმა მეგობარმა მიაღწია“ აუცილებლად ითხოვს რალაც სიტყვას, ვთქვათ: „წარმატებებს“, „ფინიშს“, „გამარჯვებას“ და მისთანები. თუ წინადადებაში ვიყენებთ ზმნიზედის ფორმებს ან თანდებულებას (თუ წინდებულებას) მნიშვნელობის სახელებს, მაშინ საქმე გვაქვს სირკონსტანტებთან.

ცენტრიდანული რიგის ენებში სირკონსტანტები ჩვეულებრივ მოსდევენ ზმნას, ხოლო ცენტრისკენული რიგის ენებში კი, პირიქით, ისინი წინ უსწრებენ ზმნას (გამყრელიძე და სხვა, 2003:255).

ლოგიკურ-სემანტიკური დონის ერთეულები ენებში გამოიხატება სხვადასხვა გრამატიკული ხერხით. როდესაც ლოგიკურ-სემანტიკური სუბიექტი (S) და ობიექტი (O) გამოხატულია შესაბამისად გრამატიკული სუბიექტით {S}, ანუ ქვემდებარით, და გრამატიკული ობიექტით - {O}, ანუ დამატებით. ასეთ შემთხვევაში არსებობს პირდაპირი შესაბამისობა ლოგიკურ-სემანტიკური და გრამატიკული დონის ერთეულებს შორის გარკვეული შესაბამისობა. მაგალითად: შვილი დედას წერილს უგზავნის და დედისადმი შვილის მიერ გაგზავნილი წერილი მოვიდა: $S > \{O\}$, $O > \{S\}$ აღნიშნულ წინადადებებში (პირველ შემთხვევაში) ლოგიკურ-სემანტიკური სუბიექტი წარმოდგენილია ობიექტის ნიშნით, ხოლო მეორე წინადადებაში ლოგიკურ-სემანტიკური ობიექტი წარმოდგენილია სუბიექტის სახით.

ზმნის ფორმებს ზოგიერთ ენაში სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამოსახატავად შეიძლება **რეპრეზენტანტები** (ფრ. **representant** „წარმომადგენელი“), **ექსპონენტები** (ლათ. **exponens** (exponentis) „საჩვენებლად გამომჟღავნებელი“) გააჩნდეთ. ამით სუბიექტისა და ობიექტის ამსახველ სახელებსა და ზმნის ფორმებს შორის არსებული სინტაქსური კავშირი, ანუ კონექსია, მორფოლოგიურ იერსახეს იძენს. მაგალითად: მ-იშენებ-ს (ის მე მას), სადაც მ-პირველი ობიექტური პირის რეპრეზენტანტია, ს- კი - მესამე სუბიექტური პირისა; რუს. чита-ет „კითხულობ-ს“ -et მესამე პირის მხოლოდითი რიცხვის რეპრეზენტანტია; გერმ. ich mach-e „მე ვაკეთებ“, -e პირველი პირის წარმომადგენელია; თურქ. sen çalışıyor-sun „შენ მუშაობ“, -sun მეორე პირის ახლანდელი დროის რეპრეზენტანტია და ა. შ.

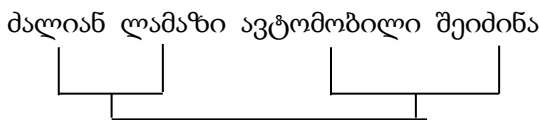
მაგალითები გვიჩვენებს, რომ ქართული ზმნა განსხვავდება სხვა ენის ზმნისაგან. ქართულ ზმნას ახასიათებს სუბიექტურ-ობიექტური წყობა და ამასთან ერთად მორფოლოგიურად გამომხატველი ნიშნები. ქართულ ზმნას ასეთი გამომხატველი

ნიშნები როგორც ვხედავთ, ორი აქვს - ერთი სუბიექტისა და მეორე - ობიექტის, ხოლო დანარჩენი ენის ზმნებს თითო-თითო ნიშანი აქვთ (იქვე, 256-257).

§ 142. ენდოცენტრული და ეგზოცენტრული სინტაქსური კონსტრუქციები

სინტაქსური კონსტრუქციის ორ სახეს გამოყოფენ: ენდოცენტრულსა და ეგზოცენტრულს. იგივე ითქმის მორფოლოგიური კონსტრუქციების შესახებ.

ენდოცენტრული კონსტრუქციის იმ შემადგენელს, რომელიც გამოხატავს მთელი კონსტრუქციის მოდელს (მთელი ფრაზის შინაარსს) **სინტაქსური კონსტრუქციის ბირთვი** ეწოდება, მეორე შემადგენელს კი - **სინტაქსური კონსტრუქციის ატრიბუტი ანუ სატელიტი** (შდრ. მორფოლოგიური კონსტრუქციის ბირთვული და პერიფერიული ნაწილი). მაგალითად, ლამაზი ავტომობილი - აქ შემადგენელი „ავტომობილი“ სინტაქსური კონსტრუქციის ბირთვია, ხოლო „ლამაზი“ - ატრიბუტი. თუ იმავე წინადადებას ვიტყვით ამგვარად: „ძალიან ლამაზი ავტომობილი შეიძინა“ - „ავტომობილი შეიძინა“ სინტაქსური კონსტრუქციის ბირთვი იქნება „ძალიან ლამაზი“ კი - ატრიბუტები. ეს წინადადება შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

სქემა 23.

ენდოცენტრულ კონსტრუქციას, რომელიც ატრიბუტს შეიცავს, ატრიბუტული (ლათ. **attributum** „თანდართული“) ენდოცენტრული კონსტრუქცია ეწოდება. წინააღმდეგ შემთხვევაში გვექნება **კოორდინაციული** (ლათ. **co(n)ordination** „შეთანხმება“, „შესაბამისობაში მოყვანა“) ენდოცენტრული კონსტრუქცია. წინა-

დადებაში თუ ატრიბუტი წინ უსწრებს ბირთვს, - პოსტპოზიციურია (გამყრელიძე და სხვ., 2003:258).

კოორდინაციულ ენდოცენტრულ კონსტრუქციაში შეიძლება იყოს მაკავშირებელი სიტყვები. ასეთი კონსტრუქცია იქნება კავშირიანი. მაგ., ქალი და კაცი, შემოდგომა და ზამთარი და ა. შ.

კოორდინაციული კონსტრუქციის ნაირსახეობა **აპოზიციური (ლათ. apposition „დანართი“)** კონსტრუქცია, სადაც მწელია განასხვავო, რომელია შემადგენელი ბირთვი და რომელია ატრიბუტი, მაგ., პროფესორი ჭანტურიშვილი, ბატონი დიმიტრი .

ასეთ კონსტრუქციებში, ცხადია, შემადგენელ ბირთვად უნდა ჩაითვალოს საკუთარი სახელი და გვარი, დანარჩენები (პროფესორი, ბატონი) - ატრიბუტებად. ხოლო ისეთ კონსტრუქციებში, სადაც გვაქვს გეოგრაფიული სახელები, მაგ., რუს. река Волга, город Киев და მისთანები, შემადგენელ ბირთვად უნდა ჩაითვალოს საზოგადო სახელი, ატრიბუტად კი - საკუთარი სახელი. „მდინარე ვოლგა“ - რომელი მდინარე? - ვოლგა; „ქალაქი კიევი? - რომელი ქალაქი? - კიევი და მისთ.

ეგზოცენტრული კონსტრუქციები ენებში მრავალფეროვანია და ისინი არ ექვემდებარებიან უნივერსალურ კლასიფიკაციას. ამ კონსტრუქციებში ერთიანდებიან სხვადასხვა მეტყველების ნაწილები. ამიტომ აქ შეიძლება გვექონდეს ზმნური ფრაზების ცენტრები, კავშირიანი, რიცხვითი სახელებისა და სხვა კონსტრუქციები (იქვე, 259-260).

§ 143. გრამატიკა როგორც წარმომშობი მექანიზმი.

წინადადებათა „წარმოქმნა“ და „წარმოშობა“.

წარმომშობ გრამატიკათა თეორიაში (ნოამ ჩომსკი) ასხვავებენ წინადადებათა წარმოქმნასა და წარმოშობას. გრამატიკის მოვალეობაა წარმოშვას წინადადებათა სახეები ანუ განსაზღვროს და გადათვალოს წინადადებები როგორც ენის კუთვნილება, როგორც რეკურსიულად (ინგლ. **recursive** იგივეა, რაც აბრუპტივი) გადათვლითი უსასრულო სიმრავლეები. **სიმრავლე რეკურსულად გადათვლითია** (ინგლ. **recursively enumerable**, რუს. рекурсивно перечислимое), თუ მოცემული სიმრავლის ჩამოსათვლელად არ

არსებობს შესაბამისი წესები. ამ თვალსაზრისით, გრამატიკა შეიძლება გაგებული იქნას როგორც ფუნქცია, რომლის განსაზღვრის არეს შეადგენს ენის წინადადებები (გამყრელიძე და სხვ., 2003:266).

გრამატიკას არ ევალება ლოგიკურ-სემანტიკურ საფუძველზე წინადადებათა წარმოშობა. ყოველივე ეს მეტყველის პრეროგატივაა. ამიტომ ადამიანის მიერ წინადადებების აგების პროცესს უწოდებენ წარმოქმნას (ინგლ. produce, რუს. производить), ხოლო გრამატიკის მიერ წინადადებათა კონსტრუირებას - წარმოშობას (ინგლ. generate, რუს. порождать). ამგვარად, წარმოქმნა ხორციელდება ადამიანების მიერ წარმოქმნილ წინადადებებს შორის სემანტიკურ-ლოგიკურ მიმართებების გათვალისწინებით. ხოლო წარმოშობა ხორციელდება გრამატიკის მეშვეობით, რომელიც არსებული წესების თანახმად წარმოშობს ანუ რეკურსიულად „გადათვლის“ წინადადებებს (გამყრელიძე და სხვ., 2003:266-267).

გრამატიკა თანამედროვე გაგებით არის წარმომშობი მექანიზმი და არა ენობრივი ფაქტების უბრალო ჩამონათვალი, ლინგვისტური მოვლენების კლასიფიკაცია.

წარმომშობი გრამატიკა განისაზღვრება სამი კომპონენტის ერთობლიობით:

1. ამოსავალი, პირველადი საწყისი ელემენტების სასრული სიმრავლე;

2. ამ ელემენტების გაერთიანებისა გარდაქმნის წესების სასრული სიმრავლე;

3. სიმრავლე სტრუქტურების აღწერებისა, რომელთაგან თითოეული შეესაბამება ყოველ წარმომშობილ რთულ ობიექტს - წინადადებას (იქვე, 267).

გრამატიკა ენის წარმომშობი მექანიზმია. იგი წესების სასრული სისტემაა, რომელთა განხორციელებისას პირველადი ამოსავალი ელემენტებისაგან უსასრულოდ ვღებულობთ რთული ობიექტის (წინადადების) დიდ რაოდენობას.

გრამატიკისადმი უპირველესი და ძირითადი მოთხოვნა ისაა, რომ იგი უნდა იყოს სასრული სისტემა. არ შეიძლება, რომ

გრამატიკა იყოს უსასრულო წესებისაგან შემდგარი სისტემა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ძნელი გახდებოდა ადამიანებს შორის ურთიერთობის დამყარება. როგორც გრამატიკა, ასევე გრამატიკული წესებისაგან შემდგარი ენაც სასრული სისტემაა. გრამატიკა წარმოადგენს სინტაქსური სტრუქტურის მათემატიკურ მოდელს.

ლოგიკურად არსებობს ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა გრამატიკის შექმნის შესაძლებლობა. ასეთი გრამატიკები იმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ თითოეულ მათგანს ამოსავალი ობიექტის სიმრავლე სხვადასხვაა და ამ ამოსავალ ობიექტზე წარმოშობილი წესების სისტემაც სხვადასხვა იქნება.

ენათმეცნიერი, რომელიც ქმნის ამა თუ იმ ენის წარმომშობ გრამატიკას, სამწუხაროდ იგი მოკლებულია შეადაროს თავისი გრამატიკა ადამიანის ტვინში არსებული ბუნებრივი ენის სისტემის მოქმედებას. მაგრამ ჩვენ მიერ შედგენილი გრამატიკა შეიძლება საბოლოო შედეგების მიხედვით დაემთხვეს რეალურ ენობრივ სისტემას. ამიტომ წარმომშობი გრამატიკა შეიძლება განვიხილოთ როგორც ენობრივი სისტემის რეალური მოდელი, დინამიკური სისტემა, რომელიც ვერ ასახავს ენობრივი სისტემის შინაგან სტრუქტურულ ორგანიზაციას (გამყრელიძე და სხვ., 2003:267-268).

თითოეული ადამიანის გონში მოთავსებულია ენობრივი სისტემა, რომელიც შეიძლება შევადაროთ შავ ყუთს ანუ ისეთ მოწყობილობას, რომლის შესახებ ჩვენ არ შეგვიძლია რაიმე კომენტარის გაკეთება, მაგრამ მის შესახებ ვიმსჯელებთ მხოლოდ შავი ყუთის გამოსასვლელთან, რომელსაც აქვს შესასვლელიც და გამოსასვლელიც. შავი ყუთის მეთოდს მიმართავენ მაშინ, როდესაც კვლევის ობიექტი მეცნიერისათვის მიუწვდომელია უშუალო დაკვირვებისათვის. ბუნებრივი ენა სწორედ ასეთი რამაა, რომელიც უშუალო დაკვირვებისათვის მეტად მიუწვდომელი რთული სისტემაა. მაგრამ აქაც ერთი რამ უნდა გვახსოვდეს: სოსიურის დებულების თანახმად, შეგვიძლია დავაკვირდეთ არა ენას, არამედ მეტყველებას.

ამა თუ იმ ენაზე წარმომშობი გრამატიკა ენის სტრუქტურის თეორიაა. თუ ენის მოდელი ემთხვევა შავი ყუთის გამოსასვლელ-

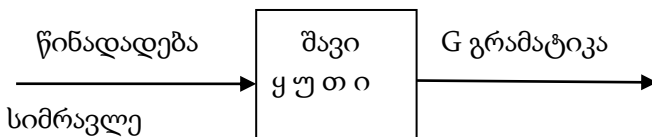
ზე არსებულ გამონათქვამებს, ე. ი. ორივე მათგანი ერთნაირ ობიექტს წარმოშობენ, მაშინ აღნიშნული მოდელი შეიძლება მივიჩნიოთ ენის რეალური სისტემის ადეკვატურად (იქვე, 268).

ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვავოთ წარმომშობი გრამატიკა (ენის სტრუქტურის თეორია) და მისი გამოყენება წინადადებათა სინთეზისა და ანალიზის მექანიზმების შესაქმნელად.

რეალური ენობრივი სისტემის გამოყენების დროს მოსაუბრე ახდენს წინადადებათა სინთეზს, თანამოსაუბრე კი - გამონათქვამების ანალიზს. წარმომშობი გრამატიკა ამ შემთხვევაში ნეიტრალურია მოსაუბრისა და თანამოსაუბრის (მსმენელის) მიმართ, იგი არ ახორციელებს არც სინთეზს და არც ანალიზს. ერთი და იგივე წარმომშობი გრამატიკა შეიძლება გამოვიყენოთ როგორც სინთეზის, ისე ანალიზის მექანიზმების შესაქმნელად, რომლებშიც მიმდინარე პროცესები ახდენენ იმის იმიტაციას (ლათ. **imitation** „ზუსტი მიბაძვა“, „მომსგავსება“), რაც მოსაუბრესა ან თანამოსაუბრეში მიმდინარეობს ბუნებრივი ენის ფუნქციონირებისას.

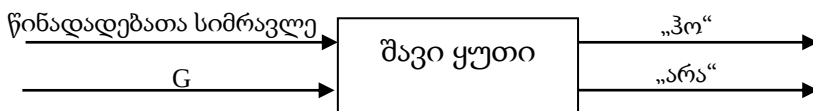
§ 144. წარმომშობი გრამატიკების თეორია და მათი შეფასების კრიტერიუმები

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ერთი ენისათვის დასაშვებია რამდენიმე წარმომშობი გრამატიკის შექმნა, რაც განპირობებულია მოცემული ენობრივი სისტემისათვის სხვადასხვაგვარი მოდელეზის შექმნის შესაძლებლობით. მეტყველების დროს მოსაუბრე და თანამოსაუბრე ამ რამდენიმე შესაძლებლობებიდან ირჩევენ ერთ-ერთს. ეს არჩევანი სხვადასხვა კრიტერიუმებით განისაზღვრება. არსებობს ზოგადენათმეცნიერული მეტათეორია, რომელიც ახდენს რამდენიმე წარმომშობი გრამატიკიდან ალტერნატიულ კრიტერიუმებს. ამიტომ ასეთი მეტათეორია შორეულ პერსპექტივაში მიზნად ისახავს ისეთი მოდელეზის აგებას, რომლებსაც შავი ყუთის შესასვლელში ექნებათ წინადადებათა სიმრავლე, ხოლო გამოსასვლელში კი ამ წინადადებათა გრამატიკა:

სქემა 24.

მეორე მოდელის მოწყობილობა გულისხმობს შავი ყუთის შესასვლელზე წინადადებათა სიმრავლეს და მათ წარმომშობ გრამატიკას, ხოლო გამოსასვლელზე გვაქვს „ჰო“ ან „არა“, სადაც „ჰო“ ნიშნავს, რომ შესასვლელზე მოცემული გრამატიკა წარმოშობს ამ ენის წინადადებებს და „არა“ კი ნიშნავს, რომ იგი ვერ წარმოშობს ამ წინადადებებს.

სქემა 25.

მიზნის მიღწევა შეიძლება კიდევ უფრო ადვილი მოდელის შექმნის შედეგად, კერძოდ, შესასვლელში გვექნება წინადადებათა სიმრავლე და რამდენიმე სახის წარმომშობი გრამატიკა, ხოლო გამოსასვლელში მოცემულ გრამატიკებს შორის ერთ-ერთის არჩევანის შესაძლებლობა:

სქემა 26.

(დაწვრ. იხ. გამყრელიძე, 2003 : 270 და შმდ.).

§ 145. ტრანსფორმაციული გრამატიკა და ლინგვისტური თეორიის დონეები

ესა თუ ის წესი, რომელიც ენის სტრუქტურის განხილულ მოდელებში გვხვდება, შეიძლება წარმოვიდგინოთ ასეთი ზოგადი ფორმულით:

$$\Phi_1 \Phi_2 \dots \Phi_n \rightarrow \Psi,$$

სადაც Φ_1 და Ψ ნებისმიერი მიმდევრობები იქნება, ხოლო სიმბოლო „ $\rightarrow$ “ ნიშნავს იმას, რომ თუ დერივაციის პროცესში წარმოიშობა $\Phi_1 \dots \Phi_n$ მიმდევრობები, მაშინ დერივაციის რომელიმე საფეხურზე არ შეიძლება არ წარმოიშვას Ψ სტრუქტურაც, ე. ი. $\phi_1 \dots \phi_n$ მიმდევრობები დერივაციის დროს აჩენენ Ψ მიმდევრობასაც (გამყრელიძე და სხვ., 2003:323).

ახლა წარმოვიდგინოთ ისეთი მოდელი, რომელიც ორ სინტაქსურ კომპონენტს შეიცავს, ვთქვათ: 1. (E, F)-კომპონენტი და 2. T-კომპონენტი. ეს არის ტრანსფორმაციული (ლათ. **transformatio** „გარდაქმნა“, „სახეცვლილება“) წესების ერთობლიობა, რომელსაც აქვს ასეთი ზოგადი სახე:

$$\Phi_1 \dots \Phi_n > \Psi,$$

სადაც n ყოველთვის მეტია წინამდებარე კომპონენტზე, ხოლო Φ და Ψ წარმოადგენენ არა სიმბოლოთა მიმდევრობებს, არამედ C-მარკერებს (მარკერები ისეთი წესების სისტემებია, რომელთა მეშვეობით სიმბოლოთა რომელიღაც მიმდევრობები გარდაიქმნება სიმბოლოთა სხვა მიმდევრობებად), ანუ დიაგრამებს, რომლებიც მიმდევრობათა შემადგენლურ სტრუქტურას ასახავენ (იქვე, 323).

(E, F) და T-კომპონენტების ერთობლიობას ეწოდება ტრანსფორმაციული გრამატიკა (დაწვრ. იხ. იქვე, 324-326).

ენის წარმომშობ გრამატიკულ მოდელებში სხვადასხვა დონე განირჩევა: უშუალო შემადგენლური დონე, ტრანსფორმაციული დონე, მორფოფონემური დონე, გრამატიკული დონე, რომელიც განსაზღვრავს ისეთი წესების ერთობლიობას, რომელთა მიხედვით წინადადებების წარმოდგენა ყოველ დონეზე მოცემულია საწყისი ელემენტების სასრული სიმრავლე (იქვე, 326).

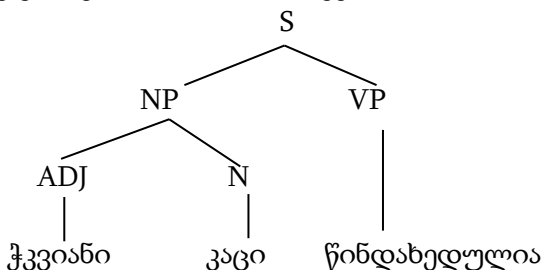
§ 146. სიღრმისეული და ზედაპირული სტრუქტურები

წარმომშობ გრამატიკათა ავტორი ამერიკელი ენათმეცნიერი ნოამ ჩომსკი ცდილობდა სინტაქსი აეგო წმინდა ფორმალურ საფუძველზე. მან ენის მეტათეორიის საგნად მიიჩნია სინტაქსისა და სემანტიკას შორის მიმართებების დადგენა.

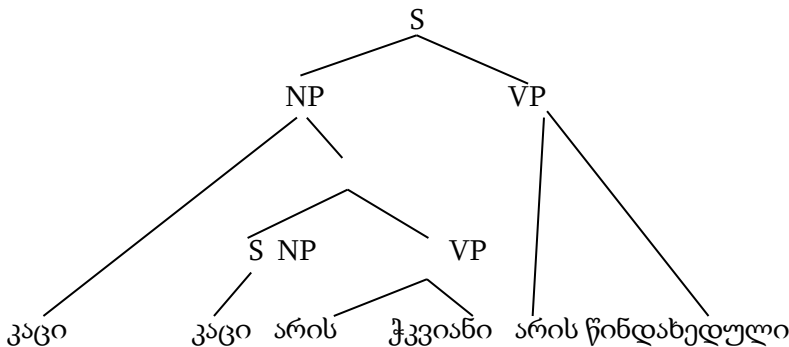
ნ. ჩომსკის თეორიაში წინადადების შემადგენელთა სინტაქსური ფუნქცია ორი აუცილებლობით განისაზღვრება: 1) ინფორმაცია, რომელსაც იძლევა გამოხატულების პლანი, ენის ფონემური სისტემა; 2) კომპეტენცია, ანუ ენის ლექსიკის ცოდნა და სინტაქსის ფლობა, რომელიც გვაძლევს საფუძველს დავადგინოთ შემადგენლებს შორის არსებული მიმართებები (გამყრელიძე და სხვ., 2003:327).

წარმომშობ გრამატიკათა მოდელებში წინადადების ორი ტიპის ფრაზობრივ მახასიათებლებს გამოყოფენ: **სიღრმისეულ და ზედაპირულ სტრუქტურებს**. ყოველი ზედაპირული სტრუქტურა დაკავშირებულია ბგერით მხარესთან, ხოლო სიღრმისეული სტრუქტურა უფრო აბსტრაქტული ხასიათისაა, ამიტომ მას კავშირი აქვს უფრო მეტად სემანტიკასთან. ფონეტიკური დონე მაქსიმალურად ზედაპირულია, ხოლო სემანტიკური დონე - მაქსიმალურად სიღრმისეულია.

ტრანსფორმაციული წესების მეშვეობით ხდება სიღრმი-სეული სტრუქტურებიდან ზედაპირული სტრუქტურების ტრანსფორმაცია. მოვიყვანოთ ასეთი მაგალითი: ჭკვიანი კაცი წინდახედულია. ეს გამონათქვამი ზედაპირულ სტრუქტურაში განიხილება, სადაც გვექნება ზედაპირული სუბიექტი - **ჭკვიანი კაცი** და ზედაპირული პრედიკატი - **წინდახედულია**. ყოველივე ეს შეიძლება ასე გამოვსახოთ: სქემა 27.

სიღრმისეულ სტრუქტურაში კი გვექნება:

სქემა 28.

სრული გრამატიკა, ნოამ ჩომსკის აზრით, უნდა შეიცავდეს სემანტიკური ინტერპრეტაციის ურთულეს წესებს, მაგრამ ასეთი წესების ჩამოყალიბებისათვის მეცნიერება ჯერ კიდევ არ არის მზად, რადგან მრავალი სადავო და ბუნდოვანი საკითხები უკავშირდება ამ პრობლემას. ამ საკითხების მოგვარებაში, პირველ ყოვლისა, ხელს გვიშლის ომონიმური და სინონიმური შემთხვევები.

სიღრმისეულ და ზედაპირულ სტრუქტურაზე ზეგავლენას ახდენს სიტყვათა წყობა, ქვემდებარისა და დამატების პოზიცია წინადადებაში და ა. შ. (შდრ. ბულგ. Наташа обича Олга „ნატაშას უყვარს ოლგა და Олга обича Наташа „ოლგას უყვარს ნატაშა“ ან რუს. Мать любит дочь „დედას უყვარს შვილი“ და Дочь любит мать „შვილს უყვარს დედა“; Рабочие строят дом „მუშები აშენებენ სახლს“ და Дом строится рабочими „სახლი შენდება მუშების მიერ“ და მისთანები).

§ 147. ნოამ ჩომსკის „სტანდარტული მოდელი“ და თანამედროვე სინტაქსი

ენის მატარებლებს აქვთ უნარი გაიგონ ის დიდი რაოდენობა წინადადებებისა, რომლებიც მათ არასოდეს გაუგონიათ და არც არასოდეს წარმოუთქვამთ. მაგრამ ენის ყოველ მატარებელს შესწევს აგრეთვე უნარი უსასრულოდ წარმოქმნას წინადადების დიდი რაოდენობა, რომლებიც გასაგები იქნება ამ ენის მატარებელთა ყველა ნორმალური წევრისათვის. ბუნებრივია, რომ ყოველივე ეს ხდება სინქრონიზაში, როდესაც ენობრივი ცვლილებები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არ ხდება.

პროცესები, ცვლილებები და გარდაქმნები დამახასიათებელია ენაში არა მხოლოდ დიაქრონიისათვის, არამედ ისინი დამახასიათებელია აგრეთვე თვით ენობრივი სისტემისათვის. ყოველი დიაქრონიული სისტემის ცვლილება იწვევს სინქრონიული სისტემის (არა მთლიანი სისტემის!) რომელიმე ელემენტის უმნიშვნელო ცვლილებას.

შვეიცარიელი ლინგვისტი ფერდინანდ დე სოსიური ამ მიმართებით გვეუბნება, რომ „დიაქრონიული ფაქტები სისტემის შეცვლას არ ცდილობენ. არ არსებობს წინასწარი განზრახვა მიმართებათა ერთი სისტემიდან მეორეში გადასვლისა. ცვლილება ეხება არა მოწესრიგებულ მთლიანობას, არამედ მის ელემენტებს“ (სოსიური, 2002:90).

ლინგვისტიკაში ფეხი მოიკიდა სოსიურიდან მოყოლებულმა თვალსაზრისმა, ერთი მხრივ, სინქრონიისა და სტატიკის, ხოლო მეორე მხრივ, დიაქრონიისა და დინამიკის იგივეობის შესახებ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:329). რაც შეეხება სინქრონიისა და სტატიკის არა იდენტურობის შესახებ, ეს თვალსაზრისი უფრო ძველია, ვიდრე ფერდინანდ დე სოსიურის დებულება, რომელიც მომდინარეობს გერმანელი ენათმეცნიერისა და ფილოსოფოსის ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტისაგან, რომლის მეცნიერული მოღვაწეობა აღინიშნა XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის პირველ მესამედში (იქვე, 330).

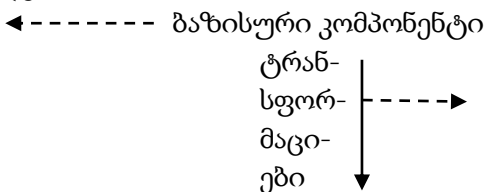
ჰუმბოლდტის თანახმად, ბუნებრივი ენა ადამიანის მუდმივი თანამგზავრია და თან განვითარებადიც, რომ „თავისი

მოქმედებითი არსის მიხედვით ენა არის რაღაც მუდმივი და ამასთან ერთად ყოველ მოცემულ მომენტში გარდამავალი „... ენა მოღვაწეობის პროდუქტი (Ergon) კი არ არის, არამედ მოღვაწეობა (Energeia)“ (ჰუმბოლდტი, 1984:70).

ამგვარად, ენა უნდა იქნას გაგებული და განსაზღვრული არა მხოლოდ ისე, როგორც სოსიურის დებულება გვეუბნება, რომ იგი ნიშანთა სისტემაა, არამედ „აგრეთვე როგორც სისტემა წესებისა, რომელთა განხორციელების შედეგად ამოსავალი, საწყისი ობიექტების რაღაც სასრული სიმრავლიდან (სიღრმისეული სტრუქტურიდან, - ნ. ჭ.) მიიღება უსასრულოდ დიდი რაოდენობა რთული ოდენობისა - გამონათქვამებისა და წინადადებებისა. სწორედ ასეთ თვალსაზრისს ეფუძნება წარმომშობ გრამატიკათა ნოამ ჩომსკისეული თეორია (გამყრელიძე და სხვ., 2003:230-231).

ამიტომ ნოამ ჩომსკის „სტანდარტული მოდელი“ შედგება არა მარტო სინტაქსური და ფონოლოგიური კომპონენტებისაგან, არამედ სემანტიკური კომპონენტებისაგანაც. მისი ძირითად „ბაზისურ“ ნაწილში მოცემულია უშუალო შემადგენლური წესები და ლექსიკონი, რომელშიც სიტყვები ხასიათდება სინტაქსური, ფონოლოგიური და სემანტიკური ინტერპრეტაციებით. სიტყვები მოთავსებულია ამა თუ იმ კლასში, რომელიც მეტყველების ნაწილების მსგავსია.

„სტანდარტული მოდელის“ სემანტიკურ ნაწილში მოცემულია სიღრმისეული სტრუქტურების შინაარსობრივი ინტერპრეტაციები, გამონათქვამთა შინაარსის პლანის დახასიათება, ხოლო ფონოლოგიური ნაწილი იძლევა ზედაპირული სტრუქტურების ბგერით დახასიათებას და ა. შ. აღნიშნული მოდელი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

სქემა 28.

ახალმა თეორიულმა გრამატიკებმა უნდა გამორიცხოთ ენაში უაზრო გამონათქვამები, ახსნას და განმარტოს სიტყვათა ლექსიკურ მნიშვნელობებთან დაკავშირებული ომონიმის შემთხვევები, მოგვცეს სინტაქსის დაკავშირება როგორც სემანტიკასთან, ისე ფონოლოგიასთან.

თანამედროვე თეორიათა უმრავლესობა იხილავს წინადადებათა შემადგენელი ნაწილების მნიშვნელობათა მიმართებას ერთმანეთთან. აგრეთვე მთელი წინადადების მნიშვნელობასთან მიმართებასაც. არსებობს სხვადასხვა ტიპის გრამატიკები (გამყრელიძე და სხვ., 2003:332).

თ ა ვ ი ო ც დ ა მ ე ე რ თ ე ენათა ტიპოლოგიური, არეალური და გენეალოგიური კლასიფიკაციები

§ 148. ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები

ევოლუციის პროცესი სხვადასხვა ენაში ერთნაირი როდია, თუმცა ამის შესახებ არსებობს განსხვავებული თვალსაზრისიც, რადგან ენებს შორის მსგავსებაც არის და განსხვავებაც.

თანამედროვე ლინგვისტური გაგებით არ არსებობს მსოფლიოში ორი ერთნაირი სტრუქტურის, ერთნაირი აგებულების ენა და არც სოციალური თვალსაზრისით ორი სრულიად თანასწორი ენა. „ენები თანასწორია მხოლოდ ღმერთისა და ლინგვისტის წინაშე“, - შენიშნავს ერთი ამერიკელი მკვლევარი, - არ არის თანასწორობა ინგლისურ ენასა და ინდიელთა ტომის მომკვდავ

ენას შორის“ (იხ. Мечковская, 2001:117). თავისი ავტორიტეტისა და მნიშვნელობის მიხედვით ენები შეიძლება ასე დავაჯგუფოთ:

1. მსოფლიო მნიშვნელობის ენები. ეს არის სახელმწიფოთა-შორისო და ეთნოსშორისო ენები, რომლებსაც ოფიციალურად მინიჭებული აქვთ როგორც გაეროს სამუშაო სტატუსი. ეს ენებია: არაბული, ესპანური, ინგლისური, რუსული, ფრანგული და ჩინური.

მსოფლიო მნიშვნელობის ენათა სურათი საკმაოდ ცვალებადია. ევროპაში, ხმელთაშუაზღვის არეალსა და ახლოაღმოსავლეთში პირველ მსოფლიო ენად ითვლებოდა კლასიკური ბერძნული. ელინიზმის ეპოქაში (IV ს. ძვ. წელთ.) ბერძნული ენა გავრცელებული იყო ელინურ სახელმწიფოებში (მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ აფრიკაში). ძვ. წელთ. III-IV საუკუნეებში ქ. ალექსანდრიაში მოხდა ძველი აღთქმის თარგმანი, ხოლო ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნეში ბერძნულ ენაზე ითარგმნა ახალი აღთქმა. გვიან კი ლათინური ენა გახდა მეორე მნიშვნელობის მსოფლიო ენა. ბერძნული ენის შემდეგ ლათინური ენა გამოცხადდა ქრისტიანული სამყაროს, სკოლებისა და მეცნიერების მეორე მსოფლიო ენად. ამიტომ რელიგიური სწავლება მთელი ევროპის ქვეყნებში, აგრეთვე სლავურ ქვეყნებშიც მიმდინარეობდა ლათინურ ენაზე X საუკუნემდე.

პირველი გეოგრაფიული აღმოჩენების შემდეგ მსოფლიო მნიშვნელობის ენების სურათი კიდევ უფრო ჭრელი გახდა. ბერძნულმა და ლათინურმა ენებმა ადგილი დაუთმეს პორტუგალიურ ენას. ეს მოხდა XVI-XVII საუკუნეებში, ხოლო XVIII საუკუნეში წინა პლანზე წამოიწია ფრანგული ენა, რომელიც გახდა ევროპული სახელმწიფოების როგორც მოდური ენა; XIX საუკუნეში კი ფეხი მოიკიდა ინგლისურმა ენამ, რომელიც XX საუკუნეში გახდა საპლანეტაშორისო ენა.

2. მეორე ჯგუფის ენებია საერთაშორისო და ეთნოსშორისო ურთიერთობის ენები, რომლებსაც აქვს გამოყენების იურიდიული სტატუსი სახელმწიფო ან ოფიციალური ენის დაშვებისა მთელი რიგ სახელმწიფოებში. ასეთი ენებია: პორტუგალიური, მალაიურ-ინდონეზიური (მალაის არქიპელაგში, ფილიპინებსა და სხვა),

ვიეტნამური (ვიეტნამში ვიეტნამელი და სხვა ხალხების ოფიციალური სახელმწიფო ენა); გარდა ამისა, ეს უკანასკნელი გამოიყენება როგორც ოფიციალური სახელმწიფო ენა კამბოჯაში, ლაოსში, ტაილანდსა და სხვა ქვეყნებში.

3. სახელმწიფო (ეროვნული) ენები, რომლებიც აღიარებული არიან როგორც სახელმწიფო ენებად ერთ რომელიმე სახელმწიფოში, მაგ., ქართული, სომხური, აზერბაიჯანული, ლიტვური, ლატვიური და ა. შ. ენები.

4. რეგიონალური ენები, რომლებსაც აქვთ საკუთარი დამწერლობა, მაგრამ მათ არ აქვთ სახელმწიფო სტატუსის ფუნქცია მინიჭებული. ტიბეტური ენა (ჩინეთის რესპუბლიკა), ნიგერიაში, სადაც 80 მილიონამდე ადამიანი საუბრობს 200 ენაზე, მაგრამ ოფიციალურ სახელმწიფო ენად გამოცხადებულია ინგლისური ენა, ხოლო ბრეტონული და პროვანსული ენები - საფრანგეთში და ა. შ.

5. ცალკეულ სახელმწიფოებში ეთნიკურად არსებული მცირე ჯგუფის ენები, რომლებსაც არ გააჩნია დამწერლობა, მაგ., სვანური, მეგრული, ლაზური და ა. შ. მას უწოდებენ ადგილობრივ ენებს (დაწვრ. იხ. Мечковская, 2001:118-123).

თანამედროვე სამყაროს ყველა ხალხი იყენებს იმ კომუნიკაციურ მონაპოვარს, რომელსაც დამწერლობა ჰქვია. „დამწერლობა ავითარებდა და ამდიდრებდა ენას, მაღლა სწევდა მის პრესტიჟს უმწერლობო ენების მეზობელთა თვალში“ (Мечковская, 2001 : 128). დამწერლობის წარმოშობასთან ერთად ყალიბდება, იხვეწება ნორმირებული ლიტერატურული ენა, საბოლოო პერსპექტივაში იგი ხდება ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხის ყველა დიალექტისა და შემადგენელი ფენებისათვის კომუნიკაციის საერთო საშუალება (იქვე, 128). მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ყველა ხალხს გააჩნია საკუთარი დამწერლობა. არა, ეს ასე არ არის. ხალხთა უმრავლესობა სარგებლობს სხვათა დამწერლობით.

დედამიწაზე 5-6 ათასამდე მეტ ენას ითვლიან, აქედან დაახლოებით 600-650 ენას აქვს დამწერლობა. დასამოწმებელ წყაროდ დამწერლობის რაოდენობის განსაზღვრისა იყენებენ ბიბლიის თარგმანს. ბიბლიის თარგმანის ინსტიტუტის (სტოკ-

გოლმი) მონაცემებით 1998 წელს არსებობდა ახალი აღთქმის 600-მდე თარგმანი და 366-მდე მთელი ბიბლიის თარგმანი. რაც შეეხება ბიბლიის ცალკეული წიგნების თარგმანს, მასთან ერთად მკვდარი ენებისა, თარგმანის რიცხვი 1545-მდე აღწევს (იქვე, 128).

ენათა კლასიფიკაციის რეალიზება საჭირო გახდა იმიტომ, რომ ენათა სტრუქტურული დახასიათებისას აღმოჩნდა ერთი ენის ნიშან-თვისება სხვა ენებშიც, საკმაოდ შესამჩნევი გახდა ენათა შორის მეტ-ნაკლებად მსგავსებანიც და განსხვავებანიც. მსგავსებანი შეიმჩნეოდა ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგში: ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, სემანტიკური თვალსაზრისით. ენათმეცნიერებაში დაისვა საკითხი, თუ რის საფუძველზე ჩნდება ენებში ასეთი მსგავსებანი, არის თუ არა ენებს შორის ნათესაური კავშირი თუ სხვა რამ. ამიტომ საჭირო გახდა მომხდარიყო ენათა სტრუქტურული ანალიზი და მათი ერთმანეთთან შედარებითი ანალიზის საფუძველზე გამოვლენილიყო ენათა ნათესაობა თუ არანათესაობა, ხომ არ მოახდინეს ენებმა ერთმანეთზე ზეგავლენა და ამ ზეგავლენის საფუძველზე გაჩნდა მსგავსება და ა. შ.

აქედან გამომდინარე ჩამოყალიბდა ენათა სხვადასხვა კლასიფიკაცია. გასული საუკუნეებიდან ყველაზე უფრო ცნობილია ენათა ორი სახის კლასიფიკაცია. ესენია: ენათა მორფოლოგიური და გენეალოგიური კლასიფიკაციები. მაგრამ მეცნიერები ენებს შორის იმდენ მსგავსებას ხედავდნენ, რომ სანამ მოხდებოდა ენათა მორფოლოგიური ან გენეალოგიური კლასიფიკაცია, ზოგადი ფილოსოფიური გრამატიკების შედგენა იწყეს.

XVII საუკუნეში იყო პირველი მცდელობა შექმნილიყო „უნივერსალური გრამატიკა“ ლოგიკის კატეგორიებზე დაყრდნობით, რადგან ლოგიკა ერთია, გრამატიკაც შეიძლება ყოფილიყო ერთადერთი, როგორც გრამატიკა საყოველთაო ყველა არსებული ენისათვის. მაგრამ ასეთი რამ შეუძლებელი იყო, რადგან არ არსებობს მსოფლიოში ორი ზუსტად ერთნაირი სტრუქტურის ენა. ენები სწორედ სტრუქტურულად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, თუმცა ფუნქციურად ისინი ერთმანეთის გვერდით დგანან

ენობრივი ნიშნის ლინგვისტური ღირებულების თვალსაზრისით (დაწვრ. იხ. ჭყონია, 2012:41-46 და 264- 267).

ენათმეცნიერებაში ძირითადად გამოიკვეთა ენათა მორფოლოგიური და გენეალოგიური კლასიფიკაცია. განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

§ 149. ენათა ტიპოლოგიური, ანუ მორფოლოგიური კლასიფიკაცია

ტიპოლოგიური ლინგვისტიკა გულისხმობს ენათა კლასიფიკაციას მათი საერთო ნიშან-თვისებების მიხედვით. მისი საბოლოო მიზანია დაადგინოს ენებს შორის მსგავსი და განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები, ენათა შედარების საფუძველზე გამოავლინოს, ე. წ. უნივერსალური ნიშან-თვისებები. **უნივერსალურია ისეთი ნიშან-თვისებები, რომლებიც დამახასიათებელია ან ყველა ენისათვის, ან რამდენიმე ენისათვის.** მაგ., ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემების, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელების, რიცხვითი სახელების ან მხოლოდ არამოტივირებული ან მოტივირებული სახელების და ა. შ. არსებობა.

არ არსებობს ენა მსოფლიოში, რომელშიც გვექონდეს მხოლოდ ხმოვნები ან მხოლოდ თანხმოვნები, ორივე მათგანი აუცილებელია ნებისმიერ ენაში, რადგან ხმოვნების არსებობით სიტყვებს წარმოვთქვამდით ენაში მხოლოდ პირის გაღებით და ვერ დავხურავდით მას, ხოლო მარტო თანხმოვნებისას, პირიქით, - პირს ვერ გავაღებდით.

ენა ჩვენი გონიდან ძირითადად გამოდის მეტყველების საშუალებით, მეტყველებისას კი საჭიროა სახეზე გვყავდეს როგორც მოსაუბრე, ისე თანამოსაუბრეც, რომელთა გარეშე კომუნიკაცია არ შედგება. ამიტომ შესაბამისად ყველა ენაში უნდა გვექონდეს პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა გამომხატველი ფორმები. რაც შეეხება მესამე პირის ნაცვალსახელებს, ისინი ზოგიერთ ენაში შეიძლება არ არსებობდნენ, რადგან საუბარი „არ ითხოვს“ პირის ან საგნის თანაარსებობას და ა. შ. როგორც ვხედავთ, ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემა, პირველი და მეორე

პირის ნაცვალსახელები და მისთანები ენაში უნივერსალური ნიშნებია.

ენებს შორის სტრუქტურული მსგავსებანი რომ არსებობს, ამას ადამიანები უმძველესი დროიდან ამჩნევდნენ, მაგრამ ამით მეცნიერები დაინტერესდნენ განსაკუთრებით მე-19 საუკუნეში, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა, ე. წ. ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას.

ტერმინი „მორფოლოგიური“ დაერქვა ამგვარ კლასიფიკაციას იმიტომ, რომ ენათა შედარებისას მხედველობაში გვაქვს სიტყვის მორფოლოგიური დონე, სიტყვის მორფოლოგიური (მორფემათა) აგებულება, ე. ი. ენათა ტიპოლოგიური გამოკვლევები.

ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ცნობილია XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე. ამ პერიოდისათვის ენათმეცნიერებაში თვალსაჩინო ადგილი უჭირავთ ცნობილ მეცნიერებს: ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტს, ძმებს ფრიდრიხ და ავგუსტ შლეგელებს და ავგუსტ შლაიხერს..., რომელთა თვალსაზრისით, არსებობს ენათა კლასიფიკაციის ოთხი ტიპი.

ფრიდრიხ შლეგელმა (1778-1829 წ. წ.) თავის ნაშრომში „ინდოელების ენისა და სიბრძნის შესახებ“ (1808 წ.) ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ორი ტიპი მოგვცა: ფლექსიური და აფიქსალური. იგი „ცდილობდა დაემტკიცებინა ფლექსიური ენების უპირატესობა აფიქსალურ ენებთან შედარებით“ (ნებიერიძე, 1991:296).

ფრ. შლეგელის ძმამ - ავგუსტ შლეგელმა ენათა ორ ტიპს დაამატა მესამე ტიპიც, რომელსაც უწოდა „ამორფული“ (ბერძნ. **amorphé** „უფორმო“). ამორფულ ენად იგი მიიჩნევდა ჩინურ ენას, სადაც სიტყვები შიშველ ძირებს წარმოადგენენ (ყოველგვარი ფლექსიისა და აფიქსაციის გარეშე).

შემდგომში არც ავგ. შლეგელის კლასიფიკაცია აღმოჩნდა სრული. გერმანელმა მეცნიერმა და სახელმწიფო მოღვაწემ ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა (1767-1835 წ.წ.) ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ოთხი ტიპი მოგვცა. თავდაპირველად ჰუმბოლდტმა ენები დაყო ორ ჯგუფად. ესენია: ანალიზური და სინთეზური ენები. ანალიზურ ენებს სხვაგვარად უწოდებენ იზო-

ლირებულ, ანუ ამორფულ, ძირეულ ენებს. სინთეზური ენებიდან ჰუმბოლდტმა გამოყო აგლუტინაციური და ფუზიური, ანუ ფლექსიური ენები, ხოლო აგლუტინაციურიდან - არაინკორპორაციული და ინკორპორაციული ენები. მოკლედ დავახასიათოთ თითოეული მათგანი:

I. იზოლირებული, ანუ ძირეული ენები (ჩინური, ვიეტნამური, ბირმული, ანნამური და სხვა), რომლებიც წარმოდგენილია უცვლელი ძირებით, რომ ყოველი ძირი არ შეიცავს არც ერთ აფიქსს (სუფიქსებსა და პრეფიქსებს...). ასეთი ენები მორფოლოგიურად არ იცვლებიან და სიტყვათა ურთიერთმიმართება ხდება წინადადებაში მათი ადგილმდებარეობით, დამხმარე მეტყველების ნაწილების მეშვეობით, ტონური მახვილითა და ინტონაციით. ამიტომ იზოლირებულ, ანუ ძირეულ ენებს სხვაგვარად უწოდეს კიდეც „ამორფული“ (უფორმო) ენები (შდრ. ჩინ. „ჩა ვოზუზე“ – „მე ჩაის არა ვსვამ“, სადაც წარმოდგენილია მხოლოდ სიტყვათა ძირები ჩა („ჩაი“), ვო („მე“), ზუ („არა“) და ზე („სასმელი“).

ძირეულ (ამორფულ, ანალიზურ, იზოლირებულ) ენებს უპირისპირდებიან **სინთეზური ენები** (II ტიპი ზოგადად), რომლებიც იყოფიან **ფუზიურ, ანუ ფლექსიურ და აგლუტინაციურ ენებად**.

II. ფუზიური (ინგლ. *fusion*) სიტყვის ძირთან მრავალმნიშვნელობიანი აფიქსების ისეთი შერწყმა, რომელიც მორფემებს შორის ზღვარს შლის, ანუ ფლექსიური ენები, რომლებიც გრამატიკული მნიშვნელობის გამოსახატავად იყენებენ როგორც გარეგან ფლექსიას აფიქსების სახით ბრუნებასა და უღლებაში, ასევე შინაგან (ფუძისეულ ხმოვანთა და თანხმოვანთა მონაცვლეობა). მაგალითად: გერმ. *der Vater* „მამა“, *die Väter* „მამები“ (წარმოითქმება როგორც „feter“); რუს. *я* „მიმაქვს“, *ношу* „დამაქვს“, *касаюсь* „ვეხები“, *коснусь* „შევეხები“ და ა. შ.

ფლექსიურ ენებს განეკუთვნება ინდოევროპული, სემიტური, ქამიტური და სხვა ენები.

III. აგლუტინაციურ, ისევე როგორც ფლექსიურ ენებს ახასიათებს ფუძეზე აფიქსების დართვა (ე. ი. გარეგანი ფლექსია) და ფუძისეულ ხმოვანთა მონაცვლეობა (შინაგანი ფლექსია),

მაგრამ ფუზიური ენებისაგან განსხვავებით, აგლუტინაციურ ენებში აფიქსები სტანდარტულია ანუ ერთმნიშვნელობიანი. აგლუტინაციურ ენებს განეკუთვნება კავკასიური ენები, თურქულ ენათა ოჯახში შემავალი ენები და სხვა. მაგ., გუშინ მესტუმრა ერთ-ი ჩემ-ი ძველ-ი მეგობარ-ი; ერთ-მა ჩემ-მა ძველ-მა მეგობარ-მა ახალი ამბავი მომიყვა (აღნიშნულ წინადადებებში -ი და -მა სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვის მაჩვენებლებია და მეტი არაფერი); გრებს (აწმყოს ფორმაა), ხოლო გრიხა (ნამყო დროისა), სადაც გვაქვს ფუძისეული ხმოვნის მონაცვლეობა (ანუ შინაგანი ფლექსია).

თურქულ ენაში, ისევე როგორც ქართულში, აფიქსებს აქვს მხოლოდ მონოსემიური სტანდარტული მნიშვნელობა, მაგ., მრავლობითი რიცხვის გამომხატველი აფიქსია -lar / -ler -ორი ფორმანტით გადმოიცემა, რადგან თურქულ ენაში გვაქვს სინჰარმონიზმი (იხ. ზემოთ: ფონეტიკური პროცესები), მაგ., oda-lar „ოთახები“, ev-ler „სახლები“ და ა. შ.

კავკასიურ და თურქულ ენებში აფიქსები ისე მჭიდროდ არ არის შერწყმული სიტყვის ძირთან, ასე რომ, მორფემებს შორის საზღვრები იოლი შესამჩნევია. ამიტომ ლათინურად **agglutinatio** ნიშნავს „შეწებებას“, ხოლო **fusio** – „შედუღებას“. ტერმინები შესაბამისად არის შერჩეული, რადგან სიტყვის ძირზე „მიწებებუ-ლი“ აფიქსი უფრო ნათლადაა გამოკვეთილი და აშკარად ჩანს მორფემათა საზღვრები, ვიდრე სიტყვის ძირზე აფიქსის „შედუღებისას“. თუმცა ასე არ არის ყოველთვის. ფლექსიურ ენებში ზოგჯერ მკვეთრად ჩანს მორფემათა საზღვრები, მაგ., რუს.: при-ход-и-ть, у-ход-и-ть, у-ход, за-ход-и-ть, пере-ход, вы-ход და ა. შ.

ანალიზურ (ამორფულ, ძირეულ) ენებს, აგლუტინაციური და ფლექსიური ენებისაგან განსხვავებით არ გააჩნია მორფოლოგია, რადგან ისინი გრამატიკულ ფორმათა საწარმოებლად არ იყენებენ აფიქსებს, ისინი უფორმო ენებია.

IV. აგლუტინაციური ენების განშტოებას წარმოადგენენ, ე. წ. **ინკორპორაციული** ენები (ინგლ. incorporation). ეს არის სიტყვის წარმოების განსაკუთრებული ხერხი, რომლის დროსაც ხდება სიტყვათა ძირების შეერთება დამხმარე ელემენტების მეშვეობით

როგორც ერთიანი წინადადებისა. ინკორპორაციულ ენებს ახასიათებს არა სიტყვათა მორფოლოგიური აგებულება, არამედ მათი გაერთიანება წინადადებაში ერთ სიტყვად ზმნის გარშემო (ახვლედიანი, 1972 : 290). მაგ., თურქული გამოთქმა *evlirimizdekiler* აღნიშნავს „ჩვენს სახლებში მყოფნი“, სადაც *evler* „სახლები“-ა, *imiz* – „ჩვენ“, *de* – „ში“, *ki* – „რომლებიც“, *ler* „ვიმყოფებით“, „ვართ“ (მრავლობითობის გამომხატველი აფიქსი); ჩრდილო ამერიკის ერთ-ერთი ენის - ჩინუკ ენის - სიტყვათშეერთება **i-n-i-á-l-u-d-am** გამოხატავს მთლიან წინადადებას - „მე მოვედი, რომ მივცე ეს მას“, სადაც *-d-* ნიშნავს „მიცემას“, თავკიდური *i-* ახლო წარსულ დროს, *-n-* - მხოლოდითი რიცხვის პირველ პირს, შიგნითა *-i-* - ნაცვალს-ახელობრივ ობიექტს „ეს“, *-a-* - მეორე ნაცვალსახელობრივ ობიექტს „მას“ - მდებრობითი სქესისას, *-l-* - მიუთითებს, რომ *-a-* ირიბი დამატებაა, *-u-* - მოქმედების მიმართულებას მოლაპარაკის იქით, *-am* - მოლაპარაკის მოძრაობას რაიმე მიზნით (იქვე, 290). მოცემულ წინადადებაში ნაცვალსახელები ჩართულია ზმნაში როგორც დამატება-ობიექტები. გარდა ამისა, ენაში გვაქვს ისეთი წინადადებები, სადაც ზმნის არეალში ჩართულია არსებითი სახელები (ახვლედიანი, 1972:290).

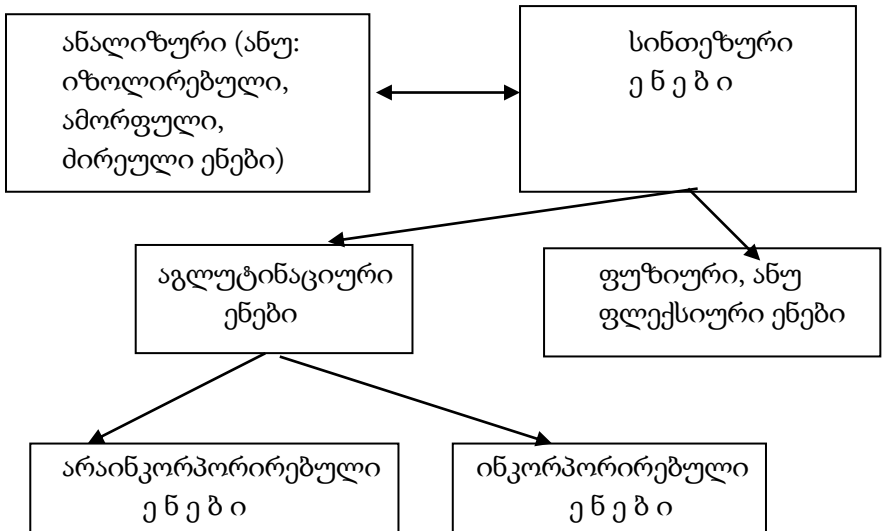
რატომ უწოდებენ ზოგჯერ ძირეულ ენებს ანალიზურს და საპირისპიროს - სინთეზურს?

საქმე იმაშია, რომ გრამატიკული და ლექსიკური მორფემების ერთმანეთთან დაკავშირება სხვადასხვა ხერხით ხდება. ანალიზურ ენებში გრამატიკული მნიშვნელობები ძირეული სიტყვების გარეთ ხდება დამხმარე სიტყვების მეშვეობით, ისინი განცალკევებულად არიან, ამიტომ მათ უწოდებენ ანალიზურ ენებს (ბერძნ. **analysis** „დაშლა“). ხოლო სინთეზურ ენებში გრამატიკული მნიშვნელობები, პირიქით, თვით სიტყვაშია და ამ სიტყვით გამოიხატება. ამიტომ ასეთ ენებს უწოდებენ სინთეზურ ენებს (ბერძნ. **synthesis** „შეერთება“). ამ თვალსაზრისით, ინგლისური, ფრანგული, იტალიური, ... ანალიზური ენებია (შდრ. ინგლ. *is sleeping* „აძინებს“, *is getting to sleep* და სხვა), ხოლო სლავური ენები, ქართული, ბერძნული, ლათინური... სინთეზური ენებია. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ინგლისურში ყოველთვის

მოგვეპოვება ანალიზური ფორმები, ქართულში კი - მხოლოდ სინთეზური. მაგალითად, ქართულშიც გვაქვს ასეთი ანალიზური ფორმები, როგორიცაა „მე ვარ სტუდენტი“, „მას აქვს დახატული სურათი“ და ა. შ. ინგლისური უპირატესად ანალიზური ენაა, ქართული - სინთეზური).

ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ასეთი სქემა მოგვცა. აი, ეს სქემაც (იხ. შემდეგ გვერდზე):

ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია

სქემა 30.

§ 150. სტრუქტურული ტიპოლოგია

ენათა ძველი ტიპოლოგიური გამოკვლევები, რომელთა შესახებ ზემოთ გვეონდა საუბარი, საკმარისი არ აღმოჩნდა ლინგვისტური ტიპოლოგიის შემდგომი კვლევისათვის.

ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია დღეისათვის სრულიად სხვაგვარია, იმიტომ რომ სხვადასხვა წარმოშობის ენები,

თუგინდ გეოგრაფიულად დაშორებულნი, ისეთ ტიპოლოგიურ მსგავსებებს ამჟღავნებენ ენის ყველა დონეზე, - ეს იქნება ფონოლოგიური, მორფოლოგიური თუ სემანტიკური დონე, რომ კონკრეტულ ენაში არაფერია ისეთი, რაც არ იყოს ეს დაფიქსირებული ზოგად ტიპოლოგიაში.

ტიპოლოგიურმა გამოკვლევებმა გვიჩვენა, რომ ენებში თანხმოვანთა ლაბიალურ რიგში არსებობს გარკვეული შეზღუდვები. ენაში ან ენებში შეიძლება გვაკლდეს ყრუ ხშული ან ყრუ სპირანტი და მოცემული რიგი წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ მჟღერი ხშულით ან მჟღერი სპირანტით. მაგრამ ყრუ ხშულის ან ყრუ სპირანტის არსებობა გულისხმობს შესაბამისად მჟღერი ხშულისა და სპირანტის არსებობას.

ამგვარად, მჟღერი ხშულებისა და მჟღერი სპირანტების არსებობა არ გულისხმობს შესაბამის ყრუ ხშულისა და ყრუ სპირანტის არსებობას, მაგრამ ყრუ ხშულისა და ყრუ სპირანტის არსებობა ენაში გულისხმობს შესაბამის მჟღერ ხშულსა და მჟღერ სპირანტს. ზემონათქვამი შეიძლება ასე გამოვსახოთ: დასაშვებია მხოლოდ ხშულთა და სპირანტთა ასეთი სისტემები:

ხ შ უ ლ ე ბ ი		ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი	
B – P	B –	V – F	V –
D – T	D – T	D – T	Z – S
G – K	G – K	Y – X	Y – X

მაგრამ არც ერთ ენაში არ დასტურდება და არც შეიძლება იყოს დასაშვები ხშულთა და სპირანტთა ასეთი სისტემები:

ხ შ უ ლ ე ბ ი	ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი
* - P	* - F
D – T	Z – S
G – K	Y – X

ველარულთა რიგში საწინააღმდეგო მდგომარეობა გვაქვს: მჟღერი ხშული და მჟღერი სპირანტი გულისხმობს შესაბამის ყრუ ხშულსა და ყრუ სპირანტს, მაგრამ ველარული (უკანანისმიერი) ყრუ ხშული ან ყრუ სპირანტი (ნაპრალოვანი, ფრიკატივი) არ

გულისხმობს შესაბამის მჟღერ ველარულსა და მჟღერ სპირანტს. თანხმოვანთა აღნიშნული სისტემები ასეთი სქემით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ხ შ უ ლ ე ბ ი	ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი
B – P	V – F
D – T	Z – S
– K	– X

ან დასაშვებია ენაში ასეთი სისტემებიც:

ხ შ უ ლ ე ბ ი	ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი
B –	V –
D – T	Z – S
– K	– X

დასაშვებია რომელიმე ენაში არსებობდეს თანხმოვანთა ასეთი სისტემებიც:

ხ შ უ ლ ე ბ ი	ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი
I * – P II * B – P III – P	IV * – F V * V – F VI * – F
D – T D – T D – T	Z – S Z – S Z – S
G – K G – K G – K	Y – X Y – Y –

მაგრამ ენაში არ შეიძლება იყოს ასეთი სისტემები:

ხ შ უ ლ ე ბ ი	ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ნ ე ბ ი
I * – P II B – P III * – P	IV * – F V V – F VI * – F
D – T D – T D – T	Z – S Z – S Z – S
G – K G – G –	Y – X Y – Y –

იმ ადგილს, სადაც აკლია ესა თუ ის ფონემა, უწოდებენ „ცარიელ უჯრას“. ცარიელი უჯრების ანუ ლაკუნების (ლათ. *lacuna* „ხარვეზი“, „ღრმული“, „ფოსო“) განაწილება ენებში ექვემდებარება გარკვეულ კანონზომიერებას. მაგ., ქართული ენის სპირანტთა სისტემაში გვაკლია / f /, ხოლო რუსული ენის ნაპრალოვანთა სისტემაში არა გვაქვს y (ღ) ფონემა. ორივე შემთხვევა კანონზომიერია, რადგან ისეთ ხშულთა სისტემაში, სადაც არ გვექნება ბილაბიალური ფონემა /p/ ან ნაპრალოვანი / f /, ეს ტიპოლოგიური თვალსაზრისით დასაშვებია (იქვე, 302). ამ შემთხვევაში ცარიელ უჯრას ჰქმნის არა მჟღერი ხშული და მჟღერი სპირანტი, არამედ შესაბამისი ხშული ყრუ /p/ ან

ნაპრალოვანი ყრუ /f/. ქართული ენის ზეპირ მეტყველებაში გვაქვს ბგერა | f | შდრ. კერავს, ვთრთი (წარმოითქმება როგორც კერაფს, ჭრთი), მაგრამ იგი დამოუკიდებელი ფონემა არ არის ქართულში, არამედ ამ შემთხვევაში - /ვ/ ფონემის ვარიანტი (ალოფონი).

როგორც ცნობილია, ქართულში ხშულთა სისტემა ჰქმნის სამეულთა რიგებს:

1. ბ - ფ - პ
2. დ - თ - ტ
3. ძ - ც - წ
4. ჯ - ჩ - ჭ
5. გ - ქ - კ
6. - - ყ

თანამედროვე ქართული ენა შეიცავს მე-6 დეფექტურ რიგს, სადაც გვაკლია მჟღერი ხშული და ფშვინვიერი ყრუ, ე. ი. ორი უჯრაა ცარიელი. ძველ ქართულში გვქონდა მხოლოდ ერთი ცარიელი უჯრა, სადაც გვაკლდა მხოლოდ შესაბამისი მჟღერი. ეს რიგი ასე იყო წარმოდგენილი: - ჯ - ყ.

ასეთი კანონზომიერებანი შეიძლება გამოვყოთ ენებში როგორც გრამატიკულ დონეზე, ასევე ლექსიკის დონეზეც (დაწვრ. იხ. ნებეირიძე, 1991:305-316).

ენის დიაქრონიულ კვლევას, მის სიზუსტეს დიდ დახმარებას უწევს ტიპოლოგიური ლინგვისტიკა, რომელიც ადგენს როგორი სტრუქტურებია დასაშვები ენაში და როგორი არა (იქვე, 316-321).

§ 151. ენათა არეალური დახასიათება. ენათა კონტაქტები და ინტერპრეტაცია. ენობრივი კავშირები.

როგორც მონათესავე, ისე არამონათესავე ენების სხვადასხვა კლასიფიკაცია არსებობს. თითოეული კლასიფიკაცია განსხვავებულ პრინციპებს ექვემდებარება.

როდესაც ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაზე ვსაუბრობთ, მხედველობაში გვაქვს არამონათესავე ენებს შორის დავადგინოთ მსგავსი სტრუქტურული და განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები.

გარდა ამისა, შეიძლება მოვახდინოთ ისეთი ლინგვისტური კლასიფიკაცია, რომელიც გულისხმობს შედარებით კომპაქტურ ტერიტორიაზე გეოგრაფიულად მომიჯნავე ენების ანალიზს. ასეთი ენები ხანგრძლივი და მჭიდრო ისტორიული კონტაქტების ენებია, რომლებმაც ამ პერიოდის განმავლობაში მოახდინეს ურთიერთგავლენა და შექმნეს ენათა საერთო ჯგუფში ამგვარი კონტაქტებით გამოწვეული გაერთიანების საფუძველი. ტერიტორიულად ასეთი მომიჯნავე ენები საერთო არეალურ (ინგლ. **area**, გერმ. **Area(l)** - ფონეტიკური, გრამატიკული და ლექსიკური მონაცემების გავრცელების ტერიტორია) ჯგუფებს ქმნიან.

ენათა არეალურ ჯგუფებში გაერთიანება მათ შორის არსებული სტრუქტურული მსგავსების საფუძველზე არის ენათა არეალური კლასიფიკაცია (გამყრელიძე და სხვ., 2003:602).

ყოველ არეალურ ჯგუფში ენათა სტრუქტურული მსგავსებანი გამოწვეულია მათ შორის არსებული ისტორიული კონტაქტებით. ენები ახდენენ რა ერთმანეთზე ურთიერთგავლენას, დროთა ვითარებაში მათ უყალიბდებათ ერთიანი ფონოლოგიური, გრამატიკული და სემანტიკური ნიშან-თვისებები. ზოგჯერ ეს გამოიხატება სიტყვათა სესხებით ერთი ენიდან მეორეში.

ენათა კონტაქტების, მათი ურთიერთკავშირის საფუძველზე დროთა ვითარებაში ერთ ენაში ჩნდება მეზობელი ენისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, რის შედეგად კონტაქტური ენები, მიუხედავად მათი არანათესაობისა, ემსგავსებიან ერთმანეთს. ერთ არეალში მოხვედრილი ენები შეიძლება დავახასიათოთ როგორც **ადსტრატული ენები** (ადსტრატი ლათ., სადაც **ad** ნიშნავს „თანა“ და **stratum** – „ფენა“). ტერმინს „ადსტრატი“ ორი მნიშვნელობა აქვს: 1. გადამთიელთა (მოსულთა) ენა - მეტწილად მცირე ხალხის ენა, რომელმაც მოახდინა ზეგავლენა აბორიგენულ (ადგილობრივ მცხოვრებთა ენა) ენაზე და რომელმაც შეინარჩუნა მეზობელი ენის სტატუსი. 2. ორენოვნების ნაირსახეობა, რომელიც წარმოიშვა სხვადასხვა ტიპის ენების თანაარსებობით ერთ ტერიტორიაზე (Ахманова, 1966:34).

ადსტრატის დროს ხდება ორი ენის ურთიერთზეგავლენა, რომელიც გამოიხატება როგორც სიტყვათა სესხებაში, ასევე

გარკვეულ გარდაქმნებში ენის ფონოლოგიურ და გრამატიკულ სისტემებში (გამყრელიძე დასხვ., 2003:602-603).

არეალურ ენებს ქმნიან ის ენები, რომლებიც იმყოფებიან გეოგრაფიულად გარკვეულ უწყვეტ ტერიტორიაზე და ურთიერთ-გავლენას ახდენენ ერთმანეთზე, ყველა მათგანს მეზობელი ენის რაღაც კვალი ამჩნევია. ამგვარ არეალურ ჯგუფში მყოფ ენებს **ენობრივ კავშირს** (გერმ. **Sprachbund**) უწოდებენ (იქვე, 603). ხოლო ის ენა, რომელსაც არ მოუხდენია გავლენა სხვა რომელიმე ენაზე და არც განუცდია მეზობელი ენისაგან ზეგავლენა, არც ერთ არეალურ ჯგუფს არ განეკუთვნება და იგი ამ შემთხვევაში არის განსაკუთრებული არეალური ჯგუფის ერთადერთი წარმომადგენელი.

არსებობს ენობრივი კავშირის ცნობილი ნიმუშები. ერთ-ერთ ასეთ ნიმუშს წარმოადგენს ბალკანურ ენათა კავშირი, რომელიც აერთიანებს ოთხ სხვადასხვა ჯგუფის წარმომადგენელს. ესენია: 1) სლავური ენები: ბულგარული, მაკედონიური, და სერბულ-ხორვატული (ნაწილობრივ); 2) რუმინული ენა; 3) ახალი ბერძნული და 4) ალბანური. არის სხვა ენობრივი კავშირებიც (გამყრელიძე და სხვ., 2003:603).

არსებობს ენათა სხვადასხვაგვარი ურთიერთგავლენები. ხალხებსა და მათ ენებს შორის კულტურულ-ისტორიული კონტაქტები იწვევს შესაბამის ენათა ურთიერთგავლენებს, რაც გამოწვეულია ენობრივ ფორმათა სესხებაში. აქ სეხება უნდა გავიგოთ როგორც ერთი ენიდან მეორე ენაში ამა თუ იმ ფორმის შემოსვლა, მსესხებელ ენასთან შეთვისება. ნასესხები სიტყვა, პირველ ყოვლისა, განიცდის ტრანსფორმაციას იმ ენის ფორმათა ზეგავლენით, რომელსაც ვეძახით მსესხებელ ენას. ენათა კონტაქტების პირობებში ამ პროცესს იგუწოდებენ **ინტერფერენციას** (ინგლ. **interference** „ჩარევა“, შდრ. ლათ. **inter** „შორის“ + **feriō** „ვეხები, ვურტყამ“). ინტერფერენცია დამახასიათებელია და იგი ჩვეულებრივი მოვლენაა ბილინგვიზმის (ორენოვნების) პირობებში (იქვე, 604).

ისტორიული ზეგავლენის პროცესების დროს (როდესაც ერთი ენა, მისი ხალხი მთლიანად იპყრობს მეორეს) შეიძლება

ერთ-ერთი მათგანი „დაიკარგოს“ (ამ ენის მფლობელთა მთლიანად დამსგავსების გამო), მაგრამ „დაკარგული“ ენის კვალი მაინც რჩება „გამარჯვებულ“ ენაში ადრე არსებული ინტერფერენციის წყალობით. ამგვარ „დაკარგულ“ ენას **სუბსტრატი** ენა ეწოდება (შდრ. ლათ. sub „ქვე“ da stratum „ფენა“).

ასეთ ვითარებაში აღმოჩნდნენ ვოლგისპირა თურქი წარმომავლობის ტომები, რომლებმაც VII საუკუნეში დაიპყრეს დღევანდელი ბულგარეთის ტერიტორიაზე არსებული სლავები, ჩასახლდნენ მდინარე დუნაის მარჯვენა და მარცხენა განაპირას, რის შედეგად „გამარჯვებული“ გამოვიდა სლავური ენა. დღევანდელ ბულგარულ ენაში არსებობს მრავალი სიტყვა თურქული წარმომავლობისა (შდრ. тебешир „ცარცი“, таван „ჭერი“, маца „მაგიდა“ და მისთანები).

თუ ინტერფერენციულ ურთიერთობაში არსებული ენებიდან იკარგება ის ენა, რომელმაც ზეგავლენა მოახდინა და ამასთანავე გარკვეული კვალი დაგვიტოვა „დარჩენილ“ ენაში, ამ შემთხვევას ეწოდება **სუპერსტრატი** (ლათ. super „ზე“ და stratum „ფენა“).

ენათა კავშირებისა და კონტაქტების საფუძველზე დაყრდნობით შეიძლება მსოფლიოს ენის მრავალი მაგალითი მოვიყვანოთ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:604-611).

§ 152. პიჯინ-ენები და კრეოლური ენები

ენებს შორის ფორმათა სესხებისა და ენათა ურთიერთგავლენის მეტად საინტერესო შემთხვევებს წარმოადგენს პიჯინ-ენები და კრეოლური ენები, რომლებიც შეიქმნა ევროპელი ვაჭრების მიერ ინგლისური ენის მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში გადატანის შედეგად. ასეთი ენები უცხოელ ვაჭრებსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის კომუნიკაციის აუცილებლობამ მოგვცა.

პიჯინ-ენები ქმნიან ისეთ სპეციფიკურ ენობრივ სისტემას, რომელთა საფუძველს წარმოადგენს ერთ-ერთი ბუნებრივი ენა (ამჟამად ინგლისური ენა). ინგლისელმა და ამერიკელმა მოვაჭრეებმა შექმნეს, ე. წ. „დამახინჯებული ინგლისური“ იმ ვარაუდით, რომ იგი უფრო ხელმისაწვდომი ენა იქნებოდა ადგილობრივი

ჩინელი მოსახლეობისათვის, რომლებთანაც ისინი ვაჭრობას ეწეოდნენ. ასე ჩამოყალიბდა პირველი ჩინური პიჯინ-ინგლისური, სადაც სიტყვა „პიჯინ“ (**pidgin**) ამ ენაში ნიშნავს „საქმეს“, რომელიც მიღებულია ინგლისური სიტყვიდან **business** „საქმე“.

პიჯინ-ენის ლექსიკა ისეთ სიტყვებს მოიცავს, რომლებიც დამახასიათებელია სავაჭრო საქმიანობისათვის. იგი ძალიან მარტივია. როცა პიჯინ-ენა მოსახლეობის ნაწილისათვის ერთადერთ ენად იქცევა, რომელსაც ბავშვობიდანვე ითვისებენ, ასეთ პიჯინ-ენას **კრეოლური ენა** ეწოდება. პიჯინ-ენის კრეოლურ ენად გადაქცევას **კრეოლიზაციას** უწოდებენ (გამყრელიძე და სხვ., 2003 : 611).

ასხვავებენ ორი ტიპის პიჯინ-ენას: 1) პიჯინები, რომლებიც ემყარება ერთ ბუნებრივ ან რამდენიმე მონათესავე ენას; 2) პიჯინები, რომლებიც წარმოიქმნება სხვადასხვა არამონათესავე ენათა ურთიერთქმედების შედეგად.

პიჯინები და კრეოლური ენები დღეისათვის გავრცელებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში, აფრიკაში, ამერიკაში, ოკეანიაში და ისინი აღმოცენებულია ინგლისური (მეტწილად), ფრანგული, ესპანური და პორტუგალიური ენების საფუძველზე (დაწვრ. იხ. იქვე, 612-613).

§ 153. შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება.

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია

I. თავდაპირველად ენათმეცნიერება არ იყო როგორც დამოუკიდებელი მეცნიერება. ენის საკითხები იხილებოდა ფილოსოფიაში, ფსიქოლოგიასა და ფილოლოგიაში. ენათმეცნიერება დაიბადა ფილოლოგიისა და ფილოსოფიის წიაღში. ენის საკითხებით გატაცებულებთ აინტერესებდათ, როგორი კავშირია საგანსა და სახელს შორის. ამ მიმართებით ბერძენი ფილოსოფოსები ორ ჯგუფად იყოფოდნენ. ერთი ჯგუფი ფილოსოფოსებისა ამტკიცებდა, რომ კავშირი საგანსა და სახელს შორის ბუნებრივია, რომ ბუნებამ არგუნა ყველა საგანს თავისი სახელით.

მეორე ჯგუფი ფილოსოფოსებისა ასაბუთებდა, რომ საგანსა და სახელს შორის კავშირი პირობითია, რატომ ქვია სახლს სახლი,

მაგიდას - მაგიდა, ქვას - ქვა, ბავშვს - ბავშვი, ძმას - ძმა და ა. შ. ვერც ერთი თანამედროვე ენა პასუხს ამ კითხვაზე ვერ იძლევა.

ზემოდან გამომდინარე ფილოსოფიაში შეიქმნა ორი თეორია: ფუსეისა (ბერძნ. **phýsei**), რომლის მიხედვით ენა წარმოიშვა ბუნებრივი გზით, რომ ყოველ საგანს თავისი სახელი არგუნა თვით ბუნებამ, ღმერთმა და ა. შ. ხოლო თესეისა (ბერძნ. **théseï**) რომლის მიხედვით ენა შეიქმნა დადგენილებით, ხალხთა შორის შეთანხმების გზით, რომ საგანსა და სახელს შორის კავშირი პირობითია.

ფუსეის თეორიის მთავარი მომხრე იყო ბერძენი ფილოსოფოსი ჰერაკლიტე, ხოლო თესეის თეორიისა - დემოკრიტე. ეს უკანასკნელი ოთხი მტკიცებულებით ხსნიდა საგანსა და სახელს შორის პირობით კავშირს: 1) თუ საგანსა და სახელს შორის კავშირი ბუნებითია, მაშინ რატომ გვაქვს ენაში ერთადერთი სახელი ორი საგნის აღსანიშნავად. დემოკრიტეს მხედველობაში ჰქონდა ომონიმები; 2) რატომ გვაქვს ენაში, რომ ერთი და იგივე საგანი ენაში გამოიხატება სხვადასხვა სახელითო (ეს სინონიმების დროს); 3) თუ სახელი საგანს ბუნებამ არგუნა, მაშინ რატომ ვარქმევთ მას კიდევ ზედმეტ სახელსო და 4) ბუნებაში ხომ არსებობენ ისეთი საგნები, რომელთა სახელები ჯერ კიდევ არ იცის მეცნიერებამო.

ფუსეისა და თესეის წარმომადგენლებს შორის დავა გრძელდებოდა მანამდე, სანამ ფერდინანდ დე სოსიურმა დადებითად არ გადაჭრა ენისა და მეტყველების საკითხი, რომ ენა პირობით ნიშანთა სისტემა და ამასთან - პირობით ბგერით ნიშანთა სისტემა, რომ საგანსა და სახელს შორის პირობითი კავშირია.

ენისადმი დიდმა ინტერესმა მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში შვა ენათმეცნიერებაში ერთ-ერთი მიმართულება, რომელსაც ჰქვია შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება, რომლის მიზანი იყო დაედგინა ენებს შორის ნათესაობა, დაეჯგუფებინა ისინი ენათა ოჯახების მიხედვით, აღედგინა და რეკონსტრუქცია მოეხდინა ფუძეენისა, რომლისგანაც აღმოცენდნენ მონათესავე ენები. ერთ ოჯახში გაერთიანებულ ენებს აქვს ერთი ფუძეენა, მეორეს - სხვა და ა. შ.

ენათა რამდენი ოჯახი გვაქვს მსოფლიოში, ყველა მათგანს აქვს საკუთარი ფუძეენა.

თუ ტიპოლოგიური ენათმეცნიერება ადგენს ენებს შორის მსგავს და განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებს და მისი საბოლოო მიზანია უნივერსალური ნიშნების გამოყოფა, შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება კი ენათა ნათესაობას სწავლობს და ადგენს და ამის მიხედვით აერთიანებს ენებს სხვადასხვა ოჯახში.

როგორ უნდა დავადგინოთ ენათა ნათესაობა?

ენათა ნათესაობა არ შეიძლება დავადგინოთ ნასესხები სიტყვების საფუძველზე ან ბგერათა ზოგადი შესატყვისობების საფუძველზე. „სრულიად განსხვავებულ ენათა ფონოლოგიური სისტემები შეიძლება ძალიან ემსგავსებოდეს ერთმანეთს“ (ფენრიხი, 1978:9). არამონათესავე ენებს შორის მსგავსებებსა და განსხვავებებს 3. ფენრიხი ორი მიზეზით ხსნის:

„იგივეობას და მსგავსებას ორი ენის ფონოლოგიურ სისტემებში შეიძლება შემდეგი მიზეზი ჰქონდეს:

1. გენეტური ნათესაობა,
2. კონტაქტი,
3. შემთხვევითობა.

განსხვავებას ორი ენის ფონოლოგიურ სისტემებში შეიძლება შემდეგი მიზეზი ჰქონდეს:

1. არამონათესაობა,
2. სხვა ენებთან კონტაქტი,
3. ენობრივი დივერგენცია.

ამ მიზეზების გამო ფონეტიკური და ფონოლოგიური არგუმენტები ენათა გენეტური ნათესაობის დასაბუთებისათვის ვერ გამოდგება“ (ფენრიხი, 1978:10)

ენათა ნათესაობა დგინდება, როცა ენებს შორის ძირეული სიტყვები ან სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვლილებათა ფორმები ემთხვევა ერთმანეთს და ა. შ. მაგრამ მარტო მორფოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობა ენათა გენეტურ ნათესაობას ბოლომდე ვერ არკვევს, რადგან ზოგჯერ გვაქვს შემთხვევითი მორფოლოგიური დამთხვევები ამ მიმართებით, მაგ., მრავლობითი რიცხვის -k სუფიქსის დამთხვევა უნგრულ, ბასკურ და სომხურ

ენებში (იქვე, 14). მიუხედავად ამისა, ჰ. ფენრიხი კრიტიკის თვალთ უყურებს ფოკოს-ფუქსის დასკვნას: „ვერც ლექსიკა, ვერც მორფოლოგია ცალ-ცალკე აღებული, ვერ წყვეტენ საკითხს, გვაქვს თუ არა საქმე ენათა გენეტურ ნათესაობასთან. ამისათვის ენა მის ერთიანობასა და მთლიანობაში უნდა გამოვიკვლიოთ და მხოლოდ ლექსიკას, ფონეტიკას, მორფოლოგიას და სინტაქსს, ერთად აღებული, შეუძლიათ გადაწყვიტონ ეს საკითხი“⁴³ (ფენრიხი, 1978:14). ამის საპირისპიროდ იგი ამბობს: „თუკი აფიქსებში რეგულარული ხასიათის დამთხვევები გამოვლინდება. მაშინ ეს გამოდგება ენათა გენეტური ნათესაობის დასამტკიცებლად“ (იქვე, 15 და შმდ.).

შედარებით-ისტორიულ ენათმეცნიერებას აქვს თავისი მეთოდი და ხერხები, რომლებიც მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში გამოიყენეს გერმანელმა ლინგვისტებმა ფრანც ბოპმა, იაკობ გრიმმა, ავგუსტ შლაიხერმა, დანიელმა მეცნიერმა რასმუს რასკმა, რუსმა ლინგვისტმა ალექსანდრე ვოსტოკოვმა და სხვებმა, რომელთა წყალობით ენათმეცნიერება გამოცხადდა დამოუკიდებელ მეცნიერებად.

II. 1. მონათესავე ენები და ენათა ოჯახები

ენათა ტიპოლოგიური და არეალური კლასიფიკაციის გვერდით განვიხილოთ ენათა მთავარი კლასიფიკაცია, რომელსაც ეწოდება გენეალოგიური (ბერძნ. **genos** „გვარი“, „წარმოშობა“) კლასიფიკაცია.

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია, ტიპოლოგიური და არეალური კლასიფიკაციისაგან განსხვავებით, მიზნად ისახავს ენათა დაჯგუფებებს მათი წარმომავლობის მიხედვით, ე. ი. იგი გულისხმობს მონათესავე ენების ცალკეული ოჯახებისა და მათი ჯგუფების გამოყოფას.

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია შეიძლება ზოგჯერ შეივსოს ენათა ტიპოლოგიური გამოკვლევებით. ტიპოლოგიური გამოკვლევა ამ შემთხვევაში ეხმარება საკითხის ისტორიულად გარკვევასა და დადგენაში. ასე, მაგ., ინგლისური ენა, როგორც ფლექსიური ენა, შეიცვალა ანალიზურ ენად; ფრანგული

გრამატიკული ტიპოლოგიის თვალსაზრისით თავის შორეულ ნათესავს, ინგლისურს უფრო უახლოვდება, ვიდრე მის უშუალო წინაპარს - ლათინურ ენას (გამყრელიძე და სხვ., 2003:613).

ამგვარად, ენათა კლასიფიკაციის ორი სახეობა არსებობს ძირითადად: ტიპოლოგიური და გენეალოგიური. თითოეული მათგანი სხვადასხვა მონაცემებს ემყარება და ამიტომ თავიანთი მიზნებითა და ამოცანებით ისინი სრულიად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

ენათა ოჯახის არსებობა გულისხმობს მონათესავე ენებში ურთიერთდაკავშირებულ სიტყვათა ერთობლიობას, მათ შორის მსგავსი ფონოლოგიური, გრამატიკული და ლექსიკური მონაცემებით. ენათა რამდენიმე ოჯახი შეიძლება გავაერთიანოთ, ე. წ. ენათა ფილუმში (ბერძნ. **phýlon** „ტომი“, „გვარი“). ენათა ფილუმი ზოგჯერ ენათა მაკროოჯახად მოიხსენიება, მაგ., „ქამიტურ-სემიტურ ენათა ოჯახი“, „ჩინურ-ტიბეტურ ენათა ოჯახი“ და სხვა. ენათა ფილუმი იმ ოჯახებს მოიცავს, როლებსაც ქრონოლოგიურად უფრო ღრმა „ფესვები“ აქვთ.

ასხვავებენ კიდევ იზოლირებულ ანუ განკერძოებულ ენებს. ისინი ენათა ოჯახის ერთადერთი წარმომადგენლები არიან. ასეთი განკერძოებულია, მაგ., ბასკური ენა, ბურუშასკი ან გადაშენებული შუმერული, აინუ ენა იაპონიაში და ა. შ.

მსოფლიოს ენათა გენეალოგიურ კლასიფიკაციას განიხილავენ ჩვეულებრივ ცხრა გეოგრაფიული ზონით. ამათგან ექვსი ევრაზიას განეკუთვნება. ესენია: ევროპა, სამხრეთ აზია, ჩრდილოეთ აზია, სამხრეთ-დასავლეთ აზია, აღმოსავლეთ აზია და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზია. მოკლედ მიმოვიხილავთ ყოველ ზონას ენებისა.

III. ევროპული ენები

ევროპის ტერიტორიაზე ძირითადად გავრცელებულია **ინდოევროპული** და **ურალურ** (განსაკუთრებით ფინურ-უგრულ) ენათა ოჯახების მოსახლეობა. არაევროპულ ქვეყნებში ევროპელთა რაოდენობა უფრო მეტია, ვიდრე თვით ევროპაში.

ევროპის ტერიტორიაზე კომპაქტურად დასახლებულ ინდოევროპულ ენებს შორის გენეტური (ტერმინი მომდინარეობს ჰ. ფენრიხიდან; იხ. ფენრიხი, 1978) განსხვავებები უმნიშვნელოა. ევროპული ენები ნორმირებული ენებია. ზოგიეთი მათგანი იხმარება როგორც „ლინგვა ფრანკა“ - საერთაშორისო ურთიერთობის ენა. ტერმინი „ლინგვა ფრანკა“ (იტალ. **lingua franka** „ფრანგული ენა“) მომდინარეობს იტალიურ-პროვანსული ჟარგონიდან. იგი წარმოადგენდა აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირა პორტებში გავრცელებულ ენა-ჟარგონის სახელწოდებას (გამყრელიძე და სხვ., 2003:615).

ინდოევროპული ენები. ინდოევროპულ ენათა ოჯახი ყველაზე დიდი ოჯახია ენათა ოჯახებს შორის. ევროპაში მეტყველებენ თითქმის ყველა შტოს ენაზე. თითოეულ შტოში ენათა რაოდენობა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რომელი ფაქტორი უდევს საფუძვლად ენების გამოყოფისას. ენათა გამოყოფისას შეიძლება გავითვალისწინოთ მეზობელ დიალექტებზე მოლაპარაკეთა შორის ურთიერთგაგებინების ფაქტორი, ან სოციალურ-კულტურული ფაქტორები, ან განსხვავებული სამწერლობო ტრადიციები და ა. შ. ასე, მაგ., ურთიერთგაგებინების ფაქტორი მაღალი ხარისხის გათვალისწინებით **გერმანიკულ შტოში** შეიძლება გამოვყოთ მხოლოდ **ხუთი ცოცხალი ენა: ინგლისური, ფრიზული, ნიდერლანდური გერმანული** (აფრიკაანსის - აფრიკაში დასახლებულ ჰოლანდიელთა დიალექტისა და იდიშის ანუ ახალბრაულის ჩათვლით), კუნძულების სკანდინავიური და კონტინენტური სკანდინავიური.

სამწერლობო ტრადიციებისა და ეროვნულობის კრიტერიუმების გამოყენებისას უფრო გრძელ სიას ვღებულობთ:

1. „მაღალი“ (ნორმირებული) გერმანული;
2. „დაბალი“ გერმანული;
3. ფლამანდიური;
4. აფრიკაანსი;
5. ლუქსემბურგული;
6. იდიში;
7. ისლანდიური

8. ფარერული;
9. ნორვეგიული;
10. დანიური;
11. შვედური.

ლინგვისტური (ურთიერთგაგებინების) კრიტერიუმების საფუძველზე იტალიკური შტოს რომანულ ქვეჯგუფში აერთიანებენ ცხრა ცოცხალ ენას:

1. ფრანგული;
2. კატალანური;
3. იტალიური;
4. პორტუგალიური;
5. ესპანური;
6. რუმინული;
7. რეტორომანული;
8. ლადინური (Ladin);
9. ფრიულური (Friulion).

ბოლო ორ ენას ეროვნული სტატუსი არ გააჩნია, ისევე როგორც პროვანსულსა და სარდინიულს, რომლებსაც ტრადიციული დამწერლობა აქვთ.

სლავური შტოს ენები. სლავური შტოს ენებისათვის ლინგვისტური საზღვრების დადგენა ჭირს გარდამავალი დიალექტების არსებობის გამო. 13 სალიტერატურო ენა აქ ნაწილდება სამ ზონად: აღმოსავლეთსლავურ, დასავლეთსლავურ და სამხრეთსლავურ ზონებად.

აღმოსავლეთსლავური ენებია: რუსული, უკრაინული და ბელორუსული;

დასავლეთსლავური ზონა აერთიანებს: ჩეხურს, სლოვაკურს, პოლონურს, კაშუბურს, ქვემოსერბულს, ქვემოლუჟიცურს, ზემოსერბულს და ზემოლუჟიცურს.

სამხრეთსლავური ენებია: სლოვენური, სერბულ-ხორვატული, მაკედონიური და ბულგარული. ამავე ზონას განეკუთვნება მკვდარი ენა ძველი სლავური.

ინდოევროპული ოჯახის დანარჩენ ევროპის შტოებში საზღვრები ცოცხალ ენებს შორის უფრო ნათელი და მკვეთრია.

კელტური შტოს ენები. კელტურ შტოს განეკუთვნება: უელსური, ბრეტონული, ირლანდიური, გაელიკური და შოტლანდიური გაელიკური.

ბალტური შტოს ენები: ლიტვური და ლატვიური.

ბერძნულ შტოში შედის: ახალი ბერძნული და ცაკონური (მათი განცალკევების საფუძველია განსხვავებული ისტორია და ურთიერთგაგებინების არარსებობა);

ალბანური შტოს ენაა თვით **ალბანური**;

ევროპაში ცხოვრობენ ინდოევროპულ ენათა ინდოირანული შტოს ორი ენის - **ოსურისა** და **აწინკურის (ბოშების ენა)** - მატარებლები. ბოშები ამჟამად მხოლოდ უელსში, ფინეთსა და ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ცხოვრობენ და მათთვის აწინკური არის მშობლიური ენა (გამყრელიძე და სხვ., 2003:616).

ფინურ-უგრული ენები

ევროპაში ცხოვრობენ აგრეთვე ურალური ოჯახის ფინურ-უგრული შტოს ყველა ენა, გარდა ორი ენისა. ამ შტოს ენათა რიცხვი ზუსტად არ არის დადგენილი. მათი კლასიფიკაცია ხდება ურთიერთგაგებინების არსებობა-არარსებობის პრინციპზე, აგრეთვე ეროვნულ სახელმწიფოთა საზღვრებისა და გეოგრაფიული საზღვრების პრინციპზე.

ფინურ-უგრული შტოს ფინურ ქვეჯგუფში შედის შემდეგი ენები: 1. ფინური; 2. კარელური; 3. ვეფსური; 4. იჟორული; 5. ლივური; 6. ვოტიაკური და 7. ესტონური. ამ ენის წარმომადგენლები „გარდამავალი“ დიალექტებით უკავშირდებიან ერთმანეთს. **მათი უახლოესი მონათესავე ენებია:** 1. ლაპების ენა; 2. მარი ენა (ენა ჩერემისული) და 3. მორდოვული, აგრეთვე პერმის ქვეჯგუ-

ფის ორივე ენა - 4. უდმურტული (ანუ ვოტიაკური და 5. კომი (ანუ ზირიანული), - ყველა ეს ენები გავრცელებულია ევროპული რუსეთის აღმოსავლეთ ნაწილში. ხოლო ჩრდილოეთით ცხოვრობენ **ურალური ოჯახის სამოდიური შტოს** ნენურ (ნენეცურ ანუ იურაკ) ენაზე მოლაპარაკენი; **უნგრული ენა** ფინურ-უგრულ ენათა უგრულ ქვეჯგუფს განეკუთვნება (იქვე, 617).

ევროპაში არსებული სხვა ოჯახების ენებიდან შეიძლება დავასახელოთ არაბული ენის **მალტური** დიალექტი, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა იზოლირებულად და იმდენად განიცდიდა იტალიურის ძლიერ ზეგავლენას, რომ საბოლოოდ ჩამოყალიბდა **სემიტური შტოს** ცალკე ენად. ესპანეთისა და საფრანგეთის პირენეებში მეტყველებენ **ბასკურ ენაზე**, რომლის ნათესაობა სხვა ენებთან ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი.

თურქული ოჯახის ენებიდან, თურქულის გარდა, ევროპაში გავრცელებულია შემდეგი ენები: **ჩუვაშური, თათრული, ბაშკირული, გაგაუზური, ყარაიმული**. ყირიმის თათრები სამამულო ომის (1941-1945 წ.წ.) შემდეგ უზბეკეთში გადაასახლეს.

ბერძნულ და რომაულ წყაროებში მოცემულია რამდენიმე გადაშენებული არაინდოევროპული ენა. შემონახულია ამ ენაზე წარწერებიც, იტალიაში ძვ. წ. VIII საუკუნიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე მეტყველებდნენ ჯერჯერობით გაუშიფრავ **ეტრუსკულ ენაზე**. იბერიის ნახევარკუნძულზე ძველად გავრცელებული იყო **იბერიული ენა**. კუნძულ კრეტაზე ნაპოვნია A-ხაზოვანი ნაწერები, რომლებიც ჯერ კიდევ ამოუკითხავია - იგი არაინდოევროპულ **მინოსურ ენაზე** უნდა იყოს შესრულებული (გამყრელიძე და სხვ., 2003:617).

IV. სამხრეთ აზიის ენები

სამხრეთ აზიის ენები მოიცავს **ინდოეთის, ბანგლადეშის, პაკისტანისა და მათ მეზობელ ქვეყნებს**. აქ გამოიყოფა ინდოევროპულ ენათა ოჯახის **ინდო-ირანული შტოს** ორი ქვეჯგუფი - **ინდური** (ანუ ინდოარიული) და **ირანული ენები**.

სამხრეთ აზიის ენებში შედის აგრეთვე ჩინურ-ტიბეტური ოჯახისა და ზოგიერთი ადგილობრივი ოჯახის (მაგ., დრავიდულის) ენები და რამდენიმე იზოლირებული ენა.

ინდო-ირანული შტოს ენების საზღვრები ძნელი დასადგენია, რადგან სალიტერატურო ენების ყოველი წყვილი „გარდამავალი“ დიალექტებით უკავშირდება ერთმანეთს. საქმეს დიალექტების სიმრავლეც ართულებს. ურთიერთგაგებინების პრინციპის მიხედვით გამოიყოფა 20 ენაზე მეტი. ამ ენათა შორის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ენაა უაღრესად მდიდარი ძველი **ინდური სალიტერატურო ენა - სანსკრიტი**, რომელიც უძველესი წერილობითი ფორმით არის შემონახული. ტერმინი „სანსკრიტი“ სანსკრიტულ ენაზე (ინგლ. **Sanscrit < samskrta**) ნიშნავს „მწერლის ენას“, ანუ „სამწერლო ენა“, ხოლო ზეპირ ენას უწოდებდნენ „პრაკრიტს“.

სანსკრიტმა დიდი ზეგავლენა მოახდინა თანამედროვე ინდურ ენათა ლექსიკურ შედგენილობაზე. ინდო-ირანულ ჯგუფში ეთნოლინგვისტური კრიტერიუმის მიხედვით შეიძლება ენათა რაოდენობა გაიზარდოს.

ინდურ ენაზე საუბრობს მრავალი მილიონი ადამიანი. ეს ენებია: 1. ურდუ; 2. ბენგალური (ასამის ბენგალური); 3. ბაჰარი; 4. დასავლეთი ჰინდი; 5. აღმოსავლეთი ჰინდი; 6. მარათჰი; 7. ლაჰნდა; 8. მაითჰილი; 9. გუჯარათი; 10. ორია; 11. სინდჰი; 12. ნეპალური; 13. სინგჰალეზური და სხვა.

დარდული ჯგუფის ენები საკმაოდ განსხვავდებიან ინდური ენებისაგან, რის გამოც მათ ზოგჯერ ირანულ ქვეჯგუფში ათავსებენ ან ცალკე ქვეჯგუფად გამოყოფენ. ამათგან **სამწერლო ენაა ქაშმირი ენა**. სამხრეთ აზიაში შედის აგრეთვე **ირანული ქვეჯგუფის ოთხი** ან მეტი ენა, მათ შორის **ბალუჯი** და **პაშტო**, ანუ პუშტუ (ავღანური).

დრავიდული ოჯახის ენები მეტწილად სამხრეთ ინდოეთშია. ოცზე მეტი დრავიდული ენიდან ოთხს დიდი ხნის სამწერლობო ტრადიციები აქვს და მოსახლეობაც - ბევრი. ეს

ენებია: გონდიური, ტულუ, კურუქჰი და სხვ. დრავიდულ ოჯახსა და სხვა ენათა ოჯახებს შორის ნათესაობა ჯერჯერობით ვერ დგინდება.

მუნდა ენები. დაახლოებით 16 მუნდა ენა ვლინდება ინდოეთში, რომლებსაც ზოგჯერ ცალკე ოჯახის ენებად მიიჩნევენ, ზოგჯერ კი ავსტრაზიურ ჯგუფს მიაკუთვნებენ - ვიეტნამურ, მონ-ქჰმერ და ნიკობარულ ენების ერთად.

სინო-ტიბეტური ენებია: 1. ბოდო (ბოდო-გარო); 2. ნაგა (ანუ ტანგსა); 3. კუკი (ანუ კუკი-ჩინ); 4. კაჩინ; 5. ბირმული (ანუ ბირმული-ლოლო) ენები. სამხრეთით ინდოეთამდე 50-მდე ჰიმალაიური (ანუ გიარუნგ-მიში) ენაა კონცენტრირებული ნეპალში. ჩინურ-ტიბეტური ენების კლასიფიკაციის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს.

ტაი ენები. ერთ-ერთ ტაი ენაზე - ქჰამთიზე - ინდოეთში მეტყველებენ, კიდევ ერთი ტაი ენა - აჰომ - ჯერ კიდევ იხმარება სარიტუალო მიზნებისათვის.

სამხრეთ აზიის ნაწილი მოსახლეობა იყენებს ინგლისურ ენას, რომელიც მათთვის საერთაშორისო ენაა. მაგრამ ადგილობრივ მცხოვრებლებს მაინც მშობლიური ენის აღიარება სურთ (გამყრელიძე და სხვ., 2003:619).

V. ჩრდილოეთ აზიის ენები

ჩრდილოეთ აზიის უმრავლესობა შედის **ალათაურ ენათა ერთ-ერთ ოჯახში**, ან ურალურ ოჯახში, ან კიდევ ინდოევროპულ ენათა ოჯახში. პალეოაზიურ (ანუ პალეოციმბირულ) ენებზე მხოლოდ ჩრდილოეთ აზიაში ლაპარაკობენ. პალეოაზიური ენების ნათესაობა სხვა ენებთან არ არის დადგენილი. ზოგჯერ მათ ამერიკის ინდიელთა ენებთან აკავშირებენ (იქვე, 619).

ჩრდილოეთ აზიის მკვიდრთა ენებს, პალეოაზიური ენების გამოკლებით, ურალურ-ალათაურ ფილუმად მოიხსენიებენ.

ურალური ენები

ურალურ ენათა ოჯახის ფინურ-უგრული შტოს ორი ენის წარმომადგენლები - მანსი (ანუ ვოგულური) და ხანთი (ანუ ოსტიაკური) - ცხოვრობენ ჩრდილოეთ აზიაში. ხოლო სამოდიური შტო - მთლიანად ყველა ენა შედის ამ მხარეს. ეს ენებია: **ნენური**, **ნგანასანური** (ანუ ტავგიური), **სელკუპური** (ოსტიაკური), **ენური** (ენეცური) და **კამასური** (საიანური), რომელსაც 1963 წლის მონაცემებით, მხოლოდ ერთადერთი პირი ფლობდა.

ალთაური ენები : თურქული ოჯახი

თურქულ ენათა ოჯახის ენები მოდებულია მთელ ევრაზიის ტერიტორიაზე. მიუხედავად ამისა, ისინი ძალზე ერთგვაროვანია. ცენტრალურ აზიაში გავრცელებული ენებია: 1. **თურქმენული**, 2. **უზბეკური**, 3. **ყირგიზული**, 4. **ყარაყალფაქური** და 5. **ყაზახური**. ამ ჯგუფს განეკუთვნება აგრეთვე **იაკუტური** ენა, რომელიც ციმბირის ჩრდილოეთ ნაწილშია გავრცელებული.

მონღოლური ოჯახი

ეს ენები მიმოხეულია ცენტრალურ აზიაში. ისინი ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ აზიის საკმაოდ დიდ ტერიტორიებზეც არიან განფენილი. მონღოლეთის ოჯახის ენების დიალექტები სესხების გამო საკმაოდ მრავალფეროვანია - განსხვავებულიც და მსგავსიც. ერთ-ერთი დიალექტი **ლინგვა ფრანკას** ფუნქციას ასრულებს.

ჩრდილოეთ აზიაში არსებობს შემდეგი მონღოლური ენები:

1. **მოგოლური**, 2. **მონგოლური**, 3. **დაგურული**, 4. **ორდოსული**, 5. **ხარაჩინული**, 6. **ოირატული**, 7. **ბურიატული**.

მონღოლეთის ოფიციალური ენაა **ხალხა** - ლინგვა ფრანკას როლს ასრულებს.

ტუნგუსურ-მანჯურიული ოჯახი

ამ ენების შესახებ ვრცელი ინფორმაცია არაა. ეს არის პოლიტიკურ-კულტურულად დაყოფილი ენები და ლინგვისტურ მსგავსებებს არ ითვალისწინებს. ენებში ურევია ნასესხობათა მრავალფეროვნება. ტუნგუსურ-მანჯურიულ ენაზე ძირითადად

ორენოვანი პირები მეტყველებენ. ბევრი მათგანი მშობლიურ ენასთან ერთად ფლობს რუსულ ან ჩინურ ენას.

მანჯურიული ენის შემდეგ ჩინეთსა და მანჯურიაში ყველაზე ცნობილი ენაა **ევენკიური**.

პალეოაზიური ენები. ეს ენები ოთხ ჯგუფს ქმნიან. მათი დაკავშირება ერთმანეთთან ვერ ხერხდება. შედარებით დიდ ჯგუფს წარმოადგენს ლუორა-ვეტლანური ჯგუფი, რომელიც აერთიანებს **ჩუქჩურ, კამჩადალურ და კორიაკულ ენებს**.

პალეოაზიურ დანარჩენ სამ ჯგუფში თითო-თითო ცოცხალი ენაა წარმოდგენილი. იუკაგირულ ჯგუფს ცოცხალი იუკაგირული ენის გარდა ახლავს გადაშენებული ენა - ჩუვანური, რომელზედაც მდინარე ანადირის ნაპირებზე მეტყველებდნენ.

ნიხვთა (ანუ გილიაკთა) ენა სახალინზე და მდ. ამურის მიდამოებშია გავრცელებული. მისი ნათესაობა სხვა ენებთან არ არის დადგენილი. **კეტთა** ანუ ენისეის ოსტიაკთა ენა შედის ენისეის ჯგუფში - გადაშენებულ კოტურ, ასანურ და არინულ ენებთან ერთად (დაწვრ. იხ. იქვე, 620-621).

ცენტრალური აზიის ინდოევროპული ენები. ეს ენები, რუსულის გარდა, წარმოდგენილია ირანული ქვეჯგუფის ენებით: **ტაჯიკურით, ბალუჯი ენითა და დიდი ხნის წინ გადაშენებული ტოქარული ენით**.

დამწერლობის გავრცელება ჩრდილოეთ აზიაში ჩინეთიდან იწყება, შემოღებულია დამწერლობა ზოგიერთი ალათაური ენებისათვის, ხოლო პოლინეზიურ ენათა უმრავლესობა უმწერლობაა. ლინგვა ფრანკას როლს თანამედროვე ჩრდილოეთ აზიაში რუსული ენა ასრულებს (იქვე, 621).

VI. სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ენები

ირანის დასავლეთის, ხმელთაშუაზღვის ქვეყნებში გავრცელებულია სემიტური, ინდოევროპული და თურქული ენები. სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ცენტრალურ ნაწილში არსებობდა შუმერთა ქვეყანა, სადაც ჩაისახა უძველესი დამწერლობა.

შუმერული ენა არც სემიტურ და არც ინდოევროპულ ენას არ წარმოადგენდა.

სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში საერთაშორისო ურთიერთობი-სათვის, როგორც ცნობილია, გამოიყენებოდა ორი ენა - აქადური და ძველი სპარსული.

ინდოირანული ენები

სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში გავრცელებულია **ირანული ქვეჯგუფის** თითქმის ყველა ენა: სპარსული ენის სამი ნორმირებული ვარიანტი: **პაშტო** (ანუ პუშტუ), **ქურთული**, **ბალუჯი** (გვხდება ირანში, ავღანეთსა და ტაჯიკეთში). ირანისა და ავღანეთის ნაწილი უჭირავს **ბაქტრიულ**, **მუნჯი**, **შუგნი** ენებს. ხოლო **იაღნობი** ენა გვხდება მხოლოდ ტაჯიკეთში. კავკასიაში გავრცელებულია **ოსური**, **თათური** და **თალიშური** ენები.

ავღანეთში მეტყველებენ ნურისტანულ (ქაფირულ) ენებზე. ზოგი მათ დარღული ქვეჯგუფის წევრებად მიიჩნევენ, ზოგი კი ინდოირანულის ცალკე განშტოებად თვლის. სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში გვხდება აგრეთვე ინდურ ქვეჯგუფში შემავალი **ლაჰნდა** ენა და აწინკურის ორი განსხვავებული დიალექტი.

სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში ცალკე მდგომი ენა - **სომხური** - ინდოევროპულ ენათა ოჯახიდანაა.

ინდოევროპულ ენათა ოჯახში არის დიდი ხნის წინ გადაშენებული ენები: **ხეთური**, **ლივიური** და **პალაური**, რომლებიც მდებარეობდნენ სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ტერიტორიაზე.

სემიტური ენები. სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში გავრცელებულია აგრეთვე სემიტური ენები: 1. **არაბული**. 2. **ებრაული**. 3. აღმოსავლეთ-არამეულისა და დასავლეთ-არამეულის დიალექტები და **ახალი სამხრეთარაბული**. გადაშენებულ ენათაგან ყველაზე მეტად ცნობილია **ფინიკიური**, **აქადური** (ბაბილონური და ასურული), **უგარიტული** და **მოაბიტური** ენები.

თურქული ენები. სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ტერიტორიაზე გავრცელებულია აგრეთვე თურქულ ენათა ოჯახის ენები: საკუთრივ **თურქული** (დღევანდელ თურქეთში), **აზერბაიჯანული, ყუმუხური, ნოღაური და ყარაჩაული.** ჩრდილო აზიაში გვხვდება **უზბეკური, თურქმენული და ყირგიზული ენები.** მონღოლური ოჯახიდან სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში გვხვდება **მოგოლური ენა,** ხოლო დრავიდული ენებიდან გავრცელებულია **ბრაჰუი ენა.**

კავკასიური ენები

თურქული და ინდოევროპული ენების მეზობლად კავკასიაში არსებობს 30-ზე მეტი ენა, რომლებსაც კავკასიურ ენებს უწოდებენ. კავკასიურ ენებს ნათესაობის თვალსაზრისით აერთიანებენ იბერიულ-კავკასიურ ენეთა ოჯახში (ქართ. ენც., ტ. 10, იხ. ქართული ენა). ამ ენებს აგრეთვე უწოდებენ პალეოკავკასიურ ენებსაც (ნ. მარი).

კავკასიური ენები იყოფა **სამ ჯგუფად:** ჩრდილო-დასავლეთკავკასიურ, ჩრდილო-აღმოსავლეთკავკასიურ და სამხრეთკავკასიურ ენებად.

ჩრდილო-დასავლეთკავკასიურ, ანუ აფხაზურ-ადიღურ ენებს განეკუთვნება: აფხაზური, აბაზური,, ადიღური, ყაბარდოული (ანუ ჩერქეზული) და უბიხური. უბიხური ენა - უბიხთა ტომის ენა, რომლის წარმომადგენლები 1864 წელს მთლიანად გადასახლდნენ თურქეთში. უბიხური ენა ამჟამად გადამენების გზაზეა. ამ ენაზე მხოლოდ მოხუცები ლაპარაკობენ თურქეთის ქალაქ იზმირის მიდამოებში (ნებიერიძე, 1991 : 272-273).

ჩრდილო-აღმოსავლეთკავკასიურ, ანუ ნახურ-დაღესტნურ ენებს განეკუთვნება შემდეგი ენები:

ნახური ენები - ჩაჩური, ინგუშური, ბაცბური (ანუ წოვა-თუშური);

დაღესტნური ენები - ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფი: ხუნძური; ანდიური ქვეჯგუფი: ანდიური, ბოთლიხური, ლოდობერიული, ჭამალალური, ბაგვალალური, ტინდიური, კარატაული, ახვახური; **დიდოური ქვეჯგუფი:** დიდოური, ხვარშიული, , ჰინიხური, ბეჟიტური, ჰუნზიხური (ანუ კაპუჭური);

ლაკურ-დარგუული ენები: ლაკური, დარგუული, ყუბაჩური;
ლეზგიური ქვეჯგუფი: ლეზგიური, თაბასარანული, ადლური, რუთულური, წახურული, არჩიზული, კრიწული, ბუდუხური, ჰინალუღური, უდიური.

სამხრეთკავკასიურ, ანუ ქართველურ ენებში შედის: ქართული, მეგრული, ლაზური (ჭანური), სხვაგვარად - მეგრულ-ჭანური და სვანური.

ქართული ენა კავკასიურ ენათა შორის ერთადერთი უძველესი სამწელობო ენაა, არა მარტო კავკასიაში, არამედ მსოფლიოშიც კი.

VII. აღმოსავლეთ აზიის ენები

აღმოსავლეთ აზიის ენებზე მეტყველებენ **ჩინეთში, იაპონიასა და კორეიაში**. ისინი გენეტურად არაერთგვაროვან ნიშნებს ავლენენ. ესენია; **აინუ, კორეული და იაპონური ენები**, რომლებიც მიჩნეულია როგორც ცალკე მდგომი ენები. ისინი არ ენათესავებიან არც ერთმანეთს, არც აღმოსავლეთ აზიის რომელიმე ენას. ხოლო **ჩინურ ენებს** თავისი დიალექტების ერთად განიხილავენ როგორც **ერთი ოჯახის ენებს**, მაგრამ **ტაი და მიაო-იაო ენებს** მიიჩნევენ სხვადასხვა ენების ოჯახებად. **კორეულ და იაპონურ ენებს ალთაურ ენათა ოჯახს აკუთვნებენ**. აღმოსავლეთ აზიის ენათა სხვა ჯგუფები შედის ჩინურ-ტიბეტურ ოჯახში.

ჩინეთის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია ჩრდილოეთ აზიის ენათა **სამი დიდი ოჯახი**. თურქული ოჯახიდან აქ გვხვდება უიღურული და ყირგიზული ენები, ხოლო ტუნგუსურ-მანჯურიული ოჯახიდან - მანჯურიული ენა, - ყველაზე ხანდაზმული სამწერლობო ენა, მაგრამ VIII საუკუნიდან ჩინეთის უდიდეს ნაწილში **მანჯურიული ენა შეიცვალა მანდარინული ენით**.

კორეულ ენაზე მეტყველებენ კორეიაში, ჩინეთსა და იაპონიაში. **იაპონურ ენას ფლობს 100 მილიონამდე ადამიანი**. იაპონური ენა გავრცელებულია იაპონიაში და მცირე ჯგუფებით ტაივანზე, ბრაზილიასა და ჰავაის კუნძულებზე. **აინუ ენაზე**

მეტყველებს 16 ათასი კაცი - კუნძულ ჰოკაიდოზე, სახალინსა და კურილიის კუნძულებზე.

ურთიერთგაგებინების კრიტერიუმის მიხედვით ჩინურ ენაში გამოყოფენ **მანდარინულ** ჩინურს, რომელიც **შშობლიური ენაა ჩინელთა უმრავლესობისათვის**. გარდა მანდარინული ენისა, ჩინეთში არის **კანტონური, სიან, გან-ჰაკი და მინ ენები**. ჩინურ ენათა (თუ დიალექტთა) ის წარმომადგენლები, რომლებიც მეტყველების დროს ვერ აგებინებენ ერთმანეთს, დამწერლობის მეშვეობით ახდენენ კომუნიკაციას. ამიტომაც, რომ ოთხი ათასწლეულის განმავლობაში ჩინელებმა თავი ვერ დააღწიეს ასათვისებლად მეტად რთულ ჰიეროგლიფურ დამწერლობას (გამყრელიძე და სხვ., 2003:624).

ტაი ოჯახის მონათესავე კამ-სუიური ჯგუფის ყველა ენა გვხდება ჩინეთში, ხოლო მათი ზოგიერთი დიალექტი - სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაშიც. **მიაო-იაო ენებზე** მეტყველებენ ჩინეთში, ვიეტნამში, ლაოსსა და თაილანდში. მიაო ენის დიალექტებია: წითელი მიაო, თეთრი მიაო, მწვანე (ლურჯი) მიაო და შავი მიაო. **იაო ენათა** რიცხვს განეკუთვნება იაო (ანუ მიენ), ლაკა და პუნუ ენები. ტაი და მიაო-იაო ენებს შორეული ნათესაობისა გამო ზოგჯერ აერთიანებენ ავსტრონეზიულ ენებთან, ზოგჯერ აუსტრო-ტაი ენათა ფილუმად სთვლიან.

ტიბეტურ-ბირმული ენები. ტიბეტურ ენათა ჯგუფი შეიცავს ორ საკუთრივ ტიბეტურ ენას - ცენტრალურ ტიბეტურს და დასავლეთტიბეტურს, ხოლო ბირმული ჯგუფის ენები იყოფა ბირმულ (ბირმულ-ლოლო) და კაჩინ ქვეჯგუფებად.

VIII. სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ენები

სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის კუნძულებზე არსებული ენები განეკუთვნება ერთადერთს - ავსტრონეზიულ (მალაიურ-პოლინეზიურ) ოჯახს. აქვე ვხდებით ავსტრაზიურ, ტაი და ჩინურ-ტიბეტურ ოჯახის სხვადასხვა ენას.

ყოფილ კოლონიზატორთა ენები, როგორიცაა: **ინგლისური, ფრანგული, ჰოლანდიური, ესპანური**, - მთელ სამხრეთ-აღმოსავ-

ლეთ აზიაში ნაკლებ „პრესტიჟული“ ხდება, რადგან ისინი ადგილობრივმა ენებმა საკმაოდ შეზღუდეს. მელანეზიური პიჯინ-ინგლისური გამოიყენება ლინგვა ფრანკას ფუნქციით. ავსტრალიის ტერიტორიაზე ეს ენა ერთგვარი „ხიდის როლს“ ასრულებს ინგლისურის დაუფლების მიზნით.

მიუხედავად იმისა, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში გავრცელებული ენები გენეტიკურად განსხვავებულია, მათ მაინც ბევრი საერთო ტიპოლოგიური ნიშანი ახასიათებთ (დაწვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:625).

ავსტრაზიური ენები. მონ-ქჰმერ ჯგუფში შედის 50-ზე მეტი ენა. ამ ენებზე მეტყველებენ ბირმიდან დაწყებული ვიეტნამამდე დამთავრებული. კამბოჯაში ქჰმერ (ანუ კამბოჯური) ოფიციალურ ენას წარმოადგენს, რომელიც თაილანდშიც გვხვდება. ბირმასა და თაილანდში გავრცელებულია აგრეთვე მონ ენაც.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ტერიტორიაზე მეტწილად ვიეტნამურ ენაზე მეტყველებენ. ვიეტნამურის მონათესავე მიონგ ენა ცალკე ენად არის მიჩნეული.

ტაი და ჩინურ-ტიბეტური ენები. სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში ტაი ოჯახის სულ 12 ენაა ცნობილი: თაი (ანუ სიამური - თაილანდის ენა), ლაოსური, შანური, იუან, ქჰინ, ქჰამთი, შავი ტაი, თეთრი ტაი, ტეი, ნუნგ, თჰო, გელაო (ანუ კლაუ). სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში ჩინურად მეტყველებს რვა მილიონზე მეტი ადამიანი. ჩინურ-ტიბეტური ოჯახის სხვა ჯგუფებიდან გავრცელებულია ბირმული (ანუ ბირმულ-ლოლო) ენა, რომელიც 90 %-ს შეადგენენ თვით ბირმელები.

ავსტრონეზიურ (მალაიურ-პოლინეზიურ) ენათა ოჯახი

ამ ენათა ოჯახში შედის 500-მდე ენა, რომლებიც რამდენიმე მცირე და ორ დიდ ქვეჯგუფად - დასავლეთავსტრონეზიულ (ანუ ინდონეზიურ) და აღმოსავლეთავსტრონეზიულ (ანუ ოკანის) ქვეჯგუფებად იყოფა. ამ უკანასკნელში შედის პოლინეზიური ენები და ზოგიერთი მელანეზიური და მიკრონეზიული ენა და

სხვა. ფილიპინებზე გავრცელებულია ენათა ჯგუფი, რომელიც 100 მეტ ენას შეიცავს.

აღმოსავლეთ ოკეანის ქვეჯგუფიც 100-ზე მეტ ენას შეიცავს. აქ გამოიყოფა პოლინეზიური ენები. ოკეანის არაავსტრონეზიული ენების გავრცელების არე სოლისებურად იჭრება სამ რაიონში: აღმოსავლეთით - პოლინეზიაში, ჩრდილოეთით - მიკრონეზიაში, ხოლო დასავლეთით - ინდონეზიაში. ზოგჯერ ავსტრალიის ყველა ენას ერთმანეთის მონათესავედ მიიჩნევენ და სხვა რომელიმე გარეშე ენასთან არ აკავშირებენ (დაწვრ. იქვე, 627).

პაპუა ენები. XX საუკუნის შუა წლებამდე პაპუა ენებს შორის ნათესაობას უარყოფდნენ. გამონაკლისს შეადგენდა მეზობლად უშუალოდ მცხოვრები რამდენიმე მცირე ჯგუფი. ნაგვიანებით გამოითქვა ვარაუდი ამ ენების შორეული ნათესაობის შესახებ. ამ კავშირთან შორეული ნათესაობა ახალი გვინეის ენებსაც აღმოაჩნდათ, რომლის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა გვინეის ენათა ფილუმზე საუბარი.

ავსტრალიურ აბორიგენტა ენები. დგინდება ნათესაური კავშირი ავსტრალიურ მკვიდრთა ყველა ენას შორის. ორასამდე ენიდან რამდენიმე ათეული არის მხოლოდ გავრცელებული: ტივი, ვალბერი, აგრეთვე „დასავლეთ უდაბნოს“ ორი ენა. ზოგიერთ ავსტრალიურ ენას რამდენიმე ადამიანი ფლობს. ავსტრალიურ ენებს შორის განსხვავებები შეიმჩნევა მხოლოდ ავსტრალიის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილებში; დანარჩენ ტერიტორიებზე გავრცელებული 177 ენა **პამა-ნიუნგა ოჯახს** განეკუთვნება.

IX. აფრიკის ენები

აფრიკის ქვეყნებში მრავალრიცხოვან ადგილობრივ ენებთან ერთად ჯერ კიდევ გამოიყენება კოლონიურ ეპოქაში შესული ევროპული ენები. დღეისათვის ყველა აფრიკელი ერი საერთაშორისო ენად იყენებს **არაბულს, ინგლისურს ან ფრანგულს**. აფრიკელმა ერმა ჯერ კიდევ არ იცის, თუ რომელი ენა უნდა

გამოიყენოს ოფიციალურ ენად განათლებისა და პოლიტიკის სფეროში.

ქამიტურ-სემიტური ენები. ქამიტურ-სემიტური ანუ აფრაზიურ ენათა ფილუმში შეიცავს ხუთ შტოს: **სემიტური, კუშიტური, ჩადური, ბერბერული და გადაშენებული ეგვიპტურ-კოპტური.** ჩადური შტოს ყველაზე უფრო გავრცელებული ენაა ჰაუსა.

სემიტური ენებიდან აფრიკაში გავრცელებულია **არაბული, გურაგე, ტიგრინია, ამჰარული, ტიგრე; კუშიტური ენებიდან** - გალა, სომალი, სიდამო, ჰადია, აფარ-საჰო და სხვა. ეთიოპიაში გვხვდება კუშიტურ ენებად ენათა ერთი ჯგუფი, რომელსაც ზოგჯერ ქამიტურ-სემიტურ ენათა ცალკე შტოდ - ომოტურ შტოდ - გამოყოფენ.

ბერბერული შტო აერთიანებს შილჰ, ტუარეგ (ანუ ტამაშეკ), ტამაზიგჰტ ენებს; ამავე შტოს შეიძლება განეკუთვნებოდეს კანარის კუნძულებზე არსებული **გუანჩური** ენაც.

ნილოსურ-საჰარული ოჯახის ენები. ამ ენების ზოგიერთი ენა შარი-ნილოსურ ენათა ჯგუფის უდიდეს ქვეჯგუფში - აღმოსავლეთსუდანურში - შედის. ამ ენათაგან ერთ ნაწილს ზოგჯერ ცალკე ქამიტურ-ნილოსურ შტოდ ან ცალკე ოჯახადაც კი მიიჩნევენ. აღმოსავლეთ სუდანურ ენათა ქვეჯგუფს განეკუთვნება, **ტესო, დინკა, ლუო, ლანგო** და სხვა ენები. ცენტრალურ-სუდანური ქვეჯგუფი შეიცავს 30-მდე ენას. მათ შორის გავრცელებულია: სარა, ლუგბარა, ლენდუ, მანგბეტუ და სხვა. შარი-ნილოსური ენების გარდა ნილოსურ-საჰარულ ენებს განეკუთვნება საჰარული ენები, რომელთაგან ყველაზე უფრო გავრცელებულია კანუ ენა. მათა ჯგუფის ენებს შორის არის მასალიტ ენა. სონღაი და ფურ ენები განცალკევებულ ენებად ითვლება.

ნიგერ-კონგო ენები. ეს ოჯახი ცხრაასამდე ენას ითვლის და იგი ექვს ჯგუფად იყოფა. აქედან **ბანტუ** ენების მეტყველთა

რიცხვი 55 მილიონზე მეტს შეადგენს. აქ არჩევენ კიდევ შემდეგ ენებს: სუჰაილი, რუანდა, რუნდი, სამხრეთი სოთო, ლუბა-ლულუა, კოსა და ზულუ.

ბანტუს ჯგუფში 15 ენაა, სხვაში - ნაკლები. მათ შორის არიან: მანდეური (ბამბარა, მენდე, ვაი ენები), გურ ენა ანუ ვოლტური (მოსი და სხვა ენები, დასავლეთატლანტიკური (ფულანი, ვოლოფ, ტემნე და სხვა.), აღმოსავლური ადამაუა (სანგო - ლინგვა ფრანკად ხმარებული და სხვა), კვა (ტვი ანუ აკან ენა, იორუბა, იგბო და სხვა). **კორდოფანის ოჯახის ენებს**, რომლებიც გვხვდება სუდანში, ზოგჯერ ნიგერ-კონგო ენებთან აერთიანებენ ნიგერ-კორდოფანის ფილუმად.

ხოისანური ენები. ამ ენების შესახებ ზუსტი მონაცემები არ არის, უმრავლესობა გადაშენების პირასაა. მაგრამ ცნობილია, რომ **ბუშმენური და ჰოტენტოტური** ჯგუფების 50-მდე ენაზე ჯერ კიდევ მრავალი ათასი ადამიანი მეტყველებს. მათგან ორმოცათსამდე ფლობს **ნამა** ენას. ხოისანური ოჯახი კულტურული თავისებურებების მიხედვით იყოფა **ბუშმენურ და ჰოტენტოტურ** ჯგუფებად. ამ ჯგუფების გარეთ ხოისანური ენიდან ორი - სანდავე და ჰაძა ენა, რომლებიც სხვა ენებთან ნათესაობას არ ავლენენ.

X. ამერიკის ენები

ამერიკელი ინდიელების წინაპრები უძველეს დროში აზიიდან გადასახლდნენ ამერიკაში. მათ ენებს ამერიკელ აბორიგენტთა, ანუ ამერინდულ ენებს უწოდებენ. ამჟამად ამერიკაში განათლებასა და ადმინისტრაციას ექვსი ევროპული ენა ემსახურება (ინდიელთა ენებიდან ამ მოვალეობას მხოლოდ **პარაგვაის გუარანი** ასრულებს); ოფიციალური სტატუსის მქონე ენებია: **ინგლისური, ესპანური, ფრანგული, ჰოლანდიური, პორტუგალიური და დანიური.**

ლათინურ ამერიკაში კოლონიზაციამდე და მის შემდეგ ერთი-ორი საუკუნის განმავლობაში გამოიყენებოდა ინდიელთა ენები. ამერიკელ ინდიელთა ენების კლასიფიკაციის შესახებ

ერთიანი აზრი არ არსებობს. ამერიკელ ინდიელთა ენებია: ნაჰუატლ (ნაჰუა) - აცტეკების ენა (მექსიკასა და ცენტრალურ ამერიკაში), ჩიბჩა-მუისკა (კოლუმბიაში) და გუარანი (პარაგვაიში და მის მახლობლად) გარდა ამ ენებისა, ოფიციალური სტატუსი აქვს ორ პიჯინ-კრეოლურ ენას - სრანან (სრანან-ტონგო) ენას (სურინამში) და პაპიამენტოს (კიურასაოზე).

ჩრდილოეთ ამერიკაში გამოყოფენ ამერიკის ენათა 50-მდე ოჯახს და ენათა ექვს ფილუმს. სამხრეთ ამერიკის ენები ზოგჯერ 100 მეტ ოჯახად იყოფა, ზოგჯერ - სამ ფილუმად. წარმოდგენილი კლასიფიკაცია ახალია.

მას შემდეგ, რაც ამერიკელი ინდიელები დაეუფლნენ მეორე ენას და იქცნენ ბილინგვებად, პიჯინ-კრეოლურ ენათა უმრავლესობა ჩრდილოეთ ამერიკაში უკვე აღარ იხმარება. **ტრამალეზში** შემორჩენილია ჯერ კიდევ ინდიელთა **ჯესტ-მიმიკის ენა** (იქვე, 630-631).

ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელთა ენებს ყოფენ 10 არეალად: არქტიკა, სუბარქტიკა, ჩრდილო-დასავლეთი სანაპირო, პლატო, ტრამალეზი, პრერიები, აღმოსავლეთი, კალიფორნია, დიდი აუზი და სამხრეთ-დასავლეთი. ასეთი დაყოფა შეესაბამება ინდიელთა კულტურულ ნიშნებს.

არქტიკაში გავრცელებული ენები ახლოს არის ერთმანეთთან გენეტიკურადაც და ტიპოლოგიურადაც. მხოლოდ ესკიმოსურ-ალეუტური შედარებით არაერთგვაროვან კულტურულ არეალში გვხვდება. **სუბარქტიკაში** არის ორი გენეტიკურად და ტიპოლოგიურად განსხვავებული ოჯახი - ალგონკინური და ათაბასკური. **ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროს** და მეზობელი პლატოს არეალები ძალიან განსხვავდება გენეტიკურად, მაგრამ ტიპოლოგიურად ისინი საოცრად ემსგავსებიან ერთმანეთს. **ტრამალეზსა და დასავლეთ რაიონებში** არც ერთი ოჯახის ენა, გარდა კრადო ოჯახის ენებისა, არ განეკუთვნება ამ არეალის მკვიდრთა ენების რიცხვს. ისინი ძალიან განსხვავდებიან გენეტიკურად და ტიპოლოგიურადაც. **აღმოსავლეთ არეალში** გავრცელებული ენები მკვეთრად განსხვავებულია ერთმანეთისა-

გან გენეტურად, ტიპოლოგიურად კი გარკვეულ მსგავსებას ავლენენ. **კალიფორნიის ენები** გენეტურად განსხვავებულია, ტიპოლოგიურად - მსგავსი. **დიდ აუზში** წარმოდგენილი ორი ოჯახის ენები ახლოს არიან ერთმანეთთან როგორც გენეტურად, ისე ტიპოლოგიურადაც.

სამხრეთ-დასავლეთ არეალის ენები კულტურის მქონე მსგავსი ენებია, მაგრამ გენეტურად და ტიპოლოგიურად - არაერთგვაროვანი.

ესკიმოსურ-ალეუტურ ენათა ოჯახის სამი ენა ჯერ კიდევ შემორჩენილია თავის ოდინდელ ტერიტორიაზე გრენლანდიიდან ციმბირამდე, ისინი გვხვდება აგრეთვე კომანდორის კუნძულებზე.

ათაბასკური ენებიდან 20-ზე მეტი ენა გვხვდება ამჟამად ოთხ კულტურულ არეალში: **სუბარქტიკაში** დასტურდება 17 ცოცხალი ენა (მათ შორის ჩიპევიან-სლეივ-იელოუნაივ კერიერ), **ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროზე** - ორი ენა - ჰუპა და ჩასტაკოსტა; **სამხრეთ-დასავლეთში** აპაჩების ერთადერთ ენად ითვლება ნავახო - დიალექტი, რომელიც ჩრდილოეთ ამერიკაში სხვა ენებზე უფრო მეტად არის გავრცელებული. ბოლო დროს **ტრამალებში** ორი ათაბასკური ენა გავრცელდა - სარსი და კიოვა-აპაჩე. ათაბასკურ ენებთან ნათესაობას ავლენს ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროს სამი ცალკე მდგომი ენა: ეიაკ, ტლინგიტ და ჰაიდა. ეს ენები ნა-დენე ფილუმს ქმნიან, თუმცა ეიაკ ენას ზოგჯერ ათაბასკური ოჯახის განსხვავებულ ენად მიიჩნევენ.

ალგონკინური ენები. ამ ენების ოჯახი 13 ცოცხალ ენას ითვლის; მათ შორის არიან: კრი, ოჯიბვა, მიკმაკ, მალესიტე (სუბარქტიკის კულტურულ არეალში), ფოქს, პოტავატომი (პრერიებში), ბლექფუტ, ჩეიენ, არაპაჰო (ტრამალებში); შაუნი, დელაველური (აღმოსავლეთში ალგონკინური ენები გადაშენების პირასაა მისული) და სხვა.

მაკროსიუ ენათა ფილუმი. მასში შემავალი სიუ ოჯახის ენები სხვა ოჯახების ენებზე უფრო მეტადაა გავრცელებული. ესენია: დაკოტა, კროუ, ვინეზაგო, ომაჰა-ოსეც; გადაშენებულია: ოფო, ბილოქსი და სხვები. **იროკუზულ ოჯახში** შედის ექვსი ენა - ჩეროკი, მოჰაუკ და სხვები. **კადო ოჯახის** ენებია: კადო კიტსაი,

პავნი და სხვა. განკერძოებულია - კატაგზა და იუჩი. ისინი მეტ სიახლოვეს სიუ ენებთან ავლენენ.

პოკა ენათა ფილუმში რამდენიმე პატარა ოჯახი და განკერძოებული ენებია - **ტალაპანეკური, ტეკისტლატეკური და იუმა ოჯახები.**

პენუტიური ენების ფილუმი. ამ ფილუმის ენები ნათესაობას ავლენენ მხოლოდ სამხრეთ ამერიკის ენებთან. ჩრდილოეთ ამერიკაში 24-ზე მეტი პენიტიური ენიდან უმრავლესობა გადაშენების გზაზეა, ხოლო ცენტრალურ ამერიკაში ბევრი ადამიანი მათზე ლაპარაკობს, მაგ., **სოკე ოჯახის** მიშე ენაზე, **მაია ოჯახის** მაია, კიჩე, კეკჩი, მამ, კაკჩიკელი და სხვა ენებზე.

ტანო-აცტეკურ ენათა ფილუმი ორ ოჯახს აერთიანებს. ტანო (ანუ კაიოვა-ტანო) ოჯახში შედის: კაიოვა, სანტაკლარა და ტანოელთა ენები; იუტა-აცტეკურ ოჯახში გაერთიანებულია 20-მდე ენა: კაუილა, ლუისენიო, პაიუტე, შოშონე, ჰოპი, პიმა-პაპაგო, ნაჰუატლ (მექსიკანო), აცტეკთა შთამომავლობის ენა და სხვა.

ოტო-მანგურ ენათა ფილუმში ხუთი პატარა ოჯახი შედის. ამ ენებიდან შედარებით მეტადაა გავრცელებული ოტომი, მიშტეკ და საპოტეკ ენები.

ჩრდილოეთ ამერიკის ენათა ერთი დიდი ოჯახის - **სალიშურ ენათა ოჯახის** და ზოგიერთი უფრო პატარა ოჯახების - ვაკაშურისა და ტარასკულის, აგრეთვე რამდენიმე განკერძოებული ენისა, სხვა ენებთან ნათესაობა და კავშირები ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი.

სამხრეთ ამერიკის ენები. სამხრეთ ამერიკაში 350-მდე ენა არსებობს, მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ ნაკლებადაა შესწავლილი. რასთან გვაქვს საქმე - ენებთან თუ დიალექტებთან ეს ვერ დგინდება. მხოლოდ ცნობილია ის, რომ ორი ტომი სხვადასხვაგვარად მეტყველებს. ნათესაობის დადგენას ხელს უშლის ენებში მსგავსი სიტყვების არსებობა.

ანდურ-ეკვატორულ ენათა ფილუმი აერთიანებს ცოცხალი ენების დიდ რაოდენობას (200-მდე). აქედან **სამხრეთამერიკელ ინდიელთა** მეტი უმრავლესობა სამ ენაზე მეტყველებს. ესენია:

კერუა, გუარანი და აიმარა. ანდურ-ეკვატორული ცოცხალი ენები გაერთიანებულია 14 ოჯახში. ამ ოჯახების გარეთ რჩება რამდენიმე განკერძოებული ენა. ყველაზე დიდი ოჯახია **არავაკული ოჯახი**, რომელიც აერთიანებს 100-მდე ენას. **ტუბი ოჯახი** აერთიანებს 24-ზე მეტ ენას და სხვა.

ჟე-პანო-კარიბულ ფილუმში 200-მდე ცოცხალი ენაა, თუმცა ამ ენებზე მცირერიცხოვანი ტომები მეტყველებენ; **კარიბულ ოჯახში** 60-მდე ცოცხალი ენაა, ხოლო **მაკროჟე ოჯახში** - 25-ზე მეტი.

მაკროჩიბურ ენათა ფილუმში გაერთიანებულია 39 ენა. ამ ფილუმის ყველაზე დიდი ოჯახი 16 ენას შეიცავს (დაწვრ. - მსოფლიოს ენათა კლსიფიკაციის რუკის დართვით იხ. გამყრელიძე და სხვ., 2003:633-635).

§ 154. შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება (დიაქრონიული ლინგვისტიკა)

შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება (ანუ დიაქრონიული - ბერძნ. dia „გავლით“ და chronos „დრო“ - ლინგვისტიკა) ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულებაა ენათმეცნიერებაში, რომლის მთავარი მიზანია მონათესავე ენების შესწავლა-დადგენა შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენებით და არსებული მონათესავე ენების ფუძემდის რეკონსტრუქცია.

შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება და მისი მეთოდი შეიქმნა მე-19 საუკუნის დასაწყისში. მისი ფუძემდებლები იყვნენ გერმანელი მეცნიერები ფრანც ბოპი (1791-1867 წ.წ.), იაკობ გრიმი (1785-1863 წ.წ.), თ. დიცი (1794-1876 წ.წ.), ა. პოტი (1802-1887), დანიელი ლინგვისტი რასმუს რასკი (1787-1832 წ.წ.), რუსი მეცნიერი ალექსანდრე ვოსტოკოვი (1781-1864 წ.წ.), ჩეხი ლინგვისტი ი. დობროვსკი (1757-1829 წ.წ.), სლოვაკი პ. ი. შაფარიკი (1795-1861 წ.წ.). ყველა მათგანმა გარკვეული წვლილი შეიტანა და საფუძველი ჩაუყარა შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების შესწავლასა და დამკვიდრებაში. ამ პერიოდისათვის ევროპის სხვადასხვა ქვეყანაში მოგვევლინა ენის ისტორიული გრამატიკები გერმანიკულ, რომანულ, კელტურ და

სლავურ ენებში. გარდა ამისა, ევროპაში მიმდინარეობდა ცალკეული ენების ან ენათა ჯგუფის ისტორიული აღწერა.

მონათესავე ენების დადგენასა და შესწავლაში დიდი დახმარება გასწია ძველი ინდური სალიტერატურო ენის - სან-სკრიტის - შესწავლამ და მისმა ნათესაობამ სხვა ინდოევროპულ ენებთან, რომელმაც მოგვცა ენათა გენეტიკური კლასიფიკაციის საფუძველი. გარდა ამისა, ენათა ნათესაობის დადგენაში დიდი დახმარება გაგვიწია გერმანელი მეცნიერების ფრიდრიხ და ავგუსტ შლეგელების ენათა მორფოლოგიურმა ანუ ტიპოლოგიურმა კლასიფიკაციამ. ენათმეცნიერებისათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო ამ მხრივ ფრ. შლეგელის ნაშრომი „ინდოელების ენისა და სიბრძნის შესახებ (1808 წ.)“.

შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება ენის ისტორიას იკვლევს ორი მიმართულებით: პროსპექტული და რეტროსპექტული მიმართულებით. პირველი გულისხმობს ენის შესწავლას დროის მოძრაობის მიმართულებით, ე. ი. ისტორიიდან თანამედროვეობისაკენ ანუ ხდება ენის შესწავლა საათის ისრის მოძრაობის მიმართულებით. ამიტომ ამგვარ კვლევას ეწოდება პროსპექტული (ლათ. prospectus „წინ ყურება, ცქერა“) კვლევა.

პროსპექტული კვლევის დროს ერთი და იმავე ენის რომელიმე ორ ან მეტ სინქრონიულ მდგომარეობას ერთმანეთს უდარებენ და ამ გზით არკვევენ ამ ენის განვითარების ისტორიას, კერძოდ, როგორი სახე ჰქონდა ამა თუ იმ სიტყვას წინათ, ისტორიის დასაწყისში და როგორი სახე მიიღო მან დღეს. მაგ., წინათ გვქონდა სიტყვის ფორმა „აღვიარებ“, ამჟამად გვაქვს „ვაღიარებ“; წინათ გვქონდა „ათ+შვიდ+მეტი“, ხოლო ამჟამად გვაქვს „ჩვიდმეტი“ და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ჰყონია, 2012:151 და შმდ.).

დიაქრონიული ლინგვისტიკა ენის ისტორიას იკვლევს აგრეთვე რეტროსპექტულად (ლათ. retro „უკან“ და spectro „ვუყურებ“) ანუ საკითხის გარკვევა წარმოებს დროის საწინააღმდეგო მიმართულებით (იხ. წინამდებარე წიგნის „შესავალი“).

პროსპექტული დიაქრონიული ენათმეცნიერებისათვის დამახასიათებელია გარკვეული შეზღუდვები, რადგან ძნელია

იკვლიო იმ ენის ფორმები, რომელსაც დამწერლობა არ გააჩნია. ამ შემთხვევაში ვიყენებთ ამ ენის დიალექტებს და ვადგენთ, რომელი დიალექტია უძველესი და რომელი ახლად წარმოქმნილი. მაგრამ შეიძლება უფრო უკეთესად ხანგრძლივი სალიტერატურო ტრადიციების მქონე ენები, როგორიცაა ჩინური, სანსკრიტი, ბერძნული, ლათინური, ქართული, ძველი სლავური და სხვ. ახლადშექმნილი დამწერლობის ენების ისტორიას ისევე ვერ ვახერხებთ, როგორც უმწერლობო ენებისა.

შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების მეთოდი გამოიყენება მხოლოდ მონათესავე ენების შესწავლისას, რომლებიც ერთი საერთო წინაპარი ენიდან არიან წარმოშობილი. მონათესავე ენების შედარებას ვახდენთ გარკვეული მიზნით: ამ ენების ისტორიის გარკვევა ხდება, მათი აღმოცენებისა და განვითარების გზები დგინდება, ხდება მონათესავე ენების ფუძეენის რეკონსტრუქცია (აღდგენა). ფუძეენის ფორმები აღინიშნება ნიშნით „*“ (ვარსკლავით). მაგ., *ქმა: ქართ. ქვა-, ქვა, მეგრ. ქუა-, ქუა „ქვა“, ლაზ. ქუა-/ ქვა- ქუა-/ქვა „ქვა“.

*მ - ქართ. (პირველი ობიექტური პირის ნიშანი) გან-მ-სწავლ-ი-ს (მე / ჩუენ, იგი) ...

მეგრ. მ- (პირველი ობიექტური პირის ნიშანი) მ-ი-ლ-უ „მაქვს (მე იგი)“; მ-ი-ლუნ-ა(ნ) „გვაქვს (ჩვენ იგი)“;

ლაზ. მ- (პირველი ობიექტური პირის ნიშანი) მ-ო-გურ-ამ-ს „მასწავლის (მე იგი)“; მ-ი-წ-უ „მითხრა (მე მან)“;

სვან. მ- (პირველი ობიექტური პირის ნიშანი) მ-ა-ყა „მყავს (მე იგი)“ (ფენრიხი და სხვ., 2000:310).

ენათა შედარებით-ისტორიული ანალიზის დროს საკმარისი არ არის ბევრათა სინქრონიული შეფარდებების დადგენა მონათესავე ენებში, რადგან ასეთი შეფარდება მოითხოვს დიაქრონიულ ინტერპრეტაციას, რათა დავაღწიოთ თავი შემთხვევისაგან. თუ ბევრათშესატყვისობები მონათესავე ენებში სწორად არის გამოვლენილი და დადგენილია ბევრათცვლილებების მექანიზმი, მაშინ ჩვენ უნდა შეგვეძლოს ამოსავალი ფორმების აღდგენაც. მაგალითად:

ქართული

მეგრული

კაცი	კოჩი
ასი	ოში
ქათამი	ქოთომი
ასული	ოსური
ხარი	ხოჯი
სამი	სუმი
მამალი	მუმული
მამა	მუმა და მისთანები.

მაგალითები გვიჩვენებს, რომ ქართულ ა-ს მეგრულში, ასევე ლაზურში შეესატყვისება **ო** ან **უ**. უნდა ვივარაუდოთ, რომ **ო** და **უ** ხმოვნები მეგრულსა და ლაზურში გვიანდელია, რადგან ქართულ ა-ს შესატყვისად მოცემულ სიტყვებში სვანურში ისევ ა შეესაბამება (შდრ. სვან. აშირ „ასი“, ქათალ - „ქათამი“, ასუმ „ასული“ და ა. შ.). ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, საერთოქართველურ ფუძეენაში გვექნებოდა *ასი, *ქათამი, *ასული და ა. შ. (დაწვრ. იხ. ნებიერიძე, 1991:284-288).

საერთოქართველურ ფუძეენაში, მართალია, რეკონსტრუირებული ფორმები მთლიანად ემთხვევა ქართულის ფორმებს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ასეთი სურათი ყოველთვის ერთნაირია. სამწუხაროდ, ჩვენ არ შეგვიძლია დავადგინოთ სიტყვების „ასი“, „ქათამი“, „ასული“ წინაისტორიული შესატყვისობები.

არქაული ფორმების რეკონსტრუქციის დროს საჭიროა გავითვალისწინოთ სემანტიკური მონაცემები. ორ სიტყვას შორის გენეტური მაშინ შეიძლება ჩაითვალოს, თუ მათ შორის არის ბგერათა შესატყვისობებიც (სრულად ან ნაწილობრივ). მაგ., რუსული сторона „ქვეყანა“, „მხარე“, ძველი სლავური страна „ქვეყანა“ და პოლონური strona „ქვეყანა“, - ყველა ესინი ერთ არქაულ ფორმას *storna განეკუთვნებიან, სადაც ხდება ბგერათა ნაწილობრივი დამთხვევა.

ტიპოლოგიური მსგავსებანი ზოგჯერ კვალს უბნევს შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების მკვლევრებს, რომლებიც მიიჩნევენ ენათა გენეტურ წარმომავლობას. ეს ხშირად ხდება ფონეტიკური და ფონოლოგიური მოვლენების დამთხვევისას, მაგ.,

უმლაუტის მოვლენა არ არის დამახასიათებელი მხოლოდ გერმანიკული ენებისათვის, არამედ იგი სვანურ ენაშიც გვხვდება, ან კიდევ: აზლაუტის მოვლენები ძალიან გავრცელებულია მსოფლიოში: „იგი გვხვდება ნახურ, დაღესტნურ, ქართველურ, ინდო-ევროპულ, სემიტურ, ფინურ-უგრულ, ტიბეტურ და პალეოაზიურ ენებსა და ჩრდილო-ამერიკულ ინდიელთა ენებში“ (ფენრიხი და სხვ., 1978:9).

ენათა შორის ბგერით სისტემაზე ურთიერთგავლენის შემთხვევები ზოგჯერ გამოწვეულია სუბსტრატის, სუპერსტრატისა და ადსტრატის მოვლენებით. ამიტომ ამ და სხვა ფონეტიკური და ფონოლოგიური მსგავსების საფუძველზე ვამტკიცოთ ენათა გენეტური ნათესაობა, არ გამოგვადგება (დაწვრ. იხ. იქვე, 9-13).

ენათა გენეტური ნათესაობა, პირველ ყოვლისა, მტკიცდება მორფოლოგიურ საფუძველზე, უფრო ზუსტად, - პირის სუფიქსების, ბრუნვათა და უღლებათა დაბოლოებების თანდამთხვევის საფუძველზე (იქვე, 13 და შმდ.).

გენეტიკურად მონათესავე ენების დასადგენად მხედველობაში არ მიიღება როგორც ხმაბაძვითი სიტყვები (კისკისი, ჭიკჭიკი, ხარხარი და მისთანები) და არც ნასესხები სიტყვები.

მონათესავე ენების დასადგენათ, გარდა ბგერათა შესატყვისობებისა, დიდი მნიშვნელობა აქვს ზმნური პირიანი ფორმების შესატყვისობებს. სწორედ, გერმანელმა მეცნიერმა ფრანც ბოპმა სანსკრიტული ენის ზმნის ფორმები შეადარა ბერძნულის, ლათინურის, სპარსულის, გერმანიკულისა და სხვა ენების ზმნურ ფორმებს და დაადგინა ამის საფუძველზე ინდოევროპული ენების ნათესაობა.

გენეტიკურ ნათესაობას ადგენს აგრეთვე არამოტივირებული ანუ ძირეული სიტყვების დამთხვევაც მონათესავე ენებში.

გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი წ ყ ა რ ო ე ბ ი

1. აკაკი, 1978: ქართული პოეზია თხუთმეტ ტომად. ტ. 8. აკაკი წერეთელი. გამ-ბა „ნაკადული“, თბილისი.
2. ანდაზები, 1959: ქართული ანდაზები. შეადგინა ა. კანდელაკმა. თბილისი.
3. ანდაზები, 2014: ქართული ანდაზები. შემდგენელი და რედაქტორი: ლია ანდრონიკაშვილი. თბილისი.
4. აფროდინოძე, 2009: შუქია აფროდინოძე. ჩვენი ენა ქართული. ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, თბილისი.
5. ახვლედიანი, 1999: გიორგი ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები. თბილისი.
6. ახვლედიანი, 1972: ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები გიორგი ახვლედიანის რედაქციით. თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.
7. გამსახურდია, 1980: კონსტანტინე გამსახურდია. თხზულებათა ათტომეული. ტ. მეექვსე. გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
8. გამყრელიძე და სხვ., 1965: თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი. სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
9. გამყრელიძე, 2000: თამაზ გამყრელიძე. რჩეული ქართველოლოგიური შრომები. თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა. სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახ. პედაგოგიური უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.
10. გამყრელიძე და სხვ., 2003: თამაზ გამყრელიძე და სხვები. თეორიული ენათმეცნიერების კურსი. „თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა“, თბილისი.
11. გიგინეიშვილი და სხვ., 1999: ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომატია. IX კლასი. შეადგინეს და კომენტარები დაურთეს მანანა გიგინეიშვილმა, ლუარა გრიგოლაშვილმა, ვახტანგ როდონაიამ. „მეცნიერება“, თბილისი.
12. გოგოლაშვილი, 1988: გიორგი გოგოლაშვილი. ქართული ენის უღვლილების სისტემა. გამ-ბა „მეცნიერება“, თბილისი.

13. ვაჟა, 1977: ქართული პოეზია თხუთმეტ ტომად. ტ. მეცხრე. ვაჟა-ფშაველა. გამ-ბა „ნაკადული“, თბილისი.
14. ვაჟა, 1985: ვაჟა-ფშაველა. თხზულებანი. მსოფლიო ლიტერატურის ბიბლიოთეკა. პირველი სერია, ტ. 66. გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
15. თოფურია და სხვ., 1978: ვ. თოფურია, ივ. გიგინეიშვილი. ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი. მეორე შევსებული გამოცემა. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.
16. თურქულ-ქართული ლექსიკონი. A-J: თურქულ-ქართული ლექსიკონი ლია ჩლაიძის რედაქციით. სტამბოლი, 2001.
17. თურქულ-ქართული ლექსიკონი. K-Z: თურქულ-ქართული ლექსიკონი ლია ჩლაიძის რედაქციით. სტამბოლი, 2001.
18. ილია, 2012: ილია ჭავჭავაძე. ექვსტომეული. ტ. I. პოეზია, თბილისი.
19. ილია, 1985: ილია ჭავჭავაძე. რჩეული ნაწარმოები ხუთ ტომად. ტ. I. გამ-ბა „საჭოთა საქართველო“, თბილისი.
20. იმნაიშვილი, 1957: ი. იმნაიშვილი. სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში. სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.
21. კვაჭაძე, 1981: ლ. კვაჭაძე. ქართული ენა. ნაწილი I. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.
22. კვაჭაძე, 1977: ლ. კვაჭაძე. თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.
23. კიზირია, 1974: ანტონ კიზირია. ქართული ენა. პრაქტიკუმი. მეორე შევსებული გამოცემა. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.
24. ლექსიკონი, 1956: რუსულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. I. საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბილისი.
25. ლექსიკონი, 1958: რუსულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. II. საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბილისი.
26. ლექსიკონი, ტ. III: რუსულ-ქართული ლექსიკონი. საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბილისი, 1958.
27. მარი, 2012: ნიკო მარი. შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები. გამ-ბა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი.

28. მელიქიშვილი, 2001: დამანა მელიქიშვილი. ქართული ზმნის უღლების სისტემა. გამ-ბა „ლოგოს პრესი“, თბილისი.

29. ნებიერიძე, 1991: გ. ნებიერიძე. ენათმეცნიერების შესავალი. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.

30. ნიჭარაძე, 1971: შ. ნიჭარაძე. ქართული ენის აჭარული დიალექტი (ლექსიკა). ბათუმი.

31. ონიანი, 1978: ა. ონიანი. ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები. ზმნის პირი, რიცხვი, ინკლუზივ-ექსკლუზივი. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.

32. ორბელიანი, 1991: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I, თბილისი, „მერანი“.

33. ორბელიანი, 1993: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, II, თბილისი, „მერანი“.

34. პავლოვი, 1961: ი. პ. პავლოვი. რჩეული თხზულებანი. სახ. გამ-ობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.

35. ჟღენტი, 1965: სერგი ჟღენტი. ქართველურ ენათა ფონეტიკის საკითხები. რჩეული შრომები. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.

36. რუსთაველი, 1957: შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. სახელგამი, თბილისი.

37. სანიკიძე, 1998: თენგიზ სანიკიძე. ქართული მართლ-წერა. გამ-ბა „ინტელექტი“, თბილისი.

38. სიყვარულის წიგნი, 1984: სიყვარულის წიგნი. შემდგენ-ლები: გივი გეგეჩკორი, ემზარ კვიტაიშვილი, ტარიელ ჭანტურია. გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.

39. სოსიური, 2002: ფერდინანდ დე სოსიური. ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი. გამ-ბა „დიოგენე“, თბილისი.

40. სტილისტიკა, 2013: ნანა ცეცხლაძე, მზია ხახუტაიშვი-ლი. სტილისტიკა. გამ-ბა „ივერიონი“, თბილისი.

41. სხალთის ეპარქია, 2000: სხალთის ეპარქია. საერთაშო-რისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაქარობა“, ხულო-დიდაქარა.

42. ტაბიძე, 1982: გალაკტიონ ტაბიძე. ქართული პოეზია თხუთმეტ ტომად, ტ. 13. გამ-ბა „ნაკადული“, თბილისი.

43. ტოროტაძე, 1969: რუსულ-ქართული ლექსიკონი. შემდგენელი ა. გ. ტოროტაძე, თბილისი.

44. ურუშაძე, 1969: აკაკი ურუშაძე. ძველი ბერძნული ენა. სახელმძღვანელო უმაღლესი სკოლისათვის. თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.

45. უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, 1989: უცხო სიტყვათა ლექსიკონი. შეადგინა მიხეილ ჭაბაშვილმა. მესამე შესწორებული და შევსებული გამოცემა. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.

46. ფალავა, 1962: იუსუფ ფალავა. სუსხი ავბედობისა. რომანი. გამ-ბა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი.

47. ფალავა, 2015: მ. ფალავა. სამხრული კილოები - შესწავლის მდგომარეობა და კვლევის პერსპექტივები. ქესს, ტ. XIII, თბილისი, გვ. 123-156.

48. ფალავა, 2016: მ. ფალავა. ქართული ენის სამხრული კილოები და მათი გავრცელების არეალები. საქ. მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის აჭარის რეგიონალური ცენტრი. შრომები I.

49. ფეიქრიშვილი, 1992: ჟუჟუნა ფეიქრიშვილი. ქართველოლოგიის საკითხები. სრულიად საქართველოს რუსთაველის საზოგადოების გამ-ბა „სარანგი“, ქუთაისი.

50. ფეიქრიშვილი. მორფოლოგია, 1992: ჟუჟუნა ფეიქრიშვილი. ქართული ენის მორფოლოგია (სალექციო კურსი). სრულიად საქართველოს რუსთაველის საზოგადოების გამ-ბა „სარანგი“, ქუთაისი.

51. ფენრიხი, 1978: ჰ. ფენრიხი. ენათა გენეტური ნათესაობის დასაბუთების კრიტერიუმები და ადრინდელი საერთოქართველური ფუძემენის ძირეულ მორფემათა სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი. თბ-ის უნ-ის გამ-ბა, თბილისი.

52. ფენრიხი და სხვ., 2000: ჰაინც ფენრიხი, ზურაბ სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. მეორე შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, თბილისი.

53. ფოჩხუა, 1974: ბიძინა ფოჩხუა. ქართული ენის ლექსიკოლოგია. თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.

54. ქეგლ, 1950: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. I, თბილისი.

55. ქეგლ, 1951: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. II, თბილისი.
56. ქეგლ, 1953: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. III, თბილისი.
57. ქეგლ, 1955: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. IV, თბილისი.
58. ქეგლ, 1958: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. V, თბილისი.
59. ქეგლ, 1960: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. VI, თბილისი.
60. ქეგლ, 1962: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. VII, თბილისი.
61. ქეგლ, 1964: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. VIII, თბილისი.
62. ქეგლ, 1986: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ერთტომეული, თბილისი.
63. შანიძე, 1967: ა. შანიძე. ორობითი რიცხვის საკითხისათვის ხევსურულში: თბ-ის უნ-ის შრომები, ტ. 121.
64. შანიძე, 1973: აკაკი შანიძე. ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I. მორფოლოგია. მეორე გამოცემა. თბილისის უნ-ტეტის გამომცემლობა, თბილისი.
65. შათირიშვილი, 1989: მ. შათირიშვილი. გერმანული ენის გრამატიკა. გამ-ბა „განათლება“, თბილისი.
66. ჩიქოზავა, 1942: არნ. ჩიქოზავა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბილისი.
67. ჩიქოზავა, 1968: არნ. ჩიქოზავა. მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში. გამ-ბა „მეცნიერება“, თბილისი.
68. ჩიქოზავა, 2010: არნ. ჩიქოზავა. შრომები. I. თბილისი.
69. ჩიქოზავა, 2010: არნ. ჩიქოზავა. შრომები. II. თბილისი.
70. ჩიქოზავა, 1983: არნ. ჩიქოზავა. ზოგადი ენათმეცნიერება. II. ძირითადი პრობლემები. მეორე გამოცემა. თბილისის უნ-ტის გამ-ბა, თბილისი.

71. ჩიქობავა, 1938: არნ. ჩიქობავა. ქანურ-მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. თფილისი.
72. ჭრელაშვილი, 1990: კ. ჭრელაშვილი. ლინგვისტურ მოძღვრებათა იტორია. თბილისის უნ-ტის გამ-ბა, თბილისი.
73. ჭყონია, 2012: ნოდარ ჭყონია. ლექციები ენათმეცნიერებაში (მეორე ნაწილი). გამ-ბა „უნივერსალი“, თბილისი.
74. ჭყონია, 2008: ლიანა ჭყონია. სადისერტაციო ნაშრომი. ფრაზეოლოგიზმები, მათი უნივერსალობის საკითხი არამონათესავე ენებში თარგმანის საფუძველზე. ბათუმი.
75. ჭყონია და სხვ., 2015: ნოდარ ჭყონია, ცირა ჭყონია, ლიანა ჭყონია. რედუპლიკაცია სიტყვათწარმოების უმნიშვნელოვანესი ხერხი ენაში. გამ-ბა „უნივერსალი“, თბილისი.
76. ჯავახიშვილი, 1977: მიხეილ ჯავახიშვილი რვა ტომად. არსენა მარაბდელი. ტ. მეექვსე. გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
77. ჯორბენაძე, 1983: ბესარიონ ჯორბენაძე. ზმნის ხმოვანპრეფიქსული წარმოება ქართულში. თბილისის უნ-ტის გამ-ბა, თბილისი.
78. ჯორბენაძე, 1989: ბესარიონ ჯორბენაძე. ქართული დიალექტოლოგია. I. გამ-ბა „მეცნიერება“, თბილისი.
79. ჯორჯანელი, 1977: კარლო ჯორჯანელი. ევფემიზმები და სიტყვის ტაბუ. თბილისის უნ-ტეტის გამ-ბა, თბილისი.
80. Аванесов და სხვ., 1945: Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. Очерк грамматики русского литературного языка. М.
81. Аванесов, 1972: Русское литературное произношение. 3-ье издание. М.
82. Адмони, 1988: В. Г. Адмони, Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Изд-ство «Наука», Л.
83. Ахманова, 1966: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Изд-ство «Советская энциклопедия», М.
84. Баскаков, 1959: А. Н. Баскаков. О классификации причастий в турецком языке. Журнал. «Вопросы языкознания», № 6.

85. Бахарев, 1970: А. И. Бахарев. О соотношении причастий и прилагательных в русском языке. Вопросы теории русского языка и методики его преподавания. Выпуск 2. Саратов.
86. Березин ღჳ ზზ., 1979: Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. Общее языкознание. М., «Просвещение».
87. Будагов, 1974: Р. А. Будагов, Человек и его язык. М.
88. Будилович, 1869: Антон Будилович. М. Ломоносов, как натуралист и филолог с приложениями, содержащими материалы для объяснения его сочинений по теории языка и словесности Антона Будиловича. СПб.
89. Букатевеч, 1974: Н. И. Букатевич и др. Историческая грамматика русского языка. Киев.
90. Буланин, 1970: Л. Л. Буланин. Фонетика современного русского языка. М.
91. Бондарко, 1977: Л. В. Бондарко. Звуковой строй современного русского языка. М., «Просвещение».
92. Бодуэн де Куртенэ, 1963: И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I-II. Изд-ство Академии Наук СССР, М.
93. Ван-Вейк, 1957: Н. Ван-Вейк. История старославянского языка. Перевод с немецкого В. В. Бородич. Изд-ство Иностранной литературы, М.
94. В. А. Х., 1802: В. А. Х. (Варлаам, Архиепископ Грузии). Краткая грузинская грамматика, сочиненная на российском языке. СПб.
95. Вачнадзе, 1970: С. М. Вачнадзе. Вопросы синтаксиса русско-грузинской сопоставительной грамматики. Изд-ство «Ганатлеба», Тбилиси.
96. Вендина, 2001: Т. И. Вендина. Введение в языкознание. М., «Высшая школа».
97. Гумбольдт, 1985: Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия. М., «Прогресс».

98. Гумбольдт, 1984: Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по общему языкознанию. Перевод с немецкого языка. М., «Прогресс».
99. Виноградов, 1961, №5: В. В. Виноградов. Об омонимии и смежных явлениях. Журнал. Русский язык в школе.
100. Виноградов, 1972: В. В. Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове). Издание второе. Изд-ство «Высшая школа», М.
101. Винокур, 1959: Избранные работы по русскому языку. Госучпедгиз Министерства просвещения РСФСР, М.
102. Востоков, 1831: А. Х. Востоков. Сокращенная русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. СПб.
103. Гак, 1986: В. Г. Гак. Введение во французскую филологию. М., Просвещение».
104. Ганина, 1985: Ст. Ц. Ганина и др. Учебник болгарского языка. Под ред. Р. П. Усовой. Изд-ство Московского ун-та.
105. Ганич, 1989: Д. И. Ганич, И. С. Олейник. Русско-украинский и украинско-русский словарь. Киев, «Радянська школа».
106. Гвоздев, 1954: А. Н. Гвоздев. Основы русской орфографии. Учпедгиз, М.
107. Гируцкий, 2001: А. А. Гируцкий. Общее языкознание. Учебное пособие для студентов вузов. Минск НТООО «ТетраСистемс».
108. Гоголь, 1959: Н. В. Гоголь. Сочинения в двух томах. Т. 2. Госиздат художественной литературы, М.
109. Голетиани, 1970: Г. Г. Голетиани. Сопоставительная грамматика русского и грузинского языков. Ч. I. Морфология. Изд-ство Тбилисского государственного ун-та, Тбилиси.
110. Горшков, 1963: А. Н. Горшков. Старославянский язык. Госиздат «Высшая школа», М.
111. Горький, 1953: М. Горький. О литературе. Изд-ство «Высшая школа», М.

112. Грамматика, 1960: Грамматика русского языка. Т. I. Фонетика и морфология. Изд-ство АН СССР, М.
113. Грамматика, 1970: Грамматика современного русского литературного языка. Изд-ство «Наука».
114. Грамматика-80: Русская грамматика. Т. I. Изд-ство «Наука», М.
115. Грот, 1876: Я. К. Грот. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого донныне. Издание 2-е, СПб.
116. Дондуа, 1975: К. Д. Дондуа. Статьи по общему и кавказскому языкознанию. Изд-ство «Наука», Ленинградское отделение, Л.
117. Duden Grammatik, 1962: Duden Grammatik der deutsch gegenwartsprache. Л.
118. Зиндер, 1987: Л. Р. Зиндер. Введение в языкознание. Учебное пособие для вузов. Сборник задач. М., «Высшая школа».
119. Иванов, 1983: В. В. Иванов. Историческая грамматика русского языка. Издание второе, исправленное и дополненное. М., «Просвещение».
120. Иванова, 1976: В. Ф. Иванова. Современный русский язык. Графика и орфография. М., «Просвещение».
121. Имнадзе, 1962: Б. Л. Имнадзе. Причастие и его изучение в грузинской средней школе. Канд. диссертация. Тбилиси.
122. Калинин, 1966: А. В. Калинин. Лексика русского языка. Изд-ство Московского ун-та.
123. Карпов 1962: К. Б. Карпов, В. С. Монигетти. Вводный курс немецкого языка. М.
124. Касаткин, 2000: Л. Л. Касаткин. Николай Сергеевич Трубецкой и его книга. об. 1962: Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М.
125. Кацнельсон, 2000: С. Д. Кацнельсон. «От редакции» - об. 1962: Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М.
126. Ключева, 1956: В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка. М.

127. Колесов, 1987: В. В. Колесов. Л. В. Щерба. (Люди науки). М., «Просвещение».
128. Кондрашов, 1962: Н. А. Кондрашов. Славянские языки. Второе отделение. М.
129. Крылов, 1983: И. А. Крылов. Басни. М., «Художественная литература».
130. Ломоносов, 1755: Российская грамматика Михаила Ломоносова, Печатана в Санктпетербурге при Императорской Академии Наук 1755 года.
131. Ломтев, 1972: Т. П. Ломтев. Фонология современного русского языка на основе теории множеств. Изд-ство «Высшая школа», М.
132. Майкл, 2002: Майкл Х. Харт. Сто великих людей. М., «Вече».
133. Макаров, 2003: Основы дискурса. М.
134. Маслов, 1998: Ю. С. Маслов. Введение в языкознание. Издание третье, исправленное. М., «Высшая школа».
135. Маслова, 2001: В. А. Маслова. Лингвокультурология. М.
136. Матусевич, 1976: Современный русский язык. Фонетика. Учебное пособие для студентов. М., «Просвещение».
137. Медникова, 1974: Э. М. Медникова. Значение слова и методы его описания. М., «Высшая школа».
138. Мейе, 1951: А. Мейе. Общеславянский язык. Издательство «Иностранной литературы», М. (Перевод с французского языка).
139. Мещанинов, 1940: Акад. И. И. Мещанинов. Общее языкознание. К проблеме стадильности в развитии слова и предложения. Ленинградское отделение. Л.
140. Мещанинов, 1982: И. И. Мещанинов. Глагол. Л., «Наука», Ленинградское отделение.
141. Мещерский, 1972: Русская диалектология. Под ред. проф. Н. А. Мещерского. Изд-ство «Высшая школа», М.
142. Муталимова, 1968: М., Муталимова. Причастие в Мариинском евангелии. АҚД, Л.

143. Некрасов, 1865: Н. П. Некрасов. О значении форм русского глагола. СПб.
144. Немецко-русский словарь, 1968: Немецко-русский словарь. 80000 слов. Под ред. А. А. Лепинга и Н. П. Страховой. Издание 5-ое, стереотипное. Изд-ство «Советская энциклопедия», М.
145. Норк *ნორკი*, 1977: О. А. Норк, Н. Ф. Адамова. Фонетика современного немецкого языка. Л., «Просвещение».
146. Ожегов, 1990: С. И. Ожегов. Словарь русского языка. 23-ье издание, исправленное. М., «Русский язык».
147. Павлов, 1947: И. П. Павлов. Полное собрание трудов. Т. IV. Изд-ство Академии Наук СССР, М.
148. Павский, 1841-1842: Г. Павский. Филологические наблюдения. Протоиерея Г. Павского над составом русского языка. Рассуждение III. СПб.
149. Партенадзе, 1986: М. Х. Партенадзе. Статус диалектной лексики в толковом словаре литературного языка. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Батуми.
150. Партенадзе, 2000: М. Х. Партенадзе. О статусе диалектной лексики в толковом словаре литературного языка. Изд-ство «Батумского университета».
151. Перетрухин, 1972: В. Н. Перетрухин. Введение в языкознание. Курс лекций. Изд-ство Воронежского ун-та, Воронеж.
152. Петерсон, 1925: М. Н. Петерсон. Русский язык. Пособие для преподавателей. М.-Л.
153. Пешковский, 1956: А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Издание седьмое, М.
154. Потебня, 1874: А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. I. Введение. Воронеж.
155. Потебня, 1958: А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. Т. I-II. Госучпедгиз МП РСФСР, М.

156. Реформатский, 1967: А. А. Реформатский. Введение в языкознание. Издание четвертое, исправленное и дополненное. Изд-ство «Просвещение», М.
157. Реформатский, 1970: А. А. Реформатский. Из отечественной фонологии. Изд-ство «Наука», М.
158. Руденко, 1940: Б. Т. Руденко. Грамматика грузинского языка. Изд-ство АН СССР, М.-Л.
159. Русский язык. Энциклопедия, 1979: Главный редактор Ф. П. Филин. Изд-ство «Советская энциклопедия».
160. Силагадзе, 1971: Дж. Силагадзе. Причастия в латышском и грузинском языках (сопоставительный анализ). АКД. Изд-ство Тбилисского гос. ун-та.
161. Словарь русского языка (в четырех томах АН СССР). М., (1957-1961).
162. Смольянинова, 1968: М. И. Смольянинова. О способах субстантивации причастий в современном русском языке. об. : Тульский госпединститут. Вопросы истории и теории русского языка. Выпуск 3.
163. Степанов, 1966: Ю. С. Степанов. Основы языкознания. Изд-ство «Просвещение», М.
164. Современный русский язык, 1981: Современный русский язык. Под редакцией В. А. Белошапковой. М., «Высшая школа».
165. Супрун, 1971: А. Е. Супрун. Части речи в русском языке. М., «Просвещение».
166. Сусов, 1990: И. П. Сусов. Прагматика дискурса и этнолингвистические проблемы / И. П. Сусов. Прагматика этноспецифического дискурса. Материалы симпозиума. Бэлць.
167. Сусов, 2006: И. П. Сусов. Лингвистическая прагматика. Учебник для студентов, магистрантов и аспирантов (докторантов). М.
168. Толстой, 1960: Л. Н. Толстой. Повести и рассказы в двух томах. Том второй. Госиздат худож. литературы, М.
169. Фасмер, 1964: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. I. Изд-ство «Прогресс», М.

170. Фасмер, 1967: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. II. Изд-ство «Прогресс», М.
171. Фасмер, 1971: Этимологический словарь русского языка. Т. III. Изд-ство «Прогресс».
172. Фасмер, 1973: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка Т. IV. «Изд-ство «Прогресс».
173. Философская энциклопедия, 1962: Философская энциклопедия. Главный ред. Ф. В. Константинов. Т. 2. М., «Советская энциклопедия».
174. Фомина, 1983: М. И. Фомина. Современный русский язык. Лексикология. Издание второе, исправленное и дополненное. М., «Высшая школа».
175. Фонетика. Фонология. Грамматика, 1971: Фонетика. Фонология. Грамматика. К семидесятилетию А. А. Реформатского. Изд-ство «Наука», М.
176. Фортунатов, 1956: Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды. Т. I. М.
177. Хабургаев, 1986: Г. А. Хабургаев. Старославянский язык. Издание 2-ое, переработанное и дополненное. М., «Просвещение».
178. Хрестоматия, 1955: Хрестоматия по зарубежной литературе XX века (1917-1945). Составили Я. Н. Засурский и Р. М. Самарин. Госучпедгиз Министерства просвещения РСФСР, М.
179. Цагарели, 1873: А. Цагарели. О грамматической литературе грузинского языка. Критический очерк А. Цагарели. СПб.
180. Чантуришвили, 1970: Д. С. Чантуришвили. Существительные лица в русском и грузинском языках. (По лексикографическим данным). Доктор. диссертация, Тбилиси.
181. Чедиа, 1990: В. В. Чедиа. Введение в славянскую филологию. Изд-ство Тбилисского ун-тета, Тбилиси.
182. Черкасский, 1965: М. А. Черкасский. Тюркский вокализм и сингармонизм. Изд-во «Наука», М.
183. Черных, 1962: П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка. М.

184. Чикобава, 1952: Проф. А. С. Чикобава. Введение в языкознание. Госучпедгиз Министерства просвещения РСФСР, М.

185. Чкония, 1976: Н. Д. Чкония. Русское причастие и способы его передачи на грузинский язык. Изд-ство Тбилисского ун-та, Тбилиси.

186. Чкония, 2005: Н. Д. Чкония. Роль звука j (йот) в образовании некоторых форм глагола. *ობ/ წიგნბო*: Н. Д. Чкония. Классы слов (части речи) в русском и грузинском языках. Изд-ство Батумского государственного университета, Батуми.

187. Чкония, 1983: Н. Чкония. К вопросу о показателях инфинитива. Журнал. Русский язык в грузинской школе. № 1.

188. Чкония, და სხვ., 2013: Нодар Чкония, Цира Чкония, Лиана Чкония. К вопросу о разграничении полисемии и омонимии в языке. *ობ.: საერთაშორისო სამეცნიერო ჟურნალი „ინტელექტუალი“*, № 23. თბილისი.

189. Чкония, 2005: Нодар Чкония. Классы слов (части речи) в русском и грузинском языках. Батуми.

190. Шанский, 1971: Н. М. Шанский и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Издание 2-ое, исправленное и дополненное. Изд-ство «Просвещение», М.

191. Шанский და სხვ., 1981: Н. М. Шанский и А. Н. Тихонов. Современный русский язык в трех частях. Часть I, М.

192. Шанский და სხვ., ч. II, 1981: Н. М. Шанский и А. Н. Тихонов. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. М., «Просвещение».

193. Шахматов, 1941: А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л.

194. Шахматов, 1952: Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку. (Учение о частях речи). М.

195. Шишкова და სხვ., 1977: Л. В. Шишкова, А. В. Деминина, О. А. Бибин. Вводный курс немецкого языка. Л., «Просвещение».

196. Щерба, 1931: Л. В. Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. М.

197. Щерба, 1953: Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М.
198. Щерба, 1957: Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. М.
199. Щерба, 1983: Л. В. Щерба. Теория русского письма. Ответственный редактор Л. Р. Зиндер. Л., «Наука», Ленинградское отделение.
200. Щерба, 1912: Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб.
201. Эрнт Шротт, 1998: Вольфганг Шахингер. Аюроведа при болях в суставах и спине. Санкт-Петербург.
202. Ягич, 1910: И. В. Ягич. История славянской филологии. СПб.
203. Яковлев, 1928: Н. Ф. Яковлев. Математическая формула построения алфавита. «Культура и письменность Востока», I, М.
204. Якубинский, 1986: Л. П. Якубинский. Избранные работы. Язык и его функционирование. М., «Наука».
205. Ярхо ѡ ѡз ѡз., 1969: Латинский язык. Учебник для факультетов иностранных языков педагогических институтов. Под общей редакцией В. Н. Ярхо и В. И. Лободы. Издание 2-ое, переработанное. Изд-ство «Просвещение», М.

ს ა რ ზ ე ვ ი

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა	3

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

„ენათმეცნიერების შესავლის“ შესავალი	5
§ 1. ენათმეცნიერების საგანი, მიზანი და ამოცანები	5
§ 2. პოლიგლოტი და ენათმეცნიერი	11
§ 3. რა არის ენა?	13
§ 4. ენა ბუნებრივი და ენა ხელოვნური	16
§ 5. ენის გადმოცემის სხვადასხვა საშუალებანი	21
§ 6. ენა, აზროვნება და მეტყველება (ზოგადი მიმოხილვა)	22
§ 7. ენა და მეტყველება	24
§ 8. ენა და აზროვნება	28
§ 9. საერთო-სახალხო ენა და სალიტერატურო ენა. საზოგადოება და დიალექტი	32
§ 10. ქართული ენის დიალექტები, მათი კლასიფიკაცია და გავრცელების არეალები	38
§ 11. დიალექტების წარმოშობის საკითხისათვის	44
§ 12. ენათმეცნიერების სტრუქტურული დარგები. ენა როგორც სისტემა	46
§ 13. სინქრონია და დიაქრონია	50
§ 14. ენის ძირითადი ფუნქციის შესახებ	56

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

ენის ძირითადი არსი და ბუნება	59
§ 15. I. ენა როგორც ნიშანთა სისტემა	59
§ 16. II. ენა პირობით ნიშანთა სისტემა	67
§ 17. III. ენა პირობით ბგერით ნიშანთა სისტემა	70
§ 18. სინტაგმატური და ასოციაციური მიმართებები	71
§ 19. ასოციაციური მიმართებები	75
§ 20. IV. ენობრივი ნიშნის სამი ასპექტი	78
§ 21. V. ენის განვითარება	81

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

გ რ ა ფ ი კ ა და ო რ თ ო გ რ ა ფ ი ა	85
§ 22. გრაფიკისა და ანბანის რაობა	85
§ 23. გრაფიკის პრინციპები	91
§ 24. ანბანთა სპონტანური განვითარების საკითხები	94
§ 25. ქართული ანბანის ღირსების შესახებ	98
§ 26. ორთოგრაფიის რაობა	101
§ 27. ორთოგრაფიის პრინციპები	103

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

ფ ო ნ ე ტ ი კ ა	111
§ 28. ფონეტიკის შესასწავლი ობიექტი	111
§ 29. ბგერის განხილვის სამი ასპექტი	113
§ 30. ბგერის აკუსტიკური ასპექტი	114
§ 31. სამეტყველო ბგერის ფიზიოლოგიურ- ანატომიური ასპექტი და საარტიკულაციო ბაზისი	121
§ 32. ადამიანის საწარმოთქმო აპარატის დახასიათება ...	124
§ 33. ფონეტიკა და სამეტყველო ბგერების აკუსტიკური დახასიათება	134

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

სამეტყველო ბგერების ლინგვისტური

(სოციალური) ასპექტი და ფ ო ნ ო ლ ო გ ი ა	142
§ 34. ბგერა და ფონემა	142
§ 35. ფონოლოგიის ისტორიისათვის. ფონემის ვარიაციები და ვარიანტები	148
§ 36. მოსკოვის, ლენინგრადისა და პრადის ფონოლოგიური სკოლების შესახებ	156
§ 37. ფონემის გამოყოფა დ ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი	159
§ 38. ფონოლოგიური კლასიფიკაცია ქართულში	163
§ 39. ხმოვანი ფონემების კლასიფიკაციის საფუძვლები ..	165
§ 40. ხმოვანთა წარმოთქმის ადგილი და რაგვარობა	166

§ 41. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია	169
§ 42. ხმოვანთა დაჭიმულობა	171
§ 43. ხმოვანთა ნაზალიზაცია	174
§ 44. ხმოვანთა ხანგრძლივობა	175
§ 45. დიფთონგები და ტრიფთონგები	178
§ 46. თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია	180
§ 47. თანხმოვან ფონემათა წარმოთქმის ადგილი	182
§ 48. თანხმოვან ფონემათა წარმოთქმის რაგვარობა	186
§ 49. სონორული თანხმოვნების დახასიათება	195
§ 50. j-ისა და უმარცვლო ძ-ს შედარებითი დახასიათება	200
§ 51. წყვილელი, სამეული და ცალეული თანხმოვნები	203
§ 52. პალატალური და ველარული თანხმოვნები	206
§ 53. თანხმოვანთა დეცესიური და აქცესიური კომპლექსები ქართულში	211
§ 54. ტრანსკრიფცია და მისი სახეები	214

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

ენის სუპრასეგმენტური ერთეულები : მარცვალი, მახვილი და ინტონაცია.....	218
§ 55. ენის სეგმენტური და სუპრასეგმენტური ერთეულების რაობა	218
§ 56. მარცვალი, მისი ბუნება და რაობა	219
§ 57. მარცვალთგასაყარი და მასთან დაკავშირებული კანონზომიერებანი	224
§ 58. მახვილი და მისი ლინგვისტური მნიშვნელობა	230
§ 59. ინტონაცია	235

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი დ ე

ორთოეპია და ფონეტიკური პროცესები ზეპირ მეტყველებაში.....	240
§ 60. ორთოეპიის რაობა	240
§ 61. ზეპირი მეტყველებისა და წერითი	

ნორმების ურთიერთობის საკითხისათვის	243
§ 62. ბგერათცვლილებები სამეტყველო აქტში (ზოგადი მიმოხილვა)	249
§ 63. ასიმილაცია, მისი სახეები და გამოწვევი მიზეზები	260
§ 64. V-ბგერა-ფონემით გამოწვეული ფონეტიკური ცვლილებები სხვადასხვა ტიპის ენებში	273
§ 65. მტათეზისის კანონზომიერებანი ქართულში	279
§ 66. პალატალიზაცია, უმლაუტი და სინჰარმონიზმი	290
§ 67. დისიმილაცია და მისი სახეები	294
§ 68. რედუქცია და მისი სახეები	297
§ 69. ანალოგია და მისი სახეები	299

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

ენა და დამწერლობა	301
§ 70. ბგერითი ენა და დამწერლობა როგორც სემიოტიკურ ნიშანთა სისტემა.....	301
§ 71. დამწერლობის პირველი სახელმწიფოები და მათი საწერი მასალა	303
§ 72. პიქტოგრაფიული დამწერლობა	305
§ 73. იდეოგრაფიული, სიტყვიერ-მარცვლოვანი და მარცვლოვანი დამწერლობა	307
§ 74. ფონოგრაფიული (ანბანური) დამწერლობა	310
§ 75. დამწერლობის „პარადიგმატიკა“ და „სინტაგმატიკა“. პირველ ანბანთა სისტემების შესახებ ...	313

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე

სემანტიკა, ლექსიკოლოგია და ფრაზეოლოგია	316
§ 76. სემანტიკის ცნება. ენობრივი ნიშნის სემანტიკური სისტემა და რეფერენცია	316
§ 77. მნიშვნელობათა ლოგიკური კლასიფიკაცია	320
§ 78. მნიშვნელობათა ლინგვისტური ტიპოლოგია. სემა და სემანტემა	325

თ ა ვ ი მ ე ა თ ე

ლექსიკური სემანტიკა და ლექსიკოლოგია	328
§ 79. ლექსიკოლოგიისა და ლექსემის ცნებები	328
§ 80. სიტყვის მნიშვნელობა და განსხვავებები ენებს შორის	332
§ 81. პოლისემია (სიტყვის მრავალნიშნაობა)	333
§ 82. ომონიმია და მისი წარმომშობი წყაროები	337
§ 83. პოლისემიისა და ომონიმის გამიჯვნის საკითხისათვის	342
§ 84. სინონიმია. სინონიმის რაობა და მისი მნიშვნელობა	348
§ 85. ანტონიმია. ანტონიმები და მათი წარმოქმნის ხერხები სხვადასხვა ენაში	352
§ 86. პარონიმის რაობა და მისი წარმოქმნის ხერხები	356

თ ა ვ ი მ ე თ ე რ თ მ ე ტ ე

ლექსიკოგრაფია და ლექსიკონთა სახეები	358
§ 87. ლექსიკოგრაფიის რაობა და ლექსიკონთა სახეები ..	358

თ ა ვ ი მ ე თ ო რ მ ე ტ ე

ფ რ ა ზ ე ო ლ ო გ ი ა.....	364
§ 88. ფრაზეოლოგიის რაობა და ფრაზეოლო- გიზმების ზოგადი დახასიათება	364
§ 89. ფრაზეოლოგიზმების წარმომშობი წყაროები	368
§ 90. ფრაზეოლოგიზმების კლასიფიკაცია	370
§ 91. ტაბუ და ევფემიზმი	375

თ ა ვ ი მ ე ც ა მ ე ტ ე

ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა.....	379
§ 92. მეცნიერული ეტიმოლოგია და ხალხური ეტიმოლოგია	379
§ 93. ეტიმოლოგიური ლექსიკონები და მათში სიტყვის გამოსახვა.....	382

თ ა ვ ი მ ე თ ო თ ხ მ ე ტ ე

გრამატიკა და მისი დარგები.....	384
§ 94. ტერმინი „გრამატიკა“ და მისი მნიშვნელობა	384
§ 95. სიტყვის გრამატიკული და ლექსიკური მნიშვნელობა	388
§ 96. გრამატიკული ფორმა	393
§ 97. გრამატიკული კატეგორია	395

თ ა ვ ი მ ე თ ხ უ თ მ ე ტ ე

სიტყვათწარმოება და მორფემიკა	399
§ 98. სიტყვათწარმოების შესასწავლი ობიექტი და სიტყვის ეტიმოლოგიური ანალიზი	399
§ 99. მორფემა როგორც ენისა და სიტყვის უმცირესი ნიშნადი ერთეული	403
§ 100. მორფემიკა, მორფემა და ალომორფი	405
§ 101. ფლექსია (დაბოლოება), სიტყვის ძირი და ფუძე ...	407
§ 102. მეორე ჯგუფის აფიქსების მოკლე დახასიათება	413
§ 103. აგლუტინაცია და ფუზია	422

თ ა ვ ი მ ე თ ე ქ ვ ს მ ე ტ ე

სიტყვათა კლასები (მეტყველების ნაწილები)	429
§ 104. სიტყვათა კლასები როგორც პრობლემა	429
§ 105. მეტყველების ნაწილები როგორც ლექსიკურ- გრამატიკული კლასები	432
§ 106. ტერმინის „მეტყველების ნაწილების“ საკითხისათვის	434
§ 107. სიტყვათა კლასები პირველ გრამატიკებსა და რუსი ლინგვისტების სპეციალურ გამოკვლევებში	438
§ 108. ქართული და სხვათა ენების გრამატიკების მიმართება რუსული ენის გრამატიკებთან	444

თ ა ვ ი მ ე ჩ ვ ი დ მ ე ტ ე

გრამატიკული კატეგორიები	450
§ 109. სახელისა და ზმნის ურთიერთობა და მათი	

გრამატიკული კატეგორიები	450
§ 110. ბრუნვის კატეგორია	452
§ 111. რიცხვის კატეგორია	459
§ 112. სქესის კატეგორია	464
§ 113. გრამატიკული კლასის კატეგორიის შესახებ	467
§ 114. პირის კატეგორია	468
§ 115. სუბიექტური და ობიექტური პირის გამოხატვა ქართულში	472
§ 116. პირის ნიშნების საკითხი თხრობითი და ბრძანებითი კილოს ფორმებში	476
§ 117. დროის კატეგორია	479
§ 118. კილოს კატეგორია	484
§ 119. ბრძანებითი კილოს წარმოებათა თავისებურებანი	488
§ 120. ასპექტის კატეგორია	490
§ 121. გვარის კატეგორია	495
§ 122. ქცევის კატეგორია	502
§ 123. კაუზატივი	503

თ ა ვ ი მ ე თ ვ რ ა მ ე ტ ე

ს ა ხ ე ლ ზ მ ნ ა	506
§ 124. სახელზმნის რაობა. საწყისის წარმოება	506
§ 125. მიმღეობის რაობა და მისი ადგილი მეტყველების ნაწილთა შორის რუსულ გრამატიკულ სისტემაში	509
§ 126. მიმღეობის ისტორია ქართულ გრამატიკულ სისტემაში	512
§ 127. ქართული და რუსული მიმღეობის ურთიერთობის შესახებ	513
§ 128. მიმღეობის ადიექტივაცია და მასთან დაკავშირებული სუბსტანტივაციის საკითხები	516
§ 129. მიმღეობის სუბსტანტივაცია ქართულ და რუსულ ენებში	520
§ 130. მოკლე დასკვნები მიმღეობის ადიექტივაციისა და სუბსტანტივაციის შესახებ	523

§ 131. რუსული მიმდევობის ქართულად გადმოცემის ხერხები	525

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ა მ ე ტ ე

არაცვალებადი მეტყველების ნაწილები	531
§ 132. ზმნიზედა. ზმნიზედის რაობა და წარმოება	531
§ 133. დროის აღმნიშვნელი ზმნიზედები	534
§ 134. დამხმარე მეტყველების ნაწილები (მხლებლები) ..	541
§ 135. ნაწევარი (არტიკლი)	546

თ ა ვ ი მ ე ო ც ე

სინტაქსი და სინტაქსური თეორიები	549
§ 136. სინტაქსი და მისი საგანი	549
§ 137. წინადადება როგორც სინტაქსური ერთეული	551
§ 138. წინადადების მარტივი მოდელი	553
§ 139. სიტყვათა სინტაქსური შეკავშირების სახეები	554
§ 140. სტრუქტურული სინტაქსი	556
§ 141. აქტანტები	559
§ 142. ენდოცენტრული და ეგზოცენტრული კონსტრუქციები	562
§ 143. გრამატიკა როგორც წარმომშობი მექანიზმი. წინადადებათა „წარმოქმნა“ და „წარმოშობა“	563
§ 144. წარმომშობი გრამატიკების თეორია და მათი შეფასების კრიტერიუმები	566
§ 145. ტრანსფორმაციული გრამატიკა და ლინგვისტური თეორიის დონეები	568
§ 146. სიღრმისეული და ზედაპირული სტრუქტურები	569
§ 147. ნოამ ჩომსკის „სტანდარტული მოდელი“ და თანამედროვე სინტაქსი	571

თ ა ვ ი ო ც დ ა მ ე ე რ თ ე

ენათა ტიპოლოგიური, არეალური და გენეალოგიური კლასიფიკაციები	573

§ 148. ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები	573
§ 149. ენათა ტიპოლოგიური, ანუ მორფოლოგიური კლასიფიკაცია	577
§ 150. სტრუქტურული ტიპოლოგია	582
§ 151. ენათა არეალური დახასიათება. ენათა კონტაქტები და ინტერპრეტაცია	585
§ 152. პიჯინ-ენები და კრეოლური ენები	588
§ 153. შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია.....	589
§ 154. შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება (დიაქრონიული ლინგვისტიკა)	613
გამოყენებული წყაროები	618
სარჩევი	633

Батумский государственный университет имени Ш. Руставели
Факультет гуманитарных наук
Департамент Грузинской филологии

Нодар Давидович Чкония

Лекции по языкознанию (часть первая)

Издательство «Универсали», Тбилиси, 2016

Редактор: доктор филологических наук,
профессор
Мамиа Джемалов ич Пагава

Рецензенты: кандидат филологических наук **Омар Мемипиши**
кандидат филолог. наук, **ассоц. профессор Мераб Ахвледiani**

Компьютерное обеспечение: **ассист. профессор Цира Чкония**
ассист. профессор Лиана Чкония

Издательство «Универсали», Тбилиси, 2016